

אוניברסיטת תל-אביב

הפקולטה למדעי הרוח

בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

ייצוג השיגעון בסיפורת העברית

בראשית המאה העשרים

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

דפנה כצנלסון בנק

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

פברואר 2004

תוכן העניינים

תקציר

מחקר זה בוחן את ייצוג ההפרעות הנפשיות בסיפורת העברית שראתה אור בראשית המאה העשרים. השאלה המרכזית שנדונה היא כיצד תיארה סיפורת זו את סימניה של התופעה, סיבותיה, גבולותיה, אמנות הריפוי, והיחס הערכי כלפיה. לנושא זה נמצאה תקופת המפנה בין המאות כרלוונטית במיוחד למחקר. באותה תקופה חלו שני חידושים מקבילים: לראשונה בתולדות הסיפורת העברית הפכה הדמות המשוגעת על מנגנוניה הפסיכולוגיים למוקד מרכזי בעיצוב הספרותי, ובפעם הראשונה בהיסטוריה הרפואית נטענו ההסברים הפיזיולוגיים להפרעות נפשיות חמורות במשמעות פסיכולוגית. חידושים מקבילים אלו מייצגים שינויים המעוררים עניין מן ההיבטים הספרותי והפסיכולוגי כאחד.

כדי לבחון את הדגם הפסיכו-ספרותי הייחודי בחרתי בארבעים יצירות מבין מכלול הסיפורים שפרסמו הסופרים העבריים בעברית בראשית המאה העשרים. טקסטים אלו נבחרו מאחר שהם מכילים תיאורים מגוונים של תפקוד נפשי מופרע, שתוארו כאן תחת כותרת משותפת של "מצבי שיגעון". מצבים אלו נבחנים בזיקה אל שישה דגמים פסיכו-פתולוגיים מרכזיים: הדגם העל-טבעי, הדגם הגופני, הדגם הנפשי, הדגם הביו-רפואי, הדגם הפסיכואנליטי והדגם הפסיכו-אקזיסטנציאליסטי. שלושת הדגמים הראשונים רווחו למן העת העתיקה ועד לפתח העידן המודרני, ולכן כונו "הדגמים ההיסטוריים". שלושת האחרונים צמחו בראשית המאה העשרים ולכן כונו בשם "הדגמים המודרניים".

העבודה מתחלקת לשבעה חלקים מרכזיים. בחלק הראשון ערכתי היכרות עם כל אחד מדגמי היסוד שהוזכרו לעיל לפי חמישה היבטים מרכזיים: תיאור טבעה של ההתנהגות החריגה, הסיבות, עקרונות התיחום וההגדרה, הריפוי והיחס הערכי. מכלול היצירות שבהן בחרתי נדון על-פי חמשת ההיבטים הבסיסיים הללו, בהשוואה לשלושת הדגמים ההיסטוריים ולאור שלושת הדגמים המודרניים.

בחלק השני התייחסתי אל האופן שבו תיארה הסיפורת את המצבים הנפשיים החריגים. חלק מן ההתנהגויות בסיפורת מעוצבות בסגנון שמזכיר את דפוסי ההתנהגות של הנביאים בסיפורת המקראית. בהשוואה לתיאורים קליניים שרווחו בדגם הגופני, נמצאה זיקה לתסמונות של דיכאון ומאניה. בזיקה לדגם הנפשי בראה הסיפורת העברית מעין דיוקן קולקטיבי של הדמות המשוגעת. על פי רוב מדובר בדמות כעורה, חריגה במעשיה, מוזרה בהליכותיה, מרושלת בהופעתה החיצונית, ובלתי-גמישה באופייה. תיאור זה תואם מגוון רחב של התנהגויות המתוארות בפסיכיאטריה המודרנית. אלא שבניגוד לאופן התיאור החסכוני המקובל במדריך הפסיכיאטרי, גודשת הסיפורת את תיאורי המצבים בשפע של פרטים. הסגנון השופע דומה מאוד ל"תיאורי המקרה" של פרויד, אלא שהסיפורת, בניגוד לשיטתו של פרויד, לא תיארה את הסימנים החריגים מנקודת מוצא של

גישה רפואית. כמו כן, בניגוד לסגנון כתיבתו המדעית, הפירושים של הסיפורת להתנהגות החרגה מובלעים בגוף הטקסט עצמו. השילוב האורגני בין הגורמים והסימנים, והשימוש בשפה חיה ושופעת ובלתי-משועבדת לשפה המקצועית עולים בקנה אחד עם הסגנון שבו מעצבת הספרות המדעית האקזיסטנציאליסטית את התמונה הנפשית.

בחלק השלישי בחנתי את ייצוגם של הגורמים לשיגעון בסיפורת. נוסף על הסברים המובלעים בדגמי החשיבה הפסיכו-פתולוגיים הוזכרו גם פגעי המציאות הריאלית. תהליכים אלו נמצאו רלוונטיים לדין מפני שמצוקתן של דמויות רבות מעוצבת כתולדה של שורת פגעים: תלישות חברתית, מצוקה כלכלית, פוגרומים, נדודים, נטישת הדת והמסורת ותסיסה רעיונית. לעומת זאת, ההשקפה הדתית שלפיה השיגעון הוא "עונש משמים" מצטיירת כמיושנת ובלתי-רלוונטית. באור דומה מוצגים גם ההסברים הגופניים אשר מופיעים בהיקף מצומצם מאוד, וזאת בניגוד בולט להיקף הרחב שתפסו ההסברים הרפואיים בשיח הרפואי באותה התקופה. מעצם ההשתייכות לדגם הנפשי תוארו גם בסיפורת זו משברים נפשיים על רקע בעיות רומנטיות, מצבי שכול ומבנה אישיותי. בהשוואה לדגמים המודרניים נמצאה זיקה אל הגישה הפסיכואנליטית. אמנם אחדות מן הדמויות קושרות את מצוקתן לבעיות קיומיות (ברוח הגישה האקזיסטנציאליסטית), אך בעומק הטקסט מוסברים המניעים הנסתרים להתנהגותן של הדמויות באמצעות חלומותיהן, הזיותיהן וחלומות בהיקף. לאור האמור לעיל נראה כי הנימוק הפסיכולוגי נתפס כגורם המרכזי.

בחלק הרביעי בחנתי את האופן שבו זוהו והוגדרו מצבי שיגעון בסיפורת. להבדיל מן הפרק השני התמקדתי כאן בעקרונות הפילוסופיים והמעשיים לסימון ותיחום של ההפרעות הנפשיות ושל הגבול שבין השפיות לשיגעון. מעיון ביצירות שבהן דנתי, מתברר כי לא נמצאו הדים לשיטות זיהוי עממיות של רוחות רעות ו"דיבוקים". כמו כן נמנעה הסיפורת העברית משיטות תיחום וסיווג הנקוטות בדגם הגופני. כדי להבחין בין תפקוד נפשי תקין לתפקוד מופרע, נעזרו הסופרים במרכיבים סמויים אשר הפכו ברבות הימים לאבני הבוחן בשיטות האבחון המודרניות. בדומה לפסיכואנליזה, סימנה גם הסיפורת את חוש המציאות כסמן הגבול הדמיוני בין מצבי טירוף לשפיות. בדומה לאסכולה האקזיסטנציאליסטית שאפה גם הסיפורת להתייחס אל הדמות ובעיותיה בכוליותה. עם זאת, היא נעזרה בשמות תואר ובמטפורות כדי לאיץ את הפן המהותי להפרעה. יוצא אפוא שהסיפורת, בניגוד לרפואה, נמנעה מכל סיווג המבוסס על אנלוגיה בין תחלואי הנפש לבין תחלואי הגוף. על-פי גישתה הרוח אינה ניתנת לחלוקה שרירותית כלשהי.

בחלק החמישי דנתי בזיקה אל שיטות הרפוי. בניגוד לדגם העל-טבעי הדתי, נעדרת מהסיפורת שבה דנתי האמונה בכוחם המרפא של תפילות ולחשים. באופן מסויג למדי מיוצגת ההשקפה המובלעת בדגם הגופני. היכולת להירפא על בסיס שינוי מהותי בסגנון החיים ותזונה נכונה, נותרת בגדר המלצה ראויה בלבד. חסרונם הבולט של טיפולים שיחתיים מעיד על כך שהסיפורת לא זיהתה

את הפוטנציאל הטיפולי הגלום בשיח המילולי. בתיאור הקשיים והצגתם כבלתי-ניתנים להקלה או לריפוי סימנה הסיפורת גם את הצורך במציאת מענה חדש לסבל אנושי. מנקודת מוצא זו ניתן לזהות את יחסי הגומלין שבין הסיפורת לאסכולות הטיפוליות המודרניות. מצבים סוערים במיוחד שזכו לשיכון בעזרת טיפול תרופתי חדשני, מועקות בלתי-מודעות שזכו לבירור ולהקלה בעזרת הפסיכואנליזה, ומועקות וספקות קיומיים מכרסמים שלהן נענתה התרפיה האקזיסטנציאליסטית.

בחלק השישי נדונה ההתייחסות המובלעת כלפי מצוקתן של הדמויות. כפי שהתברר, הסיפורת בת-הזמן מגלמת בתוכה קשת רחבה של גישות ונקודות מבט. מנקודת מבטה הרציונלית דחתה הסיפורת את הניסיון של אחדות מן הדמויות לקשר בין שיגעון לבין רשע וכפירה. מצד אחר, כמעין המשך לסגנון ההתייחסות הדתי, מובלע יחס אוהד כלפי אותן הדמויות שטירופן נשא אופי של התעלות רוחנית. בדומה לנקודת המבט הרפואית, מופיע יחס ניטרלי כלפי מצוקות נפשיות הנתפסות על בסיס ביולוגי טהור. בדומה לדגם הנפשי, נמצא קשר הדוק בין היחס השיפוטי לבין אישיותן של הדמויות וטיב מעשיהן. באופן טבעי מעוררות סלידה כל אותן דמויות שטירופן מצטייר כהקצנה של אישיות "חולנית". לעומת זאת מצטיירות באור חיובי הדמויות המצטיינות במוסריות או רוחניות עליונה. באופן כללי, ככל שההתנהגות התמוהה של הדמות נטענה בהסברים פסיכולוגיים למניעה כן פוחתת הרתיעה כלפיה. לפיכך, תרומה משמעותית לנימה מוכרת במקום מנוכרת מספקים ההסברים המובלעים ברוח הגישה הפסיכואנליטית והפסיכולוגית-קיומית.

החלק השביעי הוקדש לסיכום ההתייחסויות המובלעות בסיפורת העברית כלפי חוויית השיגעון לפי חמשת ההיבטים העקרוניים. הסיפורת מתארת את ההפרעות הנפשיות כניזונות מהשפעות חיצוניות, מבנה אישיותי נוקשה ומניעים לא-מודעים. המצבים הנפשיים המגוונים המתוארים אינם מתוחמים לקטגוריות ברורות. התיאורים גדושים בפרטים בלתי-משועבדים למונחים מדעיים, ומבליעים בתוכם קשת רחבה של התייחסויות.

בתהליך ההשוואה שנערך בין השיח הספרותי לבין דגמי יסוד ניתן לעמוד על יתרונות וחסרונות יחסיים של כל אחת מן הדיסציפלינות. כל צירוף הפרטים הללו, שנראה לנו כיום מובן מאליו, שיקף ואף עיצב את המהפך הרדיקלי שחל בשיח הפסיכו-פתולוגי הן בספרות העברית הן בשיח המדעי בראשית המאה העשרים: (א) ההתרחקות מן האמונה הדתית ומן הגישה הפיזיולוגית לטובת ההבנה הפסיכולוגית של הבעייתיות הנפשית; (ב) העיצוב של מניעים לא-מודעים כגורם משפיע מרכזי; (ג) הרחבת הספקטרום של ההתבוננות במצבים נפשיים; (ד) המעבר מדחייה להתייחסות רבת-פנים כלפי בעלי תפקוד נפשי מופרע. בסיום התעכבתי בקצרה על משמעותן של תובנות אלו בהקשר לקליניקה הפסיכולוגית בת-זמננו.

III -I		תקציר
2		תוכן העניינים
10		פתח דבר
12	נושא המחקר ומטרתו	<u>מבוא</u>
19	<u>דגמים בהבנת התנהגות חריגה</u>	<u>1.חלק ראשון</u>
19	השקפות היסטוריות על התנהגות חריגה	פרק א
19	הדגם העל-טבעי	1.1
19	תיאור השיגעון	1.1.1
20	הסיבות לשיגעון	1.1.2
23	סיווג ההפרעות הנפשיות	1.1.3
23	הטיפול	1.1.4
26	היחס הערכי	1.1.5
28	הדגם הגופני	1.2
28	תיאור השיגעון	1.2.1
33	הסיבות לשיגעון	1.2.2
37	עקרונות הסיווג הפסיכיאטרי בראשית המאה	1.2.3
38	הטיפול	1.2.4
40	היחס הערכי	1.2.5
41	הדגם הנפשי	1.3
41	התיאור האינטואיטיבי של התנהגות חריגה	1.3.1
41	הסיבות לשיגעון	1.3.2
42	אבני בוחן פסיכולוגיות	1.3.3
42	הטיפול	1.3.4
43	היחס הערכי	1.3.5
44	השקפות מודרניות על התנהגות חריגה	פרק ב
44	הדגם הביו-רפואי	1.4

44	התיאור הקליני של ההתנהגות החריגה	1.4.1
45	הסיבות לשיגעון	1.4.2
46	עקרונות המיון הפסיכיאטרי המודרני	1.4.3
47	הטיפול	1.4.4
48	היחס הערכי	1.4.5
49	הדגם הפסיכואנליטי	1.5
49	התיאורים של פרויד את מטופליו	1.5.1
49	הסיבות לשיגעון	1.5.2
55	הסיווג	1.5.3
56	הטיפול	1.5.4
57	היחס הערכי	1.5.5
58	הדגם הפסיכו-אקזיסטנציאליסטי	1.6
58	הדגשת הייחודי בתיאור ההתנהגות חריגה	1.6.1
59	הסיבות לשיגעון	1.6.2
63	הסיווג	1.6.3
63	הטיפול	1.6.4
64	היחס הערכי	1.6.5
65	<u>תיאורים של שיגעון ומשוגעים בסיפורת העברית</u>	<u>2. חלק שני</u>
65	התיאורים שבראה הסיפורת העברית	פרק א
65	המאפיינים של הדמות המשוגעת בסיפורת העברית	2.1
65	הופעה חיצונית	2.1.1
70	תכונות אופי	2.1.2
76	מחשבות ופעולות חריגות	2.1.3
79	סיכום פרק א: הדמות המשוגעת בסיפורת העברית	2.1.4
80	מצבי שיגעון בסיפורת בזיקה לתיאורים היסטוריים	פרק ב
80	השיגעון בסיפורת בזיקה לכתבי הקודש	2.2
85	סיכום	2.2.1

86	תיאור השיגעון בסיפורת בזיקה לתיאורים הרפואיים של	2.3
	קרפלין	
86	הפרעות אפקטיביות	2.3.1
92	פרנויות	2.3.2
93	הנירוזות הפסיכוגניות	2.3.3
93	הפרעות פסיכופתיות	2.3.4
94	סכיזופרניות	2.3.5
96	סיכום	2.3.6
97	סיכום פרק ב: תיאורי שיגעון בסיפורת לאור התיאורים	2.4
	ההיסטוריים	
98	מצבי שיגעון בסיפורת בהשוואה לתיאורים קליניים	פרק ג
	מודרניים	
98	מצבי שיגעון בסיפורת בהשוואה לתיאור הפסיכיאטרי	2.5
	המודרני	
98	ההבדל הכמותי	2.5.1
99	תיאור טבעה של החריגות באופן משולב בגורמים או בנפרד מהם	2.5.2
101	התבוננות משוחררת מול התבוננות משועבדת לתבניות מדעיות –	2.5.3
	דמותו של יחזקאל חפץ	
105	התנגדות מוצהרת לאבחנה רפואית	2.5.4
106	התיאורים הספרותיים בהשוואה לתסמונות המודרניות	2.5.5
111	סיכום	2.5.6
112	התיאור הספרותי בהשוואה לתיאורי המקרה של פרויד	2.6
112	תמצית קורות חייהן של מושה ושל דורה	2.6.1
114	קווי דמיון ושוני מבחינת התכנים והסגנון	2.6.2
118	סיכום	2.6.3
119	תיאורים של מצבים נפשיים בסיפורת בהשוואה לתיאורים	2.7
	בפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית	
119	ייחודיות והנירוזה הקיומית	2.7.1

120	סיכום	2.7.2
121	סיכום פרק ג: תיאורים של מצבים נפשיים בסיפורת בהשוואה לתיאורים בספרות הקלינית המודרנית	2.8
122	<u>ההסברים לשיגעון בסיפורת העברית</u>	<u>3. חלק שלישי</u>
122	מצבי דחק בחברה היהודית בראשית המאה העשרים	פרק א
122	פגעי המציאות הריאלית והשלכותיה	3.1
122	אפליה	3.1.1
131	פרעות ומילחמה	3.1.2
140	הגירה	3.1.3
148	התפקדות	3.1.4
157	קרע אידיאולוגי	3.1.5
160	סיכום פרק א: ההסברים לשיגעון בראי המציאות ההיסטורית	3.1.6
161	השקפות היסטוריות על הגורמים להתנהגות חריגה	פרק ב
161	ההסברים העל-טבעיים	3.2
161	הגורם העל-טבעי מנקודת מבט רציונלית-ביקורתית	3.2.1
167	הגורם העל-טבעי מנקודת מבט אמפתית-רציונלית	3.2.2
182	סיכום	3.2.3
184	הסברים פיזיולוגיים	3.3
184	העברה תורשתית	3.3.1
188	השפעות כימיות ופיזיקליות על מערכת העצבים	3.3.2
191	דלדול האנרגיה העצבית	3.3.3
191	מאמץ פיזי מופרז	3.3.3.1
194	עבודה רוחנית מאומצת	3.3.3.2
197	פעילות מינית מופרזת	3.3.3.3
199	עצבים	3.3.4
202	סיכום	3.3.5
203	ההסברים הנפשיים	3.4

203	היבטים פסיכולוגיים בסיפורים שכבר נידונו	3.4.1
207	מצוקות אנוש הנושאות אופי אוניברסלי	3.4.2
219	אופיו של אדם ותכונותיו	3.4.3
223	סיכום	3.4.4
224	הגורמים לשיגעון לאור השקפותיה	פרק ג
	של הפסיכולוגיה המודרנית	
224	הסברים למצבים נפשיים בסיפורת בהשוואה להסברים	3.5
	פסיכואנליטיים	
224	השפעתו של הלא-מודע וייצוגו בחלום הספרותי	3.5.1
241	מורשת הילדות המוקדמת והשפעותיה	3.5.2
247	סיכום	3.5.3
249	הסיבות לשיגעון בסיפורת בהשוואה להסברים	3.6
	בפסיכולוגיית הקיום	
249	חופש הבחירה והמימוש העצמי	3.6.1
255	ההשפעה של סביבה משפחתית עוינת על האני האמיתי	3.6.2
258	הנתק מטעם החיים	3.6.3
261	המחסור באהבה	3.6.4
265	סיכום	3.6.5
266	סיכום פרק ג: הסיבות לשיגעון בסיפורת לאור תורת הסיבות באסכולות המודרניות.	3.7
267	<u>קרטיונים לסימון המשוגע ומצבי שיגעון בסיפורת</u>	<u>3. חלק רביעי</u>
267	פרק א: גישות היסטוריות: סיווג וזיהוי לאור הדגם הנפשי	פרק א
267	סיווג השיגעון והדמות המשוגעת על פי אבני בוחן של הדגם הנפשי	4.1
268	מצוקה נפשית	4.1.1

270	התנהגות בלתי-סתגלנית	4.1.2
271	התנהגות בלתי-רציונלית ובלתי מובנת	4.1.3
273	התנהגות חסרת שליטה ובלתי ניתנת לניבוי	4.1.4
274	התנהגות בלתי- מקובלת ויוצאת דופן	4.1.5
276	התנהגות המעוררת אי- שקט בעיני המתבונן.	4.1.6
277	הפרת אמות מידה ואידיאלים מוסריים	4.1.7
279	סיכום: גילויי השיגעון בטקסט הספרותי	4.1.8
279	סיכום פרק א: אבחון ומיון לאור הדגמים ההיסטוריים	4.2
281	אבחון וסיווג לאור הדגמים המודרניים	פרק ב
281	השוואה בין הטקסט הספרותי לבין שיטת הסיווג	4.3
	הפסיכיאטרית המודרנית	
281	מיזוג והפרדה בין אישיותה של הדמות לבין הפרעתה הנפשית בפועל	4.3.1
282	תכונות אופי שונות כמובילות לתמונה קלינית משותפת של דיכאון	4.3.2
283	תכונות אופי דומות בזיקה להפרעות נפשיות שונות	4.3.3
286	השוואה בין הטקסט הספרותי לבין שיטת הסיווג	4.4
	הפסיכואנליטית	
286	תפישת השיגעון כחלק מן הטבע האנושי.	4.4.1
288	חוש המציאות כסמן מרכזי בין שפיות לשיגעון	4.4.2
291	הסימון המטפורי של תהליך השיגעון כאבדן התבונה	4.4.3
292	סיכום	4.4.4
293	הסיפורת והגישה האקזיסטנציאליסטית: הבלטת הייחודי	4.5
293	כינויים בכותרות הסיפורים כתחליף לקטגוריות אבחנתיות	4.5.1
299	סיכום	4.5.2
299	סיכום פרק ב: מיון וסיווג בטקסט הספרותי בהשוואה לגישות המודרניות	4.6

300	<u>מטפלים וריפוי בראי סיפורת התקופה</u>	<u>5. חלק חמישי</u>
300	טיפול ומטפלים לאור הדגמים ההיסטוריים	פרק א
300	הטיפול בסיפורת בזיקה לריפוי בדגם העל-טבעי	5.1
300	קמעות , תפילות, לחשים והשבעות	5.1.1
302	סיכום	5.1.2
303	הטיפול בסיפורת בזיקה לדגם הגופני	5.2
303	ריפוי ביתי	5.2.1
306	מתקני אשפוז	5.2.2
310	סיכום	5.2.3
310	סיכום פרק א: התרפיות בסיפורת בראי הדגמים ההיסטוריים	5.3
313	מטפלים וריפוי לאור הדגמים המודרניים:	פרק ב
	מפגש בין צרכים להיענות	
311	הצורך בריסון ביטויים רגשיים קיצוניים והפסיכיאטריה המודרנית	5.4
313	השפעות מוקדמות ולא מודעות על היווצרות הסימפטומים והטיפול הפסיכואנליטי	5.5
315	השאיפה לחיים אותנטיים ומשמעותיים ותרפיית פסיכולוגית הקיום	5.6
316	סיכום פרק ב: מפגש היפותטי בין צרכים נפשיים בסיפורת לבין התרפיות	5.7
317	<u>היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמויות המשוגעות.</u>	<u>6. חלק שישי</u>
317	היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמות המשוגעת בראי הדגמים ההיסטוריים	פרק א
317	היחס הערכי לאור הדגם העל-טבעי	6.1
319	היחס הערכי לאור הדגם הגופני	6.2
321	היחס הערכי לאור הדגם הנפשי	6.3

323	סיכום פרק א: היחס הערכי לאור התפיסות ההיסטוריות	6.4
324	היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמות המשוגעת לאור	פרק ב
	הדגמים המודרניים	
324	היחס הערכי לאור המודל הביו-רפואי	6.5
321	הפרעות אופי	6.5.1
325	הפרעות התנהגות קיצוניות	6.5.2
327	סיכום	6.5.3
328	היחס הערכי לאור הדגם הפסיכואנליטי	6.6
333	היחס הערכי לאור הדגם הפסיכולוגי-קיומי	6.7
333	סיכום פרק ב: היחס הערכי לאור ההשקפות המודרניות	6.8
335	<u>סיכום: ייצוג השיגעון בראי הסיפורת העברית</u>	<u>7. חלק שביעי</u>
338	אחרית דבר	7.1
339	תקציר החריגות הנפשית האופיינית לכל אחת מן הדמויות	נספח 1
349	רשימה ביבליוגרפית	
	תקציר באנגלית - ABSRACT	

פתח דבר

מחקר זה עוסק בייצוג השיגעון בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים. ראשית דרכו של החיבור הנוכחי במסע מקצועי ארוך אל סבלם של מטופלי כפסיכולוגית קלינית. ברבות מהפגישות התברר לי כי קיימים אין-ספור מצוקות ומכאובים נפשיים שמיהרו לקטלג אותם באופן שרירותי למדי תחת

כותרות של מחלות נפש כאלו או אחרות. מול מצב עניינים זה התחוור לי כפסיכותרפיסטית¹ וכמטופלת² כי הגדרתן של תופעות אלו והפירוש שלהן תלוי פעמים רבות בעין המסתכל.

במהלך השנים האחרונות יצרה לטעמי התלות הגוברת של הפסיכולוגיה בדגם הרפואי מגמה מסוכנת. מגמה זו באה לידי ביטוי בקושי להישאר בערפל באשר למהותה סימנייה וגילוייה של התופעה המכונה "מחלת נפש". כדי לנסות להבין את עולמו של המטופל שקוטלג כ"פסיכוטי" בעגה המקצועית וכ"משוגע" בשפת העם, נזקקתי כמעט תמיד לשבירתן של דוגמות תאורטיות ושל מוסכמות טיפוליות.

תהיות מקצועיות ואנושיות הובילו אותי לחפש בסיפורת אחר קולה האותנטי של החוויה. הסיפורת מטבעה מתייחסת לתופעות אנושיות באופן בלתי-משועבד לתאוריות מדעיות וסכמות תאורטיות. בעשותה כן, היא מאפשרת לקורא שיח ושיג עם הסיבות לשיגעון, סימני התופעה, גבולותיה, והתייחסות אל ה"אחר".

מתוך המרחב העצום של הסיפורת, בחרתי להתמקד בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים. תקופה זו מצאתי כמתאימה במיוחד בחיפוש אחר קולו האותנטי של השיגעון. בראשית המאה העשרים הונחו והתפתחו, באופן מקביל ובלתי-תלוי, יסודותיהן של הספרות העברית החדשה ושל הפסיכולוגיה המודרנית. במצב בראשיתי זה, שבו טרם נשתרשו קונוונציות ספרותיות ופסיכולוגיות ניתן לדעתי להתחקות אחר פעולתה החשאית של האמת האנושית. אמת שעל-פיה עוצבו החוויות הנפשיות של הדמויות הבדיוניות שטובלות מתפקוד נפשי מופרע.

ולבסוף, כדי לסמן את נקודת הזינוק הפילוסופית למסע הנוכחי בחרתי להביא שיר שכתבה מטופלת שלי, ילדה בת אחת עשרה וחצי, ברגעים של קושי:

הטירוף אינו מחלה/ אני מוקפת בו ושפויה/ השיגעון הוא המאפשר לנו/ לחיות את חיינו ללא מעצורים/ ולצאת מהמסכות שכופים עלינו החיים/ שפויה? מה זאת אומרת אני/ משוגעת ומטורפת כמו כל אדם בעולם/ פעם למעלה ופעם למטה/ ותמיד חוזרת לנקודת המוצא/ מהם החיים? מהו

¹ השקפות אלו הובלטו בהשגותיו של הפסיכיאטר והפסיכואנליטיקאי האמריקני תומס סאז (Szasz, T.S.), אשר נחשב לראשון הכופרים במודל הרפואי של הפסיכיאטריה המודרנית. בספרו "המיתוס של מחלת הנפש", (Szasz, 1972) שפורסם לראשונה בשנת 1960, טען כי מחלת נפש אינה יכולה כלל להתרחש, מאחר שאין לראות בה ישות אובייקטיבית ממש, אלא קונסטרוקציה או מטפורה שהפכו למיתוס. בספרים שפרסם ניסה להראות שהגדרתה של מחלת הנפש היא רלטיוויסטית ומושפעת מן הנסיבות והגורמים המגדירים. על בסיס טענות אלו התפתחה בשנות השישים התנועה האנטי-פסיכיאטרית, אשר הביעה מחאה רחבה גם נגד שלילת זכויות הפרט וחירותו, הנעשית על-ידי הצדקתן של כל מיני שיטות ריפוי בשם הפילנטרופיה והרפואה.

² ראו: כצנלסון-בנק, "משני צדי המתרס הפסיכיאטרי", **שיחות**, י, 1, (נובמבר 1995), עמ' 70 – 74; וכצנלסון-בנק, "הסתכלות", מוסף "סוף שבוע" של **מעריב**, 4.4.97.

טירוף/ שכן האם אינו כלי שהאדם המציא/ להסביר את הבלתי מובן?/ אני מתפוצצת משאלות רבות / שעליהן כה מעטות תשובות. (ר.א.ש)

שלמי תודות:

תודה מיוחדת לפרופ' בעז ערפלי, המנחה של העבודה. אני מודה לו על שאפשר לי ללכת בדרכי שלי מבלי לוותר על דרכו שלו. השיח ההדדי ביננו, וכתבי יד שלו שמסר לי (שטרם פורסמו) במהלך העבודה יצרו קרקע רעיונית פורייה מבחינה ספרותית ופסיכולוגית. הערותיו והארותיו הנבונות והמוקפדות היו בונות ומועילות במיוחד.

תודה לפרופ' דן לאור שקלט אותי בזרועות פתוחות לחוג לספרות ואפשר לי להגשים חלום. תודה לגדעון שפיגל ולשרה ורד, מזכירי בית הספר ליהדות, על הנחייתם המסורה בשבילי הביורוקרטיה.

תודה לבעלי מוטי ששימש מקור תמיכה איתנה במשברים הבלתי-נמנעים.

תודה לילדי ליעד ודור על אורך רוחם לעבור ביחד אתי את מסלול התסכולים.

תודה לפרופ' מיכל אורון, לד"ר עמוס גור, לרחל לב שקראו והעירו הערות.

תודה לרוני ברגר על עריכה לשונית ועל הסבלנות הנדירה שגילה כלפי במהלך העריכה.

תודה לאריה לב שטיפל במסירות בכל שיגיונותיו של המחשב.

תודה לכל החברים ואנשי המקצוע שהיוו מקורות חשובים של תמיכה בתקופות משבר וסייעו לי להפוך את הקשיים למנוף לצמיחה והתפתחות.

מבוא : נושא המחקר ומטרותו

התופעה הקרויה בפינו "שיגעון"³ או "מחלת נפש" היא שם כולל להתנהגות נפשית הסוטה באופן חמור מהמצב התקין ונחשבת על-ידי הגישה הרפואית כחולי. תופעה זו העסיקה מאז ומעולם את האדם והציתה את סקרנותם של אישים מתחומי עשייה שונים: רופאים, אומנים, סופרים, אנשי דת ואנשי חוק. אווירת המסתורין סביב השיגעון הגבירה את הרצון ואת הדחף לחקור ולהבין את

³ המילה "שיגעון" נמצאה מתאימה במסגרת הדיון ביחס להפרעות נפשיות בעת העתיקה ובספרות. מילה זו אינה מקובלת בחברה המודרנית. מינוח עתיק טרום-רפואי זה נועד לתאר תופעות התנהגותיות הסוטות באופן חמור מהתקין. אין במילה זו כדי לבטא נקיטת עמדה של הכתבת.

התופעה. במהלך ההיסטוריה ניתנו לשיגעון ולמקורותיו הסברים שונים, בהתאם לתפיסת העולם שרווחה בכל אחת מהתרבויות.

במחקר זה אבחנו את ייצוגה של תופעת השיגעון בספרות, על-פי יצירות של סופרים יהודים אשר פרסמו את סיפוריהם על מפתן המאה העשרים⁴. מבין מכלול היצירות אשר פורסמו בעברית נבחרו כארבעים יצירות⁵ שהמילים "שיגעון" או "משוגע" ומקבילותיהן מופיעות בכותרותיהן או משמשות במפורש לאפיון הדמות, או שעלילותיהן מתרחשות בבית משוגעים. אולם נכללו גם יצירות נוספות, המשקפות התנהגות חריגה עד פתולוגית ממש גם מבלי שהתנהגות זו תוארה כמצב של "שיגעון", דהיינו יצירות אשר לא תויגו במפורש כיצירות על שיגעון ומשוגעים. הן נמצאו חשובות דווקא משום אופיין הגבולי, המחייב התמודדות עם עצם הגדרת השיגעון. ההתייחסות למישור הפואטי של יצירות אלו, כלומר למערכת הערכים האימננטית של הסיפורת, נועדה לחדד את ההסתכלות במעשה היצירה על האחדות והמורכבות המאפיינים אותה. העיונים הפסיכולוגיים ישמשו כאמצעי לבחינה של "האמת הפסיכולוגית" של המחבר ולא כקנה מידה של הערכה⁶.

בין הסופרים שבאמצעות יצירותיהם אנסה להתחקות אחר השקפותיו של המחבר המובלע⁷ נמנים סופרים ידועי שם, כמו: דבורה בארון, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יוסף חיים ברנר, יצחק דב ברקוביץ, שמחה בן ציון (גוטמן), גרשון שופמן, שמואל יוסף עגנון, יהודה שטיינברג, וגם מחברים פחות ידועים כגון ישעיהו ברשדסקי, עזרא גולדין, לוין ליפמן, אליהו מידניק, ו"ל אבן ספיר. סופרים אלו נולדו בין ראשית שנות השבעים לבין סוף שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, בדרך כלל בתוך תחום המושב היהודי המזרח אירופי. כמו כן היו בניס למשפחות מושרשות בדת ובמסורת וקיבלו

⁴ קורפוס המחקר ותאריך פרסום ראשוני של היצירות יובאו להלן בראשית הרשימה הביבליוגרפית. מרבית הסיפורים שנבחרו לדין במחקר פורסמו בנוסח ראשון בגבולות שני העשורים הראשונים של המאה העשרים. יוצאי הדופן הם סיפורו של יל"ג "המעורב בדעתו" (1880) ו"דרך קוצים" של דבורה בארון (1943). לגבי הסיפור הראשון אציין שהוא מהווה אב-טיפוס לתפיסה החברתית של השיגעון ככפירה. לגבי הסיפור האחרון מציין הולצמן (1993, עמ' 19) שהוא "משקף את אמנות הסיפור ואת השקפת העולם של המחברת כפי שנתגבשו בשני העשורים הראשונים של המאה".

⁵ ראו בנספח 1 תקציר סיפור חייהן של הדמויות.

⁶ ראו בעניין זה: כהן, תשל"ב, עמ' 108.

⁷ כ"מחבר מובלע" אינני מסמנת את הסופר שהוא "בשר ודם", וכתב את הסיפור, אלא דמות שנבנית על-ידי הקורא והמייצגת את סכום ברירותיו והשקפותיו של הסיפור. (על-פי רמון-קינן, 1984, עמ' 85-86). בכל מקום שבו מצוין "הסיפורת" או ה"יוצר", הכוונה היא למחבר המובלע.

בנעוריהם חינוך יהודי תורני. למרות ההבדלים ביניהם והעובדה שחלקם נולדו בעשורים השייכים לדורות שונים, הם חיו ופעלו באקלים תרבותי, חברתי ומדעי משותף. היצירות שפרסמו בראשית המאה ושאתייחס אליהן שייכות לתקופה ספרותית אחת⁸ ולנושא תמטי משותף של חוויית השיגעון. לאור נתונים אלה ניתן לשער, כי מעבר לייחודם של כל יוצר ושל כל יצירה קיימת גם תפיסה כללית משותפת לכולם, המאפשרת לדון ביצירות השונות כבחיבה אחת⁹. עם זאת ייבדקו ההיבטים השונים של הנושא התמטי המרכזי גם לפי הרצף הכרונולוגי של הופעתן, לתיאור מהלכן הדינמי. החיבור הנוכחי אכן מתייחס כך לכל היצירות שבקורפוס הנדון, ומטרתו לבחון איזה דגם פסיכו-פתולוגי עוצב בידי הסופרים היהודים בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים, וליתר דיוק על-ידי המחבר המובלע ביצירות אלה. המונח "דגם פסיכו-פתולוגי" מתייחס אל מערכת ההנחות הנוגעות לתיאור הסימפטומים של התופעה, סיבותיה, גבולותיה, אפשרויות הטיפול והיחס הערכי כלפיה. דגמים פסיכו-פתולוגיים מעוצבים בתקופות שונות בהתאם לשינויים העוברים על המערכת התרבותית כולה. משום כך יש להניח שקיימים יחסי גומלין בינם לבין הסיפורת כחלק מן התרבות הכללית המתייחסת לנושא זה. יחסי גומלין אלו משמעם, שהספרות לא רק משקפת דגמים קיימים ומושפעת מהם, אלא גם מעצבת דגמים מקוריים משלה¹⁰. המונח "ייצוג" מכוון אל גילויי היבטים שונים של מצבים נפשיים מעורערים, מבעד להיבטים ולהקשרים שהוזכרו לעיל. בחיבור הנוכחי אנסה לבחון את ייצוג השיגעון בסיפורת בהשוואה לשישה דגמים מובילים בהבנת ההתנהגות הפסיכו-פתולוגית. ריבוי הדגמים נועד גם למנוע סכנת רדוקציוניזם האורבת לפרשנות

⁸ המונח "תקופה ספרותית" מסמן מכנים משותפים מבחינת הקונוונציות הספרותיות המשותפות ליצירות הללו. "על פי הבחנתו של מירון, היצירות שעמדו במרכז המערכת הספרותית העברית במשך כשלושים שנה, מראשית העשור האחרון של המאה התשע-עשרה ועד שנות העשרים של המאה העשרים, משתייכות בעיקר לתקופה ספרותית אחת. [...] בתחום הסיפורת מתאפיינת התקופה [...] במערכת של נורמות כגון: הנטייה אל הסיפור הקצר והנובלה, עיצוב הדמויות תוך התעניינות גוברת בגורמים פסיכולוגיים וחברתיים, ההתרכזות ברצף הקיום הנפשי והאינטלקטואלי של האדם היחיד, התנודה בין סגנון 'הנוסח' המנדלאי לבין ה'אנטי-נוסח', קבלת הנורמות הריאליסטיות במובן הרחב כבסיס לעיצובו של העולם הבדוי בסיפורים" (הולצמן, 1993, עמ' 70). "למושג 'תקופה ספרותית' שינה ביאליק תוכן פואטי מובהק, הוא משתמש תדיר במושג כציון לרצף מסוים בהתפתחותה של הספרות – ויותר מזה בהתפתחותו של ז'אנר ספרותי מסוים (בעיקר השירה) – שתחומיו נקבעים בעיקר על-ידי גורמים 'פנים-ספרותיים'; כלומר, גורמים הקשורים באמצעי העיצוב הספרותיים ובדרכי השימוש בהם יותר מאשר במושג העיצוב הספרותי" (דן מירון, 1987, עמ' 131-132). משך התקופה נקבע על-פי רציפות הדומיננטיות של סימני היכר פואטיים סגנוניים.

⁹ פרטים על תאריכי הולדתם, מקומות הולדתם וחינוכם של סופרים אלה ראו בקרסל 1965. על "הביוגרפיה הקלטית" של סופרי המאה ראו בפירוט בספרו של הולצמן (1993, עמ' 74-78), ובספרו של מירון (תשמ"ח).

¹⁰ דוגמה לתפיסה זו אפשר למצוא אצל בר-יוסף, תש"ס, עמ' 42, המציינת את תרומתן של יצירות ספרות רומנטיות לתורת האישיות של פרויד.

המבוססת על דגם בודד. אף על פי שצורת ניתוח זאת עדיין קיימת, השימוש במתודה פסיכולוגית מסוימת ככלי הערכה יחיד של היצירה הספרותית עצמה עלולה לדחוף אותנו לפרש כל יצירה ויצירה כממלאת אחר עקרונות תאורטיים של סכמה אחת ויחידה. מטבע הדברים שאופי הדיון הממוקד בהיבטים ספציפיים עלול להצטייר לעתים כפשטני, עם זאת ריבוי ההיבטים והדגמים מאפשר להבהיר ולהעשיר את זוויות ההסתכלות ב"אמת הפסיכולוגית" הכוללת של המחבר.

התפתחות ההשקפות המודרניות על פסיכו-פתולוגיה לא התקדמה במסלול אבולוציוני ישר. עם זאת, אפשר לקבוע את ראשית המאה העשרים כנקודה שממנה חלה התרחקות כללית מאמונות בכוחות על-טבעיים ובמקומן יוחסה חשיבות לעקרונות מדעיים. המחקר הנוכחי מתבסס כאמור על שישה דגמים עיקריים: (א) הדגם העל-טבעי; (ב) הדגם הגופני; (ג) הדגם הנפשי; (ד) הדגם הביו-רפואי; (ה) הדגם הפסיכואנליטי; (ו) הדגם של פסיכולוגית הקיום (הקרוי גם "הגישה הפסיכו-אקזיסטנציאליסטית"). שלושת הדגמים הראשונים מהווים השקפות יסוד, שעל בסיסן צמחו שלוש הגישות האחרונות על-פי סדר זה. כל ששת הדגמים הללו מייצגים השקפות פוריות, שרירות וקיימות עד היום, והדבר מצדיק את היותם דגמים ראויים למחקר ולהשוואה עם השקפת העולם המגולמת בסיפורת. כל אלה ישמשו מדד להערכת המורכבות, הייחודיות והמקוריות של התיאורים של תופעת השיגעון בטקסט הספרותי שנוצר בתקופה הנדונה.

מנקודת מבט היסטורית יש להניח שכל נקודות המבט אשר עוצבו עד לתקופת ראשית המאה, היו נקודות מוצא שהזינו את ההתייחסות של הסופרים לשיגעון בסיפורת העברית. לפיכך גם בחרתי בהיבטים אלו להבליט כמה משורשיה וממרכיביה באמצעות מאמרי מדע פופולרי שפורסמו בעיתונות העברית בת-הזמן¹¹. דוגמאות אלו משמשות מקור מאלף לתפיסות השונות במחשבת הפסיכו-פתולוגיה שמהן ניזון הציבור היהודי המשכיל של סוף המאה התשע-עשרה. אשר לגישות המודרניות, ככל הידוע לא הכירו הסופרים אותן במישרין. רובם לא הכירו את תורת פרויד, ובוודאי שלא נחשפו לתגליות ולעקרונות של הפסיכיאטריה המודרנית המאוחרים לזמנם. לכן לא יכלו גם להכיר את האסכולה הפסיכולוגית האקזיסטנציאליסטית, אשר התפתחה רק במחצית השנייה של המאה העשרים. אבל גם אם לא נחשפו לתאוריות אלו במישרין, יש להניח שהושפעו מן האווירה

¹¹ "העיתונות העברית שנוסדה בתקופת ההשכלה ייחסה חשיבות רבה להרחבת הידע של קוראיה ולשם כך פירסמה דרך קבע מאמרים בתחומי מדע שונים, ובמיוחד בתחום הרפואה וההיגיינה. ואולם עם תחילת העשור האחרון של המאה התשע עשרה מתחילים להופיע, גם בעיתונות וגם בפרסומים נפרדים, מאמרים הדנים בהפרעות נפשיות ובגילוייהן הסומאטיים. [...] המאמרים הללו הם בחלקם תרגום או עיבוד של חיבורים מדעיים בשפות אירופיות (בעיקר מגרמנית), וחלקם חיבורים שנכתבו בעברית על-ידי רופאים ואנשי מדע משכילים, המסתמכים על מחקרים בשפות אירופיות שונות העוסקים במחלות נפש ועל הפרקטיקה הרפואית של עצמם. חלק מהמאמרים נכתבו ברוסיה ובפולין, וחלקם נשלחו לעיתונות העברית ממקומות אחרים באירופה, כגון וינה, פריז, ברומברג (פרוסיה)" (בר-יוסף, תש"ס, עמ' 49).

הרעיונית-תרבותית שיצרה אותן ומן התפיסות שהדהדו והתגבשו במהלך התקופה: החדירה לעומק חיי הנפש באמצעות גילוי התת-מודע, כמו גם מחשבות פילוסופיות על המהות והתכלית של הקיום האנושי. כל אלו שימשו כמאגר של אופציות רעיוניות בידי רופאים סופרים ופילוסופים עוד לפני הופעתן והתגבשותן של התאוריות המודרניות. השקפות אלו גרמו לכך שהתיחום והגדרת הגבולות בין שפיות לבין שיגעון הלכו והיטשטשו. כל אחד מששת הדגמים עומד בפני עצמו, אבל הנחות היסוד של הדגמים ההיסטוריים הזינו כאמור את נקודת המבט של הדגמים המודרניים.

בתקופה שבה פורסמו יצירותיהם של הסופרים העבריים אשר יידונו בהמשך, תקופת המפנה בין המאות, התפתח גם חקר הקשר שבין ספרות לבין אי-שפיות, בעקבות הפרשנות הפסיכואנליטית של פרויד עצמו ליצירות ספרות (פרויד, 1967; Freud, 1919). פרויד וממשיכיו השתמשו בהחלת עקרונות הפסיכואנליזה לצורך הבנת הדינמיקה של תהליכי היצירה (כאילו הייתה חלום או פנטזיה), הבנת הדמות הבדיונית והבנת הזיקה בין עולמו הנפשי של המחבר לבין מצבי נפשו של הגיבור¹². פרשנויות ברוח זו רווחות בחקר הספרות בת זמננו גם כיום¹³. גישה זו התבררה כבעייתית בשל היותה נושאת משמעויות זרות לדגמי החשיבה, ההתנהגות והערכים שהיו מקובלים בזמנם של המחברים. כמו כן הסתייגו רבים מן היחס לדמות הספרותית כאילו הייתה בשר ודם, או פצינט הנמצא בטיפול. כמו כן התפתו רבים לנתח את אישיותם של יוצרים, בעוד הידע על חייהם מועט ביותר¹⁴.

¹² הנטייה הפסיכואנליטית להתחקות אחר חיי הנפש של האמן נשענה על אמונה רפואית עממית פרה-פרודיאנית מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ולפיה קיימת זיקה בין גאונות לשיגעון. החל מן המאה השמונה-עשרה החלו לקשור לטירוף של האמנים כותרות של "שיגעון אלוהי". אמונה רומנטית זו התחזקה במאה התשע-עשרה בזכות עבודתו המדעית של ד"ר צ'זרה לומברוזו (ראו Lombroso, 1891), רופא איטלקי אשר סבר כי נירוזות ופסיכוזות מיוחדות אמנים על פני מדענים ואנשי רוח אחרים. תקופה זו התאפיינה במידה רבה של שיתוף בין קורותיו של הסופר ליצירתו מתוך נטייתם של הסופרים להפוך את מחלתם לחומר התמטי שלהם. פרויד אימץ למעשה אמונות רווחות בתקופתו. פרויד ותלמידיו חידשו למעשה את מושג "האמן המשוגע" של אפלטון והחלו בחקר הגאונות היוצרת של האמן המטורף. כלומר הם הניחו שהיצירה האמנותית מקורה בייסורים, במחלה, או בהזדהות יתרה של האמן עם יצירתו. תפיסות אלו יצרו את התנאים שהובילו מחקרים של האמן ויצירתו לצורך אבחנתו. פרויד הטביע את המונח "פתוגרפיה" לשיטת חקירה זו. פרויד עצמו הכיר במוגבלות של הניסיונות "לאבחן" ולתקוף את הפרשנות של הסופר על סמך יצירתו ותחת זאת העדיף לשפוך אור על התהליך הפסיכואנליטי של השתקפות הפתולוגיה ביצירה. תחום התעניינות זה כונה בשם "פסיכו-ביוגרפיה".

¹³ ראו בעניין זה: כהן תשל"ב וכן: Trilling, 1950; Kriss, 1952; Lucas, 1962; Scott, 1968; Wellek & Warren, 1970; Kaplan & Kloss, 1973; Kurtzweil & Phillips, 1983; Spitz, 1985; Wright, 1991, 1993.

¹⁴ ראו בעניין זה: ברמן, 1987; כהן, תשל"ב; Lucas, 1962; Weissman, 1964; Slochower, 1971; Leavit, 1976; Werman, 1979; Skura, 1981; Baudry, 1984; Wright, 1991; Reed, 1985.

חוקרי ספרות רבים דנו ביצירות בספרות העברית שפורסמו בראשית המאה העשרים ומתארות אי-שפיות. חלקם ניסו להבין את חוויית הטירוף על רקע ההווה הלאומית והסוציאלית שבה היו שרויים סופרים אלה (מגד, 1952; בקון, 1978; גוברין, 1985; מירון, 1987). אחרים בחנו את השיגעון בסיפורת זו, או ביצירות בודדות מתוכה, לאור הפסיכואנליזה הפרוידיאנית (דב סדן, 1951, 1963, 1996; שרייבום, 1977; Aberbach, 1984). ויש אשר בדקו את הקשר שבין יצירות מסוימות בסיפורת זו לבין הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית על היבטיה השונים (קלזנר-אשכול, תשי"ד; ערפלי, תשנ"ב, תשנ"ג, תשנ"ח ותשס"א; אבישר, 1965; רמרז-ראוך, 1979; לנזמן, 1992). מבין העבודות הללו רק עבודותיהם של ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) ולנזמן מתייחסות להוגי דעות מתחום הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית כנקודת מוצא להבנת היצירות שבהן עסקו. עד היום טרם נערך מחקר מקיף של יישום המחשבה הרפואית, הפסיכואנליטית והפסיכולוגית-קיומית על מגוון יצירות וסופרים בני הזמן.

הרצון להימנע מיישום פסקני של גישות קליניות והשאיפה להעשיר את המחקר הספרותי "הטהור" בנקודות מבט נוספות הובילו לגישות הבוחנות את תופעת השיגעון בטקסט הספרותי על רקע האקלים התרבותי שבו נוצר. בתחום זה בולט מחקרה של שולמית פיורה (1999), אשר עסק בשיגעון ובדרכי עיצובו בספרות העברית והיידית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. פיורה התמקדה בערכים האימננטים של הספרות לאור שלושה דגמים פסיכו-פתולוגיים שרווחו באותה העת באירופה. היא מתייחסת ליצירותיהם של חמישה סופרים (פרץ סמולנסקין, מנדלי מו"ס, יצחק לייב פרץ, מרדכי זאב פייארברג ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי) כמייצגים של הסיפורת העברית בתקופה שבה עסקה. אבל במחקרה אין הבחנה ברורה בין תאוריות פילוסופיות, רפואיות, ספרותיות, תאולוגיות ופסיכולוגיות, הדנות בטבע האדם החריג, וחסרה הפרדה ברורה בין ההיבטים השונים של כל אחד מן הדגמים כשלעצמו. הכותבת דנה בייחודו ובתרומתו הנפרדת של כל אחד מן היוצרים בעיצוב מוטיב השיגעון, אבל קשה מסקירתה ללמוד על מאפיינים רעיוניים משותפים בהתייחסות לשיגעון. לנושא השיגעון מוקדש גם מאמרה של חמוטל בר-יוסף (תש"ס). היא דנה במחשבת הפסיכו-פתולוגיה האירופית ובשיקופה ביצירות עבריות שפורסמו במעבר בין המאות. גם כאן מופיעות השקפות מדעיות ומסורתיות שונות ללא הבחנה מספקת של ההיבטים השונים המאפיינים אותן.

מחקר זה לא יתעלם מההישגים המצטברים של המחקרים המזכרים לעיל. הישגים אלה ישמשו לו נקודת מוצא להתייחסות מקפת בהקשר רחב של בדיקת תופעת השיגעון בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים. בדומה למחקרים קודמים, מחקר זה בוחן את האופן שבו משקפות יצירות אלו תבניות מחשבה פסיכו-פתולוגיות שרווחו עד לתקופת המפנה בין המאות. עם זאת, ייבחנו יצירות אלו גם לאור הדגמים הפסיכו-פתולוגיים המודרניים. מחקר זה שונה מקודמיו בשאיפתו להראות

כיצד הסיפורת לא רק משקפת אלא גם מגלמת בתוכה היבטים מגוונים, חדשניים ביחס לתקופתה. נקודת מבט מורחבת זו עשויה להרחיב ולהעמיק את היריעה, הן בהיבט הספרותי הן בהיבט התרבותי-מדעי. גישה זו אמורה לגלות כי בתוך היצירות עצמן, ובתוך כל יצירה בפני עצמה, עשויים להיות רבדי תוכן, המאפשרים התבוננות ופירושו ברמות שונות.

ההבדל בין מחקר זה לקודמיו בא לידי ביטוי גם בהיקף הרחב יחסית של היצירות, כארבעים במספר. מכיוון שהספרות היא ים ללא סוף, ואפשר למצוא בה סימוכין לכל דעה, נמנעתי משימוש בנקודת ההשקפה הפסיכו-פתולוגית כפרשן יחיד וככלי להערכה של היצירה עצמה. בתחום זה של יחסי גומלין בחרתי להתרכז בערכים האימננטיים של הספרות, ונקודות המבט של הדגמים השונים נועדו לסייע לקורא לזהות איזה מביניהם קרוב יותר לאמת של המחבר.

חקר ייצוג התפיסה של תופעת השיגעון בספרות על-פי תפיסות שונות רלוונטי גם מן ההיבט הקליני. גם כיום, בהעדרה של תאוריה עקיבה להסברת מחלת הנפש, עשוי מחקר זה להיות בעל משמעות יישומית, קלינית וספרותית, בהתחשב ביחסי הגומלין שבין הפסיכולוגיה והספרות. בתחום הקליני מן המפורסמות הוא שתובנות של סופרים היו מאז ומתמיד מקור השראה לעבודה טיפולית. מדובר למעשה בדגם חשיבה אינטואיטיבי, שעל-פיו הגיעו הסופרים לאמיתות על-ידי אימוץ בררני של דגמים תרבותיים ופיתוח דגמים העולים בקנה אחד עם השכל הישר. פרויד עצמו ראה בסופר אדם בעל אינטואיציה, שמסוגל לתפוס בחוש מה שאיש המדע או הפסיכואנליטיקאי תופס בעזרת המתודה המדעית שלו. לכן הוא התייחס בכבוד ליצירות ספרות וראה בהן מסמכים שדרכם הוא יכול לגלות את אותם דברים המתגלים באנליזות¹⁵. מצד שני, נקודות מבט של תאוריות פסיכולוגיות שונות עשויות להרחיב את הבנת המורכבות האסתטית והמחשבתית הגלומה ביצירה הספרותית. כל אחת מן התאוריות מדגישה פן אחר של התופעה, והמודלים השונים עשויים להקנות כלי עזר להבנה עמוקה של תופעת השיגעון בסיפורת.

ניתן לסכם ולומר כי המחקר הנוכחי יישא אופי של בדיקת יחסי הגומלין בין אינטואיציה עזה לבין דקויות פסיכולוגיות שהן פרי עיון מדעי ותרבותי שקוד. חיפוש זה מטרתו כפולה. בתחום הספרותי – לאפשר לאנשי חקר הספרות הבנת תופעת השיגעון בטקסטים הספרותיים לאור רבדים מרתקים של מודלים פסיכולוגיים. במישור הפסיכולוגי-קליני – לאפשר לאנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש להתייחס לתופעה מבעד למורכבות ייחודית לטקסט הספרותי. הגשמתן של מטרות אלה עשויה לתרום להידברות בין-מקצועית רבת-תועלת ולהעשיר את המחקר הספרותי כמו גם את העבודה הקלינית בנושא הגישה לשיגעון.

¹⁵ ראו בעניין זה: נוי, 1980, עמ' 29.

1. חלק ראשון: דגמים בהבנת התנהגות חריגה

פרק א: השקפות היסטוריות על התנהגות חריגה

1.1 הדגם העל-טבעי

ההשקפה העל-טבעית היא חלק מהשקפות דתיות ותרבותיות לפיהן נתפסות מחלות הנפש וריפויין כנתונות בידי כוחות עליונים¹⁶. האמונה בהשפעתם של כוחות על-טבעיים על מחלות הנפש המשיכה להתקיים בדתות השונות ובאמונה העממית לאורך הדורות עד עצם היום הזה¹⁷.

---

¹⁶ אמונה זו מכונה בשם "דמוניזם" מלשון דמון (Demon), שפירושו: רוח רעה, מלאך משחית, שד, מזיק, שטן, והמחקר על אודותיה מכונה בשם "דמונולוגיה". המינוח "דמונומניה" מציין את המצב שבו סבור החולה כי הוא אחוז שדים ורוחות (על-פי "מילון לועזי עברי" מאת ראובן אלקלעי, הוצאת מסדה, רמת-גן, 1967, עמ' 109). בעולם העתיק האמינו באלים שונים ("אלילים" בשפת התורה), שניחנו בכוחות על-טבעיים, המאפשרים להם לחולל מפגעי טבע ומחלות. ביניהם היו אלים מיוחדים אשר הוחזקו אחראים לתופעת השיגעון, כמו למשל הדמון הבבלי Idat. כתוצאה מתפיסה זו חל ריבוי עצום ב"אלוהיות" ועל רקע זה ניתן להבין את המהפך שחוללה היהדות כאשר ייחסה את כל הכוחות העל-טבעיים לקיומו של אל אחד. (על-פי קרסון ואחרים, 1999, עמ' 72; גוטמן תשי"א).

1.1.1 תיאור השיגעון¹⁸

בהעדר שיטת מיון מוסכמת בעת העתיקה של הפרעות נפשיות גם התיאורים של ההתנהגות החריגה מגוונים ביותר¹⁹. על פי רוב נקשרה בהשקפה זו ההתנהגות החריגה לבעלי כוחות על-טבעיים. בתרבות היהודית משויכים תיאורים מסוג זה כבר בתקופת המקרא לדמותם של הנביאים הקדומים. תיאורים אלו כללו התנהגויות מוזרות כמו צרחות, קפיצות, ריקודים ועוויתות, דומות להתנהגויות פולחניות עתיקות²⁰ (קרסון ואחרים, 1999).

אנשי מחקר בתחומי האנתרופולוגיה, התאולוגיה והפסיכולוגיה הגדירו תיאורים אלו של התנהגות חריגה במושגים של: "אקסטזה", "טרנס", "מצבי מודעות משתנים" או "אחוזי רוח" (Possessed) (אופנהיימר, תשמ"ח; בילו, תשמ"ג).

מונח זה סימן שורת מצבים נפשיים חריגים של התעוררות נפשית. מדובר בקשת מגוונת של תגובות, החל בהתנהגות פראית ומשולחת רסן וכלה בתגובות מבוקרות ונורמליות של התעלות רוחנית. לפעמים היו מצבי נפש אלו כרוכים באבדן ההכרה או באבדן ביקורת עצמית. לפעמים מדובר בצורת התנהגות מובנת וברורה ולפעמים בהתנהגות מטושטשת ובלתי-ברורה עד להוצאת הגאים וקולות נטולי משמעות. מבחינה קלינית מדובר בהפרעות קלות ועד למעשים מזוהרים הגובלים בניתוק מן

---

¹⁷ בניגוד לעת העתיקה, שבה נתפסו חולי הנפש כקרבנות תמימים של שדים ורוחות, בשלהי תקופת ימי הביניים (המאות השש-עשרה והשבע-עשרה) הם נחשדו כבעלי בריתו של השטן. בהתאם לכך הואשמו בני אדם רבים בתקופה זו במעשי כשפים, אשר נאסרו על-ידי הכנסייה, והם טופלו בהתאם לחטאם באכזריות רבה. בסוף המאה השבע-עשרה נכחדה השקפה זו, על רקע עלייתה המחודשת של החקירה והחשיבה המדעית באירופה. ברם, לכן בתרבויות רבות, ובכלל זה במגזרים בחברה היהודית, עדיין מבינים את החולי כפרי השפעתו של האל ומעדיפים להתמודד עם החולי גם באמצעות התפילה. (אטקינסון ואחרים, 1995; אטקס, 2000; Thomas, 1971)

¹⁸ "התמונה הקלינית" היא המינוח הפסיכולוגי לתיאור טבעה של התנהגות חריגה. התמונה הזו מורכבת מתמונת התופעות הנצפות של תסמינים (תלונת החולה) וסימנים (התופעות שרואה המאבחן ללא תלות בדיווח מצד החולה). בכל מקום שבו מצוין "התמונה הקלינית", הכוונה היא לתיאור טבעה של ההתנהגות החריגה.

¹⁹ בהקשר המקראי מציין החוקר יהושע ליבוביץ' (תש"ן) כי "הסיפורים שבמקרא מלאים תיאורים של הלכי-נפש בתחום התקין, מהם רציניים וטראגיים, כגון הדיכאון של איוב, מהם דראמטיים, כגון העליצות הפסיכומטורית של דויד המלך בהחזירו את ארון הברית ותגובתה של מיכל (שמ"ב ו' יד-טז), מהם היתוליים וקלילים, כגון השיחה בין אברהם לעפרון החתי (בר' כג). כיוצא בזה יש מעברים פתאומיים מתוגה לשמחה בנביאים האחרונים ובתהלים ועוד." (שם, עמ' 421).

²⁰ על האופי האקסטטי של ההתנבאות בישראל על רקע השפעת התנועה הדיוניסית ושלוחותיה הכנעניות ראו: אופנהיימר, תשמ"ח; Holscher, 1968.

המציאות (Crapanzano, 1973). הניסיונות לגשר בין הפרשנות התרבותית להתנהגות זו לבין המינוח הרפואי הקליני לא הובילו למסקנות חד-משמעיות²¹.

1.1.2 הסיבות לשיגעון

בניגוד לריבוי האלוהויות בעולם העתיק, דגלה היהדות בקיומו ובשליטתו של האל היחיד המנהיג את עולמו לבדו. בשל תפיסה זו של עליונותו המוחלטת הוא נתפס כמי שמסוגל לחולל מחלות ולבטלן, בהתאם לרצונו²² (פלוסר, תשט"ו). היהדות הבחינה בין מאגיה לבין אמונה דתית על-פי הסיבה הפועלת המרכזית. על-פי תפיסה זו, מקור הפלא הוא רצון האלוהים בלבד, ולא כוחו המאגי של האדם לשעבד את הטבע למטרותיו. לפיכך, הפעולות השונות של גרימת מחלות וריפוי זכו ללגיטימיות כאשר הן יוחסו לאל, וזוהו כ"תועבת ה'" וכישוף, כאשר התפרשו כפעולות מאגיות ושויכו לכוחם של בעלי הכשפים. למרות כל המאמצים למציאת הסברים תאולוגיים שמבחינים בין האמונה לבין הכישוף, לא ניתן לסמן קו גבול ברור ביניהם²³ (וינרוט, 1996; ארצי, 1970).

האמונה העממית על קיומם של כוחות רשע כמו השטן והשדים המשתלטים על גופם ועל נשמתם של בני תמותה, מאחדת את כל התרבויות²⁴. גם ביהדות הכירו בהשפעתם של כוחות ספיריטואליסטים על התנהגות חריגה ובלתי-ראויה. בהגות הקבלית מיוחסת השפעתם העל-טבעית של הכוחות

²¹ בהקשר זה עיינו במחקרו של בילו (תשמ"ג). בילו מתייחס לבעייתם הנפשית של אחוזי ה"דיבוק" בספרות העממית מנקודת ראות פסיכיאטרית. הוא חולק על דעתו של חוקר הקבלה גדליה נגאל כי אותם אנשים סבלו מהפרעה פסיכוטית דוגמת סכיזופרניה, ולדעתו מדובר בתופעות היסטוריות. את הבחנתו הוא מבסס על העובדה שרוב "החולים" היו מסוגלים לשיתוף פעולה כלשהו עם המגרשים ולא הגיעו לפירוק מוחלט של הגבולות בין ה"אני" לבין ה"אחר".

²² ראו בהקשר זה: "אני הוא, ואין אלוהים עמדי אני אמית ואחיה, מחצתי ואני ארפא" (דברים לב לט), "כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך" (שמות טו כו), "והסיר ה' ממך כל חלי וכל מדוי מצרים" (דברים ז טו), "הרופא לשבורי הלב ומחבש לעצבותם" (תהילים, קמז ג).

²³ על ההתייחסות להפרדה בין כישוף לבין פעילות בעלת משמעות דתית ביהדות, ראו בהרחבה: וינרוט, 1966 פרק א. בעיקרו של דבר, מסביר וינרוט שאם פעולותיו של האדם והאירועים הבאים בעקבות דבריו מיוחסים לאלוהים, נושאת הפעילות משמעות דתית. אולם אותה פעילות עצמה נראית כביטוי למלאכת המאגיה, כאשר האדם מחשיב את עצמו כמקור הפלא, וכאשר הוא מפעיל את כוחות הטבע למטרותיו הפרטיות.

²⁴ בעניין זה קיימות מספר דוגמאות בדתות המונותאיסטיות. למשל בברית החדשה מתוארת הדרך שבה הצליח ישו לרפא חולי נפש מהשפעתם של השדים, על-ידי כך שהעביר את השדים אל עדר חזירים שהטביע בים (דן, 1988). בדת המוסלמית נתפסו השדים ככלי בידי האל כדי לפגוע בכופרים. הסוג של השדים "א-ג'ין" היו מן הסוג הגורם לאדם להשתגע. (אלקרינאוי, 2000, פרק ד). בקבלה היהודית הם נתפסו כ"מזיקים" החל מן המאה השלוש-עשרה בעקבות הדגם הדואליסטי. בספרות זו תוארה פלישתם לגוף הקרבן החוטא באופן העלול לגרום לו להשתגע (על-פי דן, 1988; ותא-שמע, 1988).

הדמוניים ל"צד האחר" של האלוהות. עולם זה, המייצג את הטומאה, מכונה בספר הזוהר, ספר היסוד של הקבלה: "הסטרא אחרא"²⁵. למרות הפיצול בין עולם הקדושה לעולם הטומאה שני תחומים אלו נתפשו כנתונים למרותו של אל אחד. (רוזנברג, 1985, עמ' 59; שלום, תשל"ד; שביב, 1988).

סיבות נוספות על-פי דגם המחשבה העל-טבעי, הן אמונות בכוחן המאגי של הקללות ובעין הרע. לפי האמונה הדתית מסוגלות קללות הנאמרות בשם האל גם על-ידי אדם פשוט²⁶ לחולל פעולות בעלות אופי מאגי. לרוב, ככל שהמקלל נתפס כקרוב יותר אל האלוהות כן נודעה לקללתו השפעה רבה יותר בעיני הציבור הדתי. כפי שהוסבר לעיל, בעקבות ההבחנה המקובלת ביהדות בין דת לבין כישוף, הוגדרו הקללות, ובכלל זה קללת השיגעון, כלגיטימיות כאשר הן יוחסו לאל. אותן הפעולות עצמן הוגדרו ככישוף כאשר נאמרו לטיפול צרכי האישיים של המקלל (ויינפלד, 1976). המונח "עין רעה" (או "עין הרע") מכווין ליכולת המאגית של בני אדם לעשות שימוש במבטים כדי לגרום לאנשים שבהם הם מתבוננים צרות רבות, לרבות מחלות נפש²⁷. הסכנה הטמונה בה נחשבה גבוהה במיוחד בנסיבות שבהן התלוו למבטים דברי שבח, חנופה או הערכה (בילו, תשמ"ג). ברפואה העממית והקבלית פותחו שיטות מיוחדות לזיהוי קורבנותיה וסגולות וקמעות מיוחדים להרחקתה ולמניעתה²⁸ (דייויס ופרנקל, 1995; תא-שמע ודן, תשל"ד).

סיבות נוספות לשיגעון קשורות לאמונה ב"גלגול נשמות", לפיה מסוגלות נשמות הנפטרים להתגלגל מגוף המת לגוף החי של אדם אחר. תפיסה זו סייעה במידת-מה להתמודד עם תופעות של התנהגות חריגה אצל צדיקים. תופעות אלו, אשר סתרו לכאורה את עקרון היסוד ביהדות של שכר ועונש,

²⁵ מן הראוי לציין כי בסוף המאה השלוש-עשרה התחזק בקבלה זרם שהבחין בין שתי מערכות שונות של כוחות עליונים. אל מערכת הימין, המייצגת את הקדושה ואת הטוב, השתייכו המלאכים. אל מערכת השמאל, אשר כונתה גם בשם "הצד האחר" ("הסטרא אחרא"), שויכו כוחות הטומאה: השטן והשדים. הדגם של מלחמה בין כוחות הטוב לבין כוחות הרוע הפך לדגם ששלט בחשיבה העממית עם התפשטות החסידות במאה השבע-עשרה (על-פי דן, 1988).

²⁶ חוקר המקרא ויינפלד (1976, עמ' 188) מביא בהקשר זה שתי דוגמאות מן המקורות: (א) כאשר דוד מבקש מאבישי בן צרויה להניח לשמעני בן גרא ממשפחת שאול, אשר קילל אותו, בטענה שדבריו מבטאים את רצון ה' (הרטום 1992, שמואל ב טז יא, עמ' 147); (ב) בדברי חז"ל: "אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך" (מגי' טו, עא).

²⁷ בעניין זה טוען יורם בילו כי עין הרע ושיגעון נקשרו באמונה העממית בקשר סיבתי. כתוצאה מפגיעתה של עין הרע הגורמת לבעיות חיים קשות כמו שכול ואבדן רכוש, יכול הנפגע גם להשתגע (בילו, 1978, עמ' 202).

²⁸ היהודים השתמשו בחמסה כהגנה יעילה בפני "עין הרע" לפני הערבים. חפץ זה התחבב עליהם במיוחד למטרה זהה והם כינו אותו בשם "יד פטמה" (שם, עמ' 9). כמו כן, נהגו היהודים להשתמש במיוחד באבן השיש כנגד עין הרע. (על-פי סלושק, בתוך: דייויס ופרנקל 1995 עמ' 9).

הוסברו כגלגול נשמתם של רשעים (וינרוט, 1996). על-פי אמונה זו נשמת המת החוטא נתגלגלה בגופו של ה"קרבן" והפכה ל"דיבוק"²⁹. הקרבן או אבותיו חטאו במודע או שלא במודע, ועל-ידי כך פתחו פתח לנשמה זו לחדור לתוכו. משחזרה נשמה נוספת זו, היא מדברת מתוך גרונו של אחוז הדיבוק בשפתה שלה ובקולה (בילו, תשמ"ג; נגאל, תשנ"ד; בילו וויצטום, 1994). למרות היעלמות סיפורי ה"דיבוקים" באירופה בעקבות תהליכי מודרניזציה והגירה, ממשיכה אמונה זו להתקיים במידה מסוימת גם בימינו (שלום, תשי"ז; וינרוט, 1966; פיורה, 1999).

בהתאם לעמדה היהודית המסורתית של שכר ועונש, נתפסה שפיותו של האדם כתלויה במידת צייתנותו לתכתיבי האל. ברצותו, בוחר האל להעניש את האדם בשל מעשים לא-ראויים³⁰ באמצעות כוחות הטומאה. בדרך זו הוא מסוגל לחולל מחלות שונות ובכלל זה להכות את האדם בשיגעון, ולהיפך – ברצותו הוא מסוגל לבטל מחלות ולרפא את האדם ממכאוביו באמצעות כוחות הקדושה. בהתאם לתפיסה היהודית, כל הפעולות השונות של גרימת מחלות וריפויין זכו ללגיטימיות כאשר הן יוחסו לאל. (וינרוט, 1996; יעקובוביץ, 1966; אופנהיימר, 1976; Rosen, 1968, p.29).

1.1.3 סיווג ההפרעות הנפשיות

לאורך ההיסטוריה שימשה המערכת התאולוגית כצופן-על להערכת דפוסי התנהגות כתקינה או חריגה עבור מאמיניה. אבחנה כוללת זו, המכונה "שיגעון", שימשה בדגם העל-טבעי קורת גג אבחנתית לטווח רחב מאוד של חריגויות הנעות על פני הרצף מן הנורמלי לפתולוגי³¹. בהתאם למטפורת המחלה הגופנית ניסו מרפאים עממיים בתרבויות שונות לקבוע אמות מידה מדויקות יותר למצבים נפשיים מגוונים לצורך נקיטת אמצעי הריפוי. מגרש ה"דיבוקים" למשל נעזר לצורך הבחנה בין "דיבוק", כישוף, עין רעה וכו' במערך שרירותי של מעין "מבדקים רפואיים" שהתבצעו בגוף החולה. בהעדר שיטת מיון בהירה ומוסכמת להגדרת הגבולות והסיבות של ההפרעות השונות,

²⁹ המונח "דיבוק" נכנס לטקסטים עבריים רק בסוף המאה השבע-עשרה. בשם זה כונתה התופעה המוזכרת לעיל בלשון הדיבור העממי ביידיש בקרב יהודי גרמניה ופולין בני המאה היא כקיצור הביטוי: "דיבוק ברוח רעה".

³⁰ על האידאה של השיגעון כעונש לחוטאים ניתן ללמוד ממקומות שונים במקרא, למשל מן האופן אשר בו לקה שאול המלך בשיגעון לאחר שה' מאס בו (ראה שמואל א טז יד-טו). במקומות אחרים מופיעים דברי אזהרה מפורשים בעניין כלפי בני העם אשר יעזו להפר את מצוות ה': "יככה ה' בשיגעון ובעזרון ובתמהון לבב" (דברים כח כח). ובמקום אחר ניתן להסיק על מחשבה זו על דרך הניגוד: "אם שמוע תשמע לקול ה' אלוהיך והישר בעיניו תעשה והאזנת למצותיו ושמרת כל חקיו כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך" (שמות טו כו).

³¹ בהקשר המקראי מציין ישעיהו לייבוביץ' (תש"ן) כי "לעומת העושר העצום בנתונים פסיכולוגיים, אין תיאורים רבים של מחלות נפש במקרא וגם המצבים הבאים אינם ניתנים להגדרה רפואית מדויקת. המצבים הפסיכיאטריים נזכרים בשמות: שיגעון, תמהון לבב (דב' כח כח), רוח רעה (שמ"א טז טו) (שם, עמ' 421).

נותרו שיטות הסיווג של המרפאים העממיים מפוקפקות ושנויות במחלוקת. ההחלטה אם ההתנהגות הסוטה מן הנורמה נושאת עמה חריגות בעלת אופי חיובי או שלילי הייתה תלויה על-פי רוב במשמעות שניתנה לדיבורו או להתנהגותו של האדם. כאשר נשאו דבריו משמעות דתית היה מקובל לייחס לחריגותו משמעויות חיוביות של קדושה. לעומת זאת, כאשר מרד האדם בתכתיבי האל, כפי שנתפסו על-ידי מאמיניו, התייחסו לחריגותו כשיגעון במובנו השלילי. (בילו, תשמ"ג).

1.1.4 הטיפול

בדגם חשיבה העל-טבעי מילאו אמצעים מאגיים תפקיד מרכזי בכל הנוגע לריפוי. הפעילות המאגית כללה טכניקות מגוונות שנועדו לסלק את הרוחות הרעות מן האדם הנגוע באמצעות כישוף או מילות קסם. ביהדות שימשו התפילה והתחינה אמצעים לפנייה לעזרה מן האל, בד בבד עם הכרה ביתרונותיו של הטיפול הרפואי והסתייעות בו. הנחת היסוד ביהדות ובחסידות שהעזרה והרפואה הן בידי ה', והמדע הרפואי הוא מתנת אלוהי שראוי להסתייע בה. על-פי גישה זו פיתחה היהדות תפילות ותחינות לשם מחילת עוונות וריפוי משמים. (יעקובוביץ, 1966).

נוסף על ההכרה בחשיבותן של מצוות ובקשות מחילה מן האל ביהדות המסורתית, פותחו בספרות הקבלית מגוון של אמצעים מאגיים אשר שימשו לריפוי נפשי. לחשים, השבעות, ברכות וקמעות שיקפו מסורת קבלית עתיקת יומין בתחום זה. כמרפאים נחשבו אישים שונים כגון רבנים, מקובלים בעלי שם, וצדיקים אשר בדרך כלל נודעו בזכות הברכה שזכו לה מהאל ובזכות אבות(אטקס, 2000). האמונה המאגית בכוחן של המילים לבנות ולהרוס הביאה לשימוש בתפילות, בלחשים ובהשבעות למטרות רפואיות. ביהדות שימשו התפילות כלי עתיק יומין ואוניברסלי לבקשת תחינה ורפואה מכוחות אלוהיים.

ספרות הקבלה³² הבליטה את השפעתם המסוכנת של הכוחות הדמוניים על שפיות דעתם של בני תמותה כמו גם שיטות שונות להתגונן בפניהם. בחסידות, אשר צמחה מן הקבלה, ניתן מעמד חשוב לידע המאגי ולמעשים המאגיים שזכו להשפעה רבה בחברה היהודית. זאת, לצד התורות העיוניות של החסידות, שהיו נחלתם של מעטים, ובהן עסקו בעיקר מנהיגיה של התנועה, שנהנו מהילת קדושה, יוקרה וסמכות. מנהיגים אלו נודעו כאנשים כריזמטיים ומיסטיקנים שיש להם קשר ישיר עם האל, וכמי שניחנו בידיעות מאגיות שמכוחן ריפאו מחלות שונות. למרות היחלשותה של תנועה רוחנית זו בשלהי המאה התשע-עשרה, השתמשו כמה מרעיונותיה עד עצם היום הזה (אטקס, 1998).

³² תורת הקבלה, המכונה גם תורת "הסוד", הוא השם של הזרם הרעיוני המרכזי שהתפתח במיסטיקה היהודית בסוף המאה השנים-עשרה. לספרות זו שייכות קבוצות שונות של חיבורים, אשר אחת הבולטות שבהן היא הקבוצה המוקדשת למאגיה. הסודות של היכולת לשפר את גורלו של היחיד הוגדרו החל מן המאה הארבע-עשרה ואילך כתחום "הקבלה המעשית" (שלום, תשל"ז).

על התפילות הקבועות הוסיפה הספרות הקבלית "ספרי סגולות"³³, שהכילו הנחיות מפורטות ונוסחים מיוחדים לריפוי חולים, ובכלל זה חולי הנפש³⁴. נוסחים אלו חוברו על-ידי "בעלי שם"³⁵, אשר הסתמכו על חכמת הקבלה ועל מסורת עתיקת יומין. זיקה זו שימשה לתיקוף הידע המאגי ולהכשרתו בעיני החברה היהודית (אטקס, 2000).

הסגולות בתחום בריאות הנפש התייחסו למכלול רחב של חפצים, פעולות מיוחדות, הוראות עיוניות לקריאת פסוקי תפילה נבחרים מהמקרא ושימוש ב"שמות הקדושים". ככלי קיבול לרישום הסגולות שימשו הקמעות³⁶. כל חפץ, פתק או קלף, שעליו נרשמו נוסחים מיוחדים של תפילות או מילות קסם יכול לשמש קמע. הכתוב היה נתון לשיקול דעתו של המקובל, אופיו של המבקש וסוג

³³ בין ספרי הסגולות הרבים נודע חיבורו של ר' בנימין "אמתחת בנימין", אשר ראה אור בשנת 1716, וגם בו ניתן למצוא תפילות והנהגות שעניינן התמודדות עם מגבלות נפשיות. כך למשל המחבר מציע למטפל בחולה הנפש להיעזר בסגולות הבאות: להתיר עופרת בכף ברזל ולאחוז בה ביד אחת, וביד השנייה לאחוז בקנקן ובו מי מעיין צלולים. לצקת ממי המעיין למצחו של החולה, להוסיף לחש ולהטיל מעט מן העופרת אל הקנקן. בתום הטקס, הנערך שבע פעמים, מתבקש החולה להתבונן בהשתקפות פניו בספל נחושת מלא שמן. משהצליח בכך, מוציאים את העופרת מן הקנקן ומשרבטים בעזרתה על גבי פיסת בד לבנה. את פיסת הבד קושרים באמצעות שבעה קשרים מתחת לזרועו הימנית של החולה ותולים אותה על צווארו למשך שבוע. בתום השבוע משליך החולה את העופרת לקנקן ואומר: "הא לכם חלקכם" (על-פי **אמתחת בנימין**, תע"ו).

³⁴ למשל מומלץ לחולה עצמו להתפלל בכוונה רבה בקריאת "שמע" על המיטה וכן לחזור מדי יום שלוש פעמים על קריאת מזמורי התהלים: מזמור צא, "יושב בסתר עליון", ומזמור קכא, "שיר למעלות אשא עיני אל ההרים" (על-פי אריכא, 1998, עמ' 122). בתחום הלחשים הומלץ לחולה לשנן בעת התקפי החרדה את הלחש "עוזא צבי טבחי שמינא מינאי" (שם, שם). כמו בעלי הסוד של ראשית תקופת הגאונים התקינו נוסח מיוחד המשלב לחשים בתפילת ההבדלה ומכונה: "הבדלה דרבי עקיבא", שחובר במטרה לרפא שיגעון ולהוציא מדיכאון (שם, עמ' 124 ודו, 1989, עמ' 17). כמו כן קיימות הוראות מדויקות על האופן שבו יכולים חברים קרובים אל החולה לסייע: במקרים קלים יכול חבר קרוב לסייע להחלמתו על-ידי ברכת הכהנים שלוש פעמים ביום.

³⁵ הכוונה היא למגידיים נודדים שפעלו למעשה כמכשפים. מקורו של הכינוי "בעלי שם" הוא בידע הרב של אנשים אלו בשמות הקדושים של הקב"ה ושמות המלאכים, ובהנחה שהפעולה המאגית מתבססת על השימוש הנכון בשמות אלו למטרות ריפוי. (על-פי אטקס, 1998, עמ' 21). על-פי החסידות, קדושתן של האותיות נובעת מתוקף היותן אבני הבניין של הקב"ה במציאות כולה. כיוון שהקב"ה התיר ליטול מהן ולצרף מהן צירופים, ניתן להיעזר בכוח הגלום בהן לחיבור לחשים וסגולות לצורכי רפואה נפשית (יעקבסון, 1985; וינרוט, 1996). הבקאות של "בעלי השם" בשמות הקודש של המלאכים הקנתה להם, לפי התפיסה המאגית, את היכולת לפנות אל מלאכים מסוימים ולגרום להם לבצע דרישות מסוימות בתחום השפעתם (דן, 1989, עמ' 94).

³⁶ השימוש בקמעות בקרב העמים השונים היה מזמן קדום ביותר. הקמעות מן התקופה הפרה-היסטורית, שנמצאו במערות והיו בעיקר נגד עין הרע. נראה שהיהודים למדו משכניהם הגויים להשתמש באמצעי זה מזמן גלות בבל ואילך. אף שהרמב"ם התנגד לשימוש בהם, הוא הכיר ביכולתם לסייע במחלות גופניות ובתופעות נפשיות. החלק העיקרי בקמע הוא ברוב המקרים הכתובת. כותבי הקמעות נדרשו למלא אחר כל ההוראות של סופר סת"ם, והם עבדו תחת השגחתם של רבנים ומקובלים. בגלל האפשרות של פיקוח נפש הותר על-פי הצורך הרפואי לעודד את החולה גם בעזרת אמצעי זה. (דייויס ופרנקל, 1995).

ההגנה הנדרשת, ונכתבו גם נוסחים מיוחדים לצורכי חולי הנפש³⁷. בכמה מספרי הסגולות מתוארים גם ענייני תרופות עממיות כגון שיקויים, רטיות, משחות ומיני מרקחת. בתקופות הקודמות לתקופה המודרנית, שכמעט לא היו בהן רפואות יעילות למחלות קשות ומצבי חירום, האמינו היהודים בכוח הקמעות, שכללו בדרך כלל פסוק מקראי ההולם את תפילתם ותקוותם (דייויס ופרנקל, 1995; אטקס, 2000).

הטקס לגירוש ה"דיבוקים" מגוף ה"קרבן" נשא אופי דרמטי ופומבי³⁸ והתבצע בידי מגרשים שהתמחו בהוצאתם³⁹. טקס זה נועד לכוון את ה"דיבוק" לצאת מן הגוף ולמצוא את תיקונו. לשם כך נדרש ה"דיבוק" לגלות את זהותו ולפרט את חטאיו, את נסיבות מותו ואת מעשיו עד לכניסתו בקרבן. אחר כך התנהל בינו לבין המגרש משא ומתן בדבר תנאי יציאתו מגוף הקרבן⁴⁰ ותנאים למציאת תיקונו לאחר מכן⁴¹. בשל פגיעותו הרבה של הקרבן לאחר החלמתו היה מקובל לקשור לו קמעות שישמרו עליו. השימוש בדרכי ריפוי אלו היה רווח עדיין בציבור היהודי הדתי וגם בציבור הנוכרי בשלהי המאה התשע-עשרה, ובמצבים מסוימים התקיים אפילו בימינו⁴² (בילו, תשמ"ג; נגאל, תשנ"ד).

³⁷ דייויס ופרנקל 1995 מזכירים בספרם את ספר הקמעות "שושן יסוד העולם" של המקובל לר' יוסף תירשום. ספר זה נכתב לפני אמצע המאה השש-עשרה ושימש אב-טיפוס לקבצים שעשו בהם שימוש בקבלה המעשית ובספרות הקמעות. בספר זה נזכר סעיף מיוחד לנושא המשוגעים (סעיף א'תרנ"ג) וסעיף (א'ר"נ) המשמש קמע להגנה בפני רוח רעה, עין רעה ושאר מיני חוליים.

³⁸ "האופי הפומבי והדרמטי בלט במיוחד כאשר בית הכנסת שימש זירה להוצאת הרוח. הפעילות להרחקת הרוח הייתה מלווה תחת הנחיית המגרש במערך פעולות מתואם של קהל הנוכחים או של מניין אנשים מתוכו, שכלל השמעת תפילות ומזמורים, הוצאת ספרי תורה מארון הקודש, תקיעה בשופרות, הדלקת נרות שחורים וכיבויים. במקרים אחדים הונח הקרבן לפני התיבה כשידיו ורגליו קשורות" (בילו, תשמ"ג, עמ' 550).

³⁹ ברוב המקרים נטלו חלק בטקסים אלו מקובלים, רבנים ומנהיגים, ובמאות האחרונות צדיקי החסידות. בכל הדורות שיתפו גורמים אלו פעולה עם "בעלי השם" מתוקף התמחותם בגירוש רוחות ומתוקף היותם גדולים בתורה וביראה (על-פי נגאל, תשנ"ד, עמ' 45-37).

⁴⁰ בשל ממדיו הגופניים של הרוח רווח החשש שמא תגרום יציאתו נזקים כבדים לחולה. המלצתו של ר' חיים ויטאל, תלמידו של האר"י, לאלץ את הרוח לצאת דרך האצבע הקטנה שברגל הפכה לדרישה קלסית במשא ומתן שהתנהל (על-פי נגאל, תשנ"ד, עמ' 54 – 55).

⁴¹ לעתים קיבל על עצמו הרב המגרש לבטל את החרמות שהחרימו אותו, לומר קדיש ולקרוא עבורו משניות. בקשות מיוחדות נוספות היו מעשי צדקה, תעניות, הדלקת שמן לזכרו וכד'. כל אלו נועדו לכך שהנשמות התועות יעלו בשלום השמימה, ולא יזדקקו יותר למקום מסתור אצל פגועי הנפש (על-פי בילו, תשמ"ג; נגאל, תשנ"ד, עמ' 53; אריכא, 1998, עמ' 295).

⁴² לדוגמה, לקראת סוף 1996 ערך הרב בצרי יחד עם עמיתיו המקובלים תפילה מיוחדת בישיבת "השלום" בירושלים בעבור אותם חולי נפש שדעתם נטרפה בגין "דיבוק" השוכן בגופם ולא ניתן מנוח לנשמתם. הקריאות ל"דיבוק" שבכל חולה וחולה לצאת מגוף האומלל לוו בתקיעות שופר רמות. לימים, מספרים יודעי דבר, שבו רבים מן החולים לשגרת חייהם (אריכא, 1998, עמ' 295).

את יעילותם של אמצעי ריפוי אלו בריפוי מצוקות הנפש ניתן להסביר על-ידי כוחה הסוגסטיבי של פעילות זו. השפעה מיטיבה זו הביאה להסתייעות רחבה באמצעים אלו בקרב הציבור היהודי הרחב. הפשטות והקונקרטיזם של שיטות הריפוי גילמו בתוכן השפעה רבה ומיטיבה על המטופלים, בעיקר עקב ההסתמכות הרבה על המטפל בתהליך הריפוי. הפציינט לא התבקש להשתנות אלא לדאוג להחזרת מצב העניינים הרצוי על-ידי ביצוע מדוקדק של פעולות הריפוי. היחס הבלתי-אמצעי של המרפאים ושיתוף המקורבים לחולה בתהליך הריפוי היוו מקור תמיכה חשוב להחלמתו (בילו, 1978).

1.1.5 היחס הערכי

היחס כלפי חולי הנפש ותופעת השיגעון בדגם העל-טבעי לבש ופשט צורות התייחסות שונות בתרבויות ובדתות שונות לפי תפיסות דתיות שהתפתחו בתקופות שונות⁴³. באופן עקרוני נתפס חולה הרוח בעולם הדת כאדם קדוש כאשר נתפס כאדם חדור רוח טובה וכאדם מקולל כאשר נתפס כאחוז שדים וכקרבתן השטן. התפיסה הזו באה לידי ביטוי גם ביחס של היהדות. גם ביהדות נתפס האדם בעל ההפרעות הנפשיות כמי שנענש בגין היותו "רע" וחוטא. לעומתה, האמונה הקבלית בדבר גלגול נשמות ודיבוקים הובילה לגישה ערכית-מוסרית מתונה יותר ולעמדה ניטרלית יותר כלפי "חולה הנפש". האפשרות ש"החולה" נפל קרבן לחטאי אבותיו, או לעברות לא-מודעות הפחיתה מאחריותו והדגישה את הפן הפסיבי שלו באחריות הכוללת לטיב מעשיו. לפי השקפה זו מדובר באדם מסכן ומחלת הנפש כהזדמנות הניתנת לאדם למירוק עוונותיו (הירש, תשי"ז).

מבחינת התפיסה העקרונית של המצוקה, ההתנהגות הסוטה לא תמיד התפרשה כהתנהגות "רעה" או "חולה". נקודת המבט התאולוגית אפשרה לפרש טווח גדול מאוד של התנהגויות הנחשבות אצל אנשי רפואה כפתולוגיות מתוך מסגרת התייחסות של נורמליות. יתר על כן, לפעמים התנהגויות

---

⁴³ עמדה תאולוגית זו עברה גלגולים שונים. בימי קדם, בתקופה הקרויה גם "התקופה הפרה-מדעית", נחשב האדם הסוטה לאדם קדוש. גישה זו עשתה שימוש ברעיון של אל או כוח עליון שחדר אל האדם והפך אותו בשל כך למכובד. מאחר שלאדם אין שליטה על התהליך, כשם שהרוח חדרה כן היא יכולה לעזוב. הגישה כלפי אדם שחדרה לתוכו רוח רעה או טובה הייתה ניטרלית בהחלט. גם כאשר בימי הביניים הוזכרה חזירתם של שדים וכוחות שטניים והחלו להתפתח טקסים של גירוש שדים, הושמעה גם אז הטענה, שכפי שהכוח חדר לגוף כך הוא עשוי לצאת ממנו. אבל עצם השינוי הזה, הדיבור על רוח שטנית שחדרה לאדם, גרם לכך שהחל מן המאה השלוש-עשרה נחשבו חולי נפש ומשוגעים כקרבתן השטן. למעשה עדיין אין מדביקים לאדם שום סטיגמה, כי הוא נתפס כפסיבי שלא עשה דבר, אולם הנחת יסוד זו מבליעה בתוכה הנחה שיש משהו רע המונח ביסוד האדם עצמו ועל כן יש להאשים אותו. בניגוד לנצרות, שהאמינה כי החטא הקדמון גרם להשחתת מידותיו של האדם, והוא הפך להיות רע מיסודו, האמינה היהדות בסליחה, בכפרה ובמחילה (על-פי דן ותא-שמע, 1988; בן שמאי, תשכ"ה; רוטנברג, 1994, 1995; Miller, 1975).

אשר תויגו כפתולוגיות מבחינה רפואית, נתפסו ביהדות ובעיקר בחסידות בהקשרים רוחניים חיוביים של מצבי התעלות וקרבה לאל. שינוי המשמעויות הקשורות למערכת הסימפטומים אפשרה למאמינים אשר חוו נסים, שמעו בת קול והיו עדים לגילויים שונים של השכינה, ליהנות מלגיטימציה תאולוגית חברתית לחוויותיהם. מי שהגיע לחוויה של ניתוק הנשמה מן הגוף נחשב כאדם קדוש שזכה לחלק מחכמת האל, להשגחתו המגינה ולחיסון בפני התחושה הקמאית של המוות. בהתאם לתפיסה זו, במקום השימוש במונחים רפואיים שרירותיים שנלווה אליהם אות קין תוארו המאמינים במונחים חיוביים של אנשים החווים התעלות נפשית (אופנהיימר, תשמ"ח; רוטנברג, 1990, 1995, עמ' 85, 1997).

מבחינה ערכית האמצעים הטיפוליים השונים בדגם העל-טבעי נושאים אופי של ערך חיובי. לפי התפיסה הדתית, התפילות, ההשבעות והלחשים נועדו לסייע לאדם לתקן את מידותיו ולזכות בכפרה ובסליחה. לפיכך, ליחס חיובי במיוחד זכו אותם החולים שביקשו לשפר את מידותיהם ולכפר על חטאיהם. האמצעים המאגיים גם הפחיתו את הסטיגמה הכרוכה בשיטות הטיפול הרפואי המקובלות כגון מכות חשמל וטיפול תרופתי (שיר, חש"ד, עמ' 128 - 131; פיורה, 1999, עמ' 6).

1.2 הדגם הגופני

בעלי גישה זו רואים בהתנהגות נפשית בלתי-תקינה מחלה, ונוהגים בה באופן שבו נוהגת הרפואה בכל מחלה אחרת. להשקפתם מדובר במחלה, אשר בדומה לשאר מחלות הגוף יש לה מחולל טבעי, מהלך טבעי ורפוי. לפיכך רואים חסידי גישה פוזיטיביסטית⁴⁴ זו באנטומיה ובפיזיולוגיה את מהותן של האדם ובטיפול הביולוגי את עיקר עניינם.

1.2.1 תיאור השיגעון

על בסיס התיאורים מימי קדם, ובהתאם להתפתחות המדעית הרפואית, הופיעו בשלהי המאה התשע-עשרה תיאורים קליניים של מצבים נפשיים מגוונים, ובהם הפרעות אפקטיביות⁴⁵, פרנויה,

⁴⁴ הפוזיטיביזם (מצרפתית – Positiv): עובדתית) היה אחד הזרמים ששלטו במחשבה האירופית בסוף המאה התשע-עשרה. במרכז מחשבה זו עומדת הקביעה ש"רק העובדה המוחשית וקשריה השונים אל עובדות מוחשיות אחרות יכולה לשמש נושא למחקריו ומסקנותיו של המדע." (גרינהוט, תשל"ה).

⁴⁵ המונח "הפרעות אפקטיביות" (רגשיות), המכונה כיום "הפרעות במזג או במצב הרוח" (Mood), מכונה לקבוצת תסמונות נפשיות המתאפיינות בשינויים קיצוניים במצב הרוח. תיאורים קליניים של דיכאון ונאניה בנפרד ובכפיפה אחת מופיעים כבר בעת העתיקה בכתבי הומרוס והיפוקרטס. תיאורים אלו זכו לעריכה מחדש בשלהי המאה התשע עשרה בזכות עבודתו של אמיל קרפלין. (על-פי מוניץ ואחרים, 1997, עמ' 181; קרטון ואחרים, 1999, עמ' 34; Kraepelin, 1981).

נירוזות פסיכוגניות⁴⁶, מצבים פסיכופתיים קונסטטוציונליים, הפרעות אישיות פסיכופתיות ומצבים סכיזופרניים. בשל חוסר ההפרדה הברורה בין הנירולוגיה לפסיכיאטריה בתקופה זו תוארו גם תסמינים המיוחסים לפגיעות מוחיות ועצביות באופן מובהק כתסמינים פסיכיאטריים. למרות הבדלים בתיאורי קבוצת הפרעות זו לאורך הדורות ועל-ידי רופאים שונים, אצביע בסעיף זה על קבוצה משותפת של סימפטומים שהתפתחו במרוצת הזמן לכל אחת מן ההפרעות הבולטות. אלה כונסו לראשונה בשנת 1883 בספרו המדעי של אמיל קרפלין (Emil Kraepelin, 1856–1926) "ספר לימוד בפסיכיאטריה" (Lehrbuch der Psychiatria), שהפך לאבן פינה של הפסיכיאטריה המודרנית. חלק מן התיאורים של ההפרעות הללו בספרות המדעית מופיעים גם במדורי הספרות הרפואית-פופולרית שבעיתונות העברית בת הזמן.

1.2.1.1 הפרעות אפקטיביות: מצבי מלנכוליה ודיכאון

בספרות המדעית והפופולרית המתוארת לעיל מופיעים תיאורים של מצבי דיכאון, לעתים תחת המינוח העתיק של "מלנכוליה"⁴⁷. עיקרם – תחושות פסיכולוגיות של עצבות רבה, חוסר ערך,

⁴⁶ אמיל קרפלין הבחין בראשית המאה העשרים בין קבוצת התופעות ההיסטריות לבין קבוצת התופעות הנירוסטניות. בקבוצה הראשונה הודגשו מאפיינים של תשישות מופרזת ונטייה להיסח הדעת. בקבוצה השנייה הושם דגש על נטייה להתנהגות תאטרלית ותסמינים גופניים בולטים כגון: שיתוק, עיוורון, וחירשות ללא כל ממצא גופני (Kraepelin 1981). מעבר לדגשים אלו קיים דמיון רב בין התסמינים המופיעים תחת המונחים השונים. בספרות המדעית, ובעיקר בספרות המדעית הפופולרית, שני המונחים מכוונים לתסמינים גופניים ונפשיים משותפים כגון: דיכאון, שיממון, כאבי ראש, הפרעות בעיכול, ורגישות יתר לגירויי שמיעה וראייה. ראו בעניין זה: מ.פ., 1890.

⁴⁷ עד לשלהי המאה התשע-עשרה מופיעים בספרות הקלינית בערבוביה מושגים ותסמינים של דיכאון ושל מלנכוליה. על סף המאה העשרים משייך הפסיכיאטר אמיל קרפלין את המלנכוליה לקבוצת הפסיכוזות הבלתי-רצונית, ואילו את מצבי הדיכאון לתסמונת של ההפרעות המאני-דפרסיבית. למרות החלוקה לקטגוריות שונות, אין הבדל מהותי מבחינה איכותית בתמונות הקליניות (Kraepelin, 1981). כך למשל מתוארים התסמינים של חולים אלו בספר הרפואי הפופולרי בקרב החברה היהודית "מרפא לעם": "בעלי עצבון לב או מרה שחורה. הם מתייראים מהר, ועצבים ועלולים לשקוע מהר בספקות הלב ויאוש הלב, וממהרים להתפחד ולהרעד, על הרוב מחשבתם טרודה באיזה רעיון אחד, וכבדה להתעורר לשאר כל ענין זולתו; קצתם נשקע מחשבתם בדקדוקי עניני האמונה והדת (ומדמים בנפשם שזו היא התאבקות ומלחמה עם היצ"הר) אוהבים לשבת בדד. בוחרים במנוחה והשקט, וטרודים בעיון מחשבות, וממהרים לחשוד את כל אדם: ורגילים להצטער מכל דבר קטן – וגם פניהם חיוור וגופם נחלש, אם כי חפץ האכילה (לפעמים) טוב בהם. הדפק הולך בעצלות ומתינות. הם עלולים לעצירות מעיים ולרוחות סגורות בבטן. קובלים לפעמים בהתנוודות לחיצת האסטומכא, וכאב לב; ולפרקים מקיאים ליחת מרה" (אליאשבגרג, 1868, פרק תשיעי עמ' 181).

במקום אחר (איזגור, 1902, גיליון 289), תחת קטגוריה זהה של "מרה שחורה" או רוח כהה (מעלאנכאליע), מתאר הכותב את המהלך ההדרגתי של ההפרעה מתופעה אנושית בדרגה קלה של חומרה אל התחום הפתולוגי של הפסיכוחה: "שיגעון העצבות הוא מין הרס רוחני אשר בראשונה יתראה ברמות רוח כהה ומרה שחורה. גם לאיש בריא יקרה לפעמים כי יאחזוהו עצבון ודאגה, אך לבריא יש לזה סבות [סיבות] גלויות, וגודל העצבון יתאים לפי ערך סיבת המקרה. אך ב"שיגעון העצבות" – העצבון והשעמום על פי רב [רוב] אין

ייאוש, אשמה, האשמה, שנאה ושלילה עצמית, מלווים בחוסר תקווה ביחס לעבר, להווה ולעתיד. הרגשות רעות אלו מוחרפות גם בשל נטייה טבעית לחרדה ולמתיחות עד כדי איבוד עניין בכל התחומים והפעילויות בחיים. כמו כן מופיעים לעתים קרובות פחדים מפני מחלות ומוות ורעיונות שווא לגבי התנוונות או הצטמקות של איברים שונים בגוף. כתולדה של תחושות אלו טובלים החולים מנדודי שינה, מתשישות ומירידה ניכרת בקצב החשיבה. ככל שהמצב חמור יותר כן גבוהה יותר ההפחתה ביכולת ההנאה והתפקוד הכללי של הפרט והופעתן של מחשבות אבדניות. במצבים בעלי חומרה גבוהה, מוקצנים התכנים השליליים של החשיבה עד כדי חוסר התאמה בולט למציאות. במקרים חמורים של אבדן שיפוט המציאות מופיעות הזיות ומחשבות ניהילסטיות. במצבים אלו עלול החולה שלא להגיב לסביבה ולשקוע בשתיקה. (מוניץ ואחרים, 1997;

(Kraepelin, 1981, Goodwin & Guze, 1979)

1.2.1.2 הפרעות אפקטיביות: מצבי מאניה

מחלת המאניה, המכונה במינוח הרפואי העממי "שיגעון חזק", או "טירוף", מתוארת בספרות הרפואית ובעיתונות העברית⁴⁸ בת הזמן כהיפוכה של מחלת הדיכאון. מתוארת פעילות מנטלית

להם סיבות ידועות; הם יתחזקו מדי פעם בפעם הלך [הלוך] וחזק באופן כזה עד כי החולים אינם רואים ואינם מרגישים בעולם מאומה, כי אם עצבון ומפח נפש המוצצים את דמם ולשד חיתם [חייתם]. החולים האומללים האלה לא ישימו לב אל כל אשר מסביב" [...] "לעתים קרובות בלויית [בלוויית] המחלה הזאת יבואו מראות שקר וחזיוני תעתועים כמו למשל: להחולה נדמה כמו רואה הוא רעים וידידים שמתו מכבר, באים ועומדים לפניו, או כי הוא שומע קולות המפחידים אותו. לפעמים נדמה לו כי מורטים וקורעים את בשרו, שופכים עליו רותחין בעוד אשר מלבד לא יגע בו איש, אין אצלו גם צל אדם. כן יעלו במוחם מחשבות כי הכל חפצים להמיתם לשחטם או להרעילם, לכן, אינם חפצים לאכול וימותו מרעב מיראתם פן יורעלו. מחזה נורא יציגו לפנינו אז פני חולים כאלה. ראשם מוטה לארץ, פניהם עצובים, העיניים אינן מביטות עוד, קולם כאוב בארץ בלתי נשמע מדברים בכבדות. לפעמים אינם גומרים מילים שלמות בדברם על השאלות אשר יציגו בפניהם, אינם עונים תיכף כי אם אחרי שאלות רבות זו אחר זו, תנועת הידיים והרגליים רפה מאוד." (שם, שם).

⁴⁸ כך לדוגמה מתוארים החולים הסובלים ממאניה בעיתון "המליץ" בשנת 1902: "חולים כאלה פניהם אדומים, העיניים מפיצות אימה, מבריקות מאוד ומעופפות בחוריהן ותמיד הן מלאות דם; השפתיים צרובות, הלשון מכוסה בקרום לבן, לפעמים רועדת; קולם נחר [ניחר]; מדברים בחפזון, מליהם מתפרצות מפיהם תכופות זו אחר זו במהירות נפלאה, עד אשר לא יספיק החולה גם להוציאן מפיו. התאבון מתגבר, ולפעמים יעלה עד כדי זוללות; יסבלו עצירות בקיבה. השינה שנת נדודים. בין החולים האלה מרגשת [מורגשת] שמחת הנפש גדולה במאד. הם שמחים, מאשרים [מאשרים], שבעי רצון, שוחקים ומדמים כי הנם גבורים ועשירים. הם יחפצו להעשיר כל איש ולעשותו מאושר. בעת אשר ימצאו במצב של "עליות המחץ" כזו... יכנו את עצמם בשם: סופרים, ארטיסטים, מפקדי צבא, אדריכלים, באנקירים ועוד ועוד. לפעמים ירגש [יורגש] אצלם שנוי נמרץ ופתאומי במהלך רוחם: הם ישחקו ישמחו וישירו, ולפתע פתאום הם יתעצבו וימדרו בבכי; אך רוח שמחתם ישוב אליהם עד מהרה, והם ישובו ישמחו, יצעקו, יתהוללו, ינאמו נאומים, יפקדו צבא מלחמה ועוד ועוד." (אהרן אזגור על-פי גאלדשטיין, 1902, "המליץ" גיליון 290). המאפיין המשותף של תיאורים אלו הן בספרות המדעית הן בספרות הפופולרית הוא תיאור של תסמונות נפשיות שכיחות בעלות זרזת חומרה משתנה ופרוגנוזה טובה.

וגופנית מרוממת וחסרת מעצורים בתחום הרגשי, הקוגניטיבי, המוטורי והפסיכו-פיסולוגי. התחושות הפסיכולוגיות האופייניות הן: אופטימיות, ביטחון וחשיבות עצמית מוגזמים מלווים במחשבות גדלות. מבחינה מנטלית קיימות הפרעות בקשב ובריכוז ומהלך מהיר של חשיבה המלווה בלחץ דיבור רעשני. כתוצאה מכך מופיעים מירוך ומעוף של מחשבות אסוציאטיביות, לעתים ללא קשר, וגם שיפוט המציאות לוקה בחסר. (מוניץ ואחרים, 1997; Kraepelin, 1981; Goose, 1979 & Goodwin).

1.2.1.3 פרנויה

במונח "פרנויה" (Deranged Mind) השתמשו היוונים והרומים הקדומים עוד לפני תקופת היפוקרטס כדי לתאר כל הפרעת נפש. (קרסון, 1999). בשנת 1852 הגדיר Charles Lesage (1816–1863) מחלה זו בשם "שיגעון הרדיפה" כדי להדגיש מצבי טירוף שמתאפיינים בהרהורי שווא מסוג רדיפה. בשנת 1883 ייחד אמיל קרפלין את המונח "פרנויה"⁴⁹ לתיאור מצבי טירוף שמתאפיינים בהרהורי שווא מגוונים שעיקרם חשדנות קיצונית. חולים כאלו נוטים לסלף את המציאות, ולייחס לזולת מחשבות, זדון, ללא המוזרות, הקיטוע וחוסר הארגון החמור שמאפיינים את הסכיזופרניה. לעתים קרובות, כתוצאה ישירה ממחשבות הרדיפה, מתפתחים גם סימני גדלות. (קרסון, 1999; Kraepelin, 1981).

1.2.1.4 הנירוזות הפסיכוגניות

תחת הקטגוריה של נירוזות פסיכוגניות תיאר אמיל קרפלין דפוסים אופייניים להיסטריה, נירוזה טראומטית ונירוזת אימה. מחלת ההיסטריה⁵⁰, באה לידי ביטוי במגוון רחב של תופעות, שעיקרן סימפטומים ומיחושים פיזיולוגיים כגון עיוורון, חירשות, אלחוש עורי, שיתוק, עוויתות, רעד ובעיקר תחושות חנק. תופעות והפרעות עצביות אלו הופיעו אצל החולים ללא כל ראייה לגורם אורגני. (מיקלם, 1999).

הנירוזה הטראומטית ונירוזת האימה מתארות תופעות קיצוניות של חרדה. במקרה הראשון בתגובה לאירועי אסון ובמקרה השני ללא כל סיבה נראית לעין. בשני המקרים מופיעים מיחושים גופניים ללא כל בסיס רפואי, נטייה להתעסקות יתר בענייני בריאות ולפחדים בלתי-מציאותיים. כל אלה

⁴⁹ במונח "פרנויה" במשמעות של מחלות נפש כרוניות בלתי-ניתנות לריפוי השתמש הפסיכיאטר הגרמני קרל קלבאום (Kahlbaum, 1828–1899) כבר בשנת 1863. (על-פי Kraepelin, 1987).

⁵⁰ ההתייחסויות המוקדמות ביותר למונח "היסטריה" ("רחם" ביוונית) הופיעו ביוון באלף השני לפני הספירה. הן תיארו מחלת נשים על בסיס גניקולוגי של נדידת הרחם בגוף, עקב הינתקותו מאיברי הרבייה. עקב הלחץ על איברים שונים נוצרים סימנים רבים ובלתי-קשורים. התיאורים של סימנים אלו כללו נשימה שטוחה עם תחושת חנק, פרכוסים ודופק חלש, חיוורון ועור קר ולח, גיהוק ולעתים הקאה. עיוותים בגוף כתוצאה מהתקפי עווית או אבדן הכרה בגוף רופס, כאבי ראש ואבדן הראייה, הדיבור או הזיכרון. (מיקלם, 1999, עמ' 17).

גורמים לתשישות פיזית, ולפעמים גם לתגובות התנהגותיות כפייתיות ופוביות. ההפרעה מאופיינת גם בהפרעות שינה וגם ברגזנות ורגישות גוברות והולכות. לפעמים החולים סובלים משיתוק ללא כל ממצא אורגני. להבדיל מהיסטריה, שבה יש נטייה לתחלופה של סימפטומים, בקבוצה זו הסימפטומים בדרך כלל יציבים. (Kraepelin, 1981).

1.2.1.5 הפרעות פסיכופתיות

קרפלין (1981) הבחין בשלהי המאה התשע-עשרה בין הפרעות פסיכופתיות מתונות לבין הפרעות אישיותיות קיצוניות. הנטיות הבולטות בכל הקטגוריות ששייכות לשתי הקבוצות האלו הן הפרעות אופי וגישות לקויות בהסתגלות כלפי החברה. המאפיינים של קבוצת ההפרעות הפסיכופתיות המתונות הם: עצבנות, דיכאון מולד, התרגשות מולדת, הפרעות כפייתיות, אימפולסיביות, ותשוקה מוגברת.

בתחום של הפרעות פסיכופתיות חמורות תיאר מצבים קיצוניים של חוסר אחריות והעדר מצפון שבא לידי ביטוי בעצמה מופרזת בשלוש הפרעות מרכזיות: (א) אי-שפיות מוסרית, הפרעות בולטות בשיפוט מוסרי שבאות לידי ביטוי מגיל רך בהתנהגות פושעת כלפי בני אדם ובעלי חיים; (ב) חוסר יציבות, שבאה לידי ביטוי בחולשה בולטת של כוח הרצון וחוסר יכולת לנהוג בהתמדה ובאחריות בלימודים ובתעסוקה; (ג) שקרנות מורבידית, שבאה לידי ביטוי בשקרנות, בהונאה חוזרת ונשנית, בפעילות יתר של הדמיון, בחוסר דייקנות, בהפרעות בזיכרון ובחוסר יציבות רגשית.

1.2.1.6 סכיזופרניה

התיאורים הקליניים של מחלת הסכיזופרניה בסוף המאה התשע-עשרה ממוקדים בתיאור מצבים מתמשכים של התדרדרות וניוון מנטליים, חסרי תוחלת לריפוי. השבר בחיי הנפש כלל תיאור של חוסר התאמה בין תוכן החשיבה לבין ביטוי של רגש שאיננו נאות בעליל. החריגויות והמזרויות הפסיכולוגיות באות לידי ביטוי בשלושה היבטים מרכזיים: הפרעות בחשיבה, בתפיסה, ובהנעה ובריגוש. במהלך ממושך וכרוני של המחלה עלולה לחול ירידה קיצונית בתפקוד תקין בשלושת היבטים אלו עד למצבים של קהות חושים קיצונית. החולה מגיב בפסיביות מוחלטת ובחוסר כל עניין במתרחש סביבו. בדרך כלל הוא ממעט לדבר, וכאשר הוא מגיב, תגובתו מתגלה פעמים רבות כסוערת וכבלתי-מתאימה לגירוי. ההתכנסות העצמית בתוך עולם הזוי, המורכב ממחשבות ומדמיונות פרטיים, גורמת על-פי רוב לליקוי בתפקוד שגרתי. ליקוי זה בא לידי ביטוי בקשרים חברתיים, בתחום היכולת לעבוד ובהזנחת ההיגיינה והטיפול העצמי. (השילוני, 1990; מוניץ ואחרים, 1997; Kraepelin, 1981; Goodwin & Guze, 1979).

1.2.1.7 תסמונות נירו-פסיכולוגיות

בשלהי המאה התשע-עשרה תיאר אמיל קרפלין קבוצה רחבה של הפרעות נפשיות שהן תוצאה של נזק חמור יחסית במוח. מדובר בהפרעות מגוונות כגון: שיטיון, אפילפסיה והרעלות כתוצאה

מאלכוהול או סמים. תסמינים של פגימה בזיכרון בהתמצאות ברגש ובהתנהגות הם שכיחים ביותר בספרות המדעית ובספרות המדעית הפופולרית בעברית⁵¹. הנוסחים הרווחים בספרות העברית של הקטגוריות הרפואיות העממיות הללו היו: "העדר הדעת", "טיפשות הדעת", "רפיון המוח", "פיגור", "שבץ מוחי" ו"אפילפסיה"⁵². (Kraepelin, 1981).

1.2.2 הסיבות לשיגעון

בסוף המאה התשע-עשרה קסם לפסיכיאטרים ולנירולוגים הניסיון להסביר את כל ההפרעות הנפשיות במונחים של פתולוגיה עצבית. בהתחשב בידע הזמין באותה העת, ובעובדה שהנירולוגיה כענף רפואי הייתה מסונפת למחלקות של הרפואה הפנימית והפסיכיאטריה הופנו עיקר המשאבים למחקר אנטומי ותפקודי של המוח ושל מערכת העצבים. ההשערות בדבר השפעת גורמים גופניים על הפרעות נפשיות הזינו את מדורי מאמרי המדע הפופולרי בעיתונות העברית בסוף המאה התשע-עשרה⁵³. חלק מן המאמרים (כמו למשל יהודה הרופא, תרנ"ו) דן במחלות הנפש בהקשרם היהודי. הטענה המושמעת בהם היא שמחלות אלו שכיחות יותר בציבור היהודי בגלל תנאי החיים בגלות. תנאים כלכליים קשים ורדיפות גרמו להזנחה או תעלמות מחשיבות החינוך הגופני. יש להניח כי תפיסות אלו היוו חלק ממרכיבי ההשפעה על עולם המושגים הרפואי של הסופרים העברים באותה העת. (וכסלר, תשי"ד; גולדשמיט, תשי"ז; אברמסקי עודד ורחמימוב, תשל"ה; מוניץ ואחרים, 1997; בר-יוסף, תש"ס; וכן: Rosen, 1968; Carson, 1992; Comer, 1995).

בסעיף זה אסקור בקצרה חמישה הסברים ביולוגיים מרכזיים שרווחו מתוך נקודת המבט הביולוגית של תקופת סוף המאה התשע-עשרה. השערות אלו לבשו ופשטו צורה מן העת העתיקה ועד לעידן המודרני והפכו לדגמי יסוד במחשבה המדעית וההבנה הרפואית הפופולרית.

⁵¹ ראו למשל בעניין זה את האופן שבו מתוארת בעיתון "המליץ" ההפרעה של מחלת רפיון הדעת: "חולי רפיון המוח [המוח] יצטיינו בהגבלת המחשבה ו"קטנות המוחין" ביחוד תראה [תיראה] אצלם קרירות הרוח, קפאון ואי התבוננות לכל מקרי החיים הקיצוניים; אין להם דעת עצמם, ובכל דבר יראו ריקות עמוקה ופחזות נוראה, כח הזיכרון רפה אצלם לזכור ולהזכיר גם יחד. במקרים רבים אם המחלה תמשך ימים רבים אז בית האדם תחלוף כליל, ואין לאל יד החולים להוציא מפייהם משפט שלם, אך מאמרים בודדים ומלים מקטעות [מקוטעות] יהגו בגרונם." (איזגור, 1902, גיליון 291).

⁵² במשך דורות רבים נחשבה האפילפסיה למחלה הנגרמת על-ידי כוחות עליונים. בסוף המאה התשע-עשרה, עקב ההבנה הרפואית, ראו בה מחלת נפש תורשתית וכונית, הנגרמת עקב שינויים אנטומיים וביוכימיים במוח. החולים הכרוניים חסו במוסדות פסיכיאטרים ותוארו כמי שסובלים, בנוסף על ההתקפים, מאישיות פתולוגית שסימניהם: דבקות, חוסר גמישות מחשבתית, עקשנות, נטייה דתית, תפקוד מוחי מוגבל, חוסר יציבות רגשית ונטייה לתוקפנות. (לרמן, 1989).

⁵³ על עקבות המגמה הפיזיולוגית הזאת במאמרים ובעיתונות העברית בת הזמן ראו: בר-יוסף, תש"ס, עמ' 55-60. כדי לשקף כאן את הלכי הרוח שרווחו אז בחרתי לכלול בהערות לדיון זה מובאות נרחבות מן המאמרים המקוריים שהוזכרו במאמרה.

ההסבר הראשון קושר בין חוסר איזון גופני לבין הפרעה נפשית⁵⁴. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה עלתה סברה, כי רפיון או גודש בזרימת הדם למוח גורמת להפרעות נפשיות מגוונות, החל בתופעות נירוטיות של כאבי ראש עזים וכלה במצבי טירוף. סברה זו זכתה לפופולריות רבה גם במדורי המדע הפופולרי של העיתונות העברית⁵⁵.

חסידי הדגם הגופני הסבירו את כל מחלות הנפש בשלב זה או אחר של ההיסטוריה כנובעות מחבלה מוחית⁵⁶ פריצת דרך משמעותית לתחום זה נעשתה על-ידי המנתח הצרפתי פול ברוקא (Paul Broca, 1824-1880), שמחקריו על הפרעות בכושר הדיבור בגלל נזק מוחי סיפקו עדויות לתחומי התמחותם של אזורי מוח שונים גם בכל הנוגע להתנהגות. ממצאים אלו חיזקו לכאורה את הסברה כי פגיעות

---

⁵⁴ כמקור אפשרי להסבר זה משמש ההסבר ההיסטורי של היפוקרטס (377-460 לפני הספירה).לטענתו, הפרעות בהתנהגות יכולות להיגרם בשל הפרת האיזון בין ארבעת הנוזלים (בלשונו Humors) החיוניים והבסיסיים של הגוף: דם, מרה צהובה, מרה שחורה ומרה לבנה. לימים פיתח המדע המודרני על בסיס הנחה זו סברה, כי מקורן של מחלות נפש בליקוי תפקודי מסוים בגוף אשר נובע מחסר או עודף בכמות, ואשר ניתן לתקנו בעזרת תרופות מסוימות. השערה זו נוסחה לראשונה כגורם סיבתי למצבי טירוף על-ידי הנירולוג תדורה מיינרט (Theodore Meynert, 1833-1892). חוקר זה קשר בין מצבים פיזיולוגיים של זרימת יתר בדם למצבים של ריגוש והתעלות ולהפך. הסברה התקיימה עד לשנת 1921, שנה שבה התגלה אופן העברת המידע מתא עצב אחד לאחר, ומתאי העצב לתאי השריר והבלוטות (אופנהיימר, 1990, עמ' 57; רוטנברג, 1994, עמ' 18).

⁵⁵ על תפיסה מדעית זו אפשר ללמוד גם מתוך ההתייחסות אליה מעל גבי מדורי המדע הפופולרי בעיתון "המליץ". מחשבה זו מוזכרת במאמרו של מ.פ. 1890 במאמר שעיקרו בעיית כאב הראש, ההתקרחות ונשירת השיער. ובנימה מסתייגת היא מופיעה גם במאמרו של ד"ר גראסבערגער (בראמבערג, פרוסיה): "ובכן יוכל היות, שגם מחלה הנורוסטני (רפיון עצבים) תראה באדם עקב עודף דם או מיעוטו בתוך עצבי גופו. ואולם כל זאת השערה בעלמא היא, אשר ישערו מיקצת סופרי חוכמת הרפואה" (1900, גיליון 154). באותו מדור עצמו מתאר הסופר המדעי אהרן אזגור, (בהסתמך על ד"ר א"ד גאלדשטיין) כיצד הפרעות בזרימת הדם עלולות לגרום להתפרצות מחלות הנפש: "אך אם עפ"י איזו סבות [סיבות] חיצוניות או פנימיות יתגבר שטף הדם לתוך המוח יותר מכפי המידה הדרושה או להפך יתמעט מכפי הערך הנחוץ, או הדם השוטף לתוך המוח נתערב ונשתנה ביסודו, או יתחוללו במוח ובהעצבים היוצאים ממנו שינויים זמניים אשר על ידם אז כי יחדל מעבוד עבודתו באמונה, המקרים כאלה יתהוו מחלות מוח שונות המושכות אחריהן הריסת הכוחות השכליים בתמונת שיגעון מהיר או מתארך זמן רב". (איזגור, 1902, גיליון 290, 28 בדצמבר).

⁵⁶ היפוקרטס הדגיש במיוחד שברים בגולגולת כגורם סיבתי להפרעות נפשיות. עם ראשית ביתור גוויות אדם בתקופת הרנסנס אוששה השערה זו. בעזרתם של אמנים ורופאים מנתחים התווסף מידע רב לתחומי האנטומיה והמיפוי של מבנה המוח. ביניהם תפסו מקום מרכזי: לאונרדו דה וינצ'י (Leonardo da Vinci, 1519-1552), ואנדראס ורסליוס (Andreas Vesalius, 1514-1564). המיפוי של מבנה המוח גרם להתעניינות מחודשת במחלות הנפש על בסיס פגיעה באותם האזורים במוח שנחשבו כאחראים על מצבים נפשיים. ראו בעניין זה: וכסלר, תשי"ד; קרטון ואחרים, 1999; וכן: Alexander & Seleznick, 1966; Carson, 1992.

ישירות במוח (חבלה מוחית) עלולות לגרום גם לפתולוגיה נפשית. מסקנה הנבחנת כיום מחדש בהעדר בסיס עובדתי מובהק⁵⁷.

בסוף המאה התשע-עשרה התפתחה ההשערה התורשתית, ולפיה השיגעון נגרם משילוב בין התורשה לבין האופי. מדובר בשילוב בין תהליך ביולוגי של העברה גנטית של תכונות או פגיעויות מדור אחד למשנהו, לבין האמונה בכוחם של גורמים חיצוניים להטביע את חותמם בגופו של האורגניזם. תפיסה דינמית דטרמיניסטית ופסימיסטית זו שלטה בהכרה המדעית ובתודעה העממית בתקופת המפנה בין המאות. מקורה בתאוריה ההתפתחותית של צ'רלז (רוברט) דרווין (Charles Robert Darwin, 1809-1882).⁵⁸ בהעדר בסיס גנטי לא הפריד החוקר בין העברה ביולוגית של תכונות תורשתיות להעברה של תכונות נרכשות והטשטוש הזה הקנה לתורשה משמעות דינמית. (ליבוויץ, תשכ"א, עמ' 111). בהתאם לכך סומנו קבוצות חברתיות מסוימות שסבלו מאורח חיים מעורער כמועדות לפורענות נפשית. הקושי להבחין בין המקור הביולוגי של התופעה לבין מקורותיה "הסביבתיים" קיים גם לאחר הגילוי של מנגנונים גנטיים שונים בראשית המאה העשרים⁵⁹. המסקנה המסתמנת כיום היא שתנאים סביבתיים הם שיקבעו אם מטען תורשתי מסוים יצא מן הכוח אל הפועל. (אדלר, תשכ"א; ליבוויץ. תשכ"א; גולדשמיט, תשי"ז; פיורה, 1999, עמ' 34).

בשלהי המאה התשע-עשרה התגבשה באירופה המחשבה שההפרעות הנפשיות הן בעיקר תוצר של הפרעות כימיות ופיזיקליות על מבנה מערכת העצבים. מדובר בגורם מולד או נרכש בשלב מוקדם מאוד (תכופות לפני הלידה), אשר פוגם במבנה מערכת העצבים בדומה למאפיין גנטי. נוסף על הגורמים התורשתיים שהוזכרו בסעיף הקודם הוזכרו גורמים פיזיים, כגון תנאי מזג האוויר,

⁵⁷ למרות ההתקדמות העצומה שחלה במחקר המודרני, הקשר בין ליקויים הקשורים בפגמים אורגניים במוח כתוצאה מאבדן תאי עצב לבין התנהגות חריגה הוא מסובך ולעתים קרובות לא ברור. הקושי להעריך את הנזק העצבי נובע גם מן ההשפעה הרבה שיש לאישיותו, לשלב ההתפתחות הביולוגית ולמצב החיים הכולל של האדם קודם לפציעתו. (על-פי קרטון ואחרים, 1999, כרך ב, עמ' 655 – 657).

⁵⁸ רק במהדורה השישית ואילך של ספרו "מוצא המינים" מסביר דרווין את עקרון הבירור הטבעי כתכונה קבועה בשלשלת הדורות. על-פי לייבוויץ, תשכ"א, עמ' 111.

⁵⁹ הגנטיקה כמדע התפתחה בסוף המאה התשע-עשרה בזכותו של חוקר הטבע האוסטרי גרגור יוהן מנדל (Gregor Johann Mendel, 1822-1884). חוקר זה התבסס בראשית דרכו על ניסויי הכלאה, על העיון בסימנים התורשתיים בבני כלאיים ועל גישה כמותית סטטיסטית, וכך גילה את יסודות תורת התורשה אשר סתרו את תורת הורשת התכונות הנרכשות. ממצאיו של חוקר זה שפורסמו כבר בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, עוררו עניין רק כעבור 35 שנה, ב-1900. בין 1900 ל-1910 הגיע המדע הגנטי הצעיר לידי ביסוס, הרחבה והעמקה. כללי מנדל אושרו גם בחוקים, בעופות וביונקים. (על-פי אדלר, תשכ"א; ליבוויץ, תשכ"א).

וכימיים, כגון סמים ורעלים ומשקאות חריפים⁶⁰. רעיונות אלה חדרו אל תודעת הציבור היהודי גם באמצעות עיתונות התקופה⁶¹. בהתאם לרוח התקופה, נתפסה הנחלת המחלה הנפשית כתהליך של ניוון עצבי (דגנרציה) שמקורו בשתיית משקאות חריפים. להשפעות המזיקות של האלכוהול על מרכזי המוח הגבוהים, על הפגימה בשיפוט והקטנת השליטה העצמית, והתפתחות מומים מולדים נמצאו תימוכין גם במחקרים מודרניים. (Alexander & Seleznick, 1966; קרטון ואחרים, 1999, כרך ב, פרק 10, עמ' 490 – 505).

כגורם סיבתי לנזקים עצביים מזכרים גם תנאים פיזיקליים של טמפרטורות גבוהות ושינויים בתנאי מזג האוויר. הרופאים בני המאה התשע-עשרה ציינו שחולים מסוימים סובלים מהתפרצויות של מצבי רוח סוערים (כגון דיכאון ומאניה) בעונות מסוימות עקב השפעת תנאי מזג האוויר⁶². גם במחקרים המודרניים זוהתה והוגדרה הפרעה רגשית עונתית במצב הרוח כתוצאה ישירה משינויי מזג האוויר⁶³ (Rosenthal & Blehar, 1989).

אמונה רפואית ועממית שרווחה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה טענה שמצבים נירוטיים המגיעים לכדי טירוף, בעיקר אצל גברים, מקורם בריבוי פעילויות המדלדלות אנרגיה של המערכת העצבית. כפעילויות מדלדלות אנרגיה נחשבו: עבודה מאומצת, יחסי מין מופרזים והגזמה בלימודים. יש להניח ששורשיה של אמונה זו מקורם בדעות קדומות ויקטוריאניות, אשר תפסו מקום

⁶⁰ אוגוסטין מורל זיהה את האלכוהול כחומר רעיל, העלול לגרום לתסמינים קליניים מגוונים. לטענתו, שימוש מופרז בחומר כימי זה עלול להיות אמצעי נוח להתפתחות תורשתית של ניוון תאים מוחיים. תאוריה זו מצאה לה אז תימוכין גם במחקריו של ורניקה (Carl Wernicke, 1848-1905) בתחום האפאזיה (קשיים בזיכרון של שפה). בין הישאר התברר במחקרים אלו שכמה אלכוהוליסטים כרוניים פיתחו תחת השפעת האלכוהול מצבים של הפרעות בראייה וערפול התודעה. ממצאים אלו היוו בסיס להשערה בדבר אפשרות היווצרותן של פסיכוזות תחת ההשפעה של חומרים אלו.

⁶¹ במאמר שפורסם בראשית המאה תחת הכותרת "מחלת הנפש" (הרופא א"ל גולדשטיין בתרגום אהרן אזגור, 1902, גיליונות 289, 290, 291) מצוינת ההפרזה בשתיית משקאות אלכוהוליים כגורם אפשרי למחלות הנפש הרגשיות (כגון: דיכאון, מאניה), וכגורם משפיע על העברה תורשתית וניוון במחלות הנפש שבולטת בהן ההפרעה השכלית.

⁶² ההשערה ההיפוקרטית העתיקה, כי חום גורם לרוממות רוח וקור למצבי דיכאון, אוששה מחדש בעזרת נתונים סטטיסטיים במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. בלטו בתחום מחקרי זה הרופאים: פיליפ פינל (Philippe Pinel, 1745-1826), תלמידו ג'וליאן אסקירול (Julian Esquirol, 1772-1840) והפסיכיאטר הגרמני וילהלם גריזינגר (Wilhelm Griesinger, 1817-1868). נתונים המאוששים תאוריה זו מופיעים גם במחקריו של הרופא היהודי האיטלקי ד"ר צ'זארה לומברוזו (Cesare Lombroso, 1836-1909). נתוניו פורסמו בשנת 1890 גם בעיתון "המליץ". (על-פי: לומברוזו, 1890, גיליון 108, עמ' 6 - 7; Wher, 1989; Rosenthal & Blehar, 1989).

⁶³ הפרעה זו הוגדרה תחת המונח S. A. D, ראשי תיבות ל-Seasonal Affective Disorder. מדובר בתת-סוג של הפרעה במצב הרוח כאשר הסובלים ממנה נכנסים על-פי רוב לדיכאון בסתיו ושבים למצב תקין באביב.

נרחב גם בספרות הרפואית העממית ובעיתונות העברית בת הזמן⁶⁴. המונח "נירוסטניה" (Neurostenia) שהפירוש המילולי שלה הוא "רפיון עצבים", מכוון להפרעה נפשית כוללת שיש בין התסמינים שלה חוסר אנרגיה ומצב רוח ירוד כתוצאה מהפרזות באנרגיה המאפיינות את אורח החיים המודרני (מסטרס וג'ונסון, 1987; קרטון, 1999).

בעיקרו של דבר ניתן לומר, שעל-פי הדגם הגופני נתפסות ההפרעות הנפשיות ומחלות הרוח כתולדה של הפרעה פונקציונלית, חולי כרוני או חולשה של המוח ושל מערכת העצבים.

1.2.3 עקרונות הסיווג הפסיכיאטרי בראשית המאה

לאורך ההיסטוריה הרפואית מן העת העתיקה ועד לפתח העת החדשה מתוארות ארבע מחלות דומיננטיות⁶⁵: היסטריה כאב- טיפוס למצבים נירוטיים מגוונים, מאניה ומלנכוליה כאב- טיפוס להפרעות רגשיות סוערות, ומצבים של פגיעה מוחית כגון אפילפסיה ופיגור. (מוניץ ואחרים, 1997; Zilkowski, 1990).

בשלהי המאה התשע-עשרה הגדיר הפסיכיאטר הגרמני אמיל קרפלין (Emil Krapelin 1856-1926) סוגים ספציפיים של מחלת נפש, על-פי דפוסים מסוימים של תסמינים (סימפטומים), ומיין אותם על-פי מחולל טבעי, מהלך, ותוצאות. בשנת 1896 חילק את הפסיכוזות הפונקציונליות לשתי קבוצות מרכזיות: פסיכוזות מאני-דפרסיביות ושיטיון נעורים⁶⁶ (סכיזופרניה). הקבוצה הראשונה

---

⁶⁴ ד"ר יעקב אריה גראסבערגער, רופא מבית החולים בפרוסיה, פרסם בשנת 1900 בנושא זה שלושה מאמרים, במדור המדע של העיתון "המליץ" תחת הכותרת "פרק בתורת רפיון העצבים סיבתו וארוכותו". ממאמרים אלו (גיליון 153, עמ' 2 - 3, וגיליון 154) ניתן ללמוד על החשיבות הרבה שתפסה התאוריה של זלדול האנרגיה גם בקרב הציבור היהודי. הכותב מדגיש כבר במאמר הראשון כי המאפיין מחלה זו, שאין מדובר בנק עצבי אלא מדובר בעצבים שנחלשו, כתוצאה מגרייה יתרה. (Carson, 1992; גראסבערגער, 1900-1901; בריינין 1902, תר"ן, בתוך פורייה, 1999, עמ' 35). כגרייה יתרה הוגדרו גם חיי הוללות וזימה (אהרון איזגור, המליץ, גיל' 291 (30.12.1902), מחלת הסיפליס (איזגור, המליץ, גיל' 290 (29.12.1902) וקריאת ספרי עגבים. (על-פי בר-יוסף, תש"ס, עמ' 53).

⁶⁵ כל סיווג הוא במהותו תוצר של מחשבה והמצאה אנושיות, וכל אחת מן השיטות היא שרירותית במובן מסוים. שיטת המיון של היפוקרטס, המבוססת על פנומנולוגיה ואטיולוגיה, הכניסה לראשונה את מיון ההפרעות הנפשיות למחוזות התחום הרפואי. חלק מן המונחים שבחר הוטבעו כקטגוריות פנומנולוגיות בספרות הרפואית והעממית גם בשלהי המאה התשע-עשרה, כמו למשל מאניה (Mania), מלנכוליה, אפילפסיה והיסטריה. גם כותרות המינוחים של הטיפוסים השונים, על-פי הנזל הדומיננטי בגרימת המחלה שימשו במרוצת הזמן כמציינות נטיות אופי מסוימות. למשל הטיפוס הכולרי (Choleric - כועס, נזל צהוב דומיננטי), הטיפוס המלנכולי (Melancholic - פסימי ודכאוני עקב גודש בנוזל השחור) והטיפוס הפלגמטי (phlegmatic אפאתי ואדיש עקב גודש בנוזל הלימפה). (על-פי: Frances, First & Pincus, 1995, p.4).

⁶⁶ המונח Dementia Praecox – נעורים, - שיטיון: ירידה בתפקודי האישיות השונים) הוא מונח לטיני שהטביע מורל בשנת 1860 ואומץ על-ידי קרפלין, לציון קבוצת המצבים של התדרדרות נפשית

התאפיינה בפרוגנוזה הטובה לעומת הפרוגנוזה הגרועה בקבוצת המחלות השנייה. לראשונה נוצרה הפרדה בין התיאורים הנירולוגיים של מצבי דמנציה (שיטיון) לבין הגדרתם במינוחים פסיכיאטריים של סכיזופרניה (Goodwin & Guze, 1979; Frances, First & Pincus, 1995).

בחשיבה הרפואית של המאה התשע-עשרה התנהל ויכוח, אם ההפרעות הפסיכיאטריות מהוות קבוצה של מחלות עצמאיות או סימפטומים המלווים מחלות עצבים או ניוון מוחי. לפיכך, עד לשנת 1938⁶⁷ לא הופיע סיווג נפרד למחלות פסיכיאטריות בסיווג הרפואי הבינלאומי של המחלות הגופניות (הסיווג הרפואי שהוסכם עליו לראשונה בקהילייה המדעית בשנת 1893, (אשר מכונה בלעז: ICD-CM (International Classification of Disease Clinical Modification) הוקדש לסיווג סיבות המוות וסיבוכי הריון ולידה בלבד. (מוניץ ואחרים, 1997).

1.2.4 הטיפול

המודל הגופני מדגיש טיפול תרופתי ושיקום גופני בהתאם להבנת הסיבות של המחלה. ההתערבות הרפואית בת הזמן כללה שימוש בשיטות עתיקות מגוונות אשר נועדו לייצב את זרימת הדם בעצבים (המרצתו בעצבים הרפויים ודילולו בעצבים הנרגזים), כדי להשיב את האיזון הגופני הנחוץ לייצוב המצב הנפשי. הדבר נעשה בשיטות רפואיות, שכללו הקזת דם ומתן שיקויים מרגיעים כגון כספית ולאונדום. כמו כן טופלו החולים בשיטות טבעיות כגון יציאה לחופשות ארוכות, מנוחה, דיאטה, עיסויים, התעמלות, טיפול במים, טיפול באור וטיולים באור השמש⁶⁸. כל האמצעים הללו נועדו לשיפור אורח החיים ולהחזרת המשאבים העצביים הנחוצים להבראתם. ממכלול השיטות הללו ניתן להסיק, שהריפוי הנפשי הובן כתהליך הקשור באופן הדוק לתהליכי ריפוי והחלמה של הגוף כולו.

המתחילה בגיל מוקדם בחיים, להבדיל מהפרעות השיטיון הקשורות בזקנה. (על-פי קרטון, 1999, כרך ב פרק 12, עמ' 603). בשנת 1911 כינה יוג'ין בלוילר (Eugene Bleuler) מחלה זו מחדש בשם "סכיזו-פרניה" (פיצול). על-פי תצפיותיו, המחלה אינה מתחילה תמיד בגיל הנעורים והמהלך אינו כרוני ומחייב התדרדרות. לטענתו מה שמאחד אותה הוא הפיצול בין התפקודים המנטליים השונים. (על-פי מוניץ ואחרים, 1995, עמ' 148).

⁶⁷ בהשפעת עבודתו התחלקה הקטגוריה הפסיכיאטרית הראשונה ב-ICD (מהדורה חמישית, 1938) לארבע תת-קטגוריות אבחנתיות: סכיזופרניה, מאניה דפרסיה, פיגור שכלי ושונות. חלוקה זו משקפת את המגמה להחיות מחדש מונחים ותיאורים עתיקים. (מוניץ ואחרים, 1997, Zilkowski, 1990).

⁶⁸ המלצות אלו התבססו על האמונה בדבר השפעתם של תנאי מזג האוויר על מצבי הנפש ועל הזיקה בין מצבי דיכאון לקור. חכמת הריפוי בעזרת קרני אור מוזכרת גם בעיתונות העברית. לדוגמה ראה בעניין זה: גראסבערגר ("המליץ", 1901, גיליונות 28 ו-38). במאמר זה מציין המחבר את עבודתם של רופאים מומחים שונים בתחום זה (על-פי Rosenthal & Blehar, 1989).

במצבים קשים יותר של טירוף נעשה שימוש באמצעים פיזיים מתונים כגון כבילה⁶⁹ או שטיפה במים צוננים⁷⁰. כאשר אמצעים אלו לא עזרו הופנו החולים לטיפול, על-פי רוב בבתי חולים פסיכיאטריים⁷¹, שם טופלו בשיטות טיפול פיזיות-רפואיות, אשר שימשו כ"אמצעי הרגעה" לטיפול במצבים סוערים. היה נהוג להקיז דם מכל החולים וכדי "להשיב את האיזון הפיזי בגוף ובמוח" נעשה שימוש באמצעי ריסון פיזיים כגון הלבשה ב"כתונת הכפייה", מתן סמים חזקים, החדרת סמים משלשלים בכפייה, כבילה בתאים חשוכים וטיפול במים. חולים אלימים הושלכו לתוך מי קרח וחולים אדישים לתוך מים חמים. חולים פרועים או מרוגשים במיוחד הורעבו או נכלאו בבידוד. בהתחשב בידע הזמין באותה העת נתפס חולה הנפש כסובל ממצב כרוני חסר תקנה, שיש להגן על החברה ועל משפחתו מפני התנהגותו. לפי תפיסה זו שוכנו החולים במקומות מבודדים מוקפים קירות עבים וסורגים והיו מנודים וסגורים מפני החברה. (קרסון, 1999).

המלצות אלו פורסמו גם בספרות הרפואית הפופולרית בעברית⁷². החברה היהודית העדיפה ככל האפשר שיטות טבעיות על פני טיפול תרופתי קונוונציונלי⁷³.

⁶⁹ בספר "מרפא לעם" מפרט אליאשבערג (1868) כיצד לנהוג בחולים האלימים: "אך אם לפי רוב שגעונם יש צורך הכרח לבלום אותם במרדות, אז עצה טובה לעשות עבורם מלבוש קצר מבגד חזק אשר בתי הידים ארוכים יותר ממדת [ממידת] אורך ידי החולה, וילבישהו אותו ויקשרו קצות בתי הידיים העודפים, בחבל או בשרוך חזק אל המיטה או אל הספסל אשר החולה יושב עליו ואם לפי גודל זעף שגעונו, אין זה מספיק לו, אז אפשר להלבישו גם מכנסיים העשויים גם כן באופן הנזכר" ("מרפא לעם" עמ' 183).

⁷⁰ בספר "מרפא לעם" (אליאשבערג, 1868) ההמלצות לטיפול במים ניתנות על פי טיב החולי: "לחולים בשיגעון אשר מדברים במהירות ובחפזון, אשר ראשם חם, ועיניהם [ועיניהם] אדומים, ושפתותיהם יבשים, עיי פנים, הממהרים לרגז ומלאי תאוה מינית" ממליץ הכותב "לאסור בשתיית יין, ולצנן את רוחם פעמיים בשבוע ע"י אמבטיה של מים פושרים, (בטמפרטורה של חלב הנשאב מדדי בעלי החיים) ובזמן שבתם באמבט לרחוץ את ראשם במים קרים. כמו כן מומלץ להקיז להם דם מן הרגל ולגמוע חומץ יין מלוא הכף במשך כמה חודשים רצופים. לעומת זאת, "לחולים שרוחם עצב ושקט, והם מתייראים מכל דבר, וגופם חלוש, ממהרים להבהל ולהתחלחל, ומראה פניהם נוטה לצבע חלמוני" (מרפא לעם, עמ' 184) ניתנות המלצות הפוכות: להימנע מהקזת דם, להשקותם בסוגים שונים של עשבי מרפא ממותקים בדבש, לעשות להם אמבטיות פושרות ולעסותם עם צאתם מן האמבט בפלאנל חם. אולם הכותב ממליץ שאותם החולים הנתונים במצב קשה במיוחד צריכים לפנות לטיפול תרופתי אצל רופא מלומד.

⁷¹ בתי חולים אלו כונו בעיתונות העברית בשם "בתי תעלה" על-פי הפסוק המקראי "לשוא הרבית רפאות, תעלה אין לך" (ירמיהו מו יא) (על-פי בר-יוסף, תש"ס, עמ' 49) והם נועדו לטיפול במקרים הקשים: "רוב חולי השיגעון צריכים בתי תעלה מיוחדים הנועדים להשגיה עליהם ולרפאם, בבתיים פרטיים אין מן האפשרות להרחיק כל התנאים הקשים העומדים לשטן על דרך התרפאות החולה, אך בבתיים הנועדים למשוגעים נחוצה השגחה מעולה בדבר תנאי חיים מסודרים וישרים, צריכים לשים לב כי הבית יהיה גדול, יבש ומלא אור, נחוק להשגיה על הכלכלה כי תהיה טובה ונקייה". (אזגור, 1902, "המליץ", גיליון 291, 30 בדצמבר).

⁷² בספר "מרפא לעם", הפופולרי בקרב יהודי רוסיה בני הזמן, ניתנות הוראות מדויקות ברוח זו. המחבר, יהודה בצלאל אליאשבערג (1868), ממליץ להימנע מ"מאכלים קשים ויבשים, בשר מיובש, מעושן ומלות, ובפרט בשר בהמה זקנה שהוא קשה וחסר הרטיבות ועכל, מיני דגים קשים, עסות [עיסות] קמח עמילות

1.2.5 היחס הערכי

חוסר ההפרדה בין הנירולוגיה לבין הפסיכיאטריה בשלהי המאה התשע-עשרה יצרה התייחסות ניטרלית אל חולי הנפש כאל חולי עצבים. לפעמים אפילו זכו לחמלה כאשר הצטיירו כקרבן לתנאי חיים ירודים מחמת עוני או תשישות. בהשוואה לחולים שהוגדרו מאוחר יותר כסובלים ממחלות נפש הם לא נדחו או נודו, מפני שמחלותיהם נתפסו כניתנות לשיקום כמו כל מחלה גופנית אחרת. אולם כפי שהראיתי, תאוריות של דלדול באנרגיה העצבית קשרו הפרעות נפשיות לתנאי חיים סביבתיים ירודים ו/או חיי הוללות. מחשבה זו הגבירה את היחס השיפוטי בחברה היהודית

ומדובקות, קטניות, פירות קהים ובלתי גמולים עדין [עדיין], וגבינה ישנה, וכן אין לתת להם שום דבר חריף ובשמים ובצלים וכו'. מפני שדברים אלו מעבים את הדם, מכבידים על האסטומכא, ופועלים גרוי בעצביהם המתפעלים בנקל, ובוזה ממשיכים ומגבירים את המחלה". (שם, עמ' 182). המחבר ממליץ על תזונה מורכבת מירקות ושורשים מגוונים שהוא נוקב בשם, פירות אילן וענבים "אשר פעמים רבות מאוד נרפאו חולי עצבון רוח ושיגעון עז מאוד" (שם, שם), הכותב ממליץ לנהוג עם החולים עדינות ואיפוק כאילו מדובר בילדים קטנים: "יש לעצור בהם בדברי אזהרה והתראת עונשים, וגם ע"י הרעיב אותם והסגירם בחדר אפל וכדומה לזה, אם אי אפשר לבלוס אותם באופן אחר. – ובכלל ראוי להתנהל עמהם כאשר יתנהלו עם ילדים קטנים; לעולם לא יענו אותם חנם [חינם] כי למה נוסיפה צרתם בהנהגה רעה" (שם, עמ' 183).

⁷⁵ על העדפה זו ניתן ללמוד מתוך ההערה הקודמת וגם מתוך קטעי עיתונות עברית בת הזמן. לדוגמה: ד"ר יעקב גראסבערגער, "המליץ", 1900 (גיליון 154, 11 ביולי) מתאר מצבים שונים של חולי עצבים ומציין כי: "יסודת המחלה היא בסגי [בסוגי] מחלה הנמצאים בדם חולים כאלה, וכאשר יטוהר דמם מפניו ומחלתו ע"י השמוש במים ממוזגים, באויר טהור באור השמש ובכלכלה הגונה ורפא להם. ובהמשך המאמר (גיליון 257, 22 בנובמבר) מציין הכותב בבירור את דעתו, "כי רפה עצבים לא ישוב לאיתנו אף בעזרת כל הסמים שבעולם אם יוסיף לחיות ולעבוד כאשר הסכין, כי אם בהנזרו ממשלח ידו, משך שנים אחדות, ויצא מקריה ושכן בכפר אשר על אחד ההרים, וחי שם כאחד האכרים הנבונים, ועבד בשדה עבודה קלה שאיננה מפרכת את גופו, אז תפרוצנה עצמותיו בדשא ועל אור החיים יתענג" (שם, שם). הרופא מסכם את אופן הריפוי המומלץ ברפיון העצבים (ד"ר יעקב גראסבערגער, "המליץ", 1900 (גיליון 252, 16 בנובמבר) ומסביר כי "ארוכת הנייראסטטעני נקנית בשלוש דרכים: א) במנוע החולה את הסבות [הסיבות] שגרמו את מחלתו; ב) בהנזרו ממשלח ידו משך שנות מספר; ג) בטהרו את דמו ואת לשדו מפניהם ומחלאתם (בשם Auto toxine יקראו [ייקראו]) ע"י אמצעי רפואת הטבע, שהם: אור השמש ואויר טהור במרחב יה, מים ממוזגים, מחיה הגונה (דיאט), מיעוך השרירים (מאסאזש), חלוק עצמות (גימנאסטיק), עבודה קלה בשדה, תנועה ומנוחה, ועוד."

ההעדפה המפורשת לטיפול טבעי על פני הטיפול תרופתי מופיעה ב"מאמרי מידע" ("המליץ", 1894, גיליון 82, 8 באפריל). הכותב האנונימי מתייחס לבעיית כאב הראש. הוא קורא לחולה "לשמור בדרכי חייו בסדר נכון הנוסד על חוקי שמירת הבריאות ואז יינצל מכל התרופות הנועדות והמוכנות בבתי המרקחת להחולים בעצבי הראש. הרפואות שמשתמשין בהן בני האדם לכאב הראש בלא עצת הרופאים יזיקו לפעמים תחת להועיל, יען כי אין יודעים להשתמש בהן כראוי". (שם, שם) בהמשך הוא מזהיר בפני סכנת ההתמכרות אל אבקת אנטעפערין: "יש לפחוד כי ברבות הימים נוסף להקאקאיניזם, ומארפיניזם גם מחלת האנטיפיריניזם. לזאת החולים במחלת הראש אשר הרגילו להשתמש בתרופה המדומה הזאת, צרכין להחליט פעם אחת לחדול להשתמש בה ובשאר התרופות הדומות לה כגון: חניין, בראמיסטי-קאלי ועוד; ותחת לבקש מזור למחלתם בבתי המרקחת ישתדלו להיות זהירין באפני חייהם בהלכות שמירת הבריאות, ואז, יוכלו להיות בטוחים כי ברבות הימים לא ידעו רע והטבע בעצמו יהיה רופאם, ואז יקוים עליהם הפסוק: והיה אם שמוע תשמע לקול וגו' כי אני ד' (בורא הטבע רופאך)" (שם, שם).

המסורתית כלפי יחידים. מסיבה זו ניתן היה לזהות שתי התייחסויות מנוגדות: (א) יחס חיובי כלפי אותם אומללים שעצביהם התרופפו מחמת תנאי חיים ירודים; (ב) יחס מגנה כלפי אותם אנשים שהוגדרו כחולי עצבים בגלל פשע, שכרות או חיי ניאופים.

1.3 הדגם הנפשי

הנחת היסוד של הדגם הנפשי היא שמקורן של הפרעות נפשיות הוא בסיבות רוחניות של הנפש. בעלי גישה זו רואים במחשבותיו וברגשותיו של האדם ובטיפול הנפשי בו את עיקר עניינם. ההתעניינות בגורמים נפשיים כסיבות למחלות נפש מאפיינת את הסיפורת ואת ההגות הפילוסופית שקדמו למדע הפסיכולוגיה.

1.3.1 התיאור האינטואיטיבי של התנהגות חריגה

תיאורים של התנהגות חריגה היו נושא חביב על סופרים זה מאות בשנים והקיפו את כל קשת הבעיות האנושיות המתוארות בספרות הרפואית הפסיכו-פתולוגית. קצרה היריעה מלהתייחס כאן לפרופיל הקולקטיבי של הדמות המשוגעת בספרות האירופית בת-הזמן. תיאורים של הפרעות נפשיות פירושם צירופים שונים של תיאורי התנהגויות. צירופים אלו מסייעים לקורא להתרשם מן ההפרעה עצמה, כשם שהתיאור של תסמונות קליניות מסייעות לעבודתו של הקלינאי (אבן, 1993). בהמשך החיבור⁷⁴ אבחן את האופן שבו בחרה הסיפורת העברית בת-הזמן⁷⁵ לעצב את אישיותה, תכונותיה והתנהגותה של הדמות המשוגעת.

1.3.2 הסיבות לשיגעון

בשלהי המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה תפס הנושא של רמות מודעות ומקומן בחיי הנפש מקום מרכזי בשיח הפסיכו-פתולוגי החדש. ההנחה הבסיסית הייתה, שקיימים תהליכים מנטליים

⁷⁴ וראו 2.2.

⁷⁵ יש לשער כי בנוסף להקשר הספרותי הכללי ניזונו הדמויות המשוגעות בסיפורת העברית גם מן "חומרי המציאות" ממהלך חייו של הסופר ומחיי העיריה והקהילה היהודית בת-הזמן. וראו למשל בעניין זה את האופן שבו תיאר הסופר נ.ה.נ. [קרפל יונה] (תרע"ח) בראשית המאה העשרים את השוטים והמשוגעים בחברה היהודית ובפולקלור היהודי.

לא-מודעים המהווים בסיס לתהליכים המודעים. מקורות ההשפעה המרכזיים הראויים לציון היו: הסיפורת האירופית הרומנטית⁷⁶, הפילוסופיה⁷⁷ ושיטת הטיפול המדעית באמצעות היפנוזה. גם צמיחתו של תחום הנירולוגיה והמתאם הקרוב של הרגש עם המערכת העצבית הוביל לעלייה במודעות למשמעות הרגשות ולמשמעותם לגבי המחלה. כל ההתפתחויות האלו תרמו להבנתה של הפרעה נפשית במונחים נפשיים.

הלך רוח היסטורי ספרותי פילוסופי רפואי זה אצר בתוכו הנחות פסיכולוגיות, ולפיהן מחלת הנפש נתפסה מתפרצת כתוצאה מאירועי חיים לוחצים. אלא שהתפרצותה, אופייה וטיבה מושפעים בעיקר מאופיו ומתכונותיו של האדם. על-פי גישה זו מדובר בהתפרצות של הדמיון והרגש בגלל קשיים לשלוט באמצעות המערכת המנטלית על המערכת התת-הכרתית החווייתית. מערכת זו מורכבת מתשוקות, מיצרים ומדחפים בעלי עצמה משתנה. יצרים אלו מקננים בתוך כולנו, אולם כאשר אנרגיה יצרית זו נושאת מטענים חזקים במיוחד, היא מתפרצת להכרה. עומס יתר מבחינה רגשית עלול להוביל למצב של אי-שפיות. (Alexander & Seleznick, 1966).

1.3.3 אבני בוחן פסיכולוגיות

על בסיס תחושות סובייקטיביות ואינטואיטיביות של סופרים ואנשי רוח עוצבו בספרות שבעה מרכיבים עיקריים להבחנה בין שפיות לשיגעון. המאפיינים העיקריים הם: א. מצוקה נפשית ב. התנהגות בלתי-מסתגלת ג. התנהגות לא הגיונית ד. התנהגות חסרת שליטה ובלתי ניתנת לניבוי ה. התנהגות בלתי מקובלת ויוצאת דופן ו. אי נוחות מנקודת התצפית של הצופה ז. הפרת אמות מידה ואידיאלים מוסריים (השילוני, 1990; 1989; Rosenhan & Seligman).

---

⁷⁶הרומנטיקנים תרמו במיוחד לתובנה בדבר השפעות מעמקי רוח האדם על התפרצות השיגעון. המגמה הרומנטית בתולדות המחשבה, הספרות, האמנות, הפילוסופיה והחינוך הופיעה בעיקר באירופה בשלושים השנים הראשונות של המאה התשע-עשרה. אולם מגמות רומנטיות הופיעו מאוחר יותר גם בספרויות לאומיות שונות. חשיבות מרובה בתחום זה יש לייחס ליצירותיהם של סופרים נודעים כמו המספרים הצרפתיים: אונורה דה בלזק (Honore de Balzac, 1799 - 1850) וגיטב פלובר (Gustav Flaubert, 1880-1821), הנריק איבסן (Henric Ibsen, 1828 - 1906) בנורווגיה, וברוסיה פיודור דוסטויבסקי (Dostoevsky, 1881-1821) (על-פי ברינקר, תשל"ח).

⁷⁷בסוף המאה התשע-עשרה נודעה לפילוסופים הגרמנים ארתור שופנהאואר (Schopenhauer, 1788 - 1860) ופרידריך ניטשה (Friedrich-Nietzsche, 1844 - 1900) השפעה רבה בעיצוב ההכרה בדבר קיומן של שתי רמות מודעות בחיים המנטליים. על בסיס תחושות סובייקטיביות, אינטואיציות וספקולציות, טענו כי בני אדם נשלטים בהתנהגותם על-ידי אינסטינקטים אי-רציונליים יותר מאשר על-ידי שיקולים הגיוניים. בניגוד למחשבה הרומנטית נתפס האדם כרע מטבעו, הנתון לשליטתם של דחפים חייתיים שפועלים בתת-מודע. (על-פי אלגום, 1991, עמ' 147; סיגד, תשל"ד; פיורה, 1999, עמ' 26).

בספרות כמו במציאות הממשית נחוצה בחינת ההקשר שבו מופיע כל אחד מן המרכיבים. יצוין, כי אף אחד מן המרכיבים אינו מהווה תנאי מספיק או הכרחי לזיהוי השיגעון. רק בעזרת פרופיל של תכונות כאלו ניתן להגיע לקביעה, כי אדם מסוים או תופעה מסוימת חורגים מן הנורמה, כלומר שייכים להפרעה אחת מ"משפחת ההפרעות הנפשיות". נוכחותם של היבטים אלו במינוחים ובצירופים שונים היוו לימים תשתית להגדרת תופעות של סטייה מן הנורמליות בשיטות האבחון המודרניות. (נוה, 1988; השילוני, 1990; Rosenhan & Seligman, 1989).

1.3.4 הטיפול

הטיפול השיחתי להקלת הסבל הנפשי וריפוי לא היה קיים עד לעבודתו הטיפולית של פרויד בראשית המאה העשרים. (ברכיהו, 1978; אלגום, 1991). אף על פי שאפלטון הוא הראשון שהכיר בחשיבות של השיחה כדי לסלק את השיגעון, מנקודת מבטו הפילוסופית זוהו המחלה הנפשית עם פגם בידע והטיפול עם הקניית אמיתות היסוד של היקום. מבחינה היסטורית תרמו דווקא רופאים ונירולוגים בני המאה התשע-עשרה את חלקם להכרה בכוח השפעתם של המילים בריפוי⁷⁸. באמצעות היפנוזה הצליחו לרפא תופעות גופניות כגון שיתוק הזרוע, חירשות ואזורים רדומים בגוף החולה. הכרה זו קידמה כבר בשלהי המאה התשע-עשרה את עבודתם הטיפולית של זיגמונד פרויד (Zigmund Freud, 1939-1856) ויוזף ברוייר (Josef Breuer, 1842-1925).⁷⁹

1.3.5 היחס הערכי

השתלבותן של תפיסות עולם מתחומים שונים אפשרה להסביר ולהבין את ההתנהגות הפתולוגית כנשענת על מכלול רחב של אמוציות המצויות בקשת ההתנהגות הנורמלית של האדם. (פריד, 1978; Alexander & Seleznick, 1966).

⁷⁸ חוקר וינאי בשם פרנץ אנטון מסמר (Franz Anton Mesmer, 1815-1734), אשר ייסד בפריז בשנת 1778 מרפאה לטיפול בחולים שסבלו מסימפטומים שונים של היסטריה, היה הראשון שהשתמש בשיטת ריפוי זו. הטכניקה שבה נקט, אשר כונתה בשם "מסמריזם", התפרסמה באירופה בשמה החדש, "היפנוזה". התפקיד המכריע של היסוד הסוגסטי בהיפנוזה נחקר ונקבע סופית על-ידי הנירולוג הצרפתי איפוליט ברנהיים (1919 - Hippolyte Bernheim, 1840), אשר היה מן הראשונים שעסקו בשיטתיות בבעיית הפטיכותרפיה. הרופאים שדבקו בהשקפתו נודעו לימים בשם "אסכולת ננסי". (על-פי קרטון ואחרים, 1999).

⁷⁹ בשנת 1893 פרסמו פרויד וברוייר מאמר משותף בשם "על המנגנונים הנפשיים של התופעות ההיסטריות", בספר זה ניסחו לראשונה את הרעיון שהמטופלים ההיסטרים סובלים מזיכרונות מכאיבים שנשכחו. יוזף ברוייר, ידידו של פרויד באותן השנים, טיפל בחולה צעירה שעוררה בפרויד עניין מיוחד. החולה, המכונה בספרם בשם "אנה א", סבלה מסימפטומים היסטריים של שיתוק בגפיים, הפרעות בראייה ובדיבור וקשיים בבליעה. במהלך שיחותיה עם ברוייר התברר שהסימפטומים שלה נעלמים בד בבד עם היכולת שלה לדלות מאורעות מכאיבים מן העבר ולדבר עליהם. ברוייר קרא לתהליך זה "קותרזיס", אנה הציעה את השמות "ניקוי ארובות" ו"טיפול על-ידי דיבור". (על-פי ברמן, 1990 ב).

תפיסת האדם כפועל על-פי מערכת לא-רציונלית הייתה קשורה במישור הספרותי-פילוסופי-אומנותי בשתי התייחסויות ערכיות שונות. האחת – תפיסת עולם חיובית, אופטימית ורומנטית, על-פיה הכניסה למצבי אי-שפיות היא תהליך בלתי-נמנע של נפש אצילה ועתירת דמיון ורגש שביקשה להשתחרר מכבלי הנורמה. השנייה – גישה ערכית, פסימית ושלילית יותר כלפי האדם, על-פיה נתפס האדם כרע מטבעו ונתון לשליטתם של מערכת אינסטינקטים ודחפים חייתיים המניעים את פעולותיו. (פיורה, 2000).

פרק ב : השקפות מודרניות על התנהגות חריגה

1.4 הדגם הביו-רפואי

בעיקרו של דבר נשען הדגם הביו-רפואי על נקודת המבט של הדגם הגופני. חסידי גישה זו רואים באנורמליות מחלה. תפיסת המחלה והגבולות בינה ובין מצב בריא משתנה לפי הידע הקיים בתקופה מסוימת, ובהתאם לכך משתנות גם שיטות הריפוי. המודל הביו-רפואי המודרני התמקד בהיבטים הגנטיים והכימיים של הסיבות למחלת הנפש, בפיתוחם של כלים אבחוניים רגישים ומדויקים יותר ושל שיטות טיפול מהירות ויעילות, שהפחיתו את הצורך בשיטות הריסון הפיזיות.

1.4.1 התיאור הקליני של ההתנהגות החריגה

הצגתן של כל הפרעות הנפשיות המתוארות בדי. אס. אס. 4 מחייב היקף רחב מאוד של התייחסות, החורג מהיקפו של החיבור הנוכחי. על התיאורים העיקריים של מחלות נפש כבר התעכבתי בדיון על תיאור טבעה של ההתנהגות החריגה בדגם הגופני. מתוך השוואה בין תיאורים אלו לבין התיאורים המודרניים מתברר שמצבים נפשיים שנכללו בעבר תחת קטגוריות רחבות זכו בסיווג המודרני לקטגוריה עצמאית. בהתאם לכך תוארו על-ידי הקלינאים המודרניים המצבים הבאים: הפרעות מין, הפרעות אכילה, הפרעות שינה והפרעות הסתגלות. לתשומת לב מיוחדת זכו גם תיאורים קליניים של הפרעות נפשיות מיוחדות לתקופת הילדות וגיל ההתבגרות. בתחום זה תוארו הבעיות הייחודיות הבאות: הפרעות למידה, ליקוי קשב, פעלתנות יתר, הפרעת התנהגות, הפרעות חרדה של גיל הילדות, הפרעות עם תסמינים אחרים (הרטבה, הכתמה, סהרוריות, טיקים), הפרעות דיכאון ואוטיזם.

קבוצת התיאורים השנייה מכונה בשם הפרעות אישיות. מדובר בדפוסים מוכללים ובלתי-גמישים של חשיבה ושל התנהגות אשר יתוארו כאן בתמצית (מוניץ 1997, קרסון ואחרים 1999, די. אס. אם. 4).

א. הפרעת אישיות פרנואידית – חוסר אמון וחשדנות כלפי אחרים, רגישות מופרזת לדחייה ולפגיעה. תחושה של קיפוח, של רדיפה, נטייה מתמדת לסכסוכים ולמאבקים.

ב. הפרעת אישיות סכיזואידית – נטייה להימנע ממגעים אישיים וחברתיים; קושי בביטוי רגשות וחוסר ביטחון. בדרך כלל מדובר באנשים בודדים בעלי עולם פנימי עשיר.

ג. הפרעת אישיות סכיזופרנית – התנהגות מוזרה ותמהונית באופן קיצוני, עם הפרעות קשות בחשיבה וברגש, הדומות לסכיזופרניה אך ללא חזיונות שווא.

ד. הפרעת אישיות אנטי-חברתית (הפסיכופתית) – חוסר התחשבות בנורמות, בערכים ובחוקי החברה. העדר יכולת להתחשבות ולאמפתיה. חוסר אחריות ואנוכיות וקשיים בולטים בדחיית סיפוקים. כאשר דרישותיהם אינן מתקבלות הם מתפרצים באלימות פיזית ומילולית.

ה. הפרעת אישיות גבולית – תנודות בין הרגשות גדלות ובין הרגשות הפוכות של דיכאון וחוסר ערך. תנודות חזקות ביחסים בין-אישיים. נטייה לכעסים מוגזמים וקשיים בולטים לשלוט בהם. הפרעות תמידיות בזהות, בהערכה העצמית ובבחירת מטרות מקצועיות ארוכות טווח. פעמים רבות קורים ניסיונות אבדניים או איומים בהתאבדות.

ו. הפרעת אישיות היסטרינית – התנהגות מוחצנת ומניפולטיבית, הפכפכות אמוציונלית, פרובוקטיביות מבחינה מינית וצורך גדול למצוא חן ולהיות נאהב. צרכים תלותיים חזקים והתנהגות חסרת אחריות, למרות תכונות שכיחות של קסם אישי וחמימות.

ז. הפרעת אישיות נרקיסיסטית – קשיים בין-אישיים ניכרים, עקב הרגשה מופרזת של חשיבות עצמית ואדישות לטובתם של אחרים. קיימות פנטזיות של דברים כמו הצלחה, כוח, יופי וחכמה עם קושי לקבל ביקורת או להיכשל.

ח. הפרעת האישיות נמנעת – עכבה חברתית קיצונית כתוצאה מרגישות מופרזת לדחייה ומביישנות יתר. הלוקים בה סובלים מרגשי נחיתות, מחוסר ביטחון ומרגישות יתר. יש להם קשרים חברתיים מעטים מאוד והם חשים צורך עז בחיבה ובהערכה מן הסביבה.

ט. הפרעת אישיות תלותית – כניעה פסיבית לדרישות הזולת, תחושה בסיסית של חוסר אוניס וקושי לתפקד באורח עצמאי בכל שטחי החיים. רמת השאיפות והיזומות נמוכה. נטייה להסתמכות על הזולת ולהזדקקות למידה רבה של עצות ועידוד.

י. הפרעת אישיות טורדנית-כפייתית – הקפדה מופרזת על סדר וניקיון, עקשנות וחוסר יכולת לקבל החלטות. מדובר באישיות מצומצמת רגשית, ובעלת נטיות לשתלטנות.

יא. הפרעת אישיות שאינה מסווגת אחרת. קטגוריה זו שמורה להפרעות באישיות שאינן עונות על רשימת הסימנים של ההפרעות המתוארות לעיל. מדובר בהפרעה הגורמת מצוקה או סבל תפקודי בתחום החברתי או התעסוקתי. קטגוריה רחבה זו נותנת מושג מעורפל על טבעה של האישיות המתוארת בה ומהווה מעין "סל אשפה" אבחנתי. ניתן לסכם ולומר כי הפסיכיאטריה המודרנית הרחיבה את היריעה כאשר תיארה דפוסים מגוונים של הפרעת נפש פעילה בהווה מחד גיסא ותמונות של הפרעות עמוקות באישיות מאידך גיסא.

1.4.2 הסיבות לשיגעון

חוקרים בני המאה העשרים התמקדו בארבעה תחומים עיקריים: חוסר איזון ביוכימי במוח, מחקרים גנטיים, התחקות אחר פגמים עדינים במוח והשפעתם של תנאי חסך פיזיים על המצבים הנפשיים. קטגוריות אלו אינן בהכרח תלויות זו בזו, ולעתים הן מופיעות בצירופים שונים אצל אותו אדם. היבטים אלו כבר נדונו בסעיף 1.2.2 ולפיכך אציין כאן בתמצית את החידושים שחלו מאז. עם גילויים של תהליכי העברת המידע במערכת העצבים, התפתחה ההשערה המודרנית, שהפעילות העצבית וההורמונלית, כמו גם ההתנהגות הנפשית המושפעת מהן, עלולה להיפגע עקב הפרשה מוחית עודפת או חסרה בחומרים הכימיים⁸⁰ המווסתים את התגובות הביולוגיות בתאים. (מוניץ ואחרים, 1997; קרסון ואחרים, 1999).

עם התפתחות המחקר הגנטי התפתחה גם ההשערה כי המקור לכמה מן הפגיעויות להפרעות הנפש טמון גם בצופן הגנטי כמו גם בירושה הביולוגית המועברת בהתעברות. המחקרים המודרניים התבססו על שיטות חדשניות בביולוגיה המולקולרית, אשר ניסתה לעקוב אחר הגן הטיפוסי להפרעות ואחר חריגות במבנה הכרומוזומים או במספרם, ועל חקר אילן היוחסין של בני המשפחה. למרות התקדמות זו, עיקר המידע על המנגנון הגנטי בתחום מחלות הנפש אינו מובן עדיין וממילא לא קיבל ביסוס מוסכם (מוניץ ואחרים, 1997; קרסון 1999).

בתחום המחקר של השפעת תנאי הסביבה על ליקויים במוח נחשפו ליקויים עדינים (כגון הפרעות קשב) המשמשים כתשתית להתפתחות הפרעות נפשיות. כמו כן מחקרים מודרניים הראו ש עומס יתר חושי או סביבה בעלת רמת גרייה מועטה עלולה לגרום להתפתחות בעיות נפשיות.

1.4.3 עקרונות המיון (הדגם הביו-רפואי) הפסיכיאטרי המודרני

⁸⁰ עיקר החידוש של המחקרים בתקופה המודרנית היה בגילויים של החומרים הכימיים האלה, המקשרים בין שני תאים והמכונים בשם "נוירורנסמיטרים" (neurotransmitter) או בקיצור "טרנסמיטרים". החומרים הנוצרים ומופרשים מבלוטות הפרשה הפנימיות מכונים בשם "הורמונים" (על-פי קרסון, 1999).

הדיון הנוכחי מתייחס לשיטה האמריקנית של הסיווג הפסיכיאטרי, אשר משמשת כיום את רוב המומחים לבריאות הנפש בעולם וגם בארץ⁸¹. האבחון הפסיכיאטרי מבוסס על תמונת התופעות האופייניות לחולה. לשון אחר, הוא מתבסס על קבוצה של תסמינים (סימפטומים) הנצפים לאורך זמן (תסמונות). שיטה זו של תיאור הסימפטומים הנפשיים על בסיס התנהגותי (מבלי לרמוז על מקורם או על הטיפול בהם) נועדה ליצור שפה אחידה במינות. המטרה הייתה להגדיל את הסיכוי שרופאים שונים יגיעו על-פי אותה מערכת סימפטומים לאבחנה זהה.

במדריך לאבחון ולסטטיסטיקה של מחלות הנפש (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, ובקיצור: די. אס. אס. 4) מקובל לתאר את תהליך האבחון באמצעות חמישה צירים שונים של התייחסות⁸². הציר הראשון אמור לאפיין את התמונה הקלינית של התסמונת הפסיכיאטרית, ולכן הוא כולל את האבחנה העיקרית של המחלה הנפשית⁸³. הציר השני יועד לתיאור הפרעות אישיות. הכוונה היא לדפוסים מעוצבים ומושרשים מילדות של תכונות אישיות ושל דרכים בלתי-גמישות ובלתי-מסתגלות לתפוס את העולם, לחשוב עליו ולהתייחס אליו. בעקבות קשיים אלו מוגבלים אנשים אלו ביכולתם לפתח יחסים קרובים עם הזולת, להבין אותו ולהתחשב בו, כמו גם למלא כראוי אחר טווח גדול של ציפיות חברתיות בתחומי העבודה והאהבה. (אליצור בתוך מוניץ 1997). הציר השלישי משקף את הבעיות הגופניות והרפואיות שיש לחולה, העשויות להיות רלוונטיות להבנת האדם ולטיפול בו. הציר הרביעי הוא הציר הפסיכו-סוציאלי. הוא מפרט גורמי לחץ נפשי-חברתי שיש להם השפעה משמעותית להתפתחותה או להחרפתה של הפרעה הנפשית הנוכחית⁸⁴. הציר החמישי מאפשר לקלינאי להעריך את רמת התפקוד וההסתגלות של האדם בשנה

⁸¹ אבחון מלא ומדויק דורש שילוב של בדיקה גופנית, בדיקה פסיכיאטרית ואבחון פסיכולוגי באמצעות מבחנים מיוחדים. לפעמים נדרשות גם בדיקות מעבדה ובדיקות מיוחדות, כמו למשל בדיקות פיזיקליות כדוגמת CT או MRI. (שצמן, כץ ואורן, 1999).

⁸² במדריך זה חלו שינויים בעקבות הידע התאורטי הנרכש במרוצת השנים. הדיון הנוכחי מבוססת על המהדורה הרביעית, שיצאה לאור ב-1994. מן הראוי לציין כי במדריך זה קיימת חפיפה ניכרת עם מיון הפרעות הנפשיות על-פי הגרסה העשירית של השיטה הבינלאומית לסיווג שפיתח ארגון הבריאות העולמי, הנקראת בקיצור I.C.D. שיטה זו הוזכרה בסעיף 1.2.3.

⁸³ הציר הראשון מחולק לשש-עשרה הפרעות נפשיות אשר חלקן תוארו בסעיף 1.4.1. כל אחת מן האבחנות מסומנת במדריך במספר נפרד המורכב מחמש ספרות. שלוש הספרות הראשונות מציינות את סוג האבחנה העיקרית, ושתי הספרות האחרונות מציינות תת-קבוצה בתוך ההפרעה העיקרית. לגבי רוב הפרעות קיימות גם אמות מידה המגדירות את חומרתן: קלה, בינונית, חמורה, בהפוגה חלקית, בהפוגה מלאה, עם היסטוריה מוקדמת. (די. אס. אס. 4, עמ' 2).

⁸⁴ ציר זה כולל בתוכו שני מרכיבים. המרכיב הראשון מבטא באופן תיאורי את אופיו של הדחק, למשל: נסיבות לחץ בחיי משפחה, בעבודה, במצב כלכלי, בלימודים וכד'. המרכיב השני מבטא את חומרתו של גורם זה והשפעתו על האדם בסולם 1-6 (על-פי אליצור, בתוך מוניץ, 1997, עמ' 121).

האחרונה⁸⁵. על כל אחד מן הצירים האלה מותר לעשות יותר מאבחנה אחת. דהיינו, אפשר לאבחן אדם כלוקה בכמה תסמונות פסיכיאטריות, הפרעות אישיות, או בעיות רפואיות שאולי יש להן נגיעה לדבר. (קרסון ואחרים, 1999; מוניץ ואחרים, 1997).

מן ההפרדה שבין הצירים משתמע כי הקלינאים המודרניים הפרידו בין מבנה האישיות לבין קיומה של הפרעת נפש פעילה. לשון אחר, הפסיכיאטריה המודרנית סברה שלא חייבת להיות התאמה בין המאפיינים של הדפוסים האישיותיים לבין ההפרעות הנפשיות החמורות.

1.4.4 הטיפול

התרופות הנירולפטיות (המכונות גם אנטי-פסיכוטיות), המכוונות לטפל במצבים נפשיים פסיכויטיים, יצאו לראשונה לשוק בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים. תרופות אלו התגלו כבעלות השפעה מדכאת על התפקודים של מערכת העצבים המרכזית. הן הביאו למהפכה של ממש בהקלת הסבל של החולים ובהפחתה בחומרת הסימפטומים הפסיכויטיים כגון הזיות ומחשבות שווא. כתוצאה מכך הופחת הצורך בריסון החולה באמצעים אלימים והאשפוז בבתי החולים התקצר במידה ניכרת. מאז הכנסתן לשימוש למאושפזים רבים התאפשר להשתחרר הביתה ולקבל טיפול בתוך הקהילה (אטקינסון ואחרים, 1995; שצמן ואחרים, 1999). הטיפול בחולים דיכאוניים קשים השתפר גם בזכות השימוש בנזעי חשמל (Electro Convulsive Therapy - E.C.T), המכונה בקהל הרחב בשם "שוק חשמלי". טיפול זה ראשיתו ב-1938 ונמצא בשימוש רווח גם כיום. העיקרון הטיפולי של שיטה זו הוא יצירת התפרקות חשמלית במוח על-ידי העברת זרם חשמלי בראש. (מוניץ ואחרים, 1997, עמ' 513 – 514).

הטיפול במצבים הפסיכיאטריים החריפים נעשה בדרך כלל במחלקות הסגורות של בתי החולים הפסיכיאטריים הממשלתיים⁸⁶. המונח "סגור" מתייחס לרמת ההשגחה הקפדנית שהמחלקה מספקת לחוליה, ולמידת ההגבלה הגבוהה בתנועה שהיא מטילה עליהם. בנוסף לטיפולים שהזכרו מקובל עדיין לקשור את החולים המרוגשים במיוחד למיטה.

1.4.5 היחס הערכי

---

⁸⁵סולם הערכה זה בנוי משלושה תפקודים עיקריים: תפקוד חברתי, תפקוד תעסוקתי ועיסוק בשעות הפנאי, וסולם הערכה המבטא את ערכי התפקוד במספרים בין 10 ל-90 (על-פי אליצור, בתוך מוניץ, 1997, עמ' 121).

⁸⁶ סעיף זה מתמקד בטיפולים הביולוגיים בפסיכיאטריה, שעליהן מבוסס המודל הביו-רפואי. לפיכך גם מודגשים היבטים טיפוליים אלו במסגרת הטיפול בבתי החולים. מן הראוי לציין, שברוב בתי החולים לחולי הנפש קיימות פעילויות ריפוי נוספות רבות כגון פסיכותרפיה אישית וקבוצתית, בידור וריפוי בעיסוק.

להפרדה בין הנירולוגיה לבין הפסיכיאטריה בראשית המאה העשרים היו השלכות מתייגות במיוחד. מעצם הגדרתו של אדם כ"חולה נפש" ולא כחולה עצבים טוהרה כביכול התנהגותו החריגה מאות קלון מוסרי המגדיר אותו כרע, כהולל, או כחוטא. אולם למעשה דבק בו אות קלון חדש של אדם מוזר או מסוכן שיש להתרחק ממנו. למרות התפתחויות שחלו ברפואה המודרנית ושיפור סיכויי ההחלמה נותר האדם הממלא תפקיד חברתי כזה חשוף לעמדה עוינת ודטרמיניסטית כלפיו ולאיום מתמיד על כבודו וממילא גם על חירותו. (דולב, 1988; רוטנברג, 1995; שוהם, 2002; Szasz, 1971).

1.5 הדגם הפסיכואנליטי

זיגמונד פרויד, שנחשב לאבי הפסיכואנליזה, הציג תאוריה כללית של האישיות, המנסה להסביר את הפסיכולוגיה של האדם על-פי תהליכים רוחניים תת-הכרתיים. מן הראוי לציין כי למרות שקיימות כיום גישות פסיכואנליטיות אחדות בחרתי להתמקד כאן בעיקרי רעיונותיו של פרויד. בחירה זו נבעה בגלל קוצר היריעה, בגלל רוח התקופה, ומאחר שמחשבות אלו הפכו לאבן פינה בגישות הפסיכואנליטיות (השילוני, 1990; Zilboorg, 1954).

1.5.1 התיאורים של פרויד את מטופליו

פרויד העדיף להמחיש את האופן שבו באות לידי ביטוי ההפרעות הנפשיות באמצעות דוגמאות קליניות. מבין כ-133 המקרים המוזכרים בכתביו רק שישה מטופלים זכו לדיווחים רחבים. שש המסות שבהן תיאר את מצבם הנפשי הפכו לאב-טיפוס בתיאור ובהסברה של תופעות נפשיות חריגות בגישה הפסיכואנליטית. בארבעה מבין המטופלים הללו טיפל פרויד באופן ישיר: אידה באואר ("דורה"), נערה בת שמונה-עשרה שסבלה מהיסטריה; ארנסט לנצר ("איש העכברושים"), גבר צעיר בן עשרים ושלוש שסבל מאישיות כפייתית; נערה לסבית בת שמונה-עשרה שלא נודעה בשמה; וסרגי פנקייב ("איש הזאבים"), שסבל מהתקפים חוזרים של דיכאון ומסימפטומים כפייתיים שונים. אל שני התיאורים האחרים התוודע פרויד בעקיפין. הוא תיאר את מצבו הנפשי של השופט

הפרנואידי שרבר על סמך ספר אוטוביוגרפי שכתב, ובילד בן חמש בשם הרברט גרף ("הנס הקטן"), שסבל מחרדות ופוביה, טיפל בעקיפין באמצעות הדרכת אביו. במסות אלו יש מזיגה של הצגת הסימפטומים והאטיולוגיה בצורה ספרותית ורפואית ייחודית לכל דמות. מדובר בתיאורים ספרותיים המלווים בפרשנויות ברוח התובנות הפסיכואנליטיות. ההתייחסות לסימנים ותסמינים של המטופלים היא לפי שיטתה של הרפואה (גיי, 1993; סטור, 1993).

1.5.2 הסיבות לשיגעון

פרויד חיפש אחר הסיבות הנפשיות המפעילות את הסימפטומים של ההפרעות ההתנהגותיות. בעשותו כן שבר את החשיבה המדעית של המאה התשע-עשרה, שנשענה על מוסכמות רפואיות וחיפשה את הסיבות להפרעות נפשיות על בסיס פיזיולוגי ונירולוגי. הנחת היסוד שלו הייתה שדפוסי ההתנהגות והנטייה להפרעות נפשיות מתגבשים בשנות חייו הראשונות של האדם. הוא הניח כי טראומות מוקדמות, משאלות שנדחו ותשוקות שדוכאו מוסיפים להתקיים ולפעול בלא-מודע. על-פי תפיסתו צפים מניעים מוסווים אלו בחלום, בפנטזיה, בפליטות פה וקולמוס, בסימפטומים נירוטיים ופסיכוטיים. מנקודת מבט דטרמיניסטית זו, לפיה רגשות מן העבר משפיעים על ההתנהגות בהווה, פיתח רעיונות שונים, אשר ייסקרו להלן באורח תמציתי. בעזרת רעיונות אלו קיווה לפתח שיטה אחידה להסברת מכלול המניעים לתפקוד הנפשי, לאורך הרצף שבין הנורמלי ועד לאנורמלי. (ברמן, 1990 ב; סטור, 1993; Freud, 1917 a).

1.5.2.1 משאלות, תשוקות וטראומות המתרחשות בלא-מודע

פרויד האמין שקיים תהליך רוחני הנוטה לבטל ולהרחיק זיכרונות לא-נעימים מן ההכרה. תהליך זה כינה בשם "הדחקה". לפי גישתו, הרגשות שהורחקו מן התודעה נאבקים לבטא את עצמם בעקיפין, באמצעות הסימפטומים הנפשיים. בתחילת דרכו סבר כי ההרגשה המודחקת קשורה עם טראומות מן הילדות, עם אירועים מבישים, מכאיבים או מאיימים, שהמטופל רוצה לשכוח. מאוחר יותר הכיר בכך שלא כל דווקא מדובר באירועים ממשיים, אלא גם בפנטזיות. על-פי השקפותיו⁸⁷ חילק את האישיות לשלושה תחומים מרכזיים⁸⁸: המודע, הסמוך למודע והלא-מודע. במובן הכללי מאפיינים מונחים אלה את היכולת הנפשית של האדם להיות ער ולהגיב לגירויים ברגע מסוים (Freud, 1915 a).

⁸⁷ את הדגם הנפשי שעל-פיו חילק את האישיות לרמות שונות כינה בשם "המודל הטופוגרפי". שמו של המודל נגזר מהשוואת רמות המודעות השונות לרמות הקרקע השונות במפה הטופוגרפית (על-פי ברמן, 1990 א; Freud, 1915 b).

⁸⁸ המודע (Consciousness) מייצג את מכלול המחשבות, הרגשות, הזיכרונות, הצרכים והתחושות שאנשים ערים להם. מדובר בזיהוי של מידע המגיע מהתרחשויות בסביבה החיצונית והפנימית כאחד. הסמוך למודע

תרומתו הייחודית של פרויד למושג הלא-מודע, בהשוואה ללא-מודע של הפילוסופים ושל אנשי התרבות, הייתה בתארו את הדרכים העקיפות שבאמצעותם מגיחים מניעים אלו אל המודעות. לגישתו, התוכן המנטלי המודחק זוכה להתבטא רק בתנאי שהוא עובר צנזורה מנטלית ולובש מסווה. אמצעי ההסוואה נועדו להגן על הופעתם הגלויה של התכנים המסוכנים והם יכולים ללבוש צורות שונות⁸⁹ (ג'ורא, 1988, 1996; Freud, 1900, 1915 a, 1916 a, 1916 b ;).

1.5.2.2 דחפים המחפשים להם מוצא

פרויד הכיר בכך שבחלק הלא-מודע פועלים גם אינסטינקטים שמקורם במבנה הגופני. ריגושים תוססים אלו מבקשים לבוא על סיפוקם באמצעות פעילות מוטורית, ללא דיחוי וללא קשר לדרישות המציאות. איויים אלה נתקלים בחלקים נפשיים אחרים המבקשים באמצעות השכל הישר לדחות את סיפוקם לעיתוי אחר ולעשות זאת בדרכים מתאימות יותר מבחינת העולם החיצון. בדגם הנפשי החדש⁹⁰ שפיתח זיהה שלושה חלקים מרכזיים: (א) "הסתמי" – החלק של היצרים, שכל מגמתו לספק את צורכי החושים; (ב) "האני" – החלק הנפשי המייצג את ההיגיון והשכל הישר ומנסה לפשר בין הלחצים הפנימיים לבין דרישות המציאות החיצונית; (ג) "האני העליון" – החלק המייצג את הפנמתם של כללי ההתנהגות הרצויים. התחום האחרון מכיל בתוכו ערכי מוסר אידיאליים מחד גיסא, ומכלול רחב של איסורים (המצפון) מאידך גיסא. לגישתו, האישיות הבריאה מבוססת על היכולת להיאבק ביצרים המבעבעים, בסכנות הטמונות בעולם החיצון, ובאי-נוחות הנגרמת מהתנהגות המרוחקת מן האידיאל או מנוגדת למצפון. התמודדות יעילה עם כל הגורמים הללו

(Preconscious) מייצג את מכלול התכנים, האירועים והתהליכים הלא-מודעים ברגע נתון, אך היכולים להיעשות מודעים ללא קושי על-ידי מאמץ או רצון להיזכר בהם. הלא-מודע (Unconscious) מייצג את תחום החיים הנפשיים שאין אנו יודעים עליהם ולא זוכרים אותם (Freud, 1900, 1915 a, 1916 a, 1916 b).

⁸⁹ פרויד התייחס אל החלומות כאל סימפטומים נירוטיים. בתאוריית החלומות שלו תיאר את התהליכים הנפשיים שמסווים את הרעיונות ה"מפריעים". לפי השקפה זו, החלומות והסימפטומים עוברים תהליך מורכב של הסוואה. בהקשר זה תיאר ארבעה תהליכים מרכזיים: עיבוי – כאשר כמה דמויות מתמזגות לדמות אחת; התקה – כאשר רגשות הקשורים לאדם מסוים מועברים לאדם או לנושא אחר; ביטוי סמלי – כאשר תכנים, רעיונות ורגשות אסורים מופיעים בצורה חזותית סמלית ותמימה לכאורה; ועיבוד משני - תהליך המארגן את התוכן הסמוי על ידי תוספות שונות בצורה כזאת שהחלום הגלוי, למרות סילופו, יצור "סיפור" מתקבל על הדעת. (Freud, 1900).

⁹⁰ דגם זה כונה בשם "הדגם הסטרוקטורלי" (המבני), והמונחים המקוריים שבהם השתמש הם: "הסתמי" (Id) "האני" (Ego) ו"האני העליון" (Super ego).

מספקת פתרונות יעילים, ואילו האנשים הסובלים מהפרעות נפשיות מתקשים בתפקודים מעין אלו (פרויד, 1968 א, 1968 ב; מוניץ ואחרים, 1997; נוי, 1999; Rycroft, 1972).

על-פי מודל זה, גם בתחום ה"אני", שבו פועלים מרב הכוחות המודעים של הנפש, מתקיימים תהליכים נפשיים לא-מודעים, אשר נועדו למנוע בעד החומר הפסיכולוגי המאיים את הגישה למודעות⁹¹. אמצעים אלו כינה בשם "מנגנוני הגנה". הנחת היסוד של התאוריה הפסיכואנליטית היא, שמידת החוסן הנפשי תלויה באופני ההגנה שהחולה נוקט. הנחה זו התבססה על המחשבה שלכל שלב בהתפתחות הנפשית יש אמצעי הגנה אופייניים לו, כאשר טיבם ויעילותם משתפרים עם סדר ההתפתחות הנפשית (פרויד, אנה, 1978). הנחת היסוד היא, שככל שהמנגנונים מוקדמים יותר, הם מעוותים ומקצינים יותר את המציאות, ומתקשים לעכב במידה מספקת את הביטויים הגולמיים של הדחף. מכאן ניתן להסיק שאצל החולים הפסיכוטיים והסובלים מהפרעות האישיות רוב מנגנוני ההגנה הם פרימיטיביים, ואילו אנשים המגלים יכולת הסתגלות והתמודדות אופטימלית במצבי לחץ ומשבר נהנים מרמות מפותחות יותר של מנגנונים אלה. (Freud, 1915 a, 1926; ; Alexander, 1948). (Madison, 1956).

על-פי השקפת עולמו של פרויד, הייחודית לתקופתו, גם בפסיכוזות הקיצוניות מתקיימים תהליכים נפשיים אלו של התגוננות מפני המציאות וכלפי הדחפים. במצבים שבהם כבדים היצרים מנשוא עלולה להתרחש נסיגה אל עבר שימוש במנגנוני ההגנה משלב מוקדם ביותר בהתפתחות. במקרים קיצוניים, כמו במצבים הסכיזופרניים, עלולה הנסיגה להעמיק עד לשלב הארכאי, שבו התהווה החלק המודע של האישיות. לפיכך במצבים אלו ההתגוננות מפני המציאות החיצונית או הפנימית המאיימת נעשית באמצעות מערכת תפיסתית חלופית של הזיות ומחשבות שווא, היוצרת מציאות חדשה ופרשנות מוטעית על-פי הצרכים הנפשיים (Freud, 1924 a ; Fenichel, 1945; Laplanche & Pontalis, 1973).

1.5.2.3 הדחקה לא מוצלחת של חוויות מיניות שהתרחשו בילדות

⁹¹ פרויד השתמש במונח "הדחקה" כמונח מייצג של כל תכסיסי ההגנה, אשר נועדו למנוע מן החומר הפסיכולוגי לחדור למודעות. אולם במשך הזמן זוהו ונוספו על-ידי ועל-ידי ממשיכי דרכו "כלי נשק" נוספים כגון בידוד (Isolation), ביטול הנעשה (Undoing), עיצוב תגובה (Reaction Formation), השלכה (Projection), התקה (displacement), תגובת היפוך (Reversal), המרה (Conversion) ועוד. בתו של פרויד פרסמה בנושא זה ספר בשנת 1936 בשם "האני ומנגנוני ההגנה". (ראה: פרויד, אנה, 1977, 1978).

פרויד הגיע למסקנה כי גם לילדים יש רגשות ומאויים מיניים⁹². לשיטתו, מקורן של ההפרעות הנפשיות הוא בדיכוי יתר של התשוקות או של הפנטזיות המיניות בשנות החיים הראשונות (1905 b Freud). בשל דיכוי זה נשארה מיניותו ואישיותו של האדם הנירוטי בלתי-מפותחת בחלקה. פרויד מנה חמישה שלבים מרכזיים בהתפתחות הנפשית-מינית⁹³ מינקות לבגרות, בדרך אל הזהות המינית הבוגרת. ברמה הקונקרטיית התייחס בסולם התפתחותי זה לאיברים בגוף אשר מהם מפיק הילד הנאה. ברמה מופשטת יותר כלל במושג "סיפוק מיני" כל התנהגות מלאת אהבה וידידות שמוצאה בהתקשרות הילד אל הזולת המשמעותי המטפל בו (להלן "אובייקט"⁹⁴) (Freud, 1905 a, 1923).

מסקנתו של פרויד הייתה, כי בערך בין גיל שלוש לגיל חמש מתרחש תסביך אדיפוס. בשלב נפשי זה הילדים נמשכים אל ההורה בן המין האחר ומתחרים על אהבתו עם ההורה בן מינם. תסביך זה נפתר על-ידי הזדהות עם ההורה בן מינם. לדעתו, פתרון זה חיוני כדי שתפתח יכולת נפשית תקינה לעבור לארוטיות מינית בוגרת, לאהוב ולממש את האהבה כלפי הזולת (Freud, 1915 c, 1924 b). לשיטתו, ילדים שחונכו באופן נוקשה, מחמיר או לא-עקיב, עלולים "להיעצר" באופן פסיכולוגי באחד מן השלבים ההתפתחותיים שלפני המיניות הגניטלית הבוגרת. אנשים כאלו פיתחו טיפוסים אופיים, אשר סיפקו באופן חלקי את הדחפים הבלתי-מסופקים האופייניים לאותו השלב⁹⁵. הוא חשב

---

⁹² על רקע מושגי הצניעות הוויקטוריאנית, הייתה תפיסתו של פרויד את האדם כאדם יצרי ומיני על-פי טבעו בגדר מהפכה של ממש. באווירה השמרנית של שלהי המאה התשע-עשרה סבר רוב הציבור כי סטיות מיניות הן שחיתויות תורשתיות או גילויי התנוונות מלידה. פרויד, לעומת זאת, ייחס חשיבות רבה ליצר המיני ולהשפעתו החיונית על החיים הנפשיים. הכרזתו כי חיי המין מעוגנים בשלבי החיים המוקדמים הייתה חדשנית במיוחד. בעזרת המודל שכונה בשם "המודל הגנטי" ("גנטי" במובן התפתחותי) ניסה לתאר את מכלול החוויות הקשורות למיניות שהאדם עובר מינקות לבגרות בדרכו אל הזהות המינית הבוגרת כגבר או כאישה.

⁹³ השלבים הפסיכו-סקסואליים על פי סדר התפתחותם: (א) השלב האוראלי (Oral, מלטינית "דרך הפה") מן הלידה עד גיל שנתיים; בשלב זה התינוק מוצא את עיקר סיפוקו דרך הפה, ושד האם מהווה את האובייקט הראשון. (ב) השלב האנאלי (Anal, מלטינית "פי הטבעת") עד גיל ארבע; היצריות ממוקדת בפי הטבעת. (ג) השלב הפאלי (Phallic, פאלוס בלטינית הוא איבר המין הזכרי); עד גיל חמש-שש הילד מתעניין בגופו באברי המין ובהבדלים בין המינים; בשלב זה מתפתח תסביך אדיפוס. (ד) שלב החביון (Latency), מגיל חמש לערך ועד לתחילת ההתבגרות המינית; בשלב זה היצריות חבויה. (ה) מגיל שלוש עשרה ואילך, שבו ממוקדת היצריות באברי המין ובו מגע מיני מלא נעשה מקור הסיפוק המרכזי, מתפתחת המיניות הבוגרת.

⁹⁴ התאוריה הפסיכואנליטית טבעה את המושג "אובייקט" לתיאור אדם או חלק ממנו, או סמל המייצג אחד מאלה, המהווים מקור של סיפוק המאויים היצריים. תאורטיקנים פסיכואנליטיים הרחיבו את הזיקה הראשונית של הדחף להקשרים רחבים יותר של השקעה בזולת המשמעותי, הממשי או בגרסה המופנמת שלו (על-פי Greenberg & Mitchel, 1983).

⁹⁵ האנשים המשתייכים לקבוצת "הטיפוס האוראלי" מתוארים כבעלי נטיות לפסיביות, תלות וספקנות. תכונות אלו מופיעות בדרך כלל אצל אנשים המגלים מצבי רוח הפכפכניים. ההנחה היא שבבסיס ההתנהגות הזו טמונה השאיפה הקמאית להתמזגות עם האם ונטייה לפיצוי על תחושת הקיפוח שחש הילד כשנותק משדי

שרוב האנשים כבולים בתוך דפוסי התנהגות אשר עוצבו בשלב ההתפתחותי הדומיננטי בעיצוב התנהגותם. חלקם האחר נוטה, בתגובה למצבים של עומס רגשי, לסגת אל דפוסי התנהגות המאפיינים את השלבים הרגשיים המוקדמים יותר.

(Freud, 1912 a, 1917 b, 1917 c; Deutch, 1965; Rycroft, 1972; Evans, 1975; Rosenhan & Seligman, 1989).

1.5.2.4 השקעת האנרגיה הנפשית בעצמי

פרויד הניח שניתן לתאר את הפיזור ואת ההשקעה של האנרגיה היצרית בחיים הנפשיים על-פי אותם עקרונות ששלטו בזמנו בעולם המדעי בפיזיקה ובפיזיולוגיה⁹⁶. בתאוריה הראשונה שלו⁹⁷ התמקד ביצרי המין והחיים, שכונה אותם בשם "ליבידו" (Libido, מלטינית "משאלה" או "תשוקה"). פרויד ראה בליבידו צורה של אנרגיה או של התעוררות אינסטינקטיבית, הצומחת באדם ממקורות ביולוגיים. אנרגיה זו נוצרת מבפנים ובד בבד עם ההתפתחות הנפשית של הילד היא מושקעת גם באובייקטים חיצוניים. בהתפתחות התקינה קיים איזון בין ההשקעה בעצמי לבין ההשקעה בזולת, בין הערכה עצמית לבין אמפתיה. בהתפתחות החריגה בעקבות חוויות שליליות של דחייה, מרוכזת ההשקעה בעצמי בלבד. במצבים אלו נוצרת הזדקקות גבוהה לאהבה ולהערצה מאחרים (תופעה

אמו. לפיכך, כאשר הדרישות או הרצונות מסופקים נוצרות תחושות עזות של התמזגות. לעומת זאת מתעוררים תחושות של דיכאון והתרוקנות בתגובה לאי-הסכמה, בדומה לחוויות הראשוניות של פרידות בלתי-צפויות מן השד. בין האנשים שהם בעלי נטיות אוראליות כאלה קיימת נטייה לפתח הפרעות אכילה והגזמה בצריכת סמים ואלכוהול. הטיפוס "האנאלי" מתואר כטיפוס מסודר ושיטתי, בעל נטיות מופרזות לסדר, לעקשנות ולקמצנות. טיפוסים אלו עלולים לפתח הפרעות כפייתיות כביטוי לקונפליקט המרכזי בין צייתנות למרדנות. הטיפוס הפאלי מתואר כבעל נטיות לאסרטיביות, לאמביציוזיות ולהישגיות כלפי הזולת. נטיות אלו הופכות את ההתנהגות המינית להצגה של יכולת, במקום יכולת להנאה ממשית על בסיס הדדיות ואמפתיה כלפי הזולת. (Abraham, 1911, 1927; Fenichel, 1972; Jones, 1937; Maddi, 1989cp.7; Rycroft, 1972)

⁹⁶ באמצעות המודל האקונומי (כלכלי) ביקש פרויד להראות שהפרעות נפשיות עלולות להיגרם בשל בעיות בחלוקת האנרגיה הנפשית והשימוש בה. הוא תיאר את המערכת הנפשית כמופעלת על-פי ארבעה עקרונות בסיסיים: עקרון ההתמדה (Conservation), על-פי השאיפה של המערכת היא לשמור על רמה קבועה של אנרגיה; עקרון האנטרופיה (Entropia), שפירושו הפעלת תהליכים לשמירת האיזון נוכח מצבי דחק; חוק שימור האנרגיה, על-פי סכום האנרגיה העומד לרשות המערכת הנפשית הוא קבוע; ועקרון ההנאה (Pleasure), אשר כפי שכבר צוין לעיל מאפיין את המערכת היצרית המבקשת להפיק הנאה כפועל יוצא משחרור המתח ומירידת עצמת הגירויים הפנימיים (על-פי מוניץ ואחרים, 1997).

⁹⁷ בתאוריה זו הסתפק פרויד בראיית היחס העין כתוצאה טבעית המובנת מאליה של הפרת הליבידו. רק בשלב מאוחר למדי בחייו ניסח פרויד תאוריה נוספת, שבה הכיר בקיומו של אינסטינקט המוות. יצר המוות מבטא שאיפה לא-מודעת לחיסול החיים, המקננת בכלולנו. אולם ברוב המקרים, בהיותו מופנה החוצה, הרי הוא הדחף להרוס, לפגוע, לכבוש. זהו מניע לאיבה, לתוקפנות, להענשה עצמית, ולהתמרדות כנגד סמכות. מחשבה זו לא התקבלה על-ידי תלמידיו, חוץ ממלאני קליין. (על-פי ברמן, 1990 א).

המכונה בשם "נרקיטיזם"). במצבים פתולוגיים במיוחד גוברת ההתכנסות פנימה עד כדי ניתוק מוחלט של קשרים עם הסביבה החיצונית. (פרויד, 1968; Freud, 1914; T).

1.5.2.5 סיכום

האמונה בממשותם ובחשיבותם של תהליכים נפשיים לא-מודעים שימשה בסיס בהסברת הגורמים להפרעות הנפשיות. באמצעות המודל הדינמי תיאר פרויד את התהליכים הנפשיים המשותפים להתפתחותן של הנירוזות והפסיכוזות. הוא תיאר את הקונפליקטים שבין חלקי האישיות השונים ואת המאבקים בין המאוויים לבין האיסורים. לגישתו, בעיקרו של דבר חותרת המערכת הנפשית להגיע למצב של שיווי משקל, אולם שאיפה זו קשה למימוש מאחר שהחלקים השונים של האישיות נתונים במאבק מתמיד, הנובע מהיותם מופעלים על-ידי עקרונות נפשיים מנוגדים⁹⁸. הפשרה המושגת ביניהם מכתובה את טיב הפרעה הנפשית. היכולת של האדם להתמודד עם התשוקות והדחפים, עם החוויות שנשתכחו והמשאלות שהודחקו היא שקובעת את מצבו הנפשי. ההבדלים בין הנירוטי לבין הפסיכוטי נעוצים בעקרונות הנפשיים השונים המפעילים אותם. הנירוטי מפתח סימפטומים שונים, המקלים עליו להרחיק את עצמו מתחושות בלתי-נעימות על-פי דרישות המציאות. הפסיכוטי, לעומת זאת, מוצף על-ידי אותן תחושות קשות, אך הוא פועל באופן מנותק מן המציאות כדי לשחרר ולפרוק אותם (פרויד, 1968; Laplanche & Pontalis, 1973).

1.5.3 הסיווג

ביסוד השקפתו של פרויד עמדה ההנחה, כי השיגעון הוא נטייה הטבועה בטבע האנושי. לפי דעתו כל אחד מאתנו הוא בריא וחולה, נורמלי, נירוטי ופסיכוטי בעת ובעונה אחת. מסיבות אלו העדיף להימנע מתיחום ומסיווג מדויק של מחלות נפש.

באופן כללי ביותר הבחין פרויד לפי הגורם הסיבתי בין שתי קבוצות מרכזיות: פסיכו-נירוזות ונירוזות אקטואליות (Laplanche & Pontails, 1973). המשותף לכל המצבים שהגדיר בקבוצה הראשונה הוא קונפליקט נפשי לא-מודע⁹⁹. לקבוצה זו משתייכים אנשים הסובלים מהפרעות נפשיות

⁹⁸ התהליכים הנפשיים הלא-מודעים כונו בשם תהליכים "ראשוניים", להבדיל מתהליכי התודעה המפותחים יותר, המאפיינים את החיים הנפשיים המודעים, שאותם כינה בשם "תהליך משני" (Secondary Process). התהליכים הראשוניים מתוארים כמורכבים ברובם מחומרים בלתי-מודעים, "חסרי מבנה", מחוסרי היגיון, חסינים מפני סתירות, מתעלמים מסדר לוגי ביחס לחלל, לזמן ולנסיבותיות. הם מונחים על-ידי **עקרון העונג** להגיע לסיפוק מיידי של הדחפים. לעומתם, תהליכי החשיבה המשניים שואפים למתן את הדחפים ולהביאם לידי ביטוי על-פי **עקרון המציאות**. תהליכים אלו מאופיינים על-ידי חשיבה הגיונית, שימוש בצופן מילולי, יכולת דחיית סיפוק והתחשבות בדרישות המציאות (על-פי Laplanche & Pontalis, 1973; Rycroft, 1972).

⁹⁹ בעיקרון סבר פרויד שנירוזה היא תוצאה של קונפליקט בין "האני" לבין "הסתמי", בעוד שהקונפליקט העיקרי בפסיכזה הוא בין "האני" לבין העולם החיצון (Freud, 1924 a).

שבהן נשמרת תחושת ביקורת המציאות (הפרעות נברוטיות) ואנשים שסובלים מהפרעות בחומרה פסיכוטית, שבהן יש הפרעה חמורה בחוש המציאות. לעומת זאת קבוצת הנירוזות האקטואליות (שוטפות, עכשוויות), תיארה הפרעות שהן תוצאה ישירה של תסכולים מיניים בהווה (כמו למשל התנזרות מחיי מין, אוננות או משגלים לא-מספקים). ההבחנה שלו נועדה למטרות טיפוליות. לדעתו החולים המשתייכים לקבוצה השנייה אינם מתאימים לריפוי בשיטה אנליטית מאחר שמדובר בסיבות טכניות או גופניות, אשר אמורים לחלוף ברגע שתתאפשר פעילות מינית נורמלית (Freud, 1912 a, 1924 a).

במשך הזמן, על סמך השקפתו של פרויד, פיתחה הגישה הפסיכואנליטית שיטת מיון המבוססת על שלוש קטגוריות עיקריות: נירוזות, הפרעות אישיות ופסיכוזות. חלוקה בסיסית זו מתארת את ההפרעות על-פי סיבתיות נפשית אחידה ועל-פי דרגת חומרתן¹⁰⁰ (Winchester, 1950). שיטת סיווג זו מהווה גם כיום כלי שימושי בידי הקלינאים לתיאור עצמת הסימפטומים ואיכות הקשר עם המציאות (השילוני, 1990).

1.5.4 הטיפול

הטיפול הפסיכואנליטי מדגיש טיפול שיחתי למכלול הבעיות נפשיות. גישה זו חותרת ליצירת שינויים בני קיימא במבנה האישיות ובדפוסי ההתנהגות המרכזיים, נוסף על ההקלה במצוקות של הסימפטומים והפחתת רמת הסבל הנפשי. מטרת הפסיכואנליזה היא להעלות אל המודעות רגשות ומניעים מודחקים כדי שאפשר יהיה להתמודד עימם באופן רציונלי.

פרודי שאף לקשר מקצועי ואובייקטיבי ולא דווקא אישי. גישה זו, שבה המטפל אינו חושף דברים על עצמו, נועדה לאפשר זרימה חופשית של אסוציאציות אצל המטופל ולעודד את תהליך ההעברה. הוא ביקש מן המטופלים להתרווח בספה ולומר כל מה שהם חושבים ומרגישים באופן ספונטני וללא עריכה וצנזורה. טכניקה זו של אסוציאציות חופשיות הביאה אותו גם לשימוש בניחות חלומות פליטות פה ומעשי כשל. באמצעותם של כל המבעים הללו ניסה להתחקות אחר המשמעות

¹⁰⁰ מנקודת המבט הפסיכואנליטית מקובל לראות את ארגון האישיות של הפרעות האישיות כעולה על ארגון האישיות הפסיכוטי ונפול מארגון האישיות הנירוטי. מידת החומרה תלויה בשלב ההתפתחותי שבו נעצרה האישיות או שאליו נסוגה. **ההפרעות הפסיכוטיות** משקפות הפרעות בשלב התפתחותי ינקותי, שבו נעשה שימוש במנגנוני הגנה פרימיטיביים כגון הזיות כדי לבנות בדמיון את המציאות הרצויה. **הפרעות האישיות** מייצגות סימפטומים של דפוסי התנהגות מופרעים ובלתי-סתגלניים, שמקורן בליקויים שהתרחשו מגיל שנה וחצי עד גיל שלוש לערך. **הנירוזה** נחשבת להפרעה שחומרתה נמוכה יחסית, מאחר שמקורה בגיל ארבע לערך של ההתפתחות. (השילוני, 1990).

הלא-מודעת של הקשיים. השמירה על הניטרליות אפשרה גם את תהליך ההעברה¹⁰¹. פרודי נעזר בתגובות הרגשיות שפיתחו מטופליו כלפיו בקשר הטיפולי. באמצעותם הביא לידי המודעות שלהם את הדרך שבה באו לידי ביטוי בעבר דאגותיהם או משאלותיהם.

השאירה להגיע לריפוי מלא על-ידי חדירה לגרעינה של כל נירוזה ועל-ידי חזרה למוצאה בתקופת הילדות הצריכה עבודה ממושכת ואינטנסיבית. שיטת האנליזה הקלאסית כוללת שימוש בספה וארבע עד חמש פגישות בשבוע במשך חודשים רבים או אף במשך שנים אחדות¹⁰². הנחת היסוד היא שנחוצה עבודה אינטנסיבית וממושכת כדי להגיע לתמונה מקיפה של אישיות המטופל ולסייע לו בהבנת דפוסי התנהגותו ובפיתוחן של רמות ארגון ותפקוד יעילות וגמישות יותר (ומדוורת, 1954; פרודי, 1968; ברמן, 1990, א, ע' 54; נוי, 1999, ע' 10).

מן הראוי לציין כי בצד ההישגים הנכבדים של גישה זו, טענו כלפיה שאינה מתאימה לטיפול בחולים הסובלים ממחלות נפש קשות. כמו כן סברו המבקרים כי המטופלים חשופים לשימוש בידע התאורטי בצורה מסוכנת במיוחד. הכוונה היא שהפירוש הפסיכואנליטי של מנגנוני הגנה מעמיד בעיה קשה במיוחד, הואיל ויש בכוחו לפרש כל תגובה כמנגנון הגנה. למשל לפרש דאגה כלפי הזולת כהיפוך תגובה של הרצון הבלתי-מודע לפגוע בו (פוקו, 1992).

1.5.5 היחס הערכי

הפסיכואנליזה פיתחה את התאורה השיטתית הראשונה שטענה למשמעות נפשית של הסימפטומים השונים. מחשבה זו, שלפיה יש משמעות גם לפסיכוזות היא אחת התרומות הגדולות של פרודי למקצוע הפסיכו-פתולוגיה, ולהומניזציה של האדם המוגדר כ"חולה נפש". גם אם הסבריו באשר לגורמים של מצבים פסיכויטיים הושתתו על בסיס צר מדי¹⁰³ קידמו רעיונותיו את הבנת מחלות הנפש הקשות על בסיס אותו עיקרון שבו הובנו הנירוזות. תאורטיקנים באוריינטציה פסיכואנליטית

¹⁰¹ בעקבות שימושו באסוציאציות חופשיות הגיע פרודי למסקנה שבקשר הרגשי של המטופל כלפי המטפל חוזר המטופל על רגשות שחש במקורם כלפי הוריו או דמויות משמעותיות בחייו. תגלית חשובה זו כינה בשם "העברה" (Transference). (על-פי סטור, 1993, עמ' 113). בדרך הפרשנות ניסה פרודי להפוך את החזרה הזו ככלי נוסף להתחקות אחר הרגשות המקוריים המודחקים של המטופל כלפי אותן דמויות. תפקידו של האנליטיקאי הוא להסב את תשומת הלב של המטופל להתייחסויות מוטעות כלפי המטפל, לספק לו חוויה רגשית מתקנת ולהפוך את הקשר ביניהם למערכת יחסים שבה ירגיש המטופל שהוא מתקבל ברצון ובהבנה.

¹⁰² במהלך השנים חל גם גיוון בטכניקות הטיפול, והתפתחה שיטה הקרויה "פסיכותרפיה דינמית", אשר הטיפול בה מתנהל בשיטת פנים אל פנים, במסגרת של פגישה אחת או שתיים בשבוע.

¹⁰³ אף-על-פי שפרודי רצה לסגל את הפסיכואנליזה עד כדי שתוכל לטפל גם בפסיכוזות, או לפחות למצוא להן הסבר. כתב מעט בנושא הסכיזופרניה. באותם הימים לא האירה ההצלחה פנים לאנליזה של חולים מסוג זה. פרודי עצמו אסר לטפל טיפול אנליטי בסוגים רבים של הפרעות נפשיות, במיוחד הפסיכוזות, בטענה שהפסיכויטי אינו מסוגל לבצע את ההעברה הדרושה לאנליטיקאי (גיי, 1993).

המשיכו בעקבותיו לנסות ולהבין את המשמעות הרוחנית של סימפטומים פסיכויטיים. ברוח זו ניסה למשל אויגן בלוילר (Eugen Bleuler, 1857-1939) להסביר את מחלת הסכיזופרניה. כך למעשה סלל פרויד את היחס החיובי כלפי מה שנחשב עד אז כדברי שטות חולניים (פרויד, 1978; שרייבום, 1977; נוי, 1999; Freud, 1917b).

עם זאת, השאיפה של פרויד ליצור שיטת הסבר משותפת לבעיות הנפשיות השונות על-פי אמות המידה של הפוזיטיביזם המדעי, התפרשה על-ידי מבקריו כיחס מנוכר כלפי סבלם של הפציינטיים. השאיפה הזו יוצרת לדעתם בעייה כפולה: א. חלוקת האדם מבחינה תאורטית ליחידות מובחנות, הלוחמות תמיד זו בזו, מעלה תמונה חסרת ממש של מה שמתרחש באמת במחשבה, בהרגשה ובהתנהגות. ב. עמדה שיפוטית במונח של השלטת אמונותיו של המטפל על ההסברים הסיבתיים ועל פרשנותו את המטופל. לכן לדעת מבקריו השקפת עולם זו אינה מסוגלת להבין את הבעיות מנקודת המבט של המטופל עצמו. לטענתם היחס המנוכר כלפי המטופלים בא לידי ביטוי גם בשאיפה ליחס ניטרלי בפגישה הטיפולית. להשקפתם, שימרה גישה זו את מעמדו המתנשא והכול-יכול של הרופא מול המעמד הנחות של הפציינטיים כמושאים "חריגים" או "סוטים" או "חולים" הזקוקים לסיוע טיפולי (פוקו, 1992; סטור, 1993).

1.6 הדגם הפסיכו-אקזיסטנציאליסטי

ראשוניה של הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית¹⁰⁴ היו פסיכולוגים ופסיכיאטרים רבים מכל הזרמים הקיימים בפסיכולוגיה¹⁰⁵, שעסקו בטיפול נפשי והגיעו למסקנה, כי המסגרת התאורטית

¹⁰⁴ המונח "קיום" (Existence) מקורו בשורש הלטיני Ex – Sisetre, שפירושו "להתהוות", ומכאן גם נגזר שמה של התאוריה.

¹⁰⁵ הבולטים בין האישים שהשתייכו לתנועה זו באירופה היו: לודוויג בינסוונגר (Ludwig Binswanger, 1881-) (1966) ומדרד בוס (Medared Boss, 1903-1990) בשוויצריה, ארווין שטראוס (Erwin Strauss, 1891-1975) בגרמניה ולאחר מכן בארצות הברית, י. ה. ואן דן ברג (Jan Hendric Van Den Berg, 1914-) בהולנד, רונלד דייוויד לאינג (Ronald david Laing, 1927-1988) באנגליה. דמויות מרכזיות בארצות הברית היו: רולו מיי (Rollo May, 1909-1994), פאול טיליך (Paul Tillich, 1886-1965) וויקטור פרנקל (Victor Frankl, 1905-1997). למרות מגוון הדעות שרווחו בתנועה זו ניתן להצביע על נקודות מבט פילוסופיות משותפות הנשענות על שאלות היסוד שהוזכרו לעיל (שטיינר, 1989; Valle & Moss, 1989; Gendlin, 1987; Srauss, 1966; Halling).

הנוקשה מחבלת במאמצייהם להבין את האדם היושב מולם וזקוק לעזרתם. קבוצה זו הושפעה מהוגי דעות¹⁰⁶ אשר התנגדו לכל הסבר מלומד של מדעי הטבע ותפסו מצוקות נפשיות כמשברים אנושיים וטבעיים בחיים.

1.6.1 הדגשת הייחודי בתיאור ההתנהגות חריגה

התיאורים באסכולה הקיומית הם למעשה אוסף של תיאורי התנהגות אנושית, כפי שמקובל למשל בספרות עצמה. על-פי העקרונות הפילוסופיים של גישה זו, מתאפיינים האנשים ה"בריאים" בחופש בחירה ומימוש עצמי, בשמירה על הייחודיות שלהם בחיי המשפחה והחברה, בהתמודדות רוחנית בונה עם החרדה מפני המוות, וביכולת להעניק אהבה. לעומת זאת, האנשים ה"חולים" תוארו כאנשים הסובלים ממצבים מתמשכים של אדישות ושל חוסר מטרה.

מנקודת מוצא דיכוטומית זו הפכה תסמונת החיים מחוסרי המשמעות לאב-טיפוס של התמונות הקליניות בגישה האקזיסטנציאליסטית. פראנקל (1985) ומאדי (Maddi, 1967) מתארים שלושה מאפיינים טיפוסיים לתסמונת זו: (א) המרכיב השכלי – חוסר יכולת כרונית להאמין באמת כלשהי, חוסר חשיבות או חוסר עניין בכל עיסוק ממשי או מדומיין; (ב) המרכיב הרגשי – תחושות של שעמום מעורבות בתחושות עמוקות של דיכאון ככל שהפרעה נמשכת; (ג) המרכיב המוטורי – רמת פעילות ממוצעת והעדר סלקטיביות בבחירת הפעילות (ואם מתקיימת פעילות, היא מתאפיינת במינימום של מאמץ וקבלת החלטה). בסך הכול מתקבלת תמונה של אדם הסובל משעמום, אפאתיה וריקנות, אדם החש עצמו ציני, חסר כיוון וספקן ביחס למהות הפעילות האנושית.

התסמונת המתוארת לעיל מתייחסת למצבים מתמשכים של אפאתיה וחוסר מטרה, שבהם מצבי מחויבות ופעילות הם היוצאים דופן. מדובר בעיקר בתשישות גופנית-פיזית על בסיס רוחני של תחושת ריקנות ולא על בסיס גופני גרידא. ניתן לסכם ולומר כי התיאור האקזיסטנציאליסטי של הנירוזה הקיומית מבליט את הניכור מן העצמי יותר מאשר הניכור מן החברה. (May, Maddi, 1967; Angel & Ellenberger, 1958).

¹⁰⁶ בבסיסה של השקפה זו מסורת פילוסופית ששורשיה בתחילת המאה התשע-עשרה ובראשה עמד סרן קירקגור, פילוסוף ותאולוג דני (Soren Kierkegaard, 1813-1855). בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה ניתנה לתנועה דחיפה חדשה בזכות עבודתו של פרידריך ניטשה (Friedrich Nietzsche, 1844-1900). הוגי דעות אלו דיברו על משברים פסיכולוגיים כעל מצבים טבעיים של חרדה, ייאוש ובדידות. שלב מהותי בהתפתחותה בתחום הפנומנולוגי-פילוסופי חל לאחר מלחמת העולם הראשונה הודות לפילוסוף הגרמני אדמונד הוסרל (Edmund Husserl, 1859-1938). הוא פיתח שיטות מחקר שקשרו בין התופעות כפי שהן ("האובייקטיבי") לבין החוויה ("הסובייקטיבי"). בתחום הפסיכולוגי הושפעה גישה זו מן האסכולה הפסיכולוגית הבין-אישית והתרבותית כפי שיוצגה על ידי אלפרד אדלר (Alfred Adler, 1870-1937), הרי סטאק סאליבן (Harry Stack Sullivan, 1892-1949), קארן הורני (Karen Horney, 1885-1952) ואריך פרום (Erich Fromm, 1900-1980).

1.6.2 הסיבות לשיגעון

הגישה האקזיסטנציאליסטית מחתה כנגד הגישה הנקוטה ברפואה לזהות את השיגעון עם מחלה. (מילר, 1983, פרק 15). התפקוד הנפשי הוערך על-פי יכולת ההתמודדות עם ממדי הקיום המאפיינים את הטבע האנושי. במצב תקין יש לאדם דרכי התמודדות עם שאלות יסוד של החיים אשר יוצגו להלן. במצב פתולוגי מתפתחות חסימות המונעות ממנו מלהגשים ולממש את התהליך הקיומי. השקפה זו העניקה לתחושותיו המודעות של האדם משקל רב וחתרה לנסות ולהבין את האדם כפי שהוא, ומנקודת המבט האישית הייחודית שלו¹⁰⁷. (פלגי-הקר, 1991, עמ' 21; לאינג תשל"ח-Van Kaam, 1963; Hoeller, 1986, p7; Hall & Lindzey, 1985; Binswanger, 1960; May, 1958). מנקודת מוצא זו מתואר תהליך השיגעון כחסימת המוטיבציות האנושיות הבאות, אשר היחיד בוחר שלא להגשים (Bugental, 1965).

1.6.2.1 מימוש והגשמה עצמית

על-פי הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית¹⁰⁸, הדחף להגשמה עצמית הוא הדחף האנושי הבסיסי של היחיד. גישה זו רואה את מחלת הנפש כתהליך המגלם בתוכו הצטברות של רגשות אשמה וחרדה בגלל הימנעות מופרות מהתמודדות עם חופש הבחירה. ביסוד השקפה זו מונחת הנחה כי כל בחירה מעוררת רגש טבעי וחיובי של חרדה. בשעה שמתחמק האדם מחירות הבחירה מתפתחת אצלו תחושה אונטולוגית של אשמה. מסיבות אלו ההתנסות בחרדה קיומית¹⁰⁹ ובאשמה, הם תהליכים טבעיים וחינויים הנחוצים לתפקוד נפשי תקין. ברם, בקרב אותם אנשים המתקשים במיוחד בהתמודדות עם חופש האפשרויות מתעצמות תחושות אונטולוגיות אלו לכלל ממדים פתולוגיים.

¹⁰⁷ מן הראוי לציין בהקשר זה את ההבדל שבין הפילוסופיה והפסיכולוגיה הקיומית לפסיכולוגיית המעמקים. כאמור לעיל גישה זו שללה הסברים המבוססים על הפשטות והכללות וחתרה לתאר את הסיבות הייחודיות לכל פרט (וינרב, תשל"ה, עמ' 667; סיגד, 1975, עמ' 12). פרידריך ניטשה (1844 – 1900), כמו אנשי פסיכולוגיית המעמקים אשר באו בעקבותיו (פסיכולוגים נודעים כמו למשל לודויג בינסוואנגר ומדארד בוס, ששללו מכול וכול את הגישה הדטרמיניסטית והניחו שהאדם חופשי בבחירותיו וברצונותיו), תיאר את המקורות הבלתי-מודעים והבלתי-רציונליים של האדם הגורמים לחולניותו כמו גם לכוחו וגדולתו. אלא שלפי ניטשה ופסיכולוגים אקזיסטנציאליסטים שנשענו על תפיסותיו העקרוניות כל המצבים האלו נתונים לבחירה, להגשמה ולרצון. עיקרון זה משמעו שהעבר הנפשי חשוב להבנת ההווה אך אינו נתפש כגורם המשפיע על מבנה האישיות באופן שאינו ניתן לשינוי. מנקודת מוצא זו נשלל קיומם של גורמים גנטיים ופיזיולוגיים,

¹⁰⁸ הפילוסוף סרן קירקגור נחשב לאבי מחשבה זו, באשר תיאר כבר בשנת 1844 את החיים ככיריעה אין-סופית של בחירה ולקחת אחריות המעוררת חרדה טבעית. בהקשר רחב הניחה הגישה האקזיסטנציאליסטית שבזכות המודעות האנושית פתוחה בפני האדם החירות לעצב את ההיסטוריה שלו ובו בעת להיות מעוצב על ידה. לדוגמה: בעידן ששם דגש במציונות בלימודים החרדה הרווחת נובעת מתחרותיות ומפחד מפני כישלון, בידי האדם המודע לכך היכולת להחליט אם להיסחף למרוק, או לבחור באורח חיים שונה (May, 1950, p. 5).

¹⁰⁹ חרדה זו מכונה בגישה זו גם בשם "חרדה אונטולוגית" (Ontos ביוונית – יש. כלומר, "הוויה", "קיום").

(הררי, 1996; Yalom, 1967; May, 1967, pp. 66-68; Schrag, 1963; Fingerette, 1962; Binswanger, 1958, p. 205). מסיבות אלו האנשים שבחרים לצמצם את האפשרויות שלהם אינם ממצים את המאגר הפוטנציאלי של כישוריהם, כישרונותיהם ושאיפותיהם הטמונים בהם (אור-בך, 1992; הררי, 1996; Kockelmans, 1978-1979; Boss, 1963).

1.6.2.2 אבדן זהות הפרט בתוך תרבות ההמון

לפי הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית, אבדן הייחודיות של הפרט בתוך המוסכמות המשותפות לכלל עלול לגרום לריבוי סימפטומים של מצוקה¹¹⁰. השיגעון על-פי גישה זו נתפס כמצב קיצוני של חרדה, שבו מתקשה האדם לתפקד על בסיס עצמיותו ולא על בסיס ציפיות הזולת. כיוון שהאדם בחברה המודרנית אינו מתנהל על-פי מסורת מוסכמת של ציפיות, אין הוא בטוח במקרים רבים מה עליו לעשות. עקב חרדה זו עלול האדם להיגרר אחר הנטייה האנושית להיבלע בתרבות ההמון האנונימי¹¹¹ (Das Mann) ולוותר על האפשרות הייחודית והמקורית – הוא עצמו (פליישמאן, תשי"א). כל עוד מצליח האדם לעשות ללא קושי מה שבני אדם אחרים היו רוצים שיעשה (טוטליטריות) או לעשות כמותם (קונפורמיות) הוא מסוגל להתגונן מפני החרדה. אולם האדם האוטנטי, המתמודד באופן ישיר עם ממדי קיומו ועם שאלות יסוד של החיים עלול לחוש התפוררות פנימית קשה כאשר הוא מבקש לעצב את ייחודו בים הגישות והתגובות האינדיבידואליות. במצב כזה הוא עלול לברוח מפני הלחצים החברתיים לקונפורמיות בצורת התמודדות שונה, צורה אשר החברה תתפוס כלא-נורמלית ותגדיר אותה כשיגעון (מיי, 1985, עמ' 131; פרנקל, 1969, עמ' 7).

---

¹¹⁰ לדעתם של הפסיכולוגים האקזיסטנציאליסטים, סכנה זו מאפיינת במיוחד את התקופה המודרנית. יחד עם התיעוש המתפתח יוחסה חשיבות רבה לרציונליות, לדיכוי רגשות, להפרדת הדת מן החיים ולהטעמת יתרונותיה של שיטה סדורה. מגמה "תעשייתית" זו השתקפה לשיטתם במדע ובפסיכולוגיה אשר חתרו להבנת הסיבות ולפיתוח שיטות טיפוליות סדורות שרמסו לדעתם את האינדיבידואליות (כמו למשל הפסיכולוגיה ההתנהגותית). הניכור הבסיסי שבין הייחודיות של הפרט לבין התרבות הקונפורמיסטית תרמו בחברה המודרנית לריבוי סימפטומים של חרדה, ייאוש ובדידות. במצבים קיצוניים התגברו תחושות פנימיות אלו של ניכור למצבים קליניים של טירוף. (מיי, 1985, פרק 4; Josephson & Josephson, 1962; Ellenberger, 1958; Sykes, 1964).

¹¹¹ תרבות שאינה בעלת תוקף אונטולוגי מכונה באסכולה זו בשם: "תרבות ההמון", Das Mann. תרבות זו מאפשרת לאדם להימלט מן החרדה הקיומית בספקה הגנות ואמצעי הסוואה, שאפשר להישען עליהם בעת הצורך מבלי להתייחס ישירות לעצם מקור החרדה. כל עוד תרבות זו מסוגלת לגונן עליו מפני החרדה האנושית העמוקה, האדם השבוי בה מאושר למדי. אולם החרדה מפני מפגע משמעותי יכולה להשתלט על האדם המתמודד ישירות עם ממדי קיומו ושאלות היסוד של החיים. במצב כזה, האדם ניצב בפני הקונפליקט הנירוטי של בחירה בערכים של התרבות בת התוקף הקיומי, מול תרבות ההמון. הוא עלול להישאר עם קונפליקט זה (הפתרון הנירוטי) או לברוח אל החופש המדומה של הפסיכוזה. (על-פי לנזמן, 1992, עמ' 58).

השקפה זו הנחתה גם את השקפתו של הפסיכיאטר האנגלי רונלד לאינג¹¹², אשר תיאר מנקודת מבט עקרונית זו את הדינמיקה המשפחתית של בני האדם שהוגדרו כסכיזואידים וכסכיזופרנים¹¹³. בספרו¹¹⁴ הוא מתאר את הדרכים שבהן המשפחה כופה את רצונה על חבריה, מטילה עליהם דגמי חשיבה והתנהגות ירושת דורות קודמים, ומתגוננת כנגד כל פעילות ייחודית הנוגדת את התסריט המוסכם. (לאינג, תשל"ח; הררי, 1996, pp75-106; Laing & Esterson, 1970; Callieri & Frighi, 1962).

1.6.2.3 הפחד מפני המוות

מנקודת המבט האקזיסטנציאליסטית, הפחד מפני המוות¹¹⁵ הוא יסוד מהותי ובלתי-נפרד מן הקיום האנושי. לאדם, להבדיל מבעלי חיים, יש מודעות לסופיותו, מודעות המקנה לו גם את הבחירה שעושה האדם בכל רגע נתון "להיות או לא להיות". לאורך ההתפתחות נוצרים מצבים מגוונים ומצבים מתמשכים של תחושות איום קיומי. מצבים אלו יוצרים חששות טבעיים מפני המוות, המתבטאים בחלומות, בפנטזיות, ובחרדות. במצבים הנפשיים התקינים, הזילמה האנושית הזו מעניקה את הממשות ואת המשמעות לחיים עצמם. לעומת זאת, במצבים הנפשיים החריגים מתפתחות צורות נירוטיות ופסיכוטיות של חרדה מפני המוות. (מיי, 1985; Yalom, 1980, p. 45 ;

(Marcel, 1967

אצל האנשים "הבריאים" החרדה הטבעית מהווה מניע ליתר פרודוקטיביות, אחריות ויצירתיות, מתוך רצון "להשאיר משהו לדורות הבאים". במצבים הנירוטיים תגובותיו של האדם קיצוניות

¹¹² בספרו "האני החצוי", מפריד לאינג בין "האני הפנימי האמיתי" – תפיסותיו הסובייקטיביות של האדם את עצמו, לבין "האני השקרני", שהוא המסכה שמפגין האדם כלפי חוץ. לשיטתו כאשר גורמים סביבתיים מעכבים את הביטוי הפנימי האותנטי על-ידי ביזוי או איסור, נוצר "האני השקרני", "אני" שאיננו מתפקד על בסיס עצמיותו, אלא על בסיס הזולת. כך נמנעת ההגשמה האותנטית ומתפתחים סימפטומים פסיכו-פתולוגיים. לאינג מתאר את "האני החצוי" בין "האני האמיתי" לבין "האני השקרני". כאשר הווייתו של האדם חצויה במידה קיצונית הוא עלול לאבד את השליטה והביקורת העצמית. תפקיד "סכיזופרני" זה הופך למפלט היחיד בפני תרבות ההמון. אבל מובן ש"עולם" פרטי, אוטיסטי ופנימי זה איננו בגדר תחליף מעשי לעולם היחיד הקיים באמת, העולם המשותף. (לאינג, תשל"ח).

¹¹³ הסכיזואידים הם אותם אנשים הנמצאים שפויים מן ההיבט הפסיכיאטרי, אך חשים עצמם מנותקים מכול ושרויים בבדידות נואשת. הסכיזופרנים מוחזקים כמונח מקביל למושג פסיכוטיים, אך למעשה כהקצנתה של טרגדיה קיומית אנושית של מאבק על הזהות שמקיים הסכיזואיד. על-פי לאינג, "האני השקרני" עלול להידרדר לכיוון סכיזופרני מטורף אם לא יתייחסו אל האדם כאל אדם ייחודי(לאינג, תשל"ח).

¹¹⁴ רעיונות אלו פורסמו ב: Laing, R.D. 1969, *The Politics of the Family*, Toronto: CBC Publications ובספרו אשר תורגם לעברית: לאינג, ר. ד., ואסטרסון, א., 1977, *הטירוף שפיות הדעת והמשפחה*, גומא.

¹¹⁵ החרדה מפני המוות והפחד מפני הסופיות שלנו זכתה למינוח פילוסופי מגוון: שבריריות של הקיום (Jaspers), האימה מפני חוסר ההווה (Kierkegaard), חוסר האפשרות לאפשרויות נוספות (Heidegger), חרדה קיומית (Tillich). מינוחים אלו מבטאים את מגוון האופנים שבו חווה היחיד את החרדה.

ובלתי-גמישות, והוא מפתח תחושת הוויה תפלה, חלשה ולא-ממשית. במצבים קיצוניים של תחושות אימה בפני הכיליון, מתפתחות תגובות פסיכוטיות. הסכיזופרניה מעניקה יכולת של הכחשת המוות בשני אופנים עיקריים: על-ידי אשליה של יכולות אין-סופיות, כולל האמונה שאלוהים בתוכם והם מסוגלים לחיי אלמוות, או על-ידי הקהיית הרגש. סכיזופרנים רבים אינם מסוגלים לחוות את עצמם לגמרי כחיים. בעשותם כן, אין הם צריכים לחשוש בפני המוות הממשי.

(May, 1950, p. 200; Searls, 1961; Yalom, 1980).

1.6.2.4 הנתק ממשמעות החיים

לדעתו של הפסיכיאטר ויקטור פראנקל,¹¹⁶ כאשר אנשים חיים בתחושה מתמדת של העדר משמעות, מטרות וערכים יש יסוד להניח שייטו לפתח מצבים פסיכו-פתולוגיים. מנקודת מבטו, לאדם יש צורך טבעי לצקת משמעות לחייו וכאשר הוא אינו טווה לעצמו יכולת להאמין בערך של החיים אין הוא מסוגל לחיים יצירתיים ופוריים. במקרים קיצוניים אנשים כאלו עלולים לשקוע באדישות עד לגבול הנסיגה מהחיים ולהיות מאובחנים בשפה הרפואית כסובלים מסכיזופרניה פשוטה, או מדיכאון פסיכוטי (פראנקל, 1969, 1982; Yalom, 1980; Frankl, 1962).

1.6.2.5 המחסור באהבה

הנחת היסוד של הגישה האקזיסטנציאליסטית היא כי חוויית הבדידות נובעת מעצם המודעות של האדם לקיומו הנפרד בעולם, וכי חוויות מצטברות של בדידות, ניכור, נטישה ואהבה נכזבת עלולים להעצים את תחושת הבדידות הקיומית עד למצבים של טירוף. רק כאשר האדם נאהב ויש לו יכולת לאהוב הוא מסוגל לפצות על תחושת הבדידות הקיומית. יכולת כזו נבנית באמצעות התייחסות של ההורים כלפי הילד באופן ההולם את צרכיו הנפשיים. אהבה כזו מאפשרת בתקופת הילדות ובחיים הבוגרים חוויות אינטימיות של "ביחד", המפצות על הבדידות הקיומית. למעשה אין הבדל משמעותי בין גישה זו לבין מודל ההתפתחות הפסיכודינמי של פרויד, למעט העובדה שגישה זו הפרידה בין ההיבט הארוטי שביחסי הילד עם האחר המשמעותי לבין המשמעות הליבידנלית הרחבה של היכולת לאהוב ולהתייחס לאחר. בניגוד לגישה הפסיכואנליטית זיהתה גישה זו את חוסר היכולת לאהוב לא כסימפטום אלא כסיבה לבדידותו של היחיד. (Binswanger, 1963)

(Weigert, 1963; Reeves, 1977; Yalom, 1980).

---

¹¹⁶ ויקטור פראנקל הוא פסיכיאטר בעל אוריינטציה אקזיסטנציאליסטית, אשר התייחס לשאלה זו כאל הבעיה הקיומית המכרעת. שהייתו במחנות ההשמדה הנאציים בין השנים 1942 - 1945 הביאה אותו למסקנה כי האסירים ששרדו את המלחמה שרדו בכוח המשמעות. כאשר אין לחייו של אדם משמעות הוא נוטה לאבד עצמו לדעת, גם אם לכאורה באו כל צרכיו על סיפוקם.

1.6.3 הסיווג

בבסיסה של השקפה זו מסורת פילוסופית אשר ביקשה להימנע ככל שניתן מהבחנה בין שפיות לשיגעון. ההבנה של האדם יסודה בכך שאין להבין אדם במונחים של תאוריה כלשהי, בין אם זו תאוריה מכניסטית, ביולוגית או פסיכולוגית. מנקודת מוצא זו חתרה הגישה האקזיסטנציאליסטית לסילוקן של קטגוריות מדעיות אובייקטיביות, ותבניות של התנהגות למדידה ולהערכה של מצבים נפשיים. במקום לתחם ולהכליל שאפה גישה זו להבליט את הייחודי לכל פרט. למרות השאיפות המוצהרות, הלכה למעשה ההבחנה בין הפרעות קלות לחמורות מבוססת על היכולות של האדם לשמור על שיפוט מציאות תקין.

1.6.4 הטיפול

בתחום התרפיה שאפה קבוצה זו לתרגם את מחשבותיו של הפילוסוף מרטין היידגר¹¹⁷ לגישה ישימה לפסיכותרפיה. מטרת הטיפול היא שהפצינט יחיה חיים אותנטיים יותר, כלומר ייעשה מודע לכל האפשרויות הפתוחות בפניו, וינסה להגשים את עצמו על בסיס היכולות הטמונות בו. כל ריפוי סימפטומים צריך להיות במידה מסוימת תוצר לוואי של הגשמת מטרה עקרונית זו. התרפיסטים האקזיסטנציאליסטים לא פיתחו שיטות מעשיות למטרה הטיפולית המתוארת לעיל. בשל הפקפק בשימוש בטכניקה כלשהי, מטפלים בגישה זו משתמשים בטכניקה אשר משתנה מפצינט לפצינט ומשלב לשלב בטיפול באותו פצינט. (מיי, 1985).

התרפיה האקזיסטנציאליסטית מתרכזת בנוכחות הבולטת של המטפל בקשר הטיפולי. הטיפול מתנהל על-ידי דיאלוג בין המטופל למטפל, ובו כל צד חש את קיומו האנושי המלא של הצד האחר. בדיאלוג זה המטפל מפתח במטופל את היכולת לראות בכל מצב נתון את מלוא החלופות העומדות לרשותו, ובעיקר מפתח אצלו את האומץ לבחור ולחיות עם החלופות החדשות שנוצרו עקב בחירתו. האמונה של חסידי גישה זו היא שמטפל ראוי הוא זה המסוגל להעניק חוויה תקשורתית משמעותית למטופל. חוויה כזו אמורה לסייע למטופל לחשוף תמונה חדשה של עצמו בתוכו.

1.6.5 היחס הערכי

הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית זיהתה את השיגעון כתופעה נפשית קיומית פרי החמצה של חיים אותנטיים והגשמה עצמית. לפיכך צידדו במיוחד באותם אנשים שביטאו בטירוף שלהם ניסיון

¹¹⁷ הפילוסוף מרטין היידגר (Martin Heidegger, 1889-1976) נחשב לחלוץ מבין הוגי הדעות אשר ביקש לחבר בין חשיבה קיומית לשיטתיות פנומנולוגית. חקר האישיות שלו, כפי שפורסם בשנת 1927 בספרו "ההוויה והזמן" (Sein und Zeit), היווה את הבסיס הפילוסופי לגישה פסיכולוגית חדשה שכונתה בשם "האנליזה של ההוויה": Dasainanalysis (Da-sein) מגרמנית – "היות שם", "יישות". הניתוח הקיומי הפנומנולוגי מכון לניתוח של תכנים ומצבים שבתחום המודעות מנקודת הראות הפרטית של האדם. (מגי, 1997, פרק 12).

נואש להגן על הקיום האותנטי שלהם. באמצעות דגם חשיבה זה קיוו לכוון מחדש את הכבוד ואת האנושיות, שלדעתם אבדו לאדם המודרני שזוהה כ"חולה נפש". למטרה זו נמנעה גישה זו משימוש במושגים מדעיים, בדוגמות תיאורטיות או בטכניקות נוקשות.

היחס הבטיסי אל האדם, ובכלל זה אל חולה הנפש, היה שוויוני מעיקרו מתוקף האמונה ביכולת האנושית לבחור בהתנהגויות כאלו או אחרות ולשלוט בהן. על-ידי כך הבליטו את הפן האופטימי בהתמודדות עם הפרעות נפשיות. את הפן השוויוני בשיח הטיפולי הדגישו באמצעות השימוש במילון מושגים שלקוח מחיי המציאות ומשותף לפונים ולמטפלים. כמו כן בחנו את כל החוויות מבעד לעולמו החווייתי של המטופל. את עולמם המיוסר השכילו לצייר בצורה אנושית במיוחד באמצעות תיאורים רגישים, בלתי-משועבדים למונחים טכניים.

2. חלק שני: תיאורים של שיגעון ומשוגעים בסיפורת

העברית

פרק א: התיאורים שבראה הסיפורת העברית

2.1 המאפיינים של הדמות המשוגעת בסיפורת העברית

כפי שהדגשתי במבוא, הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות הספרות העברית שבה הוסט מרכז ההתעניינות אל הדמות המשוגעת. למרות הייחוד האישי של כל אחת מן הדמויות, אנסה כאן לשרטט מעין דיוקן ספרותי קולקטיבי של הדמות המשוגעת, מחשבותיה ומעשיה. לשם כך אסקור את הופעתה החיצונית¹¹⁸ של הדמות, תכונותיה, ופעולותיה החריגות. שני ההיבטים האחרונים

¹¹⁸ על הזיקה שבין העקרונית שבסיפורת בין ההופעה החיצונית של הדמות לבין אופייה ראו בהרחבה אצל אבן (1993, עמ' 57–63). אבן וגוברין (תשנ"ח, עמ' 9) מציינים כי שורשי הנטייה לקשר בין הופעה חיצונית לאופי ולהפרעות נפשיות נעוצים כבר בתקופה הקדומה. נטייה אינטואיטיבית זו אשר כונתה בימי הביניים בשם "חכמת הפרצוף", זכתה לתנופה מדעית מחודשת בזכות עבודתו של יוהן קספר לוואטר (Johann Kaspar Lavater, 1741-1868). חוקר גרמני זה עבד כמדריך רוחני ופיתח דיאגנוזה אישיותית על סמך מראה הפנים. לשיטתו, יש קשר סיבתי בין מראה חיצוני לבין האופי האנושי. לדעת אבן בזכות עבודתו הפכה מחשבה זו

מצטרפים לתמונה נפשית רחבה של אישיות הדמות בימים כתיקונם ובעיותיה הנפשיות בשעת משבר.

2.1.1 הופעה חיצונית

2.1.1.1 דמויות הגברים

סיפורת זו, מציגה את הווייתו הרופפת של המשוגע, באמצעות תמונה טיפוסית של יהודי חולני מוזר וכעור. נראה לי כי מבין הדמויות השונות שסקרתי דיוקנו של המשוגע בסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880) מעוצב כתמונה טיפוסית של המשוגע בן אותה תקופה. הגיבור המספר משחזר בזיכרונו כיצד דמיין לעצמו כילד את האדם המשוגע: "והנה הוא ארך הקומה **רע המראה** ודל הבשר, **עיניו תרוטות** וצפרניו כצפרני עוף דורס, **ועיניו בוערות באש** עבכתו וקול דבריו כקול המון, והוא **לבוש סחבות** ומקל חובלים בידו לבלע ולהשחית את כל הבא לידו" ("המעורב בדעת", עמ' קכט, ההדגשות שלי). דמות זו שבדה מחומרי לבו מתגלמת בדמותם של גיבורים נוספים. הצבר דומה של פרטים ניתן למצוא אצל: נחמן ("לאן?", פייארברג 1894), ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן-ספיר, 1894) ה"משוגע" בקלויז ("נדודים", ברנר, 1901), מרדכי הירושלמי ("מן הזווית", ברנר, 1901), דב בן-רבי זאב מירקין ("הזקן המטורף", ליפמן, 1903), מיכל ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917), שמואל ידעוני ("המבוהל", בן-גריון, 1913).

ברומאן "לאן?" מאיך המספר הצבר שורשי טיפוי זה במשמעות מפורשת של השיגעון: "פניו נתקמטו **ועיניו בוערות** שקעו עמוק בחוריהו, שערות ראשו זקנו גדלו ונסתבכו, גם **מלבושיו עליו נתדלדלו ונקרעו**. והיה כל הרואה אותו הכיר מיד, **כי איש משוגע לפניו**". ("לאן?", עמ' 105, ההדגשות שלי). לעומת זאת, המחבר בסיפור "הכל בחכמה נעשה" (אבן-ספיר) סומך על כוחו המאפיין של תיאור דומה בציירו את המראה החיצוני של הגיבור המרכזי ראובן. אישיותו המופרעת משלימה את הדיוקן הטיפוסי של פנים מקומטות, עיניים טרוטות, גוף כפוף ושער מוזנח. שימוש בדיוקן דומה מתאים לדמות "המשוגע" בסיפור "נדודים" (ברנר). בכינוי כזה מכנים באי הקלויז את הדמות שבה נתקל המספר המבקר בבית המדרש. בשפתו המפורטת כסופר הוא מצייר אדם בעל עינים גדולות, שקועות ומבולבלות, שיושב כפוף ומכונס בתוך עצמו. זקנו מגודל-פרע וגופו עטוי סחבות. פניו חרושות קמטים ובעלות גוון אדמדם חולני, והבעת פניו מוזרה. צירוף המילים "פניו המוזרות" מדגיש את השוני כתכונה המהותית בהופעתו. בצורה קצת שונה מתאר המספר הבדוי את דמותו של מרדכי "הירושלמי" ("מן הזווית", ברנר). נוסף על אלמנטים הקבועים הוא מבדיל אותו

לאבן יסוד בתיאור הדמות של הריאליזם הצרפתי ו: "משם הגיעה למספרים הרוסיים שבמחציתה השנייה של המאה התשע-עשרה, ומהם לספרות העברית של סוף המאה" (אבן, 1977, עמ' 90). עם זאת, הניצול של התיאור החיצוני הפך לדעת אבן "אמצעי אפיון, יעיל גם ללא הקשר הסיבתי בין הסימן החיצוני למסומן הפנימי". (אבן, 1993, עמ' 14).

מאחרים בקומתו הגבוהה ושברטת שלרוחב מצחו. כפי שמציין חרן (1977), בעזרת פרטים משלימים למד הקורא שקומתו הגבוהה מעידה על אופיו המוסרי במיוחד, ואילו הצלקת משמשת מעין רמז בולט לעקשנותו. בהמשך הסיפור מתברר כי צלקת זו נוצרה עקב תאונה כאשר התעקש מרדכי להבקיע דרך לארץ ישראל.

דב בן רבי זאב מירקין ("הזקן המטורף", ליפמן) מכונה בפי הילדים "הזקן המטורף". שלא כאלה שנזכרו לעיל, הוא מצייר בעצמו מתוך מרירות את רישומי פניו: "רבש"ע, שערותי אלו שהלבינו, שהאריכו עד לכתפי, הפרועות כשער אשה "סוטה" – למה הן לי? – רבש"ע, זקני המסובך והטפשי – מה מכוער ומאוס הוא בעיני! – רבש"ע, מה לך, כי קמטת את פני, ותעש את מצחי הרם חריצים חריצים?" ("הזקן המטורף", עמ' 37). הדימוי של שערו לשערה של אישה סוטה מרמז על קונוטציה שחוזרת על עצמה בין שער ראש פרוע לבין סטייה חברתית. קונוטציה אחרת היא ההיבט היצרי או הפן החייתי. זיקה כזו רמוזה בתיאור פניו של מיכל ("רוחות רעות", ברקוביץ): "הפנים **פרועי השער מציצים כפני פרא**, העיניים האדומות והקמות תועות ומבקשות מקום אחיזה לעצמן, **כעיני תיה ניעורה**, שהרגיזוה ממנוחתה. ("רוחות רעות", עמ' קיד, ההדגשות שלי).

הפן החרדתי משתרבב לתיאור קווצות השער הסרוחות על מצחו של שמואל ידעוני ("המבוהל", בן-גריון). כאמצעי אפיון הן ממלאות תפקיד כפול. מצד אחד הן בחינת סינקדוכה של ההזנחה העצמית כתכונה הטיפוסית לדמות. מצד שני התנועה הקבועה שבעזרתה הוא מנסה לסלק אותן, מאייכת את אישיותו הנירוטית. ולבסוף דומה כי ניתן לצרף לקבוצה זו של אנשים כעורי מראה את תווי פניו של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר). מבלי לפרט מסכם המהדיר הבדוי כבר בפסקת ההצגה של הרומן שמדובר באדם עלוב ומכוער. לאורך היצירה מפוררים פרטים המעידים על כך. כפרטים מאפיינים ניתן להתייחס אל מחלת השבר שלו, צקלוננו הקטן והעלוב ובגדיו הממועכים. מחלת השבר משמשת גם כביטוי מטפורי לקרע שבנפשו.

ניתן אפוא לסכם ולומר, כי התיאור החיצוני הטיפוסי של הדמות הגברית המשוגעת¹¹⁹ היא דמות כעורה, חרושת קמטים ועלובה בהופעתה החיצונית. על-פיה אנו בונים מדעת או שלא מדעת הנחה שמדובר בדמות סובלת ומוזנחת מבחינה פיזית ונפשית.

---

¹¹⁹ מן הראוי לציין כי זיקה ישירה בין ההופעה החיצונית לבין מצבה הנפשי של הדמות ניתן להסיק בכורח קיומה של זיקה הפוכה. במילים אחרות, הדמויות שהופעתן מסודרת גם אישיותן רגועה ונפשן צלולה. כך למשל בסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880), כאשר הגיבור המספר עומד לראשונה על אישיותו של משוגע העיירה הוא נדהם מהופעתו המסודרת. הופעה שמנוגדת לסטראוטיפ של המשוגע המוזנח: "ואף על פי שלא היה רע המראה ולא לבש סחבות ושערותיו לא היו קלוטות וצרפניו לא ראתי, כי אם היה לבוש מדים קצרים ונעלים מגוהצות ושערותיו סדורות לו תלתלים וזקנו השחורה מסורקת למשעי ומקפת את לחיו כערוגות הבושם" ("המעורב בדעת", עמ' קכט). בסיפורים אחרים, כמו למשל בסיפור "מן הזווית" (ברנר, 1904), מתוארת כניגוד לדמותו המרושלת והמדוכאת של מרדכי דמותו של רבי יעקב שימחה. דמות זו מסודרת

2.1.1.2 דמויות הנשים

בניגוד לדמויות הגברים מתוארות דמויות הנשים כיפות מראה ביסודן, ונעימות הליכות באופיין. עם זאת, בעקבות האפיזודה הפסיכוטית מתרחש שינוי דרמטי בהופעתן החיצונית המתדרדרת עד כדי אבדן צלם אנוש. באורח זה מעוצב השינוי במצבן של הדמויות האלה: נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909), זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) ושרה ("בית תבנה", בן-גריון, 1920). לפני המשבר מתאר המספר בנימה מלבבת את המראה החיצוני של נעמי: "ונעמי עלתה כפורחת. בקומתה, בקלות מהלכה ובחנה הרב היתה מוצאת חן בעיני כל רואיה" ("קלונימוס ונעמי", עמ' 7). לנימה אוהדת זו משתרבת נימה של התפעלות והערצה בתיאור החיצוני של שרה: "נערה כבת עשרים עומדת על הסף, לבושה מלבושי-בוקר ועל ראשה מטפחת כלאשה נשואה. מה אומר ומה אדבר? הן הרבה בנות-חן חזיתי בימי חלדי – כמוה לא ראיתי ליופי ולפלא. קסם בקומתה, קסם במלוא שערותיה הנשקפות מבעד למטפחת, ועינים לה מביטות כבכסא לחג. היא היתה סמל הבריאות ותם הגו הטבע לא זייף בה מאומה; גם אצבע קטנה שברגליה אינה עקומה ואינה מדובקה לרעותה" ("בית תבנה", עמ' 7). הפן הנשי הארוטי בולט בדיוקנה של זלאטקה. המספר מדגיש את מבנה גופה החטוב, את הלובן של חולצתה ואת שיערה האסוף בקפידה. עם זאת, עיניה הנוצצות והיוקדות מסגירות את אישיותה הסוערת. פרטי מידע מאוחרים משלימים את הרושם הארוטי. כאשר היא מתרגזת או משתלהבת בריקוד סוער, נפרמים בגדיה ומשתנה תסרוקתה לתלתלים פזורים. כל הפרטים הללו מצטרפים לרושם כללי שמדובר בגיבורה רומנטית ונמרצת, שמתקשה לכבוש את מלוא חיוניותה הארוטית.

למרות הופעתן החיצונית המצודדת ושופעת חיוניות של נשים אלו לפני המשבר הנפשי שלהן הן מאבדות צלם אנוש לאחריו. במושגים כאלו מתאר המספר את השינוי שחל בפניה של נעמי: "פניה התעבו, וצלם אלהים, אשר בו חוננה למרבה, לא היה לה עוד, סר מעליה". ("קלונימוס ונעמי" עמ' 7). השינוי הנפשי בא לידי ביטוי חיצוני בעובדה שהיא רבוצה על מקומה כבהמה כשרק כותנתה עליה ושערותיה פרועות. בלבוש מינימליסטי כזה מוצאים גם אנשי העיריה את שרה ("בית תבנה") לאחר שלקתה בהתקף פסיכוטי בליל כלולותיה. גם תיאור פניה של זלאטקה נושא אופי עגמומי למדי: פנים חיוורות ונפולות, חולצה מזוהמת וצמה דקה וקרוחה מתחת למטפחת ראש ישנה. לקבוצת הנשים המשוגעות והמוזנחות ניתן לצרף גם את ביילה לאחר שנטרפה עליה דעתה ("ביילה המשוגעת", ברשדסקי). אין המחבר משרטט את תווי פניה של דמות זו, אולי בשל היותה חסרת אופי וייחוד כלשהו. נראה שכל צדקת קיומה טמון בהיותה אם, רעה וגיסה מסורה. לאחר המשבר נוצר

בהופעתה ובריאה בנפשה, כפי שניתן ללמוד מתוך המובאה הבאה: "הוא היה זקן שמח צוהל ובריא. את שפמו הלבן היה רגיל לגזוז, שלא יעכב אכילתו. גם דייקנותו וקפדנותו בדקדוקי מצוות רכות היו; טובת הכלל היתה תמיד בלבו וילדים אהב בכל נפשו" ("מן הזווית", עמ' 351).

הרושם של הפרעה נפשית חמורה בעזרת התיאור העז המאפיין של לבושה, "המורכב ממיני סחבות משונים ומזורים, בעלי צבעים וגונים שונים: שרול אחד אדם ושרול אחד שחור או לבן, ברגל אחת פוזמק צמר וערדל קרוע וברגל שניה חתולי - בד ונעל עור בלי עקב?... " ("ביילה המשוגעת", עמ' 147). בהתחשב בכך שהיא משתייכת למעמד הבורגני של בעלי הבתים, מסגירים פרטים אלו את מצבה הנפשי הנסער. מתברר אפוא שנשים אלו, שהן יפות ביסודן¹²⁰, הופכות בסירופן לכעורות ומוזנחות.

2.1.1.3 דמויות הילדים

התיאור החיצוני של דמויות הילדים הסובלים מבעיות נפשיות מהווה מעין שקף מוקטן של דמויות המבוגרים. בדומה למבוגרים, המראה החיצוני העלוב והמוזנח של גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, 1902), ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903) ופייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911) משקף את תוגת ליבם ומשדר הזנחה פיזית ורגשית.

בפתח הסיפור "נפש רצוצה" מתאר גרשון את פניו כילד באמצעות שני פרטים מרכזיים: "חוטמי שלי גם הוא נרגן מאליו ועיני כהות בהבל של דמעה מרוב צער..." ("נפש רצוצה", עמ' מג). חוטמו הנרגן ועיניו הבוכיות מאייכים את הזעם והכאב כתחושות מרכזיות שפעפעו בו בילדותו. לפרטים סמליים אלו, שמשדרים חוסר אונים ועליבות, ניתן לצרף גם את כובע השינה המסמורטט שלו (שם, שם), הממועך כמו נפשו הרצוצה. לעומת צמצום זה, ירמיה פייארמן ("בחורף") מצייר את דמות עצמו כילד בן ארבע באמצעות שפע של פרטים: "ילד בעל פנים נפוחים ומראה גויל להם. הגוף המגואל והבלתי-טבעי נתון בכתונת כעין שק ארוך ופרום. הרגלים הקצרות יחפות. על הכתונת ממעל מתנוססת לתפארה טלית קטנה מצויצת. על הראש המכוסה במטפחת (גילוי-הראש – עבירה חמורה, אבל כובע – חמש-עשרה פרוטות של נחושת!) 'תפילה של ראש' חקוקה מתפוח-אדמה, מעשה ידי אבי להתפאר, ו'תפילה של יד' כזו מהודקה היטב בחוט לאזרועי." ("בחורף", עמ' 104). מן העובדה שהגיבור מצייר עצמו בגיל ארבע כדמות כעורה שפגמיה בולטים משתמעת, לדעת אבן (1977, עמ' 95) עצמה גבוהה של משטמה עצמית.

רושם דומה של ילד כעור ומוזנח הולם גם את תיאורו של פייבקה בן התשע ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911). במבע משולב רומז המספר שמראה פניו של פייבקה צופן בחובו את הסיבה לשיגעונו: "מניין לו לנער יהודי פנים משונים אלו, מוכים ושרוטים, שפה קליונה זו, שצלקת אדומה כדם דולקת בה, רגליים יחפות אלו, גסות, ומרופוטות? ואולם פייבקה ירש מאמו זוג עיניים שחורות,

¹²⁰ לפי בן-אור (תשי"ט) יפי הנשים נקשר בספרים רבים נוספים (על אלו שהוזכרו) מסיפוריו של בן-גריון עם מצבי אומללות.

לוהטות בעקשנות קודרת" ("יום הדין של פייבקה", עמ' קכ). כפי שמתברר, האופי המיוחד של שרטוטי פניו המגושמות זר למראה היהודי הטיפוסי שמרומז רק בעיניו. הסיפור קושר את הפיצול העקרוני שבין חברת הגויים לחברה היהודית כזרע הפורענות שתתחולל בנפשו. רושמו הכללי של תיאור זה מצטרף לקודמיו ומותיר טעם מר שמדובר בדמויות של ילדים-נערים שסובלים מהזנחה פיזית ועזובה נפשית.

2.1.1.4 טיכום

בדיקת הדיוקנים הגופניים של הדמויות המשוגעות בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים מציירת את הדמות המשוגעת כדמות עלובה ומעוררת רחמים. סימני ההיכר הטיפוסיים לגברים הם: פרצוף חרוש קמטים, גוף כחוש, שיער וזקן סבוכים ומגודלים פרא, עיניים כהות¹²¹ וטרטות או נוצצות בזעם, ובלויי סחבות. הרושם העלוב הזה המעיד על אורח חיים דל מבחינה פיזית ומיוסר מבחינה רגשית משתקף גם בדמויותיהם של הילדים. הפרטים החיצוניים של הזקן והקמטים אמנם חסרים מפאת גילם הצעיר, אך הבעת פניהם מעלה אף היא רושם נוגה. הפנים השרוטים, הנפוחים והמטושטשים מדמעות מעידים על היותם נתונים בתנאים של דלות או הזנחה קיצונית. פרטים דומים מאייכים גם את קבוצת הנשים, אם כי להבדיל מדמויות הגברים, הן מתוארות לפני המשבר כיפות מראה וחינניות בצורה מרשימה במיוחד. הגם שבהשוואה לדמויות הגברים מדובר במדגם מצומצם, בולט אצלן השינוי לרעה אחרי המשבר. ייתכן שבאופן זה מבליט המספר המתאר את עצמתו של המשבר ואת כוחו לחולל שינויים בדיוקנה של האישה המשוגעת. מכל מקום, התוצאה הסופית של הרושם החזותי של הדמויות היא זהה. בהכללה ניתן לסכם ולומר כי הדמות המשוגעת היא כעורה, כחושה במבנה גופה ועלובה בלבושה החיצוני. הצירוף הכולל של כל הפרטים האלו הוא של בני אדם סובלים ומוזנחים, דמויות שאינן מעונינות או אינן מסוגלות לטפל בעצמן כראוי ולתפקד באופן תקין במישורים בסיסיים.

2.1.2 תכונות אופי

בסעיף זה אנסה לעמוד על אישיותה של הדמות המשוגעת באמצעות תכונותיה. מתוך קשת רחבה של הרגלים ותכונות בחרתי לתאר כאן תכונות רווחות במיוחד. על תכונותיה של הדמות למדתי באמצעות נוהגיה והליכותיה, הגדרות מסכמות של המספר, והתבוננות בדפוסים חוזרים ונשנים של התנהגות (אבן, 1977, עמ' 106).

2.1.2.1 יצריות

¹²¹ יוצא דופן בתיאורו מכל הסיפורים האלו הוא אהרן מאיר, הגיבור המרכזי בסיפור "קנאת אחים" (בן-גוריון, 1913). גיבור זה מתואר כאדם גבה קומה, בעל שערות צהובות קצרות ועיני תכלת. עם זאת, להבדיל מן האחרים סובל גיבור זה מצליעה ברגלו שמסבה לו עגמת נפש מרובה.

היסוד היצרי שבהתנהגות הדמויות בא לידי ביטוי בתקופת ילדותן בסגנון התנהגות שובב ו"פראי". בבגרותן מתבטאת נטייה זו בעצמה גבוהה של תשוקה מינית. על רקע הגישות השמרניות של העיירה היהודית המסורתית, אפשר להבין שסגנון התנהגות כזה נתפס כשלילי מיסודו. קבוצת הדמויות הבאה: נחמן ("לאן?", פייארברג), רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג), גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון) ופייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ). מתאפיינת בהתנהגות "חייתית" וספונטנית. כל הדמויות הללו נהנות לשחק ולהשתובב בחיק הטבע באופן בולט. כמו כן הן מעדיפות את הפעילות הגופנית הזו על פני פעילות רוחנית. כך למשל חושף בפנינו נחמן את עיבובו הרב כאשר נדרש בגיל תשע לוותר על משחקי ילדות לטובת תפילות בבית הכנסת¹²². תסכול דומה מאפיין את גרשון, השרוי בקונפליקט מתמשך בין נהייתו אחר הטבע לבין האיפוק המתחייב מן החינוך השמרני. אולם דומה כי היצר משחק תפקיד מכריע במיוחד בחייהם הנפשיים של רבי הניך ופייבקה. שניהם מפיקים עצמה רבה של הנאה מן החוויות שבטבע ומכוח הדמיון. שניהם חוברים באופן טבעי לילדי הכפריים ולהווי החיים הכפרי שבו הם גדלים ומתפתחים. שניהם נהנים להתפרקד על ערימות החציר, לדוג במימי הנהר, לטפס על עצים ולצוד או להבריא את הציפורים. המספר מבליט את היסוד החייתי היצרי הטמון בשרשי פעילות זו באופן הבא: "יש שהיה רק, רצוא ושוב, כעגל משולח, על-פני מרחב השדות בעת קציר החציר, מטפס ועולה על קרון גבוה טעון שחת ומרקד מלמעלה תחת שמי- הקיץ הבווערים, צועק בגרון ניחר אל חבריו צעקת-פראים נלהבת" ("יום הדין של פייבקה", עמ' קיט). ההתנהגות הפרועה הזו, המקובלת בחברה של הגויים, נתפסת כחרפה בחברה היהודית שאליה הם משתייכים. המאמצים של הוריו לדכא את יצרו גורמים לכך שאנרגיה זו תעלה על גדותיה ותתפרץ בהתקף זעם הנושא אופי של טירוף.

חלק מן הדמויות מתעלות את תשוקותיהן הארוטיות למחוזות הדמיון. מנקודת ראות זו מעוצב תהליך טירופה של זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ). מדובר בדמות יפת מראה וחטובת גזרה, גנדרנית ותאבת חיים. התשוקה המבעבעת בתוכה משתחררת בחלומות, בהזיות ובהחלקה סוערת על מימי האגם הקפואים. בשיאה של ההתלהבות גוברים עליה יצריה והיא מתפשטת משמלותיה במרכז העיירה. אבדן החושים עד כדי מצב של אבדן שליטה מוביל לאשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי. זלאטקה נותנת דרור לרגשותיה כאשר היא מפזרת את שערותיה ופורמת את בגדיה. רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג) נהנה בילדותו גם ממשחקי דמיון רומנטיים עם בת דודתו שפרה. לימים הוא הופך מודע לכיסופים רומנטיים אלו שאינם מתממשים. בינתיים הוא נעשה רב ונישא לבת הרב. אולם חרף מאמציו הוא מתקשה לכבוש את תשוקתו כלפי שפרה: "והתחיל לוחם ברגשותיו שהם, בלשון הספרים הקדושים 'תאוות' רחמנא- ליצלן והיה מבריא את עצמו מלהסתכל בברכה בת הרב,

¹²² וראו למשל: "הוא מביט בגעגועים אחרי הנערים השמחים הרצים הלאה; רגש-עצב לוחץ את לבבו. הוי, מה קשה עליו לעזוב את חבריו ברגעים הנעימים האלו!" ("לאן?", עמ' 49).

בכדי שלא יבוא לידי הרהורים בשפרה" (ניצוץ קדוש", עמ' מד). אולם המלחמה הפנימית מתחדשת ביתר שאת כאשר בעלה של שפרה נעדר והוא נדרש כרב לפסוק בעניין עגינותה. ים הזיכרונות והגעגועים מציף אותו עד כדי כך שהוא מתקשה לתפקד בחיי המציאות הפרוזאית. ניתן לסכם ולומר כי היסוד היצרי צופן בחובו משמעות הרסנית במובן הפיזי של התגברות התשוקה על התבונה. מטבע הדברים שעל רקע הווי החיים השמרני בעיירה היהודית גובר הקושי של הדמויות היצריות לדכא או לתעל יסוד זה לאפיקים מקובלים של ביטוי. דיכוי מוגזם גורם לגילויי שיגעון. הדגשת החשיבות של הספונטניות של הרגש, על פני כבלי המוסכמות החברתיות עלתה בקנה אחד עם המגמה הרומנטית שהופיעה בסיפורת העברית בשלהי המאה התשע-עשרה.

2.1.2.2 השתקעות בהרהורים ובדמיונות

הקשיים להתמודד עם תנאי המציאות העגמומית גורמים לדמויות רבות לסגת אל מחוזות הדמיון. זיקה זו, הקושרת בין הצמצום שבחיי המציאות לפיזיו שבדמיון, משתמעת מן האופן שבו מסכם המספר את חייו של נחמן ("לאן?", פייארברג): "ובדמיונו עוברים לפניו כל ימי חייו המעטים. הנה ילדותו, בחרותו ושחרותו הנה לפניו כל שאיפותיו ותקוותיו, שנשארו קבורות בסתר לבבו. **עניים** היו חייו בתענוגים ושמחת בשרים, אבל תחת זה היו עשירים בדמיונות, בחלומות, בחזיונות בשאיפות ובתקוות" ("לאן?", עמ' 49, ההדגשה שלי). דינמיקה נפשית זו משתמעת גם מתוך סיפור חייו של גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון). הוא מתקשה לעמוד בתנאי החינוך התובעניים של החינוך התורני ולעקוב אחר החומר הלימודי¹²³ שב"חדר": "לבי רע, ואני מבקש לעשות דבר שיש בו כדי 'להכעיס', דבר שאינו יאה לבנו של חנא-בן-הרב ולא יאה לתלמידו של חוימילי-גרירת; להתפרץ אני רוצה מפניהם, למרוד בהם וב'דרך-ארץ' זו שהם מלמדים אותי ('נפש רצוצה', עמ' ז). הצרכים הנפשיים שלו להתפרץ ולהתמרד כנגד הסמכות באים לידי ביטוי מרכזי בפנטזיות שלו. הגיבור מדמיון כיצד הוא נוקם ברבו בדיוק באותו האופן המשפיל שבו הרב הענישו בשעתו. גם משחקי הדמיון של מושה ("דרך קוצים", בארון) מעוצבים כנחמה על המציאות הקשה שבתוכה היא חיה. בילדותה המוקדמת היא מדמה שבובותיה מביטות בה במבטי חיבה שהיא כה חסרה בעצמה.

בבגרותה היא מתמסרת לעולמות רחוקים באמצעות השתקעות בספרים. ההשתקעות בספרים מתבררת כדפוס המרכזי בחייו של חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון): "חייו – קריאת ספרים. שאר כל העניינים ואפילו המחשבות שלו, הפורצות לפעמים בחידושים, אינן אלא כבלבול הקריאה, והוא אץ לסלקן מעליו – בקריאה." ("מעבר לחיים", עמ' נג). בילדותו הוא בורח מביתו לבית דודו זליג שבכפר כדי לקרוא בספרים האסורים. ספרים אלו מאירים בעולמותיהם

¹²³ דוגמה מובהקת לקשיי הריכוז של הגיבור ניתן למצוא במובאה הבאה: "אבל המילים הללו, שאינן מובנות לי, קופצות על התיבות המוזרות ודולגות מן הפנים אל הרש"י ומן הרש"י אל הפנים, ופתאום הן נעלמות גם

הרחוקים את המציאות האפרורית של עיירתו הקטנה שבה הוא חי: "הוא, בנו של ישראל-מנדל שו"ב, שמעולם לא יצא עוד מחוץ לשַׁרְשָׁתָא הקטנה, עיר מולדתו, - יושב לו כאן ויודע מה שנעשה בפריז, לונדון ופטרבורג, באפריקה, אסיה ואמריקה, בחצרות מלכים ובסוכות של פלשתינא..." (שם, עמ' נד). בהדרגה הופכים הספרים מאמצעי לתחליף לחיים עצמם, וההתמכרות לקריאה מצטיירת בסיפור כולו כתגובה קיצונית לקשיים מצטברים במציאות החיצונית. חייקל-גילפן אינו מצליח לממש את עצמו בעיר הגדולה ובשל אומללותו הרבה הופכת הקריאה להרגל שמשלט באופן כפייתי על חייו:

אבל, לפי שעה, עדיין 'רובק' הוא בתוך ערפל קלוש וחמים זה של הקריאה... סדר ימיו עדיין אינו משתנה עליו במאומה. בבוקר, כשהוא פוקח את עיניו, הריהו מוצא את הספר מוטל לצידו במיטה – ומיד הוא מתחיל בקריאה. שוכב הוא במיטה מסואבה זו שכבר נתגלגל לפשפשים שלה וקורא עד לַתָּה. מתוך הקריאה הוא שותה את התה הַחֲנֹךְ וצובט ולועס את הלחם השחור – נזכר שכבר האחיר שעה זו של בוקר ומתבהל ויוצא מדירתו שברחוב השוחטים. מהלך הוא בריצה [...] ולאחר שהוא מסיים את השיעור מחומשו של שניידר, הריהו מתפטר ורץ כאילו הוא ממחר אל הדליקה להציל משם את רכושו – עד שהוא מגיע לביבליותרקה העירונית. שם הוא קורא, בולע וגומע עתונים וירחונים עד לחולשת הלב... וכשהוא יוצא משם בלב ריקן והולך בראש מבולבל, הריהו מעלעל בספר וקורא לקטעים גם בלכתו בדרך, עד בואו לסוניה – "מסעדת יחידים" שבדיוטה תחתית. יושב הוא לסעוד וקורא בסעודה, קורא גם לאחר הסעודה – עד שהוא מאחר ויוצא לשתיים שלוש הוראותיו שלאחר חצות. הולך הוא להוראותיו וקורא, שב מהוראותיו וקורא, ושוב שותה הוא תה, חוזר וצובט לחם שחור וקורא, קורא שכוב לאור הנר – עד שהוא נרדם. וכשהוא מקיץ בלילה, יש שהוא מכבה את הנר מיד, ויש שהוא גומר תחילה את הפרק שעמד באמצעיתו... (שם, עמ' נג).

ניתן לסכם ולומר כי הנטייה המשותפת לנחמן, גרשון, מושה, חייקל-גילפן, היא הנטייה להתמסר לחיי דמיון פעילים כפיצוי על מציאות אפרורית ומרה. מבחינה פסיכולוגית מעידה נטייה נפשית זו על פגם, מכיוון שבעצמתה המופרזת היא באה על חשבון היכולת להסתגל לסביבה.

פח 2.1.2.3

תחושת הפחד מעוצבת בדרך כלל אצל גיבורים רבים כתגובה טבעית לאירועים חיצוניים. אולם אצל חלקם מצטיירת תכונה זאת כנטייה הטבועה עמוק באופיים. המספר ("המעורב בדעת", יל"ג) מביע בצורה ישירה את המקום המרכזי שממלאה החרדה בחייו:

מן הפנים גם מן הרש"י ופורחות האויר... תוהו ובוהו נעשה במוחי, ואני – אבדתי דרך... " (נפש רצוצה),

יראתי מכל מראה עיני אשר ראתי ומכל משמע אזני אשר שמעתי; יראתי מפני הליתן ומפני הכלבית, מפני הצפור ומפני הצפרדע; יראתי מפני כלב נובח ומפני ברבור מתנפח; יראתי מפני הנחש פן ישופני עקב; יראתי מפני המטה פן יהפך לנחש; יראתי מפני זנב הלטאה שמפרכסת, יראתי מפני הנר הדולק בבית הכנסת; חרדתי לשם השטן ונזהרתי בגוי קטן; יראתי מפני נוגה כל כפתור נחושת ממורט ומפני ברק כל כובע אדום, יראתי בפצותי שיח להתחיל, יראתי צלי על יד ימיני; יראתי בהקיק, יראתי בחלום; ויהיו כל חיי רוגז וזנעה ואין שלום." ("המעורב בדעת", עמ' קכח).

גודש הפרטים בסיפור זה ובסיפור "המבוהל" מתגבר את הרושם של העומס הרגשי שיוצרת הנטייה למצבי חרדה. על הבהלה כתכונת יסוד באישיותו של שמואל ידעוני ("המבוהל", בן-גריון) אתעכב בהרחבה בהקשר אחר¹²⁴. אסתפק בלומר כאן כי בדומה לקודמו, החרדה מעוצבת אצלו כמצב מתמשך אשר מקשה עליו לתפקד. גם נחום ("כל הימים", שופמן) נתון בילדותו למצבים של חרדה מתמשכת מפני הגויים השיכורים שבסביבתו. בבגרותו הוא מגויס לצבא בעל כורחו, והחרדה המוסתרת גורמת לו לערוק מן השירות הצבאי. תחושה מופשטת זו, שנקשרת למצבים של סכנה ואיום, לובשת בסיפור צורה מטפורית של "רגב פחד" שמכרסם בגופו. מן המאפיין הבולט הזה באישיותו משתמע בעקיפין היסוד המשמעותי שמזין את טירופו.

החרדה כחויית יסוד טבועה גם בנפשו של הצייר מנדו ("במצור ובמצוק", שופמן). המספר מתאר אותו בלשון מסכמת כאדם שניחן ברגישות יתר¹²⁵. מסיבות אלו הוא אינו מצליח להתמודד עם הלחצים המופעלים עליו ועל חבריו האמנים. קבוצה זו נאלצת להתמודד עם תנאי הלחץ הפסיכולוגי שיוצרים תנאי מלחמה לפליטים יהודים חסרי תעודות. הציון של נטייתו הטבעית כמו באה להדגיש את הסיבה שבעטייה הוא היחיד שמשתגע כאשר הוא מואשם בשוגג בריגול. ניתן לסכם ולומר כי מסיפור זה ומן הדוגמאות האחרות משתמע כי עצמה גבוהה של חרדות משמשת קרקע פורייה להתפתחות של מצבי טירוף.

2.1.2.4 מתינות ונמהרות

כל אחת מן התכונות המנוגדות האלו, המתינות והנמיהרות, מאייכת את התבנית הנפשית של דמויות שונות. ישעיהו ("ישעיהו", בן-גריון, 1919) הוא סוחר זהיר ומתון בפעולותיו. כך משתמע מן האופן שבו הוא מנהל את עסקיו: "עד הימים ההם היה ישעיהו סוחר הגון, הוא מילא אחרי דבריו,

עמ' ט).

¹²⁴ וראו 3.4.3.6.

¹²⁵ וראו 3.1.2.2 ב.

לא העביר על מידת-יכלתו ולא קנה מאה כֹּר חִיטִים בעת שכסף היה בידו אך לחמישים. מתון היה במעשיו והיה חושב בצד הפסדו של עסק יותר מבשכרו. הוא הוציא אך מה שהכניס; ובעת שלא ראה רֵחַ ביקש מאמו שתקיף בהוצאות. [...] והיה חי בפשטות ולא הלך בגדולות ממנו;” (“ישעיהו”, עמ’ קכט). כאשר הוא מתארס הוא משנה מטבעו והופך נמהר בכל הנוגע לכספו ולעסקיו. בעזרת השינוי הקיצוני שחל בטבעו של ישעיהו מבין הקורא שחל גם שינוי מהותי בחיי נפשו. לעומתו, שמואל (“קלונימוס ונעמי, בן-גריון, 1909), העוסק אף הוא במסחר, מתואר כאדם חס מזג ואימפולסיבי במיוחד: “בטבעו היה איש נמהר ולא חשב הרבה בדבר לעשותו; ואם החל לעסוק באיזה ענין נלאה במהרה ולא סיימו.” (“קלונימוס ונעמי”, עמ’ קצז). התפרצויות הזעם והטירוף שלו מעוצבות כהתגברות טבעית של אופיו ותכונותיו. המתניות של ירמיה (“בחורף”, ברנר, 1903) היא פועל יוצא של קשייו הנפשיים לקבל החלטות. בהקשר זה מתארת עדה צמח (1984) את הקושי של הגיבור להשיג מורה גימניסט, ואת הססנותו לפני שהוא מעז לירוק בפניו של בוריס. מתברר אפוא משלוש הדוגמאות האלה שהמספר בסיפורים השונים קושר באופנים שונים בין הקצב של ההתנהגות לבין הטירוף. אצל ישעיהו מאותת השינוי החד בטבעו על השינוי הקיצוני שבנפשו. אצל שמואל הפזיזות היא קרקע מזינה להתפרצות הטירוף ואילו אצל ירמיה מסמנת האיטיות את הספקנות כגורם המחבל בהתפתחותו הנפשית.

2.1.2.5 התפלספות

בסיפורים רבים מיתרגמת במבט ראשון הנטייה להתפלספות¹²⁶ כנטייה אינטלקטואלית לדברי הגות. בקריאה שנייה מתברר כי אצל רוב רובן של הדמויות (למעט יעקב אברמזון [“מסביב לנקודה”, ברנר]) מרמז פרט זה על פגימה נפשית באישיותו של הגיבור. ליתר דיוק, תכונה זו מייצגת נטייה נפשית לחיי בדלנות ובטלנות. נחמן (“לאן?”, פייארברג) שוקע בהגיגים פילוסופיים בענייני דת והשכלה ומיטלטל במהלך חייו מדת להשכלה ולציונות. מה שמצטייר בעיניו כחלק ממסע של חיפוש רוחני מעוצב בסיפור כנגזרת של אומללותו הנפשית. באצטלה של חיפוש רעיוני הוא מתגלגל למעשה ממקום למקום וממצב למצב בלי כיוון וללא תכלית. אצל שלושת הדמויות הבאות: השא (“הבן האובד”, בן-גריון), הגיבור המספר בסיפור “ליל-נדודים” (ברשדסקי) ופליגלמן (“פליגלמן”, נומברג) משקפת הנטייה להתפלספות בעיקר את יהירותם הטבועה באישיותם הריקה מתוכן. הראשון מתהדר בדברי חכמים כאילו היו שלו, השני מפליג בשבחו שלו בהשתפכות נפש רגשנית. שניהם מתנסחים בשפה גבוהה, היוצרת רושם של נימה פילוסופית. לשניהם חסרה השכלה ממשית, וזאת בניגוד ישיר לצורך שלהם להרשים אחרים. השלישי מביניהם נהנה להרשים את הזולת

¹²⁶ ההיבט הערכי המשתמע מתוך הבדלים אלו יידון בהרחבה בחלק השישי.

בהשקפותיו הפילוסופיות, כמו למשל בנושאים של אהבה¹²⁷. ההרגל הזה יוצר רושם פתטי מתוקף העובדה שהוא בעצמו לא הצליח מעולם לקשור קשר משמעותי עם זולתו. יוצא אפוא שאצל הדמויות השונות ההתפלספות, המצטיירת כיכולת אינטלקטואלית גבוהה, מצביעה בעיקר על התנהלות פנימית כוזבת.

2.1.2.6 יהירות

אצל חלק מן הדמויות שנוטות להתפלספות בולטת הנטייה להערכה עצמית מופרזת. מבין כולם בולט ביהירותו הגיבור השא ("הבן האובד", בן-גוריון). המספר מנסח בצורה מפורשת את היהירות כתכונה מרכזית של הדמות ומצייר את התנהגותו באופן הבא: "יהירות גדולה היה מרגיש השא בעת שהיה מוליד 'הגיגיו'. הוא לא ישב לעומת הכותב, כי אם היה עומד נשען ברגל אחת על הכסא, כובעו נדחק אל הצד והוא קורא ומטעים: 'כקדוח אש המסים כן חיתתי על השמים ועל כל צבאם. רוחי רמות מיללה ונפשי עייפה כתנין במדבר. מבין עפאים אתן קול. – אראלים, אראלים, התקבצו ממקום רבצכם וקראו עלי מספד כתנים. למה רגשו רגשותי והגיגוני יהגו ריק...'" ("הבן האובד", עמ' קכג). השימוש במילים נשגבות אלו בסגנון מתהדר ומתנשא משקף תחושות פנימיות של גדלות. ההערכה הזו מתחזקת בהמשך, כאשר מתברר הפער בין שאיפותיו של הגיבור לבין יכולותיו. למרות העובדה שחבריו מתגייסים כדי לסייע לו לעקור לעיר וללימודים הוא נכשל מחוץ לעיירה בכל תחום.

ביושר ובגילוי לב מעיד על יהירותו בעצמו הגיבור המספר בסיפור "ליל נדודים" (ברשדסקי). תכונה זו, שהוא מכנה בשם "גאון נפרז", מתבטאת בעיקר באהבת עצמו וברגש של בוז כלפי הזולת. וכך הוא מתאר את רגשותיו ומחשבותיו העליונות:

"בדבור היה מוצא זהירות כזאת מיתרה, אבל לא מפני שהיה נוטל גדולה לעצמו וחושב את משפטיו לנכונים, רק מפני שהיה בז בהחלט לשומעים. [...] הטפשים האלה אינם מסוגלים לחקר ולפלט כל דבר כראוי: פרזה מצלצלת, היקש חלק והוכחה נמרצת מספיקים להשלות את נפשם!" ("ליל נדודים", עמ' 31). בדומה להשא, גם לתחושותיו אלה לא נמצא כל בסיס או הצדקה בחיי המציאות. מגיל רך מלמד אביו של ירמיה ("בחורף", ברנר) את בנו לפתח תכונה זו כדי לבדל עצמו מחבריו כילד מיוחד במינו. בשלב מסוים נדמה כי הוא עצמו מתחיל להאמין בכך: "אז נולדה בקרבי, כנהוג, אותה הגאווה המסותרת, הקבורה, החולנית, המענה, המהולה בקנאה עזה כשאול: 'בוודאי! הם 'גויים', לעולם ועד ישארו פה, יהיו חנונים פשוטים כאבותיהם... ואני?.. אני אסע לליטא,

¹²⁷ "אהבה – היה מדרכו להתפלסף – היא היסוד הראשי של החיים. לחיים בלי אהבה אין כל הצטדקות פנימית. ערך בן-אדם, שאין לו נטייה מטבעו לאהבה, הוא גרוע הרבה מערך בן-אדם, שאינו יודע כתב ולשון." ("פליגלמן", עמ' 137).

להישיבה... אני עולה על כולם!" ("בחורף", עמ' 114). כמו קודמיו גם גיבור זה אינו מצליח לממש בבגרותו את יומרותיו.

כל הגיבורים שסובלים מגאווה מופרזת אין בהם מוצקות נפשית. יש בהתנשאותם מידה רבה של התעסקות יתר בדימוי עצמי. דפוס זה פוגם ביכולתם הנפשית שלהם להתפתח ולפתח מערכות יחסים יציבות.

2.1.2.7 סיכום

עד כאן שרטטתי את התכונות הטיפוסיות של הדמות המשוגעת או המעורערת בנפשה. היצריות המוגברת, הבריחה אל הדמיון, הנטייה לפחד, ההססנות או הפזיזות, הנטייה להתפלספות והנטייה להערכה עצמית מופרזת. את מגוון התכונות שתוארו לעיל ניתן לאיין כ"שליליות" מעצם היותן תכונות הפוגמות במבנה אישיותי מוצק. הן מחבלות ביכולת לקיים מערכות יחסים מספקות ולגלות גמישות ביכולת ההיענות לדרישות המציאות. לא ייפלא אפוא שדמויות אלו אינן נהנות מחוסן נפשי.

2.1.3 מחשבות ופעולות חריגות

להלן אתייחס לדפוסים חריגים של הדמות המשוגעת בתחומים של חשיבה והתנהגות. אף שבמציאות קו הגבול שבין השניים אינו חד וברור, לנוחיות הקורא ייבחר כל אחד מן התחומים הללו בנפרד. כפי שאראה, יהיו ניסיונות ההגדרה והתייחסות של הנורמליות אשר יהיו, חלק מדפוסי החשיבה והמעשים של הדמויות הללו מעוררים רושם מובהק של שיגעון.

א. דפוס מבולבל של חשיבה

בסיפורים רבים משקפת המחשבה המבולבלת את אישיותו המתפוררת של הגיבור. דוגמה מובהקת¹²⁸ היא האופן המבולבל שבו מעלה גיבור הסיפור "הלבן" (בן-ציון, 1902) חומרים שונים מנבכי נפשו. חומרים אלו מורכבים מתערובת מרוסקת של שברי תמונות, הגיגים וזיכרונות מן העבר ומן ההווה. בשל ריבוי הפרטים והעדר ארגון שיטתי (כמו למשל בין זמן למרחב ובין מוקדם למאוחר) הקורא מתקשה לעקוב אחר רצף האירועים וההיגיון הפנימי המנחה אותם. קשיי הגיבור לנסח ולהתנסח על-פי כללי ההיגיון משתלבים מבחינה אמנותית עם סגנון הכתיבה. לשון החזרה והקישוץ, העדר סדר תחבירי תקין וגודש של שיח פנימי מעוררים בקורא רושם של התמוטטות ההכרה. כדוגמאות טיפוסיות נוספות משמשות הדרשות הדמיונית של נחמן ("לאן?", פייארברג), דוד'קה ("בעל הנרות", ליפמן) ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר). במונולוגים רגשניים מופיעים אצלם בערבוביה ובאופן בלתי-מקושר רשמים, חוויות, התנסויות ושאיפות. מאחר שהקישור נשען על מטען אסוציאטיבי פרטי עולות במוחם אסוציאציות שחוסמות בעדם להגיע אל

¹²⁸ וראו 3.1.2.2.T

העיקר. כמו כן, חלק מן הבלבול מקורו בהערכה עצמית מופרזת ומופרכת. הגיבורים תופסים את עצמם מתקני עולם ומתנסחים בצורה לא-מגובשת באופן שיש בו כדי להלאות את קהל שומעיהם ואת הקורא. אצל נחמן מתפזר קהל הנאספים, ולמרות זאת הוא ממשיך להשמיע את דבריו בפני אולם ריק, ואילו הדברים המבולבלים שמשמיעים דוֹדקה ויעקב אברמזון גורמים לדמויות המשנה להזעיק סיוע רפואי.

ב. הזיות

מקום מיוחד בסיפורת התקופה תופס כוחו של התת-מודע. בסיפורים מסוימים העיצוב של חוויית הטירוף מעוצב כזרימה בלתי-מבוקרת של החומרים הלא-מודעים. לפעמים פרטים אלו מתגלים כהזיות, דהיינו תפיסות חושיות מסוג של שמיעה, ראייה ומגע בהעדר גירוי חיצוני. חוויה כזו מופיעה¹²⁹ למשל בסיפורו של יל"ג "המעורב בדעת" (1880). הגיבור המספר מתאר כיצד נבעת כפעוט מפני דמות של אדם שהופיעה לעתים תכופות לנגד עיניו, כשהיא מנסה לשחוט אותו. תופעה דומה, המעוצבת אף היא בגבול הדק שבין סיוט לילי לבין התרחשות הזייתית, חווה נחמן ("לאן?", פייארברג) בעת היותו בן תשע¹³⁰. לנגד עיניו חולפות מראות של קדושים מעונים וגוויות מבותרות שטורדות את שלוותו. אולי מפאת גילם הרך של גיבורים אלו החוויה מעוצבת עדיין במחוזות השפיות, למרות הגבול המטושטש בין מציאות לדמיון. מצבים נפשיים דומים מקבלים משמעות פתולוגית מובהקת כאשר הם תוקפים את הדמויות המבוגרות.

כדוגמא הטיפוסית ביותר לעניין ההזיות משמשות החוויות הנפשיות שחווה שרה¹³¹ ("בית תבנה", בן-גריון, 1920). לפי גרסה אחת דימתה שבעלה המת תופס אותה בחוזקה, בלכתה למקווה ערב כלולותיה. על-פי הגרסה השנייה, דימתה את נוכחותו על מיטת כלולותיה. משתי הגרסאות הללו משתמע באופן ברור כי מדובר בסוג מסוים של טירוף. בהקשר זה מעניין לציין כי בסיפורים "לאן?" (פייארברג, 1894) ו"קלונימוס ונעמי", (בן-גריון, 1909) מתואר ציור חושי הזייתי דומה. בעיירה היהודית שבה גדל נחמן ("לאן?") נפוצות שמועות באשר לנסיבות שיגעונו. אחת מהן כורכת יחד את ההזיה כסימפטום עם הסיבה: "נחמן המשוגע – ספדו אחרים – ישב פעם אחת יחידי בלילה בבית המדרש וילמד, פתאום שמע קול נורא קורא אליו: נחמן, תן לי להריח טבק! וישא את עיניו וירא והנה לשון ארוכה שלוחה אליו מ'עזרת הנשים'... מני אז הסתתרה בינתו וישתגע". ("לאן?" עמ' 46). ציור דומה מופיע בחיי הנפש של נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן גריון, 1909). נראה אפוא שמראות אלו יוצרים את הרושם המשותף שמדובר בחוויה מכאיבה ויוצאת דופן. כאשר מדובר בדמויות הבוגרות היא מבליטה את הפן הפתולוגי באישיותם.

¹²⁹ וראו 3.5.1.1 א.

¹³⁰ וראו 3.1.2.2 ג.

¹³¹ וראו 4.1.1.4.

ג. התנהגויות חריגות

בסעיף זה אחרא בתמצית מעשים יוצאי דופן של הגיבור אשר שיוו להתנהגותן של הדמויות אופי של טירוף. בפרק הבא אראה כיצד אותם המעשים עצמם אייכו את מעשיהן בנוסף של קדושה. נחמן ("לאן?", פייארברג, 1894) מכבה בילדותו את הנר בערב יום הכיפורים הקדוש. בבגרותו הוא נושא בנימה של אקסטזה משיחית נאום מבולבל לפני באי האספה הציונית. הוא ממשיך בדבריו גם לאחר שהאולם מתרוקן מיושביו. "השא" ("הבן האובד", בן-גריון, 1900) מתפרץ ומנופף בחמת זעם במקל שבידו לעבר חבריו בלי כל סיבה נראית לעין. דוד'קה ("בעל הנרות", ליפמן, 1903) מנפץ את העששית שעל גבי שולחנו ללא כל סיבה סבירה. יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) מבצע שורה של פעולות מתמיהות. הוא נכנס אל בית משפחת דוידובסקי כשהוא אוחז סמרטוט בצורה של דגל בידו. אחר כך הוא חומק אל חדרו החשוך ומשרבט שם דברים סתומים על גבי פתקאות. בצאתו הוא זורק מאפרו של התנור על פניו ומפזר את אותן פתקאות מסביבו. "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון, 1905) מנסה לנסר את השבכה שבחלון חדרו בבית החולים הפסיכיאטרי, אף על פי שמדובר במעשה חסר כל סיכוי שנענש עליו פעמים רבות. שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909) יוצא לפני רעייתו באופן בלתי-צפוי וללא סיבה ידועה בריקוד משולהב. הוא מפזז לפניו כשעיניו נוצצות, לשונו שלוחה והוא מצווח: אש! אש! נעמי בתו תועה בשדות, וכשמחזירים אותה לביתה בכוח היא מנפצת לרסיסים כל דבר שנמצא בסביבה. פעם אחת לאחר האשפוז, כשהבחינה בחלון שבור, גם אכלה את השברים. ביילה ("ביילה המשוגעת", ברדסקי, 1910) משוטטת בחוצות ללא מטרה. כשהילדים מציקים לה היא בועטת ונוהמת כחיה פצועה. שמואל ידעוני (המבוהל, בן-גריון, 1913) פותח את הדלת לבעלת ביתו כשרק כותנתו לבשרו ופיו מגיר ריר. זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) תולשת את שערה ומתערטלת במרכז רחבת השלג של העיירה. בתגובה להזיותיה מזנקת שרה ("בית תבנה", בן-גריון, 1920) ממיטת כלולותיה מבעד לחלון אל היער. התנהגותם של כל הגיבורים האלה מבליטה את האופי המיוחד של השיגעון. מדובר בפעולות תמוהות לעין המתבונן. הן מתפתחות ללא כל סיבה נראית לעין ומותרות רושם מוזר על הצופים בהם מן הצד.

2.1.4 סיכום פרק א: הדמות המשוגעת בסיפורת העברית

עקבנו כאן אחר הדפוס ייחודי של תיאור אופייה ומעשיה של הדמות המשוגעת שבראו הסופרים העבריים בעצמם. באופן כללי נראה אפוא כי לסיפורת זו יש יכולת לעצב מציאות נפשית מורכבת למד¹³².

¹³² הישג זה, שנראה לנו כיום מובן מאליו, ראוי לציון מיוחד. כפי שמציין הולצמן (תשנ"ג, עמ' 97), הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות הסיפורת העברית שבה עוצבה דמותו של האדם היחיד בדרך פסיכולוגית מורכבת.

התמונה הטיפוסית של התנהגות נפשית חריגה מתבססת על צירוף של מבנה נפשי רגיש ופגיע, פרצוף קודר, הופעה מוזנחת ופעילות מוזרה. פחדנות, תאוותנות, שחצנות, עצבות ותגובות איטיות או חזקות מדי יוצרות ביחד מבנה מנטלי פגיע במיוחד. החולשה המנטלית באה לידי ביטוי בדפוסים של התייחסות שלילית לעולם, נטייה להתבדלות מן החברה וקשיים בולטים ביכולת להיענות לתביעותיה. תווי פניהן של הדמויות המשוגעות חרושות קמטים או צלקות ובעלות גוון עור חולני המאפיין את הסבל כיסוד המהותי בטירופן. עולמן הפנימי הוא בלתי-מובן למתבונן מן הצד ומוביל אותן להתנהגויות שאנחנו מסווגים כמוזרות. בדרך כלל מדובר בביטויי התנהגות שחסרים סיבה נראית לעין והקשר מניח את הדעת.

בתמונות חיות ובהירות, מתוך רגישות אינטואיטיבית לנפש היחיד ונפתוליה, עיצבה הסיפורת העברית את אופייה והתנהגותה של הדמות המשוגעת. על פי רוב מדובר בדמויות כעורות ועלובות בהופעתן החיצונית. לדמויות אלו יש התנהגויות לקויות הסתגלות בגלל הנוקשות הטבועה במבני אישיותן. תכונה זו באה לידי ביטוי במערך מגוון רחב של תכונות אישיות כמו למשל: יצריות, השתקעות בדמיונות, פחד, מתינות, אימפולסיביות, התפלספות והערכה עצמית מופרזת. בתחום התיאורים של ההתנהגות החריגה בולטים במיוחד דפוסים מבולבלים של חשיבה, הזיות, ומעשים מוזרים במיוחד. התיאור הספרותי המייצג של הדמות המשוגעת הוא של דמות כעורה, שאופייה נוקשה והתנהגותה מוזרה בעליל.

פרק ב: מצבי שיגעון בסיפורת בזיקה לתיאורים היסטוריים

בפרק זה אעקוב אחר התיאורים של בעיות נפשיות בטקסט הספרותי בהשוואה לתיאורים מקבילים שרווחו למן העת העתיקה ועד לראשית המאה העשרים. בפרק הקודם התייחסתי לדגם שאותו באה הסיפורת העברית כחלק מן הדגם הנפשי האינטואיטיבי שיצרו הסופרים העבריים בראשית המאה העשרים. להלן אבחן את הזיקה של התיאורים הספרותיים לשני ההיבטים ההיסטוריים הנוותרים. בהקשר לדגם העל-טבעי אייחד את הדיבור על ספרות הקודש, ובהקשר לדגם הגופני אדון בזיקה לתיאוריו הרפואיים של אמיל קרפלין.

2.2 השיגעון בסיפורת העברית בזיקה לכתבי הקודש

בכל הסיפורים שסקרתי לא מופיעה התמונה העתיקה המציירת את האדם החריג כמי שאחוז שדים ורוחות.¹³³ עם זאת, באחדים מן הסיפורים מתוארים מצבים נפשיים שבהן מעוצבות הדמויות כנתונות תחת השפעתה של רוח זרה. דמויות אלו מתוארות כנתונות במצבים אקסטטיים¹³⁴ באופן

¹³³ למעט שתי דוגמאות שבהן יש הדים קלושים לתיאורים כאלו מנקודת המבט של דמויות המשנה, וראו בסעיפים: 3.2.1.4-1-3.2.2.6.

¹³⁴ מעין תמהיל של המצבים המתוארים בסעיף 1.1.1.

שמזכיר את התנהגותם של הנביאים בתקופת המקרא. מבחינה רפואית דומה התנהגותם להתנהגויות שרואים אצל חולי נפש. תבנית התנהגותית כזו בולטת במיוחד אצל: נחמן ("לאן?", פייארבג, 1984), דוד'קה ("בעל-הנרות", לעוין, 1903) ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904). על אף שעולמן הרוחני של דמויות אלו מוגבל בבירור לתחום החילוני, הן מעוצבות כמי שניזונות מהשראה אלוקית לצורך הגשמתה של תעודה לאומית. בדומה לנביאים (אברמסקי, תשל"ב) הן ניחנות בלהט מוסרי, בדמיון מפותח וביכולת שכלית גבוהה. בשיאו של המשבר הן חשות עצמן מחויבות מתוקף השראה אלוקית לכוון חברה צודקת. בשיאו של התקף הטירוף הן משמיעות נאום המעוצב כדברי נבואה וחזון¹³⁵.

דברים אלו, הנמסרים מתוך המיית נפש פנימית, כרוכים במאמץ נפשי ניכר, שבא לידי ביטוי בנטייה להתלהבות יתרה. את האופי הרוחני של הדברים הנאמרים משלים הסגנון התנכ"י ותגובות רגשיות רבות-עצמה. על פי רוב משובצים בתיאורים ספרותיים אלו מבעים השאובים מספרות הקודש¹³⁶ ומתוארות תגובות סוערות וקולניות, המלוות לפעמים במעשים סמליים¹³⁷. כל ההיבטים הללו מחזקים את הרושם שמדובר במצבים אקסטטיים שהאל הוא מקור השראתם. להמחשת היבט זה שלוש דוגמאות מובהקות.

א: נחמן ("לאן?")

נחמן לוחם להחיות את העם היהודי בארץ ישראל ונואם על כך בלהט מהפכני הנתפס בעיני בני עירתו כשיגעון. מאיר בוטאק (תש"ם) הדגיש את קווי הדמיון האידיאי שבין הגיבור הספרותי נחמן לבין דמותו של רבי נחמן מברצלב (1772-1811). המכנה המשותף נעוץ לדעתו ביסוד ההתעלות הרוחנית של שתי דמויות אלו ובתפקיד המשיחי שנטלו על עצמן. השוואה זו מבוססת על פרטים רבים בהתנהגותו של הגיבור הספרותי עוד לפני ששקע בטירוף.

¹³⁵ רוטנברג (1999, עמ' 133) מבחין בין יכולת החיזוי של הנביאים לבין היותם בעלי חזון. המושג הראשון מתייחס לניבוי אירועים עתידיים מתוקף ההתגלות האלוהית. המושג השני מכוון ליכולת לצייר אירועים של חורבן וגאולה עתידיים בגין היותם מחוננים בתפיסה מוסרית ויכולת שכלית גבוהה.

¹³⁶ בהקשר זה מן הראוי לציין כי אינטרטקסטואליות, או בין-טקסטואליות, הוא המושג שמכוון ל"כל התופעות הנובעות מן היחסים שמקיים טקסט נתון (או יחידת טקסט-כותרת למשל) עם קורפוס קודם ו/ או בו-זמני של טקסטים" (בן-פורת, 1985, עמ' 70).

¹³⁷ על-פי הרטום (תשנ"ב, ירמיה, עמ' 94 פסוק כו), מכיוון שהנביאים שנתפסו כנביאי אמת נהגו לעשות מעשים סמליים נהגו כך גם נביאי השקר אשר נתפשו כמשוגעים. כך למשל הנביא ישעיהו בן אמוץ מתיר את הקישורים של השק שעל גופו, והולך ערום ויחף, כסמל למצבם של שבויי המלחמה של מצרים וכוש לאחר נצחוננו הצפוי של מלך אשור (ישעיהו, כ, ב-ד).

מלכתחילה, כבר בפתח הסיפור מתואר נחמן כאדם המקורב לאלוהים בתוקף מעלותיו השכליות והרוחניות. בגלל תכונות אלו הוא מכונה בפי אנשי העיירה "כוכב בשמי היהדות". הנטייה הנפשית שלו להוכיח את העם על התנהגות מוסרית פגומה באה לידי ביטוי בהיותו כבן עשרים. באופן מפתיע הוא מלין בבית הכנסת בקול רם בפני אחד האברכים: "הוי, עד מתי נהיה ממבלי עולם?" ("לאן?", עמ' 47). בצורה מפתיעה לא פחות הוא מכבה את הנר שדולק בערב יום הכיפורים, מעשה שניתן לפרשו כביטוי סמלי לגסיסתה של האומה היהודית בגלות¹³⁸. נטיות נפשיות אלו מעוצבות בגבול הדק שבין תוכחה של נביא זעם לבין התנהגות פסיכוטית. דברים אלו, הנאמרים בחצי פה ונעשים כלאחר יד, משמשים כרמז מטרים לנאום התוכחה והגאולה שמשמיע נחמן ברטט של חזון אקסטטי בסיום היצירה.

המשבר הנפשי המתמשך שבו שרוי נחמן מתחלף בתחושה של הקלה ו"הארה" כאשר הוא מתוודע לציונות. לפי דברי המספר, בבת אחת מתחלף מצב רוחו הקודר במצב רוח מרומם במיוחד: "אז ראו את המשוגע סובב הולך בבית המדרש מכותל לכותל, תפוש ברוב מחשבותיו, פניו צוהלים, מצחו מתקמט ומתיישר לרגעים, עיניו השחורות מפיקות חיים ותנועה, והוא מניע ידיו ושפתיו כמו יתווכח עם איש" (עמ' 99). מצב נפשי נסער זה משמש כקרקע פורייה להתפתחות הדרשה בפני באי האספה הציונית. הדרשה נושאת אופי של אקסטזה טרופה ומבליעה בתוכה את הרעיון של עלייה לארץ לשם בניית חיים חדשים.

בדומה לנביאים הוא חותר בתחום האידיאלי לתחייתו של עם ישראל על אדמתו, כדי שישימש מופת לעמי המזרח. בתחום האמנותי הוא נוקט כמותם בשפה בעלת סגנון פיוטי-ציוני. הדימוי שלו את האומה היהודית בגולה ל"עצמות יבשות"¹³⁹ מעלה אסוציאציה לדימוי שבו נעזר הנביא יחזקאל¹⁴⁰.

¹³⁸ לפי מנהג היהדות מדליקים נר נשמה במהלך שבעת ימי האבל הראשונים בבית המשפחה של הנפטר, ביום השנה לפטירתו של אחד ההורים ובערב יום הכיפורים. מנהג זה מבוסס כפי הנראה על הרעיון המקראי "נר ה' נשמת אדם" (משלי כ כז). על-פי ויגודר (1994) ה).

¹³⁹ "אנכי- רשאים אתם לשחוק עלי – אנכי יודע, כי ימים יבואו ומאות המיליונים אשר במזרח, העצמות היבשות, יתעוררו לתחיה; אז קיומו [השגיאה במקור] עמים רעננים ומלאי חיים ויסדו את החברה החדשה... אז יתנער המזרח וימלוך בתבל כולה אחרי המהפכה המערבית, כמו שמלך המערב אחרי המהפכה המזרחית. ואתם, אחי, בלכתכם עתה מזרחה, עליכם לזכור תמיד, כי מזרחיים אתם מלידה; בעת שהמערב כולו הולך מזרחה לרשת נחלת המת, עליכם ללכת שם בשביל החיות את המת ולבנות את בנין החברה החדשה, השונא היותר גדול של היהדות הוא – המערב, ולכן הנני חושב כדבר בלתי טבעי, שהעם העברי, המזרחי, יפיל גורל על המזרח ביחד עם עמי המערב. [...] היו ימים אשר חשבתי לצאת לפני עמי, אבל עתה אי אפשר. יקום נא דור חדש וחי, והוא ילך לפני העם... אם אמת הדבר כי יש תעודה לעם ישראל, יצור נא דור חדש וחי, והוא ילך לפני העם ... ("לאן?", עמ' 104–105).

נוסף על כל אלו, אופן מסירת הדברים בהתלהבות מופרזת מחזק את הקונוטציה לדמות הנביא המתנבא. המסקנה הזו משתמעת גם מן האופן שבו מפרש המספר את המאמץ הנפשי שניכר בפניו של נחמן. לפי התרשמותו, האדם שבפניו המשולהבות ונוטפות הזיעה משווה לו הוד הדר ומאציל עליו נופך של קדושה. כשהוא ממשיך לדבר מבלי לשים לב שהחדר מתרוקן מיושביו, הרושם שמתקבל הוא של אדם החש שעליו לשאת את דבריו מתוקף שליחותו הקדושה, בין אם מעוניין העם לשמוע את דבריו ובין אם לא. הדימוי של המספר את דרשתו של הגיבור ללהבה של נר האלוהים כמו חותמת את ההתנהגות הנצפית במעמד הדרשה בנופך של קדושה.

ב דוד'קה ("בעל הנרות")

בדומה לנחמן, גם דוד'קה, הגיבור המרכזי בסיפור "בעל הנרות", נושא דרשה דמיונית בשיאו של המשבר הנפשי. גם בסיפור זה רוקם המחבר את דבריו והתנהגותו על קו התפר הדק שבין חזון לשיגעון. ברוח הנביאים שהאמינו שחטאי העם יובילו לאסון לאומי, מתריע הגיבור בדרכו שלו על הכזב והשטחיות שבחיי החברה היהודית הבורגנית. מזווית ראייתו מייצגת העששית את כרסה הדשן והדלוח של הבורגנות. מנקודת מוצא זו ניתן לפרש את ניפוץ העששית כפעולה סמלית שמעניקה חיוניות למסר שבפיו¹⁴¹. ההשתקעות בהזיה הציונית מושתת מבחינתו על חזון של עבודה יצרנית. באמצעות ייסוד מפעל לנרות חולם דוד'קה לגאול את החברה היהודית הגוססת בגולה. דיבורו הסתום והמתלהם, פניו הנלהבות ועיניו הבורקות בעת שנאמרים הדברים משווים להתנהגותו אופי של התלהבות אקסטטית. אווירה זו של קדושה מועצמת גם על רקע הנרות הרבים הדולקים בבית המשפחה. סוגי הנרות השונים, אשר חלקם קשורים למנהג חג החנוכה וחלקם האחר הוא נרות נשמה, גם מבליטים את היסוד הרציונלי שבדבריו. מכל מקום, נרות החנוכה מוסיפים נופך דרמטי לדבריו בזכות המאורעות ההיסטוריים הקושרים את החג הזה לגבורת המכבים ולנס. הנרות הנוספים שהודלקו לזכר קרובי משפחה שנפטרו ומסמלים את נשמת האדם מוסיפים קורטוב של קדושה אישית למעמד.

אף שאין דוד'קה מזהה עצמו כאדם דתי, הוא רואה עצמו כיחיד הנבחר להעביר לעמו מסר של החזון. הוא אינו מזהה עצמו כנביא ולמרות זאת הוא חש כמי שנושא בעצמו תפקיד זה. מסקנה זו עולה למשל מתוך דברים שהוא משמיע בפני ד"ר סלומון: "הא? הרואה אתה את נר – "השמש", כי כבה? – גוע הנר, הנשמות כלות ... **צריך אנכי** להמציא לכם נרות! הנני להוציא את מחשבתי אל

¹⁴⁰ וראו בספר יחזקאל, פרק לז, את המעמד שבו מתאר הנביא את תחיית האומה והתאחדותה אחרי הגלות. יחזקאל מובא בכוח רוח ה' לבקעה מלאה עצמות יבשות. עצמות אלו הן סמל לאומה הישראלית בגולה, הנחשבת כרגע למתה, וה' יפיח בהן רוח חיים בסמל לתחייתה.

¹⁴¹ וראו סעיף 3.3.3.2.

הפועל" ("בעל הנרות", עמ' 61, ההדגשות שלי). בנימת תוכחה של איש מורס מעם, הוא מפנה את חצי ביקורתו החברתית כלפי נושאים שונים, כמו הבורגנות המנוולת והיישום הבלתי-מוסרי של דרווין. כל הפרטים הללו מאצילים לדמותו "תמהיל" אופייני של הנביא כמשוגע וכאיש רוח.

ג. יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה")

בדומה לקודמיו, חרד גם יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה") לגורל הלאומי. כמותם הוא חש עצמו כבר משחר נעוריו כאיש מורס מעם וכמי שנמשח לנביא¹⁴². הזדהות זו באה לידי ביטוי במהלך שיעורי המקרא: "בחדרי לבו, ובמסתרי נפשו כבר ידע את רוח הדבר הגדול והעז, אשר החל לפעמו. לא לחינם ידע מקריאת ילדותו אותו הקפיטל על דבר ההתגלות הראשונה של שמואל הנביא. יהוה קורא לנער"¹⁴³ ("מסביב לנקודה", עמ' 439). בהמשך הוא בוחר להזדהות עם אישיותו ופועלו של ישעיהו השני¹⁴⁴. כמותו חש גם אברמזון שמוטלת על כתפיו שליחות קדושה: לייסר ולעודד את עמו הגוסס בגלות. בשונה ממנו הוא מבקש לגאול את עמו באמצעות כתיבתו ופעילותו הציונית. הגם שהכתיבה חילונית במהותה, היא מתנסחת במטפורות של קדושה המעוררות קונוטציה של השראה אלוקית (רמרז –ראוך תשנ"ב ב, עמ' 54, ותשנ"ב ג, עמ' 134). רושם דומה מעורר החלום שמופיע זמן קצר לפני אפיזודת הטירוף המובהקת שבסיום היצירה. בחלומו רואה עצמו אברמזון הולך לפני המחנה כשדגל מחנה יהודה בידו. כשהוא מקיץ מן החלום מתעצמת אצלו התחושה של השראה אלוקית ומתפרצת כמסר קדוש לקהל דמיוני של מאזינים.

ברגעי הטירוף הסוערים שלו משתמעת אמונה ברורה בשליחתו הקדושה: "הנה מרחוק נראה ההר, אשר עליו גן-העיר הנהדר. הגן נראה מרחוק על ההר. האילנות ויאמר אלי יהוה: לך וטיפסת על הכותל למעלה מחוט-הסיקרא, למעלה מרום-התקרה, תמצא הגאולה השלמה. זכור ואל תשכח! הנקודה מסתלקת במי שממית עצמו עליה! ואבוא היום...[..] לשוננו, לשון נביא-יהוה, תשבר גרם" ("מסביב לנקודה", עמ' 539, ההדגשות שלי). את המסר שבפיו הוא מחזק באמצעות ביטוי סמלי. הוא קורע את מטפחת אפו כסמל לחורבן הצפוי לעם היהודי בגולה. מטפחת אפו, הקשורה למוט

¹⁴² על הדימוי של הגיבור יעקב אברמזון לנביא ישעיהו ראו בסעיף 3.6.1.3 ולהלן הערה 144.

¹⁴³ וראו בהקשר זה את הפסוק המתאר כיצד הבין הכהן עלי בפעם השלישית כי הקול הקורא לו הוא קול ה': "ויסף ה' קרא-שמואל בשלישת, ויקם וילך אל-עלי ויאמר: הנני כי קראת לי ויבן עלי כי ה' קרא לנער" (שמואל א, ג ח).

¹⁴⁴ "לפי תאוריית שני הנביאים חי ישעיהו הראשון בשלהי המאה השמינית לפנה"ס, ונבואותיו (הפרקים א–ל"ט) התמקדו בחזונות אסון ליהודה, ישעיהו השני, לעומת זאת, מחברם של הפרקים (מ–טו), חי בראשית התקופה שלאחר גלות בבל (מאה שישית) ובניגוד לישעיהו הראשון הוא מנבא נבואות תקווה ונחמה" (ויגודר, 1994 ח).

כדגל, מסמלת את מחנה יהודה¹⁴⁵. באמצעות זריקת אפר¹⁴⁶ התנור על פניו הוא מבטא את צערו על התפוררות האומה. לסיום, הוא חולץ כמנהג האבלים את נעליו מעל רגליו ומתיישב יחף על הקרקע הרטוב.

בתוך הדברים שכתב, או שביקש לכתוב, בשעת המשבר הגדול מתבררת הזדהותו העמוקה גם עם יעקב (השלישי מבין האבות). מעבר לדמיון בין השמות מבטא הגיבור תחושה פנימית גבוהה של בחירה בצד תחושה עמוקה של נרדפות. אף על פי שיעקב בן יצחק ורבקה לא ידע שלווה בחייו, זכו כל בניו לעלות לארץ ישראל ולבנותה. כך גם, למרות הפסימיות המאפיינת את מחשבותיו, מרומזת גם התקווה. יעקב אברמזון מקווה, שבדומה לזרע יעקב יזכה גם הוא לכך שזרעו ייתן פרי בגן אשר על ההר (סמל לארץ ישראל המובטחת). רמז לתקווה זו ניתן למצוא בכך שקרע את דגלו (מטפחת אפר) לשנים עשר קרעים כמניין בניו של יעקב אבי האומה¹⁴⁷. ברוח זו של הזדהות עמוקה עם יעקב הוא גם חותם את מחשבותיו בנוסח: "עד הנה מגילת יעקב" (עמ' 540). כל ההיבטים הללו משווים להתנהגותו בעת ובעונה אחת חותם של טירוף ושל כוח אלוהי.

2.2.1 סיכום

מבין כל ארבעים הסיפורים שבהם דנתי נשמרת הזיקה לתמונה העתיקה רק באמצעות שלושה סיפורים ושלושה גיבורים. ייתכן שצמצום זה משקף את המציאות ההיסטורית שדחקה את ההשערות הדתיות והעממיות לטובת השערות נפשיות ומדעיות. ייתכן גם שהסיפורים שבהם דנתי משקפים תקופה שבה ספגו הסופרים חינוך תורני בצד חינוך משכילי. מסיבות אלו השכילו לצייר מבחר מצומצם של התנהגויות סוטות מן הבחינה הקלינית כהתנהגויות תקינות בלבוש עתיק. כפי שראינו, הזיקה הנרמזת בין התנהגותם של נחמן, דוד'קה ויעקב אברמזון לבין דמויות הנביאים משווה לחריגותם הנפשית חותם של כוח אלוהי. בדומה לנביאים, כל הדמויות הללו ניחנו בתחושה פנימית של אחריות מוסרית לגורלו של העם. כמותם הם חדורים בתחושה של שליחות עמוקה, הגובלת בהתגלות רוחנית. השימוש בשפה משובצת במבעים תנכיים ובמעשים סמליים משווה למחשבותיהם המבולבלות נופך של קדושה. התנהגותן, שעשויה בהקשר רפואי לקבל משמעות פתולוגית חד-

¹⁴⁵ על אפיזודת הטירוף של הגיבור כביטוי סמלי למצבה של האומה ראו בסיום סעיף 3.6.1.3.

¹⁴⁶ עפר כמונח מסמן של גרגרי האדמה מופיע במקומות מסוימים במקרא במונח המסמן בהשאלה אפר שרפה (אבן שושן 1988 (ל-ת) עמ' 905). שימת עפר על הראש במשמעות של אבל מופיעה בקינה שנושא יחזקאל על מפלת צור: "והשמיעו עליך בקולם ויזעקו מרה ויעלו עפר על-ראשיהם באפר יתפלשו" (יחזקאל כז, ל) ובמקומות נוספים, כמו למשל "ויעלו עפר על ראשם (יהושע, ז ו), "ויזרקו עפר על ראשיהם" (איוב, ב יב).

¹⁴⁷ ליעקב בן יצחק היו שנים עשר בנים. כולם נחשבו לצדיקים והם שעתידיים להוות את עם ישראל.

משמעית, מעוצבת בסיפורים אלו בגבול שבין חזון אקסטטי לטירוף קליני טיפוסי. על ההיבט הקליני אעמוד בסעיף הבא.

2.3 תיאור השיגעון בסיפורת בזיקה לתיאורים הרפואיים של אמיל קרפלין

2.3.1 הפרעות אפקטיביות

בסיפורים רבים ניתן לזהות בתיאור מצבן הנפשי של הדמויות סימני היכר טיפוסיים למצבים קליניים של מלנכוליה, של דיכאון ושל מאניה כמו שתיאר אותם אמיל קרפלין. ברמה כללית מדובר בתיאורים המציירים מצבים של דכדוך נפשי בולט מול מצבים של רוממות רוח מופרזת. עם זאת, נראה כי בניגוד למה שתואר בעבר¹⁴⁸ כאירועי חיים של הבגרות המאוחרת, מופיעים בסיפורת תיאורים של מצבי דיכאון החל מגיל הגן וכלה בזקנה.

2.3.1.1 אירועי דיכאון בתקופת הילדות ובמהלך ההתבגרות

מצבים של דיכאון בתקופת הילדות ממלאים חלק נכבד בחייהן של הדמויות הבאות: נחמן ("לאן?"), פייארברג; (1894), גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, 1902), ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903) ופייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911). כל ארבע הדמויות הללו מתאפיינות בתחושות עמוקות של אשמה, עצבות ורפיון ידיים.

א. נחמן ("לאן?", פייארברג)

כבר מגיל רך סובל נחמן מדכדוך נפשי בגלל תנאי החינוך הסגפני בבית ובחדר. בעטיים הוא חש תחושות כבדות של אשמה על כל הנאה פעוטה או אפילו מחשבה המכוונת למטרה כזו. הדינמיקה

¹⁴⁸ בעבר סברו הרופאים כי דיכאון אינו מופיע בתקופת הילדות. כיום ידוע לנו שמקרים קשים של דיכאון נצפו גם בתקופת הילדות וההתבגרות, והחוקרים בתקופה המודרנית מצאו את תופעת הדיכאון בתקופת הילדות כבעיה הראויה לאבחנה משלה. בספר האבחנות הדי. אס. אמ. 4. מסווגים ומאבחנים מצבי דיכאון בילדות על-פי אותן אמות המידה המקובלות במבוגרים (קרסון, 1999).

המשפחתית מוסיפה לתחושת הניכור שלו ומביאה אותו להרגשות זיכאון: "דבר אחד הוא מרגיש: הוא גלמוד פה בעולם הנורא והשחור הזה; הוא, הנער הדל והחלש, הנהו יחידי בעולם האפל הזה. אלפי מלאכים, כוחות נסתרים, מתגלגלים על כל צעד ושעל... העולם כולו אורב לו להורידו אל באר שחת, אל הגיהנום, והוא... מה חלש ודל הנהו! הוא מכסה את פניו בשמיכה. צר לו עד מאוד, אין תקוה, אין מוצא... ("לאן?", עמ' 52).

ההחמרה של הסימנים הדכאוניים באה לידי ביטוי בהזיותו, אשר מתאפיינות בדמיונות על עונש מוצדק: "הנה הגיהנום המלא אש לוחטת, אלפי מלאכים נוראים מלאי עינים מפיצי זועה ואכזריות המה נושאים על כתפיהם המון ילדים ונערים חוטאים להשליכם אל האש הגדולה במעמקי הגיהנום – [...] אך השטן הנורא מרחף אליו בכנפיו האדומות המכסות פני תבל. הנה הוא אוחז בציצית ראשו, מלטלטלהו ברעש אל הגיהנום, הוא רוצה לצעוק בקול" (שם, עמ' 55).

גם כאשר מתפכח הגיבור מחזיונותיו הפוקדים אותו בגיל תשע לערך ממשיכות להעסיק אותו תחושות דיכאוניות טיפוסיות של אשמה ורדיפה. המספר מתאר כיצד נחמן, בהיותו בן שתים עשרה לערך, מתבודד בחיק הטבע ומדמה לשמוע את הרבי גוער בו. גם במקום השליו הזה מהדהד קולו של הרבי ושואל: "הכן, נחמן – קורא אליו הרבי – אתה מכין את שעורך?" (שם, עמ' 56). בכל מקרה נראה כי על רקע המבנה הנפשי הדיכאוני של נחמן בילדותו, לא ייפלא שהוא מפתח בעיות נפשיות פסיכולוגיות בבגרותו.

ב. גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, וירמיה ("בחורף", ברנר)

בדומה לנחמן, גם גרשון וירמיה סובלים משחר ילדותם ממצב רוח מדוכא, בגלל הצורך להיאבק באידיאל חברתי בלתי-מושג. שני גיבורים אלו שקועים אף הם בדכדוך מתמשך עקב החינוך התובעני ב"חדר" ואווירת נכאים בבית. החיים אשר מסביבם גורמים להם לתחושות עמוקות של ייאוש ופחד, המקשות עליהם להתרכז בלימודים. הכישלונות המצטברים בתחומי החברה והלימודים מעמיקים אצלם תחושות של חוסר ערך וחוסר אונים.

ההשפעות המכאיבות של המצבים המחלישים על גרשון גורמים לו למחשבות אבדניות עוד בטרם הגיעו לגיל מצוות: "פסקה הקריאה, ואני יושב כפוף בתוך החבית, ראשי על ברכי נופל, ונפשי משתקעת בהרהורים רעים ומרים, הרהורי נקמה: ולואי שימצאוני כאן מת, מוטל בפישוט ידיים ורגלים בתוך חבית זו מאחורי הגדר" ("נפש רצוצה", עמ' ח). הקדרות הזו עוברת גם כחוט השני בתיאור ילדותו של ירמיה. המספר בסיפור "בחורף" מצייר את דיכאונו של ירמיה בתוך תמונה כללית של ילד עזוב ומסכן המוקף במלאכים בוכים: "מלאכי ילדותי מרחפים לפני ועיניהם – דמעות דלוחות גדולות; קול כנפיהם משמיע אימה ועזוב, קול ילד גוסס, קול אפרוח קטן, שעזבתו אמו כשהלכה לבקש פרוסת פרנסה. לפני המלאכים הללו מפיקים יגון, שעמום צער – צער עמוק ונוקב

עד התהום, צער קהה ומהול ברפש, צער עד אין קץ ותכלה, עד סוף כל הדורות...” (“בחורף”, עמ’ 104). הקדרות הזו שמקיפה אותו מכל צד נוטעת בו יגון עמוק הניכר במראה פניו. לפי דברי המספר הוא מצטייר בעיני בני גילו ובעל הבית שלו מנדיל כאיש זקן בעל מרה שחורה.

ג. פייבקה (“יום הדין של פייבקה”, ברקוביץ)

גיבור צעיר זה נסחף ומתמכר להנאות החיים בכפר עד לביקור הטראומתי של החסיד בביתו. מאז אותו ביקור, שהותיר אחריו רושם קשה ומופיע אצלו כחלום מסויט, נקטעת ילדותו המאושרת בתחושות קשות של צער, נחיתות והשפלה. טלטול זה מקורו בהחלטה של ההורים להכניסו לחיק היהדות בערב יום הכיפורים. חלק מן הרגשות הדיכאוניים שמקננים בתוכו מאז אותו היום קשורים לעובדה שכילד יהודי שגדל בין ילדי הגויים הוא מוצא את עצמו במצבים בלתי-מוכרים. כך למשל הוא מתבונן בדאגה במעמד התפילה של אביו בשבתות (מכיוון שהוא מפרש מעשה זה כקריאת תיגר על האלוהים), ותמה שאביו יוצא למסע המשותף שלהם (בערב יום הכיפורים) בלבוש השבת. נוסף על חששות אלו גוברים אצלו, ככל שמתקרב יום הדין, תחושות האשמה על מעשי שובבות שביצע. פקעת החרדות והאשמה הופכת לפקעת של יגון המעכירה את עיניו בבית הכנסת: “מועקה כבדה לחצה את לבו התועה, וניצוצות האש פיזו לנגד עיניו המעורפלות” (“יום הדין של פייבקה”, עמ’ קכב). למחרת היום מקיץ פייבקה מחלומותיו המסויטים על העונשים הצפויים לו וגופו חלש ושטוף זיעה קרה. אירועים נוספים שמעכירים את נפשו מעוררים אצלו תגובות נלוות של זעם, כביטוי נוסף לדיכאון.

לסיכום, בסיפורים לעיל ניתן ביטוי ראליסטי לדמויות של ילדים אשר שרויים במצבים נפשיים טיפוסיים לדיכאון. כל ארבעת הדמויות של הילדים סובלים מתחושות טיפוסיות משותפות למצבים אלו כגון תחושות של עצב, חוסר ערך, אשמה, ייאוש, עייפות וכדוּך. כל אלו באים לידי ביטוי גם בהתפרצויות של הזיות אצל נחמן (“לאן?”), התנהגות תוקפנית של פייבקה (“יום הדין של פייבקה”), מחשבות אבדניות אצל גרשון (“נפש רצוצה”), ותחושה מתמדת של דאגה המקננת אצל ירמיה (“בחורף”). עם זאת, בשונה מן הציור המדעי לא מתוארים תסמינים פיזיולוגיים טיפוסיים לתסמונת המדעית של מצבי דיכאון, דהיינו דפוטים בולטים של הפרעות בשינה וירידה בתיאבון ובמשקל ונטייה לתלונות על מיחושים גופניים.

2.3.1.2 מצבי דיכאון אצל מבוגרים

סיפורים רבים מציגים תחושות של ייאוש, סבל ובדידות כתגובה טיפוסית למצבי דחק מגוונים¹⁴⁹. בסעיף זה אתייחס כדוגמה טיפוסית למצבי דיכאון אל האחים לבית קורש (“בית-קורש”, בן-גריון,

¹⁴⁹ בסיפורים רבים נחשפים מצבים מגוונים של ייאוש, בדידות וסבל, ולא תמיד קל להבחין בין היותם מצבים דיכאוניים דומיננטיים לבין היותם חלק מתהליך סכיזופרני. דוגמה מובהקת לקושי אבחנתי מסוג זה אציג בסעיף 2.5.3 במסגרת הדיון במצבו הנפשי של יחזקאל חפץ (“שכול וכישלון”, ברנד).

1921). שני אחים אלו, אברהם ויצחק, עוברים משבר דיכאוני לאחר שנתייתמו מאביהם וירדו מנכסיהם. אברהם שוקע בייאוש חריף ולבסוף שם קץ לחייו. אחיו יצחק שוקע בתפיסת עולם קודרת ומעמיק בכללי ההלכה והמוסר היהודיים. החיפוש הפילוסופי הזה גורם לו להתוודע לחומרת העונשים הצפויים לרשעים שאינם מקפידים על מצוות. מנקודת מוצא של תחושת אשמה מופרזת ומופרזת הוא מפתח חששות בלתי-מציאותיים מפני מערכת ענישה זו. ברוח זו הוא מאמין שמי שדובר דברי שטות לשונו תיעקר, הנהנה מחוש הראייה עינו תנוקר, והמאזין ללשון הרע אזנו תיסתם. ככל שהוא מעמיק לעיין בספרות המוסר כך מחריפות אצלו התגובות הדיכאוניות. תחת אצטלה של התנהגות דתית מוקפדת הוא מחליט לצום פעמיים בשבוע, פורש מחיי מין עם אשתו, ונוטה להתפרק בבכי. כל הנטיות הנפשיות הללו יוצרות אצלו חרדה דיכאונית טיפוסית מופרזת מפני אסון מתקרב. מתוך הלך רוח זה הוא פונה לקהל המתפללים בצורה מפתיעה שאינה תואמת את המציאות ומטיף להם לחזור בתשובה. המעשה הזה, שמייצג בעיני הקהל את מלוא חומרת מצבו של הגיבור, גורם להם לאשפז אותו.

2.3.1.3 מצבים אפקטיביים מעורבים

בסעיף זה אראה כיצד מתוארים בסיפורים אחדים מצבים של רוממות רוח ודיכאון כמעברים נפשיים חדים בנפשה של אותה הדמות עצמה¹⁵⁰. לעניין זה אתבונן במצבם הנפשי של שלוש הדמויות הבאות: נחמן ("לאן?", פייארברג 1894), דוידקה ("בעל הנרות", לעוין, 1903) ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", 1904). בדיון בסעיף 2.2 לעיל הבלטתי את הפן ה"מאני" שבאישיותם. מצבי רוחם המרוממים התאפיינו בפעילות נפשית נמרצת, שהתבטאה בהערכה עצמית מופרזת מלווה במחשבות גדלות ומעוף רעיוני. בפרק זה אתעכב על מצבי הדיכאון שקדמו לתסמינים אלו. שתי התמונות יחד מצטרפות לתמונה נפשית של מצבי מאניה דפרסיה.

א. נחמן ("לאן?")

מגיל רך שרוי נחמן בתחושה עמוקה ומתמשכת של דכדוך. אומללותו הנפשית בתקופת ילדותו באה לידי ביטוי גם בבגרותו באמצעות הזדהות עמוקה עם סבלו של העם היהודי. נראה לי כי רק באמצעות נטייתו הנפשית לדיכאון אפשר להסביר את שורשי משיכתו לקרבנות כפי שעולה מתוך הדברים הבאים: "דמעות! הבו דמעות! הרבו מכאובים וכעס! הכו! שרפו, הגדילו המדורה! הראוני נא גם אותי את המדורות ונחלי הדם! חפץ אני להיות מאושר ככל הנהרגים והנשחטים! ("לאן?", עמ' 75).

¹⁵⁰ על השינויים הבולטים והתמוהים שחלו במצב הרוח של רבי חנן אבא ("מעלות ומורדות", עגנון, 1919) אתעכב בחלק הרביעי. מכל מקום, יש מקום מבחינה קלינית לפרש כגל מאני את עליצותו והתנהגותו התמוהה במקווה לאחר שהושחתו בגדיו שהיו כל רכושו.

התשוקה הזו למוות מלווה בתהליך מתמשך של בדידות והסתגרות חברתית. כל הפרטים הללו מצטרפים לכלל מצב דיכאוני טיפוסי: "ירח ירדוף ירח, שנה תשיג שנה, ונחמן המשוגע יושב לו דומם בבית המדרש, או בחדרו הבודד בבית אביו, מבלי דבר עם איש... הוא יושב ולומד, יושב ושונה." (שם, עמ' 99).

השינוי החד בהתנהגותו מתרחש לאחר תקופת התבודדות ממושכת זו. מצב רוחו הירוד משתנה לפתע לטובה ובת שחוק מופיעה על פניו. המספר מרמז ששורש השינוי בתנועה הציונית שגורמת לו להתערות בשיחות המתנהלות על אודותיה בבית המדרש. לראשונה מתמלאות עיניו, שמפיקות בדרך כלל מבע של יגון, בניצוץ של חיוניות, ואפילו מצחו המקומט מתיישר לרגעים. ההתעוררות הנפשית הזו מגיעה לשיאה בדרשה "הציונית" שהוא נושא בפני הנאספים. התחושה של הגדלות והעצמה המגולמת בדבריו ומצב רוחו האופורי והמשתפך, נושאים אופי מובהק של מאניה. ואז מתוך אותה הרגשה אחרת של רוממות חוזר נחמן ושוקע במצב רוח קודר עד ליום מותו.

ב. דוד'קה ("בעל הנרות")

כפי שראינו,¹⁵¹ גם אצל דוד'קה מסמנת הדרשה תפנית חדה מדיכאון ממושך למצב רוח מרומם. המספר מצייר כיצד לפני אותה דרשה היה דוד'קה שרוי באפתיה קשה. במשך שלושה ימים רצופים הסתגר בשתיקתו והתעלם מן הסובבים ממנו. מדי פעם, כשארשת פניו נוגה נאנח והפטיר: "אהה! החושך". הגם שמשמעות הדברים סתומה, הם מעוררים רושם של מחשבות פסימיות. רושם זה נתמך בצירוף של ישיבתו השפופה אל מול חלון, כשראשו נתמך בשתי ידיו ומבטו מושפל מטה¹⁵². החולשה הנפשית הזו, הנרמזת בהתנהגותו במעמד זה, נושאת אופי פתולוגי כאשר נרמז הקורא על הרחישה הפנימית. מחשבותיו המתנהלות באיטיות רבה נושאות אופי של קצב דיכאוני ואופי פסיכוטי, מפני שאינן תואמות את כללי ההיגיון המקובלים¹⁵³. דוד'קה מהרהר כיצד ניתן להרכיב מפתיתי השלג משקפיים שיאירו את עיניו של העם הנמק בגלות. נוסף על כל אלו מופיעה אצלו נטייה טיפוסית לרגוז כאשר מבקשים לדובב אותו. המספר מגדיר את ארשת פניו החתומה כ"עצובה" ומצייר את

¹⁵¹ וראו בסעיף 3.3.3.2.

¹⁵² התיאור הזה דומה מאוד לאופן הציורי שבו תיאר הפסיכיאטר אמיל קרפלין בשלהי המאה התשע-עשרה בספרו המדעי את התנהגותם של האנשים המדוכאים:

"They sit about as if benumbed, with folded hands and bowed head, exhibiting no initiative and rarely uttering a word voluntarily" (Kraepelin, 1981, p.401).

¹⁵³ "הוא מביט וחושב: 'מים לבנים'... 'מים לבנים'... מן הבקר עד הערב יושב על כסאו ומביט מבעד החלון, ובמחשבתו סובבים בעצלתים הדברים, גם-כן מרוטבים ומתדבקים, כפתותי-השלג בחוק: 'מים לבנים, מים לבנים' ויש אשר יבא לידי חקירה בדבר. האפשר לעשות מן השלג היורד משקפיים, אשר ישימום בני-האדם על חוטמיהם, ויטיבו לראות בהם, כי תאורנה עיניהם בזה?" ("בעל הנרות", עמ' 55).

עיניו הכהות כאפופות "תוגה קודרת". הצירוף של כל הפרטים הללו יוצר אצל הרופא (ולא רק אצל הקורא) רושם שמדובר במצב נפשי של דיכאון. מתוך החולשה הנפשית הזו צומח אחרי מצב נפשי זה התקף של רוממות רוח (ראו בסעיף 2.2) ומעצב את ההפרעה הנפשית שלו כולה כהפרעה מאנית-דפרסיבית.

ג. יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה")

כבר בנעוריו סובל יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה") מנטייה לשינויים חריפים במצב הרוח הנתפסים כשני קצוות מנוגדים על פני אותו הרצף. החיפוש המתמיד אחר משמעות לחייו כרוך במצבים מתחלפים של עצב והתרוממות רוח. מדי פעם, כאשר מפרנסת את נפשו התקווה לממש את שאיפותיו הוא שרוי במצב רוח מרומם, אולם בכל פעם שמתנפצת תחושת הייעוד העמוקה הוא שוקע בייאוש חריף וביטול עצמי (שגיב-פלדמן, תשנ"ב). כבר בנעוריו סובל אברמזון מעודף של רגשות אשמה בגין התפקדותו ומעומס של דאגות המציפות אותו בחיי היום יום ופולשות לחלומותיו. מסיבות אלו הוא חולם על אביו והרבנים הדולקים אחריו כדי להענישו ומגלה יחס קיצוני של חמלה כלפי עלובי החיים. כל הקשיים הנפשיים הללו מלווים בסימפטומים פיזיים טיפוסיים של כאב ראש חריף¹⁵⁴. רוב הזמן שרוי יעקב אברמזון במצב רוח פסימי, למעט אותן פעמים שבהן הוא נתקף באופורייה כאשר נדמה לו שיצליח להגשים את ייעודו כסופר עברי. ברגעים כאלו הוא נבלע כולו בתוך עבודתו ומתמלא בשמחה ובהתלהבות גדולה. אולם גם בתוך רגעי האושר האלו מתערבבים רגשות ההתעלות במראות קשים של שכול ואבדון. פקעת כזו של רגשות מצטיירת בשעה שבה הוא מתמסר לכתיבת המאמר הגדול על היצירה העברית בראשית המאה העשרים¹⁵⁵.

למרות ההפרעות הבולטות במצב הרוח שמאפיינות אותו במשך רוב שנות חייו הוא מצליח לנהל את חייו כסדרם: הוא מסיים את כתיבת המאמר שלו, עובד בספרייה, ונואם באגודות הציוניות. ואולם, בנקודה מסוימת מצבו הנפשי המעורער מתדרדר למצבים נפשיים מתחלפים בצורה קיצונית. הראשונה שעומדת על חומרת מצבו היא בעלת הבית שלו. היא מבחינה שעצבותו בולטת מתמיד,

¹⁵⁴ לדעת אדיר כהן (תשל"ב, עמ' 154) ובעז ערפלי (תש"ס, עמ' 262) מקורו של כאב זה בפער שבין המציאות הפנימית של הגיבור ("הקודש בלבבו") לבין הקשיים המאפיינים את המציאות החיצונית. כך או כך, מבחינה קלינית סוג זה של כאב הוא חלק מן המאפיינים שתיאר קרפלין (1981) כתסמין אופייני למחלת הדיכאון.

¹⁵⁵ "הוא אינו יכול לשבת על מקומו. חדות לבו עולה על כל גדותיה. שרטוטי פניו החולניים מתמלאים אורה גדולה. מה מאושר הוא! הקריאה והקדושה לחי עולמים! האת, ראשו אינו כואב, ראשו אינו כואב, עיניו טהורות ונוצצות [...] אברמזון קופץ ממקום עמדתו ומתחיל להסתובב בחדר דרך ריקידה. כנפי דמיונו נושאות אותו והוא דואה. כולו נושם ונוהר וצחוק רענן ורם משתפך מפיו. "אני נהר המטהר כל מיני כתמים" – עולה על לבו פתגמו של אותו צדיק. ופתאום, באמצע המחול שיחוללו כל נימי נשמתו, נפסקת השמחה. עגלות טעונות משא ובני אדם כפופים נושאי-סבל חולפים לנגד עיניו ברחוב" ("מסביב לנקודה", עמ' 449). מיד בהמשך (מפרק ט"ז ואילך) מתחדש כאב ראשו ומתגבר על ידי כאב שיניים בד בבד עם התפוגגות התקווה.

שירד במשקל גופו בצורה ניכרת ושהתנהגותו שונה מהרגיל. מתברר כי יעקב אברמזון נתקף בייאוש כבד דווקא שמודיעים לו שמאמרו עתיד להתפרסם. דווקא אז הוא שורף את המאמר שעליו שקד ומסתגר בחדרו במשך כשבוע ימים. במהלך אותם ימים ניכר אי-שקט¹⁵⁶ בולט בהתנהגותו: "כשבוע ימים נסגר אברמזון בחדרו, רק בלילות היה מטייל ארוכות וקצרות בחצר אשר לבית מעונו. לפנות בוקר היה שב וסוגר את הדלת על פי ההרגל ומסיר את בגדיו ושוכב. אז יתעורר בו ספק, אם סגר את הדלת או לא. הוא מתלבש, יוצא, פותחה על מנת לסגרה – ומניחה פתוחה ("מסביב לנקודה", עמ' 439). מכאן ואילך הוא מתקשה לשמור על צלילות דעתו. ביום שלמחרת הוא חוזר לעבודתו בבית העקד ומתאמץ להשיב באופן ראוי לפונים אליו, אולם חרף מאמציו אלו הוא חש את קרבתו של הטירוף. מיד עם תום עבודתו הוא פונה אל הגשר כדי לקפוץ למימי הנהר. בסופו של דבר הוא נמנע ברגע האחרון מלממש את החלטתו. בלילה שלאחר האירוע הוא מתבשר על הפרעות, ואז מתפרץ דיכאונו במלוא עצמתו. הוא מתמלא שאט נפש כלפי רמתם המוסרית הירודה של חבורת הציונים שבעירו הוא מתמוטט. אברמזון ומדמה כאמור שהרבי ומשמעיו דולקים אחריו כדי להעניש אותו על התפקדותו. תכנים אלו, שמזינים את הזיותיו, תואמים את נטייתו הדיכאונית לשנאה והאשמה עצמית. זמן קצר אחרי כן הוא מאבד כל אחיזה עם המציאות. מתעוררת אצלו מחדש וביתר שאת התרגשות עזה גובלת באופורייה. שוב עולה במוחו הרעיון המגלומני של היותו אדם נבחר שיועד לשליחות מיוחדת של הצלת העם היהודי. בליל כזה של רגשות מלווה הפעם במעשים מוזרים, ודומה כי הכול נטרף תחת כנפי השיגעון. תנודות רגשיות אלו מציינים תמונה של מאניה-דפרסיה.

2.3.2 פרנויות

מבין שפע היצירות שסקרתי, רק בסיפור "קלונימוס ונעמי" (בן-גריון, 1909) ניתן למצוא רמז לתמונה נפשית הדומה למחלת הפרנויה כפי שתיאר אותה אמיל קרפלין¹⁵⁷ בראשית המאה העשרים. בסיפור נוסף, "במצור ובמצוק" (שופמן, 1922) קיימת התייחסות עקיפה לטיבה של המחלה. שמואל ("קלונימוס ונעמי") מתואר כאדם הסובל מקנאה חולנית כלפי רעייתו. מכיוון שאשתו איננה בוגדנית נראה כי מדובר באדם חשדן מטבעו, אשר אין בכוחו לשלוט על חולשתו זו. המספר מתאר בחכמה של קימוץ חסכוני נטיות נפשיות של קנאה, חשדנות ועוינות, וכך הוא מתאר את שמואל: "עינוי רב היה לו בשעה שבא אציל לקנות סחורה בחנותו, והוא חשדו כי יהנה בעיניו מזיו תואר

¹⁵⁶ אמיל קרפלין מתאר את אי-השקט הזה כתסמין טיפוסי למצב דיכאון:

"Some patients at times exhibit anxious restlessness, pacing up and down the room" (Kraepelin, 1981, p.405).

¹⁵⁷ וראו 1.2.1.3.

אשתו; ובצאת הקונה היה מרים את משקולת-הברזל והעמידה בחזקה על השולחן, עד כי חרד השולחן וכל ארוני החנות" ("קלונימוס ונעמי", עמ' קצח). התדרדרותו הנפשית בהמשך מלמדת על התפרצות הנטייה הנפשית עד למצב של טירוף חולני.

הגיבור המרכזי בסיפור "במצור ובמצוק", הצייר מנדו,¹⁵⁸ הוא אחד מחבורת הסופרים והאמנים היהודים הנקלעים לווינה בתקופת המלחמה. הוא נכלא בשוגג בשל חשד בריגול ומשוחרר לאחר שמתבררת הטעות. ביום שלמחרת הוא שב לתחנת המשטרה ומודה באשמה. השוטרים מבינים כי דעתו השתבשה ומפנים אותו לאשפוז פסיכיאטרי. במוסד זה מאובחן הגיבור כסובל מ"שיגעון הרדיפה". האבחנה הזו היא פואטית מיסודה ומאייכת את רוח התקופה הרוויה בחשדנות ועוינות ולא את מצבו הנפשי של הגיבור. המספר מתאר את מנדו כאדם עצבני מטבעו שלקה בהתקף פסיכוטי על רקע הקשיים הטיפוסיים לתקופה בכלל ועל רקע מה שאירע לו במיוחד. לכל אורך הסיפור לא מופיעים אצלו סימנים טיפוסיים לדרך חשיבה פרנואידי. השימוש הספרותי באבחנה זו מלמד שגם אם לא היה צורך דוחק להגדיר הפרעה זו כפרנויה הייתה מודעות לעצם קיומה. מן הראוי לציין בהקשר זה כי אמיל קרפלין (1987) שייך להפרעה זו את מחשבות השווא של הגדלות. לכן קשה להפריד באופן חד בין התופעות המאני-דפרסיביות שתוארו קודם לבין תופעות פרנואידיות.

2.3.3 הנירוזות הפסיכוגניות

לקבוצת ההפרעות המכונה "נירוזות פסיכוגניות" משתייכת ההיסטוריה, אשר למרות הפופולריות הרבה שזכתה לה בשלהי המאה התשע-עשרה מגולמת רק בסיפור "דרך קוצים" (בארון, 1943), וגם סיפור זה, שפורסם בשנת 1943, חורג למעשה מגבולות התקופה ההיסטורית של ראשית המאה העשרים. כפי שאראה בהקשר אחר,¹⁵⁹ מגלמת מושה, הגיבורה המרכזית בסיפור, בהתנהגותה תסמינים טיפוסיים לקבוצת הפרעות זו, כפי שתוארו על-ידי אמיל קרפלין (Kraepelin, 1981, ch.12). ביטוייה הקליניים הטיפוסיים היא נטייתה להתנהגות תאטרלית ולסימפטומים פיזיים ללא ממצא אורגני. ייתכן שניתן לייחס את חסרונה הבולט של התמונה הטיפוסית להפרעה זו בסיפורת התקופה לעובדה שהיא נקשרה בתודעה המדעית והאנושית כבעיה טיפוסית לבנות המין הנשי. לפיכך, מכיוון שרוב הדמויות בסיפורים שסקרתי הן דמויות של גברים, לא קשרו הסופרים העבריים בראשית המאה בין הדמויות לבין הביטויים הקליניים של הפרעה. עם זאת, ייתכן שחסרה לסופרים אלה ההבנה הפסיכולוגית של המחלה ולא עמדו על המהות הפסיכולוגית של בעיות גופניות בולטות.

¹⁵⁸ וראו 3.1.2.2 ב.

¹⁵⁹ ביחס למהות מחלתה של הגיבורה מושה ראו בסעיפים 3.4.2.1 ב ובסעיף 3.5.1.2 ג ו- 2.5.1.

2.3.4 הפרעות פסיכופתיות

קבוצת הדמויות שמגלות תכונות אנוכיות בעצמות משתנות וקשיים בשיפוט מוסרי מתאימה לתמונה הקלינית של קבוצת ההפרעות הפסיכופתיות. כך למשל ניתן לשייך ל"קבוצת האנשים העצבנים" את התנהגותו של דוב ב"ר זאב מירקין ("הזקן המטורף", ליפמן, 1903), שסובל מאומללות ומעייפות נפשית, בעיקר בגלל אופיו האנוכי¹⁶⁰. הסופר מתאר אותו כמי שגורש והתגרש פעמיים מנשותיו, מבלי לגלות אמפתיה לנזק הנפשי שגרם להן. בכל פעם נראה כי הוא נכנע ללחץ של דחפיו מבלי יכולת להפיק לקחים. מבחינה רגשית הוא סובל ממעברים חדים ובולטים בין מצבי התעוררות למצבי בדידות.

תסמינים דומים, בעצמה חריפה יותר של אנוכיות אכזרית, נחשפים בהתנהגותו של ראובן, הגיבור המרכזי בסיפור "הכל בחכמה נעשה" (אבן ספיר, 1984). לפיכך ניתן לקשר אותה לתמונה הקלינית הטיפוסית של "חוסר שפיות אימפולסיבית". כפי שאתאר בהמשך,¹⁶¹ מדובר באדם שנדחף לאמץ ילדה מתוך רגש אכזרי של אנוכיות. האופן שבו הוא מגדל אותה מתגלה כהתנהגות חסרת מצפון הגובלת בפגיעה מוסרית חמורה במיוחד.

לבסוף, התנהגותם של שמואל ידעוני¹⁶² ("המבהלה", בן-גריון, 1913) ושל המספר ב"ליל הנדודים" (ברדסקי, 1899) מייצגות התנהגויות טיפוסיות לקבוצת ההפרעות של האנשים הסובלים מ"התרגשות מולדת". שתי דמויות אלו נוטות להתענות בספקות מציקים. שמואל שרוי בדכדוך מתמיד בגלל נטייה כפייתית לתהות על מהות ומשמעות היקום. בסופו של דבר העיסוק המוגזם בשאלות אלו מתפתח לטירוף פסיכוטי בלתי-הפיך. אצל הגיבור המספר בסיפור "ליל נדודים" עיקר הקושי הנפשי נעוץ ביהירותו. הוא סובל מהערכה עצמית מופרזת, נטייה להיסחפות אמוציונלית והעדר בולט ביכולת לאמפתיה. עם זאת, למרות הנטיות האנוכיות הטבועות באופיים של רבים מן הגיבורים קשה לזהות בהתנהגותם תסמינים העונים על אמות המידה הקרפליניות של הפרעות האופי הפסיכופתיות. לא נמצאו ביניהם שקרנים ותולוגים או עבריינים מובהקים. וגם הקשיים הנפשיים של הדמויות להתמיד בתחום הלימודים והתעסוקה, אינם מצטיירים כקשיים בשיפוט מוסרי. בדרך כלל הם מוסברים על רקע חולשתם הנפשית והפיזית להתמודד עם לחצים מבית ומבחוץ.

¹⁶⁰ וראו 3.6.4.

¹⁶¹ וראו 4.5.1.1.

¹⁶² וראו 3.4.3.6.

2.3.5 סכיזופרניות

דומה כי מעצם העובדה שטבעה וגבולותיה המושגיים של תופעה נפשית זו מעורפלים למדי, ניתן לשייך אליה קבוצה רחבה של דמויות הסובלות ממגוון רחב של מצבים נפשיים. ברוב רובם של הסיפורים שסקרתי התנהגותם של הגיבורים המרכזיים מוזרה ולקויה מבחינה אמוציונלית ושכלית¹⁶³. עם זאת, לא תמיד ברור אם מדובר באפיזודה פסיכוטית חולפת או שנכנסו למצב של נכות סכיזופרנית קבועה¹⁶⁴. הנתון האחרון משמעותי משום שהתמונה הקלינית של הסכיזופרניה כפי שתואר קרפלין באותם ימים קשרה את הסכיזופרניות למצב קבוע ומתמיד של נכות נפשית.

חלק מן הדמויות שבמצבם הנפשי כבר דנתי בהרחבה, כמו למשל נחמן ("לאן?"), דוד'קה ("בעל הנרות") ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה"), מראים סימנים ברורים של הפרעה נפשית פסיכוטית בסיום היצירה. התסמינים של אפיזודה פסיכוטית באים לידי ביטוי בחוסר יכולתם להבחין בין מציאות לבין דמיון, בהפרעות בכושר השיפוט, בהפרעות בחשיבה ובתפיסה מוגזמת לגבי החשיבות שלהם. אולם רק בהנחה שהפגיעה הנפשית הופכת לקבועה ניתן לשייך את ההתפרצות הזו לסימן מבשר של המחלה. רק לגבי נחמן יש לנו אינפורמציה שמדובר במצב של קהות נפשית קיצונית עד סוף ימיו. לגבי הדמויות האחרות, יעקב אברמזון ודוד'קה, ודמויות נוספות, כמו למשל שרה ("בית תבנה"), אהרון ("קנאת אחים") ושמואל ידעוני ("המבהל") לא ברור כאמור לעיל אם מדובר בהתפרצות פסיכוטית רגעית או בהתפרצות של מחלת הסכיזופרניה.

לפיכך, מבין כל הדמויות שמתאפיינות בפגיעה חמורה בתפיסת המציאות בחרתי לתאר את מצבו של שמואל האב ושל נעמי בתו ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909). שניהם מתאפיינים בניתוק בין הרגש לחשיבה, בעולם הזוי, בהתנהגות מוזרה המעידה על קושי להבחין בין מציאות לדמיון. הקרבה המשפחתית מתיישבת גם עם הטענה הפסיכיאטרית שמדובר בהפרעה גנטית. אצל שניהם חלה אחרי ההתקף הפסיכוטי ירידה בולטת ביכולת התפקוד.

שמואל ונעמי

המספר המתאר את השינוי שחל במצבו של שמואל מצייר תהליך נפשי שמתחיל במצב רוח דיכאוני¹⁶⁵ טיפוסי: "ובמשך הימים [...] הוא החל לישון הרבה, יותר ממה שהיה רגיל. עצל נעשה בתהלכותיו, ולא חשב הרבה במה שבבית ובחנות; ועוד זאת, אם לא האיצו בו לאכול לא דרש

¹⁶³ וראו למשל: ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן ספיר), "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון), השא ("הבן האובד", בן-גריון), שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון), אליהו ("הלבן", בן-ציון).

¹⁶⁴ וראו למשל: שרה ("בית תבנה", בן-גריון), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר) ושמואל ידעוני ("המבהל", בן-גריון).

¹⁶⁵ מבחינה קלינית מדובר בתסמינים טיפוסיים לדיכאון: מצב רוח ירוד, עודף שינה, ירידה בתיאבון, איבוד עניין בפעילויות רגילות, ובעיות של ריכוז והתמצאות בחיי יום-יום ובפעילות חברתית.

אחרי מאכל. בשבת, בעמדו על מקומו בבית-התפילה, לא דיבר את חבריו; וקרה פעם כי עמד הקהל לתפילת שמונה-עשרה בלחש, והוא נשאר – יושב...” (“קלונימוס ונעמי”, עמ' קצח). התהליך הזה מתפתח באחד הימים באופן בלתי-צפוי להתפרצות נפשית סוערת. רעייתו מלכה מוצאת אותו מפוז ומכרכר סביבה וגם חורץ לשונו לעומתה כשמדי פעם הוא צועק: “אש! אש!”. כלפי האנשים המתקהלים סביבו כדי לסייע לו הוא מגיב ברוגז ואלימות. כל הפרטים הללו, המנוגדים לטבעו בימים כתיקונם, מגבירים את החשד בלב הקורא והמתבוננים בו מן הצד שמדובר בהתקף פסיכוטי מלווה בהזיות או במחשבות שווא. עם שוך ההתקף הוא נשלח לאשפוז פסיכיאטרי ושוהה שם עד ליום מותו כעבור שמונה חודשים. במהלך תקופה זו נפגם זיכרונו, וכאשר אביו ורעייתו מבקרים אותו הוא אינו מזהה אותם ומתגרד בכותל. כעבור זמן קצר נוסף הוא נפטר. תיאור ההתדרדרות הנפשית מייצג את הדפוס הקלאסי של התדרדרות נפשית איומה וחסרת תקנה. השינויים בזיכרון תואמים אף הם את ההשקפה המדעית הרפואית באותם הימים שמדובר בהפרעה נפשית על רקע הפרעה מוחית.

לימים לוקה גם בתו של שמואל, נעמי, במחלת נפש. לאחר שאהוב לבה מתארס לאחרת היא עוברת תהליך נפשי דומה לזה של אביה. בתחילה היא נעשית יותר מסוגרת מבחינה חברתית, וגם התנהגותה הופכת למזרה. רוב שעות היום והלילה היא משוטטת בדרכים ללא מטרה, וכאשר מחזירים אותה בכוח לביתה היא מנפצת את החפצים שבבית לרסיסים. השינויים הרגשיים נצפים גם בפניה: “פניה התעבו וצלם אלהים, אשר חוננה בו למרבה, לא היה לה עוד, סר מעליה” (“קלונימוס ונעמי”, עמ' ר). בשל התסמינים האלה היא נשלחת לאשפוז פסיכיאטרי, וכאשר היא שבה ממנו ניכרת בהתנהגותה התדרדרות נוספת. היא איננה מסוגלת לדבר, לזכור ולהלך על רגליה, כמו גם לשמר סף נמוך ביותר של היגיינה אישית. בשלב זה היא רואה בדמיונה הזיות שגורמות לה להתנהגות מזרה ביותר: “היא ראתה פעם חיה שולחת לשון למולה, וגם היא היתה של אבן. וכשיבוא הבוקר והשמש מאיר ודוקר את עיניה הכל סובב עליה... פעם ראתה כי נשבר החלון והיא אכלה את הזכוכית... היא הושיטה את ידה ויבוא נחש לצחק בה.” (שם, שם).

לאחר תקופה ממושכת של השלב הפעיל של המחלה חל שיפור ניכר במצבה. נעמי חוזרת לזהות אנשים, לדבר, לאכול ולהתלבש כשאר בני האדם, אולם אינה מסוגלת לחזור לחיוניות שאפיינה את רגשותיה ומעשיה בימים כתיקונם. היא ממשיכה להתרחק מאנשים אחרים ללא כל סיבה של ממש, ומתפקדת רק בתחום של עבודות הבית הפשוטות. למרות נישואיה לקלונימוס, היא נותרת לקויה בנפשה מעצם העובדה שאין היא מסוגלת לחזור ולהשתלב בצורה נאותה ובתקשורת מלאה עם סביבתה האנושית.

לסיכום, אף שאין לנו פרטים מדויקים על השלבים השונים של המחלה ניתן לזהות סימפטומים פסיכויטיים שעשויים לספק רמז לקיומה של הפרעה נפשית ותפקוד לקוי התואמים את התמונה הקלינית של הסכיזופרניה.

2.3.6 סיכום

כפי שנמצאנו למדים, הסיפורת העברית מתארת מצבים נפשיים בצורה שניתן לשייך אותם לתיאורים של תסמונות רפואיות מגוונות שרווחו עד לראשית המאה העשרים. ברוב הסיפורים בולטים סימנים טיפוסיים להפרעות רגשיות מסוג של מאניה ודיכאון המתפתחים למצבים פסיכויטיים. עם זאת, התיאורים השונים ניתנים לפירושים שונים, משום שהספרות מטבעה אינה משועבדת לתיאור מצבים נפשיים לפי תסמונת רפואית כזו או אחרת. הנוכחות הברורה של מצבים קליניים של דיכאון בתקופת הילדות בסיפורים שסקרתי מקדימים את הספרות המדעית באותה תקופה. ספר הלימוד של קרפלין על סיווג הפרעות נפשיות לא כלל הפרעות ילדות. לעומת זאת בולט חסרונם של תיאורי סימפטומים של המחלות הנפשיות מסוג פרנויה והיסטריה. כמו כן, אף שדמויות רבות סובלות מנטייה אנוכית בולטת באישיותן, לא נמצאה עדות להפרעות פסיכופתיות חמורות. נראה כי הסיפורת באותה תקופה הפרידה בין בעיות נפשיות לבין בעיות נירולוגיות הנגרמות עקב נזק במוח. בניגוד לעבודתו של קרפלין, לא מופיעים ביצירות אלו תיאורים של תפקוד נפשי מופרע עקב בעיות של פיגור שכלי או מחלות אפילפטיות.

2.4 סיכום פרק ב : תיאורי שיגעון בסיפורת לאור התיאורים ההיסטוריים

בפרקים האחרונים עקבנו אחר התיאורים של מצבים נפשיים חריגים בקרב דמויות מן הסיפורת העברית של ראשית המאה העשרים. תיאורים אלו נבחנו בהשוואה לתיאורים שרווחו בזמנים עברו (למן העת העתיקה ועד למאה העשרים) בספרות הקודש ובספרות המדעית). מן ההשוואה מתברר כי ניתן להצביע על תכונות משותפות לתיאורים של מצבים נפשיים בשני תחומים אלו.

מה שמקנה לחלק מן התיאורים זיקה לתיאורים עבריים קדמוניים של שיגעון, הם אותם תיאורים של גיבורים המעוצבים כמבשרי חזונות לאומיים חברתיים. דפוסי ההתנהגות של דמויות אלו, הנתונות במצבים אקסטטיים, מעוררת קונוטציה לתיאורים המקראיים של הנביאים. הזיקה הרעיונית הזו מתהדקת גם בזכות הסגנון. הלשון שבפי הדמויות או בפי המספר מבוססת על שילוב של לשון דיבור אותנטית עם שיבוצים מקראיים.

בכל הסיפורים ניתן לזהות קרבה לדפוסים רפואיים של מחלות נפש שרווחו בספרות המדעית בת-הזמן. בהקשר זה שכיחים במיוחד התיאורים של מצוקות נפשיות הקשורות להפרעות חמורות במצב הרוח, כמו מאניה ודיכאון. כמו כן מופיעים תיאורים של התנהגות מוזרה המזכירים תיאורים

רפואיים של תסמיני מחלת הסכיזופרניה. בשונה מן המוסכמות הרפואיות בנות הזמן, התעניינות מיוחדת מתגלה בסיפורים אלו כלפי הבעייתיות שבנפשו של הילד ובהתנהגותו.

פרק ג: מצבי שיגעון בסיפורת בהשוואה לתיאורים קליניים מודרניים

בפרק זה אעקוב אחר התיאורים של בעיות נפשיות בטקסט הספרותי בהשוואה לתיאורים קליניים מודרניים. במסגרת השוואה זו יידונו תיאורים של התנהגות נפשית חריגה בסיפורת שבה דנתי לאור תיאורים מקבילים בפסיכיאטריה המודרנית ובכתבים פסיכואנליטיים ופסיכו-אקזיסטנציאליסטיים. מכיוון שמדובר בתיאורים מילוליים, הם יידונו לאור היבטים עקרוניים הנוגעים למהות ולסגנון.

2.5 מצבי שיגעון בסיפורת בהשוואה לתיאור הפסיכיאטרי המודרני

2.5.1 ההבדל הכמותי

ההבדל העקרוני הבולט לעין בין הטקסט הספרותי לשיטת התיאור הנהוגה בטקסט הקליני הוא ההבדל הכמותי. אל מול הטקסט הספרותי העתיר מלל בולטת שיטת הקידוד החסכונית כייחודה המובהק של שיטת הסיווג הפסיכיאטרית. ההבדלים בין השניים מתחדדים כאשר מדובר בסיפור רחב באופן יחסי לסיפור הקצר, הטיפוסי לסיפורת העברית בתקופת ראשית המאה העשרים. מפאת קוצר היריעה אין אפשרות לפרוש כאן סיפור שלם כדי לעמוד על מלוא ההבדלים שבין הקוד הרפואי לתיאור המציאות על פרטיה ופרטי פרטיה. עם זאת, להמחשת טעמו של ההבדל הכמותי נתבונן בסיטואציות מייצגות מתוך הסיפור "דרך קוצים" (בארוך, 1943).

סיפור זה מגולל על פני כשלושים עמודים את סיפור חייה של הגיבורה המרכזית מושה. המספר מתאר את פרשת חייה מאז שהתייתמה מאמה בהיותה בת שלוש ועד לימי זקנתה. במהלך הסיפור מתוארים שנות ילדותה כרצופות קשיים מרובים בגלל משבר כלכלי וחסך באהבה אמהית. כרגעי נוחם יחידים משמשים עבורה המפגשים המשותפים עם נחום, בנם של השכנים. במהלך התבגרותה

מתפתחת הידידות הנרקמת ביניהם לאהבה ולקשר של נישואין. שלושה ימים לאחר הולדת בנם הבכור מקיזה מושה משנתה כשהיא משותקת ברגליה. הרופאים אינם מוצאים לשיתוק הסבר רפואי, ובינתיים מת התינוק מחוסר חלב אם. כעבור שנה נולד הבן השני, והוא נשלח לאומנה בגלל מגבלותיה הפיזיות של אמו. מאז הניתוק שנוצר ביניהם מסתגרת מושה בד' אמותיה ועוקבת בדריכות מבעד לחלון אחר תנועותיו של בעלה. בכל פעם שהוא נעלם מקשר עין היא מגיבה בחרדה מופרזת. לימים היא מצליחה לפדות את בנה והוא עובד בחנות הצילום יחד עם אביו. לאחר מות בעלה הוא ורעייתו מטפלים בה במסירות רבה.

אילו הייתה מושה דמות של בשר ודם המאובחנת בדיאגנוזה פסיכיאטרית, יש להניח שכל הפרטים הללו היו משמשים כבסיס לתיאור מצבה הנפשי בדוח הרפואי על-פי האבחנה הנקוטה בד'. אס. אס. אס. 4. באופן הבא:

ציר 1: האבחנה הפסיכיאטרית המרכזית: 300.11 הפרעה קונברסיבית עם סימפטומים

מוטוריים.¹⁶⁶

ציר 2: הפרעת אישיות : תלותית.

ציר 3: אין מחלות גופניות.

ציר 4: גורם לחץ פסיכו-חברתי: לידה ראשונה.

ציר 5: 30.

על אף שסיפור חייה של מושה נסקר כאן בתמציתו, כבר במבט ראשון בולט ההבדל הכמותי. בעוד שהגישה הספרותית מציירת את מהות הפרעה, הגישה הרפואית ממצה אותה. **ההבדלים הטכניים הללו יוצרים גם פער מהותי. פער שבין תיאור חי דמוי מציאות לבין שימוש בשפה מנוכרת המטשטשת את הייחודיות של הפרט.** הציורים הספרותיים של מצבים נפשיים וסיטואציות מייצגות

¹⁶⁶ על-פי הדי. אס. אס. 4, נחוצים שישה עקרונות על מנת להגדיר את הפרעה של מושה כהפרעה קונברסיבית:

- I. סימפטום אחד או יותר משפיע על הפעילות המוטורית או התחושתית ללא סיבה פיזיולוגית. (השיתוק)
- II. בדרך כלל הבעיות קשורות לסימפטומים פסיכולוגיים, מכיוון שעל פי רוב קודמים להופעת הסימפטומים קונפליקטים או גורמים פסיכולוגיים מסוג זה. (הלידה)
- III. הסימפטום הוא החסך או ללא כוונה רצונית מודעת (כמו למשל בהתחזות). (אין כוונה מודעת)
- IV. גם לאחר חקירה יסודית לא ניתן להסביר את הסימפטום על בסיס רפואי, השפעת חומרים מסוימים, חוויה או התנהגות תרבותית מקובלת. (לא נמצא הסבר רפואי אצל רופא הכפר ורופא המחוז)
- V. הסימפטום גורם למצוקה מובהקת מבחינה קלינית וצמצום בולט בתחומים חברתיים, תעסוקתיים ותחומים אחרים. (מושה אינה מתפקדת כרעה או כעקרת בית והיא מסתפקת בצפייה פסיבית ליד החלון)
- VI. הסימפטום או החסך אינו מוגבל רק לכאב או לחוסר תפקוד מיני. אינו מתרחש באופן בלעדי במהלך ההפרעה הגופנית, ואינו מועדף על פני הפרעה מנטלית אחרת. (השיתוק נלווה לתסמינים של דיכאון).

מאפשרים לקורא, בניגוד לקלינאי, ליהנות מתיאורים של מציאות נפשית עשירה מורכבת ורב-פנים, בניגוד בולט לסימון החסכוני והמנוכר המקובל בתבניות הקידוד הפסיכיאטרי. עם זאת, כפי שניתן להתרשם בעזרתם של הקריטריונים המובלעים בצירים השונים, ניתן לכמת כמות גדולה של אינפורמציה לכלל מילון אחיד וחסכוני של מונחים. על-ידי כך ניתן להבין בזמן קצר יחסית את הבעיה המרכזית של המטופל ולהתייחס אליה. יוצא אפוא, שיתרונותיה של הגישה הרפואית, אם אכן קיימים, מתייחסים בראש ובראשונה לעבודתם של הקלינאים.

2.5.2 תיאור טבעה של החריגות באופן משולב בגורמים לה או נפרד מהם

הטקסט הספרותי מתאר את ההתנהגות החריגה כשהוא משלב אמירות מפורשות ומובלעות ביחס לגורמים לבעיה הנפשית של הדמות. בתיאורים אלו לא קיימת אבחנה חדה ומבודלת בין תיאור הגילויים של ההפרעה עצמה ובין סיבותיה. לעומת זאת, שיטת התיאור המקובלת ב די. אס. אס. 4 ממוקדת בעיקר בגילויים החיצוניים של ההפרעה ומנועה מלחוות דעה מוסכמת לגבי מקורה. הימנעות זו מקורה בתפיסה רפואית מודרנית, ולפיה לא קיימת הסכמה חז-משמעית לגבי טיבם של הגורמים הנעוצים במהותה של כל הפרעת נפש. עם זאת, כאשר הקלינאי מעוניין להתייחסות בנוגע לגורמים ביולוגיים ותנאים חברתיים שהזינו את התפרצותה הוא יכול לציין זאת על גבי הצירים 3 ו-4. הסופרים אינם מוגבלים רק להיבטים הללו ועל כן הם יכולים לתאר גם את השפעתם של גורמים עלומים כגון השפעתם של כוחות על-טבעיים¹⁶⁷, או תכנים לא-מודעים. הבדלים הללו מאפשרים לטקסט הספרותי לגלם מגוון רחב ועשיר יותר של השערות בנוגע למהות ההפרעה ומשמעותה. כמו כן, מכיוון שלא מדובר רק בחוות דעת יחיד של הקלינאי ניתן גם להתווכח באמצעות הדמויות על מקורותיה של התופעה.

השילוב המגוון בטקסט הספרותי בין נימוקים פסיכולוגיים מודעים ובלתי-מודעים מסייע לשרטט בצורה אותנטית את הדינמיקה הפנימית המורכבת שקיימת בין אירועים חיצוניים לבין לבטים פנימיים עמוקים, כמו למשל שאלות קיומיות ובעיות רגשיות מתחום העולם הנפשי הלא-מודע. הצגת מכלול הנימוקים יחד מציג בצורה אמינה את היחסים המורכבים שקיימים במציאות בין הסיבות הנפשיות השונות. הלכה למעשה מעצב הטקסט הספרותי בצורה עדינה ואותנטית יותר את היחס המנוכר בתיאור הרפואי בין צירי ההתייחסות הרפואית לפן הביולוגי החברתי לבין התפקוד הנפשי המופרע.

כך למשל, הקורא שעוקב אחר מצבו הנפשי של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) מבין שהתדרדרותו הנפשית היא תוצר מורכב של אירועים חיצוניים, רגשי אשמה לא-מודעים, חולשת

¹⁶⁷ בחלק מן הסיפורים, כמו למשל: "קלונימוס ונעמי" (בן-גריון, 1909) ו"בית תבנה" (בן-גריון, 1920), מיוצגים נימוקים דתיים או על-טבעיים בחזית אחת עם הסברים אחרים. בסיפורים אחרים, כמו למשל "ביילה המשוגעת" (ברשדסקי, 1910) ו"נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902), נדחק הנימוק הדתי לגדר של תפיסות מיושנות.

אופי ודילמות אידאולוגיות ומוסריות. דוגמה נוספת היא הזיקה הדינמית שבין הולדת בנה הבכור של מושה ("דרך קוצים", דבורה בארון, 1945) לבין השיתוק שלה. למעשה, לא ניתן להבין את משמעותו של האירוע המשמח של הולדת הבן כמצב דחק, אלמלא התודע הקורא במהלך הסיפור למשמעויותיו בחייה הנפשיים הלא-מודעים. מנקודת מבטו הפסיכולוגית המורכבת של המחבר המובלע, אירוע זה משפיע עליה מכיוון שהוא תורם להתלקחותו של קונפליקט נפשי קמאי בלתי-פתור בין תלות לאחריות.

בדומה לתחום הנפשי, פותח הטקסט הספרותי את הקשר שבין מצבי דחק אופייניים לבין ההפרעות הגופניות לכמה רמות של הסבר. בחלק מן הסיפורים, כמו למשל "נפש רצוזה", "דמון יהודי" ו"לאן?", מתוארים חוליי הגוף של הגיבורים-הנערים כתולדה של המצוקה הנפשית שבה הם שרויים. אלא שבו בזמן מוצגים חוליים אלו כתוצר של נתונים בסיסיים של מצב גופני ירוד, שגורמים להתלקחותו או להחמרתו של המצב הנפשי. מורכבות כזו מאפיינת למשל את פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905), שסובל מעגמת נפש ומאנמיה חזקה, את כאבי ראשו של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר 1904), שכורע תחת משא של דאגות ורגשות אשמה, את יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920), שסובל משבר בנפשו ובגופו ואת נחום בונדי ("כל הימים", שופמן, 1920), שמבנה גופו השברירי וכוחותיו אינם עומדים לו במלחמה. אצל רובם ככולם לא ברור אם החולשה הפיזית היא הגורם לחולשתם ולחוסר יכולתם לחיות חיים של ממש או תוצאה ממנה. לפעמים נראה כאילו הגורם הפסיכולוגי תרם להתלקחותו של המצב הגופני או להחמרתו, ולעתים להפך. בניגוד לגישה הרפואית הפשטנית, אין מדובר בקשר סיבתי חד-משמעי מובהק. כמו כן, בתוך ההקשרים העלילתיים השונים הקשר מסתבך. במקרים רבים מתברר שהתופעות הנפשיות והגופניות משפיעות זו על זו ומופיעות בו בזמן. באופן זה מעצב הטקסט הספרותי באופן מורכב יותר את הזיקה בין הגורמים החיצוניים לבין ההיבטים הגופניים שמופיעים בנפרד במערכת הרב-צירית. הוא הדין לגבי היחס שבין האירועים החיצוניים לפנימיים, וכמובן בנוגע לדינמיקה שבין כל המכלול הרחב של הגורמים הסיבתיים המובלעים ביצירה.

2.5.3 התבוננות משוחררת מול התבוננות משועבדת לתבניות מדעיות – זמותו של

יחזקאל חפץ

לדיון מיוחד ראוי השוני שבין עיצוב ההפרעה על-פי דמיונו של הסופר לעומת הנטייה של הקלינאי להתבסס בתיאורו על ידע מדעי, כלומר להביא את מגוון הסימנים לכלל מסגרת של תסמונת נתונה¹⁶⁸. בסיפורת, כמו במציאות, לקבוצת הדמויות שבמצבן הנפשי דנתי דרגות שונות של התאמה

¹⁶⁸ באופן כללי תמיד יש אפשרות לאבחן את מצבו של האדם על-פי מדריך ה.ז.א.א.ס. 4. במקרים מסוימים, כאשר יש לאדם סימנים המתאימים לאמות מיזה של סוגי הפרעה נפרדים, הוא יכול לקבל על כל אחד

לקטגוריות הרפואיות. לפעמים, כמו למשל במקרה של מושה ("דרך קוצים", בארון, 1943), קיימת רמה גבוהה למדי של התאמה בין המציאות שלה לסינדרום מוכר של היסטריה. אבל לעתים קרובות יש לנו תערובת של סימני הפרעות שונים שיוצרים קושי לקבצם לכלל תבנית מדעית מוכרת של תסמונת. בתיאורים הספרותיים לא קיימת הנטייה להתאים בעיות נפשיות לרשימות מדויקות של סימנים ותסמינים. כדוגמה להבדלים מהותיים כאלו בין הסיפורת לטקסט הרפואי אדון במצבו הנפשי של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920). לצורך עניין זה אתייחס אל דמות זאת כאילו הייתה בשר ודם. עם זאת, חשוב לחזור ולציין שבעצם היותה דמות בדיונית, כל ניסיון לתחם את מצב נפשה על-פי תבנית מדעית אינו תקף מיסודו¹⁶⁹. לנוחיות הקורא אקדים ואציג סיטואציות יסוד בעלילת חייו של הגיבור.

יחזקאל חפץ עולה ארצה בערך בהיותו כבן עשרים ומצטרף לחווה חקלאית. בתחילה הוא עובד כפועל חקלאי, אולם מחמת נטייתו לחלות בקדחת הוא מועבר לתפקיד של שומר, תפקיד שאינו תובעני במיוחד. אף על פי כן מתארים הפועלים אירוע לילי שבו נבהל יחזקאל בהיותו על משמרתו משום שחשב שמתנפלים עליו. לפי דברי המספר, קדמה לאירוע זה תקופה ממושכת של משבר שנשאה עמה סימני היכר למצב דיכאוני חריף. במהלך אותה תקופה סובל יחזקאל משורת בעיות:

(1) מצב רוח מדוכא בעליל; (2) אבדן בולט של עניין בפעילויות מהנות, כל יום ובמשך כל שעות היום; (3) ירידה בולטת בתיאבון, שממנה ניתן להסיק על ירידה בולטת במשקל¹⁷⁰; (4) האטה בולטת בפעילות הגופנית כפי שנצפית על ידי אחרים¹⁷¹; (5) עייפות עד כדי הזנחה עצמית¹⁷². יחזקאל מצליח להתאושש מן המשבר בכוחות עצמו ונהנה מתקופה ממושכת של צלילות הדעת ומצב רוח תקין. במהלך תקופה זו הוא שווה כשלוש שנים באירופה, רוב הזמן היה מובטל ובמשך תקופה קצרה נהנה מהתאוששות בולטת. במהלך אתנחתא זו עבד בשוויץ כזבן והתארס לנערה. כאשר

מהצירים יותר מאבחנה אחת. כאשר הסימנים אינם תואמים את אמות המידה הקפדניים של אף אחד מן המצבים הנפרדים, ניתן לסווג אותו תחת קטגוריה מעורפלת כגון "הפרעה פסיכוטית או הפרעה סכיזופרנית שאינה מסווגת במקום אחר".

¹⁶⁹ הקושי לאבחן את מצבה של הדמות הבדיונית נובע מן העובדה שלא ניתן להשיג אינפורמציה מדויקת מן הדמות ואין לקלינאי אפשרות להתרשם ממנה באופן בלתי-אמצעי.

¹⁷⁰ וראו בעניין זה: "נפשו תיעבה כל אוכל, הוא כחש ורזה משעה לשעה" ("שכול וכישלון", עמ' 1451).

¹⁷¹ במשך תקופה ממושכת הפועלים אינם מבחינים במשבר של חפץ, ורק כשהוא מתכנס בשתיקתו במשך תקופה ממושכת הם מתחילים להבין שמדובר במחלה נפשית חמורה.

¹⁷² וראו בעניין זה: "אפאתיה שלמה תקפה אותו, התרשלות גמורה בנוגע למאכל, למלבוש ולמשכב... הוא היה נכון לבלי החליף חלוקו חדשים שלמים... הוא היה נכון לשכב על מיטה בלתי מוצעת משבת לשבת ולשגות או לא לשגות בדמיונות... הוא שנא את חבריו למעון, כשנתעוררו לכבד את החדר" ("שכול וכישלון", עמ' 1451).

התברר לו שאהבתה נתונה לאחר, שב ארצה וחזר במרץ מחודש לעבודתו כפועל. זמן קצר לאחר מכן הוא מתמוטט בעבודתו מסיבות רפואיות ונשלח לטיפול רפואי בירושלים. יחזקאל אינו שב לחוות הפועלים ומנסה להתאושש מן הפגיעה הפיזית בבית דודיו בירושלים. במקום זה, לאחר תקופה שבה סבל מאפתיה, מתפתח המשבר הנפשי השני העמוק בחייו. הוא שוקע בהזיות מלוות בדיבור מבולבל ולכן נשלח על ידי קרוביו לאשפוז. במקום זה הוא מגלה סימנים המעידים על התמוטטות נפשית חריפה. במהלך תקופת האשפוז, המתמשכת על פני חצי שנה, הוא קורע מעליו את בגדיו, מטנף את מזונו ורוב הזמן מדבר שלא לעניין.

בד בבד עם מצבי רוח ירודים מתוארים מצבים שקיימת בהן פגיעה בתהליכי החשיבה, התפיסה ובוהן המציאות. במילים אחרות, סימנים המעידים על מחלת נפש מסוג של סכיזופרניה. הפרעות כאלו מופיעות כבר בהתחלה, כמו למשל בתגובתו הקיצונית והבלתי-הגיונית כלפי הערבייה שחיפשה באכסניית הפועלים את אחיה הקטן ("קטן" בערבית הוא "זריר"). למשמע שאלתה קופץ יחזקאל ממקומו כאחוז תזזית, רוקע בזעם ברגליו ומפרש את ביקורה כהאשמה מובלעת של רצח. נוסף על תגובתו הקיצונית מופיעים ברצף מחשבותיו סימנים מדאיגים לרפיון אסוציאטיבי: "זריר ... ריר... וי"ד זעירא... ידעתך! איננו אוכלי אדם... איננו שותי דם" ("שכול וכישלון", עמ' 1452). כפי שצוין לעיל, ההפרעות הללו מגיעות לשיא בתקופת האשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי. לפי דמויות המשנה קשה מאוד למאזין הרגיל לעקוב אחר התוכן והמשמעות של דבריו. חוסר ההיגיון בא לידי ביטוי בסירובו לאכול את חמיצת העגבניות שלו, בנימוק שעלולים לחשוך בו שהוא עגבן. מבחינה מנטלית הוא קושר בין המושגים "עגבניות" ו"עגבנות" (הוללות) באופן אסוציאטיבי ולא על-פי תוכנם. מסיבות אלו של היגיון פנימי פרטי הוא מגיע למסקנה שהעגבניות הן מזון מותרות בלתי-ראוי למאכל. דוגמה נוספת לפגיעה חמורה בתהליכי חשיבה תקינים עולה מתוך המובאה הבאה: "כוס מים דיה לי... כוס מים בלי חלב... בצל, אם יש לכם... ציבלס בלע"ז, ובלשון-קודש בלשון רבים: בצלים, רמז לבצלקים אלוהים... זה לא יזיק... אבל עגבניות איני רוצה: איני עגבן... יאמר הרופא מה שיאמר... אני יודע את הנשים זה עשרים ושמונה שנים... מן השנה הששית... מן היום הראשון..." (שם, עמ' 1534). גם מובאה זו מחזקת את הרושם של התרופפות הקשר שבין הגירוי לבין המושג. לקורא שעוקב אחר העלילה ברומן מתחוור כי הקשר האסוציאטיבי בין עגבניה לעגבנות נשען על הטראומה של הבגידה. הכוונה היא לאותה פרשה שבה ביטל יחזקאל חפץ את ארוסיו לאחר שהתברר לו שנערתו ניהלה רומן עם חמילין. אירוע זה נרמז בתוך תיאור מחשבותיו: "הנערה אינה נכנסת בחשבון. היא רק הפריעה, היא רק בילבלה, היא זימרה "חווה", היא עגבה על חמילין, היא הלכה בדרכה – לה תנו עגבניות!" (שם, עמ' 1535). נוסף על הרפיון האסוציאטיבי מופיעות גם מחשבות שווא עם גוון חשדני במיוחד: "בבוא האפל שבתחתיות

חלומי...בתחתיות...בור מלא עיניים...עיני מכרי וידידי...עיני אסירים אחרים... " (שם, עמ' 1536).

על אף שיחזקאל מתאושש וחוזר לתפקד, הוא נותר חבול בנפשו מבחינות רבות.

לאחר חצי שנה הוא משתחרר מבית החולים לאחר שצלילות דעתו שבה אליו ומתחיל לעבוד כפקיד במשרד. מאוחר יותר, מסיבות שאינן מפורטות בטקסט, הוא מורד מספינה שהפליגה מפורט-סעיז לאלכסנדריה, כפי הנראה לצורך אשפוז פסיכיאטרי. הצירוף של כל הפרטים הללו מופיע בטקסט כתמהיל אנושי של מגוון בעיות. אלו היה צריך לתאר את מצבו הנפשי בשיטת התיאור הרפואי ניתן לאבחן אותו ולתאר את התנהגותו בפועל (הציר הקליני) בשלוש צורות שונות. כלומר, מבחינה קלינית קיימות לפחות שלוש אפשרויות בסיסיות לקבץ את הסימנים השונים לתיאורים הנשענים על תבניות מדעיות של תסמונות.

האפשרות האחת היא לראות ביחזקאל חפץ אדם בריא מיסודו, בעל נטיות דיכאוניות שנתון לגלים חוזרים של דיכאון עם מאפיינים פסיכוטיים. מנקודת מבט עקרונית זו, רוב הזמן יחזקאל מדוכא אולם מדי פעם מופיעים מצבי רוח נורמליים, אשר נמשכים שבועות ספורים. כך הוא הדבר למשל בתקופת עבודתו כזבן בשוויץ, וכך בתקופה הראשונה מאז שחרורו מבית החולים. מבחינה זו ניתן לראות את המשברים העיקריים כתקופות של בעיות מוגברות, שבמהלכן הוא מגלה תסמינים קשים של דיכאון מלווים בסימנים פסיכוטיים. מנקודת מבט זו גם ההזיות והרהורי השווא שמופיעים בתקופת האשפוז השנייה הם תואמי מצב הרוח.

האפשרות השנייה היא לזהות את יחזקאל כאדם סכיזופרני מיסודו ואת שני המשברים שפקדו אותו כמאפיינים את ההידדרות הנפשית ההדרגתית במצבו. בראייה זו סובל יחזקאל מלכתחילה מאישיות מוזרה, ממחשבות מתמיהות, ומדפוסי התנהגות מוזרים. הפועלים מבחינים במחזורות אולם עד להתקף החריף משייכים אותו לגבולות הנורמה של המופרעות של "חולי עצבים, של דואגי עולם, של נגועי מחלות-הכלל, שהכל אצלם, לכאורה, הוא עניני כלל וציבור" ("שכול וכישלון", עמ' 1453). רק בדיעבד, בראייה לאחור, אפשר לזהות את הסימנים הדיכאוניים של מצב רוח ירוד וחוסר יכולת ליהנות כסימנים מבשרים של התקף פסיכוטי חריף. מזווית ראייה עקרונית זו אפשר לצפות במהלך גלי של החרפות והטבות חוזרות. הקושי לאבחן את מצבו כסכיזופרניה נובע מן הקושי לשלול את האבחנה הראשונה. במילים אחרות, קשה לקבוע בבירור אם כל הסימפטומים שהוזכרו הם תוצאה של מצב דיכאוני.

כאשר הסימנים הסכיזופרניים והרגשיים מופיעים בו-זמנית, יש אפשרות שלישית לאבחן הפרעה כסכיזו-אפקטיבית. במקרה של חפץ, כמו במקרים רבים במציאות, קשה לאתר בדיוק אם הסימנים הדיכאוניים קדמו לסימנים הסכיזופרניים. למעשה, כל המידע על מצבו הנפשי מעוצב כקונטרס רשימות אחדים שהשאיר אחריו הגיבור. אלא שגם אם היה מדובר בחולה אמיתי, היו ניצבים קשיים

דומים בפני הקלינאי. יש להניח שבמצב נפשי כה מעורער היה מתקשה לדלות אינפורמציה מהימנה ומדויקת.

הקלינאי שהיה בוחר באחת מן האפשרויות הללו מן הסתם היה מעצב את ההיסטוריה הרפואית של חפץ ואת הקבץ הסימנים לפי אבחנה כזו או אחרת. קושי נוסף מתעורר מתוך הניסיון לתחם את אישיותו לסינדרום ברור. ללא ספק ניתן לשייך אותו לקבוצת האנשים הסובלים מהפרעות אישיות, וזאת מעצם העובדה שהוא מתאפיין בדפוסי אישיות בלתי-גמישים ובלתי-מסתגלים למצבים חדשים. גם כאן מתברר שהמערך הנפשי של אישיותו אינו תואם את אף אחד מן המאפיינים של הדפוסים המוכרים אשר הוזכרו בסעיף 1.4.3. בהקשר זה חשוב לציין שאצל רוב רובן של הדמויות, כמו אצל בני אדם, קיימים מאפיינים של יותר מהפרעת אישיות אחת¹⁷³ (קרטון ואחרים, 1999, עמ' 490). עם זאת, קיימת מידה רבה של דמיון לקטגוריה זמנית חדשה של הפרעת אישיות דיכאונית, שעדיין לא הוכחה כקטגורייה תקפה.

מכל האמור לעיל מתבקשת המסקנה כי הסיפורת, בניגוד לתיאור הרפואי, משוחררת מן הצורך לתחום את התיאורים לפי סד שרירותי של מינוחים פסיכיאטריים. מאחר שהיא אינה משועבדת לדוגמות אבחנתיות, היא יכולה להציג סימנים נפשיים מגוונים בצורה משוחררת ותואמת מצבים אנושיים כלליים. הבדל מהותי זה מגביר את ייחודיותו של הפרט בטקסט הספרותי ומטשטש אותה בתיאור הרפואי.

2.5.4 התנגדות מוצהרת לאבחנה הרפואית

בדיון בסעיף הקודם הצגתי כיצד נמנעה הסיפורת מתיאור מצבה הנפשי של הדמות והגדרתה על-פי אמות מידה רפואיות. הסתייגות זו, שהוצגה בסעיף הקודם כמובלעת בעומק הדברים, משתמעת במפורש בסיפור "במצור ובמצוק" (שופמן, 1922) בהתנגדות מפורשת לשימוש בדיאגנוזה רפואית. במוקד המחלוקת שבין דמויות הסופרים לדמויות הרופאים ביצירה זו עומדת שאלת הגדרת מצבו הנפשי של הגיבור המרכזי בסיפור, הצייר מנדו. הרופאים מאבחנים דמות זו כסובלת ממחלת הפרנויה, או בלשון האבחנה הנקוטה באותה התקופה ממחלת "שיגעון הרדיפה". הסופרים, שהם גם חבריו של הצייר, קושרים את האבחנה הזו לאירוע שהתרחש לפני האשפוז, ובו הוא הסגיר את עצמו לידי השלטונות כמרגל, אף על פי שלא עסק בכך מעולם. מנקודת מבטם, יש לבחון את תגובתו התמוהה על רקע הזעזוע שנגרם לו יום קודם לכן, כאשר נעצר בידי השלטונות בשוגג בשל

¹⁷³ כך למשל קשה לתחם את המאפיינים הקליניים באישיותם של נחמן ("לאן?"), פייארברג, (1894), פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905) ושל יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) לדפוס מוכר של הפרעת אישיות. אישיותם מעוצבת כפסיפט המורכב מסימנים השייכים למאפיינים של הפרעות מקבוצות שונות: סכיזואידית (בשל אי-יכולת ליצור התקשרויות משמעותיות מבחינה רגשית וקשר ארוטי עם אחרים), גבולית (תנודות קיצוניות במצב הרוח), נמנעת (רגישות יתר לדחייה או לנחיתות חברתית) ונרקיסטיסטית (תחושת גדלות).

חשד בריגול. מנקודת מבט אנושית זו, תגובתו היא תגובה רגשית מופרזת או מופרכת, אך במידה רבה הגיונית על רקע הזעזוע הנפשי.

לענייננו, המחלוקת הסמויה שבין נקודת המבט של הסופרים לבין הדיאגנוזה הרפואית מייצגת מחלוקת עמוקה יותר ועקרונית שבין החברה לממסד. מבחינתם של הסופרים, האבחנה שניתנה לו מצטיירת כסד שרירותי של מינוח פסיכיאטרי לתגובה אנושית על אירוע טראומתי. הם גם תמהים על עצם הגדרת מצבו הנפשי כמחלה, כיוון שפרט לפרשה זו, רוב הזמן הוא נתפס בעיניהם כאדם נורמלי לחלוטין. ההתבוננות האנושית הזו זוכה ללגיטימציה עקיפה על-ידי תיאור אופייני לתקופה. באמצעות תיאור הרקע של אוירה רודפנית מצד השלטונות כלפי פליטים שכמותו,¹⁷⁴ בפתיח של הסיפור מתחזק הרושם גם בלב הקורא המובלע שהתנהגותו של מנדו באירוע זה היא בסך הכול תגובה אנושית לעייפות קיצונית. אף שאין ספק שמדובר בהתנהגות תמוהה, היא מצטיירת כהתנהגות לגיטימית ותקפה על רקע הנסיבות הייחודיות של אותה התקופה. מכל מקום, סיפור זה משקף את היחס העקרוני המבטל כלפי התיאור הרפואי.

2.5.5 התיאורים הספרותיים בהשוואה לתסמונות המודרניות

בסעיף זה בחרתי לדון בזיקה של הסיפורת אל הניסיון של הפסיכיאטריה המודרנית לשרטט סוגים חדשים של הפרעות בתפקוד (הדי. אס. אס. 4). תיאורים אשר לא הופיעו, או שלא זכו בראשית המאה העשרים למעמד של קטגוריות עצמאיות, גם בעבודתו המדעית המודרנית של אמיל קרפלין. בהקשר זה יידונו המצבים הבאים: הפרעות מין, הפרעות אכילה, הפרעות שינה, הפרעות הסתגלות ובעיות ייחודיות לגיל הילדות.

2.5.5.1 הפרעות מין

תחת הכותרת של "הפרעות מין והפרעות זהות מינית" מופיעות בדי.אס.אס. 4. שלוש קבוצות עיקריות של הפרעות: (א) ליקויים בתפקוד המיני¹⁷⁵; (ב) שונויות מיניות¹⁷⁶; (ג) הפרעות בזהות

¹⁷⁴ וראו 3.1.2.2.

¹⁷⁵ המונח "ליקויים בתפקוד המיני" פירושו פגם, אם בתשוקה לסיפוק מיני ואם ביכולת להשיגו. פגמים אלה, חוץ מבכמה מקרים יוצאים מן הכלל, מופיעים בהיעדר פתולוגיה אנטומית או פיזיולוגית, והם מתבססים על הסתגלות ולמידה פסיכו-סקסואליות לקויות. הליקויים מתוארים לפי ארבעה שלבים עיקריים שהם: שלב התשוקה (desire), שלב הריגוש (excitement), שלב האורגזמה (orgasm) ושלב הפורקן (resolution) (על פי קרסון, 2000, עמ' 663).

¹⁷⁶ הכוונה היא לשמונה סוגים שונים של התנהגות מינית, שבהם נעזרים בחפצים, או מצבים יוצאי דופן הנדרשים כדי להגיע לפורקן מיני מלא. הסוגים הספציפיים הם: פטישיזם (שבו העניין המיני מתרכז בחפץ דומם או באיבר אנטומי), פטישיזם טרנסווסטי (השגת עוררות מינית באמצעות לבישת בגדי המין השני), מציצנות (השגת הנאה מינית באמצעות הצצה חשאית) אקסהיביציוניזם, (הנאה מינית שמושגת כאשר הגבר

מינית¹⁷⁷. לעומת הספרות הרפואית מתברר כי תיאורים מסוג זה חסרים ביצירות שחקרתי. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שנושא זה נתפס בעיני הסופרים העבריים עד לעת המודרנית כראוי לדיון רק במסגרת של מסות רפואיות. אפשרות אחרת היא שנושאים אלו לא נדונו בגלל הרקע הדתי שבו צמחו והתפתחו הסופרים, כך שבעיניהם נתפסו תיאורים מסוג זה כחושפניים מדי, בגדר "טאבו" מבחינה מוסרית.

עם זאת, למרות העובדה שאין בסיפורת מקבילות לתיאורים הרפואיים מובלעים בסיפורת מצבים של הימנעות מקיום יחסי מין. בעיות כאלו מאפיינות גיבורים רבים, כמו למשל ירמיה ("בחורף", ברנה, 1903), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנה, 1904) יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנה, 1920), אהרן מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון, 1913) וישעיהו ("ישעיהו", בן-גריון, 1919). אצל רובם ככולם מעוצבים קשיים אלו ונארגים בטקסט כחלק בלתי-נפרד מקשיים נפשיים של הגיבורים לקיים מערכות יחסים אינטימיות במסגרת יחסים בין-אישיים.

2.5.5.2 הפרעות אכילה

המונח "הפרעות אכילה" מכוון בספרות הרפואית לתיאורים של הגזמות נפשיות פתולוגיות משני סוגים עיקריים: אנוורקסיה ובולימיה. האנוורקסיה תוארה בספרות זו כבעיה טיפוסית בדרך כלל לנערות או לנשים צעירות המטילות על עצמן הגבלות אכילה חמורות. נשים הנתונות להתקפי זליה בלתי-נשלטים לכאורה הוגדרו כסובלות מבולימיה נירוזה. מן הראוי לציין שאנוורקסיה נירוזה הייתה מוכרת כהפרעה רשמית לפחות כמאה שנה¹⁷⁸, אך אף שרווחה בשימוש הרפואי במשך זמן רב לא חדרה לתודעת הציבור (גורדון, 1991). מעיון ביצירות מתברר שלהפרעה זו אין תיאורים מקבילים בסיפורת שחקרתי. אפשר וחיסרון זה נובע בגלל:

א. ההתייחסות לנשים בסיפורת התקופה היא מועטת יחסית (רק ארבע מבין ארבעים הדמויות הנשים), בשעה שהפרעה זו יוחסה בספרות הרפואית ובתודעה הציבורית לנשים.

ב. הסיפורת ינקה וניזונה מחומרי מציאות של חברה יהודית השרויה במצוקה מבחינה כלכלית, ואילו הפרעות אכילה נתפסו בדרך כלל כקשורות לבעיות טיפוסיות לחברת השפע.

חושף את איבר מינו לעיני אחרים ללא הסכמתם), סאדיזם (האדם מגיע לעוררות מינית על-ידי התאכזרות לשותף המיני), מזוכיזם (שבו אדם מגיע לעוררות מינית על-ידי גרימת כאב לעצמו) ופדופיליה (שבה קיימת משיכה מינית לילדים שטרם הגיעו לגיל ההתבגרות המינית). (על-פי קרטון, 2000, עמ' 628 – 640).

¹⁷⁷ במדריך של הדי. אס. אס. 4. המונח "זהות מינית" אינו מכוון למחלה או להפרעה אלא מופיע כחלק מרצון חזק ומתמיד של האדם להשתייך למין השני, אן לטעון שהוא שייך אליו, ו/או לאי-נוחות מתמדת של אדם באשר למינו הביולוגי. (קרטון ואחרים, 2000, פרק 11).

¹⁷⁸ למעשה גילוייה המודרניים של תופעת "הנערות הצמות" מופיעים לראשונה כבר בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה (גורדון, 1991).

למרות העובדה שבעיות כאלו לא זכו למעמד מרכזי בסיפורת שבה דנתי, קיימים תיאורים של חוסר תיאבון במשמעות פתולוגית בדרך כלל אצל אותם הגיבורים הסובלים מהלך רוח דיכאוני, כמו למשל יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר).

2.5.5.3 הפרעות שינה

תחת הכותרת של הפרעות שינה מתוארים בספרות הפסיכיאטרית המודרנית בעיות בתהליך השינה (דיסומניות¹⁷⁹) ובאיכותה (פאראסומניות¹⁸⁰). בסיפורת שבה דנתי מתוארים קשיים טיפוסיים לחלק מן ההפרעות הללו, כמו למשל יקיצה משינה טרופה בגלל דאגות יתר או עקב חלומות בעתה. בדרך כלל מדובר בתופעות חולפות ולא בהפרעה מתמשכת וקבועה. קשיים אלו הם חלק בלתי-נפרד ממכלול של תגובות רגשיות שעיקרן מצבי מתח ועצבנות. כך למשל הסיפורים הפסימיים של אמו של נחמן ("לאן", פייארברג) מחלחלים ומטרידים את מנוחתו גם בשנתו. מצב שבו מדירות המחשבות המציקות שינה מעיניו של הגיבור משתמע מכותרת הסיפור "ליל נדודים" ומתוכנו (ברשדסקי, 1902-1899). מצוקות היום-יום ב"חדר" ובחינוך המשפחתי הנוקשה גם משפיעות לרעה על שנתו של גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, 1902). רבי הניח ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903) אינו מצליח להירדם כאשר עליו לקבל החלטה מקצועית גורלית בעניין עגינותה של שפרה. בעלת הבית של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) אינה ישנה כשהיא מוטרדת ממצבו הנפשי. ההתדרדרות במצבו באה לידי ביטוי גם בעובדה שהוא "מטייל" בשעות הלילה בימים שלפני התפרצות השיגעון הגדול. רק אצל שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909), בשונה מקודמיו, גובר הצורך בשינה כביטוי להתגברות המצוקה הנפשית. מכל מקום, בכל הסיפורים שסקרתי לא זכו הפרעות בשינה

¹⁷⁹ בקבוצה זו נכללות ההפרעות הבאות: אינסומניה ראשונית (קושי להירדם המלווה קושי לקום בבוקר והרגשת עייפות, יקיצת בוקר מוקדמת המלווה בדרך כלל ירידה באיכות השינה ושינה טרופה, שבה האדם נרדם, אך מתעורר באמצע השינה); היפרסומניה ראשונית (צריכה מוגברת של שעות שינה, בעיקר בזמן של מתח נפשי או דיכאון); נרקופלסיה (נטייה להירדם באמצע היום ללא יכולת שליטה); הפרעות שינה הקשורות לנשימה; הפרעות שינה של מקצב היממה. (על-פי הדי. אס. אס. 4. ועל-פי מוניץ ואחרים, 1997, עמ' 79–90).

¹⁸⁰ בקבוצה זו נכללות ההפרעות הבאות: הפרעת סיוטי לילה (חלומות המעוררים את הישן); הופעת חלומות בעתה (כאשר מתוך חלום לא נעים מופיעה לעתים קרובות צעקה או תנועות מלווים בקצב נשימה ודופק לב מואצים; הפרעת סהרוריות (התנהגות מוטורית טיפוסית המורכבת מקימה מהמיטה והליכה כמתוך שינה). (על-פי מוניץ ואחרים, 1997, עמ' 80).

למעמד של תיאור מרכזי במכלול של הבעיות הרגשיות. קשיים כאלו נתפסו בהקשר רחב של מצבי מצוקה המעוררים מתח וחרדה.

2.5.5.4 הפרעות הסתגלות

כהפרעות הסתגלות הוגדרו בספרות הפסיכיאטרית המודרנית מצבים שבהם האדם אינו מסוגל לחזור ולתפקד כרגיל לאחר אירוע של דחק. הכוונה היא לתיאורים של הפרעות נפשיות חולפות¹⁸¹ בתגובה על אירועי דחק שכיחים מסוג נישואין, גירושין, לידה, או אבדן משרה. כגורמי דחק חמורים במיוחד נחשבים אירועים חיצוניים שמסכנים את חייו של האדם.

כפי שאראה בהמשך¹⁸², סיפורת התקופה עשירה בתיאורי אירועים חיצוניים שיצרו עומס רגשי בלתי-נסבל על הגיבורים. למעשה, מנקודת ראותו האינטואיטיבית-אנושית של המחבר המובלע ניתן לאיך את כל המצוקות הנפשיות הפתולוגיות של הגיבורים כבעיות קליניות של הסתגלות. באופן זה מצטייר טירופס של הגיבור האנונימי ("בבית המשוגעים", בארון, 1905) ושל נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909) כתגובה מופרזת לסיומה הכפוי של מערכת יחסים רומנטית. ברוח זו ניתן גם לפרש את קשייה של שרה להסתגל לנישואים השניים ("בית תיבנה", בן-גריון, 1920).

כמו כן אפשר להסביר את מצוקתם הנפשית של גיבורים נוספים כתגובות קיצוניות לאירועי המלחמה. כך למשל משתגע הצייר מנדו ("במצור ובמצוק", שופמן, 1922) בגלל הקשיים להתמודד עם תנאי האיום שנוצרו על חייו כפליט יהודי. נחום בונדי ("כל הימים", שופמן, 1920) מתקשה אף הוא להתמודד עם תנאי הלחץ הפיזי והנפשי שיוצר השירות הצבאי. הלחץ הפנימי מתפתח לטירוף, נוסף על תחושת האיום על עצם הקיום. אליהו בן-גריון ("הלבן", ש' בן-ציון, 1920) מאבד את שפיותו במהלך המלחמה עצמה כאשר הוא נאלץ להתמודד עם המראות של טבח יקריו ועם העובדה שירה למוות בשוגג בחייל יהודי.

תחום נוסף של קשיי הסתגלות טיפוסיים לתקופה הוא הקושי להסתגל למקומות חדשים. כורח זה נבע מרצונם העז של רבים מן הגיבורים להתנתק מעיריתם. כדי להתאקלם בסביבתם החדשה נזקקו לתעצומות נפש. חלקם נשחקו בעקבות תסכולים מצטברים שיצרו איום ממשי על שפיות דעתם. כדוגמה טיפוסית לעניין זה משמש סיפור חייהם ומסע נדודיהם של ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), חייקל-גילפן ("מעבר-לחיים", ש' בן-ציון, 1904), פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905) ויחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920).

לנוכח הדוגמאות שלעיל נראה כי ניתן להציג חלק גדול מן הקשיים הנפשיים של הגיבורים בראשית המאה העשרים כבעיות הסתגלות. באופן אינטואיטיבי התייחסו הסופרים לרבות ממצוקות

¹⁸¹ כאשר התסמינים נמשכים מעבר לשישה חודשים הדי. אס. אס. 4. ממליץ לשנות את האבחנה להפרעת נפש.

¹⁸² וראו 3.1-1-3.4.2.

הנפש של גיבוריהם כאל תגובה נפשית טבעית לבעיות קשות בחיים. בניגוד לפסיכיאטריה, לא תחמו בזמן את ההבדל שבין קשיי הסתגלות כתהליך טבעי לבין התפרצות של מחלה נפשית.

2.5.5.5 הפרעות של תקופת הילדות וגיל ההתבגרות

במהלך המאה התשע-עשרה הוקדשה בספרות הרפואית תשומת לב מועטה לבעיות ייחודיות לתקופת הילדות¹⁸³. במרוצת הזמן הורחבו דרכי ההתייחסות להפרעות פסיכולוגיות אצל ילדים ומתבגרים. בסיווג הפרעות נפשיות בדי. אס. אס. 4. קיימת קטגוריה מיוחדת להתנהגויות בעייתיות שאובחנו לראשונה בתקופת הילדות. קטגוריה זו כוללת: פיגור שכלי, ליקויי למידה, בעיות בקואורדינציה, ליקויים בתקשורת, בעיות התפתחותיות עמוקות (אוטיזם), ליקוי קשב ופעלתנות יתר, הפרעת אכילה, טיקים, הפרעות התנהגות (הפרעות בעשיית צרכים, סהרוריות). אל בעיות נוספות, כמו למשל מצבי חרדה ודיכאון, התייחסו באמות האבחון המקובלות אצל המבוגרים. מעיון ראשוני מתברר כי הסיפורת העברית, בדומה לרפואה בת הזמן, התייחסה להתנהגויות רגשיות של ילדים ומתבגרים. אף שהדגישה את השפעתם של גורמים סביבתיים ראתה את הבעיות עצמן כזהות בסוגן לבעיות של מבוגרים.

כפי שהראתי¹⁸⁴, הסיפורת תיארה הפרעות נפשיות אצל דמויות ילדים, כמו למשל: נחמן ("לאן?", פיאארברג, 1894), גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, 1902), ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903) ופייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911). בדרך כלל שיקפו תיאורים אלו מצבי רוח עצובים ומצבי מתח שמתפתחים להתנהגות תוקפנית. כפי שמתברר, לדמויות אלו נטייה לסבול מרגישות יתר, מפחדים לא-מציאותיים ומתחושות רחבות היקף של אי-כשירות. תופעות אלו, שתואמות מצבי דיכאון, מלוות גם במצבים של הפרעות שינה ופחד ממסגרות חינוכיות, הטיפוסיים למצבי חרדה. בתוך התיאורים הללו ארוגים תיאורים של נטייה להיסח הדעת בזמן הלימודים ואי-שקט. מבחינה קלינית ניתן לזהות בתיאורים אלה רמזים לסימנים טיפוסיים להפרעות קשב ופעלתנות יתר. סימנים

¹⁸³ ספר הלימוד הקלאסי של אמיל קרפלין (Kraepelin) על סיווג הפרעות נפשיות לא כלל הפרעות ילדות. רק בשנת 1952, עם הופעת מדריך הסיווג הפסיכיאטרי הרשמי הראשון (הדי. אס. אס. 1), הוכנסה לשימוש שיטת סיווג להפרעת ילדות. סיווג זה כלל רק שתי הפרעות רגשיות של הילדות: סכיזופרניה של תקופת הילדות ותגובת הסתגלות של הילדות. (על-פי קרטון ואחרים, 2000, פרק 14, עמ' 814–815).

¹⁸⁴ וראו 2.1.1.1.

כאלו אינם מופיעים בסיפור כבעיה מרכזית, אלא כחלק בלתי-נפרד מבעיה רחבה של קשיי הסתגלות למשמעת קיצונית.

שאר הבעיות הספציפיות לתקופת הילדות שזכו לתיאור נפרד בספרות הפסיכיאטרית המודרנית לא זכו לתשומת לב דומה בסיפורת התקופה. ייתכן שחלק גדול מן הקשיים הללו, כמו למשל ליקויי למידה, הפרעת אכילה הפרעות התנהגות וטיקים, נתפסו כתופעות חולפות ובלתי-מדאיגות. ייתכן שחסרונם של מצבים קשים בסיפורים, כגון פיגור ואוטיזם, נובע מתפיסתם כבעיות רפואיות. למעשה בדומה למבוגרים, אל כל התופעות הנפשיות של הגיבורים-ילדים ניתן להתייחס כאל בעיות של הסתגלות. עם זאת, בניגוד לעולם המבוגרים, ההתנהגויות המדאיגות שלהם מעוצבות כפרי השפעתם המזקת של מחנכים והורים.

2.5.6 סיכום

בדומה לסופרים חתרו גם הפסיכיאטרים המודרניים לתאר בדייקנות רבה תופעות התנהגותיות נצפות מגוונות. התיאורים הפסיכיאטריים המודרניים, המבוססים על המערכת הרב-צירית בדי. אס. אמ. 4, מלמדים על השאיפה של שיטת התיאור הזו להרחיב את המבט ולדייק. שתי הגישות הכירו בחשיבות ההתייחסות כלפי הבעייתיות הנפשית מכמה זוויות הסתכלות בעת ובעונה אחת. בניגוד לתיאור המפורט של הבעייתיות בסיפורת, מוצג מצבו הנפשי של האדם בצורה חסכונית במדריך לאבחנות רפואיות (די. אס. אס. 4). כמו כן, אין הסיפורת מבחינה בין הפן התיאורי של ההפרעה לבין מקורותיה. הבדל מהותי נוסף מקורו בעובדה שהסיפורת העברית בת הזמן, בניגוד לדיאגנוזה הרפואית, אינה תוחמת את המצוקה הנפשית בגבולות מוכרים של הפרעה. נוסף על כך, הגישה הרפואית מבוססת על עיקרון של הפרדה בין הבעיה לסיבותיה, עם פתח לציון השפעתם של מצבי דחק וגורמים גופניים על פני הצירים האחרים. הסיפורת אינה יוצרת הפרדה מלאכותית בין הסיבות לבין הסימפטומים ואינה מוגבלת באפשרויותיה להציג נימוקים מגוונים. כך למשל היא יכולה באותו הסיפור כגורמים מנמקים לטירופו של הגיבור מגוון תפיסות רפואיות עתיקות, כוחות על-טבעיים ואמונות עממיות. האפשרויות האלו בונות דינמיקה עשירה ומורכבת יותר בהצגת האטיולוגיה של הסימפטומים והאופן שבו נקשרים הגורמים המנמקים אל הסימפטומים עצמם. למרות כל ההבדלים הללו, שתי הדיסציפלינות השונות מאפשרות, כל אחת בדרכה שלה, לצייר תמונה מקיפה של המצוקות הנפשיות של הפרט.

מן ההשוואה לתסמונות המודרניות מתברר שהסיפורת נמנעה מלזכות במעמד של תיאור עצמאי את רוב הדפוסים של בעיות אנושיות שזכו למעמד כזה בספרות הפסיכיאטרית המודרנית. יוצאת דופן בהקשר זה היא הקטגוריה של הפרעת הסתגלות. מתברר כי חלק גדול מן הקשיים הנפשיים אייכה הסיפורת כתגובות נפשיות טבעיות למצבי דחק טיפוסיים. תסמינים אחרים, כגון הפרעות שינה ובעיות אכילה, מיוצגות בסיפורת כחלק בלתי-נפרד מהתנהגות בעייתית רחבה. מסיבות שאינן

ברורות זיין, וניתן רק לשער את טבען, לא זכו חלק מן ההפרעות הפסיכיאטריות המודרניות (כגון בעיות בזהות המינית, בעיות אוטיזם והפרעות קיצוניות באכילה) למקבילות בסיפורת העברית שבה דנתי.

2.6 התיאור הספרותי בהשוואה לתיאורי המקרה של פרויד

בסעיף זה אדון בזיקת של התפקוד הנפשי המופרע, כפי שהוא מתואר בסיפורת שבה דנתי, אל תיאורי המקרים הטיפוליים של פרויד¹⁸⁵. מבין ארבעת המסות של תיאורי המקרים שבהם גם טיפל פרויד¹⁸⁶ בחרתי להתייחס למקרה של דורה¹⁸⁷. בעיני חוקרים רבים¹⁸⁸ נתפס תיאור קליני זה כאב-טיפוס לתיאור ההיסטריה והבנתה וגם כיצירת מופת ספרותית.

את תיאור המקרה של דורה בחרתי להשוות לסיפור חייה של מושה גיבורת הסיפור "בדרך קוצים" (בארון, 1943). סיפור חייהן של שתי נערות אלו נמצא רלוונטי במיוחד להשוואה בשל הדמיון בגיל ובסוג ההפרעה הנפשית. שתיהן סבלו מסימפטומים היסטריים ומהתקפי דיכאון. מושה סבלה גם משיתוק היסטרי בשתי רגליה שהופיע לאחר הלידה הראשונה, ואילו דורה סבלה מהתקפים של שיעול היסטרי, מעוינות בלתי-מוסברת, ומאבדן הקול לפרקי זמן.

2.6.1 תמצית קורות חייהן של מושה ושל דורה

2.6.1.1 מושה ("בדרך קוצים", בארון, 1943)

הסיפור "בדרך קוצים" פורש את קורות חייה של מושה מילדות ועד לזקנה. בגיל שלוש מתייתמת מושה מאמה, ואביה נישא ל"אישה אחרת". בהיותה בת שלוש-עשרה מתרושש אביה מנכסיו, ומושה נאלצת לתפקד בביתה כמשרתת. בעקבות משבר כלכלי זה נאלצת מושה להיפרד מן המבשלת הזקנה חיה-רישא, שהייתה לה כאם, ומן הפרה האהובה עליה. על הקשיים הנערמים בחייה במציאות היא

¹⁸⁵ פרויד עצמו היה מודע לאפשרות שהמקרים הטיפוליים שלו ייבחנו כיצירות ספרות. ב"מחקרים בהיסטוריה" כתב: "לא תמיד הייתי פסיכותרפיסט. כמו נזיר-פתולוגים אחרים, הוכשרתי לעשות אבחנות מקומיות ופרוגנוזה באמצעות חשמל, ועדיין נראה לי מוזר כי סיפורי המקרים שאני כותב עשויים להיקרא כסיפורים קצרים, וכי ניתן לטעון שחסר בהם חותמו הרציני של המדע. עלי לנחם את עצמי במחשבה כי טבעו של הנושא הוא שאחראי לכך, ולא העדפתי שלי." (פרויד וברויר, 1985, בתוך עמנואל ברמן, 1994, עמ' 22).

¹⁸⁶ וראו 1.5.1.

¹⁸⁷ השם האמיתי של דורה היה אידה באואר (Ida Bauer). הטיפול בה התרחש בשלהי 1900 וסוכס בכתב ברובו בראשית 1901, אך פורסם לראשונה בשנת 1905.

¹⁸⁸ כגון אלנברגר, 1970; ריף, 1971; ברנשטיין, 1980; ספנס, 1986; ניל הרץ וסטיבן מרקוס, 1974 – כולם

מנסה לפצות באמצעות קריאה בספרים, השתעשעות עם הדמיון וידידות עם נחום. בסיועו, ועל גבי זרועותיו, היא מצליחה ליהנות מגן הוורדים של השכן מבלי להישרט בצמחים הדוקרניים. בבחירתה היא נישאת לנחום בתיווכה של הדודה יוכבד ויולדת שני ילדים. היא לוקה בדיכאון לאחר הלידה ותינוקה הראשון מת בסמוך ללידה בגלל העדר חלב. זמן קצר אחר כך היא חולמת חלום שממנו היא מקיזה משותקת בשתי רגליה. בעקבות השיתוק היא מפתחת תלות גמורה מבחינה פיזית ונפשית בנחום ומסיבות אלו נשלח בנה השני בנימין למשפחה אומנת. רוב הזמן מבלה מושה במעקב מבעד לחלון אחר מעשיו של נחום ומעשיהם של שאר אנשי העיריה. בכל פעם שהוא חומק משדה ראייתה היא מתעלפת. הסביבה האנושית מתאכזרת כלפי מושה באשר היא רוגזת על העזתה ללדת על אף שאיננה מסוגלת להיטהר במקווה. סביבתה גם רוטנת על עצם אומללותה, שהופכת אותה למשביתת שמחות. יוצאי דופן הם זוג זקנים, המכונים "הזקנים ההומניים", אשר נוהגים לבקר אותה ולהרעיף עליה חיבה. במהלך השנים עושה נחום חיל בעבודתו כצלם ובאמצעות ידידו שמואל פודה את בנימין בנו מידי המשפחה האומנת. הבן, שבגר בינתיים, מצטרף לעבודתו של אביו וממשיך אותה כיוורש לאחר מותו הפתאומי מהתקף לב. לימים נישא בנימין לנכדתם של הזקנים ההומניים ומטפל במושה במסירות בימי זקנתה.

2.6.1.2 דורה

דורה נולדה בשנת 1882 בווינה להורים ממוצא יהודי שחיי הנישואים שלהם לא עלו יפה. הוריה התיידדו בעיירת מרפא עם מר וגב' ק', ונהגו לצאת אתם בצוותא לחופשות קיץ משותפות. כבר בגיל שבע סבלה דורה מהרטבות בלילה ומקוצר נשימה. בהיותה בת שתיים-עשרה, בתקופה שבה מתחיל אביה לנהל רומן עם גב' ק', מופיעים אצלה סימפטומים גופניים של כאבי ראש, אבדן הקול ושיעול. שנתיים מאוחר יותר היא חווה טראומה: מר ק' מזמין אותה בערמה אל חנותו ונושק לה על שפתיה. אף שמעמד זה עורר בה שאט נפש, היא ממשיכה להיפגש אתו, אבל מקפידה שלא להישאר בחברתו לבדה. בגיל שש-עשרה לערך מתרחשת הטראומה השנייה בחייה. בשעת טיול משותף על שפת האגם שבאלפים מציע לה מר ק' בצורה מפורשת למדי לתנות עמו אהבים. כאשר היא מתלוננת הוא מכחיש באופן נמרץ את טענותיה וטוען שמקורן בדמיון רומנטי מופרז. בשנת 1900, בהיותה בת שמונה-עשרה, ממשיכה דורה לסבול מהתקפים של שיעול עצבני, דיכאון, פיזור נפש, יחס עוין כלפי הוריה ומהופעה מחודשת של המיגרנה. בגלל מכתב התאבדות שהשאירה ואבדן הכרה בעקבות מריבה עם אביה נכפה עליה טיפול פסיכולוגי אצל פרויד. למעשה פרויד ראה את דורה לראשונה בגיל שש-עשרה, כשסבלה משיעולים ומצרידות, אולם התחיל בטיפול מסודר שנכפה עליה רק שנתיים מאוחר יותר. בינואר 1901 הוא כותב ומתאר את הטיפול בה תחת הכותרת "קטע מתוך אנליזה של היסטריה".

2.6.2 קווי דמיון ושוני מבחינת התכנים והסגנון

2.6.2.1 הצגה משותפת של הסיבות עם הסימפטומים

מבחינה רעיונית בולטת בשני תיאורי המקרים ההצגה המשולבת של סימפטומים יחד עם הניסיון להסביר אותם¹⁸⁹. כך למשל מתייחסים החוקר המספר (בסיפור "דרך קוצים")¹⁹⁰ והחוקר הקלינאי (פרויד) למשמעות הסיבתית של התקפי שיעול. המספר מנמק את הופעתם של סימפטומים כאלו אצל הדודה יוכבד כתוצאה ממועקה נפשית: "הדודה יוכבד שכבה חולת אסתמה במיטתה והמחשבה בלבד כי הייתה בת אחותה לשפחה הביאה עליה התקפות חנק" ("דרך קוצים", עמ' 69). באופן דומה מנסה גם פרויד לא רק לתאר אלא גם להסביר את הסיבה הפסיכולוגית להתקפי השיעול של דורה. בהתחלה הוא מפרש את התקפי השיעול כביטוי לאהבתה הכמוסה של דורה כלפי מר ק' (פירושו נשען על העובדה שהם התרחשו בתקופות שבהן נעדר מר ק'). בהמשך הוא מפרש את הגירוי בחלל הפה כביטוי לפנטזיה שלה על יחסי מין אוראליים בין אביה לגב' ק'¹⁹¹. קצרה היריעה מלפרט כאן את כל השלבים שהולידו את פרשנותו האחרונה של פרויד. מכל מקום, שני הפירושים מציגים את האופן שבו נשזרה בטקסט הקליני ובטקסט הספרותי הצגת הסיבות כחלק בלתי-נפרד מהראיית הסימפטומים.

מעבר לדמיון שברעיון, הבדל חשוב בין הטקסט הספרותי למסה הפסיכואנליטית נעוץ בסגנון השונה של מידת המעורבות בהסברת הסימפטומים. מול הפירושים הנמרצים שהכביר פרויד על דורה נוקט המספר עמדה של משקיף מן הצד. זהו מספר: "כל-יודע' אך נמנע מפרשנות, המדווח באיפוק תמציתי ובנייטרליות על עתות של סבל, אושר, פורענות וישועה בעולם המתואר על ידו [...] המשפטים הקצרים וההסתפקות בציון העובדות, בלי שתפורט משמעותן הרגשית עבור הדמויות, בולטים לאורך הסיפור. בכך כביכול מפגין המספר עמדה של מתבונן חיצוני, שאינו מעורב בהתרחשות, ואינו מעוניין לפרשה בפני הקורא" (הרציג, 1992, ב, עמ' 79). לעומת זאת, בולטת

¹⁸⁹ בניגוד למשל להפרדה הקיימת בין התמונה הקלינית והדפוס הסיבתי במודל הרפואי.

¹⁹⁰ וראו 3.4.2.1 ב.

¹⁹¹ ובלשונו של פרויד: "מכל מקום, לא ניתן היה לדחות את הרעיון המשלים, שהתקפי השיעול שלה, שמקור הגירוי שלהם, כרגיל היה זיגדוג בגרון, מייצגים סיטואציה של סיפוק מיני באמצעות הפה בין אותם שני אנשים שיחסי האהבה שלהם העסיקו אותה ללא הרף." (פרויד, בתוך ברמן, 1993, עמ' 55).

עמדתו הפעילה של פרויד בתיאור הקליני של דורה: "לאמיתו של דבר, ככל שהחיבור מתקדם כן הולך ומתבהר לקורא העירני שפרויד, ולא דורה, נעשה הדמות המרכזית בעלילה. פרויד המספר עושה בכתיבה מה שפרויד, הפסיכואנליטיקאי הראשון, עשה כמסתבר במציאות. אנו מתחילים להרגיש שסיפורו שלו הוא שנכתב, ולא סיפורה של דורה, שמסופר שוב. במקום להניח לדורה להיות בעלת הסיפור שלה, פרויד נעשה לבעליו של הסיפור" (סטיבן מרקוס, בתוך ברמן, 1993, עמ' 133). ניתן לסכם ולומר כי הטקסט הספרותי פתוח לפירושים שונים והמספר רומז על אפשרות אחת מני רבות, ואילו הפירוש של פרויד נושא אופי רודני בגלל הסגנון הנחרץ שבה הוא מסביר את התנהגותה של דורה.

2.6.2.2 התייחסות למיניות

ההתייחסות אל השפעת המיניות כגורם במחלות נפש, היא צומת נוסף שבו נפגשת היצירה הספרותית עם התיאור הפסיכואנליטי ונפרדת ממנו. אצל פרויד, וגם בסיפורים מסוימים שבהם דנתי, מופיעה תפיסה משותפת, ולפיה התרבות מדכאת יותר מדי את הדחף המיני. כך למשל הראתי כיצד בסיפורים "רוחות רעות" (ברקוביץ) ו"ניצוץ קדוש" (שטיינברג) מתגלגלים המניעים המיניים והפנטזיות המיניות המדוכאות של הגיבורים בסימפטומים נפשיים. בסיפור "דרך קוצים" המשמעות המינית המגולמת בשיתוק של מושה היא בגדר השערה נוספת להמחיש את המורכבות שבהיסטריה. מפי אנשי העיירה המתאכזרים למושה למד הקורא על כך שהשיתוק מונע ממנה להיטהר במקווה. מן העובדה שלמושה נולד בן נוסף למד הקורא שאיסור הלכתי זה לא מנע בעדה מלהרות בפעם השנייה. עם זאת, מעצם האיסור עולה החשד שבלא-מודע משרת השיתוק את הקושי הארוטי לתפקד כרעיה. זהו הסבר חשאי ועקיף, שמשמע מתוך צירוף קשייה הנפשיים לתפקד כאישה בשלה ובוגרת¹⁹². עם זאת נראה כי עיקר הדגש מושם בסימפטום ככלי שרת לחמלה ולתלות באנשים הקרובים אליה.

פרויד, בשונה מן הסיפורת, הרחיב את ההסבר המצומצם של סיפוק הדחף המיני למשמעות אטיולוגית רחבה שבאה לידי ביטוי בחיי כולנו. על גילוי המיניות הילדית ותהליך ההתפתחות הפסיכו-סקסואלי כבר עמדתי במקום אחר. בגלל המשמעות הרחבה שהעניק לאיווי המיני הדגיש תמיד את חשיבותו של ההיבט הפסיכו-סקסואלי ביצירת הסימפטום. באותו החיבור הוא מביע באופן מפורש את השקפתו כי כל הסימפטומים ניזונים ממשמעויות מגוונות, שלפחות אחת מהן נושאת משמעות מינית. הפסיכואנליזה הדגישה אפוא בתיאור הבעייתיות הנפשית את מקום המיניות שבסימפטום.

על מנת להדגיש כאן את המקום המרכזי שתפסה המיניות בפירוש משמעות הסימפטומים של דורה מרתק לעקוב למשל אחר האופן שבו פירש פרויד את חלומותיה. בחלום הראשון חולמת דורה

¹⁹² וראו 3.4.2.1 ב-1 3.5.1.2 ג.

שבבית פורצת שרפה ואביה עומד ליד מיטתה ומנסה להעיר אותה. היא מתלבשת מהר אבל אמה מתמהמהת כדי להציל את קופסת התכשיטים שלה. אביה גוער בה באומרו שאינו רוצה להישרף עם דורה ואחיה בגלל סיבה זו. לבסוף כולם ממהרים לצאת החוצה וברגע שהיא יוצאת החוצה היא מתעוררת.

לדעתו של פרויד משקף חלום זה את האהבה האדיפלית הכמוסה של דורה כלפי אביה. הסברו נשען על כך שדמותו של אביה מגלמת בחלום את המשיכה הארוטית החשאית כלפי מר ק'. לדעתו, הסיטואציה שבחלום מגלמת באופן מחופש את התקרית הטראומטית שחוותה דורה לפני הופעתו הראשונה של החלום, אירוע שבו הקיצה באופן מפתיע משנתה ומיהרה להתלבש כאשר ראתה מולה את מר ק'. לדעת פרויד, החלום חזר והופיע בעקבות מריבה שפרצה בין הוריה ימים ספורים לפני שהגיעה אליו. וכוח זה, שנסב על אפשרויות הגישה לחדר של אחיה, החיה לדעתו את האירוע המקורי. את השרפה שבחלום הוא מייחס לעובדה שדורה חשבה שעמדתו של אביה בוויכוח זה נובעת בחשש מפני מקרה של שרפה. לדעתו, תיבת התכשיטים שבחלום מתקשרת למתנה שקיבלה ממר ק' ולכך שמדובר במושג שמשמש בשפה הגרמנית לתיאור איבר המין הנקבי. לפי צירוף הפרטים והמשמעויות האלו מבטא החלום את חששותיה מפני חדירתו הבלתי צפויה של מר ק' לחדרה ו"לקופסת התכשיטים שלה". רגש שמקורו לדעת פרויד בחשש הינקותי האדיפלי מפני כניעה לפיתוי האבהי. כדי להסוות את הסכנה המקורית הופיע בחלום מצב הפוך, מצב שבו מציל אותה אביה מפני סכנה.

ניתן לסכם ולומר, כי ההבדלים שבין הסיפורת לבין הטקסט האנליטי בנושא המיניות הם הבדלים שבתוכן ובסגנון. הפסיכואנליזה הרחיבה את המושג הצר של הדחף המיני להיבט רחב של מיניות ושלבנים בהתפתחות נפשית¹⁹³. השקפותיה בנושא זה שזורות בתיאור ופירושו הסימפטומים בצורה מרכזית ונחרצת. באמצעות הסגנון הזה מתקבל הרושם המוטעה כאילו מדובר באמת מדעית ולא בהסתכלות אנושית. הסיפורת, לעומת זאת, התרכזה במושג הצר של הדחף המיני והותירה את הטקסט עצמו פתוח לפירושים שונים. גם בסיפורים אחרים שבהם המספר מעורב יותר בהיבט המיני הוא בבחינת אפשרות נוספת ולא היבט מרכזי.

2.6.2.3 ההתייחסות להיבט הרפואי

על הזיקה של הטקסט הספרותי אל התיאור הרפואי כבר עמדתי בפרק הקודם¹⁹⁴. כפי שציינתי, ניתן למצוא בסיפורת תיאורים שדומים להפרעות נפשיות מוכרות מבלי שנתחמו על-ידי הגדרות והקבץ טיפוסי של תסמינים. פרויד, בדומה לסיפורת, התייחס אל משמעות הסימפטומים בצורה חתרנית,

¹⁹³ וראו 1.5.2.3 והערות 93 ו-315.

¹⁹⁴ וראו 2.5.

אולם בשונה ממנה תיאר את הסימפטומים עצמם על-פי התפיסה הרפואית המקובלת. השוני המהותי באופיו מתבטא לא רק בתוכן אלא גם ביחס כלפי מושא ההתעניינות.

השוני שבין התפיסה הרפואית לתפיסה הספרותית בא לידי ביטוי בכותרות התיאורים של ההפרעות. המקרה הטיפולי של דורה משובץ כאמור בתוך מסה שכותרתה: "קטע מתוך אנליזה של היסטוריה". הרושם המשתמע מכותרת זו הוא שפרויד מתייחס אל דורה קודם כל כאל נערה שסובלת מסימפטום רפואי של היסטוריה. ואכן, לכל אורך המסה התיאור הספרותי של בעיותיה ארוג בהסבר בעל אופי רפואי מדעי. הקונוטציה שמעוררת כותרת זו היא שפרויד ראה בדורה קודם כל אתגר רפואי לפני שראה בה דמות בשר ודם שמשוועת לעזרה. כדי להמחיש את הנימה הרפואית הבולטת במחשבותיו בחרתי לצטט מתוך דבריו את הפסקה הבאה. לאחר תיאור קצר של ההיסטוריה הרפואית והמשפחתית של דורה כתב פרויד:

סיפור המחלה, כפי ששירטטתיו עד כה, אין בו לכאורה שום עניין מיוחד. "Petite hysteric" עם הסימנים הגופניים והנפשיים השכיחים ביותר: קוצר נשימה, שיעול עצבני, איבוד קול ואולי גם מיגרנה, בנוסף לדכדוך, רגזנות היסטורית, ועייפות – מן החיים, שקרוב לוודאי לא היה לה אופי רציני. ללא ספק נתפרסמו כבר סיפורי מקרה מעניינים יותר של חולים היסטוריים, ולעתים נרשמו גם בדייקנות רבה יותר. שהרי גם בהמשך לא נמצא זכר למפגעים כמו רגישות העור, הגבלת שדה הראייה וכדומה. בעניין זה ארשה לעצמי להעיר שכל הרשימות הללו של תופעות משונות ומפתיעות הכרוכות בהיסטוריה לא קידמו בהרבה את הבנת המחלה, שהסתום בה עדיין רב על הנגלה. קודם כל דרושה לנו הבהרת המקרים היותר שכיחים דווקא, על הסימפטומים הטיפוסיים שלהם. מרוצה הייתי אילו אפשרו לי התנאים לספק הסבר מלא למקרה הזה של "היסטוריה קטנה". לאור התנסויותי עם חולים אחרים, אין לי ספק שהאמצעים האנליטיים שלי די היה בהם להשגת המטרה הזאת. (פרויד [1905] בתוך ברמן, 1993, עמ' 41).

דברים אלו נכתבים כמבוא לסיפור הטיפולי עצמו, אבל גם בהמשך הטקסט מופיעה התייחסות דומה. פרויד, כאיש מדע, מעוניין להקיש מן המקרה הפרטי של דורה לתהליך עקרוני של היווצרות הסימפטומים ההיסטוריים. בהקשר זה הוא מציין את תרומתם של תנאים גופניים מולדים שתרמו להיענות הגופנית כלפי הסימפטום:

גם באשר להתקפת השיעול ואיבוד הקול של דורה לא נגביל את עצמנו לפרשנות הפסיכואנליטית לבדה, אלא נמצא מעבר לה את הממד האורגני, שממנו נבעה "הנכונות הסומטית" לבטא כך את געגועיה לאהוב הנעדר זמנית. ומי שיתרשם שבמקרה זה הקישור

בין הביטוי הסימפטומטי לבין תוכן הבלתי מודע של המחשבות בוצע בזריזות ובשום שכל, ישמח בוודאי לשמוע שכך יקרה גם בכל מקרה אחר, בכל דוגמה אחרת. (שם, עמ' 51).

מתוך גישה שונה, בחרה הסופרת דבורה בארון בצירוף המילים "דרך קוצים" ככותרת לסיפור חייה של מושה. בצירוף מילים זה היא משתמשת כמטפורה לתיאור המכשולים והייסורים הנערמים בדרכה של מושה (הרציג, 1992, ב, עמ' 70). אף על פי שהטקסט הספרותי מתאר סימנים טיפוסיים להפרעה היסטורית אין הוא משתמש בהגדרה כזו לכל אורך מהלך הסיפור. בעשותו כן הוא אינו מכוון מראש לאוסף רפואי קבוע של סימנים ותסמינים. ההסתפקות בציון העובדות מבלי שתפורט משמעותן הרפואית מאפשרת לקורא להתייחס אל קשייה של מושה מבלי למצות מראש את האפשרויות הנפשיות או הגופניות שבמצבה. כמו כן מתגלה נטייתו של הסיפור להיות קשוב למצוקותיה הנפשיות כאדם מבלי לנסות ולהקנות לבעיותיה ממד סמלי "שמעבר". במילים אחרות, בטקסט הספרותי מצוקתו הנפשית של הגיבור היא העומדת במוקד התיאור. לעומת זאת בתיאור הפסיכואנליטי, כדומה למודל הרפואי בולט הניסיון להסביר את המצוקה הפרטית באופן גורף.

2.6.3 סיכום

נראה כי התיאור של החריגות הנפשיות בטקסט הספרותי ובמסה הפסיכואנליטית משלב בתיאור הסימפטומים את האטיולוגיה. הפירוש הפסיכולוגי מובלע בטקסט הספרותי בצורה חתרנית וגמישה ואילו בטקסט הפסיכואנליטי מובע באופן מפורש ונחרץ. מבין הפירושים השונים להיווצרות תופסת הסיבתיות המיניות מקום מרכזי בטקסט הפסיכואנליטי. בטקסט הספרותי נתפשת המיניות במובן הצר של הדחף המיני, והמקום היחסי שלה, אם בכלל קיים, משתנה לגופו של סיפור. בניגוד לטקסט הספרותי, חלק מן התיאור הקליני הפסיכואנליטי נושק ליסודותיה של הפסיכיאטריה. עיקרו של ההבדל נעוץ בהתייחסות אל הסימפטומים מתוך הקבץ מוכר של מחלות נפשיות ואל היבטים גופניים רלוונטיים לצמיחתם של ההיבטים הנפשיים. כמו כן, אף ששני התיאורים מתארים את הקשיים הנפשיים של היחיד, הטקסט הפסיכואנליטי חותר אל הכללי במקום אל הפרטי. הדבר בא לידי ביטוי בניסיון להכליל מן הקשיים של המטופל הספציפי משמעויות מהותיות ואוניברסליות.

2.7 תיאורים של מצבים נפשיים בסיפורת בהשוואה לתיאורים בפסיכולוגיה

האקזיסטנציאליסטית

הסיפורת והפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית תיארו את ההתנהגויות של כל פרט באמצעים ואופנים ספרותיים. מבין שלל התיאורים הקיימים בסיפורת נקשר בתודעה התיאור של חיים מרוקנים ממשמעות ועניין כציור טיפוסי להתנהגות לקויה על-פי האסכולה האקזיסטנציאליסטית.

2.7.1 ייחודיות והנירוזה הקיומית

הסיפורת והפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית תיארו את הפרופיל האופייני לחייה של כל דמות תוך כדי הדגשת הייחודיות של כל פרט. קצרה היריעה מלהביא כאן את הסיפורים עצמם שמשקפים בצורה נאמנה את הייחודיות של כל אחת מן הדמויות. הסקירה החטופה בנספח 1 מאפשרת חלון הצצה לצירוף הפרטים המיוחד של כל אחת מהן. גם בפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית כל תיאור עומד בפני עצמו. בגלל נקודת מבט עקרונית שפוסלת את הנטייה המדעית אין בה ניסיון להכליל מן ההתנסויות הפרטיות אל מצבים רגשיים המשותפים לכל בני האדם.

כפי שציינת¹⁹⁵ התיאור האקזיסטנציאליסטי של הבעייתיות הנפשית מדגיש את המצוקה הרגשית הטבועה בהתמודדות הקיומית עם החברה המודרנית. נקודת המבט הזו מתארת תמונה טיפוסית של אדם ממורמר הסובל מריקנות ושעמום. במידה רבה נראה כי קיימת חפיפה בין מצבים כאלו, שהוגדרו בספרות האקזיסטנציאליסטית כנירוזה הקיומית, לבין מצבים שביקורת הספרות הגדירה כמצבי תלישות¹⁹⁶.

תחת הכותרת של הנירוזה הקיומית תיארו פראנקל (1985) ומאדי (Maddi, 1967) תחושות עמוקות של ייאוש, חידלון, וקשיים רגשיים לזבוק באמת כלשהי. למעשה היבטים אלו קרובים במהותם לסימני קליניים של מצבי דיכאון ומלנכוליה. מצבים כאלו כבר תיארתי בהרחבה (בסעיף 2.3.1) כתופעות נפשיות רווחות בסיפורים שבהם דנתי. מבין אותן הדמויות שבמצבן הנפשי הדכאוני דנתי ניתן לזהות אצל חלקן מוקדים רוחניים קיומיים, המשווים למצבי נפשם אופי של דיכאון קיומי.

לקבוצה זו ניתן לשייך גיבורים רבים כמו למשל נחמן ("לאן?"), השא ("הבן האובד"), יקיל ("דמון יהודי"), דב ("הזקן המטורף"), ירמיה ("בחורף"), חייקל גילפן ("מעבר לחיים") ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה"). רובם ככולם סובלים מקשיים במימוש עצמי. בשלב הראשון הם עוקרים ממקום

¹⁹⁵ וראו 1.6.1.

גידולם בהתלהבות מסוימת, אך ככל שמתארך הזמן גוברת האכזבה מן העולם הרוחני החדש. האיזאלוגיות החדשות והעיסוקים החדשים מאכזבים לא פחות מהווי החיים הדתי-מסורתי שבו גדלו. ככל שגוברת הספקנות הם נשארים תלויים ועומדים בין שני העולמות מבלי יכולת להשתייך לאף אחד מהם.

מנקודת המבט האקזיסטנציאליסטית הכישלון במציאת משמעות חדשה הוא שהוליד בתוכם ייאוש וטירוף וחוסר תקווה. רובם ככולם שעסקו בסוגיות מרכזיות של החיים בנעוריהם מתנהלים בהמשך חייהם ללא כל מטרה. השיממון הרגשי שמשתלט עליהם בא לידי ביטוי גם בנטייה בלתי-פוסקת לחטטנות פנימית על חשבון היכולת ליהנות מן החיים הלכה למעשה. ההרגשה השלטת במציאות חייהם של אותם גיבורים היא הרגשה של "אין מוצא". למרות הזמן הפנוי שברשותם הם מצטמצמים בפעולות הקשורות לעצם השמירה על הקיום.

2.7.2 סיכום

התיאורים הספרותיים של המצבים הנפשיים של הגיבורים זהים בטבעם לתיאורים של המקרים הטיפוליים בפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית. הרעיון היסודי הוא התייחסות לכל קשת הבעיות האנושיות, אך תוך כדי התמקדות בבעיות הייחודיות לכל פרט. כמו כן מתברר שחלק מן המצבים הנפשיים הנושאים סימנים טיפוסיים של דיכאון ניתן לאייך כתיאורים טיפוסיים של נירווה קיומית. נקודת המבט הזו מתאפשרת מפני שהגיבורים שוקעים בתחושה של ייאוש לאחר שנאשו מהמתמודדות יעילה עם הסוגיות האנושיות של המהות והתכלית.

2.8 סיכום פרק ג: תיאורים של מצבים נפשיים בסיפורת בהשוואה לתיאורים

בספרות הקלינית המודרנית

מתוך ההשוואה שבין הסיפורת לבין הפסיכיאטריה המודרנית עולה כי שתי הגישות תיארו קשת רחבה של מצבים נפשיים. לעומת הפסיכיאטריה, התיאורים הספרותיים של התפקודים הנפשיים נוטים להיות מפורטים ואינם נתחמים בגבולות של מינוחים אבחנתיים. כמו כן, שתי הגישות הכירו אמנם בהשפעתם של גורמים מגוונים על הבעייתיות הנפשית, אך בניגוד לפסיכיאטריה השאירה הסיפורת פתח גם להשפעתם של גורמים עלומים. כמו כן שילבה בתאוריה באופן חי ודינמי את הקשר שבין הגורמים להיווצרות הסימפטומים לבין הסימפטומים עצמם.

בהשוואה למסות הפסיכואנליטיות של פרויד נמצא דמיון רב באופן הפואטי של הצגת התפקוד הנפשי המופרע. מתברר שבשני סוגי הטקסטים קיימת מזיגה בין תיאור הסימפטומים לבין הגורמים להיווצרותם. עיקר השוני נעוץ בעמדתו הפרשנית האקטיבית של פרויד בגוף התיאור מול העמדה הסובלנית והפתוחה לפירושים שונים של המחבר המובלע בסיפורת. כמו כן, בניגוד לטקסט הספרותי נקודת המוצא של ההתייחסות אל המטופל ובעיותיו היא נקודת המוצא הרפואית. הבדל נוסף מתייחס להסבר המיני. מבין מגוון ההסברים השונים המובלעים בטקסט הספרותי בולט בחשיבותו במסה הפסיכואנליטית ההסבר המיני. בניגוד למשמעות המצומצמת שלו בסיפורת כדחף ארוטי שאינו בר-כיבוש הוא מופיע במסה הפסיכואנליטית במשמעות הפסיכו-סקסואלית הרחבה שלו.

הדמיון המובהק ביותר נמצא בין התיאור הספרותי לתיאורי המקרה באסכולה האקזיסטנציאליסטית. מבחינה מהותית שני סוגי הטקסטים מתארים בשפה ספרותית ובסגנון דינמי את המאפיינים הייחודיים לכל פרט. המגמה הזו נשמרת גם מתוקף ההימנעות מהכללות גורפות או מהיצמדות לדפוסים מוכרים של תסמונות רפואיות. רבים מן התיאורים של סיפורת התקופה מצירים מצבים של תלישות חברתית ונפשית. מצבים אלו תואמים במיוחד את התיאורים של הנירוזה הקיומית באסכולה האקזיסטנציאליסטית.

3. חלק שלישי: ההסברים לשיגעון בסיפורת העברית

פרק א: מצבי דחק בחברה היהודית בראשית המאה העשרים

3.1 פגעי המציאות הריאלית והשלכותיה

התהליכים הכלכליים, החברתיים והרוחניים שעברו על העם היהודי במזרח אירופה בראשית המאה העשרים יצרו לחצים בעלי פוטנציאל רגשי להתפרצות של מחלות נפש (הולצמן, תשנ"ב א). אציג כאן בתמצית את חומרי המציאות ואראה כאן כיצד השתקפו פגעי המציאות הריאלית בסיפורת התקופה.

3.1.1 אפליה

3.1.1.1 רקע היסטורי

גילויי האנטישמיות באו לידי ביטוי בחוקים מפלים בתחומי חיים שונים, אשר גרמו לבעיות תעסוקתיות וכלכליות. החל משנות התשעים של המאה השמונה-עשרה הוטלו על יהודי רוסיה הגבלות חמורות על חופש המגורים, והם נאלצו להתגורר ב"תחום המושב היהודי" (החלק המערבי של רוסיה: ליטא, ביאליסטוק ואוקראינה, ומ-1818 ב"מלכות פולין", כולל העיר וארשה). למעט שכבה דקה של בעלי זכויות יתר נאסר עליהם לעבור לשטחי רוסיה הפנימית. החל מ-1882 נאסרה על היהודים ההתיישבות בכפרים שבתחום המושב, וחל איסור על רכישת נכסי דלא נידי מחוץ לערים ועל חכירת אחוזות ואדמות חקלאיות. ההצטופפות במרכזים היהודיים יצרה תנאי מצוקה כלכליים קשים מנשוא עקב הריבוי הטבעי הגדול. תנאים אלו הוחרפו בעקבות הגבלות נוספות שהוטלו על היהודים בתחומים של חופש העיסוק הציבורי והפרטי¹⁹⁷. מגבלות אלו צמצמו עוד יותר את מקורות הפרנסה. בתחום הצבאי נחסמה בפני היהודים האפשרות להתגייס לצבא על בסיס מקצועי, ובמסגרת גיוס החובה נמנעה מהם אפשרות הקידום לקצונה. בימי מלחמה היו בסיכון נפשי גבוה במיוחד בגלל שנשלחו לאזורים מסוכנים ובשל כפל נאמנויות, כלפי השלטון וכלפי עמם. החל משנת 1886 נקנסו משפחותיהם של צעירים שלא גויסו, בסכום עתק של 300 רובלים, שדרדר עוד

¹⁹⁷ בתחום הציבורי גורשו יהודים משירותים ממשלתיים, ונאסר עליהם לעסוק במקצועות חופשיים כגון רוקחות, רפואה, שופטות, והוראה ציבורית ופרטית. רבים בעיירה נאלצו לעסוק במסחר זעיר וברוכלות, והכנסתם הייתה דלה. ככל שהמשפחה סבלה מעוני רב יותר כך פחתו סיכוייהם של בניה לרכוש השכלה וידע. בתחום הפרטי גרמו המכסות שנקבעו לקבלת התלמידים לבתי הספר התיכוניים ולאוניברסיטאות למאבק עז על מקומות אלו. מתחרות זו יצאו כשהם חבולים בגופם ובנשמתם. (על-פי Wolf 1912).

יותר את מצבן הכלכלי. על השפעתם של תנאי חיים אלו על מצבם הנפשי של בני הדור ניתן ללמוד גם מן העיתונות העברית בת הזמן¹⁹⁸.

3.1.1.2 אפליה, גזירות ועוני והשלכותיהם הנפשיות

על תיאור תוקפו של הגורם הכלכלי בסיפורת התקופה, כסימן היכר של ההווי היהודי הקולקטיבי וכגורם העלול להעביר אנשים על דעתם, עמדו כמה ממבקרי היצירות של סיפורת זו. לשם דוגמה: גוברין (1985) הדגישה זיקה זו אצל גיבור המרכז בסיפוריו של שמחה בן ציון; יוסף אבן (1977) דן בהשפעתה של המצוקה הסוציאלית-כלכלית על הדמויות ביצירותיו של יוסף חיים ברנר; יצחק בקון (1978) תיאר את מרכזיותו של פן זה בסיפוריו של גרשון שופמן "הערדל" ו"רפאל".

ממחקרים אלו ומתוך עיון ביצירות מתברר כי סיפורת זו ממחישה היטב את חוויית העוני כחויית יסוד בחייהן של הדמויות שהשתגעו. הגזרות הכלכליות וחוקי האפליה, אשר שימשו נקודת מוצא להשמטת הבסיס הכלכלי, מובלעות בתיאור תנאי קיומה החומרי הדלים של האוכלוסייה היהודית באותה העת. מבחינה תמטית רוב רובה של סיפורת קורפוס המחקר משקפת מציאות זו¹⁹⁹, כחלק מסימני ההיכר של התקופה, ורק מיעוטה מתאר מצבי מצוקה נפשית על רקע מצבים של התרוששות כלכלית מפאת סיבות שאינן קשורות במישרין למציאות ההיסטורית. אלה גם אלה מתארים את חוויית העוני כחויית יסוד המשותפת לרבים מבני הדור שלקו בנפשם. במסגרת הדיון בהיבט מרכזי

¹⁹⁸ מדורי המדע ופרסומים מדעיים פופולריים מקדישים בתקופה זו מקום נרחב לתיאור מחלות נפש אצל יהודים על רקע הפרעות ועקב תנאי חיים ירודים. להלן מספר דוגמאות: " ... רבים מהם [מחולי הנפש] היו ישרים ותמימים, אוהבי עבודה ומביאי תועלת לחברת המין האנושי, חיו חיי משפחה, ויאהבו את קרוביהם וגואליהם [קרובי משפחתם]. רבים מהם היו בעלי כשרונות נפלאים, אך החלק היותר גדול מהם סבלו מחסור ועוני, נשאו חרפה וסבת, גרוש [גירוש] ויגון, מבנה גוים נהרס עד היסוד, ולבסוף נפלו בידי צרה, הצרה היותר גדולה בחיי המין האנושי [...] היו למשוגעים" (אזגור, 1902, גיליון 276). אחת הדוגמאות המשקפת את ההשערה בדבר השפעת מצבי הדחק על מחלות הנפש היא מאמרו של מרגולין (1902), אשר הסתמך במאמרים שפרסם בעיתון "המליץ" על דעותיהם של רופאים ידועי שם: "היינו לסוחרים, רוכלים, סרסרים [מתווכים], שולחנים [חלפנים] או בעלי מלאכה ו"אנשי רוח" שאינם בטוחים ליום המחרת, ולעבודה ה"רוחנית" הזאת המתשת את כוחו של אדם נוספו הרדיפות והגזירות האיומות במשך אלפיים שנה [...] ומה פלא כי כל הדברים האלה שברו את רוחנו ועוררו את עצבינו והיינו לעם שכלו [שכולן] עצבים [...] והיינו עם דל ורזה, קצר קומה וצר חזה, חסר דמיון ואין אונים, ובמקום שיחלשו כל האברים יחלשו העצבים והרוח [...] והיו מסוגלים לחלי [לחולין]" (מרגולין, בתוך פיורה, 1999, עמ' 38).

¹⁹⁹ כנקודת מוצא לדיון בהיבט זה שימשו היצירות הבאות: "המעורב בדעת" (יל"ג); "הכל בחכמה נעשה" (אבן-ספיר); "ליל נדודים" (ברשדסקי); "דמון יהודי" (גולדזין); "נדודים", "בחורף", "מסביב לנקודה", "מן הזווית" (ברנר); "הזקן המטורף" (ליפמן); "חולשה" (מידניק); "מעבר לחיים" (בן ציון); "אב ובנו" (שטיינברג); "בבית המשוגעים" (בארון); "הבן האובד", "בית קורש", "בין החיים והמתים", "קלונמוס ונעמי", "ישעיהו" (בן-גוריון); "רוחות רעות", "יום הדין של פייבקה" (ברקוביץ); "מעלות ומורדות" (עגנון); "כל הימים", "במצור ובמצוק" (שופמן).

זה יוזכרו היבטים משמעותיים נוספים המאפיינים את נפגעי הגזרות והקשיים הכלכליים, כמו למשל הידרדרות מוסרית וקיטוב חברתי. עיקרו של הדיון ייוחד למקומם של מצבי העוני בעיצוב אישיותם ושיגעונותיהם של הדמויות מנקודת מבטם של היוצרים.

מתברר כי מרבית הדמויות ביצירות המתארות את מצבי העוני כהוויית יסוד בחייהן משתייכות למעמד החברתי הנמוך (בנים לרוכלים, בעלי מלאכה, חקלאים עניים וכד'). מיעוטן משתייכות לשכבה אמידה שהתרוששה מנכסיה (למשל, ר' חנן אבא מ"מעלות ומורדות"; שמואל מ"קלונימוס ונעמי", ואברהם בן שמעון מ"בית קורש"). ורק שתיים מבין המגוון העצום של הדמויות שהשתגעו משתייכות לשכבה האמידה של "בעלי הבתים" בחברה היהודית (ביילה מהסיפור "ביילה המשוגעת", ודוד'קה מהסיפור "בעל הנרות"). נתונים אלו מחזקים את הרושם שהמצוקה החברתית הייתה אחד מתנאי היסוד בחייהם.

כפי שיתברר להלן, סיפורים אלו גדושים בתיאורים מפורטים של העוני השולט בחיי העיירה, בחיי גיבוריה ובמראותיה. בדוגמאות הבאות אשתדל לעמוד על הניואנס המיוחד בכל אחת מן היצירות, ועל האופן שבו מעוצבת הזיקה בין העוני ובין השלכותיו על מצבו הנפשי של הגיבור.

א. הצביון היהודי של העיסוק והשלכותיו

צביונה היהודי של השאלה הסוציאלית בשל חוקי האפליה והגזרות, אשר זעזעו הלכה למעשה את המוני היהודים, משתקפת בקיפוח הפרנסה של הגיבורים ובתחומי העיסוק החדשים שנוצרו. על רקע זה של הגבלות נפגעו היהודים בשני מגזרים עיקריים. התחום הראשון נוגע לקיפוח פרנסתם המסורתית כחוכרים וכמוזגי יין.²⁰⁰ התחום השני נוגע למעמד המיוחד של הצעירים המכונים "אקסטרניס". על רקע המגבלות להתקבל לגימנסיות ברוסיה, בחרו צעירים רבים ללמוד בערים הגדולות בלימודים אקסטרניים כשהם נאבקים על קיומם. רבים מהם התפרנסו במהלך לימודיהם כמורים פרטיים לבניה של החברה היהודית הבורגנית האמידה. להמחשת מצוקותיהם של המוזגים ושל המורים הפרטיים נבחרו שתי דוגמאות טיפוסיות. האחת מתוך הסיפור "דמון יהודי"²⁰¹ (גולדין, 1900) והאחרת מתוך הסיפור "חולשה" (מידניק, 1904).

בסיפור הראשון, "דמון יהודי", מופיעים תיאורי רקע רבים, שאינם קשורים בהכרח אל המרכז העלילתי. מדובר בסיפור ארוך הפורש לפני הקורא את קורותיו של הגיבור מימי ילדותו בעיירה אלון ועד לבגרותו. המספר שב לבקר בעיירה זו לאחר חמש שנות היעדרות, ופוגש במציאות

²⁰⁰ החכירות, ובראש וראשונה מכירת היי"ש, תפסו חלק נכבד בפרנסת יהודי מזרח אירופה, אשר נעשו ברוב המכריע של המקרים גם למוזגים. זכויות המונופולין שלקח לעצמו השלטון בפעילות זו, ואשר נמסרו לכל המרבה במחיר, גרמו לצמצום רב במספר המוזגים היהודים שיכול היה להתפרנס ממשלח יד זה, עד להיעלמותו המוחלטת מן הפרנסות היהודיות ברוסיה בשנות התשעים של המאה ה-19 (על-פי אטינגר, 1969).

²⁰¹ ראו "דמון יהודי", גולדין, 1900 ספר שני, פרק יא, עמ' 86-91.

עלובה, מרודה, שהכול טובב בה סביב בעיות פרנסה וקיום חומרי. בפרק יא (חלק שני) של הסיפור משקפת אפיזודה קטנה את מצבם המר והירוד של המוזגים כחלק מייצג של הבעיה שמתחבטת בה העיירה כולה. המספר, המתגורר באכסניה של יודקה, נחשף לחוויה אישית של חקירה שהוא עובר על בשרו בחשד לרכישת יי"ש מבעל האכסניה. הוא מתאר בהרחבה יחסית את החקירה המשטרית כמו להבליט באופן מוחשי את התנאים החיצוניים שהקשו עוד יותר על הדחקות בעיירת מולדתו. אפיזודה זו הופכת לדגם מוקטן של חיי היהודים בצל הגזרות, חיים שבתוכם נמצא יודקה החושב כל הזמן על דרכים לפרנס את ילדיו הקטנים. הפחד וחוסר הביטחון הכלכלי גורמים לו להיות אדם מבוהל ומעונה. כל ניסיונותיו לעקוף את החוק הופכים את מגעיו עם העולם ל"חיי ארנבת רעבה ונפחדה", כלשון שמואל ידידו של המספר. באפיזודה זו ניכרת עמדת האהדה של המספר כלפי מצבו של יודקה, כפי שהוא מביע אותה מפורשות: "והלב הזה ידוע על יודקה, ה'קיבה הריקה', אשר איננה יודעת דיני אסור והתר: לחם תבקש...ומה יעשה האדם הישר הנתון בין המצרים, בין חמלה וחובה?" (91) בהגדרה זו של "קיבה ריקה" יש משום ביטוי תמציתי לחוויית היסוד בעיירה היהודית המתוארת בווריאציות שונות ביצירה. התבנית האמנותית קושרת בין מצבים אלו למצוקה הנפשית ולהידרדרות המוסרית, אשר תידון בהרחבה בסעיף הבא.

כאמור לעיל, פן תמטי נוסף המאפיין את הצביון היהודי של המצוקה החומרית-נפשית של התקופה עולה מתוך תיאור מצוקתם של המורים הפרטיים. הסיפור העברית עיצבה את דיוקנם של מורים אלו כדמויות החיות חיי עוני ובדידות (בדרך כלל בעיר אחרת), ונתונות לגחמותיה ולהשפלותיה מעוררות הסלידה של החברה הבורגנית העשירה. מבין הדמויות שתוארו בהקשר זה בסיפור התקופה (כמו למשל יעקב אברמזון, בסיפור "מסביב לנקודה"; פליגלמן, בסיפור "פליגלמן" וכו') בחרתי בפינרמן, הגיבור המרכזי בסיפור "חולשה" (מידניק, 1904).

במרכז הסיפור "חולשה" מצויה החוויה הכללית של ההשפלה הכרוכה בעיסוק בהוראה הפרטית על הרקע המובהק של חיי דחקות. הגיבור המרכזי, פינרמן, מנסה להשקיע את כל מרצו בתלמיד האחרון שנותר לו בהכנה לבחינות הכניסה לגימנסיה ובהקניית השפה העברית. עיקר התסכול נובע מהיותו של תלמיד זה "הדיוט גמור" ובן לאב חנווני בור ועם הארץ. בשפה לעגנית מתאר המספר כיצד האב מתהדר בשפה מליצית זרה, בעוד שאפילו שפת האם שלו עילגת ומשובשת. למעשה, אין לתלמיד כל עניין בלימודים וגם אביו שואף להרחבת ההשכלה של בנו משקולים חברתיים של מעמד. מסיבות חברתיות הוא חותר לכך שבנו ירכוש השכלה כמנהג ילדי הבורגנים בגימנסיה (עמ' 70). כאשר ציפיותיו אינן מתממשות הוא מפליא את מכותיו בבנו ומפטר את פינרמן מתפקידו ללא התראה מוקדמת ומבלי לשלם לו את מלוא השכר החודשי כמקובל. ההשפלה של פינרמן מגיעה לשיאה כאשר הוא טופל עליו אשמת שווא לפיה הכה את בנו כדי לחמוק מן התשלום המגיע לו

בבית המשפט. לאחר שזכה במשפט בשלושה רובלים, חדל פינרמן מלתפקד. הוא שוקע בהזיות וכל קיומו המנטלי מתמצה במחשבות טורדניות אחר פתרון כלכלי קיומי, ובמחשבות התאבדות. הוא משוטט ברחובות כשהוא רעב, בודד ומיואש. לבסוף הוא מחפש מזור לחולשתו הפיזית, ובעיקר לחולשתו המנטלית, בבית החולים. מקום זה משמש עבורו מעין שטח הפקר שבו אינו נדרש להתמודד עם מציאות החיים.

ב. מלחמת הקיום על השלכותיה הנפשיות

הדוגמאות הבאות מטיבות לתאר את יחסי הגומלין שבין המצוקה החומרית לבין המצוקה הנפשית שהתפתחה בעקבותיה.

הסיפור "מעבר לחיים" (ש' בן-ציון, 1904) מתאר את מלחמת הקיום בעיירה כמעצבת את אישיותו ואת מצוקתו הנפשית של הגיבור המרכזי, חייקל-גילפן. המספר מתאר את הדברים מנקודת מבטו של הגיבור בעת שובו לעיירה כאדם בוגר לאחר שהייה ממושכת בכך. נקודת מבט זו כמו באה לחזק את הרושם בעיני הקורא המובלע כי מדובר בראייה מרוחקת, בוגרת, מבינה ומפוכחת יותר, של אדם השופט את הדברים ממרחק של זמן. הראייה ה"אובייקטיבית" כביכול של המספר-הגיבור מחדדת את כוחה של הדלות כתופעה מנוונת ומנוולת מבחינה אישיותית ורגשית: "כל אחד טבוע ומפרכס רק בדאגתו, דאגת פרנסה, המייבשת את מוחו ולבו. דאגה זו נתדבקה בהם כפרזיט ומוצצת מהם כל רגש של חיים ונחת, כל חפץ ושאיפה חברותית וציבורית, כל תשוקה ואהבה למשא-נפש שהוא יותר נעלה, יותר נאה, יותר נאצל מן הדרישות והייסורין של חול. עניות, קבצנות נמבזה וקמצנות ברגשי אנוש ומשאלותיו, עם-ארצות גסה, חומריות שפלה עם שפלות-ידיים מכלימה. כל אחד חי רק באגואיזם חסר-אונים שלו וצמא לפרוטה, לפרוטה ולזוז..." ("מעבר לחיים", עמ' עט). על אף שאין הדברים נמסרים במפורש מנקודת מבטו של גילפן, ההווי בעיירה מתואר כבעל תפקיד נכבד בתחושותיו הדיכאוניות והאבדניות של הגיבור בבגרותו. על רקע דאגות הפרנסה מתוארת אווירה שלילית של עולם המבוגרים, שבסביבתו הפשוטה, הגסה והחומרנית אינו מסוגל להיות ער לצרכים האנושיים של הזולת. במרקם הכללי של היצירה מתוארת אומללותו של הגיבור כתוצאה מהרקע המיוחד והמובהק של עיירתו באותן השנים.

המחבר בסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880) קושר באמצעות המספר בין תנאי המצוקה שבהם גדל ובין חרדותיו ואישיותו כבר מיום לידתו. תפיסה זו מנוסחת היטב כבר בפסקה הראשונה של הסיפור. "כזרע אמת ממקור ישראל, כיהודי כשר מלדה ומבטן, הייתי מלדה ומבטן איש הירא ורך הלבב. ואיככה אוכל והייתי לאיש אחר? הביטו אל צור חוצבתי ואל מקבת בור נוקרתי. הן ברגזה חוללתי ובדאגה יחמתיני אמי. אבי נדד כל יומו ללחם, הכשיל כוחו בשעלי שעורים ואמי שמרה עת בואו בכליון עינים נמעיה רותחו ולא דמו. [...] ובצאתי ממעי הדאגה, ובעזבי היכל נמוג זה, ברכים כושלות קדמוני ושדים צומקות ינקתי" ("המעורב בדעת", עמ' קכו).

הזיקה הרעיונית המופיעה בפתוח בין מצוקתו החומרית לחולשתו הנפשית של הגיבור, זוכה בהמשך הטקסט לתמיכה עקרונית באמצעות עיצובן של אפיזודות שונות שבהן נגרמה לגיבור מצוקה נפשית עזה מחמת עוניו. לפי המסופר, כיוון שהוריו לא עמדו בתשלומים הנדרשים ללימודיו בבית המדרש היה נתון להטרדות בלתי פוסקות מצד יחיאל הגבאי. האפיזודות השונות של ההתעמרות, החושפות את הפן המכוער של העוני, מבליעות בתוכן ביקורת סמויה על החברה היהודית. המסקנה המשתמעת מתיאורים אלו היא שהתלאות הנפשיות הן מנת חלקם של בני עניים, אפילו בבית המדרש, מקום רוחני חינוכי האמור לייצג ערכים של כבוד וחמלה.

מתוך פילוסופיית חיים דומה נכתב גם הסיפור "בחורף" (ברנד, 1903). בסיפור זה לובשות התבניות המארגנות את הקישור הסיבתי בין תנאי העוני בבית הגידול לבין המצוקה הנפשית של גיבורו צורה אמנותית מורכבת יותר. קיימת כאן תקבולת בין מצוקת דוד ההורים לזו של דוד הבנים מבחינה פיזית ורוחנית. מן ההיבט הטכני, האנלוגיה מסתמכת על תיאור של מרכיבים זהים בתיאורי העוני של האב לתנאי החיים שבהם גדל והתפתח בנו ירמיה. נוכח הזיקה המעוצבת בין תנאי חייו של האב לבין הנסיות הנפשיות שלו להתנהגות פתולוגית, נוצרת בלב הקורא ציפייה לפעילות נפשית דומה אצל בנו ירמיה. הזיקה הראשונית בין הדלות החומרית למצוקה הנפשית של האב, הנרמזת באופן סמוי, חושפת את עמדתו המובלעת של היוצר, כפי שמופיעה בצורה ברורה יותר בהמשך היצירה. מסקנה זו משתמעת ומנוסחת במפורש בסיטואציה שבה מסופרת לגיבור על-ידי אמו אפיזודה מן השנה החולפת. בסיטואציה זו מתוארת "דקות העצבים" של אביו בשעה שנזקקה אמו לפת לחם לשם החלמתה. המשפחה נותרה ללא פרוטה והאב ללא פרנסה עקב מחלתה הקשה. כאשר החלה להתאושש ביקשה האם לגבות את שכר הלימוד של בעלה כדי לקנות כיכר לחם שהייתה נחוצה לשם החלמתה. בסיטואציה זו, שבה הושבו ריקם בקשותיה ותחנוניה מאשת החנווני, מתוארת התפרצות הזעם על סף הטרורף של האב. הוא משמיע זעקות ויוצא לדרכו ללא לבוש עליון לגופו. בהקשר זה מתוארים תחנוניה של האם ובתה בפני האב להישאר בביתו מחשש שמביעה האם בדיבור ישיר: "אני הלא יודעת אותו תמיד ... בפרט בעת כזו... מרוב מצוקה, איש כמוהו מוכשר לחולל שם פרעות, לאבד ולשבר... גם להכות...". ("בחורף", עמ' 229). בדרך זו מובלעת העמדה הפסיכולוגית של האם ביחס לפוטנציאל הטמון במצבי מצוקה כלכלית להוציא מן הכוח אל הפועל תגובות רגשיות קיצוניות.

הסיפור "בין החיים והמתים" (בן-גריון, 1905) הוא סיפור אשר כפי שמציינת ציפורה כגן (תשמ"ג) מעוצב כנובלה רומאנטית המגשרת באמצעות תבנית אגדית סיפורית על פני המחיצות שבין החיים והמתים. אף על פי שהגבולות מטושטשים בין מציאות ודמיון, הסיפור מעוגן בזמן ובמקום ובריאליה קונקרטיית. לפיכך יש גם יסוד להתייחס למפגש שבין ואסיל הגוי ליצי-נחמן המת כמפגש שהוא פרי דמיונו הקודח. מנקודת מוצא פסיכולוגית זו המתייחסת, לתגובתו של ואסיל כאל הזיה, מן הראוי

לציין כי בסיפור זה, שלא כבקודמיו, מעוצבת המציאות החומרית הקודרת בחייו של גוי. הדמות הזו משמשת בתפקיד של שומר בית הקברות היהודי. הסיפור מתאר מנקודת הראות של המספר מפגש שהתרחש בין הגיבור לבין אחד המתים שקם לתחייה. התנאים הקשים של הדלות ושל מזג האוויר, שתאוריהם מפוזרים לכל אורך היצירה, מספקים רמז להשפעתם על תענועי דמיונו. דרגת המובלעות של נסיבות אלו עולה ככל שתיאור התנאים סמוך יותר למפגש הלילי. וכך מתאר המספר את הנסיבות הקרובות ביותר למפגש זה: "ליל חורף היה. קור גדול שרר ויקפא כל בשר. קרוש היתרן, הגבעות תעטינה מכסה לבן, ובית-הקברות קבור בערימות שלג, ורק פה ושם יראה עץ שבור, או גם ראש מצבה נוצצת לנוגה הירח." ("בין החיים למתים", עמ' רכג). כך, אף שאין קישור סיבתי מפורש, המספר נוקט בתיאורים אלו ודומים להם כדי להפגין את הנסיבות להתפתחות הבלבול האופייני להלך רוחו. הדמות של הגוי מרחיבה את הנושא של השפעת העוני על מצבים נפשיים לזווית ראייה של אמת אוניברסלית שמתעלה מעל לפן הלאומי היהודי.

ג. השפעת העוני על ההידרדרות המוסרית-נפשית

ביצירות אחדות מושם דגש בהשפעת חיי העוני על ההידרדרות המוסרית והנפשית. סיפורים אחדים מתארים מצבים של מעילה באמון ומעילה כספית על רקע מצוקה חומרית. סיפורים אחרים מתארים תופעות של זנות והפקרות מינית. מדובר בהיבט חריג במיוחד על רקע הווי החיים היהודי השמרני בגלות.

דוגמה טיפוסית להידרדרות הכספית מופיעה בסיפור "הבן האובד" (בן-גריון, 1900). בסיפור זה מתוארים מעשים של גנבה ומעילה כספית על-ידי נערים יהודים שאינם מורגלים במעשים כגון אלו. הגיבור המרכזי, השא, מתואר כמי שגדל בתנאי דלות כיתום מאב ובן לאם קשת יום. בכורח נסיבות אלו לא הצליח לממש את שאיפותיו האקדמיות לרכוש השכלה בעיר הגדולה. הרצון לסייע לו להגשים את שאיפותיו מסביר את מעשה החסד של חבריו, שגנבו למטרה זו כלי כסף וממון מתושבי העיירה ערב נסיעתו. מעשה זה מעוצב כדבר שאינו נובע מדחפים בלתי-מוסברים אלא מן התקווה המרומזת לזכות בהערכתו של השא ומן התקווה לאלטרנטיבה רוחנית בעיירה.

על אף שהמספר אינו קושר במפורש בין מעשה זה לתגובותיו הנסערות של הגיבור בשובו לעיירתו, ניתן להבין מן ההקשר הכולל של היצירה את תגובותיו החשדניות בצורה פתולוגית כלפי בני עירו בעת שובו אליה. במישור הגלוי חמת הזעם שבה הוא מסלק את הנוכחים נובעת כביכול מכך שהוא מדמה שהנוכחים באו כדי להתל בו. במישור הפסיכולוגי משקף זעמו את העובדה שלא זכה "להצדיק" את מעשיהם הנואלים של חבריו בעבר באמצעות תארים וכיבודים בהווה. מכל מקום, תנאי העוני משמשים בסיפור זה רקע מנמק לפער המוסרי הנפער בין המיתוס על יושרם ומידותיהם של תלמידים יהודים לבין הנסיבות שגרמו להם לחרוג ממידותיהם. במובלע משמשים תנאים אלו הסבר גם למידת הסבל הגבוהה של הגיבור.

היבט אחר במישור ההידרדרות המוסרית על רקע מצוקה חומרית נוגע לנושא ההפקרות המינית. נושא זה בא לידי ביטוי רעיוני ביצירות: "במצור ובמצוק" (שופמן, 1922) ו"רוחות רעות" (ברקוביץ, 1917).

הסיפור "במצור ובמצוק" מציג את שיגעונו של הגיבור הראשי, הצייר מנדו, על רקע הנסיבות הפוליטיות והכלכליות שנוצרו בעיר וינה בעקבות מלחמת העולם הראשונה. הגיבור הוא חלק מחבורת האינטלקטואלים והאמנים היהודים שחיים בעיר זו כפליטים, על כל המשתמע מכך. מעמדן של דמויות אלו, המשמשות כגיבורי רקע של הסיפור, הוא של נתינים זרים החיים בתנאים קשים ללא קורת גג ופרנסה ומתקיימים בדוחק מתרומות של גמילות חסדים. בתחילת הסיפור מתואר כיצד נשלח הצייר לבית חולים פסיכיאטרי לאחר שנחשד בריגול, ואילו העובדה שאחותו בחרה לעסוק בזנות ממחישה את התנאים המשותפים של המצוקה החומרית, אשר הובילה לפתרונות של טירוף או זנות, כשני פנים של התמודדות עם תנאי הרעב ומחסור.

באורח שונה מתוארת התנהגותה המינית המשוחררת של זלאטקה בסיפור "רוחות רעות", כחלק ממצבה הנפשי המעורער. כאן מתבסס ההסבר המובלע של המחבר להתנהגותה על הפרטים הביוגרפיים של הגיבורה, ובמיוחד על תיאור תנאי המצוקה החומרית והעזובה הנפשית שבהם גדלה והתפתחה. התיאור המפורט של העוני במשפחתה (שפרטיו מפורזים לאורך כל הטקסט) חושף בפני הקורא הווי חיים משפחתי דל מבחינה חומרית ורוחנית.

התיאור המפורט של הסביבה שבה גדלה הגיבורה והתפתחה כמו בא לרמז על הקיום הפיזי המעורער, כמראה וכמשל לתהליך ההדרגתי של התפוררותה הנפשית. בהקשר זה ניתן להבין ולפרש את גודש החפצים הרעועים המצויים בביתה כמסמלים את מצבה הנפשי הרעוע. התיאורים של הבית כמט לנפול, הדלת הרצוצה, המיטות הרעועות, השמיכות הקרועות, מציירים תמונה היוצרת רושם כללי של פגימה ופרימה. פרטים אלו, יחד עם תיאורים של העז הרעבה והעזובה לנפשה, נשזרים יחד לייצוג מטפורי עז של הוויית חיים כללית מעורערת בצל איום של היכחדות.

היוצר מחזק את הזיקה המובלעת בטקסט בין הקשיים החומריים לאלו הנפשיים באמצעות התיאור של המתרחש בלבה של זלאטקה. אמצעי זה זוכה בטקסט להבלטה יתרה, מפני שהמספר ביצירה זו נמנע בדרך כלל מלחדור לתודעתן של הדמויות. הניסוח הפסקני כל כך מלווה במעין אהדה פנימית של היוצר כלפי נערה זו, אשר מתקוממת כנגד העולם שהכזיב אותה: "זלאטקה רקעה ברגליה, הכתה באגרופה על השולחן וצעקה אל בני הבית, כי הכל כבר היה לה פה לזרא! נמאסו עליה החיים השוממים והעניות המנוולת, הבית הקטן והאפל והמשכב הקר והמזוהם, אשר עליו תשכב בלילה - נמאסו עד לגועל נפשי!" ("רוחות רעות", עמ' קי"ב).

תודעה זו ממלאת מקום מרכזי לפי הלכות פסיכולוגיות מקובלות להבנת בריחתה זמן קצר אחר כך לרחובות העיר. ההתפלשות שלה עירומה בשלג מקבלת משמעות מיוחדת של טירוף ומסמלת גם

צורך נואש לגעת בתום ובטוהר בניגוד לתנאי החיים שהקיפואה. מתוך ראייה מרוחקת צלולה ואכזרית מתפרשת התנהגותה כטירוף, והיא מובהלת לאשפוז פסיכיאטרי. באופן זה נקשרים יחד הרובד הגלוי והרובד הסמוי ביצירה בזיקה רעיונית משותפת, ולפיה תנאי הדלות עלולים לפתח התנהגות מוסרית בלתי-רצויה בגבול הדק שבין הפקרות מינית לאי-שפיות.

ד. מצוקה נפשית על רקע קיטוב מעמדי וקיפוח חברתי

פן תמטי נוסף, העולה מתוך התיאור של המציאות המדולדלת של העיירה היהודית, הוא נושא הקיטוב החברתי. הפערים והעימות בין העניים לעשירים מתגלים כממד נוסף בפסיכולוגיה היהודית הגלותית להבנת מצבי שיגעון. הפער בין אנשי העיירה העניים ובין הסוחרים העשירים שזור בסיפורת התקופה ומופיע ביצירות רבות [למשל, בסיפור "חולשה" (מידניק): החנווני מול האקסטרו; בסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג): הנער מול יחיאל השמש; בסיפור "בחורף" (ברנר): ירמיה ובני העניים מול בני בעלי הבתים, ואביו של ירמיה מול ירוחם החנווני; בסיפור "מן הזווית" (ברנר): האוכלוסייה הדלה של הקהילה היהודית המתגוררת בעמק מול ההוויה המעמדית של האמידים המתגוררים בהר].

ברוב המקרים שזור היבט זה בטקסט כסיבה מובלעת למעשה השיגעון, אולם יש לפעמים שהוא מתגלה כגורם דומיננטי. דוגמה מובהקת הוא הסיפור "בבית המשוגעים" (בארון, 1905). במרכז סיפור זה מצוי עימות בין החולה ובין הרופא. החולה, אשר אושפז בבית החולים עקב צינון עז, וזאת לאחר שניסה לטבע עצמו במימי הנהר כיוון שאהובתו בגדה בו, מבקש להישאר בבית החולים זמן נוסף הנחוץ להחלמתו הפיזית והנפשית מן המשבר. אולם הרופא, ד"ר ברקמן, מסרב לבקשתו ומשחרר אותו. לאחר צאתו מבית החולים הגיבור נע ונד כשהוא ערירי, רעב ללחם וחסר כול. בשעת הליכתו ברחוב הוא מבחין בדירתו המוארת של אותו רופא, וממנה בוקעת מוזיקה עליזה. הגיבור נתקף זעם מול האטימות של הרופא, והוא מתפרץ לדירתו באישון הלילה. בתגובה מנצל הרופא את מעמדו כדי לשלוח אותו לאשפוז פסיכיאטרי.

בסיפור זה מובלט מתח הניגודים שמעצב תחושה כללית של קיפוח: מצבו הירוד של החולה מול מצבו האיתן של הרופא; החשכה שבה נתון הגיבור המשוטט לבדו ברחובות מול האור הבוקע מדירתו של הרופא; הקול המקפיא של הדממה מול הנעימה העליזה. השוני הנחשף בסיפור כמו בא להבליט את תחושת העוול והקיפוח של הגיבור שנגרמו לו והוו מניע פסיכולוגי חברתי להתנהגות הנפשית החריגה. בהקשר זה ניתן לזהות ביצירה את הקיטוב החברתי ככוח מניע של הטירוף.

ה. סיכום

התמונה החברתית הכוללת, המצטיירת מרוב רובם של הסיפורים, היא תמונה של קיום אנושי בעיירה עלובה, אשר שקועה בבעיות פרנסה וקיום חומרי חסרות תקנה. כפי שנמצאנו למדים, מדוחי הפרנסה והקיום גורמים לחלק מן הדמויות לאבד את שפיות דעתן. לפעמים החתירה של הסיפורת

לתאר את הדלות החומרית לפרטי פרטיה נמצאה בזיקה מטפורית אל חיי הנפש המעורערים של הדמויות. בפעמים אחרות ניתן ללמוד על רגשותיהן מפיו של המספר החודר לתודעתן או באופן ישיר מן ההתרשמות הסובייקטיבית של המספר הגיבור. אחדים מן הסיפורים חושפים את הקיטוב החברתי בחברה היהודית כמקור לעגמת נפש עד טירוף. על אף שבכל היצירות הללו נדחק הרובד החברתי בדרך כלל אל השוליים לטובת הרובד העלילתי, או לטובת עיצוב דיוקנו של הפרט²⁰², משמשים תיאורי רקע אלו, כאמור, קרקע פורייה להתהוותן של בעיות נפשיות.

3.1.2 פרעות ומלחמה

3.1.2.1 רקע היסטורי

בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה נתחזקו ברוסיה המגמות האנטי-יהודיות, הן בחוגי השלטון והן בדעת הקהל, והגיעו לשיאן בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני, במרס 1881. רמזים די ברורים בעיתונות האשימו את היהודים ברצח וכרוזים ברוח זו הופצו בין המוני העם הרוסי. בעקבות הרצח פרצו פרעות (או "פוגרומים"), שנמשכו בהפסקות למעלה משלוש שנים, וכונו על-ידי הסופרים היהודים "סופות בנגב". אלה היו בעיקר מעשי שוד והרס של בתי היהודים וחנויותיהם, שבוצעו בדרך כלל בידי כנופיות של פשוטי העם, עירוניים ואיכרים מן הסביבה, אולם היו גם מקרים של רציחות ומעשי אונס. בין השנים 1881-1883 אירעו ברחבי האימפריה 224 פוגרומים, שבהם נרצחו 40 יהודים ומאות נחבלו, 20 נשים נאנסו ו-1250 בתים וחנויות נהרסו. עקב כך, וגם בשל הריבוי הטבעי, הידרדרו יהודים רבים אל מתחת לקו העוני. השלטונות לא זו בלבד שלא הגנו על היהודים אלא אף עודדו את הפרעות באורח גלוי וסמוי, ופרט למקרים יוצאים מן הכלל לא גינתה העיתונות הרוסית את הפרעות ואף לא הסתייגה מהן (אטינגר, 1969; Israel, 1975).

בתקופת שלטונו של הצאר ניקולאי השני (עלה לשלטון ב-1894) הפכה האנטישמיות למדיניות מכוונת כתגובה על פעילותן של מפלגות ליברליות ומהפכניות ועל התגברותו של הטרור המהפכני. הממשלה החלה לממן פרסום עיתונים אנטי-יהודיים, ונעשו ניסיונות לעורר פרעות ועלילת דם. בעקבות ההסתה התחדשו הפרעות. ב-1903 התרחש פוגרום מחריד בקישינב, שכלל מעשי רצח, אונס ועינויים. מפתם המוחצת של צבאות רוסיה במלחמת רוסיה-יפן, שנה מאוחר יותר (ב-1904), גרמה לסוג חדש של האשמות כנגד האוכלוסייה היהודית. למרות העובדה שבקרבות עם היפנים היה שיעורר הטרורנים היהודים ביחס לאוכלוסייה היהודית גבוה במיוחד, הואשמה אוכלוסייה זו בהשתמטות משירות צבאי, ואילו החיילים היהודים שנלחמו בחזית הואשמו באהדה ליפנים שגרמה לתבוסה. עקב כך, בגל הפרעות שהתחולל בשנים 1905 ו-1906 לקחו חלק גם אנשי צבא ומשטרה מקרב יחידות הצבא והקוזאקים. תנועת הפרעות רוסנה במקצת בשנת 1907, עם הקמת

²⁰² בעניין הזיקה של מצבי הדחק הכלכליים אל תכונותיו ואישיותו של הגיבור ראו 3.4.2.1

שלטון דיקטטורי של השר סטולופין, אולם בציבור הרוסי נמשכה התעמולה האנטי-יהודית והגיעה לשיאה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כאשר היהודים נחשדו בריגול לטובת האויב. בעקבות זאת, נוסף על הסבל האנושי-כללי של ימי המלחמה, סבלו היהודים במקומות רבים באזורי הקרבות מפרעות שביצע בהם הצבא הרוסי (מאור, תשמ"ו, עמ' 37; אטינגר, 1969, עמ' 176-168).

במלחמת העולם הראשונה גויסו לצבא הרוסי קרוב ל-400,000 חיילים יהודים, וכ-80,000 מהם שירתו בחזית. הצעירים היהודים אשר ביקשו להשתמש מן השירות הצבאי הפכו לפליטים מחוסרי תעודות, נצרכים מבחינה כלכלית ונרדפים מבחינה פוליטית. גם החיילים אשר גורשו מן הצבא בעוון בגידה הפכו לפליטים ברחבי רוסיה. וכך, האבדות העצומות בחזית, זוועות המלחמה והפרעות, הרעב ששרר באזורים רבים, הטחת האשמות חסרות בסיס בקשירת קשר עם האויב הורידו את המורל הנפשי והחברתי בחברה היהודית בשלהי המלחמה לשפל (סלוצקי, תשל"ח;

גוברין, 1982) 3.1.2.2 פרעות ומלחמות כמצבי דחק

מבין היצירות שסקרתי רק מיעוטן קושרות בין אימת הפרעות לבין התפרצותן של מחלות נפש²⁰³. בכולן חוויית הפרעות לסוגיה מיוצבת כחוויה טראומטית²⁰⁴ במהותה. הדיון הנוכחי מתייחס לאופנים השונים שבהם ארגנו הסופרים את חומרי המציאות הללו כגורמים משפיעים על מצבם הנפשי של הדמויות, החל ממצוקות סבירות של חרדה, וכלה במצבים קיצוניים של אימה וטירוף. לפיכך, הדיון בפרק זה ייחד לחוויה מרכזית זו ולנגזרותיה על-פי הסדר הבא: (א) החרדה הקיומית כחויית יסוד; (ב) הפחד כתחושה המוציאה מן הכוח אל הפועל מצבי טירוף; (ג) מאגר האימה של המורשת הלאומית והשלכותיו; (ד) הצביון הייחודי של הפחד בחיי החייל היהודי.

א. "פליטים" ו"כל הימים": החרדה הקיומית כחויית יסוד

בסעיף זה בחרתי בסיפורים "פליטים" (ברקוביץ, 1908) ו"כל הימים" (שופמן, 1920) להמחשת עיצובם של מוראות הפרעות והמלחמה (בהתאמה) כאירועים העלולים לגרום להתפתחותם של מצבים נפשיים חריפים.

²⁰³ וראו בעניין זה: "לאן?", פייארברג; "נפש רצוצה" ו"הלבן", ש' בן-ציון; "פליטים", ברקוביץ; "מסביב לנקודה", ברנר; "כל הימים" ו"במצור ובמצוק", שופמן.

²⁰⁴ עיון ביצירות המופיעות בהערה הקודמת מעלה כי גם בהעדר נקודות אחיזה היסטוריות, כל הבקי במאורעות שתוארו לעיל לא יתקשה לזהות את פרטי המציאות. מעבר לגיוון בתיאור הסיטואציות, הזמן ההיסטורי, המרחב המדיני ושמות האויבים, חוויית הטראומה היא חוויית היסוד. בהקשר זה מצטטת נורית גוברין את המרכזיות של חוויה זו כפי שבאה לידי ביטוי בניסוח חריף ברשימתו של הסופר גרשון שופמן. "מיום שעמדתי על דעתי אינם פוסקים הפרעות; [...] איני מאמין בשום מאורע בהיסטוריה חוץ מפרעות. בראשית היו הפרעות" (בתוך: גוברין, 1982, חלק א, עמ' 20).

הסיפור "פליטים" (ברקוביץ, 1908) כתוב מנקודת ראותו של מספר מהימן וכל-יודע. המספר עוקב בסגנון מלודרמטי אחר לילה בחייה של קבוצת פליטים יהודים החוסה בבית החולים לעניים המכונה "הקדש". תחילת ההתרחשות היא בשעות הערב, וסיומה בדמדומי הבוקר. המספר עוקב אחר קבוצה זו למן הרגע שבו נמלטה על נפשה אל בית המחסה ומתאר אפיזודות שונות אשר אירעו במקום זה במהלך הלילה. הטווח המצומצם של זמן ההתרחשות ומקומה בהשוואה לגודש ההתרחשויות מספק מבחינה טכנית נופך דרמטי לסיפור כולו.

האופי הדרמטי בא לידי ביטוי גם בפתח הסיפור. כבמחזה מוצגת לפני הקורא "תמונה סיפורית", שעיקר תפקידה לעצב את חוויית האימה. "חבורת יהודים נבהלים, רצים מתוך אימת-מוות בחשכת הלילה, נידחו ובאו בדרך מנוסתם לרחובות ריקים ושוממים, הרחק מאחורי העיר, במקום שהבתים בודדים ותריסי החלונות מוגפים, במקום שנמשכים והולכים שדות וגנים חשופים עם אילנות ערערים ואבלים בעזובת החורף, וקול נביחת כלבים זועמים, כלבי נכרים, עונה בזעף מאחורי השערים והגדרות לכל פסיעת רגל" ("פליטים", עמ' קה). תמונה זו משתלבת עם המטען הסמלי העולה מתוך הכותרת של הסיפור: "פליטים".

פתיח זה, בדומה לכותרת הסיפור, מעצב את מצבם הנפשי של הדמויות השרויות במעמד חברתי זה ובסיטואציה אופיינית לו. מדובר במצבים סטראוטיפיים של חוסר ישע, חרדה וייאוש. עיכוב המידע ביחס לנסיבות מנוסתה של הקבוצה מעצים את הרושם של הזעזוע והחרדה, אך למרות העובדה שהמספר בוחר שלא לחשוף בפני הקורא את הבנתו לגבי הסיבות למנוסתם, הוא מבליט את הזהות הלאומית של קבוצה זו כתכונה אופיינית משותפת. על-ידי כך נרמז הקורא מלכתחילה כי מדובר בקבוצה המייצגת סיטואציה אופיינית לחיי העם היהודי. על-פי פרשנות זו נטענים גם תיאורי המקום והזמן במשמעות סמלית. המקום הנידח והשמש, האפוף אווירה של איום ורדיפה כפי שבא לידי ביטוי בקולותיהם של הכלבים, משמש בתפקיד מורכב. נוסף על היותו מייצג מהימן של המציאות האובייקטיבית הוא מהווה מעין הקבלה לתחושות האיום והרדיפה הפנימיים. כמו כן, הוא מסמל את מהות היחסים שבין העם היהודי לסביבה הנוכרית, יחסים שעיקרם איום, רדיפה וניכור. כל אלו משמשים רמז מטרים לסיטואציה של הפרעות, כאירוע הקונקרטי המניע את העלילה.

בדומה לזירת ההתרחשות, גם עיצוב פרק הזמן שבו מתרחש סיפור המעשה משמש אמצעי נוסף בידי המחבר להמחשת האימה והזרות. בהקשר זה מהווה הלילה חלק מן העולם הפיזי, ובה בעת גם רכיב המייצג את מצבם האובייקטיבי והסובייקטיבי של הגיבורים. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא התיאור הבא: "ממעל השחירה חשכת שמיים רחוקים וקרים, שמיים אטומים ללא כוכבים, ומתחת היתה עלטה ודממה הרת אימים" (שם, שם, ההדגשות שלי). הזיקה של התיאור לסיפור המקראי של בריאת העולם מאייכת את העולם החיצוני והפנימי של הדמויות בתכונות יסוד של כאוס ואבדן

כללי של עשתונות. ניתן אפוא לסכם ולומר כי בפתח הסיפור שלפנינו מתוארים גיבורים הנתונים בסיטואציה שכל כולה זרות, בדידות ואימה. מלכתחילה מעוצבים תנאים אלו כרקע מתאים להיווצרותן של הפרעות נפשיות.

בסיפור זה העלילה עצמה כמעט מתבטלת לטובת תיאור אוירת האימה. אווירה זו היא המאפיין העיקרי של האפיזודות המתוארות לפני מציאת המחסה בין כתלי ה"הקדש" ובעת השהות בו. תחושות החרדה של הציבור הנס על נפשו מפני הפרעות מתערבבות עם תחושותיו הקשות של הציבור החולה החוסה שם. ככל שנוקפות השעות ומתעצמת החרדה גוברת האימה הקיומית ומטשטשת את הגבולות בין ה"בריאים" ובין ה"חולים", ובין גברים לנשים. עמדה עקרונית זו משתמעת למשל מתוך תיאור חילופי הדברים שבין "האברך" (כדמות טיפולוגית של קבוצת הגברים הבריאים) לבין אחת הנערות החולות. האברך: "אל תיראי עלמה כבודה. הירגעני-נא. בתוך גברים את יושבת!". והעלמה, בתגובה לדברי ניוחמים אלו, אומרת לחולה אחרת: "מה הגברים האלה בעיניך? גיבורי חיל, הנחבאים תחת מיטותיהם של חולים!..." ("פליטים", עמ' קז).

דוגמאות אחרות מבליטות את נפילת המחיצות הסטראוטיפיות בגין האימה גם בין מעמדות חברתיים שונים. כמו למשל תגובות החרדה של הגימנזיסט, בנו של הרופא, וחולה הטיפוס מחוסר הבית. שתי דמויות אלו, המייצגות מעמדות חברתיים מנוגדים, מגיבות בצורה חריפה על זוועות הפוגרום. חולה הטיפוס אינו מסוגל לעמוד על רגליו ועושה ניסיון פתטי להימלט מן המקום בבלויי בגדיו ואילו הגימנזיסט הקטן מורט את שערותיו בייאוש ומתייפח מרה. המחבר מדגיש את חוסר הוודאות כתכונה מרכזית אופיינית לאווירה גם באמצעות הטכניקה. רק בסוף הפרק הרביעי מבין חמשת הפרקים של סיפור קצר זה מתוארים פרטים המזכירים בתכנים ובאווירה את הפרעות. המספר חושף רמזים אלו מבעד לנפשם המיוסרת של הדמויות אשר משתטחות על הארץ ומדמינות לעצמן בעיניים עצומות את המראות הבאים: "שמים עשנים ואדומים, גצים ניתזים ועפים באוויר, קולות נחנקים נישאים במרחק, אנשים רצים אנה ואנה, יהודים צווחים ומנענעים ידיהם כלפי שמים" ("פליטים" עמ' קט). כל המרכיבים הללו, המצטרפים לכלל תיאור נוקב של חוסר ישע תחת אימה קיומית, משמשים כחומר ביד היוצר לתיאור נסיבות הפרעות כמצבים פוטנציאליים של שיגעון ומוות. החשוב לדיוננו הוא, כי מבעד למציאות הריאלית של איום קיומי מובלעת גם משמעות כלל אנושית. לפי גישה זו, מצבי אימה הם תכונה אנושית משותפת הגורמת להתהוות לחצים נפשיים בולטים מעבר להבדלי מין, גיל, חוסן גופני, דת והשכלה.

הזיקה המובלעת בסיפור "פליטים" בין פחד המוות לטירוף זוכה לניסוח עקרוני הנושא תוקף אוניברסאלי בסיפור "כל הימים" (שופמן, 1920). הטירוף בסיפור זה מתקשר לשתי דמויות מרכזיות, השונות זו מזו ברובד האישי הלאומי והאוניברסלי. נחום בונדי הוא חייל יהודי חילוני, המשרת בצבא בניגוד לטבעו, לרצונו ולשאיפותיו. לעומתו אנטולי מורוז הוא חייל רוסי הדבק בדתו ומזדהה

עם חיי הקטרקטין. מערכת ההפכים שבין השניים נשברת בסיום הסיפור, כאשר השניים נפגשים בין כתלי בית החולים הפסיכיאטרי. על גלגוליו של נחום בונדי נמסרים פרטים מועטים מילדותו תוך הבלטת מצוקתו הנפשית בגין השירות הצבאי. קורותיו של מורוז אינם נפרשים לפני הקורא, והקורא מניח כי כבן נאמן לעמו ולתרבותו היו חייו מן הסתם סלולים יותר. את הפערים הקיימים לגבי התנאים שהובילו לאשפוז הפסיכיאטרי של מורוז משלים הקורא בעזרת שתי אבני דרך עיקריות: היכרות אישית עם מצבי מלחמה על המשמעויות המתלוות אליהם, והמשמעות של המלחמה עבור נחום בונדי כחוויה מפילת אימה. הגורל הפסיכיאטרי המשותף לשניהם מעצב את האופי שבו בונה הסיפור את הזיקה האוניברסלית בין מצבי אימה לטירוף.

ב. "במצור ובמצוק": הפחד כתחושה המוציאה מצבי טירוף מן הכוח אל הפועל

הדגש בדיון הנוכחי ממוקד בתיאור השפעתם של מצבי אימה על דמויות שהבסיס הנפשי שלהן רופף בלאו הכי²⁰⁵. במילים אחרות, בסיפורים אלה מתוארת השפעתם של מצבי האימה על נפשות שבין כה וכה היו מועדות להתמוטטות נפשית. פן זה יידון על-פי דוגמאות טיפוסיות מן הסיפורים: "במצור ובמצוק" (אוירת המלחמה) ו"מסביב לנקודה" (אוירת הפרעות).

הסיפור "במצור ובמצוק" (שופמן, 1922), כפי שמציינת גוברין (1982, חלק ב, עמ' 330) מעוגן מבחינה היסטורית בתקופה של פרוץ מלחמת העולם הראשונה. המלחמה עצמה לכאורה רחוקה מווינה, מקום התרחשותו של הסיפור, אך למרות זאת הדמויות בסיפור זה נתונות במצוקה נפשית בשל השלכותיה. כפליטים יהודים מחוסרי תעודות, אשר חלקם ערקו מן הצבא וחלקם האחר נאשמים בבגידה או בריגול, הם נרדפים מבחינה פוליטית על-ידי השלטונות. הסיטואציה הפותחת את הסיפור מעצבת אווירה אופיינית זו של חשדנות ורדיפה. המשטרה מחפשת מרגלים בבתי הקפה ואוסרת אותם. הצייר מנדו, אחד מחבורת הסופרים והאמנים הנקלעים לווינה בתקופת המלחמה, נכלא בנסיבות אלו בשל חשד לריגול. למחרת שחרורו הוא שב לתחנת המשטרה ומודה באשמה. השוטרים מבינים כי דעתו השתבשה ומפנים אותו לאשפוז פסיכיאטרי.

בבית החולים מאובחן מנדו כמי שסובל ממחלת הרדיפה. הדיאגנוזה הרפואית מהדקת את הזיקה בין ההפרעה הנפשית לבין תנאי הלחץ הפסיכולוגי שמייצרת המלחמה. אולם המלחמה בסיפור זה מעוצבת כמי שמזרזת תהליכים הטבועים מלכתחילה באופיו של הפרט. מסקנה זו עולה, כפי שמציינת גוברין (שם, עמ' 331), מתוך המאמץ היצירתי לעצב את דיוקנו של הגיבור שהשתגע כמי שהשיגעון היו טמון בו בכוח. המספר מתאר אותו כאדם שמעצם טבעו ניחן בעצבים רגישים,

²⁰⁵ רעיון זה עולה בסיפורים: "פליטים", ברקוביץ; "מסביב לנקודה", ברנר; "הלבן", ש' בן-ציון; "כל הימים" ו"במצור ובמצוק", שופמן.

ולפיכך יש לשער שדפוסי התנהגותו התפתחו לדפוסים פתולוגיים בהשפעת האווירה הרודפנית המתוארת בפתיח.

מנקודת מבט דומה מוסברת תגובתו הנפשית החריפה של גיבור הסיפור "מסביב לנקודה" (ברנר, 1904), יעקב אברמזון, למשמע הפרעות. לחובר (1972) ואבן (1977) הבליטו את נטייתו של הגיבור למצבי טירוף והזיה עוד קודם לקבלת הידיעות המרות בבית קצמן. הם מסתמכים על עיצוב דמותו של הגיבור כמי שניחן מטבעו בנפש רגישה ואופי נוח להתרשם. בכל מהלך התבגרותו מתאר המספר את הגיבור כמי שסובל מטלטלות עזות במצבי רוח, הנעים בין רוממות לדיכאון. בתקופות האלו הוא מיטלטל בין פעילות נפשית וספרותית נמרצת לבין תחושות קשות של ייאוש וחידלון. בתוך כך מתוארות תקופות קצרות של יציבות יחסית. על רקע נתונים אלו, מסיק הקורא כי הבשורות המרות העצימו תהליכים נפשיים פתולוגיים שהיו קיימים אצלו מלכתחילה.

ג. "נפש רצוצה" "בחורף" ו"לאן?": מאגר האימה של המורשת הלאומית והשלכותיו

בתוך קבוצת הסיפורים המשקפים מצבי פרעות ומלחמה מצויים סיפורים אחדים אשר מציגים את מאגר "המורשת היהודית" כבארות שתייה שמהן ניזון וניזוק הדור הצעיר. ניתן להמחיש פן תמטי זה באמצעות דוגמאות מובהקות מתוך הסיפורים "נפש רצוצה" ו"בחורף". בשני סיפורים אלו נחשף הגיבור מילדותו הרכה למורשת היהודית של סיפורי שמד והשמדה, על השפעותיה המזיקות. כפי שיתברר במהלך דיון זה, מקור הזעזוע הנפשי נעוץ בדרך כלל בחוסר ההתאמה בין אופי המידע וכמותו ובין היכולת הנפשית של הילד לקלוט אותו ולעבדו. המונח "מורשת הסבל של העם היהודי" מכוון למעשיות זוועה קשות לעיכול, אשר מלבות חיי דמיון עשירים ומעצבות תגובות רגשיות מגוונות. קשת התגובות האופייניות יתוארו בדוגמאות שלהלן, החל מדרגות קלות של מצבי דכדוך וחרדה, ועד לתגובות חריפות המתבטאות בהזיות.

בסיפור "בחורף" (ברנר, 1903) מעוצב נושא זה כגלישה אמוציונלית על דרך ההיגררות האסוציאטיבית. גיבור הסיפור ירמיה פייארמן, כאיש צעיר שחזר לעירתו, יושב בביתו בשעת בין הערביים ונזכר בסיפורים שסיפרה לו אמו בילדותו. הזמן הוא החוליה האסוציאטיבית הקושרת בין ההווה לעבר. בשעת בין ערביים זו, המהווה שטח הפקר בין אור לחושך, נהגה אמו לתאר מאורעות ומעשים מן המורשת היהודית. עיקרם של תכנים אלו היה "על צדיקים נסתרים, שמסרו את נפשם על קידוש השם, על ילדים גיבורים, שנשחטו על אמונתם" ("בחורף", עמ' 227). הדברים שגלשו לתוך האווירה המסתורית של הלילה נמסרו בלחש, ובחשכה כבדה. האווירה הקודרת באה לידי ביטוי מוחשי בתיאור החיצוני של חשכה גמורה, למעט נר בודד שאורו המרצד לא יכול לפזר את "אופל האימה". בסיפור זה, הבנוי במתכונת אוטוביוגרפית, המספר מתאר את התחושות העמוקות של עצב, בושא ואשם, שניעורו בו למשמע סיפורים אלו. בגוף ראשון ישיר הוא מתאר את הדכדוך הפנימי שהתעורר בו: "איזו המיה משונה פיזזה בלבי. לבכות חפצתי, לבכות על חיי כל היקום, על

חורבן עולמי, על קיפוח המעשים, לבכות בלי סוף, בלי תכלה" (שם, שם). דברים אלה מתארים רובד נוסף של פסימיות החבוי באישיותו כבר מראשית ילדותו. חשיפה זו מתווספת לסבל המצטבר של הגיבור, המסביר תכונה מרכזית זו באישיותו.

באורח מקרי למדי, אך לא פחות טראומתי, נחשף בילדותו הגיבור גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902) לסיפורי מורשת ישראל. ב"חדר" שבו למד הוא נתקל בספר המעשיות "שארית ישראל", שעיקרו גזרות ושמד. המחבר מתאר דמות זו כמי שמילדותה גילתה תכונות של רגישות יתר. לפיכך, כאשר קרא על מעשי קידוש השם, נקשרו תכנים קשים אלו עם המחזות (החוזרים ונשנים בעיירתו) של שחיטת הכבשים בתקופת האביב, שהיה עד להם. המספר מתאר באמצעות חלומות בהקיץ כיצד נקלטו האירועים המתוארים בספר זה בתודעתו הרגישה של הגיבור, ותורגמו לתכנים מטילי אימה עזה. האינטרפרטציה הגרוטסקית מתבססת על נוהלי השחיטה בעיריה. הגיבור מדמין בעיני רוחו כיצד שחטו בני עמו את בניהם ואחר כך פשטו את עורם, בדומה לתהליכים המתבצעים על-ידי השוחטים בעיירתו. תיאור זה מבליע בתוכו סאטירה עם ביקורת חריפה כנגד הנורמות החינוכיות של החברה היהודית בגולה. הרעיון המרכזי בסיפור הוא שתרבות זו, אשר המעשיות היוו חלק בלתי נפרד ממנה, היא שעיוותה ורצצה את נפשו של הגיבור, והפכה אותו להיות בלתי-כשיר להתמודדויות נפשיות עם החיים.

שני ההיבטים המוזכרים לעיל מסבירים גם את מצוקותיו עד כדי שיגעון של הגיבור נחמן בנובלה "לאן?" (פייארברג, 1894). בדומה לדמויות בסיפורים הקודמים, גם דמות זו התחנכה משחר ילדותה על "עיי החורבן והמפולת היהודית". גם כאן אמצעי העיצוב הספרותיים קשרו נתונים אלו למעשה כיבוי הנר בערב יום הכיפורים, שהביא להגדרתו כמשוגע על-ידי סביבתו החברתית, אשר פירשה מעשה זה בדרכים שונות ומגוונות (פיורה, 1999). לענייננו, בין אם מפרש הקורא מעשה זה כשיגעון ובין אם הוא רואה בו ביטוי סמלי של כפירה או מחאה, מדובר במעשה קיצוני, אשר מטבע חריפות התגובה עליו על רקע חינוכו משתמע חשד בנוגע לשפיותו.

סקירת התפתחותו הנפשית של הגיבור, כפי שנפרשת לפני הקורא בפרקים הבאים, מבהירה כי מגיל רך נחשף נחמן לגודש יתר של סיפורי המורשת המרים. המינון המוגבר נבע, כפי שמרומז, מכוסרו האינטלקטואלי החד ומהיותו בן למשפחה אדוקה במיוחד. אלא שעומס רגשי זה על הילד, שנאלץ לוותר בגיל רך על ילדותו, מסביר את המשבר הנפשי הראשון שפקד אותו בגיל תשע. משבר זה מעוצב בדמות חיזיון לילי המתפרץ ממוחו הקודח. עיצוב החיזיון מלמד על האופן שבו נקלט וצף התת-מודע היהודי הקולקטיבי בדמיונו.

מתוך דמיונו הקודח עולות תמונות "הקדושים" המעונים אשר חירפו נפשם על קידוש אמונתם, מראות זוועה של גוויות מבותרות שטופות בנחלי דם ואש, ותיאורים קשים של חורבן ירושלים וחורבן בית המקדש. הזיות אלו, בהתלכדן יחד, יוצרות חיזיון מטפורי מלא סמלים מחד גיסא, ומאוד

בהיר וראליסטי מאידך גיסא, המלמד כיצד הצטיירה במוחו הילדותי המציאות ההיסטורית העגומה. הקשר הנרמז כאן בין העומס הרוחני המופרז לבין ההתמוטטות הנפשית מחוזק בפרק מאוחר יותר המתאר את מחשבותיו בעת היותו בן שתיים-עשרה. המספר מתאר את הגיבור בשובו אל שן הסלע החביב עליו ליד הנהר והמשמש מקום מפלט קבוע מאימי ההווה. במקום זה מציפים אותו הזיכרונות מימי הילדות המוקדמת. גם מנקודת מבטו המאוחרת בנעוריו מופיע רמז מפורש למסקנה זו. המספר מתאר את הקושי של הגיבור למצוא מרגוע לנפשו במקום זה, מפני שאינו מוצא מפלט מזיכרונות העבר ומזכר סיפורי הפוגרומים הנטועים עמוק בנוף ילדותו. דברים אלו משתמעים מתוך חשבון הנפש שמנהל הגיבור עם עצמו: "מראשית ימיו ועד עתה לא שמע מאומה זולתי גלות וסבל, אך סיפורי אש ודם, הרג ואבדון. קדושים אנוסים, נשחטים ונהרגים – זה היה ספר יחוסו. עוד בהיותו ילד קטן סיפרה לו אמו, כי אבותיו היו מגולי פורטוגל, כי אבי אביו נהרג בפולנאה, ואבי אביו נהרג בקמיניץ" ("לאן", עמ' 63).

בסיומה של הנובלה נוצרת חריגה מדרכי הסיפור, אשר מעוררת מחדש את תשומת לבו של הקורא להזדהותו של נחמן עם גורל העם היהודי. בניגוד לפעמים הקודמות, שבהן נמסרים דבריו של הגיבור בעקיפין, נעשה הדבר הפעם במבע ישיר וחופשי. בנאום שהוא נושא בפני אספה ציונית של צעירי עירו הוא אומר: "מצב עמי, החפץ להושיע לו ואי היכולת לעשות למענו דבר – עשוני למשוגע" (שם, עמ' 102).

משלוש הדוגמאות הללו משתמע היחס הביקורתי השלילי של היוצר כלפי העמסת סיפורי המורשת על נפשם הרכה של הגיבורים בילדותם. כפי שנמצאנו למדים, הגיבורים אינם יכולים להשתחרר מהשפעתם של סיפורים אלו. דכדוך, הזיות, מעשים קיצוניים, וסבל נפשי מתמשך יש בהם כדי להמחיש את השפעתם המזקת.

ד. "הלבן": הצביון הייחודי של הפחד בחיי החייל היהודי

הסיפור "הלבן" (בן-ציון, 1920) משמש אספקלריה לקשיים האופייניים של החייל היהודי, אשר נגזר עליו לסבול כפליים. נוסף על מוראות המלחמה שעברו עליו כעל שאר החיילים בצבא הרוסי נאלץ לצפות במעשי הפוגרום שביצע צבא זה באחיו היהודים. ביצירה זו קיים דיוק רב בתיאורם של פרטי הדמויות והמציאות, עובדה אשר מן הבחינה האמנותית כמו באה להציג עדות חיה, אמינה ומזעזעת לאותו קונפליקט יסודי. כדי להגביר את הרושם כי מדובר בעדות חיה מעוצב הסיפור כולו כרשימת זיכרונות מפקסו של חייל יהודי פצוע בשם אליהו בן גריון. הגיגיו ומחשבותיו מהווים מפתח שבעזרתו ניתן להתחקות על סימני ההיכר של הקונפליקט והשלכותיו.

הזיקה בין האירועים הטראומטיים לבין אישיותו המתפוררת של הגיבור משתמעת בטקסט הן מדרכי ארגונו הן מתכניו. בתחום הראשון בולט חלקו הרב והמהותי של חוסר הארגון המאפיין את היצירה. הרשמים השונים של הגיבור המורכבים מאירועים חיצוניים ומהגיגים פנימיים, מובאים בטקסט

בערבוביה, ללא כל ארגון שיטתי (כגון בין מרחב לזמן, בין מוקדם למאוחר), וללא סדר תחבירי תקין. הבלבול הנפשי של הגיבור בא לידי ביטוי בהבלטת לשון החזרה והקיטוע, גודש פסקאות שיח פנימי, המתארות בערבוביה זיכרונות ילדות, הזיות, חלומות, קטעי זוועה הלקוחים מן המלחמה, וקטעי הטיפול הרפואי בבית החולים. כל אלו מעידים על זרימת מחשבתו הלא-סדורה, שמתנהלת במצב גבולי שבין שפיות לשיגעון. אמצעים צורניים אלו משמשים כלי עזר בידי המחבר לשיקוף קשייו הנפשיים של הגיבור לנסח ולהתנסח על-פי כללי ההגיון. מטבע הדברים הוא, שמתוך המכלול הרחב של הרגשות והמחשבות הסובייקטיביות צפים גם התכנים הטורדניים את מנוחתו. מבין כל אלה בולטות בעצמתן ובהיקפן שתי סיטואציות טראומתיות מרכזיות.

הסיטואציה הראשונה היא זיכרון מעומעם של יהודי שאותו הרג בחזית בשוגג. המחבר לש את הזיכרון המזעזע הזה כאירוע שהתרחש בגבול הדמדומים שבין הזיה למציאות, גם מנקודת המבט של הגיבור עצמו. גם לקורא לא ברור אם מה שמתואר אכן התרחש במציאות. בהתאם למבנה האנרכי של היצירה משקפים ספקות אלו על דרך ההקבלה את קשייו המנטליים של הגיבור להבחין בין דמיון למציאות. מנקודת מבט פסיכולוגית ניתן לפרש את העמעום כמבטא מאמץ נפשי של הגיבור לדחוק מן התודעה טראומה על-ידי הכחשת המציאות שהייתה. מכל מקום, בין אם אירוע זה התרחש ובין אם לאו, עצם הרעיון התמטי המשוקע בזיכרון זה משמש כחלק מייצג של הרפרטואר הטראומתי של חייל יהודי שנאלץ להיות שותף בעל כורחו לטבח בבני עמו.

פן נוסף מייצג של מציאות אכזרית זו מגולם בתמונה המופיעה ביצירה זו סמוך לחוויה המתוארת לעיל. אך שלא כבאותה חוויה מופיעים בתמונה זו בחדות מראות יקיריו הנטבחים מול עיניו בידי קוזאקים מבלי שיוכל להושיע. אל המראות הקשים הללו נחשף הגיבור מבעד לעדשת המשקפת שלו כחייל. כל המראות הללו בעצם מפרטים את סימני ההיכר של פוגרום: יהודים המשתדלים לחמוק ממגלבי הקוזאקים המכים בהם, תינוקת מפרפרת באוויר על ראש כידון, אב המנסה לגונן על בנו מקתות רוביהם, גופת אמו המוטלת בשדה, גופתו של רב העיר הנגררת על הקרקע, ולבסוף-דמות אהובתו המפרפרת אל מותה על גבי סוס דוהר, כשהיא חשופת חזה. מראות אלו, הממחישים את הסבל הייחודי לחייל היהודי, נקשרים בפעם זו בברור ל"שיגעון".

התיאור של הגיבור הנובח ככלב ונופל מן הסוס חותם אפיזודה זו ומשלים את התיאור החסר לנסיבות פציעתו. מדרך הסיפור מתברר שאותו גורם עצמו גרם לפציעתו הגופנית הקשה ולריסוקו הנפשי. שתי החוויות מלמדות על הקשיים הבלתי-נסבלים לשרת בצבא הרוסי כחייל יהודי, ובו בזמן להיות בן לעם הנטבח בידי צבא זה.

ה. סיכום

מהאמור לעיל ניתן להסיק שהמלחמה והפרעות נתפסים בסיפורת²⁰⁶ כמצבי דחק פסיכולוגיים, אשר מביאים אנשים שנחשפים להם (במישרין או בעקיפין) למצבי שיגעון בשל תחושת סכנה קיומית. לפעמים מדובר בגורמים המחוללים מצבים פסיכיאטריים ולעתים כנסיבות רקע המשמשות כזרזים להתפרצויות טירוף הטבועות בטבע האדם מלכתחילה. במקרים האחרונים זיקה זו אינה מוצהרת במפורש בסיפור, אולם היא שזורה ברקעו ונרמזת בהקשרים העלילתיים.

3.1.3 הגירה

3.1.3.1 רקע היסטורי

אחת התמורות המכריעות בחיי היהודים בראשית המאה העשרים היא ההגירה העצומה, בעיקר ממזרח-אירופה למערבה ואף אל מעבר לים. החרפת הלחצים הכלכליים והאכזבה מן היחס של אומות העולם לעם היהודי האיצו את תנועת ההגירה, שהחלה בשנת 1881 כהגירה פנימית והתפתחה בתנופה להגירה המונית אל מעבר לים. תחילה נדדו בני העיירה אל ערי הפלך מתוך שאיפה להשתלב בלימודי הגימנסיה שם ולזכות בתעודת הבגרות הנכספת. למטרה זו התנתקו מבית ההורים, מחברים ללימודים ומשעשועי הילדות בגיל צעיר מאוד (לפעמים בגילי שלוש-עשרה ארבע-עשרה ובכל מקרה לפני מלאות להם עשרים שנה). עם היוצאים היו גם צעירי הספרות של הדור אשר נהרו אל מרכזי הספרות העיקריים, אודסה ווארשה, ואל המרכזים המשניים, וילנה ולבוב, כדי לממש את ייעודם הספרותי. הווי נעורים אינטנסיבי זה היה כרוך בחוסר ביטחון כלכלי, בחוויות קשות של בידוד ניכור ורדיפה²⁰⁷ ובקושי למצוא פרנסה.

²⁰⁶ מעניין לציין שלמרות העובדה שבתקופה זו, שבין שנות השמונים של המאה התשע עשרה ועד לראשית המאה העשרים, התרחשו מאות פוגרומים, בעיקר ברחבי רוסיה, רק שלוש מבין ארבעים היצירות שבמחקר, ("פליטיס", "מסביב לנקודה", "הלבן") משקפות מאורעות אלו וקושרות אותם כגורמים סיבתיים להתפתחותם של מצבי שיגעון. הסיבות למיעוט הסיפורים בנושא זה אינן ברורות. ייתכן שמקורו של צמצום זה נעוץ בעובדה שהסופרים לא נחשפו לחוויות אלו במלואם. אפשרויות נוספות הן: (א) התחמקות מאימוץ פשטני של האירועים המזוהים עם מצבים טראומטיים כבסיס לבעיות נפשיות; (ב) ייתכן שדווקא העובדה שבחלק מן האירועים הללו התנסו גם המחברים עצמם, הפכה אותם לחלק מן השגרה ולא הותירה מרחק זמן מספק כדי לעמוד על משמעותם.

²⁰⁷ להלכה התיר אלכסנדר השני את התנועה בתוך רוסיה לתלמידים ולבוגרי אוניברסיטאות, אולם למעשה היו נערים אלו, וכן סוחרים ובעלי מלאכה, נתונים לגחמותיהם של השוטרים. התקנות המסובכות סביב הניידות בתחום המושב נתנה למשטרה כוח זיכוי בלתי-מוגבל. למעשה, כל יהודי היה יכול להיעצר בגין שהייה בלתי-חוקית או בגין השתמטות מן השירות הצבאי. העריקה משורות הצבא או הבריחה מן המשטרה החשאית הצארית גזרו על סופרים רבים גורל של טלטולים מתמשכים. דוחק כלכלי תרם אף הוא לנדידתם בין ערים ועיירות. הם נרדפו בידי הפקידות המקומית והמשטרה, שהיו מושחתות בלאו הכי וסחטו אותם בדרישות שוחד. תחושת מצוקה זו גברה מתוך ידיעה ברורה שחייהם הפקר בעיני צמרת השלטון. (על-פי Wolf, 1912).

התגברות הרדיפות כנגד היהודים בין השנים 1881-1914 הובילה להגירה רחבה אל מעבר לים, שם זכו מחדש לחופש העיסוק²⁰⁸. הצפיפות והתחרות על מקורות המחיה גרמו להגברת תהליך ההגירה ובשנים אלו היגרו למדינות אחרות באירופה למעלה מ- 2.5 מיליון יהודים. שנת השיא של ההגירה הייתה ב-1905, עקב גל הפוגרומים החדש שליווה את מהפכת הנפל ברוסיה ואת מלחמת רוסיה-יפן. בתקופה זו במערב-אירופה, ובמיוחד בגרמניה, עלתה במהירות רמת החיים של היהודים, וגדל מספרם של הסוחרים ובעלי המקצועות החופשיים ביניהם. עם זאת, למרות ממדיה העצומים של ההגירה היהודית היא לא הביאה לתמורות ניכרות במצבם של יהודי מזרח-אירופה מבחינה דמוגרפית או כלכלית, שכן ספגה רק את הריבוי הטבעי שלהם. מצד שני, גם דרכם של המהגרים לא הייתה סוגה בשושנים. רובם הגדול של המהגרים החדשים ממזרח אירופה עברו תהליך קשה של הסתגלות. מרביתם נקלטו בעבודות "שחורות" בתעשייה המתפתחת ועבדו בתנאי ניצול קשים. אלפי סטודנטים, רובם מחוסרי אמצעים, שקעו בעוני מנוול, סבלו מחוסר הנוחות של שפה זרה, מבדידות חברתית ומתשישות פיזית. מצבים אלו הובילו לביטויים של חוסר הסתגלות כגון: מחלות נפש, התאבדויות, מצוקה נפשית, סימפטומים גופניים ועוד (גוברין, 1985; הולצמן, 1993; אטינגר, 1969; Wolf, 1912).

3.1.3.2 נדודים, הגירה, והשפעותיהם בטקסט הספרותי

היצירות אשר יידונו בפרק זה משקפות מציאות אקטואלית של הווי נדודים והגירה מן העיירות אל הערים במזרח-אירופה וכן אל מעבר לים. רוב גיבורי היצירות שיפורטו להלן²⁰⁹ נודדים מעיירתם מתוך מטרה להינתק מן החברה היהודית המסורתית ולהשתייך לחברה האירופית המשכילה ו/או לרכוש לעצמם מעמד חברתי וכלכלי מבוסס יותר.²¹⁰ קבוצה אחרת של דמויות משקפת את מצבם של הפליטים אשר נדדו או נעקרו ממקומם עקב תנאי מלחמה.²¹¹

²⁰⁸ השנים 1905 – 1907 היו גם שנות שפל מבחינת הספרות העברית. מסיבות מדיניות וכלכליות נסגרו כל היומונים העבריים ברוסיה, הפעילות המו"לית התדלדלה מאוד וקהל הקוראים התמעט (על-פי הולצמן, 1993, עמ' 76).

²⁰⁹ יוצא דופן הוא המספר ב"דמון יהודי", הנודד בין העיירות "אלון", "קיסלובסקה" ו"תולביסקה" במטרה לרכוש השכלה תורנית בישיבה מכובדת יותר.

²¹⁰ וראה בעניין זה: פליגלמן ("פליגלמן"), המגיע לווארשה; פינרמן ("חולשה"), המגיע אל ה"כרך הגדול"; "השא" ("הבן האובד") המגיע מלוטון לבסרביה - "ארץ מגורי ההשכלה"; חייקל גילפן ("מעבר לחיים") המגיע משרשאת לאודסה ואחר שב לעיירתו במטרה להגר לאמריקה; יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה") נודד מ"נבוכה" לעיר הפלך א', משם לעיירה צוער, ואחר חוזר ל-א'; ירמיה פייארמן ("בחורף") נודד מעיירתו אל העיירה N וחוזר לעיירתו כדי לחפש את מבוקשו בעיירה אחרת; יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון") מגיע ממקום לא ידוע (כפי הנראה ממזרח רוסיה) לארץ ישראל, ואחר יורד מהארץ לנמל אלכסנדריה; דב בן רבי זאב מירקין ("הזקן המטורף") יוצא מעיירתו למסע נדודים מפרך, שתחנותיו השונות, כמו נקודת מוצאו, אינן מפורטות.

המושג "תלוש"²¹² הוטמע בביקורת הספרות לסימון מייצג של הדמות המשקפת הווי חיים טיפוסי זה, וסיפורי "התלושים" ו"התלישות" רווחו מאוד בתקופת ראשית המאה העשרים²¹³. חוקרים רבים תיארו את דיוקנו ואת מאפייניו של גיבור מסוג זה, שהפך לסימן היכר מובהק של התקופה (בר-יוסף, תשנ"ד ותשנ"ז; הולצמן, 1993, תשנ"ב; הרציג, 1992, א'; הלקין, תשי"ח; נורית גוברין, 1985, תשמ"ג; יצחק בקון, 1978; גרשון שקד, תשל"ח, חלק א). רובם ככולם מיקדו את הוויית התלישות כחלק בלתי-נפרד מן הזעזועים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים והרוחניים שפקדו את החברה היהודית באותה התקופה. תהליכים אלו מעוצבים בסיפורת ובביקורת הספרותית כְּאֵלָה שגרמו ליחיד לנסות ולחפש את תיקונו הרוחני והקיומי בסביבה חדשה. כמו כן תיארו הסופרים והמבקרים את הקשיים הנפשיים הטיפוסיים לדמות זו.

בתמצית מדובר בצעיר הבודד, אשר עזב את ביתו בגיל הנעורים ואשר למרות שאיפתו העזה להינתק מאורח החיים היהודי המסורתי נותר ללא יכולת להתערות בעולם החברתי והרוחני המודרני. רוב הזמן הוא שרוי בנדודים חסרי תכלית ובבדידות עזה עקב קשיי פרנסה וקשיי מימוש עצמי רגשי ואינטלקטואלי. מעבר לניואנסים השונים במהות תלישותו²¹⁴, האופייניים לדמות זו, מדובר במצבי נפש הפכפכניים וקיצוניים במיוחד, עד כדי איבוד הקשר עם המציאות.

²¹¹ וראו בעניין זה: נחום בונדי ("כל הימים"), חייל יהודי בצבא הרוסי המגיע אל כך הבירה הגרמני; החייל היהודי הפצוע אליהו בן יוסף גורין ("הלבן"), אשר נלחם בניכר ונפטר בעירתו נ'; וחברת הסופרים והאמנים, ("במצור ובמצוק"), אשר ערקו מחובת הגיוס, ונעים ונדים מחוסרי תעודות ופרנסה ברחובות וינה.

²¹² המושג 'תלוש' כמאפיין דמות זו, הוטבע בביקורת הספרות החל משנת 1904, שנה שבה פורסם סיפורו של י"ד ברקוביץ תחת כותרת זו. כיוון שדמות זו הפכה למושג מאפיין של כלל הדמויות בסיפורת התקופה, יש המכנים את כלל הסיפורת העברית בראשית המאה העשרים בשם "סיפורת תלושים" (על-פי גוברין, 1985, והולצמן, 1993).

²¹³ לדברי חמוטל בר-יוסף (תשנ"ד), המקור של המונח "תלוש" מצוי בספרות האירופית של סוף המאה. הרומן "התלושים" (les Deracines) מאת מוריס בארה, שפורסם בשנת 1897, שימש בסיס למונח "תלישות" בספרות המערב-אירופית. הכוונה המקורית במונח זה הייתה לבטא את תחושת האטימות הרגשית כלפי צדק חברתי וכלפי רגשותיו וצרכיו של הזולת. לדבריה, בספרות העברית, בדומה לספרות הרוסית, הובלטה תכונה זו במיוחד, בגלל ההיבט התרבותי המכריע של הניכור הלאומי חברתי. ברדיצ'בסקי היה הסופר הראשון שתיאר את "התלוש היהודי" בדמות הצעיר המשכיל המנוכר לאקלים ולסביבה התרבותית שבה צמח.

²¹⁴ ניסיונות שונים נעשו על-ידי מבקרי ספרות למיין וריאציות שונות בדמות התלוש ולסמן את החוויה המרכזית. בולטת במיוחד בסוגיה זו שיטת המיון של שמעון הלקין (תשי"ח), אשר הבחין בין דמויות התלושים בהתאם לסוג הקונפליקט שבין היחיד לסביבתו: תלישות חברתית-מעמדית, תלישות רוחנית-דתית ותלישות קיומית אוניברסלית.

ברוב הסיפורים מתוארים הגיבורים כפועלים בתוך זירת התרחשות ממשית (ארץ, עיר, עיירה). כמו כן בולטת חתירה להצגה מפורטת של סביבת ההתרחשות הפיזית. בחלק מן היצירות השמות הכותרות או הכינויים של זירת ההתרחשות מהווים שופר לעמדות אידאולוגיות או פונקציות אלגוריסטיות. ככלל ניתן לזהות שלושה סוגים עיקריים של התייחסויות:

א. **מקומות התרחשות בדויים אשר נזכרים בשמותיהם הממשיים**, כמו למשל: אודסה, וארשה, וינה, בסרביה וכו'. זיהוי מעין זה מגלם בתוכו סימני היכר ידועים של המקום, המאפשרים למחבר להימנע מן הצורך להרחיב ולתאר פרטים פיזיים נוספים. הקורא מסוגל להשלים בעזרת מידע חיצוני או על סמך היכרות אישית.

ב. **מקומות אנונימיים (או מקומות הנושאים שמות בדויים) שזיהויים מובא על דרך הקיצור**, כמו למשל: העיירה נ' ("הלבן"), או עיר הפלך א' ("מסביב לנקודה").

ג. **עיירות וערים בעלות שמות בדויים המגלמות בחובם משמעות סמלית**, כמו למשל: העיר N ("בחורף"), או העיירה "נבוכה"²¹⁵ ("מסביב לנקודה", "נדודים"), או "שרשתא" ("מעבר לחיים") או "שלווה" ("בית תבנה"). ערים אלה משמשות בידי המחבר דרך נוספת להבלטת המשמעות הסמלית של חיי הנפש המקופלת בהן, כגון "חסר", "מבוכה" או שורשיות" או אף השימוש האירוני בשם "שלווה".

בפרק זה אתאר את נושא התלישות כפי שעוצב בסיפור "מעבר לחיים" (בן-ציון, 1904). הסיפור מתאר את הווי הנדודים האופייני לתקופה תוך הבלטת מתח הניגודים הטיפוסי בין חיי העיירה היהודית ובין חיי הכרך. העלילה מגוללת את נפתולי חייו ונדודיו של הגיבור חייקל גילפן ואת התייחסותו של הגיבור אליהם. ההתרחשות נפרשת החל מתיאור קורותיו בילדות בסביבת מוצאו בעיירה הקטנה שרשתא, המשך בתקופת שהייתו בבגרותו בעיר הגדולה אודסה, וכלה בשובו לעיירה במטרה למכור את ביתו ולקבל את חלקו בירושה, כדי שיוכל לחזור ולנסוע לאמריקה. בסיום הסיפור מתברר כי ויתר על תוכניותיו ושב והתגלגל בחזרה לאודסה. בד בבד עם תיאור התחנות השונות במסעותיו מתוארים קשייו הנפשיים להתערות בעולמו הישן, כמו גם בהקשר התרבותי החדש. בסופו של דבר מתברר כי מדובר במסע אל הלא-כלום. הגיבור מוצא עצמו תלוש מכל העולמות ובא לכלל ייאוש מוחלט. כל אלו משייכים אותו לקבוצת הגיבורים התלושים הטיפוסית של הסופרים בני-הזמן.

עיקר עניינו של העיון בסיפור זה ממוקד בתחושותיו של הגיבור כלפי התחנות המשמעותיות בחייו. על רגשות אלו אנו למדים מתוך האופן אשר בו מציג המספר כיצד נקלטו הרשמים בתודעתו הרגישה

²¹⁵ על השימוש שעושה הסופר יוסף חיים ברנר בשמות אלגוריים לשם הבלטת קווי האופי של העיירה, ראה פרידמאן (תרפ"ג, עמ' 30), ואבן (1977, עמ' 113).

של גיבור. הלבטים והחוויות השונים נמסרים לקורא באמצעות תיאור ההתרחשויות וההתייחסות של הגיבור אליהן, וכן מתוך האופן שבו מעוצבות זירות ההתרחשות. העלילה המרכזית של המסע כולו עומדת בסימן הניכור העולה מתוך מתח הניגודים הכפול שבין סביבת מוצאו למחוז חפצו, ובינו לבין סביבתו. מתברר, כי מאגר תחושות הניכור והזרות (המשותף לכל סיפורי מסעותיהם של הגיבורים שהשתגעו) שימש, כפי שאראה בהמשך, בית גידול נוח להתהוותן ולהתפתחותן של מצוקות נפשיות. כנקודת מוצא לדיון בשינויים הרוחניים ישמשו השינויים הגאוגרפיים-סיטואציוניים בחיי הגיבור.

א. "מעבר לחיים": מתח הניגודים שבין העיירה היהודית לכרך הנכרי

הניכור כתכונת יסוד שבין הגיבור לסביבתו הן מן הבחינה הפואטית הן מן הבחינה הרעיונית מעוצב כניגוד. מבחינה תמטית נטענו רבות מבין סביבות ההתרחשות של סיפורת התקופה במתח ניגודים טיפוסי בין חיי העיירה היהודית כסביבת המוצא לבין חיי הכרך האירופי. בסיפור זה מייצג שמה של העיירה "שרשתא" גם את מהותה הסמלית. עיירה זו, שבה גדל הגיבור והתפתח, הפכה לשורש המהות האידאית-רוחנית שעל ברכיה התחנך. מולה נטען השם של העיר אודסה²¹⁶ במשמעויות סמליות של העולם החדש, שאליו ביקש להשתייך. מדובר בעיר ממשית, גדולה וידועה, אשר סימלה באותם הימים את עולם הקדמה ומרכז התרבות הרציונלית. מלכתחילה אפוא מובלע מתח ניגודי בין שני מקומות אלו, בכך שעיררתו נקשרת עם מטענים סמליים של יהדות, ומחוז חפצו עם סממנים של הכוחות המודרניים. כפי שנמצאנו למדים מן המציאות ההיסטורית, שאיפותיו של הגיבור מגלמות את הביוגרפיה הקלאסית של רבים מבני הדור היהודי. רבים כמותו ביקשו להינתק מ"שורשיהם" בעולם העיירה היהודית הקלאסית על מנהגיה, ונמשכו אל התרבות האירופית החילונית בעיר הגדולה.

הגיבור אינו מתלבט בעניין שאיפותיו להתערות בכרך הגדול. כבר משחר נעוריו הוא כמה לאורח החיים שם כפי שלמד להכירו מתוך הספרים. בתקופה זו, הרצון לפרוש ולהתנער מעולם המסורת הרבני המעיק גרם לו לחפש תחליפים בסיפורים שעיקרם חיי הכרך המתקדמים, המעוצבים כחיי תרבות וחיי מנעמים מודרניים. סיפורים אלו, שהם הכוח המניע והמפרה של ציפיותיו ודמיונותיו לגבי הכרך הגדול אודסה, מסבירים גם את הרקע להכרעה הגורלית בחייו. הפער בין תיאורי העיר בסיפורים אלו מול אופייה הקר והמנוכר של העיר כפי שהוא מתודע לה במציאות מייצג תבנית נוספת של מתח ניגודים: ההתנגשות שבין הדמיון למציאות.

²¹⁶ החל משנות השמונים של המאה התשע-עשרה הפכה אודסה לאחד משני המרכזים הספרותיים של אותה תקופה, ושימשה כמרכז של תנועת חיבת ציון. עם זאת שורה של גורמים חומריים ורוחניים גרמו למצבי זרות ותסכול, וכן לעזיבה של עיר זו לאחר שהייה קצרה. (על-פי הולצמן, 1993).

אודסה, שהצטיירה בעיניו כעיר שוקקת ומלאת חיים, נושאת עמה בבואו אליה רושם עז של עזובת כרכים גדולה, ובעיקר בדידות: "הנה היא אודסה – עיר גדולה ללא סוף, חומותיה רבות וגבוהות, ושמים בה מעט... התערוכות שבחלוני החנויות מבהילות אותו בעושרן, מבלבלות דעתו ואין לו מהן אפילו תענוג ראייה... אומרים, שהרחובות כאן מסודרים כריבועי דף שחמטי, ואף-על-פי-כן, הוא אובד ביניהם **ותועה, תועה** הוא בחוצות ומתיירא שלא יעברוהו המרכבות, הצבים והכרכרות וירמסוהו... וכמה בתים! בתים גדולים וגבוהים מלאי אנשים, בתים שאינם אומרים לו כלום – שום מושג אין לו ממה שבתוכם..." ("מעבר לחיים", עמ' נה, ההדגשות שלי).

מתוך ההיכרות המוקדמת עם המאפיינים של עירירתו, בולטת התבנית הניגודית שבינה לדרך הגדול. ניגודים אלו מייצגים את התשתית לתחושת התלישות הטבועה בנפשו בכל המישורים. תבנית זו ניכרת בעיצובם של הפכים בתחומים הבאים: המרחב הטבעי הפתוח מול מרחב מלאכותי סגור, תנאי דלות מול תנאי שפע, שמרנות מול הפקרות, נינוחות מול חיפזון, חיים אינטימיים בחיק המשפחה מול בדידות מוחלטת. הפכים אלו שזורים כמוטיב פואטי מאפיין של הצעיר היהודי הנקלע לחיי הכרך בסיפורים נוספים מסיפורת התקופה (כגון "חולשה", מידניק; "במצור ובמצוק", שופמן; ו"פליגלמן", נומברג).

ב. "מעבר לחיים": הניכור בין הגיבור לבין סביבתו כנטיית יסוד באופיו של הגיבור

ההתלבטות בין הניגודים מעצבת רושם כללי של ניכור המשתקף באמצעים אמנותיים נוספים, כמו כותרת הסיפור ודרכי המסירה של הרשמים והלבטים. כותרת הסיפור, "מעבר לחיים", מרמזת מלכתחילה באופן סמלי על תשתית הווייתו של הגיבור. במילים אחרות, הניכור הוא תכונת יסוד של תחושותיו כלפי העיר ותכונת יסוד בעולמו הפנימי. הביטוי החיצוני הבולט לכך הוא נטייתו של הגיבור להיות אדיש ומרוקן מחיוניות כלפי רוב התופעות בסביבתו החיצונית.

כפי שמתברר במהלך ההתרחשויות, התחנות השונות בחייו אינן מצליחות לתת טעם לחייו, הן בחיי הרוח הן בחיי המעשה. ההיטלטלות הקבועה בין הפכים, כפי שתוארה בסעיף הקודם, מותירה אותו מנוכר ובודד בעולם. באופן סמלי מרמזת הכותרת גם על המוצא היחידי המסתמן לגיבור זה בייאושו, פתרון שהוא "מעבר לחיים". תחושת הניכור משתמעת גם מן האופן שבו נמסר סיפור חייו של הגיבור לקורא. בנובלה זו הגיבור, חייקל-גילפן, הוא גם הסופר, הכותב את האוטוביוגרפיה שלו, אך פורש אותה כמספר כל-יודע, המדבר על עצמו בגוף שלישי. היבט זה מעצב פן נוסף של ניכור באמצעות המרחק הנפער בין המתאר למתואר, כאילו אין מדובר באישיות אחת. הגיבור פורש את קורותיו כמתבונן מן הצד, על-פי סדרם הכרונולוגי. כבר מלכתחילה משקפת כתיבתו את תחושת הזרות שלו למקומו הנוכחי. הגיבור כאדם בוגר מתואר כמי שחי ומתעד את מסעותיו כפיצוי על מצוקותיו בהווה וכמפלט מפניהן. מלכתחילה מבין הקורא כי מסע נדודיו של הגיבור מסתיים בלא

כלום. בדיעבד, מתברר לו כי למרבה האירוניה, הסביבה הדלה המתוארת ברקע היא כפי הנראה העיר אודסה, מושא חלומותיו של חייקל ומחוז חפצו בנעוריו²¹⁷.

תיאורי העיירה שבה גדל ותחושות הגיבור כלפיה נפרסים ביצירה מנקודת ראותו של אדם בוגר, המשחזר פרספקטיבה כפולה: האחת – בעת היותו נער ולפני עזיבתו את העיירה, והשנייה – בעת שובו אליה בבגרותו, לאחר שהתגורר בעיר הגדולה אודסה. מרכזו של הסיפור בהתבוננות מורכבת זו. כפי שצינתי בסעיף הקודם, מנקודת מבטו כילד הוא התייחס אל סביבת מוצאו מתוך עמדה ביקורתית חריפה: מנקודת מבט זו מדובר בתיאור שלילי באופן חד-משמעי של העיירה כמקום של דלות ונבערות, ובלשונו: כ"מרופשה, נבאשה ומעופשה" ("מעבר לחיים", עמ' נה). שמות התואר הללו מקפלים בתוכם את מראותיה האופייניים של העיירה היהודית באותה העת; מראות קשים של דוחק, צפיפות ולכלוך, רעש ומהומה, חושך ובערות, הכובלים ומנוונים את נפשו של הגיבור ומניעים אותו לשים פעמיו אל הכרך הגדול. אולם, בצד כל אלה מתואר בית דודיו הסמוך (בניגוד גמור לעיירתו), בגן העדן עלי אדמות. המראה הכפרי השלו, הרוגע, שפעת בעלי החיים, התופינים, הדודנים המשרים נועם והספרים החילוניים שאותם הוא קורא בשקיקה תחת עצי הפרי, מהווים רקע לאווירה חמה ותומכת, ומבטאים את הנאתו והתבשמותו מעולם הדעת. למעשה, עיקר כוחו של תיאור זה במרומו שבו. בניגוד לתלישות שבה חש במחוזות ילדותו ברובד המודע והגלוי, מתברר בית דודיו כמאגר של חוויות של שלמות בחיק המשפחה והטבע, תחושות שיעצבו את זרעי התלישות מן הכרך המודרני בבגרותו.

מתוך זויות הראייה הילדותית שלו הוא חווה בשחר ילדותו באופן מפוצל את בית הוריו ובית דודיו. בפועל מדובר בשני מקומות הנמצאים במרחק הליכה, שלהם צביון יהודי משותף. לימים מתברר כי שני מקומות אלו הוטמעו כשני רבדים חוויתיים שונים זה מזה, אך קשורים זה לזה בתפיסתו המאוחרת את עיירתו שרשתא. לא ייפלא אפוא שעם שובו לעיירה באופן זמני בבגרותו, (מתוך מטרה למכור את ביתו), נוצרת תפיסה מורכבת יותר כלפי העיירה, נופיה ואנשיה. עמדה כפולת פנים זו, החובקת בתוכה את שתי הראיות המנוגדות, משמשת גם כמפתח לתלישותו מכל המקומות, שהיא שורש הטרגדיה של חייו.

עמדה אמביוולנטית זו משתמעת מתוך האופן שבו מעוצבים הפרקים המתארים את העיירה על נופיה, דמויותיה והמציאות המתרחשת בתוכה, מתוך פרספקטיבה מאוחרת. מן ההיבט הפואטי בולט

²¹⁷ השערה זו מבוססת על פרט שולי של יצועו. במהלך שהייתו המחודשת והנואשת של הגיבור בעיירת הולדתו שרשתא, הוא מביע מתוך קדרות וכמיהה נואשת את געגועיו למיטתו מלאת הפשפשים, ששימשה אותו באודסה. באופן זה מתואר יצועו באקספוזיציה. פרטים אלו רומזים על סיפור נדודים הנושא אופי טרגי ובנוי במתכונת של סיפור מעגלי.

ההיקף האינטנסיבי והרחב של התיאורים בעת שובו לעיר, בהשוואה לרקע המצומצם (באופן קיצוני) של היקפם טרם צאתו משם. טכניקה פואטית זו, הבונה עבור הקורא עולם חיצוני "קונקרטי" ומלא יותר, כמו באה להבליט את המקום הפסיכולוגי הרחב יותר שיש למחוזות ילדותו בבגרותו. האמביוולנטיות בנפשו ניכרת בנימה הנוסטלגית שבה הוא בוחן את נופי ילדותו. הרושם הבולט הוא כי תיאורי הנוף שלובים ללא הפרד בזיכרונות ההוי: הבוסתן שבו העז לראשונה להתמרד ולאכול עם חבריו בתשעה באב, הבתים הצפופים והנמוכים המאוכלסים בדמויות מוכרות, וכן ההוי הצבעוני והשוקק של השווקים, שקולות וריחות מוכרים של אנשים ובעלי חיים עולים ממנו. כל אלו כמו מעצבים מחדש את מרחבי ילדותו כמאגר חוויות, אשר לכאורה משייכות אותו מחדש אל המקום. אולם ממרחק הזמן והמקום עולים מחדש תחושות הזרות והניכור.

בפגישה המחודשת עם מחוזות ילדותו מתברר לו שחלו שינויים רבים מאז שנזב את ביתו. שינויים חיצוניים אלו מסמלים מבחינה פנימית את ההתפוגגות של אשליית החיבור מחדש לעולם האבות. ממבט ראשון נראה כי מדובר בשינויים זניחים כגון: הטחנה שנצבעה מחדש, "היער ההודי" שנגדע, הכלב נירון שהזדקן, סידורם השונה של כלי הבית בבית דודו וכד'. אולם קריאה רגישה בטקסט מגלה שפרטים אלו מעניקים אופן ביטוי נוסף לרגישותו של הגיבור לזר דווקא על רקע המוכר.

דוגמאות נוספות ברוח זו מתוארות בסיטואציות מתוך ההוי החברתי של השוק. בדידותו של הגיבור בזירת התרחשות זו בולטת במיוחד. במקום אינטימי זה, בניגוד לאווירה השלטת בכרך הגדול, הוא מזהה כל פרט ופרט מתוך "ההמון". למגינת לבו מתברר לו שאיש אינו מזהה אותו: "את כולם, כולם הוא מכיר, והללו פונים ומסתכלים בעגלתו של הרן-ליב-ואין אפילו אחד מהם מכירו... והוא הרי את כל אחד ואחד מהם הוא מכיר, יודע וזוכר..." (שם, עמ' נט). במקום זה באים לידי ביטוי פעם נוספת הזרות והלבטים המקננים בו גם ממרחק הזמן: "למה הקדים וגילח את זקנו? בזקן אפשר שהיו מכירים אותו – הן דומה הוא בקלסתר פניו לאבא..." (המחבר (באמצעות המספר) מתאר את הווייתו המנוכרת של גיבורו בסמטאות השוק באמצעות הפועל "תועה": "והוא תועה, תועה בו ומסתכל בכל, ואין איש שם אליו לב" (שם, שם). הפועל "תועה" שימש את המחבר גם בתיאורי הכרך, כלומר מבחינה אמנותית נעזר המחבר בציון אותו הפועל כמכנה משותף לבדידותו ולזרותו של הגיבור בשני הקטבים המנוגדים של תחנות חייו.

בחלקו האחרון של הסיפור מתוארת המכירה של נחלת אבותיו יחד עם רבים מבתי העיירה המתרוקנת מתושביה. צעד זה, המשקף מצב אקטואלי, נטען במשמעות סמלית של עקירה סופית מן השורשים. כפי שמתברר, אין לגיבור יכולת להיאחז במקום אחר. מחמת אופיו הבלתי-יציב ותסביכי נפשו הוא גונז את תוכניותיו השאפתניות לצאת לאמריקה במטרה להתעשר או לשוויץ כדי לרכוש השכלה גבוהה. הווייתו על מקומות אלו, אשר היו משאת נפשו בילדותו, מסמל למעשה את הפיכתם לחלק בלתי-נפרד מן העולם הזר והבלתי-מושג בעבורו.

בשלב זה בחייו, כאשר אפסו כל תקוותיו לממש את שאיפותיו, הוא מחליט לחזור לאודסה לחיי שימון ושעמום: "שם ישכב לו, יתפרקד על איזו מיטה מיושבת פשפשים ויסתכל בתקרה כאוות נפשו... " (שם, עמ' 19). לצדן של מחשבות חידלון אלו מבצבצות במוחו מחשבות ההתאבדות. סמיכות זו כמו באה לרמז שבכל מקרה הגיבור שרוי "מעבר לחיים". הסיפור מסתיים בתמונה של תחנת הרכבת. מקום זה מסמל את העיקרון הנפשי והגאוגרפי של חייו, כמו גם הווייה של התקופה. תחנת הרכבת מייצגת חוויית חיים מתמדת על פרשת דרכים. במידה מסוימת יש בשמה הבדוי של העיירה, "שרשתא", מעין רמז להווי קולקטיבי יהודי של ציבור שנעקר משורשיו, תהליך אשר בדרך הטבע נדון לפורענות של פגיעות וקמילה. ולבסוף, הניכור כתחושה שלטת מבליעה בתוכה את הסכנה הטמונה בחובה להתפתחות מצוקות נפשיות של דכדוך עד כדי רצון לאיבוד וטירוף.

3.1.4 התפקרות

3.1.4.1 רקע היסטורי

עד לראשית ההגירה הגדולה של המאה התשע-עשרה חי רובו של העם היהודי במזרח-אירופה (רוסיה וגליציה) במסגרות מסורתיות ומלוכדות, שנתגבשו במשך היסטוריה ארוכה. הציבור המסורתי באותה העת ביקש להמשיך ולשמר את אורח החיים הזה בעזרת מוסדות חינוך מסורתיים כגון ה"חדר", המלמד, תלמוד התורה והישיבה. באמצעותם פיקחו על כל סטייה קלה שבקלות מדרכי המסורת ומדפוסי המחשבה המקובלים, והדבר גרם לנתק בינם ובין הדור הצעיר שנטה להשכלה. בהתפשטות ההשכלה ראה הציבור הדתי איום על המסגרות הקהילתיות המסורתיות ובגיזה באמונות ובערכים תרבותיים מרכזיים. מנגד ראו עצמם המשכילים כמיעוט נרדף על-ידי קנאים חשוכים. באווירה תרבותית חברתית זו של קרע בין המחנות הפכה חוויית "ההתפקרות" ברוסיה בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה למשבר נפשי עז. נטישת אורח החיים הישן הייתה כרוכה בדרך כלל במטען טרגי של פרידה דרמתית מן הבית ובתחושות קשות של שנאה ונקמה כלפי העוזב. בשנות השמונים והתשעים התפתחה אווירה פתוחה וסובלנית יותר מזו ששררה בדור הקודם. התגברות היסודות החילוניים בחברה היהודית מיתנה את האווירה ויצרה סביבה חדשה של אדיקות נאורה. על אף שאורח החיים הכללי של המשפחה נשאר טבוע בחותם המסורתיות והדתיות, חל שילוב בין הדת לבין הדעת המשכילית²¹⁸. בהתאמה שככו ופחתו ההתנגשויות הדרמתיות החרופות

²¹⁸ הרוח החדשה של שנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה התבטאה בין השאר בכך שמשפחות יהודיות מסורתיות, אמידות יחסית, הקנו שיעורים חילוניים באופן פרטי נוסף על לימודי החדר הרגילים, ובמשך הזמן חתרו במשותף לחינוך גימנסיאלי. כמו כן הוקמו בהשפעת חוגים מתנועת ההשכלה בסוף המאה התשע-עשרה "חדרים" מתוקנים שתאמו את רוח ההשכלה. בחדרים אלו הוקנו לימודי יסוד כלליים בחשבון ובשפת הארץ, השתמשו בדרכי הוראה משוכללות יותר, וחדלו להעניש עונשי גוף.

בתקופה זו בין ההורים לבניהם המתפקדים (אטינגר, 1969, מירון, 1987; הולצמן, 1993; 1981
(Leavitats).

3.1.4.2 ייצוגם של תהליכי חילון והתפקדות והשפעותיהם הפסיכולוגיות

בדיקת גילומו של היבט רעיוני זה ביצירות שנכתבו בראשית המאה העשרים מגלה מגמת היחלשות של עיסוק בנושא זה.²¹⁹ עיון בסיפורים שחקרתי מלמד על הפיכתו של היבט זה מנושא מרכזי בשלהי המאה התשע-עשרה לנושא שולי בסיפורת ראשית המאה. מגמה זו עולה בקנה אחד עם המציאות ההיסטורית כפי שתוארה בסעיף הקודם. החוויה ההיסטורית של ההתפקדות, שנטבע בה המונח הסמלי "הקרע שבלב"²²⁰, העמידה גיבור ספרותי טיפוסי. מדובר בבן למשפחה יהודית מסורתית בעיירה, אשר נחשף לתרבות חילונית חדשה, הוקסם מרעיונותיה של תנועת ההשכלה ושקע בהתלהבות בספרותה. בכמה מן הסיפורים²²¹ מתקבל הרושם שהשינויים הנפשיים החדים שחלו אצל הגיבור נובעים מן התמורות החדות שבחיי בתחום ההווי והתרבות. במקרים רבים תהליך ההשתגעות של הגיבור הוא סיפור של היחיד ששאף לשינוי ערכים, אך לא הצליח להינתק מן החברה המסורתית-הדתית על מנהגיה המשעבדים. בין שנכשל להינתק במישור הממשי ובין אם כרע תחת ייסורי האשמה והחטא, התגלגלו קשיים אלו והתבטאו במצבי נפש קיצוניים. כפי שאראה, המושג "משוגע" שימש כסימן היכר למצבם הקליני של גיבורים מיוסרים אלו מחד גיסא, ולסימון דמותם העקרוני של הכופרים כחריגים בעיני דור האבות המסורתי מאידך גיסא. במילים אחרות, עזיבת הדת מבלי יכולת להתאקלם בעולם המודרני יצרה מצבים נפשיים קיצוניים שהוגדרו כשיגעון. עם זאת, בחברה היהודית סומנו כמשוגעים גם אלו שזנחו את אורח החיים היהודי מבלי שנקלעו למשבר נפשי בגלל עצם העובדה שעברו עברות הלכתיות.

ביקורת הספרות הרבתה לדון בנקודה תמטית זו של משבר האמונה בראשית המאה כתהליך יסוד בסיפורת התקופה. הבולטים מבין החוקרים אשר התייחסו לנושא זה הם: שקד (תשל"ח, חלק א); גוברין (1985); מירון (1987) הולצמן (1993); סדן (תשנ"ו). ממחקרים אלו משתמע שני מישורים של

²¹⁹ מעיון ביצירות שאותן סקרתי מסתמנת נוכחות ברורה של היבט זה בין השנים 1880-1904 לעומת היעדרותו הבולטת בשני העשורים הראשונים של המאה.

²²⁰ במושג זה משתמש אבנר הולצמן כדי לסמן את המושג הרעיוני המרכזי בסיפורים של ברדיצ'בסקי, המסמן את הקרע הפנימי "בין המחויבות למורשת העבר היהודי לבין השאיפה להשתלבות בתרבות האירופית" (הולצמן, תשנ"ב ג, עמ' 7), וגם ראה בהקשר זה: הולצמן, תשנ"ד, 1993.

²²¹ נושא זה של הטרור כתוצאה ממשבר אמונה דתית מופיע ביצירות הבאות: "המעורב בדעת", יל"ג; "לאן?", פייארברג; "הבן האובד", בן-גרין; "דמון יהודי, גולדין; "הזקן המטורף", ליפמן; "בחורף", ברנר; "חולשה", מידינק; "מסביב לנקודה", ברנר; "מעבר לחיים", ש. בן-ציון; "עסקי פוליטיקה", שטיינברג; ו"שכול וכישלון", ברנר.

התייחסויות כלפי נושא זה בסיפורת. המישור הראשון נוגע לתיאור המוחצן של הקונפליקט. הכוונה לתבנית הנושאת אופי פשטני למדי בנוסח ספרות ההשכלה. תבנית זו ממוקדת בהצגת ההתנגשות החיצונית שבין היחיד המתפקד והמתייסר ובין עולם האבות המסורתי המסמן את ה"משכיל" כמשוגע. המישור השני של התייחסות נוגע למציאות הנפשית, המהווה למעשה בבואה פנימית של מישור התייחסות הראשון. שני פנים אלו, שהם בעלי שורש משותף אחד, יומחשו בעזרת שתי הדוגמאות הבאות.

ביצירות "המעורב בדעת" (גורדון, 1880) ו"דמון יהודי" (גולדין, 1900) מעוצב התהליך הרוחני של משבר האמונה כתהליך מרכזי²²² בקורות חייו של הגיבור הראשי. סיפורים אלו מתארים בהרחבה ועל-פי סדר ההתרחשות את תהליך החילון של הגיבור. בשניהם נעה העלילה על-פי סדר עקיב של אירועים, שממנו נגזר מעין סדר בהיר של הניגודים האיזולוגיים הסוערים המעורבים בו. כמו כן קיימת בהן חלוקה חיצונית של הסיפור לפרקים באופן אשר מבליט את התחנות השונות בתהליך השינוי של הגיבור. תחנות אלו מייצגות תהליך אופייני, שראשיתו בזרעי הספק שנטמנו בתקופת הנעורים המוקדמת של הגיבורים ואחריתו במעבר גלוי אל העולם החילוני. היצירות כתובות כמבדה אוטוביוגרפי החושף את ההתנסויות בתהליך זה מזווית ראייה אישית. אמנם שני מוקדי התייחסות שהוזכרו לעיל שלובים זה בזה ביצירה עצמה, אך הם יידונו בנפרד לשם הבלטתם.

א. תיאור ההתנגשות שבין העולם המסורתי לבין היחיד ה"אחר"

בשתי יצירות אלו גדל הגיבור ומתפתח תוך היחשפותו לקונפליקט בין שני קטבים מנוגדים: הקוטב האחד הוא העולם הישן, המסורתי והשמרני. עולם זה מיוצג על-ידי דמויות משנה רבות המתארות את יהודי העיירה. הקוטב השני הוא עולם הדעת וההשכלה, ועולם זה מיוצג על-ידי דמות המנודה מן הקהל כמשוגעת, אך תופסת מקום מהותי בעיצוב חייו של הגיבור. מישור ההתרחשות המרכזי של הקונפליקט מעוצב במתח היחסים שנוצר בין ה"קהל" ל"אחר".

²²² תהליך רוחני זה, על השלכותיו משתקף כפי שצוין בהערה דלעיל מופיע גם ביצירות נוספות כגון: "הבן האובד"; "הזקן המטורף"; "חולשה"; "מעבר לחיים" ו"שכול וכישלון". ברם, ביצירות אלו נתפס תהליך זה כבעל חשיבות משנית ביחס להיבט רעיוני מרכזי אחר, המשמש כגורם מנמק למצבו הנפשי של הגיבור. כך, למשל, תהליך החילון מופיע כנושא תמטי בעל חשיבות משנית בתיאור אומללותם של השא ("הבן האובד"), פינרמן ("חולשה"), וחייקל גילפן ("מעבר לחיים"). כנושא מרכזי במצוקתם הנפשית תופס הפער הטרגי בין השאיפות האינטלקטואליות שלהם ובין חוסר יכולתם לממשם. נושא תמטי אחר מהדהד ביצירה "הזקן המטורף". במרכז סבלו של הגיבור, דוב ב"ר זאב מירקין, מוצגת פרשת גירושו מבית חותנו ומשפחתו כתוצאה מהתמשכלותו. פרשת גירושו של החתן המשכיל מהדהדת ביצירות רבות נוספות של התקופה (עיין למשל בהקשר זה ביצירותיו של ברדיצ'בסקי אצל הולצמן, 1993, עמ' 207), אולם בדומה לכך, תוצאותיו של הניתוק מן הבית הן שגורמות לגיבור לנדודים ולמצוקה עד כדי טירוף. וכפי שמציין אבן (1977, עמ' 208), גם תהליך "התמוטטות הדתית" של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון"), מרומז בטקסט כפרט מנמק שולי בלבד ביחס לטירופו, לפי שטיפור נעוריו והתפקדותו נעלמים מעיני הקורא.

בשתי היצירות קיימים תיאורי רקע רבים של חיי העיירה ומראותיה, רשמי ההווי של ה"חדר" וחוויות מעולמן של דמויות המשנה. כל הפרטים הללו מבליטים את גסות לבם, קשיחותם ואטימותם של יושבי בית המדרש כלפי דמותו של ה"אחר" הכופר. האווירה העוינת והחיכוכים הסמויים והגלויים משמשים רקע לתיאור הנסיבות שבהן נטמנו בלב שני הגיבורים המספרים זרעי הספק. ככל שהם הולכים ומתבגרים הם שמים לב ליסוד האישי והאנושי שבדמות המנודה ולאפלה השוררת בציבור היהודי. הזיקה של הגיבור ה"אחר" אל העולם החילוני מציירת תמונה אופיינית של מאבק בין העולם הדתי והחילוני. ככל שהגיבור מתפתח במסע חייו, הציבור הדתי הופך להיות זר לו.

עינם הצרה של אנשי העיירה ב"אנשי ההשכלה" באה לידי ביטוי בדעות הקדומות ובאמונות ההבל שהם מפיצים על ה"אחרים", ובין הישאר בכינויים השגורים בפיהם. צבי הירש, הנחשב כמשוגע בשל השכלתו, מכונה לפי מיטב מסורת ההשכלה בכינוי הסמלי "המעורב בדעת". אריה, גיבור הסיפור "דמון יהודי", המוקע אף הוא מעיירתו בשל השכלתו, נחשב אף הוא כמשוגע ומכונה בפי בני העיירה בכינוי "אריה השד". כינויים אלו מציגים את החברה היהודית בבערותה ובאכזריותה, והם רק חלק קטן ממסכת הבערות וההשפלות שנוקטת החברה הרבנית במטרה להוקיע מתוכה את הכופרים.

בשלב המוקדם של ילדותם הגיבורים המספרים הם פסיבים כלפי חוץ. כל אחד מהם נגרר "עם הזרם", אולם ההתמודדות הפנימית עם שאלת זהותו של ה"אחר" חושפת את תהיותיו ואת חרדותיו. מנקודת מבטו כילד הוא חרד מפני חריגותו של ה"אחר". בסיפור "המעורב בדעת" חושש המספר, בהיותו כבן שש, לחלוף על פני ביתו הסגור והמסוגר של צבי הירש. התיאור של בית זה משקף את מעמדו מול "להק הציבור הדתי" המנהל מלחמת חרמה סביבו. עיקרה של מלחמה זו בהכפשתו כמשוגע מסוכן, ודומה כי כל הדרכים למטרה זו כשרות. בדוגמה אחת מני רבות מתאר המספר כיצד תודרך לחלוף במהירות על פני ביתו של הכופר. באחת מפעמים אלו הבחין בשלט גדול ומעוצב באותיות לטיניות התלוי על הבית. פרט זה משמש במשמעות סמלית של הזהות האמיתית של ה"משוגע" כאיש משכיל. ביצירה זו הוא מייצג את השפה השונה כאחת מן המחיצות המפרידה בין העולמות. רבו של הילד מסביר לו כי מדובר בקמע שמטרתו להגן על הציבור מפני הרוח השוכן בבית. ההתנגשות האירונית בין המציאות לפרשנות צובעת באור שלילי את הציבור הדתי. בין אם מקורה בבערות ובין אם היא נובעת מכוונות זדוניות היא חושפת את עמדת היוצר השלילית כלפי מעשיהם.

באורח דומה מעוצב גם בסיפור "דמון יהודי" הווי העיירה השלילי כלפי אריה ה"שד". המספר מתאר כיצד בילדותו רחקו חבריו מדמות זה כמפני כלב שוטה, מאחר שנחשב בעיני הקהילה כשד. כמו כן מתוארות אפיזודות שונות שבהן נדרש להתרחק מדמות זו שתוארה כדמות גרוטסקית, ואחרות שבהן הואשמה על לא עוול בכפה בגרימת מחלות ומוות. הוא היה גם עד לרפש שנזרק

בפניו הן מבחינה קונקרטיית הן מבחינה מטפורית. רשמים אלו ודומים להם מייצגים מסכת כללית רחבה שמציגה את הקונפליקט שבין דת להשכלה, וזאת באמצעות עיצובו של המתח החיצוני בין בני העיירה המסורתית הרודפים לבין הגיבור המנודה. גיבור זה מייצג את עולמם הנרדף של בני ההשכלה החילונים, שנתפסים בשל כפירתם כאנשים משוגעים ומושחתים.

בשני הסיפורים נחשפת "הזהות האמיתית" של דמות המשכיל באמצעות עיצובו של הגיבור כילד רגיש ופיקח. למרות המסלול הטיפוסי הזה של הסתות שממנו ינק הוא מוכיח יכולת אינטלקטואלית ובגרות נפשית להבין ולפרש אחרת את המציאות. לצד קיום המצוות הוא מזהה כבר בשחר ימיו את ההיגיון שבנקודת התצפית החילונית של הגיבור הנרדף. בשתי היצירות משמש המתח שבין הראיות השונות של המציאות ציר מרכזי של הסיפור. בסיפור "המעורב בדעת" עיקר המתח הוא בין נקודת התצפית של הילד בילדותו לבין זווית הראייה המרוחקת יותר בבגרותו, ולכל אורך המסע שזורה עמדת המחבר בסיפור על-ידי יצירת עמדות אירוניות או אבסורדיות ועל-ידי יצירת סיטואציות גרוטסקיות. בזיכרונו של הנער, המספר העד בסיפור "דמון יהודי", נחרתות מלכתחילה כל אותן החוויות המשמשות בידי העיירה כהוכחה למוזרותו של "אריה" דוקא כמייצגות את הטוב והיפה שבאישיותו. ההתבוננות האירונית של המספר במציאות מושגת בעזרת אמצעי עיצוב כפולי משמעות.

החלק הראשון של הראייה הכפולה מתייחס לסיפורים שסופרו לו בילדותו. לפי סיפורי האם דבק באריה שד (וכך גם דבק בו הכינוי) מחמת שבניגוד לצו הלכה חמל על עגלה אדומה. על-פי ההלכה חובה לשרוף פרה אדומה ולפזר את אפרה לטיהור הטומאה. הטקסט המקראי מסביר את הטעם לקיומה של מצווה זו אך ורק בצו של האל²²⁵. האם, שמתארת פרשה זו, מנמקת את המניע למעשה בבצע כסף. הטעם לכך הוא שדמיה של פרה שעונה על כל דרישות ההלכה היו מרובים. ההסבר של האם חסר היגיון לא רק על-פי הנורמות המקובלות באותה התקופה, אלא גם לנוכח העובדה שהגיבור מגלה יחס אנושי כלפי העגלה ואינו שוחט אותה. המספר מפרש זאת כמעשה מוסרי ביותר, בניגוד להרג ורצח המצווים מן ההלכה. באופן דומה הוא מגיב לפרשייה נוספת המסופרת לו בילדותו. לפי המסופר, מכר אריה את ביתו המרווח לטובת ביתו של הטוחן. הוא הסביר זאת בנימוקים סוציאליסטיים של העדפת פרנסה ראויה על פני גזל בורגני. בעוד שאנשי העיירה רואים בכך תו מאפיין נוסף לשיגעונו, הוא משמש בידי היוצר ומספרו כהוכחה נוספת למידותיו המוסריות הנעלות.

²²⁵ פרשת פרה אדומה מופיעה בספר "במדבר" (פרק יט) ומהווה על-פי הטקסט המקראי דוגמה קלאסית למצווה שיש למלא משום שהיא צו האל (במדבר רבה יט א: "גזירה גזרתי ואין אתה רשאי להרהר אחר גזירותי").

גם המציאות שהמספר נחשף אליה בבגרותו מכילה סתירות הגיוניות. התנהגותו של אריה היא חסרת בסיס הגיוני מבחינת הנורמות המקובלות של העיירה, ולכן מהווה בה הפרדוקס תבנית יסוד. דוגמאות נוספות לפרדוקסים כאלו ביצירה נוצרות על-ידי עימות של דמויות ושל מצבים באופן שנוצר אפקט אירוני. כך למשל הקשר שנוצר בין דמות המספר לדמותו של אריה בבית הקברות. בסיטואציה זו מובא לקבורה בערב שבת נער קטן, בן עניים שנפטר בהקדש. בעוד שהכול נחפזים לסיים את המלאכה לפני כניסת השבת, אריה משתהה כדי להתאבל על הפעוט עמוקות ואינו מוטרד בשל חילול השבת. במקום זה יוצא גם הגיבור ה"אחר" למלחמת יחיד נגד עקרונות חלוקת הכספים בעיירה ומאשים את פרנסיה בגרימת מותו של הילד. לדעתו, ניהול בלתי-תקין של הקופה גרם לקיפוח בהזרמת הכספים לבית המחסה לעניים. בסיטואציה נוספת אריה, הוא ולא אחר, משיב את נשמתו של המספר בשעה שהתעלף בבית המרחץ.²²⁴ כל הפרטים הללו, כפי שמציין אבן (1970), מעצבים את השקפת עולמו של אריה כהשקפת עולם הומניסטית סוציאלית. וכך דווקא דמות זו, הנחשבת לכופרת, חושפת באופן פרדוקסי את דמותו כ"יחיד בקהל זה המתרגם את תורת-היהדות האמיתית (בעיני הסופר) למעשים טובים של יום יום" (אבן, 1970, עמ' 15).

בדומה לגיבור זה מתבררת גם לגיבור המספר ב"המעורב בדעת" דמותו של צבי הירש כדמות חיובית. גם כאן בא לידי ביטוי הפער האופייני שבין העולמות באמצעות מאבקים ותככים בין ה"קהל" ל"אחר", המייצג בסופו של דבר את ההשכלה, הדעת, התבונה והנאורות. גם במקרה זה מעוצבת צרות האופקים ורוח הבערות כמאפיינת את שוכני בית המדרש, ולעומתם מתגלה צבי הירש כדמות נאצלת, עדינה ורבת הבנה בלימודי חול, ובעלת רגש אנושי חם. מנקודת מבט רטרופקטיבית של המספר הבוגר, מלבד היותו של צבי הירש מקור להשראה רוחנית הוא מבחינת מורד נועז. בדומה לדמותו של אריה בסיפור הקודם, יוצא גם הוא למלחמת יחיד על רעיונותיו נגד ציבור עוין ומתנכל. הוא מתקומם נגד פרנסי הקהילה, השמים במאסר את הציבור המשכילי ואינו מהסס להלין עליהם בפני הרשויות המתאימות. המאבק בין מנהגי החיים היהודיים לחילוניים מסתיים בניצחון של אורח החיים המשכילי. בסיום הסיפור הזה עובר הגיבור המספר, כמייצג הדור הצעיר שנוהה אחר ההשכלה, להיות תלמידו של צבי הירש. דמות זו, אשר הפכה עם הזמן למנהיג רוחני לצעירי הסביבה, נותנת לו את ברכת הדרך להמשך מסעו הרוחני.

על רקע ההבדלים והיריבות בין המחנה הדתי לדמות המרכז של הגיבור הנאור מובלט בסיפורים אלו המתח הנפשי הכרוך במעבר שבין העולמות. מן התיאורים מתברר שתהליך "ההתפקדות" כרוך בנידוי והשפלות, העלולות מעצם טבען לגרום לצעיר המתפקד תופעות נפשיות שליליות. עם זאת,

²²⁴ בית המרחץ מוצג ביצירה זו כחלק בלתי-נפרד ממכלול התיאור של אורח החיים היהודי הנפסד. מבחינה פיזית מלווה חוויה זו בתחושות של גועל וסלידה מן הלכלוך ומריחות הזיעה, בתחושת החום עד כדי מחנק ובהצלפות של רבי למך המכאיבות עד כדי עילפון.

נראה לי כי הדגש המושם ביצירות אלו במאבק החיצוני בין המחנות מבליע ומטשטש במידת-מה את המאבק הפנימי המיוסר שמתחולל בנפשם של הגיבורים בין עולם הדעת לעולם האמונה.

ב. הדילמה הנפשית בין ההסתה למציאות

במרכז הדיון הנוכחי מצוי המאבק הפנימי שמתחולל בנפשם של הגיבורים בין דת להשכלה ובין נטיות הלב לאמונות ההבל של החברה המסורתית. שורשיה של המצוקה הנפשית הזו נעוצים במציאות האפלה של החברה היהודית, המנסה לחסום בפני הגיבור אפשרויות רוחניות שונות משלה. כבר בראשית הדרך, עוד בטרם נטמנו זרעי הספק, סובל הגיבור-המספר בסיפור "המעורב בדעת" מחרדות בגין האמונות התפלות המיוחסות בעיירה לדמותו של "המעורב בדעת". דמות זו, המוקעת מתוקף הדתיות הקנאית שבעיירתו כמשוגעת קלינית, מצטיירת בעיניו בנקל כדמות של קריקטורה דמונית. בדמיונו הוא מדמיין אותו כיצור גבוה וכחוש הלבוש בלויי סחבות ואוחז בידו מקל חובלים. עיניו הטרוטות בוערות באש, וציפורניו חדות כציפורני עוף דורס.

ראשיתה של המצוקה הנפשית במפגש הבלתי-צפוי שנוצר בין הפנטזיות הללו לביו המציאות. באחת הפעמים הוא נתקל באנשים סמוך לביתו של צבי הירש, הלבושים בבגדים חילוניים, וכך מתואר המפגש: "ובעלותי נבהלתי מראות שנים אנשים יצאו ניצבים על פתח בית 'המעורב בדעת'. האחד מהם עמד ואחוריו אלי ולא ראיתי פניו, אבל ראיתי כי לבוש הוא בגדים כיוצא לדרך, מעיל ארוך עליו ואזור צמר חבוש במתניו וקצות האזור מרוחות לו כזנב על אחוריו וראש לו חפוי מגבעת גבוהה כעין נרתיק בעל קרו חדה; והשני עמד ופניו אלי והוא איש צעיר לימים אך הקומה ודל הבשר, ואף על פי שלא היה רע המראה ולא לבש סחבות ושערותיו לא היו קלוטות וצפרניו לא ראיתי, כי אם היה לבוש מדים קצרים ונעלים מגוהצות ושערותיו סדורות לו תלתלים וזקנו השחורה מסורקת למשעי ומקפת את לחייו כערוגת הבושם, אבל עיניו היו בוערות כגחלי אש, כאשר נראו בחזון לבי. [...] ודמיוני לאט דבר עמי, כי האיש אשר עיניו כגחלי אש הוא 'המעורב בדעת' והאיש אשר בעל הקרן אשר לו הזנב מאחוריו הוא –'הרוח הרעה'²²⁵, הוא השטן בעצמו" (ההשמטות שלי, "המעורב בדעת", עמ' קכט). במרכזה של ראייה זו מצטיירת תפיסה הניזונה מן האמונות התפלות. לפי גישה זו הוא מזהה את האיש הלבוש בלבוש מודרני של מגבעת ופראק כשד בעל קרניים וזנב המסתתר מאחורי לבוש זה. אך בדרכי התיאור מבצבצת נימה שונה הניזונה מן התכונות החיוביות המוקרנות מפניו של צבי הירש. תחושות אינטואיטיביות אלו משמשות קרקע פורייה להיווצרותה של דילמה נפשית בין נטיות הלב לסטיגמה.

²²⁵ באופן דומה, מעוצבת בסיפור "דמון יהודי" דמותו של "אריה השד" (המשכיל) כדמות של שד בעל קרניים. גם שם מבוסס התיאור על הרושם שנוצר מבעד לעיני המספר בילדותו.

בשתי היצירות מתואר בהרחבה כיצד זילמה זו חוזרת על עצמה באפיזודות שונות. בכל פעם מפגשים אלו בין הפנטזיות לבין המציאות מלבים התלבטויות וחרדות הנובעות מן הסתירות הללו. במקרים קיצוניים המצוקה הנפשית באה לידי ביטוי בהתפרצויות בכי ובנפילה למשכב.

ביסוד כל התופעות הנפשיות הללו של גיבורים שגדלו והתפתחו בסימן המתח בין המחנות, עומד קונפליקט חריף ומתמשך. סיטואציה נוספת בסיפור "המעורב בדעת", המתרחשת בבגרותו של הגיבור, ממחישה את הפער הקיים בין הרגש הטבעי וההיגיון לבין דברי ההסתה והבלע. באפיזודה זו מציג הגיבור את עצמו בפני צבי הירש כ"איש הירא ורך הלבב" ונפעם מן האופן שבו מקביל צבי הירש הגדרה מורכבת זו אל סימני ההיכר של גינוני אצולה אנגליים. בד בבד ניעורה בזיכרונו טענתו של מלמדו רבי טודרוס, ולפיה צבי הירש מקשר ללא כל הבחנה את כל התופעות אל עולמו האנגלי הקרוב. בשלב זה בחייו ובהתפתחותו הנפשית מסוגל המספר לנסח במילים (במקום בסימפטומים) את הדילמה שבתוכו: "ועתה אזני שמעה זאת וקרב-לבי התחדש בקרבי, בין פחדי ומוראי אשר נשאר כרוכים בי מימי ילדותי ובין שכלי המיושב אשר שחק לפחדי וילעג למורך לבי" ("המעורב בדעת", עמ' קלז). סיכום זה מייצג את עיקרה של הטלטלה הנפשית של הגיבור ושל טיפוסים כמותו אשר מתלבטים בין העולמות.

ההתגוששות הפנימית בין האימה לתבונה, בין הדת להשכלה, בין ההסתה לנטיות הלב באה לידי ביטוי גם בתיאור המסע הרוחני הפנימי של הגיבורים בסיפורים נוספים. בסיפורים אלו, כמו למשל: "לאן?" (פייארברג) "בחורף" ו"מסביב לנקודה" (ברנר), מתגלם המאבק הפנימי בין שני העולמות המקוטבים בדמות מצפון פנימי. מבנה נפשי זה מייסר במעין תוכחה פנימית קבועה את הדור הצעיר שנהה אחר הרוחות החדשות, וטורד את מנוחתם גם כאשר בגרו ורחקו מביתם.

דב סדן (תשנ"ו), בהתייחסו ליצירותיו של ברנר, מראה כיצד תחושות האשמה והדכדוך שניטעו בגיבורים בילדותם נייעורים ומתחדשים בקרבם בבגרותם, ותופחים לממדים קיצוניים של רדיפה פנימית עד כדי שיענון. בדרך כלל עולה במרכזה של חוויה כזו דיוקנו של האב הפנימי, אשר ממשיך לייסר את הדמויות על התפקודם כל חייהם. הוא מופיע בחלומות בהקיץ ובהזיות טירוף המתפתחים אצל גיבורים שאינם מסוגלים להינתק מן המסורת היהודית ולהמירה בתרבות חילונית. גיבורים אלו נותרים במצב של בדידות וייאוש.

יש לציין שביצירות מן הסוג הזה, על אף שארגונו של החומר אינו אנרכי, קיימת מעין עקומת זיגזג. העלילה המרכזית ביצירה מופסקת על-ידי פרשיות משניות ופסקאות שיח פנימי, הקוטעות את ציר העלילה המרכזי. אמצעי מובהק נוסף לתיאור הדינמיקה הפנימית הסוערת של הגיבור המתייסר בין הלחצים הפנימיים של אזורי המודעות השונים הוא השימוש ב"סצנה הזויה".²²⁶ מדובר בסצנה

²²⁶ על תכונותיה של הסצנה הזויה כסוג סיפורי, והשימוש באמצעי זה ביצירותיו של יוסף חיים ברנר, ראו:

שמעלה הגיבור בדמיונו, ובמהלכה נודדת תודעתו באופן בלתי-נשלט מן ההווה לעבר, ממציאות לדמיון. עמעמו של הזיכרון מצד אחד, ונימתו האמוציונלית מצד שני משווים לקשיי הגיבור להינתק מן הנורמה הדתית-התרבותית המסורתית של בית המדרש אופי סובייקטיבי במיוחד.

דוגמה טיפוסית לתופעה זו היא הסצנה שמעלה בדמיונו יעקב אברמזון, הגיבור המרכזי ב"מסביב לנקודה" (ברנר, 1904). למרות מרחק הזמן והמקום מעלה אברמזון שפע של פרטים מוזרים שהם ספק חלום ספק מראה הזיה ותעתועים, המתקשרים לדמותו של אביו השו"ב ר' יצחק: "הרבי גדול הוא ונורא על כל סביביו, ומשרתיו עושי רצונו חוקרים ודורשים אחרי כל בן-ישיבה הנוטה מן הדרך. הגבאים מתחקים בגלוי ובסתר על צעדי כל איש. השמשים בודקים בחורים ובסדקים, קורעים את הלב מתוך החזה, מעלים אותו על השולחן ובודקים אותו. ואחרית החוטא מרה. הסירה, אפוא, בני, את אלוהי הנכר מתוך חיקך, הסירה את ה'ביכל' 'התחיה' מתחת למדך" ("מסביב לנקודה", עמ' 531

סיטואציה זו מציגה את עצם בעייתיותו האנושית-רוחנית של גיבור-יוצר זה, הנתון במציאות שסותרת את דרכי חינוכו. מציאות זו, שחלה בה התפרצות של רגשות סוערים וסותרים, מרמזת גם על ראשית השיגעון העתיד לפרוץ. בתמצית, אי-יכולתו של הגיבור להשתחרר מרגשות האשמה כלפי אביו, שמציפים אותו ברגעי משבר, מתבררת ביצירה כחלק ממצבור הרגשות והחוויות האישיות אשר מצטברות בחלק הלא-רציונלי של תודעתו ומהוות את המקור הפסיכולוגי למצבו הנפשי המר.

ג. סיכום

מכל האמור לעיל ניתן להבחין כיצד נקודות המיקוד השונות של היצירות בונות דרכים מגוונות לשם הבלטת הדגשים השונים של מסע ההתפקרות על הקשיים הנלווים אליו. בתוך גבולותיה הכלליים של חוויית ההתפקרות (המשותפת לכרבע מן היצירות שאנו דנים בהן), קיימים שני דגשים מרכזיים אשר מתקיים בהם צירוף ייחודי של ההיבטים המצויים בחוויה זו. הראשון עיקרו בהבלטת לבטיו של הגיבור המרכזי באמצעות קונפליקט חיצוני בין שני מחנות יריבים, והשני ייצוג הקונפליקט הפנימי המתחולל בין שני קטבים שונים של תודעתו. מכל מקום, שתי נקודות מבט אלו מבליעות בתוכן באופן גלוי וסמוי את הקושי הנפשי הטמון בתהליכים של חילון והתפקרות. קשיי הגיבור שייכים בחלקם לסנקציות חברתיות קשות של השפלה ונידוי ובחלקם האחר לתחושות פנימיות של אי-שקט שנובע מהתערערות תחושת השייכות, היציבות והסדר. קשיים אלה מציירים תמונה עגומה, הבונה קשר הגיוני בין התהליכים לבין ההפרעות הנפשיות.

3.1.5.1 רקע הסטורי

התגברות האנטישמיות, גל ההתעוררות הלאומית בעולם, בד בבד עם עזיבת בית המדרש והישיבה בציבור היהודי, העבירו את מוקד הדינמיות שבחברה היהודית מן היהדות האורתודוקסית אל הזירה הפוליטית. השאיפה לשנות את המציאות העגומה של יהודי רוסיה עוררה בציבור היהודי תסיסה רעיונית חזקה. בשל ההבנה שלא יוכלו להשתלב בהצלחה בחיי האומות האירופיות, התגבשה ההכרה בקרב העם היהודי בצורך בפתרונות חדשים.

בשנת 1897 כינס תאודור הרצל את הקונגרס הציוני הראשון. בעשר שנותיה הראשונות של התנועה הציונית נפערו חילוקי דעות אידאולוגיים בתוך המפלגות הציוניות השונות. חלק מן העם, מבית מדרשה של "הציונות המדינית" של הרצל, שאף לקבל אישור מדיני לריבונות בטריטוריה עצמית. השקפה זו התנגדה לפעילות מעשית בארץ ישראל. חלקו האחר, שראש דבריה היה הסופר אחד-העם, דגל ב"ציונות רוחנית". פלג זה גרס כי יש להקים תחילה "מרכז רוחני" ולטפח את השפה והתרבות העברית להכשרת הלבבות. לאחר מותו של הרצל, משנכזבו התקוות המדיניות, התחזק מעמדה של קבוצת "הציונות המעשית", אשר דגלה בהגברת פעולות ההתיישבות בארץ-ישראל. השילוב בין ההשקפות השונות הללו הגיע לכלל סינתזה מסוימת במשנתו הציונית של חיים וייצמן, אשר ביקשה למזג בין המאמצים המדיניים, העבודה המעשית בארץ ישראל וטיפוח ערכי ישראל. זרם נוסף, שבראשו עמדו נחמן סירקין ודב בר בורוכוב, שאף להקמת מרכז בארץ ישראל שאופיו סוציאליסטי. אישים אלו ביקשו להשתית חברה חדשה על יסודות צודקים יותר. במסגרת הציונות פעלה גם מפלגה ציונית דתית (הסתדרות ה"מזרחי") שביקשה לבסס את ערכי התורה ביישוב היהודי.

לעומת פעילות התנועות הציוניות והלאומיות, אשר חתרו לגאולתו ותקומתו של העם במסגרת לאומית עצמאית, שאפו התנועות האנטי-ציוניות, ובתוכן ה"בונד" היהודי הסוציאלי דמוקראטי, להתערות במדינות האירופיות ולחתור לשוויון זכויות מלא בתוך המסגרות המדיניות שבהן ישבו. תנועות אלו ביקשו להידמות לחברה הרוסית בכול. רק לימים, בהשפעת התסיסה הלאומית בקרב הפועלים היהודים, הציגה ה"בונד" דרישות לאומיות, אשר העיקרית בהן הייתה אוטונומיה תרבותית בשפת היידיש. לפתרון טריטוריאלי, ללשון העברית ולתרבותה התנגדו באופן קיצוני ביותר מתוך תפיסה אנטי-לאומית עקרונית.

כך התפלג הציבור היהודי למחנות אידאולוגיים שונים, אשר ניהלו פולמוס סוער על הרעיונות והדרך להגשמת הפתרון הרצוי להמוני היהודים בגולה. מאבק זה נשא גם אופי של מלחמת תרבות בכל הנוגע לחינוך העם בגולה. פעילות זו התנהלה ברוסיה בעזרת פעולות הסברה, בעיקר בעל-פה, שניהלו מאות תועמלנים ועסקנים, שפעלו בכל רחבי יישובי היהודים. למרות התרוממות הרוח ששררה תחילה בתנועה הציונית שררו גם תחושות קשות של תסכול ואכזבה. תחושות אלו נבעו

ממיעוט העולים, ממיעוט הכספים ומריבוי הקשיים בארץ ישראל. כל אלו החלישו את התקווה להתקיים כגוף לאומי עצמאי בזמן הקרוב (סלוצקי, תשל"ח; מאור, תשמ"ו). נמצא אפוא שבהיעדר עצמאות לאומית מדינית נותרה החברה היהודית בגולה בלי סדר ותוכנית, מפולגת ושסועה בין סכסוכים פנימיים ומחלוקות בין המחנה הציוני לבין התנועות האנטי-ציוניות וכן בין ההשקפות השונות שהתגבשו בתוך המחנה הציוני. התמוטטות הביטחון, הכלכלה והאמונה חברו יחד לתחושות קשות של בדידות, ייאוש וחוסר מוצא נראה לעין. מטבע הדברים שאווירה מרה זו נתנה את אותותיה במצבם הנפשי של היהודים.

3.1.5.2 אותותיה של התסיסה האידאולוגית בסיפורת התקופה

התסיסה הרעיונית-אידאולוגית שתוארה לעיל, ואשר היוותה חלק בלתי-נפרד מן האקלים האינטלקטואלי של התקופה, באה לידי ביטוי בחייהן של חלק מן הדמויות שבמצבן הנפשי דנתי²²⁷. המצוקה הנפשית שהתפתחה בעקבות ריבוי האפשרויות בעולם החילוני הפכה למוטיב תמטי השזור בסיפור חייהם של הגיבורים המרכזיים הבאים: נחמן ("לאן?"); ירמיה פייארמן ("בחורף"); יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה"); חייקל גילפן ("מעבר לחיים"); יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון"). דמויות אלו התפקרו ונחשפו בעולם החילוני החדש למגוון של תנועות פוליטיות וזרמים חברתיים ורעיוניים. החשיפה הזו גורמת להם לבלבול נפשי ולהתפתחות של תחושות ייאוש קיצוניות. חלק מן הגיבורים, כמו למשל נחמן ("לאן?") ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה"), פועלים מתוך דאגה קיומית אותנטית לגורלה של האומה. חלקם האחר, כמו למשל ירמיה פייארמן ("בחורף") חייקל גילפן ("מעבר לחיים") ויחזקאל חפץ ("שכול וכישלון"), פועל מתוך שיקולי כבוד ומעמד. התהליך הנפשי של החיפוש והיתור על האידאול הנכסף מעוצב ביצירות כשרשרת של טלטלות רגשיות בין התלהבות להתפכחות, תמימות וספקנות ביחס לאידאולוגיות ולדוקטרינות שונות. אל מסע החיפושים של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה") המייצג את הקבוצה הפועלת מתוך עמדה מוסרית גבוהה, אתייחס בהמשך²²⁸, בגלל אופיו הקיומי. הדיון הנוכחי יתמקד בהשפעת המרחב הרעיוני על מצבי נפשו של חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון, 1904).

²²⁷ היבט זה משתקף ביצירות הבאות: "לאן?", פייארברג; "בחורף", "מסביב לנקודה" ו"שכול וכישלון", ברנר; "מעבר לחיים", ש' בן ציון.

²²⁸ ראו 3.6.1.3.

מלכתחילה יוצא גיבור זה אל הכרך מתוך שאיפה "לעשות את החיים כטוב בעיניו..." ("מעבר לחיים", עמ' נה). על אף שהדברים אינם נאמרים במפורש, זהו המניע המרכזי לרצונו להשתייך לאחת מן האגודות הציוניות. בדומה לצעירים רבים בתקופתו הוא יוצא לעיר הגדולה מתוך כוונה להתערות בחיים החברתיים והפוליטיים ששקקו בה.

בהגיעו לכרך הוא מתגלגל באקראי מאגודה אחת לשנייה ומפעילות מהפכנית כזו לאחרת. הוא מצטרף תחילה אל הציונות העסקנית נכשל כבר במשימתו הראשונה. אף שהוא מגייס שקלים ביחד עם עסקן אחר למען התנועה, השניים אינם בוחלים לשלשל לכיסם את הכספים שהתרימו. לאורך כל הסיפור הוא נהנה מעצמו ומחכמתו המדומה עקב השתתפותו באספות שבהן נושאים נאומים סופרים מפורסמים. כשאזל כספו הוא מצטרף לתנועת הציונות הרוחנית בתמורה למגורים ולפרנסה דחוקה כמורה. אולם כאשר לימודי החול של תנועה זו מעיקים עליו הוא מחפש אחר פתרון אחר ומתוך אותה ריקות שב לפעילות ציונית חברתית. מאוחר יותר הוא נסחף אחר חבורת צעירים יהודים המחשיבה את עצמה כסוציאליסטים. הוא מבזבז עליהם את כל כספו. מתברר כי מדובר בחבורה של צעירים עליזים בטבעם וירודים ברוחם, אשר ממלאים את ימיהם במלל של מליצות סוציאליסטיות ריקות מתוכן.

בסיפור זה, בקטע קצר יחסית בהשוואה לטקסט (שני עמודים מתוך שלושים וחמישה), מסוכמים באופן יחסי פרטים רבים למדי על אודות החיים החברתיים והאידיאולוגיים של הגיבור. תמונה זו משקפת חלק מאי-שקט פנימי טיפוסי לתקופה שבו נדדו צעירים רבים ממפלגה למפלגה ומאידיאולוגיה אחת לאחרת. יש להניח שהתפוררות המסורת בעידן החדש ומגוון האפשרויות שנפתחו בפני הדור החדש הגביר את הבילבול ואת הסערה הפנימית.

באופן טבעי היו מועדים לפורענות אותן הדמויות שנפשם הפכפכה ומשנתם אינה סדורה, והם תרים בעיקר אחר ריגושים והנאות קטנות כפי שמעיד על עצמו חייקל-גילפן:

והנה השורה האחרונה, זו שאין לה עדיין כל סוף :

הוא קורא, קורא כדי להשכיח מעצמו את החיים ההם ... הוא נתבדל וקורא כדי למצוא את האמת, אותה אמת שיש לה שורש בנפשו; קורא ואומר לנפשו: כל ימיך הסתפקת רק באמיתיות של אחרים, ונהפכו אצלך רק לפרזות ריקות ומעשים טפלים ... הוא קורא ואומר: במה אתה שייך וקרוב לפועלים הללו יותר מלבורים בטרנסבל, או לערבים שבמרוקה? ... קורא ומחליט: אישיותך אתה קודמת לכל. רגשותיך, משאלותיך ומאוויך הם מרכז הווייתך, והם הם מרכזו של כל העולם הסובב אותך. ("מעבר לחיים" עמ' נה-נו, ההדגשות שלי).

כאשר נכזבות תקוותיו של הגיבור להפוך את האפשרויות השונות ככלי להשתייכות חברתית הוא שוקע בייאוש מר. מחשבותיו האחרונות על מכשירי השחיטה שבבית אביו מרמזות על רצונו לשים קץ לחייו.

ניתן לסכם ולומר כי קשה לשער מה היה עולה בגורלו של אותה דמות אילו המשיך לדבוק בהווי החיים המסורתי. אולם מציאות חייו משמשת מעין שקף מוקטן לקשיים הנפשיים שנוצרו בקרב הציבור החילוני היהודי בעקבות התפוררות המסורות. באופן טבעי העידן של ראשית המאה העשרים התאפיין בתסיסה רעיונית ובריבוי אידאולוגיות (השכלה חילונית אירופית, ציונות, סוציאליזם, התבוללות וכו'), אשר הקשו על הבחירה וקראו תיגר על משאביו הרגשיים של הגיבור.

3.1.6 סיכום פרק א: ההסברים לשיגעון בראי המציאות ההיסטורית

בבדיקת השפעתה של המציאות האקטואלית על מצבי נפשו של הגיבור, התברר שסיפורת התקופה משקפת במידה רבה מרקם רחב ועשיר של התהליכים החברתיים, הכלכליים והרוחניים שעברו על העם בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים במזרח-אירופה. תהליך זה של שיקוף התברר כתהליך בעל חשיבות יתרה, לא רק לשם הבנתה של סיפורת התקופה, אלא גם להסברת התנאים ההיסטוריים המיוחדים של העם ששררו באותה תקופה, ואשר שימשו כמצבי דחק וכגורמים למצבי מצוקה נפשיים אצל גיבורי היצירות.

בסיפורים שבהם דנתי, המציגים את מציאות חייהם של יהודי רוסיה ופליטיה שעקרו או שנעקרו משורשיהם וממסגרות חייהם המוכרות, ניכרים הקשיים הנפשיים של הגיבורים להיקלט בסביבה או להסתגל לנסיבות החדשות שאליהן נסחפו או נקלעו מרצון או בעל כורחם. כפי שנמצאנו למדים, אצל גיבורים רבים מתוארת התפתחות של הפרעות נפשיות על רקע מצבים של תלישות חברתית, מצוקה כלכלית, פוגרומים, נדודים, התפקרות ותסיסה רעיונית. אורחות חייהם בצל סימני ההיכר האופייניים לכל אחד מן המצבים הללו, גרמו לרבים מהם לשקוע בתחושות קשות של ניכור, ייאוש, אימה, אבדן זהות ואזלת-יד. כדאי לציין שלמרות הדיון הנפרד בכל אחד מן ההיבטים, קיימת בסיפורת עצמה (כמו במציאות) משמעות למכלול התנאים כגורמים משפיעים מנמקים, וזאת ללא יכולת הפרדה והצבעה על גורם זה או אחר כבעל משמעות מכרעת. על רקע המציאות החדשה שהתהוותה יש לראות את הגיבור המשתגע כאחד מסימניה הבולטים של תקופת משבר חומרי ורוחני המשמשת קרקע פורייה למשבירים נפשיים.

פרק ב: השקפות היסטוריות על הגורמים להתנהגות חריגה

3.2 ההסברים העל-טבעיים

שפע יחסי של יצירות מאלה שסקרתי משקפות אמונות הקושרות את השיגעון של הגיבורים או של דמויות משניות להשפעתם של כוחות על-טבעיים²²⁹. בכל היצירות נתפסת אמונה כזו כמופרכת מיסודה מזווית ראייתו של מחבר מודרני שאינו מאמין בהשפעתם של כוחות על-טבעיים. מבין קשת ההתייחסויות ניתן להצביע על שתי גישות עיקריות: א) הגישה "הרציונלית" המתייחסת לאמונות אלו בביטול, ומעדיפה לפרש את האירועים מנקודת מבט פסיכולוגית. ב) הגישה "האמפתית" המתייחסת להשקפת העולם הדתית מתוך אהדה השמורה לעולם המושגים היהודי של דור האבות.

3.2.1 הגורם העל-טבעי מנקודת מבט רציונלית-ביקורתית

3.2.1.1 "המעורב בדעת" (י"ל, ג, 1880)

ההשקפה העקרונית שלפיה השיגעון הוא עונש מ"שמיים" מיוצגת ומופרכת בסיפור "המעורב בדעת" (י"ל גורדון, 1880). בפתח הסיפור משקפת מסה דיזקטית קצרה (המהווה חלק מטכניקה מוכרת ומקובלת בספרות זמנה של היצירה - (סיפורת ההשכלה) את אופייה השרירותי של חוויית השיגעון מנקודת ראותה של העדה:

השיגעון - הוא אחד המוראים הגדולים אשר יביא מורך בלבב האיש הישראלי ויכסהו פלצות. לא ישים לבו כי אכן **חָלִי הוּא כְּשֶׁאֵר הַחַלִּיִּים אֲשֶׁר נָתַן הָאֱלֹהִים לְבְנֵי אָדָם לְעֹנֹת בָּהֶם**; ובעוד כל נגע וכל מחלה אשר יהיה בבני האדם יעיר בלבו חמלה וחנינה לרחם עליהם או זהירות ופרישות להתרחק מהם בהיות המחלה מתדבקת, השיגעון יבעתהו ויפיל חתת אלהים עליו. וזה, יען כי השיגעון איננו מחלה בעיניו כי אם רוח רעה, ומפני שם זה נחת הוא כאשר יחת כל שתום עין מפני כל דבר מופלא ומכוסה ממנו ("המעורב בדעת", עמ' קכח, ההדגשות שלי).

על אף שתפיסה זו אינה מוגדרת במפורש כתפיסה דתית, היא מתנסחת מבחינה רעיונית וסגנונית ברוח זו. לפי המובאה דלעיל, אי-השפיות היא חולי אשר האל מעניש באמצעותו את מאמיניו. גישה זו מהודקת באמצעות שימוש בנוסחאות מליציות ושיבוצים של מונחים השאובים מן המקורות, כמו למשל המונח "רוח רעה"²³⁰. במקור שימש המונח הזה לתיאור הגורם למצבו הנפשי המערער של המלך שאול שעבר על מצוות ה' ונענש ברגשות עצב וחשד. לפנינו תיאור של המספר, המופיע בחלק הראשון של הסיפור, שעיקרו תיאור עולם המסורת של הגיבור כילד. תיאור זה מהווה חלק מן

²²⁹ ראו 1.1.2.

²³⁰ על פי אבן שושן (1988, כרך שני עמ' 1064) המונח "רוח רעה" מופיע במקורות בשלושה מקומות שונים: "וישלח ה' רוח רעה בין אבימלך ובין בעלי שכם, ויבגדו בעלי-שכם באבימלך" (שופטים ט כג); "ובעתתו רוח-רעה מאת ה'" (שמואל א טז יד), "וסרה מעליו רוח הרעה" (שמואל א טז כג); "ותצלח רוח אלהים רעה אל שאול" (שמואל א יח י). למעט המקור הראשון בספר שופטים, שם הוא במשמע של שנאה ומריבה, מונח זה מתואר בספר שמואל במשמעות של מחלת נפש שבה לקה שאול כיוון שהמרה את פי ה'.

האווירה הכללית של חברה המאמינה בקיומו של השיגעון כעונש על חטא. כפי שהדברים עולים מסיים הסיפור, האמונות הדתיות נדחו כולן על-ידי הגיבור זה מכבר והן נתפסות על-ידו כחסרות שחר (גם לגיבור וגם למחבר המובלע).

ביצירה זו הדמות הנתפסת כמשוגעת אינה סובלת ממחלת נפש. המשוגע הוא בעצם כופר, שמרד במוסכמות המקובלות שבעיירתו. בתהליך ממושך וחסר פשרות מתודע הגיבור אל תבונתו ונועם הליכותיו. לכן, אם אנו דנים במסת הפתיחה על-פי התפיסה הכללית המובלעת ביצירה, הרי שהיא תישפט כמו כל אמונות ההבל שמהן התפכח ותימצא חסרת שחר כמותן. חוסר ההגיון שבמחשבה זו באה לידי ביטוי גם באמצעות תיאורה כמחלה מידבקת. מחשבה זו, שמעצם טבעה היא שקרית, מהווה פרט מאפיין המעיד על צרות האופקים של המחזיקים בה.

3.2.1.2 "הכל בחכמה נעשה"²³¹ (אבן ספיר, 1894)

בסיפור "הכל בחכמה נעשה" (אבן-ספיר, 1894), בולטת תפיסה ביקורתית כנגד התפיסה האי-רציונלית באמצעות הפער האירוני שנוצר בין הגיבור לבין תפיסתו הרציונלית של המחבר המובלע. ראובן, גיבור הסיפור, מאמין שהיסוד האי-רציונלי המצוי בהשגחה העליונה מכוון את מעשיו והתנהגותו. לעומת זאת, מנקודת ראותו של המחבר, אמונה זו היא חלק ממופרעותו הנפשית של ראובן, המעוצבת בהקשר הכללי של הסיפור כפרי אישיותו וסביבתו.

המתח בין שתי הראייות בנושא השיגעון מתבטא בעיקר במאורע שבו אימץ לו ראובן לבת ילדה כבת שמונה. המספר מתאר מנקודת התצפית של גיבורו את המאורע כחוויה שאופייה ומניעיה אינם רציונליים. תיאורים ברוח זו מפורזים במקומות שונים בטקסט: "אמנם כן! רוח שיגעון עבר עלי [...] נוקשתי באמרי פיה ואשתגע" ("הכל בחכמה נעשה", עמ' 24). [...] "הנה כי כן הוסיף לדבר פתאום- יצאתי אז מגדרי ... לא אדע אם מעשה כשפים ... או מעשה שטן ... ואנכי לקחתי את הילדה אל ביתי [...] לשמע הצחוק הזה הרגשתי כי רוח השיגעון ההוא ישלוט בי שלטת בלי מצרים ויאסור רוחי ונשמתי ... ("הכל בחכמה נעשה" עמ' 26).

---

²³¹ יצירה זו, אשר פורסמה בשנת 1894, חוברה בידי יוצר שאין קיימים לגביו נתונים ביוגרפיים ברורים. הוא השתייך לקבוצת מספרים אשר לימים נודעה כקבוצת "המהלך החדש". מדובר בקבוצת סופרים מגוונת שפרסמו את יצירותיהם בהוצאת "ספרי אגורה" בשנים 1891-1894. רבים ממנה, ובכלל זה אבן ספיר, היו מעין אורחים לרגע, סופרים שעלו בשמי הספרות ודעכו עד מהרה מבלי להותיר עקבות. הסיפור הנוכחי משתייך לתת-זרם של סיפורים פסיכולוגיים, שבהם דמות האדם הייתה למרכזה הבלעדי של היצירה. מדובר באוכלוסיית דמויות מצומצמת למדי המורכבת מגיבורים מוכים ועלובים חברתית וכלכלית, שנופלים קרבן לנסיבות שאינן בשליטתם. דמויות אלו שובצו בחומרים תמטיים פשוטים ונאיביים. (שקד, תשל"ח, חלק א; הולצמן, 1993).

זווית ראייתו האי-רציונלית של ראובן מודגשת בסיפור גם בעזרת מבעים שהנוסח שלהם נושא קונוטציה של ספרות הקודש. להמשגת השפעתם של הכוחות העלומים הוא משתמש במונחים מגוונים כמו למשל: "רוח שיגעון", "מעשי שטן" ו"מעשי כשפים". מונחים כאלו או דומים להם, העשויים לשמש כמטבע לשון בציבור החילוני, נטענים בהקשר הכללי של הסיפור במשמעותם המקורית. מונחים אלו מאפיינים את הפולקלור היהודי וספרות הקודש שעליה התחנך ואת תרבותה ספג. תפיסת עולמו ש"הכל בחכמה נעשה" מלמדת על אמונה בסיסית שכל מעשיו של האדם מוכתבים על-ידי כוחות עליונים ונשגבים מבינתו. לפיכך יש להתייחס אל אוצר המילים שלו כמגלם בתוכו אמונה בסיסית בעל-טבעי. אולם, כפי שיתברר בהמשך, תפיסת עולמו של הגיבור אינה מחייבת את ההשקפה החילונית של המחבר המובלע.

פרטים רבים ביצירה מציגים באור אירוני את ההתערבות השמימית כביכול במעשה אימוץ הילדה. המחבר מציג את הגיבור כמי שעיקר קיומו תלוי בסיפוק צרכיו האנוכיים. הוא שרוי כל ימיו באווירה של שקיעה וקטנוניות המושרשת באישיותו, ונראה כי הדחף לנצל את הילדה לטובתו האישית ממלא תפקיד מכריע באימוצה. מן הסיפור עולה שה"אידאולוגיה" הרוחנית שלו, המתמצה במוטו "הכל בחכמה נעשה", אינה אלא רציונליזציה לאופן האימפולסיבי והאי-רציונלי שבו מכלכל הגיבור את מעשיו. התכונות הללו באות לידי ביטוי בכל מהלך חייו עם הילדה, החל מן האופן שבו קיבל על עצמו את ההחלטה השרירותית לאמצה וכלה בהחלטה השרירותית לנתק את הקשר אתה בבגרותה. ראובן מפרש את רצונה לרכוש מקצוע ולהתפתח בעיר אחרת ככפיות טובה ומשלח אותה מעל פניו לצמיתות.

הפער הזה בין השקפותיו הרציונליות של המחבר המובלע לבין גיבורו הוא חלק מתבנית מרכזית ביצירה,²³² המחזקת את האירוניה והלגלגנות על אישיותו של ראובן. ממילא גם דעותיו ותובנותיו מוצגות כפרי תודעה כוזבת.

²³² המתח הבסיסי נרמז מלכתחילה בכפל המשמעות של ההיבט האידיאי המגולם בכותרת הסיפור, "הכל בחכמה נעשה". הניגוד שבין הוראתו המקורית של הפסוק במקורות ("כלם בחכמה עשית", תהילים קד פסוק 24) לבין משמעו הציני ביצירה מבטא את הפער האירוני, בעיקר בין העמדה הדתית של הגיבור לבין העמדה החילונית של היוצר. על-פי הוראתו המקורית של הפסוק, מדובר בהבעת דברי שבח לאל על האופן הנכון שבו נעשה מעשה הבריאה של היקום. לפי הנחת היסוד המובלעת בו מעניק האל לכל דבר הקיים בעולם תפקיד ותועלת משלו. לעומת התפיסה הדתית המנמקת את ההיגיון בבסיס כל התופעות, ובכלל זה השיגעון, מבטאת המציאות הריאלית ביצירה רגשות או מצבים חסרי כל בסיס היגיוני, השמים ללעג ולקלס את שלטון הצדק הקיים כביכול בספרות של קדושה.

כך לדוגמה, מרבית הפרטים הנזכרים בסיפור מדגישים את העובדה שהילדה, שכביכול ניצלה מגורל אכזר, לא שפר עליה גורלה אצל ראובן. חוקי הקיום האכזריים מעלים ספקות לגבי משמעו של הפסוק. היבט אירוני נוסף נוגע לעובדה שהביטוי "הכל בחכמה נעשה" משמש על-ידי יושבי בית המדרש ככינוי חיבה המגדיר את אישיותו של ראובן. אך מתברר כי הקונוטציה החיובית של שלטון הצדק והחכמה מנוגדת לחולשותיו האנושיות ולאישיותו האימפולסיביות והטפלה. ולבסוף, היבט אירוני נוסף מתייחס לעובדה שפסוק זה שגור כמוטו, כמנהג תלמידי חכמים, על שפתותיו של הגיבור. גם מנהג זה סותר את אישיותו הדלה והפשטנית ואת

אמצעי נוסף הנקוט בידי המחבר לבטא תפיסה עוינת כלפי החשיבה הלא-רציונלית משמש התיאור השלילי של הסביבה המקיפה את הגיבור. חברה זו מתוארת כתמונה קולקטיבית של אנשים נבערים מדעת ויושבי בטל. טיפוסים מפוקפקים אלו שוכנים בבית המדרש, כיוון שמקום זה משמש עבורם כבית מחסה. המוטו של ראובן, "הכל בחכמה נעשה", מייצג נאמנה את הוויית חייהם הדלה, הווייה שמתבטאת בין הישאר בפנזות גבוהות, שאין להם שום משמעות אמיתית בחייהם.

3.2.1.3 "משיחות חסידים" (בארון, 1902)

סיפור זה, כפי שנרמז בכותרתו, מבוסס על דגם של סיפורי חסידים. בסיום היצירה מתאר המספר כיצד דבקה טיפת רוק של רב בעובר אורח תמים ובכך הפכה אותו למשוגע. עמדתו האירונית של המחבר המובלע כלפי תפיסה זו באה לידי ביטוי בעיצובו של סיפור המעשה כפרודיה על היסוד המאגי שבמחשבה החסידית.

בפתיחת הסיפור מתוארת תפילה חגיגית שעורכים הצדיק וחסידיו בחג החנוכה. במרכזה של תפילה זו בקשה של הצדיק לתיקון נשמתם של חוטאים שלא זכו להגיע לעולם האמת. השילוב של החג והתפילה מעצימים את הרושם הנסי ומבליטים את השליטה המאגית של הרב על נתיבי החטא והתשובה. על-פי סוג ספרותי זה מצפה הקורא להתפתחות עלילתית המכוונת להפליג במעלותיו הרוחניות של הרב-הצדיק. הציפייה היא שהצדיק יסייע לתיקון החטא של נשמות הרשעים וימציא להם מנוחה בעולם הבא.

האירוניה בסיפור הקצרצר הזה נבנית מתוך מתח הניגודים שבין סימני ההיכר של הסוג הסיפורי המקורי לבין ההתרחשויות המתוארות בתחילתו. בניגוד למקובל בדגם הנאיבי-לגנדרני, המיתוס של הצדיק, כפי שמציינת גוברין (תשמ"ח), נשבר כאשר מסרב הרבי לתקן את נשמתו החוטאת של בערל, רופא השיניים המת. במקום לסייע לו למצוא מנוחה בעולם האמת, ולמרות תחנוניו, הוא

בוחר להפוך אותו לגל עצמות. הסאטירה בסיטואציה זו מתבססת על כך שעל-פי דברי המספר נפטר בערל כשנה לפני כן. מבחינה זו יש להניח שבדרך הטבע הפכה גופתו לשלד עוד בטרם קללת הרב. הפרודיה על תפיסת עולם זו מגיעה לשיאה בתיאור האופן שבו הפך עובר אורח למשוגע. כל

כישוריו השכליים המצומצמים של ראובן. כל הנתונים הללו מעצבים את "שבירת הציפיות" של הקורא מן הפסוק אשר מופיע בהקשרים שונים בטקסט, לנוכח חוקי הקיום האכזריים במציאות. מבנה תמטי ניגודי זה מסמל את הניגוד שבין האמונה בהשפעתם של כוחות עליונים מצד המספר, ועיצובה כחלק מתפיסת עולם שפג תוקפה בעיני המחבר.

התיאורים הללו מבליעים יותר משמץ של ציניות כלפי כוחותיו המאגיים של החסיד, וכלפי תפיסת החולי הנפשי כתוצאה מפעילות "לא-טבעית".

3.2.1.4 "נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902)

דגם תשתית נפוץ אחר באותה התקופה, אשר נגזר מן הדגם העל-טבעי ושימש להסברת מחלות נפש, היא האמונה ב"דיבוק"²³³. בסיפור "נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902) מופיעים הדים לתפיסה זו. סיפור זה מתאר את התבגרותו של גרשון על רקע חינוכו בעיירה יהודית על אמונותיה ומנהגיה הפסולים. לפי המתואר, חינוכו המסורתי גורם לו לחרדות שווא כתוצאה מאמונות הבל. על רקע זה ניתן להבין גם את חששותיו של גרשון כילד מפגיעתו של ה"דיבוק" לאחר שתלה על הגדר בשר של נבלה שמצא בחצר²³⁴. חרדה זו באה לידי ביטוי בהבזק של מחשבה החולפת במוחו וממלאת את לבו בחרדות מפני השתלטותן של רוחות רעות על נשמתו, או כניסה של "דיבוק" כעונש על מעשיו:

עתה זה נשכח ממני אותו מעשה, וכדי שלא להתגרות עוד ביצר הרע של שעמום המשיאני לעבירות, הריני שב ובא לחדר האפל, שוכב – והיראה הנעלמה מפני אותו הרעיון הנורא בטומאתו, חזרה ונעורה ... והרי אפשר שתאחזני רוח רעה ותעבירני חלילה על דעתי... ושמא כבר טמאתי נשמתי באותה הנבילה שטלטלתי באותו ערב ויש כבר ל"דיבוק" שליטה עלי?... אני מתגולל בזיעתי על הרצפה ומקום מנוחה לא אמצא ("נפש רצוצה", עמ' כא).

ממובאה זו ניתן להקיש על קיומה של האמונה ב"דיבוק". ההקבלה בין חומרת ה"חטא" לבין עצמת החרדות הגבוהה שבה נתון הגיבור מפני ה"דיבוק" מהווה אפיזודה נוספת המחזקת את הביקורת המובעת ממיילא ביצירה זו כלפי החברה הדתית. הניגוד המרכזי ביצירה זו בין עיצובו של המספר-גיבור כנער חיובי ומרדן מטבעו, מול חברה בעלת מסגרות נוקשות וכללי התנהגות אבסורדיים, מגבירה את האמפתיה של הקורא המובלע כלפיו. משום כך גם ייסוריו הנפשיים, כפי שבאים לידי ביטוי במובאה דלעיל, נתפסים כחלק בלתי-נפרד מהשפעותיו המזיקות של העולם ההלכתי-תורני.

3.2.1.5 "בחורף" (ברנר, 1903)

²³³ ראו בעניין זה סעיף 1.1.2 והערה 29. בקצרה, מדובר במונח השאוב מאמונה עממית נפוצה ביהדות ובנצרות וקשור לתורת הגלגול הקבלית. עיקרה של אמונה זו עוסק בהצטרפותה של נשמה זרה (של שד או של רשע שמת) לגופו של אדם, באופן שגורם לאותו אדם מצוקה והפרעה נפשית.

²³⁴ כדי להבין את גודל ה"חטא" מן הראוי לציין כי בעולם המושגים של חוקי ההלכה שעליו התחנך מדובר בעברה חמורה ביותר. מגע עם גווייה, או אפילו שהייה במקום שבו היא נמצאת, נתפס כדרגה חמורה ביותר של טומאה (ויגודר, 1994 א).

באפיזודה קצרה מתוך הרומן רחב ההיקף "בחורף" (ברנר, 1903) מתוארת סיטואציה המהווה מעין שקף מוקטן לוויכוח בין הדורות ב"עין הרע". לייבל הוא דמות משנית ברומן, אשר סובלת מכאבי ראש חזקים. הוריו המסורתיים ורבי חנן מסבירים את הכאבים בהשפעתה המזקת של עין הרע. לעומתם ירמיה, הגיבור המרכזי, תולה את הסיבות להפרעה הנפשית²³⁵ במאמץ רוחני מופרז. הסבריו נדחים על הסף בנימה מזלזלת על-ידי רבי חנן, אשר מתייחס להסבר זה כחלק מעמדה כללית של כפירה בבורא עולם. לחיזוק טענותיו באמונה זו, שלפיה יש לאנשים מסוימים יכולת להביא מזל רע, הוא מסתמך על הגמרא: "קונדוקטור שלי! ... הגמרא מלאה לחשים וסגולות ... רב אמר: תשעים ותשעה מתים בעין הרע ..." ("בחורף", עמ' 153). בכתובים אלו מתוארת עין הרע כמי שאחראית למותם של תשעים ותשעה אנשים מתוך מאה²³⁶. אלא שעמדתו של רבי חנן נדחית לטובת השקפתו של ירמיה. מסקנה זו עולה מתוך כך שהמחבר מעדיף את הפירוש המודרני לכל אורך היצירה ודוחה בבוח כהסברים ריקים מתוכן את ההסברים ה"מיושנים"²³⁷.

הוויכוח המתנהל בין הדמויות מהווה שקף מוקטן לתבנית מרכזית ביצירה של התנגשות אידאולוגית בין ה"אמת" של דור האבות המסורתי ל"אמת" של דור הבנים החילוני. קטע זה משמש כאמצעי נוסף מני רבים הנקוטים ביצירה זו בידי המחבר לשם גלגול על החשיבה האי-רציונלית של הקהילה הדתית והצגתה כחברה נבערת. לעומת זאת, כפי שמציין בעז ערפלי (תשנ"ג, עמ' 1), המחבר מתייחס לירמיה לכל אורך היצירה כאל "שופט אמין של עצמו ושל סביבתו". הזדהותו עם השקפותיו השכלתניות בנושא כאב הראש של לייבל ובנושאים אחרים נובעת מתוקף היותם הסברים הולמים בעיניו. גם הקורא המודרני מזדהה עם ירמיה בגלל הדמיון האידאולוגי הסמוי בין מחשבותיו של הגיבור לבין דעותיו. לעומת זאת, בולטת ברומן מגמה של יחס שלילי כלפי ההוויה וההווי הדתי. מגמה זו מבוססת על הנמכת דמותן ומידותיהן של הדמויות המייצגות את ההשקפה הדתית ובכלל זה האמונה ב"עין הרע".

3.2.2 הגורם העל-טבעי מנקודת מבט אמפתית- רציונלית

²³⁵ ראו 1.2.2, בקצרה: בתקופה זו של מפנה בין המאות, נתפסו כאבי ראש כסימפטומים של הפרעות פסיכולוגיות.

²³⁶ ראו בעניין האמונה בעין הרע סעיף 1.1.2 והערות 27 ו-28. מכל מקום, אמונה עתיקה זו נתפסה על-פי חוקי התורה כאמונה טפלה וכעבודת אלילים. והביטוי "עין רעה" במקרא ובמשנה מהווה מונח נרדף לצרות עין וקנאה (ראה למשל משלי כג ו-ז, כח כב). לעומת זאת, בגמרא מתוארת בהרחבה השפעתה של עין הרע. חכמים אחדים, כמו למשל רבי שמעון בר-יוחאי, התייחסו לכוחה של עין הרע ותיארו אותה בפעולה. דבריו של רבי נתן מקורם בבבא-מציעא קז, ע"ב. (על-פי ויגודר, 1994, ד).

²³⁷ דוגמה מצוינת להתייחסות של ברנר אל כאב הראש כאל מחלה פסיכוסומטית מתוארת בסיפור "מסביב לנקודה". גיבור הסיפור יעקב אברמזון נמלט לכאב הראש כאל מפלט מן המציאות העגומה.

בסיפורים הבאים מתגלה תפיסה אנושית אמפתית כלפי מסורת החיים היהודית בניגוד לעמדה העוינת שאפיינה את סיפורת ההשכלה (הולצמן, 1993). הסופרים, בני דור התחייה הקדישו תשומת לב מיוחדת למציאות החיים היהודית בהווה, מתוך רגישות למסורת ולתרבות היהודית. ערפלי (תשס"ב) מדגיש באמצעות השימוש במבע משולב את השילוב האורגני הגלום ביצירותיו של מי"ב בין התיעוד האומנותי של החברה היהודית וערכיה לבין האפשרות (שתוצג להלן בסעיף 3.4.2.2) להבין את אותן התופעות מנקודת ראות פסיכולוגית.

3.2.2.1 "קלונימוס ונעמי" (בן-גריון, 1909)

הסיפור "קלונימוס ונעמי" פורס בפני הקורא שלשלת של אירועים ועניינים המלווים משפחה אחת לאורך כמה דורות. השקפת העולם שבה אתמקד כאן משקפת את האמונה כי חיי אנוש מתנהלים על-פי כוחות עליונים. השקפה זו היא חלק מנקודת המבט של מחבר חילוני שמתייחס לעולם המסורתי בעיירה מתוך אמפתיה²³⁸.

הביקורת שנתפסה לראייה כזו (בן-עמי פיינגולד, תשמ"ט; אבנר הולצמן, 1993; גרשון שקד, 1973, 1992; ישורון קשת, תשט"ז) הדגישה את הפתיח ליצירה כנקודת מוצא עקרונית לעדיפותם של גורמים נסתרים בהסברת השיגעון של הדמויות: "יש יסודות לחיים, אולם הם בלי חירות, היד הכבידה המונחת עלינו, אותה לא נסיר כל הימים" (קלונימוס ונעמי, עמ' קצז).

לדעת שקד (1973), לפירוש כזה של השיגעון כגורל ניתנת תמיכה במהלך הסיפור באמצעות שפע של אירועים חסרי מובן²³⁹. לעניות דעתי, אופיו הנסתר של הגורם לטירופה נרמז גם על-ידי הדיבר המשולב. המספר, במבע משולב עם המחבר המובלע, משקף את העמדה הרווחת בעיירה לפיה נענשה נעמי בידי שמייים :

²³⁸ בהקשר לכך מציין אבנר הולצמן כי תפיסת עולם זו המתייחסת למציאות ככפופה לפעולתם של כוחות נעלמים מהווה חלק מתפיסת "העולם הישן" המיוצג מתוך אמפתיה בפואטיקה של המחבר. לדעה זו שותפים לדבריו מבקרים נוספים, כמו למשל: כצנלסון שזר, תש"א; עוז, תשל"ו, 1979; שקד, תשל"ח, עמ' 175-181; גלבע, תשל"ט; כגן, תשמ"ג, עמ' 44 - 45 (בתוך הולצמן, 1993, עמ' 128, הערה 94). ערפלי (בע"פ) מתייחס לפתיח כאל מבע משולב שבאמצעותו מחדיר המחבר החילוני את האפשרות להבין את האירועים האומללים כפרי של החלטות מוטעות בגין תפישת עולם מסורתית פסיבית.

²³⁹ בהקשר זה מציין גרשון שקד (1973, עמ' 22) את "בולמוס הפעילות הפתאומי, שתקף את המשפחה כולה [מאז הוחזרו התנאים לקלונימוס] והמרמז על עוצמתם של כוחות המתגלים בקטנות ומכוונים מעשיהם של הגיבורים". במאמר אחר (1992, עמ' 53) הוא מצביע על האופן המתמיה שבו מתאוששת נעמי מהטירוף שאחז בה ואת האופי הדמוני של הקולות המחרים הנשמעים בשעת נישואיהם של בני הזוג. אהרן מגד (1952) מדגיש את ההיבט העל-אנושי באמצעות השוואה בין הטרגדיה הפוקדת את הגיבורים לבין תשתיות מיתיות. בהקשר זה הוא עורך הקבלה בין קללת בית נתן הלוי לקללת בית אטריאוס בטרגדיה האורטיסטית. כל הנימוקים האלו מחזקים את הרושם העקרוני המתקבל ביצירה זו, כי הטוב והרע באירועים הפוקדים את בני הזוג הם פרי פעולתם של כוחות על-אנושיים המתעללים בהם.

ניטל ממנה במשך הזמן כוח-הדיבור וגם הכוח להלוך על שתיים, ותהי זוחלת על ידיה ורגליה, וקולה כבהמה. **קללת אלוהים!** כל רואיה פחדו לנפשם. על מצע של תבן שכבה בפינה של בית-המבשלות, רק כותנתה לבשרה, ושערות ראשה פרועות. וכאשר עבר הקיץ בלי שינוי ואחריו באו ימי הסתיו ואין תמורה במצב נפשה התרגלו בבית גם לדבר זה. **מי יאמר לאל אלהי עולם: מה עשית בבן-אדם?** [...] בנפש הנדעכה של מוכת-האלהים הזאת עוד היה חי ומעולף וצרור איזה שיור בתוך התהום ... ("קלונימוס ונעמי", עמ' ר, ההדגשות שלי).

בקטע זה בולט השימוש בשפת הקודש המשמש כאמצעי נוסף להבלטת ההשפעה האלוקית. צירוף המילים "מוכת אלוהים", המשמש בסיפור כביטוי נרדף לנעמי, משווה למחלתה אופי של גזרה אלוקית. השימוש במילה "מוכה" מעורר אסוציאציה לפסוק המקראי "יכך ה' במדבר." ²⁴⁰ פסוק זה במקורות משקף את נקמת האל הצפויה לכופרים באמונתו. רושם זה של היסוד האלוקי כגורם מרכזי במחלתה מתהדק באמצעות השאלה הרטורית: "מי יאמר ... " אשר מבטאת את השקפתו של המספר ושל המחבר המובלע המגלה אמפטיה כלפי פרשנות כזו.

ביטויים נוספים המופיעים ביצירה זו ושואבים מן המקורות מבליטיים את האווירה המסתורית-פלאית האופפת את הסיפור כולו. בהקשר זה בולטים למשל צירופים קדומים וביטויים ארכאיים כמו למשל השימוש בביטוי "בית האלוהים" ²⁴¹ כתחליף למונח "בית הכנסת", והשימוש בביטוי הארכאי "מעלות" ²⁴² כמושג נרדף למדרגות. לטענתו של גרשון שקד (1973, 1992), ²⁴³ כל אלו

²⁴⁰ וראו 1.1.2 והערה 26. על האידאה של השיגעון כעונש לחוטאים ניתן למשל ללמוד בספר דברים. דברי אזהרה מפורשים בעניין זה נמסרים כלפי בני העם אשר יעזו להפר את מצוות ה': "יככה ה' בשיגעון ובעורון ובתמהון לבב" (דברים כח כח).

²⁴¹ השם בית-אל, בדומה לגלגל, שימש במקורות שם המציין מקום של פולחן. ראה למשל עמוס ד ד ופרק ה פסוק ה. במקומות מסוימים (כמו למשל בספר הושע ד טו וכו') מופיעה בית-אל בשם בית און.

²⁴² למילה "מעלות" כמה הקשרים: לפי דעה אחת היא גזורה מחמישה עשר מזמורים בספר תהילים (פרקים קכ-קלד) המופיעים תחת הכותרת "שיר המעלות" (או "שיר למעלות"). לפי דעה אחרת פירוש המילה "מעלות" היא מדרגות, והכוונה היא לחמש עשרה המדרגות בבית המקדש, שעליהן היו מנגנים ומזמרים הלוויים. אפשרות אחרת היא שהמילה "מעלות" היא במשמעות של עלייה, על שם השירים שנהגו לשיר העולים לירושלים מגלות בבל או העולים לרגל. בכל מקרה נקשרה משמעות קונוטטיבית של עבודת קודש למונח זה. (על-פי פירוש א. ש. חרטום, בתוך: קאסטו (1992) תהלים, מבוא לפרק קכ, עמ' 267).

²⁴³ המובאות של גרשון שקד בניתוח זה הן על-פי הנוסח המופיע בכתבי מ"י ברדיצ'בסקי, הוצאת עם עובד תל-אביב, תשי"א, עמ' ר: "אם פותחים את חלונות בית-האל המפולשים לרחוב, או ניצבים ועומדים על המעלות ומסתכלים בשמים הטהורים ומונים מספר לכוכבים". אף שצירוף ארכאי זה אינו מופיע בנוסח של הסיפור "קלונימוס ונעמי" שעליו מתבסס מחקר זה, מצאתי לנכון לציין אותו, כיוון שהוא מופיע גם בסיפור "בית תבנה" ותורם גם שם לתפיסת עולם ארכאית של המחבר המובלע.

מחזקים בעקיפין את הרושם של תקופה קדומה ביותר שבה נתפס האדם המשוגע כנתון בידי כוחות עליונים.

כמה מן המבקרים האירו את האמונה בהשפעה האלוקית לפי צופן יהודי נוסף. צופן זה משלב בין מוטיב החטא היהודי המסורתי²⁴⁴ לבין עברות שמקורן באמונות עתיקות²⁴⁵. לפי תבנית חשיבה זו²⁴⁶ נענשים בני-אדם לא רק בגין עברות על חוקי האל המקראי, אלא גם בגין עבירות על כללי התנהגות השייכים לכוחות טמירים, אי-רציונליים ודמוניים.²⁴⁷ למעשה מדובר במעין מוטיב מפותח ומורכב יותר של האמונה המקורית באל אחד, הנוקם ונוטר על פעילות שאינה לגיטימית מבחינה הלכתית. דגם הענישה מתייחס לפעילות שאינה מותרת על-פי יסודות מוסריים מאגיים השזורים באגדות עם. מבין המיתוסים השונים²⁴⁸ הקיימים בהקשר זה של התרבות היהודית נראה לבן-עמי פיינגולד (תשמ"ד, תשמ"ט) מיתוס "הזיווג הכפול"²⁴⁹ כרלוונטי במיוחד להנמקת שיגעונה של נעמי. על-פי

²⁴⁴ החטא על-פי ההשקפה היהודית פירושו הפרה או אי-קיום של מערכת הדינים והחוקים כפי שהתגבשו במהלך הדורות. המקרא משתמש במונח "חטא" לתיאור סוגים שונים של עברות על מצוות, בעוד שבספרות חז"ל השתמשו במילה "עברה" (על-פי ויגודר, 1994 ז).

²⁴⁵ אמונות כאלו שוקעו בספרות המדרשית של החכמים, ובספרות ענפה של פולקלור בתחום הספרות העממית: סיפורי נסים, פולקלור ואגדות עם. בעיקרו של דבר מדובר באמונות שניזונו מתוך טקסטים קדמונים שהועברו מדור לדור, ושימשו קו מנחה לתאולוגיה ולפילוסופיה היהודית. כל אלו גם גיבשו מערכת של הסברים מיתיים לתופעת השיגעון. מדובר בתשתית שיוצרת קשר סיבתי בין השיגעון לבין תבניות של חטאים שעיקרם הפרה של חוקים.

²⁴⁶ תופעה זו בולטת בסיפורים רבים, ביניהם: "בין החיים והמתים", "ניצוץ קדוש", "עגונות", "עסקי פוליטיקה", "מעלות ומורדות", "בית תבנה" ו"בית קורש".

²⁴⁷ וראו למשל בהקשר זה את דבריו של אורציון ברתנא (1981) בהקשר של הסיפור "בית תבנה": "עירוב של האל המקראי, הנוקם והנוטר, עם כוחות מאגיים מאגדות עם" (שם, עמ' 169).

²⁴⁸ המונח "מיתוס" מיוחס במקורו לניסיון הקדם-מדעי לפרש מערכות יחסים בין האלים לבין עצמם ובינם לבין האדם. במקורה הייתה זו תופעה היסטורית תרבותית, ששימשה בסיס לאגדות שנתפסו כסיפור שתוכנו אמת. התכנים המיתיים השתלבו מעצם טבעם עם תכנים תאולוגיים בשל אמונה עקרונית משותפת בדבר הפעלתם של כוחות עליונים. ה"אמת" שטענו לה מיתוסים שונים הנוגעים לאדם שימשה בסיס למוטיבים רווחים במסורת היהודית לאחר שעברו התאמה לעולם המחשבה של חז"ל. במאה העשרים גברה האסכולה המודרנית שהרחיבה את הגדרתו של המונח כבסיס חיוני לכל הדתות. על-פי אסכולה זו, קיימת זיקה בין תפיסת האלוהות במערכת אלילית לבין התפיסה המסורתית של האלוהות בדת היהודית. לדעתם של הוגי דעות מאסכולה זו, קיומה של הזיקה מצדיק את הרחבתו של המונח, בין אם מדובר בזיקה בעלת אופי של השלמה או של ניגוד. (על-פי המערכת המרכזית של האנציקלופדיה העברית, תשל"ג, "מיתוס, מיתולוגיה", כרך כג, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 407 – 412).

²⁴⁹ לפי פיינגולד (תשמ"ד, תשמ"ט), מקורו של מוטיב "הזיווג הכפול" באגדת "חולדה ובור" התלמודית (רש"י ותוספות לתענית ח, עמ' עא). בסיפור זה מסופר על בחור שהציל נערה מבור והבטיח לה נישואין. כעדים

הספרות העממית,²⁵⁰ הזיווג נקבע מראש בשמים ולכן כאשר הוא מופר במזיד או בשוגג בידי יחידים הם נענשים על חטא זה משמים. השקפה זו היוותה חלק מתפיסה דתית רוחנית רחבה,²⁵¹ ולפיה הפרת הזיווג המיועד והפיכתו מזיווג "שלם" לזיווג "פגום" מפרה את האיזון הטבעי הקיים בין היחיד לבין ההשגחה.²⁵² פיינגולד (שם) מדגים כיצד בסיפור "קלונימוס ונעמי" מתקיימת התבנית הקלאסית²⁵³ של מיתוס זה בשתי פרשיות מקבילות באופן המסביר את טירופו של שמואל ושל נעמי. הסיפור פותח בתיאור של זיווג ריאלי בין שמואל למלכה, שעל פניו מצטייר כשידוך ריאלי חסר סיכוי והיגיון. השידוך נערך בניגוד לנטיות הלב²⁵⁴ של מלכה מתוך רצונו של אביה לשמר את המסורת בחייה על-ידי נישואיה לחתן מעיירה קטנה. מלכתחילה מוצג הזיווג הלא-רצוי גם כבלתי-ראוי למידותיה של מלכה. בעוד ששמואל הוא סוחר כושל בעל סבר פנים קודר, מזג סוער ויכולת ארוטית שנויה במחלוקת, בולטת רעייתו ביופייה, בחושניותה ובנועם הליכותיה. לדעת בן-עמי

להבטחתו העמיד את הבור וחולדה שעברה במקום. לימים שכח את שבועתו ונישא לאחרת. בנו הראשון נושך על-ידי החולדה ובנו השני טבע בבור. הבחור נזכר בשבועתו וחזר לשאתה לאישה.

²⁵⁰ בהקשר זה מתאר בן-עמי פיינגולד (תשמ"ד) את הופעתו של מוטיב זה בשורה ארוכה של סיפורים הרווחים בספרות העברית והלועזית בעל פה ובכתב. למשל: "אגדת שלושה וארבעה" לביאליק; ספרו של לאסקי "נאמני ארץ"; הרומן של גתה "דבקות"; "בסבכי הגורל" של 'רבינוביץ' וסיפורים רבים נוספים המשמשים בידי החוקר כדוגמאות לגלגולו של המוטיב.

²⁵¹ בהקשר זה מצביע בן-עמי פיינגולד (תשמ"ד) על הופעתו של המוטיב המסורתי במקורות שונים ומגוונים. העיקריים שבהם: "אגדת חולדה ובור", כפי שנשתמרה בנוסחיה השונים: בספרות התלמודית, ב"ספר הערוך" לנתן בן יחיאל, ובגישה הקבלית בספר הזוהר. גם החוקר גרשון שקד (1989) מצטט בהקשר זה קטעי מדרש שונים ממאמרי חז"ל, ואת גלגולם המיסטי בדברי הזוהר, שבהם משוקע מוטיב הזיווג המושלם. על סמך כל אלו הוא מסכם כי מדובר ב"תפיסה הרמוניסטית של האידיאל הארוטי הקושרת בין שלמות המתהווה בתחום הספרות האלוהיות לבין שלמות ביחסי האישות." (שקד, 1989, עמ' 23).

²⁵² בן-עמי פיינגולד (תשמ"ד, עמ' 25) מתאר בהקשר למיתוס "הזיווג הכפול" את הגישה הקבלית, כפי שמופיעה בספר הזוהר (בפרק ה' ב"חיי אישות"). לפי גישה זו, קיימת הקבלה בין ההרמוניה שביחסי העולם הארצי והעולם השמימי לבין הזיווג "השלם". לכן, בלבול הזיווגים מביא גם לידי תקלות בהרמוניה הקוסמית. ישורון קשת (תשט"ז) והולצמן (1995) עמדו על הזיקה העמוקה של הסופר אל החסידות ואל מוטיבים קבליים. לפיכך יש מקום להניח, שהסופר הכיר את התבנית של "הזיווג הכפול" בספרות העממית והחסידי.

²⁵³ בן-עמי פיינגולד (תשמ"ד) מציין שהתבנית הקלאסית של מיתוס ה"זיווג הכפול" מורכבת מארבעה שלבים עיקריים: (א) הזיווג האידיאלי נגזר; (ב) הזיווג הריאלי מתממש תוך התעלמות מן הזיווג האידיאלי; (ג) הזיווג הריאלי נכשל; (ד) הזיווג הריאלי מתבטל, ובסופו של דבר מתממש הזיווג האידיאלי" (שם, עמ' 22).

²⁵⁴ המספר מדגיש את טבעו הכפוי, הנושא אופי חריג, גם על רקע המוסכמות של החברה היהודית בת-הזמן: "כי לא שאלו את פיה בדבר הנכבדות, אף על פי שבת-ויניצה הייתה דבר זה מובן מעצמו בתנאי הימים ההם." ("קלונימוס ונעמי", עמ' קצז). רוצה לומר, לא שאלו את דעתה למרות היותה בת לעיר גדולה שבה שלטו המנהגים המודרניים של השידוך על-פי נטיות הלב.

פיינגולד (תשמ"ד), חוסר ההתאמה הבולטת בין בני הזוג מכל הבחינות האפשריות, והעובדה שהם חוטאים לנטיות ליבם, גורמת לפי התשתית המיתית לטירופו של שמואל.

בפרשה מקבילה ומרכזית זו הזיווג האידיאלי מופר אף הוא. כפי שמציין פיינגולד (תשמ"ט), אף ששני בני הזוג, קלונימוס ונעמי, מתאימים זה לזה באישיותם וביופיים, גם זיווג זה אינו מתממש. על אף שאין הדברים נאמרים במפורש, הם "בבחינת זוג מן השמיים" ולכן משתמע מכך שזהו הזיווג המוכרע מראש. נעמי מתוארת כרבת-חן המרבה לשחוק ולרקוד, וקלונימוס נחשב כעילוי מושלם מבחינה שכלית ומבחינת מידותיו הרוחניות והמוסריות. קשר זה אינו מתממש בשל שיקולים כלכליים של אבי החתן. הקורא החילוני מפרש את טירופה של נעמי כתגובה טבעית לאהבה הנכזבת. מדברי המספר ניתן להבין, כי על-פי הדגם המסורתי שבו אוחזים אנשי העיר, מתערבת ההשגחה ומענישה את נעמי בטירוף²⁵⁵.

בסיום היצירה מתממשת שאיפתם של בני הזוג, והם נישאים כשהם שבורים וחבולים בנפשם בחתונה עלובה, שהמספר מדמה אותה לנישואי אלמן ואלמנה. על-פי מיתוס "הזיווג הכפול" מתערבת ההשגחה על הפרת הזיווג הראוי ולכן היא מענישה את "החוטאים" בנישואין אומללים. מצבם הנפשי הרעוע של שני בני הזוג מבליט לכאורה את ה"פגימה" שנוצרה בהרמוניה הקוסמית שהופרה. "פגימה" זו אינה ניתנת לתיקון ממשי, מכיוון שאין יכולת לשחזר את הזיווג ה"שלם" כפי שנקבע מראש.

3.2.2.2 "עגונות" (עגנון, 1908)

סיפור אופייני נוסף שניתן לפרש בו את שיגעונו של הגיבורה המרכזית דינה בהקשר למיתוס "הזיווג הכפול" הוא הסיפור "עגונות". בזיקה של הסיפור כלפי עניין זה דנו: ישראל רחנצוויג (1955), גרשון שקד (1989) ובן-עמי פיינגולד (תשמ"ד). את טירופה של דינה ניתן, לדעתם, להסביר על רקע הפרת זיווג אמת (על-פי נטיות הלב) לטובת זיווג שהוסדר על-ידי החברה. אהבתה הגדולה של דינה נתונה לבן-אורי, האומן ששכר אביה כדי לבנות את ארון הקודש. אולם אביה מייעד את בתו, על-פי מוסכמות העיריה, לתלמיד החכם רבי יחזקאל. העובדה שהיא נישאת בהסכמה אך לא מאהבה עולה גם מן הווידוי שלה בפני הרב ערב נישואיה. על רקע נסיבות אלו בחרו המבקרים להסביר את מעשה הטירוף של דינה. דינה משליכה את ארון הקודש מבעד לחלון לאחר שמלאכת הכנתו נשלמה.

²⁵⁵ בהקשר זה מעניין לציין כי בנוסח המאוחר של אגדת "חולדה ובור", כפי שמצוי ב"ספר הערוך" לנתן בן יחיאל, מופיע מוטיב הטירוף. הנערה שנשכחה דוחה את מחזריה כשהיא מעמידה פני משוגעת. הטירוף של נעמי ביצירה זו הוא ממשי, אך בשני המקרים מסייע הטירוף לדמויות אלו לשמור אמונים למושא אהבתן עד שהנישואים מתממשים. (על-פי פיינגולד, תשמ"ט).

הפירוש הזה הוא חלק ממערכת הסבר הקושרת את גורלם הטרגי של כל הדמויות ביצירה בהפרת הזיווג המיועד. על-פי מערכת הסבר זו, כל אחת מן הדמויות פגעה בעצמה, כאשר חטאה ביודעין או בשוגג לזיווג הנכון.²⁵⁶ לדעת גרשון שקד (1987, 1989) וישראל רונצוויג (1955), האפשרות הרעיונית הזו מרומזת ומהודקת גם באמצעות השימוש האסתטי בשפה בעלת סגנון דתי-פוליסמי. סגנון זה מוביל אל מקורות מגוונים בספרות הקודש כגון מקרא, מדרש, תלמוד, זוהר וקבלה. כמו כן, היחידות הטקסטואליות המעוצבות בסגנון זה יוצרות אשליה כאילו הטקסט עצמו שאוב מספרות קודש ומתבסס על חוקיות דתית.

יחס גומלין הדוק בין התוכן לסגנון בולט במיוחד בקטע הפתיחה של הסיפור. יחידה זו בנויה כמעין "פסידו מדרש", המבליע בתוכו את ההיבט העקרוני של הפרת המצב ההרמוני הקוסמי. אידאה זו עומדת בבסיס החטא של "הזיווג הכפול". מעבר לטון הכללי של הדברים יש מעין התגלמות דמונית של הכוחות הנסתרים באמצעות השימוש הסמלי בקרע המצוי בטלית. המספר נעזר בפרט זה כרמז לייצוג הפגיעה שבאיזון השמימי של השכינה, וכצופן להבנת הדינמיקה המסתתרת מאחורי ההתרחשויות הבנליות כביכול.

על אף שטירוף דעתה של דינה שנוי במחלוקת מן ההיבט הקליני, בין שהשתגעה ובין שהיא מעמידה פני משוגעת, היא "נענשת" על-ידי ההשגחה בטירוף או בפירוד. מנקודת המבט הדתית של היוצר נענשים שני בני הזוג על ביטולו של הזיווג המוכרע מראש, שגרם להפרת האיזון הקוסמי. במילים אחרות, ביטול הזיווג גורם להפעלתם של כוחות דמוניים. לדעת שלום לוריא (1983) וגרשון שקד (1989), כוחות אלו הם שגורמים לדינה להשליך את הארון.²⁵⁷

כדי לבסס את המשמעות הסמלית של מוטיב החטא על הזיווג בסיפור במרקם הכולל של היצירה מתייחסים המבקרים גם לעונשו של הרב שהשיא אותם. מנקודת מבט עקרונית של המיתוס, וגם של הקורא המודרני, חטא הרב ונכשל בתפקידו כאשר השיא את בני הזוג למרות גילוי הלב של דינה ערב נישואיה. באפילוג של הסיפור מתגלה לרב אשמתו בחיזיון מיסטי. השכינה מתגלה לפניו בדמות אישה אבלה המשמשת כסמל אלגורי לחטאו העקרוני: "הראוהו מן השמים כמה דברים המכוסים מן העין נשמות שתוהות והולכות. הולכות ומגששות, מתוך עגמת נפש ומחזרות אחר

²⁵⁶ שקד (1989, עמ' 20) מסביר שהתבנית הסיפורית מגדירה כ"זיווג נכון" כזה שמבוסס על הסדר הקוסמי ועל נטיות הלב ומנוגד לסדר הכללים המקובל בקהילה. מטעמים אלו השיאו את דינה לתלמיד חכם ולא לבחיר לבה אורי, שהוא בעל מלאכה. וריאציה מקבילה של אותה תפיסה טרגית קיימת גם בחייו של בן-זוגה ר' יחזקאל. בדומה לדינה, כפי שמגלה המספר, נתון לבו לנערה בשם פראדעלה, אשר נישאה לאחר בפולין.

²⁵⁷ להוכחת הטענה בעניין קיומם של כוחות כאלו מתארים שלום לוריא (1983) וגרשון שקד (1989) כיצד הם מטרידים את החתן של דינה ביום חתונתו. על-פי דברי המספר: "בתפלה של שחרית עומד לו האברך הצעיר מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין. חתן הוא, תוך שבעת ימי המשתה ואין מניחים אותו יחידי כדי לשמרו מן המזיקים. אבל מזיקים אלו שולטים בתוך לבו, ר"ל, ומצערים אותו הרבה." ("עגונות", עמ' כא).

זיווגן." ("עגונות", עמ' כז). בהמשך עובר המחבר לתיאור מובהק וספציפי יותר של חטאו באמצעות דברי התוכחה של אורי (אהובה של דינה) : "מדוע גירשתני להסתפח בנחלת ה'?" (שם, שם). בעקבות חיזיון מיסטי זה דן עצמו הרב לעונש של "עגינות" בדמות חיי נצח של נדודים וגלות. באופן זה, כפי שמרומז בכותרת, נענשות ב"עגינות" כל הנפשות הפועלות בסיפור, והשיגעון של דינה מוסבר מנקודת ראות זו.

לאחר שנידונו עיקרי הדברים כדאי לבחון את צירוף המילים "ולאלוקים פתרונים", המופיע בסיומת של הסיפור. לדעת שלום לוריא (1983 עמ' 54), מדובר באמצעי ספרותי נוסף המסייע לייחס לאלוהים את ה"כח" לזרוע אור על זיקות ויחסים שבין מצבים לדמויות. היצירה כולה כתובה מנקודת המבט של אדם מאמין המזדהה עם השקפת העולם הפילוסופית-תאולוגית של מספרו.

3.2.2.3 "בית תבנה" (בן גריון, 1920)

גם הסיפור "בית תבנה", בדומה לשתי הדוגמאות שהובאו לעיל, מעוצב כסיפור של גורל טרגי הפוקד את כל הנפשות הפועלות בו. בראשית הסיפור נישאים ראובן ושרה, שני אנשים בריאים ברוחם ובגופם, וחיים בצוותא בשלום ובשלווה. אולם בהמשך נהרסים חייהם של בני הזוג. ראובן מת מעקיצת יתוש לאחר שסיים לבנות את ביתו ואילו אשתו שרה יוצאת מדעתה בליל כלולותיה לבעלה השני נפתלי. כמו בסיפורים הקודמים, ניתן להתייחס אל טירופה של שרה כאל סבל נפשי הנובע מן הקושי להינשא לאהרן לאחר רקמת היחסים הקרובה שיצרה עם בעלה. אולם בדומה לפרשנויות הקודמות, גם במקרה זה התייחסה הביקורת לאפשרות לנמק את שיגעונה של הגיבורה המרכזית מזווית ראייה דתית.

פנחס לחובר (1953), ציפורה כגן (תשל"ז), נורית גוברין (1980) ואורציון ברתנא (1981) קשרו בין טירופה של שרה לבין חטאו הדתי-מוסרי של בעלה, כלומר התייחסו לתפיסה הדתית של החטא ועונשו ביצירה זו. על-פי הסיפור, נענש ראובן במוות משום שנשבע לשקר שלא מעל בכספי זרים על אף שעשה כן. מנקודת המבט של המספר, המשקף את נקודת הראות הדתית בעיירה, הגדיל ראובן לחטוא כאשר קיבל על עצמו, מבלי שנתבקש, שבועה מפרשת התוכחה, כדי להוכיח כביכול את חפותו: "רבי, הוסיף ראובן, רבי, תבוא עלי 'התוכחה' משבת זו, אם אשם בדבר אני" ("בית תבנה", עמ' רנה). שבועת השקר של ראובן נתפסת בעיני המחבר והמספר, המעוצב כשליחו המהימן, כהתגרות באל. חטאיו המצטברים של ראובן מנמקים את התגשמותה של הקללה העתיקה שמהשפעתה התעלם.

בדומה לכתוב בקללה עתיקה זו, חיינו מסתיימים במוות וחיי רעייתו בטירוף. גורלו של ראובן משקף תפיסת עולם עקרונית של חברה דתית המאמינה בענישה בידי הקדוש ברוך הוא. כותרת הסיפור "בית תבנה" משקפת צירוף מילים שהוא חלק מן הקללה המופיעה בפרשת התוכחה

במקרא²⁵⁸. ליתר דיוק, במילים אלו הזהיר האל את מאמיניו מפני נקמתו. מילים אלו, אשר שימשו במקורות כדי להזהיר את העם שיינענש על חטאיו במחלות שונות, משמשות בכותרת הסיפור כמעין צופן "דתי" להבנת גורלם האומלל של הגיבורים.

לדעתה של ציפורה כגן (תשל"ז), התפיסה הדתית המגולמת ביצירה והמאפשרת לקשור בין חטאו של ראובן לטירופה של שרה נתמכת בטקסט בעזרת שיבוצה של אגדה עתיקה. בסיפור האגדה שלפנינו מתוארים בני עיירה שנמלטו מבית הכנסת מכיוון שביקשו להתחמק מלקרוא את הפסוקים הכתובים בפרשת התוכחה. על-פי המסופר, הם נענשו בו ביום על חטאם, בכך שהעיר כולה הייתה למאכולת אש. בדרך האגדה מבליט אפוא המחבר את כוחה של ההשגחה העליונה בעולם הריאלי להעניש את מי שמתעלם מחוקיה. אגדה זו, אשר מבוססת על הנחת יסוד אמונתית זהה, משקפת באופן נוסף את האמונה העממית במשמעותה של קללת התוכחה. השילוב האורגני של היצירה העתיקה ביצירה המודרנית מוסיף לסוגיית הקללה נופך דמונולוגי ומתח דרמטי.

חוקרי ספרות רבים²⁵⁹ ציינו כי תפיסה זו עולה בקנה אחד עם הגישה המובהקת של המחבר במכלול יצירותיו כלפי הנעלם, ולפיה מעוצבת המציאות ככפופה לכוחות טמירים ונסתרים של הגורל. בו בזמן שבנקודת מבט זו קיימת אמפתיה כלפי אמונות עממיות רווחות, מובלעת (כפי שאראה בדין על הדגם הנפשי) הבנה של טירופה כתגובה פסיכולוגית הולמת את הנסיבות. מנקודת מבט אחרונה זו ניתן לפרש את רוחו של המת המרחפת מול פניה בערב כלולותיה כביטוי לתחושות אשם חזקות על בגידתה בו.

גם בסיפור זה הציעה הביקורת את המיתוס של הזיווג הכפול כרובד ממשמע נוסף להבנת שיגעונו של הדמות המרכזית, שרה. בדומה לסיפורים קודמים, גם כאן מוצגת מלכתחילה מערכת הנישואין שבין ראובן לאשתו שרה כזיווג מתמיה. ראובן מתואר כבעל יופי חיצוני, אולם אישיותו קרתנית ומונעת משיקולים של כבוד ומעמד. לעומתו מעוצבת דמותה של אשתו שרה ככליל השלמות בידיה החיצוני ובמעלותיה הרוחניות. כללו של דבר, על-פי התשתית המיתית עולה חשד לשיבוש הזיווג הראוי למידותיה של שרה בזיווג המצוי. הניגוד בין הרצוי למצוי עולה במבע משולב בין דברי המספר לגיבורת סיפורו בסיומו של פרק ז ביצירה:

²⁵⁸ הכוונה היא לקטע של התורה הלקוח מספר דברים (פרק כח) אשר עוסק בפרשת הקללות שיחולו על בני ישראל אשר יעברו על חוקי התורה ומפירי ברית ה'. חוטאים אלו צפויים למחלות שונות ובהן למחלת השיגעון (דברים כח - ראה גם בסעיף 1.1.2). והרס הבית, כאשר מן הפסוק הזה לקוחה הכותרת של הסיפור: "אשה תארש ואיש אחר ישגלנה, **בית תבנה** ולא-תשב בו, כרם תטע ולא תחללנו" (דברים כח ל).

²⁵⁹ ראו למשל לחובר 1953 ע' 118. וכן עוז תשל"ו, 1979, שקד תשל"ח, עמ' 175-181; גלבע תשל"ט; כגן, תשמ"ג, עמ' 44-45 בתוך: הולצמן 1995, עמ' 128, הערה 94.

בכל העיר אין איש שישוה לראובן ; והוא גם לא יכעיסה ולא יתקוטט עמה גם אם תעבור על רצונו באקראי. **המשוררים מדברים על זיווג אלהי**, על גלגולי המקרים, על קרבת רחוקים ועל עומק התדבקות נפש בנפש; אבל **הטבע התמים לא כן עמדו**. הוא מזמין בלי חשבון שני אנשים בריאים משני המינים ומזווג אותם יחד, והם חיים בתום ובשלחה ומולידים בנים ובנות לישב את הארץ ("בית תבנה", עמ' רנה, ההדגשות שלי).

במידה רבה משמשים דברים אלו כרמז מטרים להכרעותיה של שרה לאחר מותו של ראובן. היא מתרצה לבקשתו של נפתלי להינשא לו, תוך כדי התעלמות מנטיות לבה להיוותר באלמנותה ומאזהרותיהן של שכנותיה. בכך נגרת באופן מודע למדי לביצועו של אותו החטא, שלא נגזר מחוקי ההלכה דווקא. חטא זה, שמקורו כפי שניתן היה להיווכח עד כה בהתעלמות ממימוש הנישואין על-ידי אהבה אידאלית, מקבל בסיפור זה משמעות מוסרית נוספת של אי-שמירת אמונים לבעל המת. מנקודת ראות זו חטאה של שרה מנומק ביצירה בשני אופנים עיקריים. הפן האחד מובלע בתיאור החד-סטרי של אהבת נפתלי כלפיה. שרה מוצגת כמי שהיענותה להצעת הנישואין של נפתלי נובעת משיקולים חומריים ומכניעה למוסכמות החברתיות. הפן השני נוגע לבגידה בזכר בעלה המת והוא מגולם בסיפור באמצעות שתי אגדות עתיקות²⁶⁰.

שתי האגדות (המובלעות בעומק הטקסט מבלי ששמותיהן מוזכרות במפורש) יוצרות טכניקה מעניינת של התכה בין הרובד הגלוי של הסיפור לבין ההסבר הפילוסופי-תאולוגי שהוזכר לעיל. אגדות אלו מוצגות בטקסט לפני תיאור יציאתה של שרה מדעתה בליל נישואיה. על-ידי סמיכות זו בונה המחבר קשר סיבתי בין חטאה המוסרי של שרה לבין ההתקף הפסיכוכי שלקתה בו. קשר זה אשר ניתן לפרש אותו מבחינה פסיכולוגית כפרי של נישואין כפויים, מחוזק בהיבט המוסרי הדתי על-ידי המשמעות האידאולוגית של החטא הטמונה באגדות אלו ונארגת לתוך האווירה הכללית של הסיפור, הבנוי כולו כאגדת עם.

המוקד הרעיוני המשותף לשתי האגדות הוא הקוד המוסרי של שמירת אמונים למת. אורציון ברתנא מצייין כי לפי אגדות אלו אנו למדים על חטאה של שרה: "חטאה של שרה הוא בכך, שהיא עוברת על לאו מאגי: האשה היא קנין בעלה הראשון, גם אם זה חטא ומת בחטאו, ואסורה לאחר. ברית הנישואים יוצרת קשרים סמויים בין בני אדם, והם לא יינתקו" (ברתנא, 1981, עמ' 169). גם

²⁶⁰ מדובר באגדות השאובות ממקורות יהודיים, אשר כונסו בספרו של בן-גוריון "ממקור ישראל". האגדה "ארכיאוס וגלפירה", המופיעה בספר זה בסעיף קכח, מצויה בספר "יוסיפון", מהדורת גינזבורג-כהנא, עמ' 356-357, ובמקור קדום יותר ב"תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים" ליוסף בן מתתיהו (יוסיפוס פלביוס), תשכ"ז, ירושלים, ספר שני, פרק שביעי, ד. האגדה "אשת ר' אברהם המלאך" מצויה ב"שבחי הבעש"ט", עמ' עח-פ (על-פי אורציון ברתנא 1981, וצפורה כגן, תשל"ז).

חטא זה לא נגזר מחוקי ההלכה אלא הוא חלק מן המיתוס העממי השזור באגדות עם ומהווה מעין נגזרת טבעית של ההסבר המיתי של הפרת הזיווג האידאלי.

במרכזן של שתי אגדות עתיקות אלו עומד סיפורן של נשים שבעליהן המתים רוגזים עליהן בחלום כאשר הן נישאות או מבקשות להינשא לאחר. אגדת "ארכילאוס וגלפירה" מביאה את סיפורה של גלפירה, בתו של מלך קפדוקיה. על-פי האגדה, דמות זו נישאת בשלישית לאחיו של בעלה הראשון, לאחר שהתאלמנה פעמיים. בתגובה לנישואין האלו מופיע בעלה בחלומותיה ומאיים עליה שיצליח לממש את שבועתם המקורית. על אף שהמחבר באגדה המשובצת בסיפור המעשה אינו קושר במפורש בין מותה של הגיבורה לבין העונש שגוזר עליה בעלה, זיקה כזו נרמזת בעקיפין מתוקף קיומה החד-משמעי בסיפור האגדה המקורי²⁶¹. את תוקפו של מוסר ההשכל המשתמע מאגדה עתיקה זו, המיוחסת לימי הבית השני, מחזק המספר באמצעות אגדה נוספת. הוא מתאר מיד לאחר האגדה הראשונה אגדה שנייה הלקוחה מתקופה מאוחרת יותר בספרות הפולקלור.

ציפורה כגן (תשל"ז) מציינת שבתשתית האגדה השנייה שבסיפור, תחת כותרת זהה, מצויה האגדה החסידית המקורית, "אשת רבי אברהם המלאך"²⁶². האגדה המקורית היא על אודות שבועת האמונים שבין הרב המת לאלמנתו. בנוסח זה מופיע הרב המת בחלומה של אלמנתו הצעירה ומעמיד בפניה שתי אפשרויות. האפשרות הראשונה, הנובעת מתוקפו של החוק הדתי, היא להינשא לאחר. האפשרות השנייה, הנוגעת לקוד המוסרי המיתי, היא להיוותר באלמנותה. הרב מדגיש כי היה ותשמור לו אמונים, משמע תיוותר באלמנותה, תתוגמל בהבטחת מחסורה לכל ימי חייה. על-פי המסופר, נענתה אשת הרב לבקשתו ובהתאם לכך תוגמלה על-ידי ההשגחה העליונה. מרכיבים דומים לאלו מופיעים באגדה השנייה, המסופרת בפרק יד ביצירה "בית תבנה". אגדה זו מספרת על מותו של רב צעיר מגדולי החסידים, ועל רב אחר שנשלח כדי לדבר נכבדות באלמנתו. בעקבות זאת מופיע הרב המת בחלומה של בנו ומוכיח את הרב השדכן על כוונותיו. דמיון הסימנים בין האגדות מעצים את המשמעות של שבועת האמונים לבעל הראשון, ואפילו הוא מת, וכמו כן מרמז על חטאה של שרה שביקשה להינשא לאחר. באגדות אלו מובלעת גם "אזהרה" ברורה מצד הבעלים המתים, המלמדת על עצמת השפעתם הנקמנית של כוחות עליונים כאשר מופרת שבועת האמונים המקורית. דומה כי בן-גריון נעזר באגדות אלו כאמצעים לכפל הראייה שלו. מנקודת המיקוד הרוחנית של מחבר המגלם מתוך אמפתיה את אמונותיו של הדור הישן הוא משלב אגדות עתיקות. אגדות אלו

²⁶¹ עיינו בהקשר זה אצל ציפורה כגן, תשל"ז. היא מביאה את החלק הסופי של האגדה כפי שמופיע בנוסח הקדום והמקורי, זה של יוסיפוס פלביוס (ר' הערה קודמת). לפי נוסח זה, בעלה המת מתרה בגלפירה על נישואיה לאחיו ואומר: "חוצפה! כלום לא די לך בנשואיך הלוביים, שאף חזרת למעוני, ולקחת בעל שלישי, שאינו אלא אחי? אבל אני לא אסלח את הנבלה הזאת, ואזכה בך שוב בעל כרחך! אחרי שסיפורה חלום זה, לא חיתה אפילו שתי ימים" ("ארכילאוס וגלפירה", בתוך: כגן, תשל"ז, עמ' 299).

²⁶² ראו כגן, תשל"ז, עמ' 300).

מחזקות את המסגרת הרוחנית של כוחות זמוניים שרווחו בשלטון התורה ובפולקלור העממי. מנקודת המבט של מחבר מודרני מסתתרים מאחורי סיפורי האגדות המניעים הנוספים לבעיית האשמה הכבדה שחשה שרה ערב נישואיה לבעלה השני. לדעת ערפלי (בע"פ) אגדות אלו נועדו לחזק בדרך אנלוגית את הנימוק הפסיכולוגי להתקף הפסיכוטי שלה.

3.2.2.4 "עסקי פוליטיקה" (שטיינברג, 1911)

הערגה של המחבר המובלע כלפי ההסברים שמספקת החברה הדתית לשיגעון בולטת בסיפור "עסקי פוליטיקה" (שטיינברג, 1911). שלא כיצירות הקודמות, יצירה זו מעוצבת בנוסח הדומה לזה של סיפורי מעשיות חסידיים, כהד נוסטלגי למסגרת הרוחנית של החברה החסידית. הנוסחים המוכרים בסוג כזה של הסיפורת הם סיפורים המושגתים על השקפת העולם החסידית ומפארים את מעשיו, מעלותיו וכוחותיו המופלאים של הצדיק. הסיפור "עסקי פוליטיקה" בנוי כ"סיפור מסגרת", שבו הרקע שמתאר המספר החיצוני משמש מסגרת לסיפורו של המספר הפנימי, ירוחם הזקן. דמות זו, המייצגת את העולם הישן, מציירת בפני אברכי הקלויז "מעשייה" המפארת את כוחותיו המופלאים של הצדיק מרוזין. עיקרו של הסיפור ממוקד בסיבות ובנסיבות שבעטיין השתגע-התפקר הרופא היהודי גורדון עד שהגיע אל תחנה נפשית ורוחנית שהחזירה אותו בתשובה והשיבה לו את שפיות דעתו. לפי דבריו, הפך הרופא לכופר שעובד אצל נסיך פולני, משום שהעז אביו לשתוק (ולא מחה) בשעה שהלעיזו על הצדיק מרוזין. הנימוק הדתי לכפירתו הוא גם השורש המסביר את שיגעונו. בעולמו החדש כמלווה של הנסיך הפולני נזדמן לו לחנות בעירו של הצדיק, וכשל כאשר לא נעתר לבקשתו של הצדיק לרפא אותו מחוליו. על אף שהדברים אינם נאמרים מפורשות, ניתן להסיק כי נענש על כך בשיגעון.

מסקנה זו עולה מתוך הסמיכות הטקסטואלית שבין הקטע המתאר את סירוב הרופא לבקשת הצדיק לקטע המתאר את דברי השבח שחולק צדיק זה בפסקה שלאחריה ליכולותיו של המלאך פורה לגרום למחלת השכחה. מתוך ההקשר האמנותי הזה ומתיאור מצבו הנפשי המבולבל של הגיבור בהמשך הסיפור, משתמע כי הגיבור נענש בידי צדיק זה במצב בלבולי חריף של "שכחה". השינויים שחלו בהתנהגותו בשעה שהקיץ מתרדמתו היו כרוכים בשכחה של חיי החילוניים ועוררו תדהמה בעולמו החדש. גורדון חזר לדבר בשפת אמו ולחפש בבהילות בגדים וכיסוי ראש כמקובל בעולם היהודי הדתי, שאליו השתייך בטרם התפקר. בשלב זה, על דרך הלקח הדידקטי האופייני לסוג זה, נחלק הצדיק לעזרתו והשיב לו את זיכרונותיו ואת "תובנותיו המוסריות". מאותו יום שבו פסק מאכילת טרפות, חילול שבתות ושתיית יין נסך, הוכרז כבעל תשובה והפך לרופאו האישי של הצדיק.

המספר החיצוני מציג בראשית הסיפור את ירוחם, המספר הפנימי, את התנהגותו ואת דרך סיפורו. מנקודת מבטו הנרמזת בראשית הסיפור, ירוחם הזקן שרוי עדיין בעולמה הישן של החסידות ומנסח במעשייה זו את יחסו התמים והנלהב לחסידות, שבמסגרתה מזהה הגורם לשיגעון עם חטא

הכפירה. בפתח הסיפור מציג המספר את העילה לסיפורו של ירוחם הזקן, שהיא גם הארגומנט של הסיפור כולו. לפי דבריו מתברר שירוחם הזקן התנדב ללמד את האברכים פרק בפסיכולוגיה החסידיית בגלל פולמוס שהתנהל בין החסידים בנוגע לגורמים להתפרצותן של המלחמות. סיפורו של ירוחם, שבמרכזו חטא הכפירה ועונשו, רומז להשקפת עולם דתית עקרונית שמעבר לסיפורו של גורדון. הנחת יסוד זו מובילה למסקנה שכל האסונות, לרבות המלחמות, מקורן בעברות שבין האדם למקום. ברוח זו גם חותם ירוחם את הלקח הדידקטי בסיפורו.

מן הבחינה התמטית אפשר לסכם ולומר, כי למרות הסימפטיה כלפי אווירת החברה המבוססת על אמונת האבות, מכניס אותנו המספר החיצוני מלכתחילה לצורת חיים שזמנה עבר. דווקא תמימותו של נחמן מגבירה בנו את הרגש הדק שקיומם של שני המספרים מעידה באופן עקיף על הבדלים בין דורות שונים.

3.2.2.5 "ביילה המשוגעת" (ברשדסקי, 1910)

ההבדל בין הדורות כמייצג שינויים שחלו בהבנת השיגעון מופיע כאחד ההיבטים המרכזיים בסיפור הקצר "ביילה המשוגעת". סיפור זה מתאר בתמצית את קורותיה של גיבורת הסיפור ביילה מאז הייתה בעלת בית אמידה ומבורכת בילדים, ועד ליום שבו נפטרו גיסה ושני ילדיה ונטרפה עליה דעתה. בסיפור זה, הבנוי כסיפור בתוך סיפור, קיימים שני מספרים המייצגים דורות שונים ותפיסות שונות לגבי השיגעון של גיבורת הסיפור ביילה. המספר החיצוני מוסר את הדברים מנקודת התצפית שלו כבוגר חילוני המתרפק על זיכרונות ילדותו. המספר הפנימי, אשת המלמד, מסבירה את הדברים מנקודת המבט הדתית שלה, בזמן האמיתי שבו התרחשו הדברים. הקשרים המיוחדים ביניהם הם העובדה שאשת המלמד הייתה גם המחנכת של המספר החיצוני בילדותו בתקופה שבה התוודע ל"ביילה" כמטורפת של העיריה. לפיכך, מלכתחילה מעוצבת זווית הראייה של המספר החיצוני כרחבה יותר בהשוואה לשלה. מתוך פרספקטיבה מאוחרת יש לו יכולת מפותחת יותר לבחון את ההסברים לשיגעונה של ביילה מבחינה מהותית ועקרונית.

אשת המלמד, כדמות טיפולוגית של העולם הדתי, מתייחסת מנקודת מוצא זו אל הגורמים שבעטיין השתגעה גיבורת הסיפור ביילה. **לפי דעתה, נענשה ביילה בטירוף מידי שמים, כיוון שהסכימה שבעלה ישחרר את גיסתה האלמנה מיבמותה.**²⁶³ מזווית הראייה שלה, בעשותה כן התגרתה הגיבורה בחוק הקדום²⁶⁴ של העמדת זרע המשך על-ידי בעלה. המספרת אינה מציינת באופן גלוי

²⁶³ לפי דין תורה כאשר אדם מת ללא בנים, חייב אחיו לייבם את האלמנה ולשאתה לאישה, כדי להקים שם לאחיו (מצוות "עשה" מן התורה המופיעה בספר דברים כה ה-י). כאשר ממאן הגיס (היבם) לשאתה, עליו להודיע על כך בפני בית הדין. האישה משתחררת מזיקתה כלפיו באמצעות חליצת נעלו ויריקה בפניו.

²⁶⁴ דיני החליצה מפורטים במסכת יבמות. מתקופת ימי הביניים בוטלה חובת הייבום על-ידי חכמי אשכנז והכל חולצין לאלמנה שאין לה בנים.

נימוק זה אך מסקנה זו מובלעת בדברי ההסבר שלה אל תלמידי החדר: "הלואי שלא תבוא זאת אליכם, ילדי, אך אנחנו ראינו אז בחוש, כי אמנם לא דבר ריק הוא החשש הזה, שהעולם חושש בנתינת חליצה... " ("בילה המשוגעת", עמ' 115). לשם המחשת הסכנה הצפויה במתן החליצה היא מתארת בפניהם סיטואציה גרוטסקית. בסיטואציה זו הגיחה נשמת הבעל המת מאחורי דף הטהרה,²⁶⁵ כביטוי סמלי לעוול שנעשה לו. בהקשר כולל של תפיסת עולם דתית ניתן גם לפרש את הביטוי "מוכת אלוהים" כמגלם רעיון אידיאלי: בביטוי זה מגדירה אשת המלמד את ביילה כאשר היא מבקשת מילדי החדר לחדול מלהתעלל בה: "האין די לה לעניה זו, שהיא מכת-אלהים כל כך, למה פוגעים בה בני אדם?" (שם, עמ' 149). מתוך נקודת התצפית הדתית שלה, גם מותם של שני ילדיה של ביילה ביום מתן החליצה מצביע על התערבותה של ההשגחה העליונה.

בסיפור זה ממלאת אשת המלמד, שניתן לתאר אותה בכמה קווי אפיון פשטניים למדי, תפקיד פונקציונלי מיסודו. כל תפקידה ביצירה להחזירנו אל נקודת מבט השייכת לעולם ישן נושן, שבו מתרחשים עניינים מופלאים ותמוהים. המתח הבסיסי שבין זוויות הראייה השונות ובין הדורות מעוצב בסיפור זה מתוך עמדה מתונה של המספר, שהתוודע בילדותו להסברים שבבגרותו לא נראו לו כקישורים סיבתיים הגיוניים. מדברי ההקדמה של אשת המלמד לטירופה של ביילה ניתן להבין כי כבר בימי ילדותו של המספר החיצוני התקשו בני דורו להזדהות עם התפיסות העל-טבעיות של בני דורה: "כן הוא, יודעת אני את בני הדור החדש, כי לועגים הם לכל ואינם מאמינים בכל מה שהאמינו לפנים; אך המעשה הזה נהיה לעינינו ואין איש יכול להכחישו!..." (שם, עמ' 147, ההדגשות שלי). מן העובדה שמאז סופרה מעשייה זו למספר החיצוני כילד חלפו שנים רבות, יש להניח שהפער הלך והתרחב.

שיוכו של המספר החיצוני מלכתחילה לקבוצת "בני הדור החדש" אשר ינקו מאותם חומרי תשתית בונה מראש אצל הקורא והמחבר המובלע העדפה כלפי השקפותיו הרציונליות²⁶⁶. כבן הדור החדש, ומתוקף היותו אדם משכיל ומודרני, שהתחנך על ברכי המסורת, יש להניח שהשכבות הבונות את השקפותיו מגוונות יותר. למרות ההעדפה המרומזת כלפי השקפות של המספר, בולטת נימה של אמפתיה כלפי אשת המלמד וכלפי דעותיה. מתוך הערכה כלפיה מציג המספר עמדה מתונה כשהוא מתאר את דעותיה בצורה ניטרלית הנושאת אופי תיעודי. מזווית ראייה זו מדובר בתפיסת עולם שונה משלו, כמעין בבואה של הקהילה המסורתית בילדותו. בנימה נוסטלגית זו אין הוא מותח ביקורת על אשת המלמד והשקפת עולמה, אלא יוצר רושם כי ממרחק השנים מדובר בחשיבה מיושנת ובלתי-רלוונטית.

²⁶⁵ הכוונה היא כנראה לאותם פסוקים המשמשים את אנשי חברה קדישא בשעת טקס טיהור המת.

3.2.2.6 "הבן האובד" (בן-גריון, 1900)

תפיסה מתונה כלפי ה"דיבוק", והצגתו כחלק מהווי חיים מיושן, באה לידי ביטוי בסיפור הקצר "הבן האובד" (בן-גריון, 1900). ציפורה, אחותו היפה והמלנכולית של הגיבור המרכזי, השא, קודחת מחוס במהלך הסיפור ושכנותיה חושדות בה שלקתה ב"דיבוק". השערותיהן ביחס ל"דיבוק" מבוססות על הרגיה, שתוך כדי הזיותיה היא מלמלת הברות בלשון העברית. מאחר ששפה זו לפי האינפורמציה שבידיהן לא הייתה שגורה בפיה, הן מסיקות מתוך תפיסת עולמם הדתית-עממית שדוברת מגרונה נשמה זרה (ה"דיבוק") אשר השתכנה בתוכה. השקפה זו עולה מתוך דברי המספר: "פעם חלתה צפורה והוכתה בקדחת; בעלות חומה עד ארבעים התחילה לקרוא בקול רם: 'כקדוח אש המסים כן לבי בי יבער' ... שערו בנפשכם: נערה יהודיה, לא תדע גם פסוק אחד עברי, אומרת פסוקים ושברי-פסוקים בעל-פה ... חשבו השכנות כי דיבוק נאחז בה ותעשינה לה השבעות" (עמ' קכה).

המחבר המובלע משקף עמדה זו מתוך אירוניה דקה, ומזווית ראייתו הפסיכולוגית "הדיבוק" הוא דחף ארוטי מודחק. השערה זו נתמכת בטקסט משום ששברי הדברים שאומרת ציפורה בעת מחלתה מתבררים לקורא כדברים משמעותיים, בניגוד להנחותיה של החברה הדתית. שברי המליצות שהיא בודה ממוחה הקודח הם חלק ממליצות שהשמיע על-ידי אחיה בהזדמנויות שונות שהיה להן פן רומנטי. בהזדמנויות אלו נכח אהוב לבה נפתלי, שהעריך את אחיה כמותה. מחלתה, הפורצת על רקע של פרידה ממושכת משתי דמויות משמעותיות אלו בחייה, מציגה את ה"דיבוק" כזיכרונות הנושאים עמם נופך רומנטי שעלו וצפו בתודעתה. על רקע געגועיה העזים נראים הזיותיה המלווים בחוס גבוה כתגובה גופנית-נפשית הולמת מנקודת הראות המפוכחת של המחבר המובלע.

עם זאת, הביקורת המובלעת כלפי ההשקפה העממית המיוצגת ידי השכנות מתונה באופן יחסי ופרדוקסי בשל האופן הנלעג שבו מיוצגת דמותו של הגיבור השא וחבורת מעריציו כמייצגים את תנועת ההשכלה. מבחינה זו, מנקודת המבט של המחבר המובלע²⁶⁷ אין ניגוד משמעותי בין בערותן של השכנות הדתיות לדור המייצג את ההשכלה. אלה כן אלה מעוצבים כדמויות שמצטמצמות בעולמן הרוחני המוגבל, שמתוכו הן מפרשים באופן מוטעה אנשים ותופעות אנושיות.

3.2.2.7 "מעלות ומורדות" (עגנון, 1911)

²⁶⁶ על ההעדפה של הקורא כלפי הגרסה של המספר אדון גם בסעיף 3.4.2.3.

²⁶⁷ בהקשר זה מצביע הולצמן (1993, עמ' 288) על עמדתו המלגלגת של המחבר כלפי צרות מוחם של אנשי העיריה. עמדה זו מובלעת לדעתו מלכתחילה באמצעות תיאור גילויי הערצתם כלפי הגיבור. מתוך נקודת ראותם הפרובינציאלית נמצאה דמות זו ראויה להערצה בשל כישוריה להרשים ובשל העובדה שיצאה לארץ זרה כדי להשכיל. באופן ספציפי יותר, קבוצה זו אינה משכילה להבחין כי מבעד ליומרתיו מדובר באיש לא-תבוני, חסר יכולות להגשים את שאיפותיו האינטלקטואליות.

ברובד הגלוי של הסיפור "עליות ומורדות" קושר המספר בין האמונה באל לבין אבדן שפיותה של אשתו של רבי חנן אבא באופן הבא: "המתין הקב"ה עד שנטרד רבי חנן אבא מנכסיו ואחר כך הקדיר שכלה של אשתו" ("עליות ומורדות", עמ' צד). השקפת העולם הדתית הנרמזת מגולמת גם בכותרתו של הסיפור. לפי השקפת עולם עקרונית זו נתונים בידי שמים "עליות ומורדות" בחייו של אדם. הדבר בא לידי ביטוי בסיפור זה, כפי שמציין סדן (1991), בהנמקת התרחשות האירועים שלא כדרך הטבע ולא לפי בינת אדם. תודעה כזו מתגלה למשל בתחום המידע הנמסר על האופן שבו מצא רבי חנן אבא את אבדתו במקומה. למרות העובדה שאיבד את ארנקו סמוך למקום של יריד מצאו בהגיעו לאותו המקום בדרך חזרה לביתו. זאת ועוד, המהפך שחל בחייו מעוני לעושר לאחר התרוששותו הכלכלית מתואר אף הוא ללא כל ביסוס רציונלי. בהקשר אחרון זה מדגיש מאיר בוסאק (1989) כי מילות הסיום "ולאלוקים פתרונים" מבליטות את התודעה הדתית כי רק האלוקים יודע כיצד זכה הגיבור להיבנות מחדש. סיום זה ומסכת הייסורים של הגיבור מזכירה לטענת בוסאק (שם) מבחינה רעיונית וסגנונית את סיפור איוב המקראי.

בהקשר כולל זה ניתן לפרש את שיגעונו של אשת רבי אבא כחלק ממבחן אמונה שזימן הקב"ה לבני הזוג וממדיניות של שכר ועונש. רבי חנן אבא, שדבק באמונתו, שרד את המשבר והתחזק באמונתו, ואילו אשתו קטנת האמונה, שפקפקה ב"עליות ומורדות", נענשה בשיגעון ומוות. לפי מחשבת המחבר, האמונה השלמה שגילה רבי חנן בנקודת משבר בחייו הקנתה לו לא רק כף זכות אצל הבורא אלא גם כלים נאותים להתמודדות עם הקשיים בחייו. לעומתו התמוטטה רעייתו בשל קטנות אמונתה. מנקודת ראות זו, המשבר הנפשי שחל עקב המשבר הכלכלי מעוצב כגורם מנמק למשבר אמונה רק אצל אנשים חילונים וקטני אמונה.

למרות הגוון האמפתי כלפי השקפת העולם הדתית בתיאור קיימת שניות תודעתית אצל המספר. מזווית ראייה פסיכולוגית מובלט תוקפו של ההיבט הנפשי בעקבות השבר הכלכלי. הקו הזה מניח להבין את המצב הנפשי של אשת רבי חנן אבא כתגובה נפשית טבעית לשינוי החד שחל באורחות חייה. מאישה אמידה, בעלת נכסים וחובבת תענוגות, הידרדרה לעוני, ובאופן טבעי לקתה בדיכאון חריף. הסבר זה נתמך על-ידי מספר שמתאר את התפרצות המשבר הנפשי אצלה לאחר שנטרד בעלה מנכסיו וקושר אירוע זה לאופן שבו השפיע אירוע זה על חייה באופן הבא: "עזבה את עולם היגון ונפחה נשמתה מחמת צערה" (שם, עמ' 19).

3.2.3.8 הנימה האמפתית - פסיכולוגית

המשותף לסיפורים דלעיל היא היותם פתוחים לפירושים שונים. המחבר המובלע בסיפור זה הוא מתבונן חילוני פתוח המוכן לקבל עמדות שונות. למרות ההתייחסות האמפתית כלפי האמונות המסורתיות, התייחסותו העקרונית היא רציונלית מפני שהיא סותרת מלכתחילה את התפיסה

הדתית המובהקת הטוענת לסמכות מוחלטת של הכוחות העליונים. עמדה כזו משוקעת למשל בסוג המקורי של ספרות הקודש והפולקלור העממי.

לדעת ערפלי²⁶⁸ מלכתחילה מכוונים הסיפורים הללו להסברים ברוח הריאליזם הפסיכולוגי. הנחת היסוד שלו היא שהמטען הרוחני שהובלע בסיפוריהם של הסופרים העבריים פירש את האמונה הדתית המסורתית מזווית ראייה של סופר חילוני. מנקודת ראותו הסופרים החדירו את המסורת גם כדי להעניק לה באופן רטרופקטיבי משמעות המתקבלת גם על דעתו של הקורא בו-זמנם. בין אם מדובר בניסיון תמים לתעד את המסורת היהודית, או בניסיון חתרני להעניק נופך מודרני לטקסט קדמוני, הלכה למעשה, הטקסט המודרני פתוח לנימוקים פסיכולוגיים. קורא המבקש לעצמו הסברים פסיכולוגיים לטירופן של נעמי ("קלונימוס ונעמי"), של דינה ("עגונות") ושל שרה ("בית תיבנה") יוכל בנקל לפרש את טירופן כתוצאה של אהבתן הבלתי ממומשת לבחירי ליבן. באופן דומה מן הטקסטים הקדמוניים ניתן ללמוד שכבר בימי קדם נתפס הוויתור על נטיות הלב כמביא לידי אסון או טירוף.

3.2.3 סיכום

כל הסיפורים שנידונו משקפים מציאות חברתית המושתתת על עיקרון דתי מוצק. בעולם זה, שבו המסורת האורתודוקסית והפולקלור היהודי הם הבסיס המוסכם של חיי הקהילה, נוצרים הסברים לתופעות נפשיות חריגות המבוססים על תרבות זו. למרות השפע היחסי של היצירות שבהן מוזכרים דגמים אלו, מסתמן תהליך ברור של החלשה בדפוס החשיבה האי-רציונלית. ביצירות מסוג זה מובלעות שתי התייחסויות עקרוניות. התייחסות רציונלית ביקורתית והתייחסות אמפתית. ההשקפה הראשונה היא של אדם חילוני מודרני אשר מתייחס לאמונה הדתית כמושגת וצרת אופקים. היא דוחקת את ההסברים הדתיים לטובת הסברים ריאליסטיים-פסיכולוגיים. העמדה השנייה היא של אדם אשר מסתכל על האמונות הרווחות בעיירה היהודית מתוך אמפתיה. המחבר המובלע הביקורתי מנתן, או לפחות מערער, את המעמד המקודש של דגם חשיבה זה באופנים שונים: (א) עימות של דגם חשיבה זה עם מציאות אחרת, רציונלית יותר; (ב) הצצה לעולמן הפנימי והמסויט של הדמויות שהתחנכו על ברכי מסורת זו כהוכחה להשפעותיה המזיקות; (ג) הצגתם של התכנים העל-טבעיים, ששימשו כבר בילדותו של הגיבור, כאמונות הבל אשר מהן התפכח בבגרותו; (ד) אמצעי אפיון המבליטים את האופי המונמך והמגוחך של הדמויות המייצגות של היהדות המסורתית; (ה) שימוש בלשון גבוהה במיוחד. המחבר המובלע האמפתי נעזר באמצעים סגנוניים הולמים. עניין זה מתבטא למשל בצירופי לשון ארכאיים כגון "מוכת אלוהים", "רוח רעה" וכד', המחזירים אותנו אל אמונה דתית עתיקה. בדומה

²⁶⁸ דברים שהסביר לי פרופ' ערפלי בע"פ. וראו גם ערפלי תשס"ב.

לכך, אחוזים וארוגים בסיפור המודרני מבעים, סיפורים, אגדות ומוטיבים השאובים מספרות הקודש, ותורמים לעיצובה האותנטי של השקפת עולם דתית, ולפיה כוחות טמירים ונעלמים הם המשפיעים על שפיות הדעת האנושית.

תופעה בולטת בסיפורת התקופה היא מיעוט ייצוגם של מרכיבים דמוניים שונים שרווחו במחשבה היהודית. בולט במיוחד בתחום זה הייצוג השולי והזניח של האמונה ב"דיבוק" וב"עין רעה". התופעה של ה"דיבוק" משתקפת בצמצום רב ביצירות שחקרתי (שתיים מתוך ארבעים), ואף תופסת נפח שולי למדי בתוך אותם טקסטים ספרותיים. למעשה, גם כשמופיעים הדיה של תפיסה זו ביצירה, בולטת הסתייגותו של היוצר מדגם חשיבה זה²⁶⁹. עיון ביצירות מסוג זה מלמד כי בשתי הדוגמאות הללו חסרים מרכיבים מן התבנית הסיפורית-תיעודית הטיפוסית של תפיסה זו. כך למשל, אין זכר לשני מרכיבים עיקריים של אמונה זו: טיבה של הרוח שחדרה אל האדם הפגוע, ודמותו של מגרש הרוחות. מכל האמור לעיל משתמע כי דגם חשיבה זה נתפס כמיושן ומוטעה במחשבה בת-זמן של היצירות.

מטבע הדברים שבשנות המפנה מדת להשכלה ולתרבות המערב, נקלעו היוצרים וגיבוריהם בעיירה היהודית במזרח אירופה בראשית המאה העשרים אל כף הקלע הרוחני של חברה יהודית חדשה-ישנה זו. ייתכן שהאופי השונה שבו הותכו או נדחו אמונות אלו בקרבם בא לידי ביטוי בדינמיקה המגוונת של גישותיהם כלפיה. דינמיקה זו ניתנת לתיאור כנעה בין עמדה של הסתייגות מתונה ואפילו עורגת לבין עמדה לגלגנית צינית. במילים אחרות, יש להניח שיחסו של המחבר המובלע לדגם העל-טבעי ניזון מן הקשר האישי של הסופרים אל חומרים אלו. לאור כל האמור לעיל, ניתן לסכם ולומר שבתקופה זו שיקפה הספרות את התהליך הרוחני של התקופה, תהליך שבמהלכו התפתחה בצד השקפת העולם של היהדות האורתודוקסית השקפת עולם מודרנית.

3.3 הסברים פיזיולוגיים

מטרת הדיון הנוכחי לבחון באיזו מידה ובאיזה אופן נקלטו בסיפורת שבה דנתי ההיבטים הגופניים כגורם משפיע על מצבים נפשיים. מבין חמשת הגורמים שהוזכרו במבוא²⁷⁰ ייבחנו כאן ההשערות

²⁶⁹ תופעה זו בולטת במיוחד על רקע השפע היחסי של יצירות שתיארו תופעה זו במהלך המאה התשע-עשרה, המפורסמת מביניהן היא המחזה "בין שני העולמות-הדיבוק", שכתב שלמה אנ-סקי (זנוול רפפורט), בשנת 1916, כפי שמציינת שולמית פיורה (1999). מחזה זה ראה אור במקור ביידיש בשנת 1919 והופיע בתרגומו העברי של ח"נ ביאליק ב-1923. ראו ב"התקופה", כרך א (תרפ"ג, עמ' 222-223). על גלגוליו הטקסטואליים של מחזה זה, ועל האינטגרציה של החומר הפולקלורי המשוקע בו, ראו במאמרו של שמואל ורסס (1986).

²⁷⁰ כפי שתיארתי במבוא (ראו סעיף 1.2.2), חמישה גורמים מנמקים בלטו בתפיסה הרפואית האירופית בת הזמן: חוסר איזון פיזיולוגי, חבלה מוחית, העברה תורשתית, השפעות כימיות ופיזיקליות על מערכת העצבים ודלדול האנרגיה העצבית.

שנמצאה להן אחיזה בטקסט: תהליכי תורשה, השפעות כימיות ופיזיקליות על המערכת העצבית, והידלדלות אנרגיה. כמו כן תיבחן השפעתה של מערכת העצבים, הנתפסת באותה התקופה כגורם הגופני המרכזי.

3.3.1 העברה תורשתית

ההנחה הרפואית בדבר העברה גנטית כסיבה לאי-שפיות, אינה מיוצגת על-פי אופייה המדעי בין הסיפורים שסקרתי. ניתן למצוא, עם זאת, במספר מצומצם של יצירות, הסברים הקרובים להשערה זו במידה זו או אחרת. שלוש הדוגמאות הבאות מציגות את המקום המיוחד שהקדישו הסופרים לתעלומת התורשה בסיפוריהם.

במרכז הסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880) מתואר המאבק של הגיבור להגשמה עצמית. ההתמודדות הזו מגלמת בתוכה שאלה עקרונית: האם מסוגל הפרט לפרוץ את מסגרות הכלל? או שמא התבניות הביולוגיות והמסגרות החברתיות, הכלכליות והאידיאולוגיות הן כה חזקות, עד שהן נהפכות למעשה ל"צו הגורל"? שתי הפניות הישירות של המספר אל הקורא בפתח הסיפור מעלות שתי אפשרויות שונות.

לפי האפשרות הראשונה, קיימת באדם נטייה מולדת להתנהגות חריגה. מנקודת מבט זו אפשר לפרש את דברי הפתיחה של המספר: "כזרע אמת ממקור ישראל, כיהודי כשר מלדה ומבטן, הייתי מלדה ומבטן איש הירא ורך הלבב. ואיככה אוכל והייתי לאיש אחר?" ("המעורב בדעת", עמ' קכו). זויות הראייה הדטרמיניסטית נתמכת גם מתוך רוח ההשכלה הנסוכה על הסיפור כולו. תמטיקה העומדת בסימן החתירה לדייקנות מדעית. מנקודת מבט זו ניתן לזהות בדברי פתיחה אלו הד לדעה תורשתית גזעית לאומית שרווחה בתקופה זו,²⁷¹ ועל-פיה מייחס לעצמו המספר נטייה "חולנית" מעצם השתייכותו הביולוגית לעם היהודי.

האפשרות השנייה, הסותרת מסקנה זו, משתמעת מתוך המשך דבריו של המספר, בהציגו בעיות ומצוקות כלכליות חברתיות כסיבות אפשריות נוספות לנטיותיו הנפשיות:

הביטו אל צור חוצבתי ואל מקבת בור נוקרתי. הן ברגזה חוללתי ובדאגה יחמתני אמי. אבי נדד כל יומו ללחם, הכשיל כוחו בשעלי שעורים, ואמי שמרה עת בואו בכליון עינים ומעיה רותחו ולא דמו [...] הנה כי כן ברכוני חלציו וכן הקדישני רחמה. תשעה ירחי עמל מנו לי

²⁷¹ בהקשר זה מתארת חמוטל בר-יוסף (תש"ס, עמ' 52-50) אמונות עממיות שרווחו בסוף המאה התשע-עשרה, ולפיהן קיימת שכיחות גבוהה במיוחד של מחלות נפש בציבור היהודי על-פי חוקי התורשה. למרות היותן משוללות כל בסיס מדעי, הפכה הדעה הזאת למוסכמת ומקובלת בציבור האירופי והיהודי כאחד וקנתה לה אחיזה בפרסומים במדורי מדע בעיתונות העברית ובמחקרים שהתפרסמו בשפות אירופיות שונות. המחברת מזכירה ומצטטת שורה ארוכה של כותבים המורים על כך שליהודים יש נטייה מיוחדת למחלת נפש. לדעתה, מאמרים מסוג זה, שהתייחסו להשערות אלו כאל עובדות מדעיות מוצקות, התקבלו ברוח זו בקרב יהודי אירופה המשכילים.

בבטן לא ידעה שלו, בין כליות כלות ולב נמס, ובצאתי ממעי הדאגה, ובעזבי היכל נמוג זה, ברכים כושלות קדמוני ושדיים צומקים ינקתי. ואיזה דרך יעבור רוח גבורה ואומץ לב על שבלול תמס, על נפש נכאה כזאת?! (שם, שם).

מדברים אלו משתקפת תפיסה אחרת, ולפיה הושפעו אופיו ותכונותיו מן התנאים הסוציאליים והכלכליים שבהם ולהם נולד.²⁷² כך או כך, נראה כי אין המספר מבחין בדייקנות בין הגורמים הגנטיים לגורמים הסוציאליים ומשווה לשני היבטים אלו אופי דטרמיניסטי בפתח הסיפור. אלא שהסיפור מסתיים באופן המנוגד למסקנותיו הראשוניות. הגיבור מצליח, למרות נטיות נפשו המולדות ולמרות האופן הנוקשה שבו כופה החברה היהודית את עצמה על הפרט "להתמשכל" ולחיות חיים מאושרים. ולכן, גם אם מרמז המספר בפתח על בעיית התורשה, הרי שטווח הזמנים הרחב שמניקות לזקנה וההתרחשויות בחייו של הגיבור מסייגים את השפעתה ומותירים אותה בגדר הד קלוש לתפיסה רפואית.

הסיפור "מן הזווית" (ברנר, 1904) מתרכז בדמותו של הגיבור מרדכי המכונה "הירושלמי", אשר השתגע בצעירותו עקב תאונה, בנסותו להבקיע לעצמו דרך לארץ-ישראל. לפי המסופר ספג חבטה עזה בראשו ממרכבת סוסים בשעה שניסה להיפגש עם הפחה. לפי דברי יחיאל, דמות משנית בסיפור המכונה "בעל המעשיות", מאז אותה פרשה יצא הגיבור מדעתו. עם זאת, מציין יחיאל שהיו קיימים אצלו מלכתחילה גורמי תורשה ופרה-דיספוזיציה אישית שערערו את נפשו (אריה חרן, 1977). וכך אומר יחיאל: "לא לחינם הוא ממשפחת יפה: עקשנים ומשוגעים מאז ומעולם. כלום ראיתם, כי יעבור בן משפחת יפה על מידותיו. כי יוותר על שגעונו?! כך הוא הדבר. שומעים אתם? ומרדכי זה, עליכם לדעת, כבר נטה ליציאה-מדעת עוד טרם צאתו לדרך. ותלאות הנסיעה וכל ההרפתקאות הקשות אך הגבירו את טירופו" ("מן הזווית", עמ' 356). בהמשך דבריו הוא מכוון לאירועים הספציפיים שדרדרו את מצבו הנפשי, כמו למשל הציפייה הממושכת והמתירה של מרדכי למפגש בתנאי מחסור ורעב. לנימוקים אלו מצרף יענקל נושא המים סיבה נוספת, ולפיה התקשה מרדכי לעמוד בסכום הגבוה שנאלץ לשלם לפחה כקנס על השגת הגבול.

מבט מקרוב בהיבט התורשתי הנבלע בתוך מערכת רחבה של הסברים חושף כי תפיסה זו ממוקדת בקווי הדמיון הפסיכולוגיים, ולא דווקא הגנטיים, בין תכונות האבות לבנים. כפי שנרמז בדבריו של יחיאל, ה"שיגעון" של שושלת יפה מתבטא בדמות רף גבוה של ערכים ונורמות משפחתיות. בדומה לתכונות אבותיו גם טירופו של הגיבור נושא אופי של נחישות, ערכיות ומוסריות יוצאות דופן. תכונות אלו בולטות בצעירותו בניסיונו לפרוץ לארץ היעודה כדי להביא לעמו את הגאולה ובבגרותו בהתפרצות של מחאה נגד נגישותו של הסוחר העשיר פסח. אופיו ומעשיו של מרדכי

²⁷² וראו 3.1.1.2.

מעידים על מערך נפשי של הפנמת ערכים נשגבים באופן שההיבט הרפואי וההיבט הנפשי מתמזגים זה בזה באופן שאינו ניתן להפרדה ברורה.

כמו כן, בניגוד לסימון הדמיון שבין תכונות האופי של דוד האבות ודוד הבנים, אין רמז לדמיון כזה בתחום התיאור החיצוני. דמיון כזה עשוי היה להצביע על יסוד ממשי של השפעה גנטית. גם בתיאור החיצוני של מרדכי, בדומה לתפיסה התורשתית, משועבד התיאור הפיזי להיבט הרוחני. המספר מתאר את מרדכי כמי שמרומם בקומתו הפיזית בהשוואה לשאר באי הקלויז, תיאור ההולם את מידותיו ורישומי אופיו המיוחד והנפלה בסיטואציות השונות.

ולבסוף, נקודת המבט הפסיכולוגית באה לידי ביטוי גם מזווית הראייה של "בעלי הדעה שבקלויז". המספר הבדוי, במבע משולב עם דמויות אלו, מדגיש את האופי ה"פסיכולוגי" של שיגעונו של הגיבור. הוא עושה כן בספרו שדווקא בחודש תמוז, הידוע כחודש²⁷³ שמשפיע לרעה על אנשים הנוטים לשיגעון, מרדכי מיושב בדעתו. נקודת מבט משולבת זו מציגה מזווית ראייה נוספת שאופיו ומעשיו של הגיבור אינם נתפסים כפרי של השפעה פיזיולוגית טהורה של "מרה שחורה" או תורשה גנטית. המונח "מרה שחורה", השגור על שפתותיהם של בעלי הדעה בקלויז, הוא בבחינת מטבע לשון המגלם בתוכו שיירים של השקפת עולם רפואית עתיקה.²⁷⁴

כל הנימוקים הללו הנשמעים מפיהם של דמויות המשנה מעבירים את הדגש בסיפור זה מהנימוק הפיזיולוגי (ובכלל זה ההיבט התורשתי) להתנהגותו של הגיבור לנימוק הפסיכולוגי. בדומה לסיפור הקודם, נרמזת השפעתם של דפוסים משפחתיים והשפעה פסיכולוגית בין-דורית. ההיבט התורשתי מצמצם לכלל רמז על אפשרות נוספת אשר משמעותה המוחשית, אם בכלל קיימת, מתבררת כמשנית.

הד נוסף לתפיסת התורשה עולה ממעמקי תודעתו המיוסרת של הגיבור יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904). המספר מגלה לנו בטכניקה של דיבור סמוי את המתרחש בלבו של הגיבור בשיאה של התפרצות הטרור שלו. הגיבור מייחס את מצוקתו הנפשית לדמיון שבינו לבין דודו:

"עוד זו לא הכל" – הוא מתנחם ושמח להרגיש בקרבו נטיית לב למטורפים. כן, מטורפים רבים- רבים תועים בחוצות ה"תחום" ובבתי מדרשיו, אך הוא נמשך, נמשך יותר אל דודו המשוגע. הוא יודע ברור, כל קרביו צועקים בו, כי לא היה לו מעולם דוד משוגע, אך הוא נמשך אליו. "היאך – הוא מוחה בכל כוחו – היאך זה אפשר, שאין לי דוד משוגע? הלא על

²⁷³ ראו בעניין זה סעיף 1.2.2 בנושא הדן בהשפעות כימיות ופיזיקליות על המבנה והתפקוד של מערכת העצבים.

²⁷⁴ ראו 1.2.2 והערה 54.

פי האטאויזם של מרת חברשטיין מחויבים להיות במשפחתי משוגעים, מחויבים! ואמנם ישנם, ישנם! אני בעצמי, אני בעצמי, חי-חי...” (“מסביב לנקודה”, עמ' 354).

את האינטרפרטציה הזו מבסס יעקב אברמזון על הנחת היסוד הרפואית של ה"אטאויזם".²⁷⁵ כפי שמתברר לעיל, תפיסה זו, שנחשף לה באמצעות גב' חברשטיין, חלחלה לתודעתו וטרדה את מנוחתו ברגעי משבר. כדרכו הסבוכה ורבת הסתירות של ברנר, נותר גם תוקפה של השערה זו שנוי במחלוקת מנקודת הראות העקרונית של היוצר. מה שנראה במבט ראשון כדומה, במבט שני נראה כחסר כל אחיזה במציאות. להשערה הרפואית הזו אין תימוכין בקורות חייו של הגיבור, וכל מאמציו למצוא קרובי משפחה משוגעים, כמתחייב מאותה תאוריה, מתבדים. אולם למרות שלילת ההיסטוריה המשפחתית, הוא אינו מרפה ממערכת הנמקה זו וכך מגיע למסקנה ההומוריסטית שהוא עצמו מהווה הוכחה לנכונותה של התאוריה.

לעומת מערכת המושגים הרפואית-תורשתית הזו, שהגיבור מבקש לכאורה לאמץ לו, הקורא מבין את האמת שמאחורי ניסיון זה כחלק ממצבו הנפשי העגום. הגיבור עצמו מודע לכך חלקית כאשר הוא פורץ בצחוק רם על מסקנותיו ומביע על-ידי כך בו בזמן את הסתייגותו ממנה. הצחוק משמש בתפקיד חשוב להבעת הנימה הסרקסטית. לדעת יהודית צוויק (1982), אשר בדקה את מוטיב הצחוק ביצירותיו של ברנר, המבע "חי-חי" מסגיר בדרך כלל את תחושת הספקנות "האמיתית" המכרסמת בו כלפי תורות, בעלי התורות וכל הנוהים אחריהן. ואכן, גם בהקשר הכללי של הרומן "מסביב לנקודה" מתגלה היחס הספקני של הגיבור כלפי תפיסות עולם עקרוניות. גם המספר הכל-יודע אינו מכריע לגבי העיקר. במוקד היצירה מצויה תודעת הגיבור וספקנותו כלפי תפיסות עולם שונות ובתוכה האטאויזם. תאוריה זו מוצגת כעוד אפשרות של חשיבה הפרושה בפני הגיבור.

ההבדל בין המקום הנרחב שזכתה לו תפיסת עולם זו בשיח המדעי של התקופה לבין הביטויים המעורפלים של אמונות מעין אלו המשתקפים בספרות העברית בת-הזמן, מעיד על המקום המצומצם שניתן לנושא זה במחשבת הסופרים. רק בשלוש יצירות מתוך המכלול הרחב של ארבעים היצירות שחקרתי קיימים רמזים פואטיים לנושא זה, וגם מהן ניתן להסיק על המקום המצומצם ביותר שתפסה מחשבה זו מעצם המקום המצומצם שניתן לה ביחס לרוחב היריעה הכולל של היצירה. לעניין היחס

²⁷⁵ אטאויזם (atavism) מלטינית (atavus - אב קדום, אבי האב). "בביולוגיה – שיבה לטיפוס של אב, שקדם להורים, באחד מדורות צאצאיו. המונח הושאל גם בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה – בפרט בקרימינולוגיה – כציון לגילויים יוצאי-דופן של אופי והתנהגות באדם, שמתפרשים כשיבה לאופיו ולהתנהגותו המשוערים של האדם הקדמון או לאדם שקדם לדורות המאוחרים. במשמע מדויק יותר משמש מונח הא' בגנטיקה כשסימן ביולוגי של אבות קדומים חוזר ומופיע בצאצאים מאוחרים לאחר שהיה סמוי מן העין במשך כמה דורות. [...] רוב המקרים הללו והדומים להם ניתנים להסתבר על סמך צירופי גנים דומיננטיים ורצסיוויים לפי חוקי התורשה" (אלישבע גולדשמיט, תשי"א, עמ' 474).

שבין המציאות לבדיה, או בין הדגם הרפואי לדגם הספרותי, מתברר כי הדמיון מסתכם בהצגת השפעתם הדטרמיניסטית של תהליכים בין-דוריים המתחוללים בתוקף היגיון כלשהו. בניגוד לתאוריות הרפואיות הקונקרטיות, כגון אלו של דרווין ומנדל, שבהן שימש הגורם התורשתי הגנטי תפקיד דומיננטי, נהגה הספרות לתאר תהליך דינמי, הנושא אופי של השקפה היסטורית-פילוסופית. על-פי השקפה זו, מדובר בהיסטוריה משפחתית, חברתית, כלכלית ופסיכולוגית אשר יוצרת אצל היחיד מעין מרכיב דטרמיניסטי. מרכיב זה מתווסף להשפעות חיצוניות ופנימיות עלומות על חוויית הטירוף. באספקלריה הספרותית השימוש השני אינו בהכרח סותר את הראשון, אלא מתייחס אליו כהסבר חלקי הנובע מתוך הסבר מקיף ממנו.

3.3.2 השפעות כימיות ופיזיקליות על מערכת העצבים

בפרק זה תידון ייצוגה של המחשבה הרפואית,²⁷⁶ שקשרה בין חומרים כימיים ותנאי מזג האוויר לבין הפרעות במצב הרוח, בסיפורת התקופה. בסעיף זה לא אדון בהשפעות האלכוהול, מאחר שתופעת האלכוהוליזם תוארה באותה התקופה כאחד מגילויי מחלת הנפש ולא עוצבה כגורם מנמק לה. לעומת זאת, השפעותיו של מזג האוויר נרמזות בשלוש מבין היצירות שחקרתי²⁷⁷. ביצירות אלו מופיעה התפיסה כי עונת הקיץ החמה, כתקופת תמוז²⁷⁸, מהווה עונה רגישה להתפתחות מצבים של אי-שפיות.

כפי שציינתי בסעיף הקודם, מחשבה כזו מופיעה בסיפור "מן הזווית" (ברנר, 1904). המספר מציג השקפה זו כמחשבה אופיינית לעולם המסורתי הישן, כדי ללמד האופי המיוחד של שיגעונו של מרדכי, הגיבור המרכזי. המספר הבדוי, במבע משולב עם דעתם של באי הקלויז, פונה ישירות אל הקוראים ושוטח את השקפותיו באופן הבא:

"תמוז" של אותה השנה היה כלי זינס היותר מחודד של בעלי-הדעה בקלויז, האומרים, כי מרדכי "הירושלמי" הוא משוגע מסוג אחר ואינו בעל "מרה שחורה" פשוט. מי שגם הראייה הזו לא תוכיח לו את האמת ברור הוא, שאין משהו מוח בקדקדו. כי, הגיעו בעצמכם! החודש הזה הלא ראש-חדשים הוא למשוגעים, ראשון לחודשי השנה; טירופם מתחזק, בלבולם מתגבר עונים עזות ... דבר זה הלא גלוי וידוע לכל באי עולם ואין מי שיחלוק עליו ("מן הזווית", עמ' 364).

²⁷⁶ וראו 1.2.2.

²⁷⁷ וראו להלן: "מן הזווית", "נפש רצוצה", "בית תבנה".

²⁷⁸ תקופת תמוז נחשבת כתקופת הקיץ, החל מן החודש העשירי לפי הסדר הנהוג כיום, ועד לחודש תשרי. (על-פי הערך "תמוז", ללא ציון מחבר, האנציקלופדיה העברית, כרך לב, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, תשמ"א, עמ' 920).

משפטים אלה מעידים על כך שמחשבה זו הייתה מקובלת באופן חד-משמעי בתרבות בת-זמנה של המספר. ברם, מחשבה זו אינה קבילה באופן חד-משמעי על המספר עצמו כפי שנדמה בקריאה ראשונה. מתוך ההקשר הכללי שבו נמסרים הדברים ניתן לזהות במבע המצוטט נימה דקה של אירוניה. המספר הבדוי רוחש כלפי מרדכי סימפטיה מתוקף היותו משוחרר מכל התפיסות ודרכי ההתנהגות המקובלות בחברה היהודית. למעשה, הוא מזדהה עם אופיו של גיבורו למרות היותו מעורער בנפשו. בהזדהות זו הוא רומז שגיבורו יוצא הדופן קרוב ללבו יותר מכל באי הקלויז על דעותיהם ה"מלומדות" והמקובלות. מסקנה זו נתמכת בטקסט מכמה וכמה כיוונים שעיקרם ייצוגם של באי הקלויז כדמויות עלובות וייצוגו של הגיבור כמי שנעלה מהם בתכונותיו המוסריות.

מזווית ראייה זו, כאשר המספר מציג את השפעותיו של חודש תמוז כהשקפת עולם שאין לערער עליה, הוא נוקט למעשה כפל לשון, המורה בדיוק את ההפך. בהקשר זה ניתן לפרש את דעתו הנחרצת כביטוי רגעי לרצונו להבליט את האופי החריג של שיגעונו של מרדכי. מעבר לרצון זה הוא מלגלג באופן עקרוני על תפיסותיהם המקובלות של באי הקלויז ובכללן מחשבה זו. ניתן לסכם ולומר כי אזכור השפעותיו של חודש "תמוז" משמש ביצירה זו כדרך לשיקוף מחשבה שהיו לה שורשים עמוקים בתודעה העממית, אך למרות זאת מוצגת בסיפור זה מתוך הסתייגות מתונה מהולה בלגלגנות דקה.

ברוח זו מעוצבת גם עמדתו האירונית של המחבר המובלע כלפי השקפה זו בשתי אפיזודות קצרות מתוך הסיפור הארוך "נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902). הנושא המרכזי בסיפור זה הוא תיאור התבגרותו של גרשון על רקע העולם היהודי הצר והמדולדל של עיירתו. בהקשר לנושא זה, במסגרת סימני ההיכר האופייניים להווי בעיירה והשפעתם המזקת, מופיעה גם המחשבה על חודש תמוז. באפיזודה הראשונה מבליחה מחשבה זו ממעמקי תודעתה של הגיבור המרכזי, גרשון. היא באה לאחר קטע המתאר את המתח הנפשי הגבוה שבו הוא שרוי. לפי תיאורו הוא מתקשה לאכול ולהתרכז בלימודיו, ונוטה לבלבל בין מציאות ודמיון. מצבו הנפשי בולט לעין כפי שהוא מתאר בלשונו שלו:

"אמי כבר הרגישה ורואה בי אותות שיגעון, ולכן היא מרמזת לאבא עלי – ודואגת לי... " כן ... החום גדול, סוף חודש תמוז הוא – ירח של שיגעון – ואני אפשר שאצא מדעתי... למחר – ואני אפשר שאצא מדעתי... למחר- ואני רץ ברחובות ועושה מעשים מגונים... ("נפש רצוצה", עמ' כג, ההדגשות שלי).

הבלבול הנפשי בא לידי ביטוי גם באמצעות אורח הדיבור המקוטע ובתוכן הדברים המשקף חשש משותף לו ולאמו מפני החרפה במצבו הנפשי עד כדי טירוף קליני. מחשבה זו של "מיתוס תמוז" מיוחסת לאמו של גרשון, הנאמנה על-פי דרכה לאמונות העממיות שעליהן חונכה מנעוריה. מחשבה זו מצטרפת לשפע של תפיסות עממיות שאותן מפנים גרשון ובצלמן מתפתח ערעורו המנטלי כאדם.

הלשון המקוטעת והחזרות משקפות את המתח הרב שבו שרוי גרשון ואת חששותיו מפני התמוטטות נפשית כתוצאה מחוס. בהקשר הכולל של היצירה היא מהווה דוגמה נוספת לתוצאות המזיקות של החשיבה הלא-רציונלית של החברה המסורתית שבה הוא גדל ומתפתח.

הרושם הלעגני כלפי תפיסה זו בא לידי ביטוי גם בדוגמה השנייה. בסיטואציה משפחתית זו מקנטר אביו של גרשון את אמו. בתגובה להצעתה לשלוח את בנם לכפר כדי להתאושש מן המצוקה הנפשית שבה הוא שרוי, הוא משמיע באוזניה את הדברים הבאים: "מה אדמה? – ענה אבא – רואה אני שהחוס של חודש תמוז עוד לא פג מראשך גם בחודש אב! מה יעשה שם בכפר? כלבים יכה?" ("נפש רצוצה", עמ' כד). מדבריו של האב ניתן להסיק על קיומה של מחשבה זו גם בעולמו. שיבוצה בתוך דברי הקנטור והבוז מהווה חלק מן הדרכים של המספר לשזור אותה בתוך מציאות "נמוכה" שהוא בז לה ול"איזאולוגיה" המקופלת בתוכה. דוגמה זו, למרות צמצומה, מבליטה גם את האווירה המשפחתית השלילית שהגיבור חי ופועל בה, שעיקרה השפלות וקנטורים. שתי הדוגמאות הללו מייצגות את הרעיון המרכזי המובלע בסיפור "נפש רצוצה" מבעד לתזה כזו או אחרת. בסיפור זה "עבותות ההווי", בשילוב עם אווירה משפחתית עכורה ועמוסה בקונפליקטים, מצטיירים כמקור האמיתי לאינטנסיביות הרגשית שחוזה הגיבור.

עקבות ההשפעה של חודש תמוז מופיעים כרמז בלתי-מפותח גם בסיפור "בית תבנה" (בן-גריון, 1920). המספר מזכיר פרט זה בתוך תיאור חטוף של קורות חייו של נפתלי. מדיווח זה אנו למדים על גורלה של אשתו השנייה, שהשתגעה בתקופת תמוז. עובדה זו מצוינת כבדרך אגב, בלי לפרט נסיבות נוספות. אולם הגם שהדבר לא התבקש, מציין המספר את היותה בעלת נטייה ל"נפש רכה". הערה זעזורית זו מדגישה את תכונתה הנפשית כמקור עקרוני לשיגעונה ומותירה את עונת השנה כבעלת השפעה שולית. למעשה, בהעדר מידע חוץ-ספרותי ניתן היה להתייחס אליה כאל נתון כרונולוגי נעדר קונוטציה מדעית. מבחינת המרקם העיקרי הכללי של היצירה מדובר בהצגת מחשבה זו ברמז עמום ומעורפל. גם בסיפור זה, בדומה לקודמיו, הגורם התורשתי-פיזיקלי נמצא בטל בשישים מול המרכיב הפסיכולוגי. יחסו האדיש של נפתלי לנשותיו ותשוקתו הכפייתית כלפי שרה מרמזים על קיומו של הסבר מורכב יותר לטירוף של שתי נשותיו, הסבר הנעוץ באישיותו.

נמצא אפוא שביצירות שנידונו בפרק זה, הגרסה הרפואית הנוגעת להשפעות כימיות ופיזיקליות על מצבים נפשיים אינה זוכה לייצוג מובהק בטקסט הספרותי. ביצירות אלו נשמעים רק הדיה של מחשבה זו מבלי שיהיה להם תפקיד משמעותי בעיני היוצר לגבי התפרצות הטירוף של הגיבור המרכזי. המחבר המובלע מצמצם את תוקפה המדעי של השערה זו לכלל אמונה דתית או תפיסה עממית רווחת בעיירה היהודית. מן האופן הביקורתי שבו שופט המחבר המובלע את ערכיה, דעותיה ומוסכמותיה של הקהילה הדתית ניתן להסיק על הסתייגותו גם לגבי תוקפה של מחשבה זו.

3.3.3 זלדול האנרגיה העצבית

מטרת הדיון הנוכחי לבחון באיזו מידה נקלטה בסיפורת התקופה ההשערה בדבר זלדול האנרגיה העצבית (כפי שנסקרה בתמציתה במבוא²⁷⁹) כגורם משפיע על התהוותם של מצבי משבר נפשי או שיגעון. בתמצית, מדובר באמונה מדעית שרווחה בשלהי המאה התשע-עשרה וקשרה בין גילויי שיגעון לבין פעילויות מגוונות מדלדלות אנרגיה, כמו למשל מאמצים פיזיים יתרים, עבודה רוחנית מאומצת, ויחסי מין מופרזים. שלושת הגורמים המרכזיים האלו יידונו להלן.

3.3.3.1 מאמץ פיזי מופרז

לפי הגישה הרפואית באותה תקופה, עלולה עבודה פיזית מופרזת להעביר אדם על דעתו. את הסיפורים שתיארו את המאמצים הגופניים האופייניים לחברה היהודית בת הזמן ניתן למיין לפי שלוש קבוצות עיקריות של הדגשים. לקבוצה הראשונה שייכים סיפורים שהדגישו את תוקפו של ההיבט הכלכלי. המשותף להם הוא תיאור של עיירה מרודה, עמוסה בבעיות פרנסה, שמטבעם של התנאים החיצוניים נתבעו אנשיה לגייס כוחות גופניים ונפשיים מאומצים במיוחד כדי להתקיים. במוקד הקבוצה השנייה מצויים המאמצים הגופניים והנפשיים הנמרצים שתבע השירות הצבאי מן החיילים היהודים ששירתו בצבא זר. הקבוצה השלישית מתארת את הפעילות הגופנית המאומצת בארץ ישראל ברוח האידאולוגיה הציונית-חלוצית-סוציאליסטית של התקופה. שלושת המוקדים הללו, על השלכותיהם הנפשיות, נרקמו כנושאים מרכזיים בספרות התקופה, ששיקפה את פניה של המציאות. על הזיקה שבין הדלות האופיינית לחיי העיירה היהודית בגולה לבין קשיים גופניים ונפשיים כבר עמדתי במקום אחר²⁸⁰. מן הראוי לחזור ולציין, שלמרות הפירוט הנרחב של היבט זה בסיפורת התקופה לא ניכר קשר ישיר וחד-משמעי בין המאמץ הפיזי המופרז שנגזר מחיי העוני להתמוטטות נפשית. במסגרת דיון זה נתמקד בשאלה אלו מבין שתי קבוצות הסיפורים שנתנו ביטוי ריאליסטי למאמצים במסגרת השירות הצבאי והפעילות החלוצית קשרו מאמצים אלו כגורם מנמק מובהק להידרדרות הנפשית של הגיבור.

מבין היצירות המתארות את השפעותיהם של המאמצים הפיזיים שנתבעו מן החיילים היהודים בזמן המלחמה, בחרתי ביצירה "כל הימים" (שופמן, 1920). יצירה זו משמשת כדגם להבנת מצבו הנפשי של הלוחם תחת לחצי המלחמה. כפי שהראתי במקום אחר,²⁸¹ שני הגיבורים המרכזיים בסיפור נחשפים לשירות הצבאי התובעני משתי נקודות מוצא שונות. נחום בונדי, כחייל וכפקוד ממוצא יהודי, סובל מתחושות עמוקות של פחד וחוסר ביטחון. לעומתו, אנטולי מורוז הוא מפקד רוסי הנהנה מרמה גבוהה של מוטיבציה ללחימה וניסיון צבאי עשיר. על אף המרחק שבין עולמו של

²⁷⁹ ראו 1.2.2.

²⁸⁰ ראו 3.1.1.2.

²⁸¹ ראו 3.1.2.2 א.

הלוחם היהודי בונדי לעולמו של המפקד הרוסי מורוז, מאושפזים השניים בסיום הסיפור בבית החולים הפסיכיאטרי.

המספר בסיפור זה מתאר את חולשתם הגופנית של אנטולי מורוז ונחום בונדי כתכונה יחידה המשותפת לשני הלוחמים. מדובר בשתי דמויות המנוגדות זו לזו באופנים רבים, למעט קווי הדמיון במבנה גופם הרזה והחלש. נחום מתואר בילדותו כ"קטן וחיוור" ומורוז מתואר בבגרותו באופן הבא: "הוא היה קלוש זקן ורזה פנים, ואילו הפשיטו מעליו את בגדי הצבא והלבישוהו בגדים אזרחיים, כי אז בוודאי נפל תיכף למשכב מחמת חולשה גופנית" ("כל הימים", עמ' 43). כך, אף על פי שמאמצייהם הגופניים אינם מתוארים במפורש, רומזים פרטים אלו על הגורם המשותף שהוביל לאשפוזם בבית החולים הפסיכיאטרי. על הקשיים הגופניים של נחום בונדי נרמז הקורא בתיאור ימי הטירונות: "וימי ה'נובוברנסטור' (טירונות) השתוללו בכל בלהותיהם. אגרוף לבן וקר מוגש עד עצם העיניים. דאגות כבודות בשל כפתור, עבודות-פרך, דיכוי רוח עד היסוד." (שם, עמ' 42). ההקבלה בין השניים בתחום הפיזי מרמזת לאפשרות מקבילה אצל מפקדו. גם אם צלחה דרכו כמפקד בקשיי הטירונות יש לשער שנחשף לתנאי לחץ פיזי ונפשי יתר בתנאי הקיום הקשים של המלחמה. לנוכח המכנה המשותף היחיד בתכונותיהם, כלומר ההיבט הפיזי, ולנוכח אשפוזם הפסיכיאטרי בסיום הסיפור, ניתן להסיק כי מצבי הלחץ הגופני-נפשי שבו היו נתונים היו גורם משפיע בהתמוטטותם הנפשית.

עם זאת, תוקפו של הגורם הגופני כגורם עיקרי לטירופם אינו חד-משמעי בסיפור. לגבי נחום בונדי, בד בבד עם תיאור המציאות הצבאית הטורדת את נפשו, נרמזים בטקסט אפשרויות נוספות להסברת מצבו הנפשי המעורער. המספר מתאר חוויות יסוד של פחד וזרות בילדותו, על רקע היותו ילד יהודי בנכר, אשר נחשף מילדותו לחוויות של פחד מול הגויים השיכורים. מאוחר יותר, בבגרותו, סבל מחרדות מתוקף היותו פליט יהודי. כעריק מהצבא ומחוסר תעודות נרדף עד צוואר בידי השלטונות. כל הניסיונות הכאובים הללו, החוזרים בווריאציות שונות בסיפור, משמשים כרמזים למצבים אשר הטביעו את חותמם על נפשו עוד קודם למלחמה ויצרו איום מצטבר על שפיותו. נתונים אלו מסייגים את תוקפו של ההיבט הגופני, כגורם מרכזי, באשר הם מספקים לקורא אפשרות להבין באופן בהיר ואינטליגנטי את המפתח הפסיכולוגי המשמעותי שהכתיב את מהלך שיגעונו של נחום בונדי. לגבי אנטולי מורוז אין פרטים מספיקים כדי להוכיח שמדובר בשיקוף השפעתם של תנאי הלחץ הפיזיים של המלחמה. רוצה לומר, כפי שציינתי בהקשר אחר (3.1.2.2 א) ייתכן שנחשף לטראומות או למצבים אופייניים לתנאי מלחמה המעצבים את הסיבות המכריעות לאשפוזו. מכל מקום, הזיקה בין החוסן הגופני לנפשי, גם אם לא הוכחה כזיקה מנמקת מובילה, מובלעת ביצירה זו כאפשרות סבירה.

מתוך הקבוצה השלישית של הסיפורים בחרתי ב"שכול וכישלון" (ברנר, 1920) כדוגמה טיפוסית לתיאור ההשפעה הנפשית שהייתה לחיים המאומצים מבחינה פיזית בארץ ישראל. במרכזו של הסיפור תיאור מאורעות בחייו של הגיבור יחזקאל חפץ. דרך זו, המתמשכת בסיפור על פני שנה וחצי, עומדת בסימן שני המאורעות המרכזיים שזעזעו את עצביו ואת נפשו. בפרשה הראשונה נחלש הגיבור בגופו, וכתוצאה מכך בנפשו, עקב מחלת הקדחת. מסיבות אלו הועבר מתפקידו כפועל לתפקיד של שומר. אולם גם בתפקיד זה הוא נכשל כאשר מתגברת מצוקתו הנפשית ומתפתחת להתפרצות של מצב נפשי גבולי. מדובר בביטויים של מצוקה נפשית עזה אשר התבטאו בגילויי חרדה, שנעו בגבול הדק שבין חששות לבין הזיות רדיפה (שמתנפלים עליו). בדברי המספר נרמזת אמנם היחלשותו של הגיבור בגין מחלתו ועבודתו המאומצת, אלא שלצדם מתוארים גם בחכמת קימוץ וריכוז התנאים ההיסטוריים-פסיכולוגיים של התקופה: " – אימה ... בוודאי... אבל בכלל ... מצב-הרוח בין הפועלים היה אז נורא ... תקופת-מעבר ושעת-משבר היו אז לפועלים העברים במושבה..." ("שכול וכישלון", עמ' 1446). מדברים אלו משתמעת האווירה הפסיכולוגית של התקופה והמקום, כגורם מנמק משמעותי להידרדרותו הנפשית. ההיבט החברתי-גופני מקבל משנה תוקף בהמשך הרומן בתיאור נסיבות התאוששותו הנפשית של יחזקאל חפץ באירופה. לפי המסופר, השינוי בטיב העבודה והריחוק מן האווירה בארץ מטייבים עמו ומסייעים לו לתפקד כהלכה בהתאם לנורמות המקובלות בחברה.

פרשה זו היא מעין הכנה ותיאור הרקע לפרשה שנייה, המתרחשת בחייו של הגיבור שלוש שנים לאחר מכן. גם בפעם השנייה מתמוטט הגיבור לאחר ששב ארצה, לכאורה בתגובה על עבודה מאומצת כפועל בחווה חקלאית. מדובר בפעילות מאומצת במיוחד עקב חריצות יתר, הגורמת לו לשמוט מידי את הסל וליפול בשדה חסר אונים. לפי נקודת מבט זו, מנחם הוא דמות של פועל טבעי המיומן בפעילות כזו מול יחזקאל חפץ, שפעילות זו אינה הולמת את כישוריו הטבעיים. מכל מקום, בהתחשב במצבו הנפשי המעורער בעבר, ועל דרך הדמיון הביוגרפי שבין שתי הפרשות, מחליטה קבוצת הפועלים לפנותו לאשפוז פסיכיאטרי. מכיוון שאין לקורא מספיק נתונים על מצבו הנפשי של הגיבור בפעם השנייה הוא יכול לשער כי מדובר במאמץ פיזי יתר גרידא.

על דרך ההקבלה לעמדה הפיזית-חברתית של היוצר בפרשה הראשונה, יש מקום למערכת הסבר דומה, ולפיה נארג הנימוק הגופני בהסבר פסיכולוגי הרואה את האווירה האנושית כמכשול נוסף. קריאה זהירה של הטקסט מחזקת את הרושם שגם במקרה זה מדגיש המחבר את ההיבט החברתי השלילי.

מנקודת מוצא זו של ביקורת חברתית דומיננטית מעוצבים השיקולים של חברי הקבוצה לאשפוז את יחזקאל. מנהיג הקבוצה מוצג כמי שממהר לאשפוז במטרה להסיר כל אחריות מלבו. השיקולים הקטנוניים של הקבוצה, והעדר תחושת אמפתיה לשלומה ורווחתו של הגיבור, באים לידי ביטוי גם

בתהליך קבלת ההחלטה ללוותו. רוב חברי הקבוצה מנסים לחמוק ממשימה בלתי-נעימה זו, וחלקם האחר התנחמו בעובדה שאם יוכרחו לעשות כן יוכלו לנצל את הדבר למנוחה קצרה ולטיול בירושלים. לבסוף, הנימוק שהכריע את הכף לטובת בקשתו של מנחם בעניין זה הייתה הסכמתו לממן מסע זה מכספו. מנחם, לעומת יחזקאל חפץ, הוא פועל פשוט חסר מוטיבציה, מוסר ואחריות שמנצל את מצבו העגום של הגיבור כדי ללכת רכיל על בית חפץ כולו. למרות הזכרתם ברפרוף, יש בשרטוט דיוקנם החסוף של חברי הקבוצה כדי להותיר בלב הקורא רושם של צדדים באישיותם שעלולים היו לגרום להחמרה במצבו הנפשי של הגיבור.

נראה אפוא, שבהקבלה לתיאור אווירת המשבר הכלכלית והחרדה הקיומית אשר שימשה כרקע להתמוטטות הנפשית הראשונה, מדגיש המחבר סיבות חברתיות אשר בשל מבנהו הנפשי יכלו לגרום להתמוטטותו בפעם השנייה. התכונות והנטיות הנפשיות של הדמויות המשניות, המייצגות את קבוצת הפועלים, משמשות כקלסטר ופלטטר של חברה מסוימת המכבידה על נפשו. מן העיון והדין הנוכחי מתחוור שלא ניתן להפריד בין הגורם של מאמץ פיזי מופרז לבין האקלים החברתי השלילי בעולמו החיצוני של הגיבור. שרטוט הרקע והכנסת דמויות ומעשים בעלי מטען שלילי משמשים ביצירה כמפתח פסיכולוגי, משמעותי לא פחות מן ההיבט הגופני, להבנת שיגעונו של הגיבור. ביסודו של דבר, מדובר במספר-פסיכולוג, הקושר בין ההתרחשויות הגופניות לבין ההיבט החברתי-פסיכולוגי ללא הפרד.

3.3.3.2 עבודה רוחנית מאומצת

לפי השקפה זו, פעילות מוחית מאומצת כתוצאה מפעילות רוחנית מופרזת²⁸² גורמת להחלשה ולרפיון של מערכת העצבים, כלומר להידרדרות נפשית. מבין כל הסיפורים שסקרתי רק בסיפור "בעל הנרות" (ליפמן, 1903) מופיע דגם חשיבה כזה. לפיכך בחרתי לדון בהרחבה יחסית במקומו של הסבר זה בהשוואה להסברים אחרים הניתנים בסיפור זה. כל ההסברים מכוונים למצבו הנפשי המעורער של הגיבור המרכזי בסיפור, דוד'קה. במרכזו של סיפור קצר זה עומדת פרשת שיגעונו של הגיבור. לאחר שלושה ימים של שתיקה מוחלטת מנפץ דוד'קה ללא כל סיבה נראית לעין את העששית שעל גבי שולחנו. כמו כן הוא מתחיל להזות בהקיץ ולמלמל הברות חסרות פשר לכאורה. את ההסבר הנוגע לפעילות רוחנית מאומצת מספק בו-דודו, הרופא ד"ר סלומון. כאשר הוא מוזעק לבית המשפחה המודאגת הוא מחווה דעתו בנושא באופן הבא:

וסלומון הרגיע אותה עוד הפעם, ויאמר, כי רק חולשת-עצבים היא. אך "משחק-העצבים" היא, אמר, ולא "שיגעון"... הוא מתרגז על החשך ומתגעגע על האור, יען כי עצבי הראיה נתיגעו אצלו ... הן אוהב היה לעבוד בלילות החרף הארוכים לקרא ולכתוב, ולא ידע מנוחה עד אשר התרגזו עצביו עד היסוד מן העיפות היתרה ... ("בעל הנרות", עמ' 56).

הסבר זה אינו מקובל על בני משפחתו של החולה. דמויות משנה אלו מבקשות להיוועץ עם רופא "מומחה". המחבר המובלע, לעומת זאת, פוסל את הגישה הרפואית מעיקרה. הוא מבטא את העדפותיו להסבר פסיכולוגי באמצעות המספר, היורד לתהומות נפשו של הגיבור. בחתירתו ל"אמת" משתמש המספר בנקודת התצפית הסובייקטיבית של הגיבור המשוגע. הוא מתמקד ב"פילוסופית החיים" של דוד'קה, ומנקודת מבט זו הוא קושר את הדאגה לגורלו האקטואלי של העם כמפתח העקרוני להבנת מצבו הנפשי המעורער.

המספר מנסה להבין את המציאות הפנימית של הגיבור, הנתון בייאוש עמוק, ולהיות מסוגל לייצג אותה. כפסיכולוג מומחה הוא מנסה לפענח את הרהורי לבו מבעד למלמול המוזר: "א-ה, ה-ח-שך!...". כיאות לטקסט המבטא מציאות בלתי-מובנת הוא מתייחס להיגד זה בזהירות רבה: "האמנם חש את עצמו נתון לתוך בור צר, עמוק וחשוך?" (שם, עמ' 54). הטון המהוסס של הדברים, הצניעות שבה הוא מסייג את השערתו והמבע המשולב מבטאים תפיסה עקרונית המובלעת ביצירה, ולפיה מלכתחילה אין המציאות הפנימית ניתנת לקביעה חד-משמעית. בניגוד לקביעה הרפואית הנחרצת של ד"ר סלומון והחתירה של בני משפחתו לפתרון חד-משמעי, מובעת נימה אוהדת כלפי המספר כדמות אשר נוקטת זהירות ומבקשת להבין את עולמה הפנימי, אך אינה מתיימרת להסביר אותו. כדי לנסות ולהסביר את יחסי הגומלין בין הסיבות הנפשיות לבין פעולותיו החיצוניות של דוד'קה קיימים סמלים רבים המשקפים את העולם החברתי של העיירה. הצורה ה"פרגמנטרית" שבה מעוצבים סמלים אלו, מייצגת באופן אותנטי את היותו של הגיבור שרוי במציאות בלתי-מושלמת ובלתי-מובנת.

בסיפור זה נתפס מצבו הנפשי כפונקציה של פני החברה היהודית שבה הוא נמצא. הדמויות של משפחתו משקפות את פני החברה הבורגנית השבעה בגולה. באמצעות תיאור תמציתי וריאליסטי שלה בצד נימה ביקורתית כלפיה מעצב היוצר סביבה זו כגורם מרכזי אשר השפיע על הייאוש הקיצוני של הגיבור. הרקע החברתי הבורגני של דוד'קה מתואר בסיפור מפי המספר, המעלה את דמותו כבן למשפחה בורגנית טיפוסית. הוריו, זלמן וחיה, הם בעלי בתים ואחותו רייזלה מורה, והם מנהלים אורח חיים בורגני. ה"בורגנות" שלהם מעוצבת בניגוד שבין אמת למראית עין. בעיצומו של חג החנוכה הם מסבים לסעודה משפחתית ומלהגים בה סיסמאות סוציאליסטיות נבובות חסרות תוכן של ממש. עיצוב פרספקטיבי זה משמש בידי המספר אמצעי לחישוף מהות שיגעונו של הגיבור. המספר, אשר מצליח לחדור לתודעתו של הגיבור, חושף בדרכים מגוונות את העששית כמסמלת בסבכי דמיונו את ההוויה של החברה הבורגנית בגלות. העששית היא מוטיב חוזר המופיע בסיפור, ובכל פעם הגיבור נוקט כלפיה עמדה אמוציונלית שלילית בלתי-ברורה, אשר שיאה בא לידי ביטוי בניפוצה. קודם למעשה זה מתאר המספר את המקום המיוחד שתפס חפץ זה במחשבותיו של הגיבור

בלילות: "העשית היא כלי מכוּעַר... ' סינן במחשבתו: 'לעשית כרס מלאת נפט, ואורה יוצא ובא מכרסה ... היא כלי מכוּעַר'" (שם, עמ' 55). בהמשך הטקסט מבטא האור הדלוח של העשית עבור הגיבור את המים הדלוחים שבבטנו. השינוי הזה בחשיבה מצביע על בלבול בין הריאליסטי לסימבולי, והחמרה נפשית זו באה לידי ביטוי כאמור בניפוץ העשית. מעשה "פסיכוטי" זה מגלם בתוכו חשיבה סימבולית, שלפיה מקבלת העשית פירוש חדש. לפי פרשנות זו מקשר הגיבור בין כרסה של העשית לבין "כרסו" שלו כנציג הבורגנות. זיקה כזו מודגשת בהסבריו של הגיבור בנושא זה לד"ר סלומון: "העשית, אָמרת כן: העשית ... אנכי כבר מצאתי במה גרוע אור העשית ... העשית – פוי! ... בעלת-כרס היא, איזו בעלת-הבית, ו'בעלי-בתים' כבר קצתה נפשי... " מדברים אלו עולה, כי סמל זה של הבורגנות הוא יסוד חשוב בתהליך החשיבה שלו, שלפעמים הופך להיות קונקרטי וממשי, והדבר מלמד על עומק ההפרעה הנפשית. בצורת חשיבה זו נחשפת הבורגנות כהוויה שצרכיה הרוחניים מבוססים בעיקרם על כרסה, כלומר צרכיה הגשמיים. מהסבריו של הגיבור ניתן להבין, שמעשה ניפוץ העשית מסמל את שיאו של תהליך המיאוס באורח חייו העשיר במקורות מחיה ודל באידאולוגיות.

בדרשה דמיונית שנושא הגיבור בפני בני משפחתו בולט מוטיב נוסף, שהוא מוטיב האור והנרות. מלכתחילה מרומז מוטיב זה בכותרת הסיפור, "בעל-הנרות", המרמזת על רצונו של הגיבור לייסד בית חרושת לנרות עבור בני עמו. הוא מביע רצון זה בדרשה דמיונית שהוא נושא על רקע נרות החנוכה. האור המוקרן מן הנרות מעלה בו אסוציאציה או מסר של אירועי פורעניות ונסים. בעיניו של הגיבור מייצגים הנרות הללו את העם היהודי לדורותיו, שגטיסתו הרוחנית בחשכת הגולה משולה בעיניו לשלהבת גוססת של נרות. על אף שעניי הדובר מצומצמות לכאורה בשל המציאות, הוא מוצג בו בזמן כנביא המסוגל לתפוס את המציאות במלואה. משום רגישותו הלאומית וקרבתו בעל-כורחו לצביעות הבורגנית, הוא נתפס כמשוגע בעל חזון. בהקשר זה גם ניתן לזהות את הכינוי "בעל הנרות" כאוצר בתוכו משמעות כפולה על קו התפר שבין חזון לשיגעון. ביסוד מחשבה מעורפלת זו עומד רעיון של עשייה יצרנית, אשר למרות היותו מנוגד לאידיאל הבורגני, הוא אינו בלתי-הגיוני במובהק מן ההיבט הקליני.

הצגת הזיותיו של הגיבור בגבולות ההגיוני מעלה את ההיבט הפסיכולוגי האידאי לכלל היבט עקרוני בולט. תפיסה זו ממזערת את החשיבות התאורטית של ההשערה הפיזיולוגית שהיא מושא התייחסותי כאן ושבאה לידי ביטוי בדבריו של ד"ר סלומון. בסופו של דבר, התנהגותו הבלתי-מרוסנת של דודיקה ניתנת להבנה עקרונית בטקסט בעיקר מנקודת הראות הפסיכולוגית הרגישה של המחבר והמספר החודר לתודעתו של הגיבור. כיוון שהמספר מעורב יותר בסבכי נפשו של גיבורו, ראייתו משכנעת יותר במהימנותה בהשוואה לטענותיו המלומדות אך המנוכרות של הרופא. גישתו המקצועית נתפסת ביצירה כמוגבלת מעצם טבעה ביכולתה לתהות מקרוב על קנקנו של הגיבור

ולהגיע ל"אמת" שלו, אותה אמת שנמצאת ביחס מתוח כלפי ממסד הבורגני ואשר המחבר המובלע מגלה אמפתיה כלפיה.

לאור כל האמור לעיל ניתן להבין שההסבר הרפואי של ד"ר סלומון למצבו הנפשי של הגיבור נתפס כפשטני מדי בסיפור זה. הסבר זה, הנוגע להתעייפות המערכת של עצבי הראייה כתוצאה מקריאה מופרזת, אינו מקובל על בני משפחתו ועל המחבר המובלע. כפי שהראתי, מצויים בסיפור זה רמזים להסבר פסיכולוגי-קיומי. לפי הסבר זה, דעתו של הגיבור נטרפת עליו עקב חיפוש נואשים לפתרון רוחני לאומי לעמו. הקריאה האינטנסיבית בהקשר זה משמשת כסימפטום בלבד לבעיה פסיכולוגית אידאולוגית עמוקה יותר. מנקודת מבט זו, ראייתו חסרת החנינה של הגיבור את החברה הבורגנית שבה הוא חי, מעצימה את תחושות התסכול, הכאב והיאוש עד כדי טירוף.

3.3.3.3 פעילות מינית מופרזת

בכל הסיפורים שסקרתי לא מצאתי עדות להשערה הרפואית הרווחת בת הזמן, לפיה אנרגיה מינית עודפת מובילה להחלשה עצבית. עם זאת, מצאתי הד קלוש לתפיסה דומה הקושרת בין חיי זימה לשיגעון²⁸³ בסיפור: "בקצוי הכרך" (שופמן, 1914). במרכזו של הסיפור תיאור ההוי בבית הזונות²⁸⁴ ובבית המשוגעים על רקע הפעילות המתרחשת בצל המלחמה²⁸⁵. הקשר הרעיוני בין זנות לשיגעון נבנה באמצעות סימון, בנה של מנהלת בית הבושת, המאושפז בבית המשוגעים. בהקשר זה מסבירה אם הבית לאחת מנערותיה את הגורם לשיגעונו של בנה: "מהיכן? בשל זונות שכמותן! הדוקטור אמר לי בפירושו. אני אז לא ידעתי כלום ... ("בקצוי הכרך", עמ' 308). הסבר מצומצם וטריוויאלי זה, הנתמך בחוות דעת רפואית, קושר באופן שטחי ומעורפל בין חיי הזימה של בנה לטירופו. צמצומו מותיר שאלות רבות בלב הקורא לגבי טיבו האמיתי של האירוע המרומז בו. הדין הנוכחי ינסה לבחון אם קשר סיבתי רמוז זה בין חיי הוללות לטירוף מתקיים גם בהקשר הרחב של הסיפור.

²⁸³ ראו 1.2.2.

²⁸⁴ נורית גוברין (תשמ"ג, חלק א, עמ' 83) מציינת בהקשר זה כי סיפור זה הוא חלק מ"סיפורי גליציה" של גרשון שופמן. המחבר ישב בחבל ארץ זה עד לשנת 1913, ובמרכזו של הסיפורים שנכתבו בעת ההיא עומדת דיוקנה של האישה שהגיבור נפגש עמה כפליט. חלק מדמויות אלו מהווה דמותן של בנות ההפקר.

²⁸⁵ ממקורות חוץ-ספרותיים מתברר כי סיפור זה מעוגן מבחינה היסטורית במלחמת העולם הראשונה. הזנות על רקע המלחמה מדגישה אווירת נכאים, המשמשת רקע משותף לחיי הוללות מצד אחד, ולהתפתחות מצוקות נפשיות מצד שני. במילים אחרות, הבלטת הטיפוסיות החברתית של ה"שוליים" נעשית באמצעות דמויות טיפוסיות של זונות וחולי נפש, האופייניות לשולי החברה. פעולותיהן הנפשיות והחיצוניות מבליטות את סדריה של חברה זו כעלובים במיוחד. (על-פי גוברין, תשמ"ג, חלק א).

במהלך הסיפור מתברר כי הרמז "זונות שכמותך" מתפתח לכלל מוטיב מורכב של עולם חיצוני מושחת, מנוכר וחסר רחמים, שהתפתח בצל המלחמה והזנות משמשת לו כבבואה ומטפורה. בעולם כזה אחד הגילויים המאפיינים אותו הוא שגשוגם של בתי זונות כתחליף לארוטיקה טהורה הארוגה באהבה תמימה. מזווית ראייה זו ניתן לפרש את מערכת היחסים הנרקמת בין הסטודנט לפילוסופיה ליהונג לבין הנערות המוכרות את גופן. דמות זו נכשלה באהבתה המקורית לסימקה ובצר לה היא נופלת קרבן לפיתוייה של סטפ'קה, אחת מן הנערות שבבית הזונות. תמורת חפיסת שוקולד ותשלום עבור שירותיה היא נוטעת בו את התחושה שיש בה רגש של ממש כלפיו. במקום זה, שלפי טבעו מנוכר לרגש הטבעי של האהבה, נגלית מצוקתו הנפשית כאשר הוא מבקש ממנה נואשות הוכחות לאהבתה. האירוניה המובלעת כלפי בקשה זו מתגברת כשמתבקשים המבקרים באופן מפורש לבוא על סיפוקם בזריזות ולהימנע מדברי עגבים מיותרים. על אף שאין הדברים נאמרים במפורש, הרי שהפער בין כוונותיו הטהורות לחיי אהבה לבין הארוטיקה החולנית המפרנסת מוסד כזה מעוצב כגורם המנמק להידרדרותו הנפשית. לפי מערכת הסבר זו, "זונות שכמותך" אינו נטען בהיבט רפואי הקשור בפעילות מינית תכופה או הידבקות במחלת מין. הסבר זה מכוון לעולם נעדר כל בסיס מוסרי, המוכן להפיל בפח את קרבנותיו תמורת חופן מעות עלובות. עולם כזה נעדר ערכים ואמפתיה ומעוצב כבסיס האמיתי להתפתחות של מצבי טירוף.

פרשנות זו, הנשענת על ההיבט החברתי-מוסרי, נתמכת גם בהמשך הטקסט. כאשר המעגל התיאורי שנפתח בתיאור דמותו של ליהונג בתוך קהל המבקרים בבית הזונות מסתיים בביקור נוסף. כשליהונג חוזר בפעם השנייה למוסד זה מתברר לו למרבה הזוועה שנערתו במקום זה נרצחה בידי פראנציסק. האופי המעגלי של הנסיבות כמו בא ללמד שלא חל שינוי עקרוני במציאות החיצונית של חייו אלא להפך, חלה החמרה, ואפילו הנערה ששימשה תחליף למושא אהבתו המקורי נעלמה מחייו. אף שהקורא אינו מתוודע לקורותיו של ליהונג בחלל שנוצר בין שני הביקורים, הוא מסיק שחלה החמרה במצבו הנפשי. הוא הופך לשיכור ומסומם באופן שגם נערות ההפקר אינן חפצות למלא את מקומה של הנערה החסרה. בנקודה טרגית זו של חייו, שהיא גם אחריתו של הסיפור, באה לידי ביטוי הדאגה הסמויה של המחבר ומספרו הבדוי: "וליהונג הלך, הלך, הלך ... מי יודע? אדם שכזה הלא עלול באמת לרשת את מיטתו של סימון" (שם, עמ' 325). במבע משולב זה בא לידי ביטוי החשש, ומכאן גם התפיסה, שהתסכולים המצטברים בחייו של הגיבור יגרמו לו לטירוף, בדומה לגורלו של סימון, בנה של מנהלת המוסד.

כפי שציינתי, מעבר לביקוריו במוסד זה אין הקורא מתוודע לנסיבות חייו של הגיבור. אלא שהמציאות ברקע מציגה עולם חיצוני שסוע ומוטרד בצל אירועי המלחמה. הגילויים של זנות ושיגעון עומדים גם בהקשר רחב זה ביחסי גומלין זה עם זה ולא דווקא בקשר סיבתי. מדובר בעולם המתאפיין בהידרדרות מוסרית כללית. החייתיות שבאדם באה לידי ביטוי מובהק בסיפור זה בדמותו

של פראנציסק. אדם זה, המשמש משגיח בבית החולים הפסיכיאטרי, נותן פורקן תדיר ליצריו האלימים. הוא מפליא את מכותיו בחולים הנתונים תחת השגחתו ובנערות בית הבושת. בשתי זירות התרחשות אלו, המייצגות יותר מכל אוכלוסייה חסרת אונים הראויה לחמלה והגנה, הוא מנצל את כוחו לרעה. בעשותו כן הוא מחזק אוריינטציה רחבה של המחבר המובלע, המדמה חיי זנות למצבים נעדרי חמלה אנושית. מוטיב זה מופיע בהבלטה בסצנה שבה הוא רוצח את נערתו: "הוא ראה באפלה את מבטה המטורף והמתחנן, זה המבט הידוע לו מאז, ותאותו הישנה התחילה מתערבת כאן, התאוה לענות את הנפש המופקרת, חסרת-ההגנה, לדכא, להרוג" (שם, עמ' 322).

תיאור זה, המעלה קונוטציה של מלחמה, מהדק את הגילויים של זנות וטירוף כשני מצבי יסוד שאינם מצויים בקשר סיבתי אלא ביחסי גומלין על רקע האירועים הנרמזים. הגילויים השונים של הידרדרות מוסרית זו הם מרכזו של הסיפור והנימוק הרחב והעמוק להסבר הרמוז בפתית, "זונות כמותך". ביטוי זה מופרך אפוא מן ההקשר הרפואי שלו ומתעלה לרמז סמלי מטפורי. תופעת הזנות המוצגת בסיפור הן על דרך ההכללה והן כמאורע פרטי, מייצגת תופעה עקרונית של התדרדרות מוסרית המסוגלת לגרום לאנשים לאבד את שפיות דעתם. בתמצית, הזנות והשיגעון כפי ששוקעו בסיפור זה יותר משמקיימים ביניהם יחסי סיבה ותוצאה, כמתחייב לכאורה מן ההיבט הרפואי, מקיימים ביניהם יחסי גומלין כמתחייב מן האקלים החברתי.

3.3.4 עצבים

מערכת העצבים שימשה כמושג מפתח בראשית המאה העשרים בתחום ההבנה המדעית של הפרעות ומחלות נפשיות. ההשקפה הרפואית העצבית בת הזמן ואופן קליטתה אז בעיתונות העברית ובטקסטים ספרותיים, תוארה בהרחבה במאמרה של חמוטל בר-יוסף (תש"ס). מדבריה עולה כי מחשבה זו תפסה מקום מרכזי במאמרים מדעיים רבים שפורסמו בעיתונות העברית בת הזמן, כמו גם בסיפורת העברית. הכותבת מדגימה את הופעתם של הסברים ברוח זו בסיפורים שנכתבו בשנים האחרונות של המאה התשע-עשרה, כמו למשל בסיפוריהם של בריינין, של ברדיצ'בסקי ושל ברנר. באותו מאמר היא עורכת הבחנה עקרונית בין הסימון הריאליסטי של המערכת העצבית והשלכותיה (כמו למשל בסיפורי בריינין וברדיצ'בסקי) לבין התפיסה הפואטית המכוונת לתכונות אופי מוסריות (כמו למשל ביצירות ברנר), כפי שתוארה על-ידי בעז ערפלי (ערפלי, 1992).

לעומת הפופולריות של תופעה זו בעיתונות העברית בת הזמן, עיון ביצירות שסקרתי מעלה כי הדיה של תופעה זו במובן הרפואי שלה מצומצמים ביותר. רק כחמש מבין ארבעים היצירות מכוונות למונח הרפואי כפשוטו, וגם בדוגמאות אלו מסומנת חוויית השיגעון כחוויה שמקורה בנסיבות חברתיות-פסיכולוגיות, אשר הן שמצויות בתשתית המערכת העצבית הפגועה.

בסיפורים מסוימים לדמויות המשנה תפקיד מרכזי בהצגת ה"עצבים" (המונח כפשוטו הרפואי) כגורם לתופעת השיגעון של הגיבורים. כך למשל ד"ר סלומון מאבחן את דוד'קה ("בעל הנרות",

ליפמן, 1903)²⁸⁶ כמי שסובל מהפרעות אובייקטיביות במערכת העצבים. ברוח זו מנסה גם האחות הרפואית ("הלבן", בן-ציון, 1920) להרגיע את הפצוע איליה אוסיפוב גורין. כך היא מסבירה באופן רפואי לגיבור המאושפז בבית חולים וחרד לשינויים הפסיכולוגיים שחלו בו בעקבות הפגיעה הפיזית. בנוסף לדמויות טיפולוגיות אלו של הממסד הרפואי, משמשים המספרים ביצירות אחרות ככלי להצגת ההיבט הרפואי. המספר בסיפור "קנאת אחים" (בן-גריון, 1913) מנמק את מצבו הנפשי הקשה של אהרן-מאיר על בסיס הליקוי העצבי, ובאורח דומה מנומק גם מצבו הנפשי של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920). מן הראוי לציין כי בכל הדוגמאות הללו ההסבר הרפואי אינו נדחה על הסף, אלא נבלע כגורם משני בתוך הסבר פסיכולוגי-חברתי מורכב של המחבר המובלע. לכן, גם כאשר ההפרעה העצבית מופיעה בהקשרה הרפואי הטהור באופן גלוי ובולט, אין היא מופיעה בהקשר הרחב של היצירה כגורם מרכזי או עיקרי לשיגעונו של הגיבור. ברוב רובם של המקרים תפיסת העולם של היוצר היא שאורגת קשר סיבתי בין המאורעות שריגשו וזעזעו את גופו ונפשו של הגיבור לבין המערכת העצבית.

כך למשל נדחק ההסבר הרפואי של ד"ר סלומון ("בעל הנרות") לטובת הנסיבות החברתיות של הבורגנות היהודית בגולה כגורם העיקרי האחראי למצוקתו הנפשית של הגיבור. החרדות של הפצוע ("הלבן") המפורשות על-ידי האחות כתגובה פיזית לפגיעתו, מתבארות בעיקר כתגובות נפשיות על אירועי המלחמה, ואילו קנאתו החולנית של אהרן-מאיר ("קנאת אחים"), המוסברת בטקסט במחלת עצבים, משקפת בעיקר את תכונות נפשו הפתולוגיות שהתעצמו לכלל חולי ממש. גם עצביו ה"מתוחים" של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון") הם בעיקר בגלל תגובה גופנית למצבו הנפשי המעורער כמו גם לעבודתו המסוכנת כשומר עברי בסביבה שמצויים בה ערבים. יוצא אפוא שהעצבים המגורים של הגיבור בכל הדוגמאות הללו מעוצבים בעיקר כתגובה (ולא כנטייה מולדת) לאתגרים קיומיים פסיכולוגיים. אתגרים אלו מובלעים ביצירה כגורמים המרכזיים במתן המשמעות בסיפור לחוויית השיגעון.

דוגמה טיפוסית לכך היא הסיפור "מעבר לחיים". ביצירה זו, כפי שכבר הראתי, תופסים החברה והתנאים הכלכליים הדחוקים מקום מרכזי בעיצוב מצוקתו הנפשית של חייקל-גילפן. כאשר גיבור זה חוזר לעיררתו כדי לקבל את חלקו בירושה חלה החמרה במצבו הנפשי המעורער. מצוקתו הנפשית באה לידי ביטוי כאשר הוא מתחיל לקרקר כתרנגול בסעודה משותפת עם אחיותיו. המחשבה שמדובר בהפרעה עצבית מעוצבת כהרהור החולף במוחו של הגיבור: "למה הוא קורא כתרנגולת? כלום אינו יכול לומר "בבקשה"? מה אתו?! – עצבים? ..." ("מעבר לחיים", עמ' פה). הגיבור חושש ממחלה עצבית שתקפה אותו, בעוד שהקורא נחשף במהלך היצירה אל הנושאים

שהעיבו על חייו כגורם העיקרי הממשמע של שיגעונו. מנקודת מבטו של המחבר המובלע השאיפה שלו להיאחז בתופעה כ"מחלה" נותנת לו לגיטימציה להתפנק. כפי שניתן ללמוד מן המובאה הבאה: – כלום אין ה"עצבים" חולי? הרי חולה הוא וחלש ... ואילו היה יכול לשכב כאן ולהרגיש

מראשותיו ברחמיה של רחה: הן כדאי הוא לרחמנות, לפחות ... (שם, עמ' 90).

ההתלבטות האידיאית בין הפן הרפואי להיבט הנפשי מופיע בסיפור באפיזודה נוספת. הגיבור מתאר בפני דודתו אירוע שהוא ספק בדותא ספק מציאות, שהתרחש בבית אחד ממכיריו. בבית זה נכח מומחה עצבים, וכשאחד הקצינים שחק בצורה מוגזמת הרגיע כך את הנוכחים שדאגו לשפיותו: "מיקרה כזה יכול להיות עם כל איש לאחר התרגשות ופיזור מרובה ..." (שם, עמ' 92). דומה כי דברי ההסבר של הרופא מחזקים את הנחת היסוד לפיה ההיבט הרפואי לא נתפס כגורם סיבתי ראשוני להפרעה העצבית.

ביצירות אחדות המונח "עצבים" מסומן בגבול הדק שבין הסימון הריאליסטי לבין הסימון המטפורי. בעז ערפלי (1992) הראה בקשר לסיפור "עצבים" (ברנר) כיצד משמש המונח בידי המחבר כאמצעי אמנותי לגילום הרגישות הגבוהה של הדמויות למצבים אנושיים. בגבול הדק שבין נטיות פיזיולוגיות לנטיות נפשיות ניתן להבין ולפרש את עצביהם הגרויים של הדמויות הבאות: יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון, 1904), החולה האנונימי ("בבית המשוגעים", בארון, 1905), קבוצת הסופרים והמשוררים ובתוכה במיוחד הצייר מנדו ("במצור ובמצוק", שופמן, 1922), ולבסוף פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905). אצל כל הגיבורים האלו נפגשים הגילויים הפיזיים של העצבים עם משמעות סמלית של פגיעות כלפי העצמי והזולת.

כך למשל מרכזו של הסיפור "במצור ובמצוק" (שופמן, 1922) בשינויים החלים בנפש האדם בעקבות תנאי לחץ. הסיפור מתמקד בתהליכים נפשיים וחברתיים העוברים על חברת הסופרים והאמנים היהודים בתנאי הלחץ של המלחמה. על-פי המספר, המשותף לחבורה זו, מלבד דבר היותם יהודים, היא העובדה שהם אנשי רוח. המסקנה המשתמעת היא שכאנשי רוח ניחנו בעצבים רגישים במיוחד. הקישור הרעיוני הזה בא לידי ביטוי בסיטואציה המתארת את הביקור של בני החבורה אצל הצייר במוסד לחולי הרוח לאחר שהשתגע. וכך מתאר המספר את תחושותיהם בפני המשגיחים של בית החולים: "המשוררים נדעזעו, עצביהם החולניים נמתחו עד כדי דליחת-הדעת" ("במצור ובמצוק", עמ' 70, ההדגשה שלי). זה בצד זה מוזכרת עובדת היותם אנשי רוח לצד היותם "אנשים עצבניים". במילים אחרות, נטיות נפשיות אלו, לצד נטייה לעצבנות פיזיולוגית, הן שעומדות יחד בבסיס היכולת הפוטנציאלית שלהם להתקרב במהירות אל מצבם של החולים.

3.3.5 סיכום

כפי שניתן להתרשם מן הדיון בסעיף 1.2.2, ההסברים הגופניים להפרעות נפשיות תפסו מקום נכבד בחשיבה המדעית בתקופת המפנה שבין המאה התשע-עשרה למאה העשרים. חוגים מדעיים ועיתונות עברית ליוו בהתלהבות את הרעיונות שרתמו את ההסברים הגופניים לטובת מצבי הנפש. לפיכך, יש לשער כי הסופרים העבריים שפעלו באותה העת נחשפו להנחות היסוד המגולמות בהן. מטבע הדברים שהספרות עוסקת בענייני הנפש והחברה יותר מאשר בגוף כשלעצמו. ובכל זאת, לנוכח העיסוק המדעי הרחב מפתיע לגלות את ההיקף המצומצם שהוקדש להשפעתו של הסבר זה כגורם מנמק להפרעות נפשיות בסיפורת התקופה. בסיפורת העברית שסקרתי נפקד מקומן של ההשערות הנוגעות לחבלות מוחיות ולחוסר איזון פיזיולוגי. בצמצום רב יחסית משתקפים הדיהם של הסברים תורשתיים, השפעות כימיות ופיזיקליות, והפרעות פונקציונליות של מערכת העצבים עקב אורחות חיים פתולוגיים. גם כאשר נוכחים הסברים כאלו מתברר שהפרספקטיבה הספרותית מעניקה להם חשיבות משנית ביותר, הן מנקודת ראות כמותית הן מנקודת ראות איכותית. כפי שנמצאנו למדים, ההיבט הגופני כמעט שנעדר מן הטקסט הספרותי, וגם כשהוא נוכח הוא נדחק לשוליים. מחוסר הסימטרייה שבין העיתונות המדעית לפואטיקה ניתן לשער שמיעוט ההתייחסות מקורו בהסתייגות עקרונית. מנקודת הראות העקרונית של מחשבת המחבר מגלמים כל ההיבטים הפיזיולוגיים לכל היותר סימפטומים (בניגוד לתשתית) של מצוקות חברתיות ופסיכולוגיות.

3.4 ההסברים הנפשיים

כמעט בכל היצירות שסקרתי התגלה ההיבט הנפשי כנקודת המוקד של הנימוק לתגובות נפשיות חריגות. המונח "נפשי" מכוון למערכת רוחנית של מחשבות, רגשות ותכונות אופי, אשר שימשו כהוויית רקע למצבו המעורער של הגיבור. להבדיל מן הפרקים הקודמים, אייחד כאן את הדיון למשברים אנושיים שאינם קשורים באופן ייחודי לחיי החברה היהודית. בהקשר זה אדון בקשיים כלכליים, בעיות רומנטיות, מצבי שכול ותכונות אופי. היבטים נפשיים נוספים, כמו כוחו של התת-מודע, טראומות מן הילדות, או המתח שבין יחיד לחברה אעמוד בפרקים הבאים.

3.4.1 היבטים פסיכולוגיים בסיפורים שכבר נידונו

לנוחיות הקורא אסכם כאן בצורה תמציתית את הראייה הפסיכולוגית שנרמזה בסיפורים שבהם דנתי. כפי שראינו, על רקע התהליכים שעברו על החברה היהודית בשלהי המאה התשע-עשרה²⁸⁷, התפתחו מצבי דחק שיצרו מצבי מתח וחרדה וגרמו להתנהגות נפשית חריגה. בקצרה אשוב ואציין את מגוון ההיבטים הפסיכולוגיים שעמדו ביסוד התמורות הכלכליות והחברתיות שהתרחשו במציאות החיצונית של הדמויות הבדיוניות.

א. בתחום ההיבט הכלכלי נטווה בטקסט קשר בין מצוקה חומרית לבין מצוקה נפשית עד כדי שיגעון. בהקשר זה תיארתי שורה ארוכה של דמויות המתחבטות בבעיות קשות של עוני שגורמות לדאגת קיום קשה. השקיעה הכלכלית קשורה בשפל נפשי המורכב מתחושות קשות ומגוונות של זעם, חוסר ישע, מבוכה והשפלה עד כדי אבדן השפיות. הסופרים זיהו בהן את הבסיס להחמרה הנפשית. להלן תיאור תמציתי של מכלול הרגשות וההרגשות שתוארו עד כה בהקשר למצוקות הכלכליות:

א. תחושות **בהלה** של יוד'קה המוזג ("דמון יהודי", גולדין, 1900), המתנגש עם החוק כדי לפרנס את משפחתו. ב. תחושת **ההשפלה** והחרדה העמוקה של פינרמן ("חולשה", מידיניק, 1904), המפוסר מעבודתו וכל קיומו המנטלי מתמצה בסכנת הרעב שאליה נקלע. ג. תחושת **בדידות עמוקה** המתפתחת אצל חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון, 1904) בגין חברה שאנשיה מרוכזים בעצמם בגלל בעיות קיומיות. ד. **עלבון** ועגמת נפש בשל עוניו שזורות בתחנות חייו השונות של הגיבור-המספר ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880). ה. ביטויים של **זעם** על רקע מחסור כלכלי מאפיינים את תגובתו הנפשית הסוערת של אביו של ירמיה ("בחורף, ברנר, 1903). ו. **בלבול נפשי בין דמיון למציאות** על רקע תנאים קשים של מחסור מתפתחים אצל וסיל ("בין החיים והמתים", בן-גריון, 1905). ז. **התזדדרות מוסרית** על רקע מצוקה כלכלית מאפיינת את התנהגותם של השא ("הבן האובד", בן-גריון, 1900) ושל זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) ח. **התמרמרות גדולה** בגין

²⁸⁷ על השפעתם של הגורמים הפסיכו-חברתיים ראו 3.1.

קיפוח חברתי מאפיינת את מצוקתו הנפשית של "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון, 1905). בכל אלה בא לידי ביטוי הצער הנפשי בגין המצוקה החומרית.

ב. מוראות הפרעות והמלחמות בתחום זה הדגשתי את חוויית הפחד כחוויית יסוד. בהקשר זה תוארו מגוון מצבי לחץ פסיכולוגיים הספוגים בתיאורים אלו באופן הבא: א. **אימת הקיום** בצל אימת הפרעות ("פליטים", ברקוביץ, 1908); ב. **עומס יתר מבחינה פסיכולוגית ופיזית** על רקע אירועי המלחמה ("כל הימים", שופמן, 1920); ג. תחושות קשות של **חשדנות ורדיפה** אופייניים לפליטים ("במצור ובמצוק", שופמן, 1922); ד. **תחושות עצב, אבל, וייאוש** על מות יקירים ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904); ה. אופי טרגי של מורשת חינוכית הזורע נופך **מלנכולי וטראומתי** על נפשם הרכה של בני הדור הצעיר ("בחורף", ברנר, 1903; "נפש רצוצה, בן-ציון, 1902; "לאן", פייארברג, 1894); ו. **קונפליקט טרגי של נאמנות וטראומות בגין מראות מזעזעים** ("הלבן", בן-ציון, 1920). כל ההיבטים האלו משקפים את ההתנסות הנפשית הטראומתית המונחת ביסוד האירועים המלחמתיים.

ג. תהליכי הגירה וחילון תהליכים אלו נמצאו קשורים עם תחושות עמוקות של **קשיי הסתגלות** למקום חדש ובלתי-מוכר. בהקשר זה הראתי כיצד משמשים קורות חייו של חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון, 1904) דוגמה טיפוסית לתחושות קשות של **בדידות חרות** במעבר הטיפוסי לתקופה מחיי העיירה היהודית אל חיי הכרך. במקרים רבים נלוו לשינויים אלו תהליכים מקבילים של זעזועים נפשיים במעבר מחינוך מסורתי לתרבות חילונית. מעבר זה עומד בסימן **המתח שבין היחיד לחברה**, שאשוב ואעמוד עליו בהמשך בקשר לגישה האקזיסטנציאליסטית. בקצרה, אחזור ואציין בהקשר זה את **הבלבול הנפשי** שנגרם בעטיים של הפערים בין אינטואיציות בריאות של הדמות כלפי דמות ה"משכיל", לבין היחס הזדוני והסטיגמתי שמגלה כלפיו החברה המסורתית ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880). פן אחר התייחס לתחושות של **חרדה ורדיפה** פנימית שמקורם **ברגשות אשמה כבדים מנשוא**. תחושת הקרע בין העולמות והתפרצות מאגרי האשמה הלא-מודעת באים לידי ביטוי טיפוסי בחלום-הטירוף של יעקב-אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904).

ד. הפילוג האידיאולוגי שאפיין את העולם החילוני העצים את **הטלטלה הנפשית** בין רוממות לייאוש בקרב בני הדור הצעיר שתרו באופן קדחתני אחר פתרון רוחני לאומי מנקודות מוצא שונות. בתוך התסיסה הרעיונית פעלו חלק מן הגיבורים מתוך דאגה אמיתית ומוסרית לגורלו של העם, כמו למשל נחמן ("לאן"? פייארברג, 1894), ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה"), וחלקם האחר, כמו למשל ירמיה פייארמן ("בחורף", ברנר, 1903) וחייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון, 1904), מתוך רדיפה אנוכית אחר סימני כבוד ומעמד.

מסקירה זו משתמעים בבירור הקשיים הנפשיים שעמדו ביסוד התהליכים המרכזיים שעברו באותה העת על הרחוב היהודי או התלוו אליהם. בתמצית, מדובר בתחושות פסיכולוגיות מגוונות אשר

יצרו איום על תחושת הביטחון הנפשית, קראו תיגר על יכולות ההסתגלות ותרמו בכך להתפתחותן של הפרעות נפשיות.

ה. במערכת הנימוקים העל-טבעית משוקעים הסברים נפשיים המפריכים או מצמצמים למעשה את תוקפה של מערכת הסבר זו. הסברים אלו משקפים למעשה את ההווי הדתי המסורתי של אותה התקופה. סיפורים אלו עומדים בסימן מודרני של תודעה כפולה (חילונית ודתית), המתגלמת בטקסט באופנים שונים. כך למשל הצבעתי על עיזובה של עמדה כפולת פנים זו באמצעות כפל מִסְפָּרִים, מספר פנימי דתי ומספר חיצוני חילוני, המביא את דבריו מתוך זווית ראייה חילונית. כך רומז המספר החיצוני בסיפור "ביילה המשוגעת" (ברשדסקי, 1910) שהמקור לטירופה של ביילה נובע מתוך התרת הקרבה הרגשית ההדוקה ששררה ביחסיה עם גיסתה והופרה עקב מות גיסה. באופן דומה מסייג המספר החיצוני בסיפור "עסקי פוליטיקה" את סיפורו של נחמן לכלל מעשייה חסידית חביבה (שטיינברג, 1911). דרך אמנותית נוספת לביטוי השניות היא הפעלת שתי תודעות שונות, דתית וחילונית, מאגית ופסיכולוגית בעת ובעונה אחת. על הדומיננטיות של הפירוש הפסיכולוגי רמזתי בפרשת טירופן של הדמויות הבאות: נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון) ציפורה ("הבן-האובד", בן-גריון), שרה ("בית תבנה", בן-גריון) ודינה ("עגונות", עגנון). בכל הדוגמאות הללו מגולל המספר בפני הקורא את קורות חייהן באופן שמאפשר לזהות מצוקה נפשית על רקע אהבה נכזבת. דרך נוספת לעיזובה של התשתית הפסיכולוגית היא יצירת פער בין עמדותיו של הגיבור או של המספר המחזיק בדעות כאלו לבין עמדותיו של המחבר המובלע, כמו למשל במקרה של ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן-ספיר, 1894). כאן מופרכת השקפתו הדתית של הגיבור באמצעות המחבר המובלע, המבליט את אופיו הבלתי-מהימן של האיש, ומחזק בעקיפין את חוסר אמינותו באמצעות הדיוקן השלילי של בני עיירתו.

כפל תודעה כזה מזווית ראייה של מחבר חילוני מחזק את היסוד הנפשי ומצמצם את תוקפו של ההסבר הדתי העממי באשר להשפעתם של כוחות על-טבעיים.

ה. הגורם הפיזיולוגי מעוצב בהסתייגות ובצמצום. האפשרות של העברה תורשתית מצטמצמת למעמד של הרהור חולף בתודעתם של הגיבורים המרכזיים בסיפורים "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880) ו"מסביב לנקודה" (ברנר, 1904). כפי שהראתי, אפשרות זו אינה נתמכת בטקסט, העמוס דווקא בפירושים פסיכולוגיים למצבם הנפשי הרעוע של הגיבורים. חולשתו הנפשית של הגיבור הראשון ("המעורב בדעת") בתקופת ילדותו ונעוריו מבטאת את מצוקתו הנפשית על רקע קטנות הנפש ודלות האונים שבחיי אבותיו, ואילו טירופו של יעקב אברמזון נובע גם מהשפל הרוחני הסביבתי ובעיקר מתסביכי נפשו ומצוקותיו. באופן דומה נדחק הנימוק התורשתי המובלע כהסבר לטירופו של מרדכי ("מן הזווית", ברנר, 1904) לטובת קווי דמיון פסיכולוגיים עם ערכים ונורמות של דור אבותיו.

בצד תפיסה זו ניצבת תפיסה גופנית נוספת הנוגעת להשפעות של תנאי חום על מצב הנפש. גם תפיסה זו מתקשרת לדעות הכלליות הרווחות בקרב יהודי העיריה, שאינן קבילות על המספר עצמו. בסיפורים "מן הזווית" ו"נפש רצוצה" (בן ציון, 1902) נעזרים המספרים בתפיסה זו, הנעדרת כל הצדקה, כאמצעי נוסף ללגלג על אופן הבנתם הנבער של יהודי העיריה את סדרי העולם. גם כאן, כמו בהיבט הקודם, מעדיף הקורא באופן מובהק את החוקיות הפסיכולוגית, ולפיה אישיותו המוסרית של מרדכי ("מן הזווית") ואישיותו המרדנית של גרשון ("נפש רצוצה") על רקע נסיבות חייהם המיוחדות, משמשים כציר מרכזי בבניין הסיפור כולו על מצבם הנפשי.

בסימן של הסתייגות מתונה מעוצב תוקפו של ההסבר הנוגע למאמץ גופני מופרז. בסיפורים אחדים מונח הסבר זה כאפשרות קיימת בצד אפשרויות נפשיות. מזווית זו אפשר לפרש את מצוקתם הנפשית של אנטולי מורוז ונחום בונדי ("כל הימים", שופמן, 1920). שני הגיבורים הם לוחמים אשר מתוארים כדומים זה לזה במבנה גופם החלש והרזה. על סמך נתונים אלו, ועל רקע תיאור המאמצים הנתבעים בשירות הצבאי, יש מקום להניח את קיומם של יחסי גומלין בין העומס הגופני לקריסה הנפשית. עם זאת, בשל מאפיינים טראומטיים נוספים של אווירת המלחמה, אשר חלקם שוקעו בעברו של נחום בונדי, קיימים רמזים גם בהיבט זה להשפעתם הבלתי-נפרדת של היבטים נפשיים. כפי שהראתי, גם המאמצים הפיזיים המוגברים של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920) והיגיעה הרוחנית המוגברת של דוד'קה ("בעל הנרות", ליפמן, 1903) נארגים בסיפורים אלו מנקודת מוצא עקרונית פסיכולוגית של התמוטטות נפשית על רקע השפל הרוחני של סביבתם. בסיפור הראשון מודגש אופייה הקלוקל של חברת הפועלים ובסיפור השני מעוצבת ברוח דומה החברה הבורגנית השבעה. בדומה, גם ההיבט הנוגע לפעילות מינית מופרזת, הנרמז באופן חיוור בסיפור "בקצווי הכרך" (שופמן, 1914), בטל בשישים לעומת העולם האומלל המתפתח בצל המלחמה. ולבסוף, ההסבר הנוגע לעצבים כסמל של הגישה הרפואית שמשלה בשיח הרפואי של אותם ימים, נבלע כנימוק משני או זניח לטובת הארגומנט הפסיכולוגי לטירופו של הגיבור. בסיפורים רבים²⁸⁸ משתלבים זה בתוך זה המשמעות הפיזיולוגית והמשמעות המטפורית של מבנה נפשי רגיש.

לסיכום

בכל הסיפורים שדנתי בהם עד כה, הבלטתי את קיומו של היסוד הנפשי כנימוק עקרוני אשר מסביר את המתרחש בנפשו של הגיבור. גם כאשר קיימים הסברים נוספים הם נדחקים בדרך כלל למעמד של אפשרות נוספת, או למעמד של גורמים שמפעילים את היסוד הנפשי. ברוב המקרים ניתנת עדיפות לפירוש הפסיכולוגי על פני האפשרויות האחרות. עד כה דנתי במצוקות הנפש בהקשר של הנסיבות האופייניות של המציאות היהודית ההיסטורית בת-הזמן. על אף שסיפורת זו של ראשית

²⁸⁸ ראו 3.3.4.

המאה העשרים משקפת במידה רבה בעיות אופייניות להווייה האנושית היהודית הקולקטיבית, נראה לי כי יש מקום להבליט את מצוקות הנפש לפי מוטיבים הנוגעים לבעיות פסיכולוגיות אוניברסליות.

3.4.2 מצוקות אנוש הנושאות אופי אוניברסלי

3.4.2.1 שגיאת אנוש ומשבר כלכלי

מעיון ביצירות מתברר כי חלק מן הסיפורים תיארו קבוצה של גיבורים שנהנתה מרווחה כלכלית ונקלעה למצוקה נפשית בגין טעות אנוש שגרמה למשבר כלכלי. קבוצה זו, שירדה מנכסיה מסיבות פסיכולוגיות שאינן תלויות דווקא בגורלו של העם היהודי²⁸⁹, עומדת במרכז הדיון הנוכחי. היבט זה בא לידי ביטוי מובהק בסיפורים "בית קורש" (בן-גריון, 1921) ו"דרך קוצים" (בארון, 1943).

א. "בית קורש" (בן-גריון, 1921)

בסיפור "בית קורש" מתוארת התאבדותו של בן הגביר אברהם כתגובה נפשית לטעות טרגית ומשבר כלכלי. המספר קושר ברובד הגלוי של הסיפור את ההחלטה השגויה למשבר הנפשי, כפי שניתן להתרשם מן המובאה הבאה:

בימי החורף הזה נסתבך אברהם בן שמעון בעסק ביש. הוא-המתון, מתון מאוד, נפתה להלוות לאציל אחד קל-הדעת שלושים אלפים רו"כ, בלי יסוד קיים. אחרי המעשה התחרט מיד; אבל לא יכול לתקן עוד את אשר עיוות. אם יאבד עשיר מאות אחדות אצבעותיו נוטפות נטפי דם; ואבידה בת איזה אלפים היא כפצע ותבורה בגוף והנה גז סכום נורא של שלושים אלף רו"כ בבת אחת! עוד תמול היה כל הכסף מונח בארגז ואתה אדון לכל שטר ושטר – והיום הארגז ריק ואשר עמלת בו, טיפחת וריבית, נשקע אצל אחר, והוא אף אחיך אינו ואינו גם בן ברית. נפצע לבו של אברהם ורוחו סר מאתו. ביום-סגריר אחד, בשעה שההויה הליטה את פניה ואין שמש ואין מאור, נטל את אבנטו המושזר משי שחור, בא חדר בחדר וקשר את האבנט על צוארו והידקו היטב, ויחנק וגם לא ציוה לביתו ("בית-קורש"), עמ' קיב).

המספר, באופן חטוף וסכמתי, משווה בין נזקים כספיים לנזקים גופניים על-פי גודל ההפסד. מנקודת ראותו המשולבת עם תודעת גיבורו, הפסדים קטנים משולים לפצעים קטנים ואילו הפסדים גדולים משולים לפצעים מדממים עד מוות. מהשוואה זו ומן ההקשר הכללי של הסיפור, שעניינו התאבדות בתגובה על משבר כלכלי, מתהדקת הזיקה שבין משבר כלכלי לפגיעה נפשית. לפי השקפה זו משבר כלכלי חמור, בדומה לפצע שבלב, עלול לסכן את שלמותו הגופנית של היחיד ואת חייו.

²⁸⁹ ראו 3.1.1.2.

ב. "בדרך קוצים" (בארון, 1943)

המספר בסיפור "דרך קוצים" עוקב אחר קורותיה של הגיבורה מושה מילדות לבגרות ומתאר מנקודת מבטה את השינויים שחלו בחיי המשפחה. בתחילת הסיפור הוא מתאר את המהפך הכלכלי בחייהם שנוצר עקב המשבר שחל בעסקי אביה. השינויים במעמד החברתי-כלכלי התרחשו במהירות לאחר שילוב קטלני של אירועים: אביה הפסיד סכום כסף לנוכל שנעלם עם כספו, הטחנה שלא הייתה מבוטחת נשרפה, והשיטפונות סחפו את הדוברות שברשותו. כבר בשלב הראשוני של מסירת העובדות שיקע המחבר את ההיבט הנפשי בתיאור תוקפו של המשבר הכלכלי. לפי הסיפור, משנודעה התמוטטות הכלכלית של אביה ברבים מיהרו הסוחרים לנטוש אותו ואת משפחתו ולדאוג לטובתם האישית. המספר המתאר את התנהגותם מדמה אותה לזו של אנשים הנוטשים ספינה טובעת. מוטיב הנטישה בהקשר הכלכלי מצטרף להיבטים פסיכולוגיים של נטישה שתחילתם ביתמותה של מושה מאם בגיל שלוש והמשכם בשינויים הכפויים בגין המשבר הכלכלי המתוארים לעיל:

הרהיטים בתוך האולם נתערטלו מעט מעט מציפוייהם היקרים. מערכות כלי הכסף והחרסינה נעלמו, אומנתה של זיזי, וכן גם נערת הבית פוטר, והנה הגיע גם תורה של חיה רישא. המבשלת הזקנה, לאחר שקיבלה את שכרה, נשארה עוד כמה ימים כדי ללמד את מושה את מלאכת חליבת הפרה. היא גם ניפתה בשבילה חול לשפשוף הסירים והזהירה אותה על כל הסכנים והקופיצים החדים ולבסוף, בערב האחרון, קיפלה והקטינה לאור העששית את סינר הבד הרחב שלה. ואחרי אשר הלבישה את הנערה את בגד השרות הזה הלכה ונשקה מתוך גישוש את כל המזוזות משכה אליה את חניכתה ונשקה גם אותה את נשיקת הפרידה, והלכה לה כשהיא עטופה במטפחת המשבצות שלה, והנערה שנשארה פה לבדה הרימה את קצה הסינר ובכתה לתוכו בכי, אשר לא ידעה כמוהו לעצב ולנועם ("דרך קוצים", עמ' 66-67).

ייחודו של תיאור זה בכך שהמספר, מצדו, אינו מפרש ואינו מתאר את המתחולל בנפשה של מושה למראה שינויים אלו. אף על פי כן משמש תיאור זה חלק חשוב מן הנימוק הפסיכולוגי המרכזי הנבנה במהלך היצירה לשיתוק שיאחז בה ללא כל הסבר רפואי. לפי מערכת הסבר זו, התקשתה מושה להתמודד עם השינויים החדים שהתרחשו בילדותה ובנעוריה. בהקשר זה, כפי שניתן להתרשם מן המובאה, משרטט המספר באופן ענייני את המעבר החד, הכלכלי והנפשי, שהתרחש בחייה של הגיבורה בתקופת היותה כבת שלוש-עשרה. השינויים מעוצבים כהליך של משבר כלכלי שגרם לפרידה כפויה מחפצים משמעותיים ומדמויות משמעותיות בחייה. מבחינה נפשית גרם השבר הכלכלי לשינוי במעמדה המשפחתי, שהתדרדר ממעמד של בת בלתי-אהובה על אמה החורגת, למעמד של נערה משרתת. מבחינה גופנית מתאר המספר בהמשך הסיפור כיצד נדרשה למאמצים

פיזיים יתרים במסגרת עבודות הבית החדשות שהוטלו עליה בתחום הבישול, החליבה, קרצוף הרצפות והסירים. כל הפרטים האלו מדגישים את הנטל הכבד שמעמיסה המציאות החדשה על כתפיה של נערה זו. מנקודת ראותו של המחבר והקורא המובלע, תיאורים אלו יוצרים רושם שחלים בבית תמורות שמעבר ליכולת נפשית של נערה יתומה בת שלוש-עשרה לספוג ולעכל. כל השינויים הללו נותנים את אותותיהם בסימפטומים גופניים המעוצבים ביצירה זו כסימפטומים נפשיים. התפיסה העקרונית הקושרת בטקסט בין השינוי הכלכלי והשבר הנפשי לבין תסמינים סומטיים נתמכת בטקסט באמצעות דברי ההסבר של המספר להתקפות החנק שאחזו בדודתה של מושה: "הדודה יוכבד שכבה חולת אסתמה במיטתה והמחשבה בלבד כי הייתה בת אחותה לשפחה הביאה עליה התקפות חנק" ("דרך קוצים", עמ' 69). מובאה זו, הממוקמת לאחר תיאור השינויים שהתרחשו בבית המשפחה, פותחת פתח בפני הקורא לפרש תסמינים סומטיים נוספים על האסתמה כביטוי למצוקה נפשית. כל הפרטים האלה נוסף על חלום אשר יידון בהמשך (בסעיף 3.5.1.2 ג), מבליעים בתוכם הסבר נפשי חשאי לשיתוק הגופני שאחז במושה ברגליה. שיתוק הקרוי בשפה הפסיכולוגית "היסטריה", מפני שנוותר ללא כל הסבר רפואי מניח את הדעת.

ג. סיכום

מתוך שתי הדוגמאות שלעיל מסתמנת זיקה הקושרת בין המשבר הכלכלי שהתרחש בחייהן של הדמויות לבין התגובות הנפשיות הפתולוגיות אשר הופיעו בעקבותיו. כפי שראינו, לאבדן כספי משמעותי נלווים שינויים חברתיים ופסיכולוגיים ניכרים הבאים לידי ביטוי במצבי אבדנות ומצבי שיתוק פיזי על רקע מנטלי.

3.4.2.2 אכזבות רומנטיות

אכזבות רומנטיות בגין בגידות ואהבה שאינה ניתנת למימוש, גרמו לכאב, לדרמה ולטרגדיה לאורך כל ההיסטוריה האנושית. משום כך אין זה מפתיע לגלות שגם בסיפורת התקופה²⁹⁰ השתמשו היוצרים בחוויות כאלו כדי להסביר מצבים נפשיים של דיכאון, ניסיונות התאבדות, פגיעה בתפיסה העצמית, וסוגים שונים של טירוף. בדרך כלל מדובר בגילויים שונים של אכזבה וקשיים בחיי האהבה המשוקעים כחומרי גלם שמנמקים את מצבו הנפשי הרעוע של הגיבור בסיפורת המחקר. למרות קווי הדמיון שבין הפרשיות הרומנטיות השונות ניתן לראות וריאציות בעיצובן של החוויות הרגשיות הללו. בעזרת דוגמאות ממחישות אנסה לעמוד על הייחודי בייצוגן של הבעיות הרומנטיות בסיפורים השונים.

²⁹⁰ למשל: "ישעיהו" (בן-גריון, 1919), "ליל נדודים" (ברשדסקי, 1899-1902), "נדודים" (ברנר, 1901), "בבית המשוגעים" (בארוך, 1905), "קלונימוס ונעמי" (בן-גריון, 1909), "קנאת אחים" (בן-גריון, 1913).

א. "ישעיהו": אהבה אובססיבית עד טירוף

בסיפור "ישעיהו" (בן-גריון, 1919) מתגלה קשר בעל משמעות בין התאהבותו של הגיבור לבין המעשים החריגים בחייו שמובילים אותו אל הטירוף. על-פי דברי המספר, חל שינוי של ממש באישיותו ובהתנהגותו של גיבורו מיום שביקש לכבוש את לב אהובתו. מן הבחינה הזו מתוארים שינויים מפליגים שחלו בחייו, למן הרגע שבו חשק לשאת לאישה נערה יפה שבאה מעיר אחרת לגור סמוך אליו. עד ליום שבו הכיר אותה מתואר הגיבור כמי שהתנהל באופן תבוני במציאות היום-יום האפרורית הסובבת אותו. כבן מסור לאמו ולמשפחתו חי בצניעות וכלכל את מעשיו וצעדיו הכלכליים לפי יכולותיו הכלכליות והנפשיות. לאחר היכרותו עם הנערה הפך מבחור צייתן ובעל מזג נוח לעקשן ומרדן. למרות התנגדותה של אמו לנישואיו הוא דבק בתוכניותיו באופן נמרץ ואובססיבי: "ישעיהו התעקש לשאת דוקא נערה זו, וגם אם כל העולם יקום כנגדו. וכי בכתה אמו לפניו ואמרה לו: 'ראה מה אתה עושה לי, בני בחירי, בגלל אותו שידוך ארד ביגוני שאולה'. ענה הוא ואמר: 'הביטי ללבבי, אמי, ותראי דמות אותה נערה קבועה שם במסמרות. אש אפשר לכבות; נוכל גם לעקור עץ מן הקרקע, אבל - חשקי אליה לא ימחה." ("ישעיהו", עמ' קכט). במובאה זו משתקף הדחף הארוטי כנימוק המהותי המניע את מעשיו. עצמתו של הדחף מגולמת בדימויו לאש שיוקדת מבלי יכולת לכבותה ושורשים שלא ניתן לעוקרם²⁹¹.

דחף זה מתגבר אצלו לאחר אירוסיו לנערה, ובא לידי ביטוי בפעילות עסקית מוגברת אך בלתי-מבוקרת. פעילות זו דרדרה אותו למסלול קטלני של הלוואות ורכישות מופרזות עד שהתרבו חובותיו למעמסה כבדה מנשוא. גם כאן מדגיש המספר את עניין היחס שבין מעשיו לתשוקתו של גיבורו: "ערב ערב התגנב אל בית החייטת ששם לנה כלתו משובש ליבו, והיה נזון בנפשו וברוחו מיפיה וחנה. ואור זה הסיק בו את החשק להרוויח ממון הרבה ולהלביש את הנערה כראוי לה" (עמ' קכט). תיאור זה, שהוא המשכו של התיאור הקודם, שב ומדגיש את תשוקותיו של הגיבור כגורם המעצב את השבר הכלכלי שבעולמו החיצוני ואשר הובילו עד כדי טירוף מוחלט בעולמו הפנימי.

יחס זה נתמך בטקסט גם בתיאור הפותח של הסיפור. במקום זה מתוודע הקורא למחשבותיה של אמו של הגיבור ונרמז כי חולשה כלפי נשים היא תכונה הטבועה בטבע האנושי: "קשה היה לה אך להשיג איך יעקב אבינו, שהיה צדיק גמור, נשא שתי אחיות בחייהן, ומלבד אלה לקח לו עוד שתי פילגשים." ("ישעיהו", עמ' קכח). עמדה מוסרנית זו יוצרת הקבלה סמויה של המחבר בין אישיותו של יעקב לבין תשוקותיו של הגיבור ויוצרת עמדה של אהדה והזדהות כלפיו. במילים אחרות, מדוגמה זו משתמע בעקיפין רמז נוסף להנחה כי התשוקות הן הגורם האנושי שמונח בבסיס המעשים.

²⁹¹ תיאור זה מתקשר לגישתו הפואטית של בן-גריון לדחף הארוטי כ"דיבוק", שעליו רמזתי בהקשר לסיפורו "הבן האובד" (ראו 3.2.2.6).

ב. "ליל נדודים": אהבה מתוסכלת הנותרת בנבכי הנשמה

אחת הדוגמאות המובהקות לעיצוב הפנימי המורכב של נפש היחיד המתלבט באהבתו הנכזבת היא סיפורו של ברשדסקי "ליל נדודים" (1899-1902). כמשתמע מן הכותרת, בפרק זמן מוגבל של לילה אחד מעוצבת חוויה של אכזבה רומנטית מנקודת ראותו הסובייקטיבית של הגיבור. שנתו של הגיבור נודדת, והוא מעלה בזיכרונו מכלול של אירועים ובתוך כך מתאר את העינויים הנפשיים שהוא מתייסר בהם בעת ובעונה אחת עם שחזורם. מתוך המונולוג של דבריו ומתוך זרם מחשבותיו הצפות ועולות בתודעתו, מתברר שמערכת היחסים האינטימית לא חרגה מתודעתו של הגיבור המתוודה אל המציאות. במילים אחרות, האכזבה הרומנטית, כמו ההתאהבות עצמה, כולה פרי התבוננות סובייקטיבית רטרופקטיבית, ובמציאות עצמה מעולם לא נרקם בינו לבין מושא חלומותיו קשר אהבים ממשי.

הפרשנות הסובייקטיבית של הגיבור לאירועים שנויה במחלוקת, מכיוון שהמחבר מעצב את הגיבור כדמות בלתי-מהימנה. מנקודת מבטו של הגיבור הוא נמנע בשעתו מלממש את אהבתו לבת אדוניו בשל פערי המעמד והגיל. מנקודת מבטו של המחבר המובלע משתמע שתחושות מציקות של החמצה וקנאה ניעורו בו לאחר שנודע לו מפיו של בן אדוניו החדש על אירוסיו לנערה זו. המחבר מחזק את חוסר אמינותו של גיבורו באמצעות דוגמה הממחישה את הפער שבין ההצהרה לכוונה. בהקשר זה הוא מראה שבניגוד להצהרותיו של הגיבור כי רגש הקנאה זר לאופיו, מתברר שתכונה זו תופסת מקום מרכזי בדמיונותיו: "אולם בלילות, בלילות על משכבו, לא יכל עוד למשל ברוחו, ודמיונו הנסער היה יוצר ומעביר לפניו תמונות שונות ... נשיקות חביקות ויתר אותות-החבה והקרבה – כל קסמיו הנפלאים של גן-עדן האהבה היו מצטירים למרות רצונו בדמיונו הנלהב, והוא היה מזדעזע ומתעות כלו מרגש הקנאה המר והמדאיב ... " ("ליל נדודים", עמ' 44). הקטע האחרון גם ממחיש מאפיין חשוב אחר בפרשיות האכזבה הרומנטיות. בדרך כלל, מאחורי החזות של האדם הקנאי הבוטח בעצמו נגלית דמותו של אדם מכווץ מעלבונו, פגיע מטבעו, חסר ביטחון עצמי ומלא תסביכים שאינם בשליטתו.

ג. "נדודים": בגידה בפועל כטראומה נפשית עמוקה

הדגשת ה"פנימיות" של הגיבור בהקשר לסיטואציה "אובייקטיבית" של בגידה באה לידי ביטוי בסיפורו של ברנר "נדודים" (1901). המספר-הגיבור, סופר במקצועו, מתאר לילה שבו התארח בקלויז ושמע מפיו של איצ'ה השמש על הפרשה הרומנטית הכאובה שלו. מלכתחילה הפרטים שהוא מוסר לנו לגבי המראה החיצוני של איצ'ה רומזים על כיוון מסוים של אומללות ונחיתות בחייו. דמות זו מתוארת כדמות שתקנית מטבעה, שאוצר המילים והמושגים שברשותה מצומצם ולקוי וכל עניינה בחזרה כפייטית על אותה פרשיית אהבים ששיבשה את חייו. במהלך הסיפור מתחזק הרושם באמצעות דמות נוספת בקלויז, שלמה השיכור, שמצוקתו הנפשית של איצ'ה הפכה ברבות השנים

לנכות נפשית. נכות זו באה לידי ביטוי בחוסר מעש, למעט חזרה כפייתית על הפרשה האומללה שהותירה בנפשו פצע פעור.

עוד לפני שמתודע הקורא לתכנים הספציפיים של הפרשה קושר הסופר קשר בעל משמעות בין המראה החיצוני האומלל שלו לבין נסיבות חייו האומללות:

זה היה אברך בלי חותמת זקן, בעל פנים קטנונים, שקומטו ולא עת, חוטם שרוע ואברים וגידים מושחתים ומדוכאים מהכאות בידי שמים ובידי אדם; עינו הימנית היתה עיוורה, והשמאלית – פתוחה לחצאין ומלאה פחד ותמימות ... ה"חלאדאיקה" השחורה והישנה שעליו, אשר היתה חגורה בכעין מטפחת ירוקה ולחה מעט, השלימה את ההרמוניה המוזרה שבכל פניו ומבנה גופו הרפה ("נדודים", עמ' 75).

הקמטים בעורו, הגידים המפותחים והעיוורון החלקי חושפים את מלוא חולשת קיומו של איצ'ה. העיוורון הקונקרטי כלפי המציאות נושא אופי סמלי ביצירה. הוא מתברר כבעיית יסוד ביחסיו של איצ'ה עם אשתו מאז אירוטיו לה ועד לאותו היום המר שבו התחווירה לו בגידתה. הנכות החיצונית בשתי עיניו מייצגת את עיוורונו לאורך כל המסע ואת נכונותו לקיים מערכת יחסים כפויה זו עד לרגע שבו התמוטטה בעליל מול עיניו. לפי המסופר, מלכתחילה בחר "להעלים עין" מן האיום על חיי נישואיו כאשר נישא ביודעין לבת זוג שאהבתה הייתה נתונה לאחר. המספר, החודר לנבכי נפשו של הגיבור, מטיב לתאר את התחושות שפקדו אותו למן אותו הרגע שבו בא אהובה של אשתו להתגורר בשכירות בבית מגורי הזוג:

ציורים שונים ומעשים רבים, שבאו בגלוי ובסתור כאחד, רגשות מוזרים, מענים ומדאיבים, של הכרת שפלות עצמו, של בושת מפני חטאי אחרים לנפשו, של קנאת גבר רפה בחזק ממנו, של תקוה נכזבת פעמים רבות, של הכרח להודות באפיסת אוניו להכחיד הרעה, של יראה מפני שחוק הבריות והצורך להעלים, לדום, בהתפלג הלב מלעג שאננים – והכל היה כמו מטושטש קצת ובאופן משונה ... (שם, עמ' 88).

מדברים אלו עולות תחושות מוקדמות של נחיתות, השפלה וקנאה שאיצ'ה חש עוד לפני מעשה הבגידה המפורש. על סמך מובאה זו נוצרת תחושה שהקשר הארוטי בין רעייתו לאהוב לבה שמרקה אינו בבחינת גילוי מפתיע עבורו. למרות זאת הוא ממשיך להתעלם מן המציאות, להתגורר בצוותא ולקיים את נישואיו כמעין ייעוד שעליו להגשים ויהי-מה. נטייה זו מחזיקה מעמד עד לאותו יום שבו טופחת המציאות על פניו באופן שלא ניתן להתכחש לה. לפי דברי המספר החיצוני, יום זה היווה נקודת מפנה דרמטית בחייו. מאדם העמל לפרנסתו ועושה לביתו הפך לאדם בודד, מר נפש והולך בטל ששב ומזכיר באופן כפייתי את האירוע הטראומטי.

אירוע זה מתרחש כשישה או שבעה חודשים לאחר המגורים המשותפים, כאשר שב איצ'ה לביתו בשעה בלתי-צפויה ומבחין בדמותו החומקת של המאהב מחדר השינה שלה. איצ'ה מתאר בפירוט רב

את הנסיבות שבהן התרחש האירוע. הניסוח החווייתי, המקוטע והמבולבל של הנסיבות מעיד שגם המרחק בזמן ובמקום אינו נוצר בנפשו מרחק של התאזנות נפשית גבוהה יותר. עצירת תנועתו ונשימתו בשעת מסירת הדברים כמו משקפים את הגלישה האמוציונלית שאחזה בו בשעת המעשה עצמו. אירוע זה, שהוא התחנה האחרונה הפנימית בחייו, חותם את המסגרת החיצונית של הסיפור. המסע הלילי של הסופר-מספר, שהחל בתיאור חייו העלובים והערייריים של איצ'ה בקלוז, מסתיים שעה שהבוקר עולה והסופר שתיאר את פגישתו עמו יוצא שוב לדרכו.

בעוד שמצבו הנפשי של איצ'ה נותר בסיפור זה עמום בעניין הגדרתו הקלינית, שני הסיפורים הקצרים הבאים, "בבית המשוגעים" (בארון, 1905) ו"קנאת אחים" (בן-גריון, 1913), מעצבים את האכזבות הרומנטיות כחלק מרכזי בהתהוותם של מצבי טירוף מובהקים. שני הגיבורים הנבגדים ביצירות אלו מאושפזים בגין אכזבתם בבתי החולים הפסיכיאטריים.

בסיפור הראשון, "בבית המשוגעים", מתואר התהליך הגופני והנפשי שעובר צעיר אונימי בעקבות הידיעה הנמסרת לו מפי אמו הזקנה שאהובתו בגדה זו. אירוע זה, למרות היותו מובלע כפרט שולי ביצירה, מתברר כאירוע המניע של העלילה כולה. הגיבור, המכונה "הוא", יוצא מגדרו למשמע הידיעה ומנסה לטבוע במימי הנהר. הכובסות שמצילות אותו מביאות אותו לאשפוז רפואי בבית החולים הכללי. הגיבור החלוש בגופו ובנפשו משוחרר מבית החולים על-ידי ד"ר ברקמן בניגוד לרצונו ליהנות מתקופת החלמה נוספת. תוך כדי שוטטות חסרת תוחלת ברחובות כשהוא רעב, רועד מקור וסובל מחולשה, הוא נתקל בדירתו המוארת של רופא זה כשממנה בוקעת מחיקה נעימה. הגיבור החבול בנפשו ובגופו מתפרץ אליה בחמת זעם, לכאורה ללא כל סיבה מוצדקת ולמעשה מתוך תחושה עזה של קיפוח. בנסיבות אלו הוא נשלח לאשפוז פסיכיאטרי.

מנקודת הראות המשולבת של המספר והגיבור עומדת כאמור בבסיס קריסת עולמו הנפשית פרשת אהבתו הנכזבת. יחסי גומלין אלו בין הטראומה של הבגידה לבין מצבו הנפשי הקשה מתקיימים מבחינת הביטוי הספרותי באמצעות חיבור רופף של אפיזודות ושברירי סצנות. כמו כן "מודבקים" פרטים אלו יחד לכלל קשר סיבתי במישרין באמצעות המספר החודר לתודעתו של הגיבור: "... אבל הסיבה הראשונה הייתה ... הייתה היא ... אלמלא היא לא הלך אל הנהר ... ובאמת, בשביל מה היה צריך ללכת אל הנהר? להטבע? לאבד עצמו לדעת ... שטותיים ... לירוק צריך היה ותו לו! היא עזבתו, בגדה בו ... בגדה ... והוא התגעגע ... טיפש היה ותו לא ..." ("בבית המשוגעים", עמ' 384).

בטכניקה זו של מבע משולב משמשים בערבוביה זיכרונותיו וחוויותיו של הגיבור, המובאים בלשונו שלו, יחד עם הארת מצבו המפוכחת בידי המספר, המנסח ביתר בהירות את מסקנותיו.

אמצעי אמנותי נוסף הנקוט בידי המחבר כדי לקשר בין הטראומה לבין השלכותיה הנפשיות משתמע מן השימוש בעניבה כפרט סמלי מטפורי אשר מופיע בפסקה שלאחרי זו המצוטטת לעיל. בפסקה זו נפרשים לפני הקורא זיכרונותיו של הגיבור מן הלילה האחרון שבו בילה עם אהובתו לפני

שנודעה לו בגידתה. מנקודת מבטו מתוארת אהובתו כדמות ערטילאית של אישה נאה ושמחה ללא כל יסוד ייחודי בתיאורה החיצוני. למרות זאת מעניין לשים לב שנחקקו בתודעתו פרטי העניבה הכחולה שהייתה כרוכה על צווארה. פרט זה חורג מקיומו הריאלי ומשמש כרמז מטרים לעתיד לבוא. במרקם הכללי של היצירה הוא משמש במשמעות מטונימית לדמותה של אהובתו הבוגדנית, שהפכה במעשיה לעניבת חנק על צווארו. הצבע הכחול של העניבה כמו מרמז על רצונו הספציפי של הגיבור לשים קץ לחייו במימי הנהר. לנוכח הזיקה האמנותית הנרמזת והמפורשת בין מעשה הבגידה לרעיון ההתאבדות, נראה כי אין ספק באחריותה של אכזבה רגשית זו כלפי השינוי הנפשי שחל בגיבור.

ולבסוף, היצירה "קנאת אחים" משלבת בתוכה אלמנטים פסיכולוגיים של מופרעות נפשית וקנאה עזה. לפנינו גיבור החושק באלמנה שלבה נתון לדאבון לבו לידידו הטוב, המתחרה בו על אהבתה. ההפסד גורם לו לכאב עז שנשמתו עד כדי טירוף. המחבר בסיפור זה, בדומה לסיפור "ליל נדודים", מציג את כל מערכת היחסים האינטימית שנרקמה בין הגיבור לבעלת הבית שלו כאשליה רומנטית פרי דמיונו של הגיבור. גם כאן אין גם למערכת יחסים זו, הנתפסת כחשובה ואינטימית מבחינתו, כל בסיס מוצק במציאות הפנימית של מושא אהבתו. למרות נועם הליכותיה אין יחסיה עמו חורגים מגבולות הידידות האפלטונית. מנקודת הראות המפוכחת של הקורא המובלע מעולם לא התפתחו היחסים הנפשיים והמגעים הפיזיים ביניהם לכלל קשר ארוטי עז או קשר הצופן בתוכו ידידות אינטימית עמוקה. כל זאת לא הפריע לגיבור לשאוב מהם נחמה לבדידותו ולייחס להם עולם ומלואו. על רקע זה ניתן להבין את תגובתו הנפשית הקיצונית לקשר שנוצר בין האלמנה לבין ידידו ברוך גדעוני. דמות זו, התופסת בלב האלמנה את המקום שדימה ששמור בשבילו, מעוררת אצלו רגשות עזים:

ושנאה עזה נתעוררה בלבו של אהרן-מאיר על גדעוני. כמעט הוא יכול להרגו, להרגו ממש. הוא אינו יודע כלל למה זה חי ובא ומסיג את גבולו, והן הוא אינו יכול לחיות כלל ואין צורך לעולם במין בריה כזו בכלל ("קנאת אחים", עמ' עז).

השנאה, הקנאה, ההשפלה וההתפכחות מן האשליה שטיפק לעצמו אהרן-מאיר מסבירה את תגובותיו הנפשיות הקיצוניות לקשר שנפרם. בשלב הראשון הוא בוחר לעזוב את הבית ולעבור להתגורר בשכירות במקום אחר. אולם יצריו הארוטיים והתוקפניים המפעפעים בו גוברים על הגיונו. במיוחד מתעוררות תחושות אלו, שדימה כי נגמל מהן, כשהוא מוזמן לביתה של האלמנה כדי לחגוג עמה את חג השבועות. הזמנה זו גורמת לו לקנאה קיצונית וחסרת היגיון עד כדי כך שאפילו את בעלה המת של האלמנה הוא תופס כדמות שמתחרה עמו על מקומו אצל מושא אהבתו. קנאה חולנית זו מרמזת על הגורם הסיבתי של התקפת הטירוף המתוארת בעקבותיה של הזמנה, התקפה שבגינה נשלח הגיבור לאשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי.

בסיפור זה, בדומה לסיפורים הקודמים, מתברר כי בבסיס השפעתם הנפשית של הפרשיות הרומנטיות הכושלות קיימת גם אישיות חלשה הניזונה מתחושות שליליות של נחיתות וחוסר ביטחון. מעניין לציין כי תמונה זו עולה בקנה אחד עם מסקנותיה של איילה מלאך-פיינס (1993), אשר חקרה נושא זה מן ההיבט הפסיכולוגי. לפי ממצאי מחקרה, קיימת זיקה ברורה בין תכונות אישיותיות כגון אלו לבין הנטייה להתפרצותם של תגובות קנאה קיצוניות במצבים של איום ממשי או דמיוני על הקשר הזוגי. היבטים אלו מובילים אותנו אל ההיבט האישיותי אשר יידון בהמשך הדיון הנוכחי.

ד. "קלונימוס ונעמי": קרע רומנטי על רקע מוסכמות התקופה

פן אחר של קשיי אהבה קשור לפן התרבותי של עולם המסורת. מדובר באורח חיים אופייני, שבו השיקולים המרכזיים לשידוך נבעו משיקולים זרים של ממון או ייחוס ולא משיקולי אהבה. בעולם שבו המסורת האורתודוקסית היא הבסיס המוסכם של חיי העדה נאלצו בניה להשלים עם הדין אך התקשו לקבל את המציאות. בהקשר זה של חברה שמרנית ומסורתית, הוזכר גם גורלה של נעמי בסיפור המעשה של "קלונימוס ונעמי". בפרק זה לא ארחיב בפרשת טירופה, מאחר שהיבט זה כבר הזכר נדון בדיון בהסבר המיתי של "הזיווג הכפול". לענייננו, את עניין טירופה ניתן לפרש גם מנקודת המבט הפסיכולוגית-רומנטית. לפי פירוש זה, החלטתו של אביה להשיא את אהוב לבה קלונימוס לנערה אחרת הפר את האיזון הנפשי הטבעי שלה. לפי הסיפור, מיד כשנגמר השידוך הזה התמוטטה נעמי.

3.4.2.3 מצבי שכול ויתמות

אבדן ופרידה מהווים חלק בלתי-נפרד ובלתי-נמנע ממהלך החיים. כפי שמציינת תמר גרנות (1985), למרות השוני המהותי הקיים בין האבדנים השונים ומשמעויותיהם קיים דמיון רב בתהליכים נפשיים משותפים הנלווים אליהם. בפרקים הקודמים הוצגו מצבי שכול ופרידה כחלק טבעי מן ההתרחשויות ההיסטוריות של התקופה, מתוך הוויה של נדודים, פרעות ומלחמות. עיקר עניינו של פרק זה להבליט את הפן האישי הפרטי שבמצבי שכול. עיון ביצירות שבדקתי מלמד על תחושות עמוקות של צער וכאב הנובעות על פי רוב ממוות פתאומי של אנשים משמעותיים לדמות. מבין הדמויות השונות שחוו על בשרן את ההתמודדות עם מות יקיריהן בחרתי כדוגמאות טיפוסיות את ביילה ("ביילה המשוגעת", ברשדסקי, 1910) ומושה ("דרך קוצים", בארון, 1943). בסיפורים אלו בולט הפן האישי שבחויית האבדן המתבררת במהלך היצירה כחויית מפתח להבנת עולמן הנפשי המעורער.

בסיפור "ביילה המשוגעת" מדובר בדמות של אישה אמידה, ששתי תחנות משמעותיות בחייה מטילות צל על חייה הרגשיים. נקודת המשבר הראשונה קשורה למות גיסה והשנייה למות ילדיה.

מצורתו של הסיפור, כפי שנדונה במקום אחר,²⁹² מתברר כי סיפור חייה נדון מבעד לשתי זוויות ראייה שונות המעניקות כפל הסברים למצבה הנפשי של ביילה. בסיפור הפנימי מוסבר טירופה של ביילה, כפי שהראתי, כעונש על קריאת תיגר כלפי שמים. בסיפור החיצוני מייצג המספר החילוני מחבר מובלע בעל תפיסת עולם חילונית פסיכולוגית.

לפי ראייתה האנושית של מחשבת המחבר, לא יכלה ביילה לשאת את הניתוק מן הקשר הסימביוטי עם גיסתה שפרינצה, ניתוק שבא לידי ביטוי סמלי בהסכמה שנתנה ביילה לבעלה לשחרר את גיסתה מעגינותה באמצעות אקט החליצה. מנקודת ראותו הפסיכולוגית סימנה הסכמה זו את התרת הקשר הסימביוטי ההדוק ביניהם, הן מבחינה רוחנית הן מבחינה פיזית. לפי תיאורה של אשת המלמד נהגו נשים אלו, אשר התגוררו תחת קורת גג משותפת, לחלוק ביניהן את הבגדים, לבשל יחדיו ולגדל בצוותא את ילדיה של ביילה. בעקיפין סייעה עקרותה של שפרינצה להדק עוד יותר הקשר הקיים ביניהן.

המספרת מבליטה את האופי החרוג של הקשר הצמוד ביניהן גם באמצעות הפרספקטיבה של בני העיר :

הן לא נפרדו גם מחוץ לביתן, ובני-עירנו הורגלו כל כך לראות תמיד את ביילה ושפרינצה יחדו, שהיה נחשב לתמוה, אם נראתה האחת במקרה יחידה, ומיד היו שואלים לשלום האחרת, אולי חלטה?...²⁹²

ליצני העיר היו מלגלים, כי נשמה אחת לשני הגופים האלה; אך הגיסות עצמן לא היו שמות לב כלל לזאת, וכשהיו נשאלות על דבקותן הרבה זו בזו, היו תמהות מצדן ולא היו מבינות כלל: על מה יכולות הן להתקוטט באמת, אם דבר לא יחסר להן ברוך השם! ? ...
("ביילה המשוגעת", עמ' 130).

גם באמצעות מובאה זו מסיק הקורא בעקיפין על המשמעות הפסיכולוגית העמוקה עבור ביילה של הפרידה הצפויה בעקבות מות הגיס. לאור המתואר לעיל, הסכמתה לאפשר לבעלה לשחרר את גיסתה מעגינותה תובעת ממנה למעשה פרידה מן השליטה המלאה על מערכת יחסים זו.

התופעה הפסיכולוגית השנייה של אבדן משמעותי בסיפור חייה של ביילה היא מות ילדיה. מנקודת הראות הפסיכולוגית אין זה מקרי כי מותם התרחש ביום שבו הוסדרה החליצה. מנקודת ראות זו, המיוצגת על-ידי ראובן החובש, מת תינוקה בגלל שהחמיץ חלבה של ביילה מחמת צערה. לפי פירוש זה, הקושר בין האבדן הראשון לאסון השני, ייתכן שגם בתה הושפעה מצערה של האם באופן שגרם לה למות ממחלת האסכרה. מכל מקום, טבע הדברים ששלושת האבדנים של הדמויות המשמעותיות בחייה של ביילה מובילים אותה אל קצה גבול היכולת הרגשית לשאתם, והיא מאבדת את שפיות דעתה. המספר קושר באופן ישיר בין האסון לבין התפרצות הטירוף: "והיא

²⁹² ראו 3.2.2.5.

האמללה לא יכלה נשוא את השבר הגדול הזה: מות שני ילדים ביום אחד- היא יצאה מדעתה..." (שם, עמ' 152, שגיאות במקור).

הסיפור "דרך קוצים" (בארון, 1943) מעצב קשר בעל משמעות בין אבדן דמויות משמעותיות בחייה של מושה בתקופת ילדותה לבין הערעור הנפשי והשיתוק הפיזי הפוקדים אותה באמצע חייה. כבר בשלב הראשוני של מסירת העובדות מתאר המספר בצמצום מפתיע את אסון היתמות: "בהיותה בת שלוש שנים מתה עליה אמה, ואל הבית הובאה אישה אחרת זרה. הדודה יוכבד באה אז, הושיבה אותה, את מושה הקטנה, על בירכיה, ובכתה. – עכשיו, הנה רק עכשיו – אמרה – נתיתמת" (שם, עמ' 64). למרות התיאור החסכוני מתואר כאן אסון היתמות כנקודת מוצא בחייה הנפשיים. גם בהמשך חייה, בעקבות המשבר הכלכלי שתואר לעיל (בסעיף 3.4.2.1 ב) נאלצת מושה להיפרד מדמות משמעותית בחייה. כפי שתיארתי, חיה רישא הזקנה, המבשלת שממלאת במידת-מה את מקום האם שמתה, נאלצת לסיים את תפקידה. אביה נישא זמן קצר אחר כך לאישה שאינה מוזכרת בשמה ומוגדרת על-ידי המספר בכינוי אישה "זרה". מושה נותרת למעשה בודדה לגמרי, הואיל וגם הקשר שבינה לבין אביה מתואר כקשר מנוכר. בניגוד למבטים הטובים של המבשלת הזקנה ומבטו החם והמלטף של נחום, מודגש חוסר הקשר הרגשי ביניהם באמצעות תיאור סמלי של העדר קשר עין:

" ואביה – זה, מאז באה הנה האישה הזרה, לא ראה אותה. מבטו המפוזר רק תעה לפעמים מסביבה, אבל בה לא נתקל" ("דרך קוצים, עמ' 69).

בדומה לתיאור הענייני של קורותיה נוקט המספר קו ענייני גם באופן שבו הוא מציג את הניסיונות של מושה להימלט מן הבדידות. קו כזה ננקט גם בציוור מאמציה להיעזר במשחק כדי לברוח מן המבטים הזועמים של הקרובים: "הסתלקה ובאה לחזרה במקום שיכלה לסדר לה חוג משפחה שלה מבובותיה הישנות, או לשחק בסוסי העץ אשר הביטו עליה בעיניים טובות ומסבירות" (שם, עמ' 64). במישור הגלוי מתוארת בסיפור חוויית ילדות תמימה – פעילות דמיונית המסייעת לילדה להנעים מעט את מרורי חייה, ואולם הקורא, שהתוודע למר גורלה, יכול לזהות שהמשחק מהווה עבורה דרך התמודדות עם אבדן דמויות משמעותיות שספגה בחייה. פרשנות כזו נתמכת גם בהמשך הטקסט באמצעות סצנת החצר: "בקיץ ישבה פה על הספסל מתחת לעצים וחרזה לה מחרוזת מאגוזי הבוסר בשוותה להן בדמיונה את הברק של הפנינים, או שהסתכלה ברשת-הצל הפרושה לרגליה וצדה במבטה את זיהורי האור המרצדים בתוכה" (שם, שם). תמונה זו משקפת למעשה את מאמצי ההישרדות של מושה ואת מאמציה לאורך חייה לנסות ולמצוא בסיועו של הדמיון מעט רסיסי אור בתוך הצל.

חרף מאמציה לצבוע את חייה באור חיובי יותר בא לידי ביטוי החסך האימהי המשמעותי בחייה באמצעות הזיה ראייתית: "תוך כדי טאטוא המים, בשלולית שנקוותה לרגליה, נבהלה פעם לראות את פני אמה מציצים אליה ממעמקים, אבל מיד הבינה כי רק הצמה שעל ראשה – צורת תסרוקתה

של האם – היא המשווה לה את הדמות הזאת, והיא התנערה מגל השכול שהציף אותה” (שם, עמ' 70). ברובד הסמוי מגלמת ההזיה את שאיפותיה הלא-מודעות להיפגש עם אמה. ברמה הקלינית מאותתת חוויה נפשית זו על ההתערערות שחלה במערך הנפשי שלה, הנובעת מההזדקקות הנפשית שלה לאם במשמעות הקונקרטי והמטפורית.

מזווית ראייה זו ניתן לפרש את מערכת היחסים שרוקמת מושה עם הזקנים ההומוניים (הנקראים כך על שם עירם הומון). היכרות זו היא יוצאת דופן על-פי אופייה, מכיוון שלפי דברי המספר המגע עם אנשים זרים היה קשה לה. הבחירה בהם משקפת את החיפוש הנואש שלה אחר תחליף לדמויות הוריים. גם במקרה זה, כמו במקרה של אביה ואמה החורגת, אין בארון נוקבת בשמם, אלא מאייכת את דמותם בפרטים סטראוטיפיים של דמויות הוריות: “איש גדול-מידות ועטור שיבה, והיא כמוה כחיה רישה. אותו אור ההבנה בין קמטי הפנים ואפילו אותה המטפחת, עשויה משבצות של שחור ולבן” (עמ' 77). הפרטים הסמליים הללו מסבירים את הקשר העמוק שיצרה עם דמויות אלו חרף היותם אנשים זרים.

בדומה לבריחה אל הדמיון בילדותה המוקדמת מאפשרת לה נוכחותם לסגת מחדש אל משחקים אלו כדי לנסוך זוהר באפוריות חייה הבוגרים. כשהם מבקרים אצלה עם נכדתם היא למעשה חוברת אליה כמו ילדה שמנסה לשחזר מחדש רסיסי אור מתקופת ילדותה: “החדר על רהיטיו נהפך אז לרצונן לחצר, והן התנדנדו בה בנדנדה. או שישבו והתקינו מחורזי-בוטר מחרוזות, בשוותן להן בדמיון את הברק של הפנינים. הזקנה מלפני פתח המטבח, הביטה אליהן בעיניה המסבירות של חיה רישה, ומן הצד דמתה מושה לשמוע אושה של עצים, וקול-צעדיו של נחום, הבא להכניסה אל ערוגות הורדים שבגן.” (שם, עמ' 78). המשותף לכל התיאורים הללו הוא ניסיון להתמודד עם הצורך האינסופי של מושה בחום ובאנושיות בעזרת דמיון, הזיות, משחק, ורגרסיה.

כפי שאתאר בסעיף 3.5.1.2 ג, מבחינה פסיכולוגית מעידים הקשיים הנפשיים שלה להיפרד מנחום, על נסיגה מנטלית לשלב התפתחותי מוקדם ביותר. התחושות העמוקות של החסך הנפשי באות לידי ביטוי גם באופן פיזי. המספר מתאר שמאז עזיבתה של חיה רישה את הבית שבו שימשה בתפקיד של מעין אם חלופית, סבלה מושה מתופעות של חולשה והתעלפויות. בתקופה זו היא נותרה בודדה במיוחד, מפני שגם דודתה יוכבד פסקה לבקר אותה עקב עגמת הנפש שגרמה לה למחלת האסתמה.

הזיקה הנרמזת בין הפיזיולוגי לנפשי תשמש בהמשך כמפתח להבנת השיתוק שאוחז ברגליה. כפי שאראה השיתוק אוחז בה דווקא כשמתחולל מפנה חיובי בחייה. בלב לבה של חוויית האימהות הראשונה היא לוקה בשיתוק פתאומי ותינוקה מת. לנוכח פירוש מהלך האירועים שפרשתי עד כה, ומתוך פירוש ההיבטים הסמליים המגולמים בחלומה, שאדון בהם בהמשך (ראו במיוחד הערה 305), יש מקום סביר להניח שהשיתוק ה”היסטרי” (ללא בסיס פיזיולוגי) מבטא את ההתנגדות הנפשית הלא-מודעת שלה לשינויים החדים שהתרחשו בחייה. במילים אחרות, מושה, הנותרת בתוך תוכה

כמו ילדה אבודה, מצליחה באופן בלתי-מודע לפתח באמצעות הסימפטום תלות ילדותית בבעלה ומאוחר יותר בבנה ולהימנע מחובותיה כאישה בוגרת: כאם, תינוקה נפטר כיוון שאין היא מסוגלת לטפל בו ולהיניק אותו; כרעיה, על-פי מוסכמות הקהילה היא מנועה מקיום יחסי מין כיוון שנבצר ממנה להיטהר במקווה (הרציג, 1992, ב). מזווית ראייה אנושית-פסיכולוגית, ראשיתה של שרשרת אומללותה נעוצה בהתייתמותה בילדות וסופה בנכות מנטלית ופיזית כרעיה וכאם.

3.4.3 אופיו של אדם ותכונותיו

עד כאן תיארתי את מגוון הרגשות האנושיים אשר נלוו למצבי דחק ואסונות שונים. השאלה העומדת במרכז הדיון הנוכחי היא באיזו מידה קשרה הסיפורת בין תגובות רגשיות חריפות על אירועי אסון לבין טבעה של הדמות ותכונותיה. במילים אחרות, האם הסיפורת קשרה בין ההתנסות הטראומטית והתסמינים הפוסט-טראומטיים לבין תכונות פסיכולוגיות שהיו קיימות בה קודם לכן כגון הערכה עצמית נמוכה, נטייה לחשדנות, וכדומה. מעיון ביצירות עולה כי זיקה זו אינה חד-משמעית. בחלק מן היצירות יש לאירועים עצמם תפקיד מכריע בהתהוות ההפרעות הנפשיות ובחלקן האחר נרמז קשר סיבתי בין האירועים לבין פגיעות פסיכולוגיות קיימות. בתחילת הדיון אסקור בתמצית את מקומו של המבנה הנפשי כמרכיב מהותי בתוך מסכת הנימוקים השונים שנדונו עד כה. בהמשך אדון באופן מפורט יותר בתכונות נפשו של הגיבור "המבוהל" (בן-גריון, 1913) כדוגמה טיפוסית לסיפור שבו ממוקדת ההתמוטטות הנפשית במבנה נפשי חלש.

3.4.3.1 מבנה נפשי וגורמי דחק כלכליים

כבר הראתי (בסעיף 3.1.1.2 ב) כיצד תנאים של שפל כלכלי מייצרים קרקע נוחה להתפתחות של הפרעות נפשיות ואפיזודות של טירוף. בדוגמאות הבאות בולט חלקו של הפן האישייתי בנימוק הכלכלי. בסיפור "מעבר לחיים" (בן-ציון) מובלע חלקו של הטבע האנושי בעצם הניגוד בין גיבור הסיפור, חייקל-גילפן, לבין בן גילו שווארצמן. הניגוד ביניהם מציג הבדל עקרוני שבאופי. הראשון מתואר כאדם רגשני, מלא תחושות של מרירות וכעס כלפי העולם, נתון באומללות נפשית קבועה ונמצא בחיפוש מתמיד אחר פתרון לשינוי פנימי בחייו. בסיום העלילה ובסיום חייו מתנפצות כל אשליותיו ורעיון ההתאבדות חולף במוחו. השני, שהוא היפוכו הגמור, מצליח לחולל שינויים בעיריה מתוך יכולת נפשית בסיסית לממש עצמו ולקשר בין החוויות הפנימיות לבין אופן הפעולה החיצוני. באופן בהיר ונהיר יותר מקשר הקורא בין התפרצות הזעם של אביו של ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903) כלפי החנווני, לבין אישיותו. הנטייה להגיב בהתפרצויות זעם על תסכולים מתוארת כחלק בלתי-נפרד מאישיותו הנרקיסטיסטית והאימפולסיבית. נטייה זו מתאשרת למשל כאשר הוא מפליא את מכותיו בבנו ירמיה כשאינו מצליח לממש את רצונותיו. גם ההפקרות המינית²⁹⁵

²⁹⁵ ראו 3.1.1.2 ג.

וההתדרדרות הנפשית של זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) מוצגות כהוצאה מן הכוח אל הפועל של חושניות וארוטיות הטבועות באישיותה, וזאת על רקע נסיבות הדלות.

3.4.3.2 מבנה נפשי ואירוועי פרעות ומלחמה

סיפורים²⁹⁴ שונים מציגים את מוראות הפרעות והמלחמה כאיום על שפיות דעתו של האדם. בסיפורים המתארים כיצד חוו הדמויות את מצבי דחק אלו על בשרן, לא נמצא קשר בין תכונות הנפש שלהן לתגובותיהם החריגות. לשון אחר, בסיפורים מסוג זה, כמו למשל: "פליטיים" (ברקוביץ, 1908), "כל הימים" (שופמן, 1920), במצור ובמצוק" (שופמן, 1922) ו"הלבן" (בן-ציון, 1920) מפתחות הדמויות מצבים קיצוניים של קושי נפשי ללא יחסי גומלין עם מערך האישיות הבסיסי שלהן. לעומת זאת, בסיפורים המתארים את התגובות למשמע הפרעות ניתן לזהות קשר בין ההתנהגויות הסוטות לבין ההתנהגויות הנורמליות. מנקודת מבט זו ניתן לראות את התקפת הטירוף של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר) למשמע הפרעות כתגובה מועצמת של נטייתו הטבעית לדאגנות יתר לגורלה של האומה. באופן דומה ניתן לפרש את ההתנהגויות הביזאריות של ירמיה ("בחורף", ברנר), של גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון) ושל נחמן ("לאן?", פייארברג) למשמע סיפורי הזוועות של המורשת היהודית. כפי שמתברר, רובם ככולם מעוצבים בסיפורים כמי שנפשם הרכה דוכאה בחוזק על-ידי סביבתם הרוחנית. פרטים רבים ביצירות אלו מלמדים כי באישיותם קיים יסוד של פסימיות ורגישות יתר הטבוע באופיים מלכתחילה.

3.4.3.3 מבנה נפשי והגירה, נודדים, התפקרות ותסיסה רעיונית

בסיפורים המציגים את הקשיים הנפשיים שהיו כרוכים בנדודים קשה להפריד בין המבנה הנפשי לבין קשיי ההתאקלמות במקומות החדשים. אישיותו של הגיבור משתלבת באופן הדוק בתיאור הקשיים הטיפוסיים למעבר מחיי העיירה לחיי הכרך. בסיפורים מסוג זה כגון "חולשה" (מידניק, תרט"ד), "במצור ובמצוק" (שופמן, 1922), "פליגלמן" (נומברג, 1905), "מעבר לחיים" (בן-ציון, 1904), "בחורף" (ברנר, 1903) ו"שכול וכישלון" (ברנר, 1920) מודגשות בעיקר בעיות הנובעות מחיי בדידות ומעמד כלכלי עלוב. עם זאת, קיימים רמזים שלפיהם המקור לקשיים אלו נעוץ גם באופיו של הגיבור ובתכונותיו. בכל הסיפורים שהוזכרו לעיל באה לידי ביטוי חולשתו הנפשית של הגיבור באופיו. עקב נטייתם של הגיבורים להתמקד בפגעי המציאות הראלית וחסרונותיה מתחוור לקורא מלכתחילה כי השינוי הנכסף לא יבוא על-ידי שינוי המקום.

בסיפורים רבים, כגון "לאן" (פייארברג), "מסביב לנקודה" (ברנר), ("המעורב בדעת" (יל"ג, 1880), תוארו קשיים נפשיים שליוו את תהליך החילון. בסיפורים אלו מתוארת דינמיקה פנימית סוערת שקשורה בדרך כלל למבנה נפשי רגיש ומצפוני, שמתקשה להתמודד עם הקרע הפנימי בין החינוך המסורתי למשאלות הלב. הגיבורים המרכזיים בסיפורים האלו: "יעקב אברמזון" ("מסביב לנקודה",

ברנר) ונחמן ("לאן?", פייארברג), הגיעו לידי טירוף, על רקע אישיותם הבלתי-גמישה, שחתרה ל"אמת" של עצמן ללא לאות וללא פשרות. קבוצה אחרת שניתן לשייך אליה למשל את חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", בן-ציון). והשא ("הבן האובד", 1900) סבלה מבעיות נפשיות שנוצרו על רקע מבנה אישיותי חלש. מדובר בדמויות ירודות ברוחן, המרבנות במלל וחסרות מעש, אשר נסחפו אחר אידיאולוגיות בגלל שיקולים זרים של כבוד ומעמד.

3.4.3.4 מבנה נפשי ותסמינים פיזיים

כפי שראינו, הסיפורת לא הכירה בהשפעתם של גורמים פיזיים על תכונותיהם של הדמויות. עם זאת, בכמה סיפורים קשרה בין תכונות נפשן לבין נטיותיהן לחלות במחלות גופניות. יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר), השרוי במתח נפשי תמידי, נמלט, כפי שמציין כהן (תשל"ב, עמ' 154), אל כאב ראשו כמפלט מן הלחצים הפנימיים בהתמודדות הבלתי-פוסקת עם המציאות החיצונית והפנימית הסבוכה. מושה, גיבורת הסיפור "דרך קוצים" (בארו), אשר אינה מגיעה לבשלות רגשית לתפקד כאם וכרעייה, נאחזת באופן בלתי-מודע בשיתוק הגופני כדי להימנע מן ההתמודדות החדשה שלה כאם. פינרמן ("חולשה", מידניק), כאדם שגאוותו אינה מאפשרת לו להודות בכישלונותיו, מתחלה כשנזקק לתמיכה נפשית מחבריו. הגיבור-המספר ("המעורב בדעת", יל"ג), שסובל מחרדות רבות, נופל למשכב כשמצוקתו מגיעה לשיאה. הקורא המתבונן בתכונותיהן של כל הדמויות האלו יכול לזהות בנקל קשר עמוק בין נטיות נפשיות המעידות על חולשה נפשית, כמו למשל נטייה למתח, להכחשה, או לפטיכופתיה, לבין התפתחותם של תסמינים גופניים.

3.4.3.5 מבנה נפשי ואסונות פרטיים

כפי שרמזתי,²⁹⁴ בחלק מן הסיפורים מוצגים קשיים לשאת תסכול בחיי אהבה כחלק מאישיות חלשה בכלל, הבאה לידי ביטוי באופנים שונים. כך למשל, בסיפור "קנאת אחים" (בן-גרון, 1913) באים לידי ביטוי שפע של קשיים נפשיים באישיותו של אהרון-מאיר, שעל-פיהן ניתן להתרשם מקושי מרכזי ביצירת קשרים רגשיים משמעותיים. חלק מן הקשיים מקורם באופיו הטרגי המתלבט ללא הרף בבעיות יומיומיות מבלי יכולת להגיע להכרעות פשוטות. היבט אחר קשור לתחושת נחיתות מחמת מומו הגופני. אף שצליעתו כמעט ואינה מורגשת, היא מודגשת בסיפור כחלק מנטייתו הנרקיסיסטית לשלמות. הנטייה האחרונה באה לידי ביטוי בנכות נפשית, שלפיה אין הוא מסוגל להעניק אהבה אלא להשתמש בנשים כאישור לקיומו, כפי שניתן להתרשם מן המובאה הבאה: "אדם חומד נשים לא לאהוב אותן, אלא כי תאהבנה אותו, כי תאהבנה אותו כאילו אין בו מום, ושתישבנה לו בכל נפשן ומהותן כי הוא הולך על שתי רגליו ואינו צולע" (עמ' עו). הקשיים ביחסי אהבה על רקע אישיותי הם עניין עקרוני המופיע בסיפורים רבים ועוד אשוב אליו בדיון על התמונה הקלינית. במקביל, גם

²⁹⁴ ראו 3.1.21.

²⁹⁵ ראו 3.4.2.2.

חלק מן הקשיים להתמודד עם מצבי שכול קשורים לבעייתיות נפשית. ראיית חיים זו משתמעת מתיאור האופי הסימביוטי של היחסים בין ביילה ("ביילה המשוגעת", ברשדסקי) לבין גיטתה, או מחוסר הבשלות הרגשית של מושה ("דרך קוצים", בארון) להתמודד עם שלבי התפתחות מאוחרים בחייה.

3.4.3.6 "המבוהל" (בן-גריון, 1913) כדוגמה טיפוסית למבנה נפשי חלש

הסיפור "המבוהל" משמש דוגמה מובהקת לתיאור אופיו ותכונותיו של הגיבור כתשתית שממנה נבנה טירופו.

התכונה העיקרית המאפיינת את גיבור הסיפור, כפי שמשמע מהכותרת, היא החרדה²⁹⁶. בפתח הסיפור מגדיר המספר את הדברים באופן מפורש: "מבוהל – זה היה אפיו הנפשי של גיבורנו האחרון, ובשם אחר לא אדע לסמנו" ("המבוהל", עמ' 3). תכונה זו בולטת במיוחד על רקע היעדרם של פרטים ביוגרפיים ביצירה ומיעוטם של נתונים חיצוניים האמורים לתאר את דמותו. הבהלה מתארת מצב של התרוצצות כאוטית של מחשבות ורגשות באופן שקשה לעקוב אחריה: "ולשמואל ידעוני, כך שמו, לא היתה נפש מסומנה, כי אם צרור של רגשות ומחשבות בלי סמל ובלי דמות" (שם, שם).

בתיאור תכונתו הנפשית בולטת נימה אידאית-פילוסופית. המספר, למעשה, מסביר את החיטוט הכפייתי של הגיבור בנפשו מזווית ראייה אנושית. שמואל ידעוני מוצג כאיש הרוח, שנתון ראשו ורובו בהגות פילוסופית, הדוחקת את היסודות הארציים והחומרניים בחייו. מתוך עמדה זו הוא מצטייר כמי שמתחבט בשאלות של דת ואמונה, היסטוריה ורפואה. אלא ששאיפותיו להגיע לפשרו של עולם ומלואו מתוך כוליות ומוחלטות מתפשטות מן התחום השכלי לליקויים בולטים בתחום התפקוד הרגשי. גיבור זה חי למעשה חיי בדידות ופרישות קיצוניים מתוך מצוקה נפשית עזה, הבאה לידי ביטוי בחוסר יכולת לבחור. מתוך שאיפתו לשלמות הוא מחליף בתדירות גבוהה מקומות דיור. כשהוא שוכר מקום חדש הוא מסתגר במשך רוב הזמן בחדרו, וכשהוא יוצא משם, הוא משוטט בחוץ ללא כל מטרה וכיוון, בדומה לחייו הפנימיים. למעשה מתואר הגיבור כמי שמתבצר באינדיבידואליזם קיצוני, ומתנזר מקשר ארוטי ומהנאות העולם בסגפנות מוחלטת.

חיי הבדידות נותנים בגיבור את אותותיהם בעולם החולני הנחשף לפני הקורא. הוא מתלבט ותועה ללא הרף בין דעות שונות ולאן דווקא מתיישבות ביניהן. לחסרונותיו הנפשיים הוא מוצא צידוק שכלתני של חיפוש אחר הדרך הראויה ביותר. המספר, המתאר את לבטיו ומחשבותיו ה"קופצניות", משקף באופן אותנטי את ה"בהלה" שבנפשו: "חדשי השנה צריכים להיות עשרה תחת שנים-עשר; והיה יום ראש-חודש לשבתון ולא יום השבת. היהודים הם ממציאי השבת והמילה, אות אחרי אות"

²⁹⁶ המילה בהלה מכוונת במקרא לסימון רגשות של פחד וחיפזון (אבן שושן, 1997 "קונקורדנציה חדשה", כך א ערך בהל, עמ' 151). הצירוף של שתי התכונות האלו מתאר מן הבחינה הפסיכולוגית מצב של חרדה.

(שם, עמ' צא). כפי שניתן להתרשם, הגיבור הופך ומחטט בסדרי עולם ואינו בוחל באפשרות המגלומנית לשנותם. הנימה המגלומנית באישיותו מתגלה גם משאיפותיו להקים בית מדרש למדעים, אף שכשל בלימודיו האקדמיים.

המספר, במבע משולב עם גיבורו, הופך את קוראיו לחבריו, ומציג את חוסר התוחלת שבראייה הרגשנית והפילוסופית של שמואל: "אמרו בעצמכם: לאיזה חוף נגיע בכל אלה, ואם באמת ישנו חוף?" (שם, עמ' צא). אמירה זו שזורה פעמיים בטקסט בתוך הצגת ים הסתירות, הפקפוקים והלבטים של גיבורו המיוסר עד אימה. הקורא מקבל מידע רחב על פנימיותה של הדמות באמצעות המספר ונחשף למעשה בו-זמנית "מאחורי גבו" של שמואל לתמצית הבעייתיות הנפשית שבאישיותו. העיוורון של הגיבור לגבי נכותו הרגשית מעצים את עומק נכותו הנפשית ומסביר את הטירוף המתפרץ שלו כפי שמופיע בקטע המסיים של הסיפור. בקטע זה, שבו מתוארת התמוטטותו הנפשית המוחלטת של הגיבור, הוא יוצא מפתח דלתו כשרק כותנתו לבשרו ופיו מגיר ריר. למעשה, זהו הניסיון הפתטי האחרון שלו להסתתר מאחורי הסבר שכלתני, והניסיון לפתוח בשיח פילוסופי עם בעלת המעון שלו מוביל אותו לאשפוז פסיכיאטרי. סיום הסיפור מבליט את הטרגדיה הטמונה במבנה אישיותו של הגיבור. שמואל, השואף לחשוף את מהותם ופשרם של החיים, נותר בשל נכותו הנפשית מנותק מכל סממן של קישור עם המציאות האובייקטיבית הגלומה בהם.

3.4.4 סיכום

כפי שניתן להתרשם ממכלול הנימוקים שתוארו עד כה, ניכרת חשיבות מכרעת להשפעתו של היסוד הנפשי. יסוד זה בא לידי ביטוי במגוון התהליכים החיצוניים אשר השפיעו על מצבן הנפשי של הדמויות. חלק מן התהליכים נושא אופי לאומי באשר הוא קשור לתהליכים כלכליים, חברתיים ורוחניים שעברו באותה תקופה (ראשית המאה העשרים) על העם היהודי. חלקם האחר קשור קשר אמיץ למאבק אישי באירועים הנושאים אופי אוניברסלי של אסון, כמו טעויות אנוש, משבר כלכלי יתמות ושכול. הרושם הוא כי הנימוקים העל-טבעיים מיוצגים כבלתי-רלוונטיים, וההסברים הגופניים נדחקו לקרן זוית לטובת הצגת הבעייתיות הנפשית כנובעת ממבנה האישיות, תכונותיה ומהלכיה.

סיפור זה, כפי שראינו, משקפת למעשה מציאות נפשית מגוונת ומרובדת. מתוך חתירתה לשכלול פסיכולוגי של גיבור הדור הבליטה ברבות מן הדמויות את תכונותיהן הרוחניות, את תחושותיהן הקשות ואת תסביכיהן על רקע העולם החברתי והתרבותי המשותף להן.

עד כאן התייחסתי להסבר הנפשי לאור דגמי יסוד ששלטו בעולם הישן ועד לראשית המאה העשרים. בפרק הבא אדון בהיבטים פסיכולוגיים שנשזרו בהסברים הנפשיים באספקלריה של התיאוריות הפסיכולוגיות המודרניות של נפש האדם.

פרק ג: ההסברים לשיגעון בסיפורת התקופה לאור השקפותיה של

הפסיכולוגיה המודרנית

עיקר עניינו של פרק זה²⁹⁷ הוא לבחון קווי דמיון בין הנימוקים הנפשיים המובלעים בסיפורת שבה דנתי לבין מערכת ההסברים שבסוד התאוריה הפסיכואנליטית והפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית. מן הראוי לחזור ולהדגיש, כי הגישה בחיבור זה אינה מתימרת לאכוף את זווית הראייה של האסכולות המודרניות על הטקסט הספרותי, אלא להמחיש את קיומן של נקודות מבט משותפות בין התאוריה לסיפורת.

3.5 הסברים למצבים הנפשיים בסיפורת בהשוואה להסברים פסיכואנליטיים

על ההקבלה בין כמה מן הסיפורים שעליהם מבוסס המחקר הנוכחי לגישה הפסיכואנליטית כבר עמדה הביקורת לפני כשלושה דורות²⁹⁸. על סמך מחקרים אלו ומתוך עיון ביצירות עצמן מתברר כי שני היבטים עקרוניים נמצאו רלוונטיים להשוואה: הלא-מודע ותקופת הילדות המוקדמת.

3.5.1 השפעתו של הלא-מודע וייצוגו בחלום הספרותי

כמעט כל הסיפורים שבהם דנתי עומדים בסימן השאיפה לגלות את הכוחות הפנימיים המפעילים את הדמות. בדומה לתרפיה הפסיכואנליטית, נעזרו רוב הסופרים בתיאור של חלומות והזיות כדי לפתוח צוהר לעולמן הפנימי של הדמויות. כמו התפקיד שייחדה התאוריה הפסיכואנליטית לחלום הממשי, משקפים גם המראות שבחלום הבדיוני את כוחו של הלא-מודע להצמיח סימפטומים בחיי

²⁹⁷ מן הראוי לציין כי הפרק הזה לא יעסוק בנקודת המוצא של תורת הסיבות של המודל הרפואי המודרני משני טעמים עיקריים: (א) מנקודת מבט היסטורית לא יכלו להיווצר יחסי גומלין בין שתי נקודות מבט שונות אלו, מאחר שהסופרים העבריים לא יכלו להיחשף לתגליות ולעקרונות של הפסיכיאטריה המודרנית המאוחרות לזמנם; (ב) למרות ההתפתחויות שחלו על סף העידן המודרני, הנחות היסוד של המודל הרפואי התבססו על תבניות ההסבר של הגישה הגופנית. כאמור לעיל, נמצאנו למדים מן הדיון ביחס של הטקסט הספרותי לדגם הגופני, שקיים יחס מסויג על גבול ההתעלמות מדגם זה. לאור ההתייחסות העקרונית המבטלת כלפי גישה זו יש להניח שגם אם היו נחשפים הסופרים להתפתחויות החדשות בשיח הרפואי, הן היו זוכות בדומה לקודמותיהן לעמדה של ביטול או התעלמות.

²⁹⁸ מבקרים שונים נעזרו במודל הפסיכואנליטי כמכשיר להבנה כוללת של יצירות שפורסמו בתקופת ראשית המאה העשרים. כך למשל בחן דב סדן (1996) כיצד משוקע הפן הפסיכואנליטי ביצירותיו של ברנר, ודבורה שרייבוים (1977) נעזרה גם בדגם חשיבה זה בפשר עולם החלומות ביצירותיו של עגנון. דן אלמגור (1978), בנוגע ליצירותיו של בן-גוריון, ואברהם באנד (1989), בהקשר לעגנון, ניסו לבחון נקודות השקה כאלו מנקודת מבט היסטורית. אחרים, כמו למשל דן מירון (תשמ"ח) וחנה נוה (1988) הציעו על בסיס הגישה הפרוידיאנית הסבריים למופרעות הנפשית של פייארמן, גיבור הרומן "בחורף" של י"ח ברנר. למרות נקודות מוצא שונות של התייחסות, כל המחקרים הנזכרים לעיל מצביעים על מגמה משותפת, וזהו וברורה של הסופרים שביצירותיהם דנתי, לחישוב הרבדים הלא מודעים בנפשן של הדמויות שבראו.

הערות. באמצעות אירועים טראומטיים, תשוקות ומשאלות שלא נתמלאו, ולבטים נפשיים עמוקים התחקו הסופרים בדומה לקלינאים, אחר השפעתו של הלא-מודע על טירופן של הדמויות. באמצעות ניתוח חלומותיהן בשינה ובהקיץ²⁹⁹ זיהו את אותן החוויות האמוציונליות אשר הצמיחו סימפטומים מיוחדים. כיוון שאין מדובר בדמויות בשר ודם, שימשו כאן זיכרונות, אירועים, ויסודות סיפוריים שונים³⁰⁰ כמפתח לפענוח המשמעות הסמלית הגלומה בחלומותיהן של הדמויות.

3.5.1.1 חלומות בילדות כמפתחות בעלי משמעות להתנהגות

בתחום דיון זה יש עניין מיוחד בחלומותיהם של דמויות הגיבורים שהם ילדים או נערים. בחלומות אלו בולטים חומרי הגלם של המצוקה הנפשית של הגיבורים המופיעים בביורר בתקופת ילדותם ובהמשך חייהם. כיוון שבדרך כלל מדובר בילדות טיפוסית של הצעיר העברי בן דור ראשית המאה, בחרתי לייחד מקום מיוחד בדיון זה למעמד של חלומות ילדות ונעורים אלו. כל זה בא כדי להאיר את האופן שבו זיהתה הסיפורת את הווי החיים המסורתי כאוסף של זיכרונות טראומטיים הטבועים בשורש נשמתן של הדמויות. כדוגמאות מייצגות³⁰¹ לעניין זה ישמשו חלומותיהם של דמויות המרכז הבאות: הגיבור-המספר ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880), פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911) וגרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902).

א. ההזיה של הגיבור המספר ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880)

מבין הסופרים שביצירותיהם דנתי, יל"ג הוא הסופר הראשון אשר תיאר באמצעות הזיה את תמצית המתח הנפשי שבו שרוי גיבורו בילדותו. הרומן "המעורב בדעת" מסופר בגוף ראשון על-ידי מספר מבוגר, גיבורו נטול השם של הסיפור, אשר משחזר חיזיון חוזר ונשנה, החל מתקופת ילדותו המוקדמת ביותר (מספר חודשים). בסצנה זו מדמיין הגיבור כי ניצב למראשותיו דמות אדם כשמאכלת בידיו, ומסביבו ניצבים אדישים אבותיו החיים והמתים: "ראתי והנה דמות כמראה אדם,

²⁹⁹ לא נדונו פליטות פה, בעיקר משום שתופעה זו אינה רווחת בסיפורת. בניגוד לפסיכואנליזה, שקשרה תופעה זו באופן מובהק לעולם הבלתי-מודע (Freud 1916 a), יש לשער שהסיפורת ראתה אותה כטעות מקרית בלבד. הדוגמה הראשונה מתייחסת לפליטת הפה של צבי הירש בבית הכנסת ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880). והדוגמה השנייה מתייחסת לפליטת הפה של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904).

³⁰⁰ כדי לפענח את המשמעות החבויה בחלום הנגלה אצל דמויות בשר ודם נעזר פרויד בטכניקה של העלאת "אסוציאציות חופשיות". לפי גישה זו, נדרש החולם להעלות באופן חופשי אסוציאציות לתכנים שבחלום, כדי לחדור באמצעותן לעולם החוויות הסובייקטיביות שלו. בעזרתה של שיטה זו זיהה פרויד את המשמעות הרגשית הכמוסה של ייצוגים חזותיים מגוונים שהופיעו בחלומות.

³⁰¹ וראו בעניין זה דוגמה נוספת – החיזיון הלילי הפוקד את הילד נחמן בסיפור "לאן?" (פיארברג, תרס"ד) בעת היותו בין תשע, המופיע לאחר שהוא מעז להרהר הרהורי כפירה על מעשי האל וכוונותיו, ובו הוא רואה את עצמו מרחף מעל לאש הגיהנום היוקדת יחד עם ילדים חוטאים נוספים ("לאן?", עמ' 52).

איש בעל שער נורא מאד ומאכלת שלופה בידו עולה עלי לשחטני!" ("המעורב בדעת", עמ' קכו). למרות אופייה הריאליסטי המדויק של תמונה זו, אשר מהווה באופן ברור חלק מעולמו הפנימי של הגיבור כילד, היא מתרחשת ספק בהקיץ ספק בחלום. מכיוון שמדובר בחזיון ינקות, באופן טבעי אין לאדם דרך לשחזר את הזיותיו בדיוקנות בגיל כה רך. בהמשך הסיפור מתברר שהסיטואציה המתוארת בו מייצגת בתמצית את המשמעות של העולם שבתוכו גדל והתפתח הגיבור, ואולי משום כך (ולא רק על-פי הסדר הכרונולוגי של הצגת הדברים) היא מוצגת בפתיח באופן הבא:

והנה – פחד אלוהים לנגד עיני! ראתי והנה דמות כמראה אדם, איש בעל שער נורא מאד ומאכלת שלופה בידו עולה עלי לשחטני. מת לבי בקרבי ויהי לאבן. אמרתי נגזרתי, עלה הכורת עלי, ואני בדמי ימי ואלכה בשערי שאול! קבלתי עלי את הדין ופשטתי את צנארי לפי חרב. אף לא לשוא היה פחדי בפעם הזאת, כי באמת שלח השעיר את חרבו בי וישחטני – אך לא מן הצנאר, כי אחז בבשרי ויכרות את ראש גוייתי ופרע עורי ומצץ דמי עד כי כל עוד נפשי בי. צעקתי מנהמת לב ומכאב אָנוש יללתי. **אבותי החיים והמתים עומדים סביב לי ועינם לא תחוס לחומלה עלי ונפשם לא עגמה לקול בכיי**, עד כי חמל עלי שופך דמי ובראותו כי תשש כוחי כנקבה נהפך לבו ונכמרו נחומיו ויגע על פי ויאמר: בדמיך חיי בדמיך חיי! (עמ' קכו)

תמונה זו מעוררת רושם של ילד בודד מאוד בשל העדר תמיכה רגשית מספקת מצד משפחתו. בקרב הקורא האמון על הספרות המקראית, מעוררת תמונה זו קונוטציה לסיפור העקדה המקראי, שבו הסכים אברהם אבינו להעלות את בנו לעולה לשם שמים. בסיטואציה זו מגולמת אידאה עקרונית של מוכנות להקריב את חייו של הילד לטובת האידאל הרוחני-דתי. מחשבה כזו לוקחת למעשה חומרים מוכרים מבית גידולו של הגיבור בעיירה המסורתית והופכת אותם לסמל. בגלל נהייתו של הגיבור אחר המשכילים וההשכלה שבעיירתו הוא נתון בתחושה של איום קיומי כמעט עד הגיעו לבגרות. באקלים החברתי-תרבותי של עיירתו הוקעו המשכילים באכזריות מתוכה, הן בחיי הרוח הן בחיי המעשה. לפיכך עמוק בתוך לבו מציפים אותו החרדות שהוריו יתנכרו לו ברגע שיחרוג מן המוסכמות. תחושה בסיסית זו מסבירה את נטייתו של הגיבור ליפול למשכב בכל פעם שמתגברות בלבו החרדות. על דרך ההיגיון הפסיכולוגי המחלה משמשת מפלט מפני תחושת הבדידות העמוקה שמקננת בתוכו.

ב. חלומות הבלהות של פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911)

בדומה לחלום הקודם, גם חלומות הבלהה של פייבקה משקפים את רושמו השלילי הכולל של עולם האבות על עולם הבנים. פייבקה הוא בן למשפחה יהודית המתגוררת בקרב אוכלוסייה של גויים בתוך סביבה כפרית. חלומותיו מראים את כמיהתו אל הקשר התמים והספונטני שקשר עם הטבע, ואת מצוקתו הנפשית נוכח מערכת היחסים שנכפתה עליו בחברה הדתית באמצעות נציגי הממסד הרבני. מתח ניגודים זה הוא תמצית הקונפליקט הטמון באישיותו ומתפתח עד כדי מצבי טירוף. החלום הראשון נחלם בלילה שלאחר ביקורו של חסיד בבית הגיבור. לפי המסופר, באותו היום ביקר את פייבקה חסיד אשר עורר בלבו השתאות ויראה בעצם לבושו הקודר והמסתורי, ומתוקף הגדרתו כ"שליחו של האלוהים" (שקד, תשל"ו). החסיד צבט את לחיו באצבעות צהובות המדיפות ריח סמיך של טבק, ואחר כך זקר אותן באופן שמביע אי-נחת מהתנהגותו וממעשיו. אחיזתו של החסיד בפייבקה עוררה בו שאט נפש של ממש והרגיזה אותו, והא לא העז להתקומם ולהתנפל עליו. באותו הלילה הוא חולם את החלום הבא:

בלילות ההם ראה בחלומי המון אצבעות קרות, צהובות ודקות, שלוחות אליו לעשות לו רעה, וריחן הזר, ריח חריף, מתקתק-מריר, שם מחנק לגרונו. ("יום הדין של פייבקה", עמ' קיט).

מדרך הצגתה של התמונה, מצטייר בחלום הד לרשמי הביקור המבעית של החסיד. האצבעות השלוחות לעבר צווארו של הגיבור הן הפרט העיקרי הממלא את החלום כולו. בהקשר הכולל של הדברים מייצגת תמונה זו את האימה שמתפתחת בלב הגיבור כלפי הממסד הרבני. תחושת המחנק שבגרונו מסמלת את קשייו הנפשיים לאורך כל הסיפור לספוג ("לבלוע" בלשוננו) עלבונות ותוכחות מפני באי כוחו של העולם הדתי. מבחינה זו משמשות האצבעות כרמז מטרים לרושם העכור שיותירו בו שרשרת של מצבים מעיקים ומביישים מצד היהודים מן העיירה הסמוכה לכפר מגוריו. החלום השני משובץ בתוך תיאור מרוכז של יומיים. בפרק זמן זה מתוארים מסכת ההכנות למסע רגלי של הנער הכפרי ואביו לקראת יום הכיפורים, והתרחשות הדברים ביום שלאחריו. היציאה למסע מן הכפר הגויי לעבר בית הכנסת שבעיירה היהודית מלווה אצל פייבקה מלכתחילה בחששות כבדים מפני קדושתו של היום הזה ומפני נציגי הממסד הרבני. כפי שמשמע מתוך הכותרת של הסיפור ("יום הדין של פייבקה"), מבחינתו של הגיבור מדובר ביום מכריע בחייו מפני שמבחינתו ביום זה עתיד גורלו להיחרץ. המסע עצמו מתנהל מתוך ייסורים ועגמת נפש מרובים. בני העיירה היהודית מקבלים את פניהם של הגיבור ואביו בהערות עוקצניות ומעשי קונדס משפילים ובעצם מלבינים את פניהם ברבים. החלום השני נחלם בבית הכנסת היהודי ביום הכיפורים עצמו: בלילה ההוא חלם פייבקה חלום משונה. בחלומו והנה הוא עץ, הצומח מן האדמה בין שאר עצי היער, ופני העצים כפני אדם. מתוך כך הוא רואה את אניסקה העיור, מוכה ופצועה ודם פניו שותת, הולך ובא לקראתו. בידו האחת נושא אניסקה את מטהו הגדול, ובידו האחרת

הוא אוּחַז אָבן (פייבקה הכיר מיד, כי זוהי אותה האבן, אשר בה פגע בן-האלוהים), ומדי פעם בפעם הוא הופך את ראשו לאחוריו, מרמז במטהו הגדול וקורא לפלוני אלמוני, כי יבוא אף הוא לכאן. פייבקה מסתכל יפה במה שלפניו – שם, במעמקי היער, ניצב האלוהים עצמו, לְבֵן כולו כשלג בנפילתו משמיים, והוא חובק אֶל לבו את בנו, ספק צלם ערום ספק בחיתוליו, מעוטף בניצוצות-אש. והנה מתנשא האלוהים מתוך היער, הוא והתינוק בזרועותיו, הולך הלוך ורם, הלוך ורם, וככל אשר יָרום, כן יוסיף להביט בעיניו החודרות עליו, על פייבקה. פייבקה מרגיש כל זאת בלבו ובכל חושיו, ורק בעניו לא ירָאה את האלוהים, כי ערפל כבד מכסה על כל אשר לפניו. מתוך הערפל נראה רק אניסקה העיור הולך ומתקרב אליו במטהו. פייבקה מרתת. רוצה הוא לצעוק צעקה גדולה, אֶךְ קולו נבלע בגרונו. רוצה הוא לעקור את רגליו ולהימלט על נפשו, אֶךְ אֵין בכוחו לעשות זאת: עַץ הוא, הצומח מן האדמה בין שאר עצי היער... (שם, עמ' קכג).

מחלום זה מקיץ פייבקה כשכולו מכוסה זיעה, ומוצא עצמו שרוע בתוך בית הכנסת הצפוף בין שאר אורחי המניין. חלום זה חושף לפני הקורא את שאיפתו הכמוסה של הגיבור להתמזג עם היער, הנובעת מתוך המשמעות הכפולה הנודעת ליער בחייו. ברובד הגלוי של הסיפור משמש מקום זה מקור של שעשועים ומפלט. במקום זה הוא מרבה לשחק ואליו הוא חומק בניסיון כושל להתחמק מן המסע הכפוי עם אביו לבית הכנסת. ברובד הסמוי מייצג היער את מבנה אישיותו האותנטית הפרועה. תחום אחרון זה ניכר במעשיו ומסומן מבחינה אמנותית בכינויו. המספר רומז על טבעו של גיבורו באמצעות שמות תואר סמליים כגון: "כפרי" "פרוע" ו"נעזב לנפשו". מתיאור תכונותיו אלו ניתן להסיק כי תמונת הכלאיים של העץ-ילד המופיעה בחלומו משקפת את רצונותיו ונסיותיו של הגיבור לחבור לטבע.

המשכו של החלום מייצג את שורשי הקונפליקט המענה אותו. אל מול שובבותו הטבעית נאלץ פייבקה להתמודד עם חוקי העולם הדתי שנכפה עליו. לעקת נפשו מפני נציגי הממסד הדתי, שבאה לידי ביטוי בחלום הראשון, חוברים בחלומו השני חששות כבדים מפני מיצוי הדין עמו. בדרכו לבית הכנסת הוא שקוע בהרהורים על מעשי קונדס שביצע לא מכבר. המעשה הראשון מתייחס לסולם שהניח פייבקה, והפך למכשול בדרכו של אניסקה (הקבצן העיוור). המעשה השני מתייחס לאבן שזרק בבית הקברות הנוצרי ופגעה בשוגג ב"בן האלוהים". הגם שאין הדברים נאמרים במפורש, הכוונה בביטוי זה לפסלון של ישו המונח על גבי מצבה. בשני המקרים הללו קולל פייבקה על-ידי הקבצן וילדי הכפריים שיינעש על חטאים אלו במדוּחי הגיהנום. החרדות מפני התממשות הקללות ביום הדין מזינות את המראות שבחלום.

בחלומו מפרש פייבקה באופן קונקרטי את המושג "בן האלוהים" כפי שבא הדבר לידי ביטוי בתמונת האל החובק בזרועותיו את תינוקו³⁰². דמותו של אניסקה העיוור הקרב אליו כשמקלו מונף בידו, מרמזת על העברה והחשש מפני הנקמה. הפירוש הקונקרטי של המושג חושף את חולשתו המנטלית כילד, ובעקיפין הוא מלמד על עצמת החרדה של הגיבור כילד מפני מימושן של הקלות. במידה רבה ניתן לראות בדמותו המאיימת והרודפת של אניסקה סמל למצבים דומים של איום על עצם הקיום. תחושות כאלו חווה הגיבור למשל במצבים של השפלה חברתית. מצבים אלו ראשיתם בביקורו של החסיד והמשכס במסע לבית הכנסת כשהותקף על ידי ילדי העשירים. תחושת היסוד המאפיינת של שיתוק וחוסר אונים אל מול האל ואל מול בני העשירים מיוצגת בחלום באופן סמלי באמצעות שיתוק מיתרי הקול.

תחושת הבדידות והעלבון העמוקה של פייבקה מתעצמת למחרת יום הדין, כאשר אנשי המקום שמים את אביו לשחוק פעם נוספת. בסיטואציה זו ממרר אביו בבכי בשעת התפילה במקום הלא-נכון, והגיבור מאבד את סבלנותו ומביע את כאב רגשותיו בחילופי מהלומות עם הנערים השוחקים. לבסוף, בשובו חזרה אל הכפר, הוא אינו מצליח לעצור את תחושת התסכול והזעם שצבר כלפי אביו ומגיע לכלל מצב נפשי חמור המצריך אשפוז.

ניתן לסכם ולומר כי בשני חלומותיו של פייבקה נרמזים מרכיבים שונים המסבירים את התערערותו הנפשית של הגיבור. בתמצית מדובר בחיים בצל מתח עקרוני בין חיי הכפר לבין חיי המסורת. בקונפליקט זה טמונים מצבי אימה מפני האל ושליחיו חיכרונות עגומים של השפלה חברתית. כל התכנים הללו, בחלקם מודעים ובחלקם האחר מחלחלים לרבדים עמוקים, יוצרים הצטברות מסוכנת של עייפות נפשית. לא ייפלא אפוא שפייבקה, שקצרה רוחו מכל התחושות המעיקות הללו, מאבד את שפיותו. כפי שציינתי לעיל, ההצטברות של עגמת הנפש והתסכולים גורמת לכך ביום שלמחרת יום הדין הוא חובט בעצמו מתוך ייאוש מר עד לאבדן החושים והשפיות.

ג. החלום של גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902)

בחלומו של גרשון ("נפש רצוצה") משוקע כחומר גלם אירוע טראומתי שחווה במסגרת לימודיו ב"חדר" שנוא נפשו. אירוע זה הוא חלק ממסכת רחבה של מצבים ואירועים מביכים ומבישים המתרחשים בילדותו של הגיבור ואמורים לשקף הווי חינוך יהודי אופייני. החלום הבא נחלם לאחר שניסה גרשון בייאושו לברוח מבית אביו, ונענש על כך עוד באותו היום על-ידי רבו. במסגרת העונש שהוטל עליו נצטווה לרכב על גבי מגרפה, כשפלג גופו התחתון עירום וראשו חבוש בכובע היתולי. מעמד משפיל זה התרחש אל מול אביו המחריש וחבריו השוחקים לאיד. עוד באותו הלילה, ובמהלך השבוע שלאחריו טורד החלום הבא את מנוחתו:

³⁰² זוהי דוגמה טיפוסית לחלום שבו המראה מושתת על המשמעות הראשונית של המילים, וראו על תופעה זו בהקשר של מקרים טיפוליים בתוך: פנחס נוי (1999, עמ' 173).

ובחלומי – אני ערום ועריה בתוך קהל של מחותנים ומחותנות מקושטים שנתאספו לחתונה ; פרילי בתוכם, והיא שלובת זרוע עם גולדה תעבור. עוד מעט ותביט בי בעֵטיה של גולדה... ואני איני יודע אנה אוליך את חרפתי? רגלי אינן יכולות לילך... ("נפש רצוצה", עמ' יב).

החלום קושר יחדיו שני סוגים של זיכרונות אישיים בעלי רגש משותף של השפלה ותבוסה לכלל תמונה חזותית אחת. כנרמז למעלה, יש לשער כי חלום זה משקף בדרך מוסווית את רשמי האירוע הטרואומטי שחווה באותו היום ב"חדר". לפי פירוש זה, הסיטואציה המקורית המבישה של העירום בפרהסיה ב"חדר" מועתקת אל סיטואציה משפחתית של ליל כלולות. סיטואציה זו טעונה אף היא עבור גרשון בחוויה מרה של תבוסה. על-פי דברי המספר, התאהב גרשון בילדותו המוקדמת בבת-ודדתו הקטנה פרילי בחתונה משפחתית. באותו הערב נחל אכזבה קשה כאשר פרילי לגלגה על האופן שבו חולל ברחבת הריקודים. שתי קונוטציות אלו מתיכות יחד בחלום תחושת יסוד של השפלה. מפני כאביו הפנימיים מנסה גרשון לחמוק מן המציאות המכאיבה ורוויה השפלות שבה חי אל הפנטזיות ואל החלומות בהקיק: "החלומות היו עולמי, והעולם – חלומי הרע...". (שם, עמ' לג).

אמירה זו מצביעה על כך שגרשון נגרר אחר מצוקתו הפנימית המעסיקה אותו גם במצבים של ערות. ממובאה זו ניתן ללמוד על הנטייה הנפשית של גרשון לשקוע ברגעי המשבר המרובים שלו לתוך עצמו ודמיונותיו כדי להתגבר על התחושה העמוקה של תבוסה. במהלך הסיפור מתברר כי לכל אורך חייו נסוג גרשון אל עולם הפנטזיות כדי לפצות על שברונו האמוציונלי. נטייה נפשית ארכאית זו גוברת ככל שמתרבים ההתרחשויות המכאיבות בחייו, עד שנוצרת סכנה של הצפה רגשית של החומר הלא-מודע. בסיום הסיפור מביע גרשון את חששותיו מפני מצב כזה: "רוצה אבא כך – יהיה כך. כפוף ונכנע אני לרצונו... אך בקרבי נפשי הרצוצה בוקעת, חותרת ובוקעת לרצוני **ושלא לרצוני**..." (שם עמ' נ, ההדגשות שלי).

חששותיו של גרשון מפני איבוד שליטה עולים בקנה אחד עם מצבי נפשו העומדים בסימן של היסחפות גוברת והולכת אחר דמיונותיו. אף שאין הדברים נאמרים במפורש בטקסט, מובלע בתוכם חשש משותף של גרשון ושל המחבר המובלע מפני קריסה של העצמי. סכנה זו פירושה שהתכנים הלא-מודעים שמופיעים בפנטזיות שלו ובחלומותיו עלולים להשפיע על יכולתו לחשוב באופן רציונלי ויחבלו ביכולת שלו להפריד בין דמיון לבין מציאות.

3.5.1.2 חלומותיהם של מבוגרים

באופן טבעי חלומות בגילאים שונים מזמינים הופעתם של תכנים שונים. כפי שאראה להלן, בחלומות הלילה של הדמויות המבוגרות מופיעים בצד רשמי הילדות עקבות של חוויות מן המציאות הבוגרת. בדומה לחלומותיהם של הילדים, אלה כן אלה משמשים בידי הסופר כחומר גלם שמתוכו ניתן להסיק על הגורמים הלא-מודעים המזינים את מצוקתה הנפשית של הדמות.

א. החלום בהקיץ של ר' הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903)

בחלום זה נחשף הקורא לקונפליקט העיקרי בחייו של רבי הניך, קונפליקט הקשור לעניין התרתה של שפרה מעגינותה. שפרה היא בת-דודו ובת-גילו ובעיקר מושא אהבתו הכמוס מאז ימי ילדותו ועד ליום שבו התבשר על מות בעלה. מעבר לקשיים הצפויים בהתרת אישה מעגינותה³⁰³ מתווספים משקעי העבר ללבטיו של רבי הניך. מסיבות אלו, ומתוקף היותו גבר אלמן פנוי לנישואין, הוא מפקפק ביכולתו לשמור על יושרו המקצועי בעניינה. כל אלה משמשים כנתוני רקע המסבירים מדוע שקע בעילפון מיד עם קבלת ההודעה על מות בעלה של שפרה, גדליה הרצבין. במצב זה של טשטוש חושים הופיע לנגד עיניו החיזיון הבא:

ים... חיות קטנות עם גדולות. הים מתהפך לניר נאה, שיבליים כפופות וישרות... והחיות לא חיות הן אלא בני אדם. קלסתר פניהם דומה לשל גבריל'קה! השיבליים הן חרבות, חניתות, קשתות, ארונות ספרים, מצבות. גבריל'קה מניף חרב על מצבה, המצבה נופלת... מת קם לתחיה!...לא מת, שני מתים, אחד, היא, שפרה, ואחד – הוא בעצמו... אבל הוא אינו "הוא" הוא אדם אחר, הוא גדליהו הרצבין...ומי שהיה גדליהו הרצבין קרב אליו, עטוף בתכריכים והניעו בשכמו לעוררו... והוא התעורר והתחיל בוכה ובוכה, ולא ידע לתת חשבון ברור לנפשו. ("ניצוץ קדוש", עמ' מט).

על רקע הדילמה הנפשית שבחיי המציאות ניתן לפרש חלום זה כמייצג את המאבק העקרוני שבחיי הגיבור, הנאבק בעניינה של שפרה בין תשוקותיו להגיונו. חלקו הראשון של החלום מתאר באופן מוסווה את המאבק בין היצר לתרבות. מאבק זה מיוצג באמצעות הים ההופך לשדה חיטה שמצויות בו חיות אשר מתבררות בהמשך כבני אדם. על רקע תיאורי ילדותו של הגיבור בפתח הסיפור ניתן לראות בחלום ביטוי לכמיהת הגיבור לשנות ילדותו המוקדמת. בשנים אלו נהג הגיבור לשחק עם חבריו (ובהם גבריל'קה) ובכך לתת פורקן לדחפים "חייתיים". תמונה זו של ים השיבולים ושל החיות מצפינה בתוכה גם משמעויות ארוטיות. משמעויות אלו קשורות לאופן שבו שיחק באותה התקופה משחקים של נישואין וזוגיות בחיק הטבע עם שפרה. על-פי המסופר, בתוך "ים השבליים" נהגו השניים לטוות חלומות פיוטיים על חיי נישואין. בחיק הטבע ובעזרת דמיונו הפורה הפכו השיבולים לחרבות, לחניתות, לקשתות, לארונות ספרים ולמצבות.

כל רצף הפרטים הללו טומן בחובו משמעות סמלית של תחנות משמעותיות בחייו. החרבות, החניתות והקשתות מסמלות את משחקי הילדות שלו בחיק הטבע. מול התנהגותו המשוחררת וחסרת המעצורים מייצג המעבר מכלי הזין אל ארון הספרים ואל המצבות את השינוי הדרמטי שחל

³⁰³ . בתקופה זו של ראשית המאה העשרים, בשל ריבוי מלחמות ופגעים ומיעוט אמצעי תקשורת, הרבו חכמים לעסוק בענייני התרת עגינות. רבים מביניהם היו נתונים לא פעם בדילמות קשות בנוגע להוכחות שברשותם למותו של הבעל.

בנעוריו, כאשר אולץ להיפרד מחיי הכפר לטובת חינוכו המסורתי בעיר. במישור הנפשי מדובר במעבר חד ממשחקים רוויים בתשוקות ויצרים אל חיי התבונה המיוצגים באמצעות ספרי הקודש. המצבות גם מייצגות את הפרידה משפרה שנכפתה עליו באותה התקופה, פרידה שהובילה לנישואיה עם גדליה הרצבין. החלום מתאר אפוא את הכאב שנגרם לרבי הניך בתהליך שבו הפך מנער מלא שמחת חיים ל"מת-חי". בהקשר זה ניתן לפרש את ההחלפה המתרחשת בחלום בין דמותו שלו לבין דמותו של בעלה המנוח גדליה הרצבין כעיבוי של משמעויות. מצד אחד מייצג החלום את המשאלה המקורית שלו להיות במקומו של גדליה, ומצד שני את האפשרות שלו לממש את תשוקתו במציאות אם יתיר את נישואיה עכשיו.

נמצא אפוא, כי חלום זה ממחיש בדרך נוספת את עצמתן של המשאלות היצריות שדוכאו, כמפתח להבנת הקושי הנפשי המרכזי של הגיבור. כאמור, החלום נחלם כאשר לרבי הניך ברור כי בתוקף תפקידו כרב העיר יידרש להחליט באופן שקול והגיוני בעניין הראיות למותו של גדליה הרצבין. הקורא, שמתוודע במהלך הסיפור לגעגועיו של הגיבור כלפי שפרה, עומד באמצעות החלום על מלוא עצמתו. העיסוק בהן גם במצב של שינה מסביר את הגזרה שגזר על עצמו רבי הניך ביום שלמחרת שלא להינשא לשפרה לאחר התרתה. בתמצית משקף החלום את חששותיו הכבדים של רבי הניך כאדם רגשן לפעול מתוך מניעים רגשיים ויצריים. למרות מאמציו הנפשיים לחצוץ באופן נוקשה בין תשוקותיו להגיונו הוא נוטה להיסחף אחר יצריו ובשל כך נסחף לאפיוזדות שונות שבהן הוא מתפקד בגבול הדק שבין שפיות לטירוף.

ב. החלום של רבי חנן אבא ("מעלות ומורדות", עגנון, 1919)

את החלום הבא חלם רבי חנן אבא לאחר ששב לביתו מן היריד. בדרכו ליריד איבד את ארנקו ובשובו משם מצא את אבדתו מונחת במקומה. המספר אינו מתאר את מחשבותיו או רגשותיו של הגיבור בשעה שגילה שארנקו אבד לו, אך באמצעות החלום פותח פתח צר אל עולמו הנפשי המודחק באותן נסיבות דוחקות. החלום משמש כבואה לרגשות שליליים שהעסיקו את רבי חנן אבא כשגילה שארנקו נעלם ושיער שנגנב. רגשות אלו, הקשורים לתחושות של נקם ושמחה לאיד, יש לשער שנדחקו לעולמו הפנימי הלא-מודע בשל היותו אדם דתי. מזווית ראייה זו יש לשער שרגשות מעין אלו נתפסים בעיניו כבלתי-לגיטימיים. לפיכך הוצפנו תכנים אלו באופן שלא יוכל להבין את המשמעות האמיתית הגלומה בהן. מנקודת המבט הפסיכולוגית של המחבר המובלע, הניכור של הגיבור לרגשותיו משמש כמפתח פסיכולוגי להבנת התנהגותו הנפשית החריגה בהמשך.

החלום:

נתנמנם לו ר' חנן אבא וחלם חלום משונה. דומה היה עליו שערב שבת היום. הוציאה לו אשתו בגדים לבנים שילך למרחק. נטל את הלבנים ונכנס לקלויז להזמין יי"ש אצל השמש והפקיד כתנתו בידו והלך למקום שהלך. כשחזר אמרו לו כתנתו נגנבה והסוס תפוס ועומד

שם. הלך ר' חנן אבא ונתן עיניו בגנב: הגנב הזה שוכב ככ"ף יונית, חרוך וחלקלק כצלופח, ומשוח בשמן. דומה שאין ראשו עליו. שאל ר' חנן אבא מה זה? השיבו לו: הטילו את הגנב באמבטי של שמן רותח ונחרך. עמד רבי חנן אבא, נהנה ונצטער. נהנה שתפסו את הגנב וענשו אותו כראוי, ונצטער על ההנאה גופא שיש לו ממעשה שכזה. עד שעמד כך בא אדם אחר וצעק: קוליבריס! ("מעלות ומורדות", עמ' ע).

פרטים שונים המופיעים בסיטואציה החלומית שמתרחשת בבית המרחץ מאפשרים לזהות אותה כהתקה³⁰⁴ של פרשת אבדן ארנקו בדרך ליריד. נוסף על הסיטואציה של הגנבה (יש לשער שרבי חנן אבא חווה את האבדן כגניבה) קיימים פרטי דמיון נוספים, כמו למשל סוסו של הגיבור והציפור קוליבריס שפגש ביריד. בניגוד לתיאור תגובתו המאופקת של רבי חנן אבא במציאות משקף החלום רגשות הנאה, צער ואשמה שחש למראה הגנב שבא על עונשו. החלום נותן גם ביטוי מוחשי לפנטזיות נקם של הגיבור אשר ביקש להיפרע מהגנב בשלב שבו חשב שארנקו נגנב ממנו. רגשות אלו מסבירים את הצורך הנפשי להסוות את קיומם, כמו גם את התכחשותו להם, במצבי ערות במציאות. כאשר מקיץ רבי חנן אבא מן החלום, הוא מפרש אותו לפי חומרים המוכרים לו מעולמו. את מראה הגנב החרוך כצלופח הוא זוכר כדג ומפרש אותו כסמל למזל. בהזדמנות זו הוא גם נזכר שקוליברי הוא שמה של הציפור הססגונית שפגש ביריד.

שני ההיבטים האלו של ההתייחסות הפסיכולוגית מול ההתייחסות הדתית נאבקים ביניהם על מקומם ביצירה זו. מנקודת מבט דתית נראה כאילו ביקש עגנון באמצעות נקודת המבט המסורתית של הגיבור להרחיב את האפשרויות להבין חלום רווי סמלים זה. פירוש זה עולה בקנה אחד עם התנהגותו התמוהה של הגיבור בהמשך הסיפור בפרשת "בית המרחץ". באפיזודה זו פרץ הגיבור בשמחה וריקודים לאחר שנגנבו ממנו הבגדים שהיו כל רכושו. מנקודת השקפתו המסורתית, המאמינה ב"עליות ומורדות", נקודת שפל זו מבשרת טובות. מנקודת מבט פסיכולוגית, הכחשת הרגשות עד כדי טירוף מתבררת כנושא המרכזי שבחיו ובחלומותיו.

ג. החלום של מושה ("דרך קוצים"³⁰⁵, בארון, 1943)

בסיפור "דרך קוצים" משמש החלום הבא בידי הקורא כמפתח להבנת השיתוק שאחז ברגליה של גיבורת הסיפור מושה. החלום מעוצב כאירוע נפשי רב-עצמה בחייה הנפשיים של הגיבורה, מעצם העובדה שהיא מקיזה ממנו כשהיא משותקת בשתי רגליה. המשמעות הפסיכולוגית של סימפטום זה

³⁰⁴ התקה, או היתק (displacement) – מושג פסיכולוגי, שמתכוון להעברת (התקת) היפעלות או ריגוש מאובייקט או אדם שהאדם חווה אותו במקור לאובייקט או לאדם אחר (על-פי ריבר, לקסיקון למונחי הפסיכולוגיה א, עמ' 239).

³⁰⁵ וראו הערה 4.

מתחזקת מתוקף היותו משולל כל הסבר רפואי. מושה חולמת חלום זה זמן קצר לאחר שילדה את בנה הבכור.

החלום:

תועה היתה כאילו בתוך יער עבות, אשר רק עם דמדומי הבוקר עלה בידה להחליץ ממנו, ואז ראתה לפנייה שביל עם שיחי ורדים מזה ומזה, הבינה כי זאת היא "הדרך הסוגה בשושנים", אשר עליה דובר במכתב-הברכה שקיבלה בחתונתה. ("דרך קוצים, עמ' 74). התמונה הראשונה של התעייה ביער עבות בחשכת הלילה מייצגת את מהלך חייה של מושה עד לנישואיה לנחום. זוהי תמונת ילדה מבוהלת ומבולבלת שחווה משברים קשים: התייתמותה מאמה, פרידה כפויה מדמויות משמעותיות בחייה, שבר כלכלי שבעקבותיו הפכה למשרתת וחיים מרים בצל האם החורגת. מטבע הדברים שאירועים טראומטיים אלו נקשרו בחייה עם תחושות יסוד של חרדה, בהלה ואזלת-יד. לעומת זאת, שלושת המראות הבאים שבחלום: ההיחלצות מן היער בשעות הדמדומים, השביל עם שיחי הוורדים וכרטיס הברכה, מייצגים את השינוי שחל בחייה מאז היכרותה עם נחום.

מוטיב החילוץ מצביע על תפקידו של נחום בחייה כבר בשנות ילדותה המוקדמות, כאשר העניק לה רגעי אושר שחילצו אותה מילדות עשוקה. שיחי הוורדים נקשרים לאותם פעמים מענגות שבהן נשאה על כפיים מעל לשביל דוקרני כדי שתוכל ליהנות מיופיים של שיחי הוורדים שגדלו בחצרו של השכן. הפרט האחרון בחלום, מכתב הברכה, קשור אף הוא בעקיפין לקשר שלה עם נחום. בליל כלולותיה בירך אותה חברו של נחום, שמואל-אליה, שתהא דרכה סוגה בשושנים. באופן זה נקשרים שלושת הפרטים האחרונים לתפקיד החשוב שממלא נחום בחייה. נחום הוא היחיד שנשא אותה על כפיים בילדותה ובבגרותה והשתדל להעניק לה חיים יפים ונעימים בהמשך דרכה.

שני היבטים מרכזיים אלו של ילדות מול נישואין מייצגים את המסר העיקרי שבחלום בדבר השינוי הנפשי החד שנגרם למושה עם נישואיה לנחום. שינוי זה מיוצג בחלום באופן סמלי כתפנית חדה מ"דרך היער" הפתלתלה והחשוכה אל "דרך המלך" המוארת והסוגה בשושנים. התפנית החדה שהתרחשה בחייה היא מרכז הכובד של החלום ולכן מסבירה בעקיפין את הקושי הנפשי שלה להסתגל לתפקידה החדש כאם. כאמור לעיל, חלום זה נחלם זמן קצר לאחר הלידה. באותו הזמן מתקשה מושה, מסיבות שאינן מפורשות בסיפור, להיניק את תינוקה ולהתייחס אליו. עקב כך נפטר התינוק בתוך זמן קצר.

נמצא אפוא, שהחלום מכיל בתוכו רמזים לרעיון מרכזי שלפיו מתקשה מושה להסכים עם השינוי שבחייה. במילים אחרות, למרות התבגרותה של מושה מבחינה כרונולוגית וחרף נישואיה לנחום היא נותרה מן הבחינה הפסיכולוגית כמו ילדה אבודה ביער. באופן זה החלום מסביר למעשה את הגורם המרכזי להתהוות הסימפטום הגופני של השיתוק. כפי שמתברר בהמשך הסיפור, השיתוק

הגופני משרת את הצרכים הנפשיים הילדותיים הבלתי-פתורים שלה. קיומו מאפשר לה לפתח יחסי תלות קיצוניים בבעלה³⁰⁶ ומאוחר יותר לפתח מערכות דומות של יחסים עם בנה וכלתה³⁰⁷. באמצעותו היא משחזרת הן במישור הקונקרטי הן במישור הסמלי, את החוויה המענגת של נשיאתה על כפיים.

ד. החלום בהקיץ של "זלאטקה" ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917)

החלום-הזיה של זלאטקה, גיבורת הסיפור "רוחות רעות", חושף את הפנטזיות המיניות שלה העולות מן הלא-מודע ומתפרצות לבסוף לחיי הערות ללא כל מסווה או הגנה. זלאטקה היא נערה יהודייה ענייה³⁰⁸, יפת-מראה גנדרנית וחולמנית על-פי טבעה, הגדלה בבית דל וקרוע סכסוכים. נערה זו מתוארת כבעלת אופי תוסס וארוטי שמתקשה במיוחד לרסן את דחפיה. נטייה זו מובלעת בסיפור

³⁰⁶ יחסייה עם נחום נושאים אופי של מערכת יחסים סימביוטית, שבאה לידי ביטוי בצורך נפשי לשמור על קשר עין רציף. מבחינה נפשית מדובר בנסיגה לשלב התפתחותי מוקדם בילדות שבו מגיב התינוק בבהלה כאשר הוא מאבד קשר עין עם אמו. השיתוק גורם לה לשבת בעמדת תצפית קבועה שלה ליד החלון. ממקום זה היא משקיפה ללא הרף על מעגל של בתיים ("העיגול"), שבו מתרכזים כל החיים בעיירה. בסיפור יש תיאור משוכלל של נטיותיה הנפשיות הסימביוטיות: "רע היה זה כאשר נחום, לשם סידור עניניו, יצא והלך, והיא באין זוטיה הזקנה איתה, נשארה פה לבדה. כל זמן שהוא נמצא ב'עגול', בחוג ראיתה, נלותה אליו, כביכול, והיתה אתו. היא באה עד לחנות הצבעים, התעכבה לפני בית הסגר, ועמדה וחיכתה בסבלנות עד שעשה את חשבוננו עם האופה ויצא ונגלה שוב לפניו. אבל קרה אשר הוא בא לאחת הסמטאות ונשתתה שם ולא שב ואז ירד צלמות עליה. 'העגול' שמנגדה נתרקן ואבדה לו ממשותו, והיא נקועה מן ההויה, צנחה ונפלה לאחוריה כצמח שנתלש. ורגש התמוטטות תקף אותה, ... אבל אז בא נחום והושיט לה את קו האור שבעיניו, והיא נאחזה בו ושבה לשייווי משקלה" ("דרך קוצים", עמ' 77). מבחינה פסיכולוגית מדובר בנסיגה מנטלית לשלב התפתחותי מוקדם הנמשך מן הלידה ועד גיל שנה וחצי לערך. בשלב זה אין לילד ידיעה שהחפץ או האדם קיים כאשר הוא נמצא מחוץ לשדה ראייתו. המספר מתאר כיצד השיתוק גורם לה מבחינה פיזית להינשא על כפיים ולשחזר את החוויה המענגת עם נחום: "בערב, כשזוטיה באה לנער את מצעיה, הוציא [נחום] אותה מן המטה והעבירה בזהירות, כמו לפנים דרך שביל הקוצים, אל הספה. 'על כפיים אשאך' אמר לה פעם, בהיותם בבית היער, והנה נשא אותה על כפיים" (שם, עמ' 76). בהקשר הכללי של הסיפור מדובר בשחזור של חוויה ראשונית שמושה צמאה לה והודחקה מפאת מגבלות התודעה.

³⁰⁷ הסימפטום גם מונע ממושה מאוחר יותר להתמודד עם חוויית ההורות גם עם בנה השני בנימין. מכיוון שאין היא מסוגלת לגדל אותו הוא נלקח ממנה בילדותו אל קרוביה של האם החורגת, וחוזר אליה בגיל שבו הוא כבר יכול לסייע לה. ההמשכיות מאב לבנו במישור הפסיכולוגי באה לידי ביטוי גם במישור הקונקרטי. קודם כל בעיסוק בצילום, שעובר מאב לבנו ומסמל את ההמשכיות שביניהם בחינת לפיד שהאב מעביר ליורש. במישור הפסיכולוגי הוא מטפל בה באותה המסירות שבה טיפל בה אביו יחד עם אשתו. הוא רוכש עבודה כיסא גלגלים כדי להגביר את יכולת נייודתה, אך מסייע אותה ברכות ובמסירות באופן שעונה על הצורך הנפשי שלה להינשא על כפיים.

³⁰⁸ לעניין השפעת הוויית העוני והדחקות על חייה הנפשיים ראו 3.1.1.2.

בתיאור מצבה כשהיא מוחזרת בכוח לביתה בידי אחיה מהחלקה על מימי הנהר הקפואים.³⁰⁹ באחת מן האפיזודות הללו, החוזרות ונשנות, נשענת זלאטקה על החלון בליל מושלג ומרגישה דחף גובר לברוח מן הבית. רגע לפני הבריחה והתפרצות הטירוף מתאר המספר את הפנטזיות הארוטיות שלה כהזיות באופן הבא:

מפינה נעלמה, ממחבוא עצים עתיקים ועבותים, ממקום קברות-התאווה של הקדושים החוטאים, נשים ועלמות מגיחות בחבורה, כולן ערומות כביום הינלדן, יוצאות להחליק על-פני קרח הנהר. נשים אלו, שדות ורוחות כולן, פורעות את צמותיהן הארוכות, מבהיקות לאור הירח בלובן שדיהן, יוצאות סיעות-סיעות ומסתובבות במחולת-מחניים, בוקעות בקיעים בקרח, טובלות בשרן הצח והאדום במים הקופאים, שולחות לשונות ארוכות לעומת העיר וצוחקות צחוק פרוע. ושם, במרום חומת-האבנים הגבוהה של בית-הנזירים, מתגנבים ועולים נזירים חרדים, לבני פנים וצמאי חטא, מטפסים בלאט, מתרפקים על אבני החומה ברעד אברים, זוקפים צנאר ומטים אוזן לראות ולשמוע... ("רוחות רעות", עמ' קיג).

התיאור כולו כמוהו כשקף מוגדל של דיוקנה המשולהב של זלאטקה עצמה, כפי שהוא מתואר קודם לכן בידי המספר. התיאור הקבוצתי הזה מקפל בתוכו סימני היכר מובהקים שלה כגון שערה השחור, האסוף בצמה ארוכה, כותנתה הלבנה והפרומה. ההיתק של אישיותה האינדיבידואלית לקבוצת הנשים כמו בא להצביע על עצמת תשוקותיה. עצמה זו באה לידי ביטוי גם בתכנים עצמם, הטבולים בסממנים מובהקים של ארוטיקה, פיתוי וחושניות. מזווית ראייה זו ניתן לפרש את חריצת הלשון של הנשים כלפי העיר, חומותיה ונזיריה כקריאת תיגר על מערכת הגבולות והכללים הנוקשים של התרבות. במילים אחרות, הפנטזיות שופכות אור על קונפליקט נפשי עקרוני של זלאטקה בין יצר לבין תרבות. לכל אורך הדרך היא נלחמת על חירותה ועל זכותה לעשות מעשים בהתאם לנטיות לבה. כל העת היא מנותבת על-ידי דחפים ותשוקות, וההזיה משמשת בסיפור זה ככלי אמנותי לעיצוב המאגר הפנימי המפעפע בתת-מודע שלה. לבסוף, כשהמערכת הנפשית שלה קורסת תחת העומס, היא פורצת אל רחובות העיר, מתפלשת בשלג, פורמת את שמלותיה, תולשת את שערותיה ומתחננת על נפשה בפני זרים כנערה נוצרית. מבחינת הפונקציה האמנותית והפסיכולוגית מקבלת ההזיה מעמד של מצב נפשי פנימי הפורץ ללא בקרה אל המציאות החיצונית. התוצאה היא תפקוד לקוי במציאות, המוביל אותה לאשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי.

ה. חלמו של ירמיהו פייארמן ("בחורף", ברנר, 1903)

³⁰⁹ בהקשר זה מבליט המספר את אי-שהקט הארוטי השופע מהתנהגותה: "היו מביאים אותה אף הבית הקטן בעל-כרחה – כולן משולהבת, פרועה וסוערה. מעילה העליון פתוח, תלתלי-ראשה השחורים פזורים על מצחה, לקייה לווהטות ובעיניה האפלות אש זרה בוערת" ("רוחות רעות", עמ' קיב).

החלום הבא משקף את משאלתו הכמוסה והגלויה של ירמיה, גיבור הסיפור ב"חורף", להיות לאִתָּר. שאיפה זו נובעת מן הלחצים למצוינות המופעלים עליו בבית אביו וגורמים לו לבעיות נפשיות. (כהן, תשל"ב, עמ' 145). למרות מאמציו של הגיבור לרצות את אביו ולהצליח אין הוא מסוגל לכך בפועל. ירמיהו חולם חלום זה כשהוא שרוי על ספו של טירוף, לאחר שנכזבו רוב מאמציו לנסות ולהגשים עצמו במקומות אחרים.

החלום:

הייתי נוסע באיזו דרך... המסע רועש, סוער, עובר ימים ונהרות, הרים ובקעות – ואני בתוכו... העגלה מלאה אנשים: אבי, בָּרִילָה, אחי הקטן, עובדיה, קליינשטיין. והנה התחנה. קור מתפרץ מאיזה מקום. הכל יורדים. העגלה מתרוקנת. הירידה שווה איזה דבר מעכב. "הוי בטלן! – גוער בי אבי, פטרן! ... מפני מה אינך יורד אתה? רד! מצא חן בעיני כלות!" – זו לשונו ממש ואני עונה בגאון: "לא מעלמא הדין!... בארץ אשכנז זו, שאני הולך אליה עמה, יש פרידריך ניטשה ולו שפם עבה, וגם לבוריס שפם כזה!" – וכעבור רגע חולף המסע, ואני נשאר בבית הנתיבות, נמק מצער, עד שהיו עיני לאבן ולבכות לא יכולתי, ואני מתגאה בהכרתי, כי איני בוכה... והנה קול בכי... זה קול אמי היושבת בפניה ומורטת נוצות... החושך מתעבה... הכל מתהפך... ריקות ושממה... הקונדוקטור שואל לכרטיסי... "קונדוקטור! – צועק ר' חנן – נתן – עובדיה! אסור לנסוע בלי כרטיס... עבירה גדולה!"... פלאי פלאים! הקונדוקטור הוא חצי רב וחצי בורסיף... "אוי, אוי – אני גונח מעצמת מכאובי – רגלי מושמות בסד... אסורות בתלתלים... אוי מה היה ליי מי זה מושכני?"... "סע לבדך!" – גוזר עלי נער שומר הדרך, המחזיר נס ירוק בידו. "חוטמך מעכב"... אני אוחז בו... אוי, הלא זה היא... מה לי ולך? – כרטיסך! – צועק בורסיף ומכני בראשי. אני מתנשא לקום עליו ושוקע בתהום. ("בחורף", פרק כח, עמ' 249–250).

התמונה הפותחת של המסע המתנהל בחלום מייצגת לדעת ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) את התחושה הבסיסית של אבדן כיוונים שבה שרוי הגיבור. החלום נותן ביטוי למתחים המצטברים אצלו בגין אותה התחבטות בלתי-פוסקת וחסרת תוחלת למצוא לעצמו דרך ראויה של קיום אנושי. הגערה של אביו מייצגת את המבטל העקרוני והעויין שרוחש כלפיו אביו. מילדות נוהג אביו להשפילו, לבטל אותו ולהתוות עבורו את הדרך באופן בלתי-מותאם ליכולותיו. הדרישה של האב ממנו להינשא, מייצגת חלק מן הדרישות של האב בתחומים שונים שהם מלכתחילה חסרות סיכוי³¹⁰ בגלל סיבוכיו

³¹⁰ הסיפור כתוב כמבדה אוטוביוגרפי, ומתאר מנקודת מבטו של הגיבור המספר את קשייו הנפשיים בתחום הארוטי: "בכלל, יחוסי אל המין השני היה תמיד בלתי חפשי ובישני. מימי ילדותי ואילך היתה הקריאה: 'עם

הנפשיים. המשך הדברים מייצג את הנטייה הלא-מודעת של הגיבור לנסות בכל פעם מחדש לפתור את בעיותיו הפנימיות במקום אחר. גם במסע זה הוא מקווה לדהור קדימה ולממש את עצמו בקשרי אהבה ונישואין במקום אחר שבו יוכל להיות כמו הפילוסוף ניטשה ויריבו בוריס. בחלומו ניתן לראות בניטשה דמות המייצגת את החיוניות אולי משום שמשנתו הפילוסופית עומדת בסימן חיוב הפעילות חסרת המעצורים. דמותו של בורסיף, יריבו הגנדרן ורודף הנשים, מסמלת את הגילום הארצי של פילוסופיה זו. בדומה לחיפושיו הנואשים במציאות, גם מסע זה שבחלום מסתיים בלא-כלום. גם קול בכייה של אמו בחלום מייצג את אישיותה הרופסת מול אביו שמכבידה עליו את בדידותו.

בסיום החלום מופיעה דמות כלאיים של רב ושל ידידו בורסיף. לדעת רמז-ראוך (1979, עמ' 108), צירוף זה מבטא את המשאלה של הגיבור לעבור מתורת החיים הדתית והסגפנית שממנה ניתן אל אישיותו נטולת הפניות וגדושת חזויות החיים של בורסיף. לדעתי, כהמשך ישיר לגרעין התמטי של החלום, מייצגת דמות זו את הניסיון הטרגי-פוטתי של הגיבור למזג בין סגולות דתיות ומוסריות המיוחסות לרבנים לבין נהנתנות ופופולריות חברתית המאפיינים את בורסיף. שאיפות אלו הן חלק קטן ממצבור רחב של שאיפות סותרות (וראו ב-3.6.2) שאביו מסמן עבורו ושפייארמן אמור להגשים כדי לספק את רצונו.

עיקרו של החלום מגלם אפוא את התסכול שמצוי בשורש המאבק הנפשי המתמיד בין השתוקקותו העזה להצלחות, לבין אי-היכולת הגמורה להגשימן. צירוף מתמשך זה של ניסיונות כושלים מדרדר בהדרגה את מצבו הנפשי לתהום. אף שאינו מגיע לכלל טירוף גמור, כוחות הנפש שלו הולכים וכלים בהדרגה, עד שלא נותר לו כוח ותוחלת לייצר תקוות חדשות. בסופו של הסיפור נראה כי ירמיהו חוזר לנדודיו ולחיפושיו מתוקף ההרגל ולא מכוח התקווה.

ו. החלומות בהקיץ של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904)

החלומות בהקיץ של יעקב אברמזון, הגיבור הראשי של הרומן "מסביב לנקודה", מהווים בבואה נאמנה של הלא-מודע. כפי שהראתי במקום אחר³¹¹, באמצעות הסצנה שמעלה יעקב אברמזון בדמינו, למד הקורא על רגשות האימה ותחושות האשמה הלא-מודעות של הגיבור בשל חריגתו מעולם החדר והישיבה. אברמזון רואה בחלום את תמונת אביו הבודק את ציציותיו ומוצאן פסולות, ואת הרבי ומשמשיו רודפים אחריו וחוסמים בפניו את כל דרכי ההתקדמות. כל האלמנטים המופיעים בתמונה זו מציגים את הקשיים הנפשיים האופייניים לגיבור בתוקף בחירתו לפרוש

נערה! החרפה היותר גדולה. כשגדלתי גדלו גם התרחקותי והתביישותי מן הנשים, - התרחקות והתביישות, שהיו ההפך הקיצוני מקרירות וטוהר" ("בחורף", עמ' 119).

³¹¹ ראו 3.1.4.2 ב'.

מעולם המסורת כדי להיות סופר עברי חילוני. החלום מלמד כי השינוי הפנימי שכה נכסף אליו היה למעשה חסום בפניו על-ידי באי כוח העבר ועל ידי המורשת. התכנים הללו מעוצבים ביצירה כתכנים לא-מודעים, המשמשים בצד מבעים דומים כאחד מן המפתחות הפסיכולוגיים להבנת סבכי נפשו של הגיבור. פונקציה דומה ממלאת ביצירה זו ההזיה הבאה הפוקדת אותו בשבתו בבית העקד: משחק משונה, אכזרי, מקרי, בלי ראשית, בלי סוף; בתוכו – עולמות אין מספר, בלי בינה, בלי תכלית, ראשיתם ערפל, אחריתם אבדון; בתוכם – ארצות כבירות, גויים גדולים, עמים רבים; ביניהם – שה פזורה, עדר נבהל, צאן לטבת; לשה הפזורה – טלאים-ציונים; לאלה – בית-עקד; לו – כסא... ועל הכסא יושב הוא...יעקב בן יצחק אברמזון... ("מסביב לנקודה", עמ' 501).

הזיה זו היא בבואה של הייסורים הנפשיים של אברמזון נוכח המציאות הקשה של הציבור היהודי בגולת מזרח אירופה. התחושה הפנימית היא תחושת איום על הקיום האישי והלאומי, תחושה העולה בקנה אחד עם ייאושו במציאות נוכח שפיכות הדמים בפוגרומים. הפיזור האסוציאטיבי של מחשבותיו מבליט את מצבו הנפשי הקשה של אברמזון, החש חוסר אונים אל מול המציאות היהודית. אזלת היד מלווה גם בתחושה קשה של מיאוס עצמי. אל מול הפוגרומים מתגמדת למעשה המשמעות של כל פעילות רוחנית וציבורית. תחושה זו מובלעת ברצף האסוציאטיבי של מחשבותיו במילים: "בית העקד" ו"הכסא". כאירוניה דקה נרמזת הפעילות הציונית ה"מפוארת" המסתכמת בניהול ספרייה עברית מצומצמת כמו גם פעילותו הציבורית כספרן בספרייה זו. בדומה למצבה הנפשי הנסער של זלאטקה, גיבורת הסיפור "רוחות רעות", גם כאן משמשת ההזיה כאיתות לכך שמערכת ההגנה הנפשית שלו קורסת תחת העומס הנפשי. תחושות המצוקה המבצבצות מתוך תיאור זה באות לידי ביטוי מציאותי בניסיון ההתאבדות של אברמזון מיד אחר כך, לאחר צאתו מבית העקד.

שני מבעים אלו של חלום ושל הזיה מצפינים בתוכם מסר של תחושות אשמה קשות, המציקות לגיבור לכל אורך חייו. הירשפלד (תשמ"ח) קושר את המילים "בית העקד" והכסא" עם משמעויות של עקדה ומשפט המגלמים לדעתי תחושה פנימית קשה של אשמה. במהלך הרומן מתבררים היבטים נפשיים אלו יחד עם גורמים אחרים, כמו למשל רגשי נחיתות ארוטיים, כתנאים נפשיים הדוחפים את הגיבור אל השיגעון.

מכל האמור לעיל משתמע כי הסיפורת העברית שבה דנתי הכירה, בדומה לפסיכואנליזה, בחשיבות של תכנים נפשיים לא-מודעים³¹² כגורמים מנמקים של הפרעות נפשיות פתולוגיות. למעשה, עצם עיצובם של הסברים נפשיים לא-מודעים ושיקופם באמצעות חלומות והזיות מאפשר להניח קיומם של הדים או תפיסות מקבילות בגישה הספרותית ובגישה הפסיכואנליטית. באמצעות מבעים כאלה יוצגו מצבים טראומטיים, רגשות שליליים, משאלות לב כמוסות ותשוקות אפלות. מניתוח החלומות עולה כי החולם מוטרד מנושאים אלו אשר מציקים לו בחלום.

בדומה לחלום הפרוידיאני³¹³, גם בסיפורת חלק מן התכנים הרגשיים המעיקים מוסווים בחלום³¹⁴. הקורא נעזר בפרטים שונים בסיפור כדי לפענח את הרעיונות הגלומים מבעד לביטוי המצונזר שלהם. במקרים רבים נעשית מלאכת הצנזורה על-ידי פעולת התקה או מיזוג באופן שמקשה על הגיבור עצמו לפרש את החלום בכיוון הרצוי. בניגוד לגישה הפסיכואנליטית, לא נמצאה אחיזה בטקסט לסמלים מיניים. כמו כן, מצבי חיים מציאותיים, שתופסים בגישה הפרוידיאנית מקום שולי, מתבררים בחלק מן החלומות כתכנים מרכזיים.

כמו בדמויות בשר ודם, היכולת הנפשית של הדמויות לגלות תובנה לתכנים הפנימיים המעסיקים אותן משתנה. לפעמים ערים החולמים בכוחות עצמם למשמעות חלומותיהם. בחלומות מסוג זה מדובר בעיקר בשיקופם של אירועים מציאותיים. החלום הספרותי בסיפורים כאלו משמש כמעין שופר אנושי ופסיכולוגי להעצמתן של מצוקות קיימות. כך הדבר למשל בחלומותיהם של: פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ) גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון) אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנד) ורבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג). במקרים כאלו הופעתם של התכנים בחלום מחזקת בלב החולמים תובנה מלאה או חלקית לשורש בעיותיהם הנפשיות. במקרים אחרים הדמויות במצבי הערות רחוקים מן המשמעות הרעיונית הגלומה בחלום. במקרים כאלו, כמו למשל של מושה ("דרך קוצים", בארון) או של רבי חנן אבא ("מעלות ומורדות", עגנון), משמש החלום עבור הקורא כצוהר פסיכולוגי להבנת שורשי מצבו הנפשי של הגיבור.

למרות ההבדלים הדקים בין הסיפורת העברית לבין פירוש החלומות והבנתם בגישה הפסיכואנליטית, קיים דמיון עקרוני בעצם ההתייחסות לחלומות ולהזיות טירוף כאל מבעים של התת-מודע. מן הדין לחזור ולהדגיש כי היה זה רעיון מקורי ואנושי להפליא בראשית המאה

³¹² עם זאת מן הראוי לחזור ולציין בהקשר זה (אשר יידון בהרחבה בסיכום פרק זה) כי הסיפורת העברית, בניגוד לפסיכואנליזה, לא העניקה לאפשרות זו חשיבות עליונה על פני הסיבות המודעות. למעשה, גם פרויד עצמו לא שלל קיומם של מניעים נפשיים גלויים בחיים המציאותיים ובמראות החלומיים, אולם באופן חד-משמעי ייחס חשיבות מרכזית להיבטים הסמויים.

³¹³ ראו 1.5.2 .

³¹⁴ ראו הערה 89.

העשרים, בתקופה שבה התייחסו לפנטזיות של מטורפים כאל דברי הבל בלבד. במובן זה נראה כי סופרים ופסיכואנליטיקאים חתרו יחדיו כדי לברר את "ההיגיון שמאחורי השיגעון".

3.5.2 מורשת הילדות המוקדמת והשפעותיה

3.5.2.1 הקדמה

אחת מתרומותיו החשובות של פרויד להכרה בחשיבות הילדות נבעה מתפיסתו הרחבה את המיניות. מנקודת ראות זו הראה כיצד סיפוק או תסכול יתר בשנות הילדות המוקדמות³¹⁵ עלול להשפיע על צורות ההתנהגות של היחיד בבגרותו. בעקבותיו קשרה הפסיכואנליזה על זרמיה השונים בין אירועים אשר התרחשו בשנות הילדות המוקדמת לבין קווי אופי אישיותיים וסימפטומים נפשיים בבגרות. בסעיף זה תידון השאלה באיזו מידה זיהו גם הסופרים העבריים שביצירותיהם דנתי את שנות הילדות המוקדמות כשורש תסביכי הנפש. בסעיף הקודם הראתי כיצד הופיעו חוויות הילדות האומללות בביעותי הלילה של הגיבורים בילדותם ובבגרותם. בסעיף זה אבחן באיזו מידה נתפסו אירועים אלו כמעצבים את מבנה אישיותם וטירופם בבגרותם.

ההכרה בחשיבותה של תקופת הילדות, מציין אבן (1977), רווחה בסיפורת האירופית הראליסטית של המאה התשע-עשרה. דן אלמגור (1973) מציין כי כבר בסוף המאה התשע-עשרה החלה גם בספרות העברית תחייה של סיפורים על תקופת הילדות והנעורים כחלק מן הז'אנר הספרותי האוטוביוגרפי. הוא מציין כי סופרים כש' בן-ציון, שלום-עליכם, מנדלי, פרץ, פרישמן, פייארברג, ביאליק ואחרים פרסמו סיפורים על ימי ילדותם ונעוריהם. לדעתו אין להתעלם מהשפעת הפסיכואנליזה שקשרה בראשית המאה בין השפעת חוויות הילדות על עיצוב אישיותו של האדם. לעומת הספרות מצביע אבנר הולצמן (תשנ"ב א) על מיעוט חשיבותה של תקופה זו בעיני ביקורת הסיפורת העברית של ראשית המאה העשרים. כדוגמאות יוצאות דופן בתחום זה הוא מציין את מחקריו של אלן מינץ (Mintz, 1989) על ילדותו של ירמיה ("בחורף", ברנר) ופרק מתוך המונוגרפיה של נורית גוברין (1982, עמ' 25–57) על שופמן. לנושא זה בקשר ליצירותיו של יוסף חיים ברנר מתייחס גם יוסף אבן (1977, עמ' 96–101).

לדעת הולצמן (שם), שבדק את דרכי עיצובה של תקופת הילדות בסיפורת העברית בראשית המאה, שנות הילדות המוקדמות מעוצבות מתוך עמדת כפולת פנים. עמדה זו נפרסת על פני הרצף שבין תום לפיכחון, בין נוסטלגיה להתרסה, בין אהדה להאשמה. בקצהו האחד של הרצף מוצגת הילדות

³¹⁵ ראו 1.5.2.3 והערה 93. בקצרה אציין כאן כי ההתפתחות המינית הילדית קשרה בין ההתפתחות הגופנית של מקורות ביולוגיים של עונג וכאב (אזורים ארוטוגניים) בשנות הילדות המוקדמות לבין השפעתם על אישיותו של הילד בבגרותו.

כמאגר חיובי של זיכרונות. מנעמי הילדות צרורים בחיקן של חוויות מחיק המשפחה וחיק הטבע. בקצהו השני של הרצף מוצגת החזות הקודרת העומדת בסימן חוויות של חסר ועזובה נפשית. למרות חשיבותו הרבה אין המודל המוצע לעיל מתעכב על הזיקה שבין חוויות הילדות לתסביכי הנפש בבגרות.

מעיון ראשוני ביצירות שבדקתי³¹⁶ ואשר השיגעון הוא חוויות הבסיס המשותף להן, מתברר כי בחלק ניכר מהן נתפסת תקופת הילדות כשורש תסביכי הנפש. רוב רובן של הדמויות המערערות בנפשן גדלו והתפתחו בסביבת חיים אכזרית, אשר חרתה בלבן כבר מגיל רך צלקות נפשיות. על פי רוב סבלו אותן הדמויות מקיפוח רגשי מתמשך שנבע בגלל מצבי שכול ויתמות ובעיקר בגין חינוך קפדני. לפיכך, שני היבטים עיקריים אלו יעמדו במרכז הדיון בחשיבותה ובהשלכותיה של תקופת הילדות.

3.5.2.2 העזובה הרגשית המוקדמת והשפעותיה

א. שכול ויתמות

על השפעתם של מצבי אבדן ופרידה על נפשם של הגיבורים כבר התעכבתי³¹⁷ בדיון על הגורמים לשיגעון בדגם הנפשי. במקום זה הראתי כיצד השפיעו על אישיותה של מושה חוויות של יתמות ובדידות שחוותה משחר ילדותה ("דרך קוצים", בארון, 1943). כמיהתה והיזקקותה הבולטות לחום ולאהבה בגין חסך רגשי זה מסבירים את השיתוק הגופני שאחז בה לאחר הלידה. בדיון הנוכחי אמחיש היבט רעיוני זה באמצעות דוגמה מתיאור חייו של פליגלמן, הגיבור המרכזי בסיפור הקרוי על שמו ("פליגלמן", נומברג, 1905).

המספר מציג בצורה חסכונית את נסיבות התייתמותו של הגיבור בילדותו מאביו. הוא מציין כי ביום מותו של האב החלוש התקוטט פליגלמן עם אחותו על התפוח האחרון שנותר בבית. תמונה זו קושרת יחד את החסר הקונקרטי ואת החסר המנטלי שמאפיין את שנות ילדותו לכלל זיכרון סמלי משותף של חסך³¹⁸. אף שמדובר בתיאור מצומצם, הוא מקבל תוקף של חשיבות מעצם היותו התמונה היחידה מתקופת הילדות אשר עולה בזיכרונו של הגיבור.

³¹⁶ ואלו היצירות: "המעורב בדעת", "לאן?", "הבן האובד", "ליל נדודים", "דמון יהודי", "נדודים", "נפש רצוזה", "ניצוץ קדוש", "בחורף", "מסביב לנקודה", "מעבר לחיים", "אב ובנו", "פליגלמן", "קלונימוס ונעמי", "רוחות רעות", "בית תבנה", "כל הימים", "דרך קוצים", "יום הדין של פייבקה".

³¹⁷ ראו 3.4.2.3.

³¹⁸ סיפור זה משמש דוגמה לסיפורים המציגים ברמז את סיפור היתמות באופן שמאפשר לקורא לקשור בין פרטים אלו לבין ההתערערות הנפשית של הגיבור בבגרותו. דוגמה טיפוסית נוספת היא פרשת יתמותה ושיגעונה של נעמי בסיפור "קלונימוס ונעמי" (בן-גריון, 1909). כפי שציינתי (ראו 3.4.2.2 ד), ברובד הגלוי של

על אף שפרטים אלו תמציתיים מכדי להסביר את אישיותו הכוללת של הגיבור ואת מצבו הנפשי המעורער בבגרותו, הם מעוררים את הרושם של זיקה לקשייו הנפשיים בהמשך חייו. מוטיב החסך, היתמות והנטישה מובלע גם בהמשכו של סיפור קצר זה באמצעות חלום בלהות. פליגלמן חולם שהוא משתתף במסע הלוויה ונושא בחושך גווייה מתה ונוקשה. נודע לו באקראי מפי אחד השמשים שמדובר בגופת אחותו. בהמשך המסע, ליד מפתן החנות, נופלת גופת המת מידי ונשמע קול בכי. השמש דוחף אותו להמשיך ולילך בטענה שמדובר בבכי שנוצר מתוך תגובת רפלקס.

אפשר להבחין בחלום זה בבירור בעקבות של טראומת המוות שניחתה עליו בהיותו ילד. על אף שאין הדברים נאמרים במפורש, יש לשער שמתוקף היותו רך בשנים, יתום מאם ובן לאב חולני היו ברשותו כלים מצומצמים להתמודד עם המוות ולהבין את משמעותו והשלכותיו. על-פי ראייה אחרת מבטא החלום את חרדותיו העמוקות מפני מות אחותו כשריד אחרון של מכר ושאר בשר. מכל מקום, שתי אפשרויות אלו מעצבות את היתמות כשורש בדידותו הנפשית בחייו הבוגרים. חלום זה משמש בידי המחבר כחוליה נוספת בתיאור תהליך כללי של איבוד שליטה והתמוטטות.

יחסי הגומלין בין הבדידות שהגיבור נושא מבית הוריו לבין קשייו הנפשיים ליצור קשר משמעותי עם אחרים באים לידי ביטוי לכל אורך חייו. פליגלמן נותר בבדידות עמוקה מבלי יכולת לקשור קשר משמעותי עם הזולת. בגיל שלושים ושש הוא חסר משפחה וחברים, תלוש מזהות לאומית, משולל השכלה מסודרת ונטול השקפה מגובשת. מזווית הראייה של המחבר המובלע, הבדידות הקיצונית של הגיבור מילדותו מובילה אותו בבגרותו עד לקצה גבול השפיות.

ב. חינוך מוקדם מדי

תיאורי הילדות של הדמויות משופעים במידה גדושה של קדרות, כפי שעולה מן החלומות שבהם דנתי בסעיף הקודם ומתהליך החילון (סעיף 3.1.49), שעליו הצבעתי בהקשר אחר. חלק גדול מן הקושי מתייחס לאורח חייה הנוקשה של החברה היהודית המסורתית³¹⁹. סיפורי ההתבגרות שחקרתי

הסיפור נעמי משתגעת מפני שנכזבות תקוותיה להינשא לקלונימוס. ברובד הסמוי ניתן לפרש את העובדה שכל מעיינה של נעמי היו נתונים לקלונימוס בכך שהייתה יתומה מאב ושכלה את אחותה. במילים אחרות, ייתכן שדמות זו, שהייתה לה כמשענת של אב ואח בוגר, לא הייתה תופסת משקל כה נכבד בחייה הנפשיים אלמלא אירועי השכול שהתרחשו בילדותה המוקדמת. טענה זו, אף שאינה נאמרת במפורש, משתמעת על-פי עיקרון אנושי אינטואיטיבי התקף לגבי מערכות יחסים רבים בקרב המין האנושי.

³¹⁹ גישה עקרונית זו תיאר אבנר הולצמן תחת המונח הספרותי "העמדה המשכילית" (הולצמן, תשנ"ב א, עמ' 78). במאמרו הוא מייחס אותה לחוויות שליליות של ילדות שעברו הדמויות אשר התחנכו בקרב משפחה יהודית מסורתית. החינוך היהודי נודע בזכות המאפיינים הבאים: "תפיסה ביקורתית ומוקיעה של היחס לילד; תחושות של חטא ואשמה; עמדה של האשמה והתרסה כלפי ההורים ובמיוחד כלפי דמות האב; הצגה אנטי-נוסטלגית של הילדות כעידן של פחד, כיעור, דיכוי הדחפים הטבעיים, קיפוח ועזובה רגשית" (שם, שם).

מציגים כתכונת יסוד את הדיכוי המופרז של העולם היצרי של הגיבורים בשנות ילדותם³²⁰. עמדה כזו הייתה הבסיס המשותף לתיאורי הילדות שפורסמו כבר בשלהי המאה התשע-עשרה, כמו למשל ביצירותיהם של יהודה ליב גורדון ("המעורב בדעת", 1880), מרדכי זאב פייארברג ("לאן?", 1894) ועזרא גולדין ("דמון יהודי", 1900). במהלך שני העשורים הראשונים של המאה העשרים הגיע עיצובה הפסיכולוגי של הילדות למלוא גיבושה ומורכבותה הפסיכולוגית ביצירות מופת שונות. ההתבוננות המרשימה הזו נחשפת באופן מובהק למשל בסיפורי הילדות של ש' בן-ציון ("נפש רצוצה", 1902 ו- "מעבר לחיים", 1904), ברומן של יוסף חיים ברנר ("בחורף", 1903) ובסיפורו של יצחק דב ברקוביץ ("יום הדין של פייבקה", 1911).

מתוך נקודת מוצא משותפת של ביקורת על המשטר היהודי הקפדני ב"חזר", מצא כל אחד מן הסופרים דרך משלו כדי לעצב את הקשר בין דיכוי הדחפים בילדותו של הגיבור לבין גילויו של דיכוי זה. העולם היצרי מיוצג בסיפורים אלו במגוון אירועים, דמויות, דימויים, מוטיבים ומטפורות. אחדים מן הסופרים תיארו את היצר בדמות הנטייה הילדותית הטבעית לסקרנות. בסיפורים מסוג זה, כמו למשל "המעורב בדעת", "דמון יהודי", "לאן?", מנסים המשפחה והמוסדות החינוכיים לבלום את סקרנותם הטבעית של הגיבורים במאמץ לשמור על השלמות האידיאלוגית של הדת. הגיבורים הנאבקים על שפיותם אל מול אותם נציגים אשר מקהים או משבשים את הבנותיהם, מפתחים שחיקה נפשית מצטברת אשר מתפתחת לכדי תחושה פנימית של אימה הגובלת בטרור. סופרים אחרים העדיפו לעצב את תהליך הדיכוי של דחפים טבעיים באמצעות האיסור שחל על הנאות ילדות. השתובבות, מגע עם הטבע, ותחביבים נוספים נאסרו מכיוון שאינם משרתים את המסלול הדתי הטיפוסי. תפיסה זו משוקעת בסיפורים רבים שבהם דנתי, כמו למשל "מסביב לנקודה" (ברנר, 1904), "נפש רצוצה", "בחורף", "יום הדין של פייבקה" ועוד. בהקשר זה משמש תיאור ילדותו של נחמן ("לאן?", פייארברג) כדוגמה טיפוסית.

כבן למשפחה אדוקה ומיוחסת, נתבע נחמן מילדותו לאמות מידה גבוהות במיוחד של שליטה וויתור. מגיל רך הוא נצטוו להתנתק ולהתנזר מבני גילו ומן הפעילויות האופייניות להם לטובת אידאל רוחני. הוא נדרש על-ידי אביו במפורש לוותר מוחלט על כל הנאה: "אסור לשמוח בני אסור לשמוח בעולם הזה!" ("לאן?", עמ' 49). הניסיון של אביו לבלום בכוח את נטיותיו הטבעיות מבלי למצוא להם ערוצים אחרים של ביטוי גורם לו בבגרותו למצוא ניחומים בהזיות מסויטות. מסקנה זו משתמעת מן האופן העקיף שבו קושר המספר בין ההתרחשויות החיצוניות להזיות הטרור שלו,

³²⁰ יוצא דופן מבין כל הסיפורים שסקרתי הוא הסיפור "אב ובנו" (שטיינברג, 1904). בסיפור זה, שמבליט אף הוא את השפעת הילדות, מטעים הסופר דווקא את העינוג-יתר כמקור הפגימה של אישיותו האגוצנטרית של הגיבור לעתיד. גיבור הסיפור שמואל, שהתרגל לקבל מאמו ומאחיו בקטנותו ובנעוריו כל מה שרצה, מגלה תובענות רגשית דומה כלפי אחיו ונשותיו ולימים אינו בוחל לעשוק את בנו אהרן.

ובאופן ישיר מן האופן שבו הוא מביע מפורשות את דעתו. חוות דעתו מופיעה במקום שבו נחלקות הדעות לגבי מהות שיגעונו של נחמן:

קשה היה לו לסבול עוד את מכאוביו בנפשו פנימה, והמה כבר עברו גבול... זה ימים ושנים הוא מרגיש, כי זר הוא לכל והכל זר לו... הפעם פרצה האש החוצה, אבל מדוע פרצה באופן אשר לא רצה? [...] ובדמיונו עוברים לפניו כל ימי חייו המעטים. **הנה ילדותו**, בחרותו ושחרותו הנה לפניו כל שאיפותיו ותקוותיו, שנשאר קבורות בסתר לבבו. **עניים היו חייו בתענוגים ושמחת בשרים, אבל תחת זה היו עשירים בדמיונות, בחלומות, בחזיונות, בשאיפות ובתקוות.** (שם, עמ' 48, ההדגשות שלי).

בסיפורים אחרים מתואר החסך הרגשי והחומרי כפשוטו, כמו למשל בתיאור התמציתי של ילדותו של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה"): "יעקב אברמזון, שלא טעם טעם של ילדות מימיו, [...] ומעולם לא היו לו בקטנותו לא מיני צעצועים, לא ילדות-חברות ולא משחקים ושאר מעשי ילדות" ("מסביב לנקודה", עמ' 459). הילדות הזו מסבירה במידה מסוימת את העובדה שהוא נשאר יחיד ובודד גם בבגרותו. מתוך הזיותיו של אברמזון כאדם בוגר, מתברר כי אביו הקשה עליו באישיותו הכובלת והמדכאה, אישיות שנשמעה באישיותו שלו בדמות מצפון הרודף אותו ומייסר אותו ברגשות אשמה עד כדי טירוף. על השפעתו המזקת של דמות האב בסיפורים נוספים עמדו מבקרים רבים, כמו למשל דב סדן (1996), אבן (1977), ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) וחיים יעקב קאצנלסון (תשל"ב, 1972). כולם, למעט האחרון, הראו כיצד תופסת דמות האב מקום מרכזי בחייהן הנפשיים של הדמויות הברנריות בילדותם וכיצד מתורגמים הזיכרונות על דמויות מייסרות אלו לרגשות אשם וחרדה בבגרותן.

חלק מן הסופרים בחרו לצייר את הילדות המדכאה והשלכותיה באמצעות ציורי הנוף. בסיפורים אלו באה לידי ביטוי ההתנגשות בין התשוקות לבין הכוח הבולם אותן, באמצעות מתח הניגודים שבין תיאורי הטבע והנוף כמקור של חיות לבין התרבות היהודית המדכאה. על היבט קונפליקטואלי זה ורישומיו הטרגיים כבר עמדתי בציור ילדותו העגומה של בן הכפר פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ). כדוגמה טיפוסית נוספת לנושא זה תשמע ילדותו של גרשון, גיבור הסיפור "נפש רצוצה" מאת ש' בן-ציון. בסיפור זה מוצג הגיבור כמי שנמלט אל חיק הטבע בנקודות שונות של קושי בשנות ילדותו, המתנהלות בצל האווירה הלוחצת של הווי החיים היהודיים. הטבע מעוצב כשופע טוהר וחיוניות, בניגוד חד למסכת הקודרת והשמרנית של כללי החינוך היהודי ואורחותיו. מתח הניגודים הזה מרפה את נפשו המעונה ואישיותו הרצוצה של גרשון, וגורם לו לתחושה מתמדת של תסכול וויתור על העונג כדרך חיים.

לבריחתו הראשונה של גרשון אל חיק הטבע קודמה מסכת ארוכה של השפלות והתעללויות מצד רבו. מצוקה מתמשכת זו משיאתו ברגע מסוים של שובע למרוד ולנוס על נפשו היישר מבית המדרש

אל חיק הטבע כדי לחסות בו. למרבה האירוניה, בסיטואציה זו מתגלה האופי האנושי של הטבע בניגוד לטבעו החייתי של האדם. בניגוד לאופי "החייתי" של המכות, הגידופים וההשפלות מצד האנשים המקיפים אותו, מקדמת את פניו בלבביות העז של שכנתו: "העז הלבנה של שכנתנו הכירתי, פועה ורצה לקראתי – ואני נס כרוצח שנמלט" ("נפש רצוצה", עמ' ז). מבעד לאופיו המרדני של גרשון מתגלה כוונתו הכמוסה להיהפך לגוזל בין עפאי העץ. הכוונה הזו חושפת את הצורך העמוק שלו בקבלת הגנה וחסות בטבע מפני משטר הדיכוי שבחיי המציאות.

בריחתו הראשונה אל הטבע גולשת לשעות הלילה המאוחרות וצובעת את פרטי הנוף המוחשיים בצללי עיים של חורבות. עיים אלו וחשכת הלילה משמשים כמטפורה לצלקות הנפשיות שהותירו בו האפיזודות הקשות שב"חדר". במידה מסוימת משמשת תמונה זו כרמז מטרים למסכת ההתעללות הצפויה לו בשובו אל מקום זה למחרת. כאשר שב גרשון ל"חדר" הוא נענש בפרהסיה באופן חמור ומשפיל במיוחד. בהמשך ההתרחשות משתדל גרשון לנהוג כלפי בעלי הסמכות ביחס של כבוד נימוס, ולהסתגל למוסכמות. למרות זאת מתברר כי הקונפליקט הפנימי בין היצר לבין איסורי ההלכה, שעצמתו החיצונית הוקהתה, שב ומכרסם בו בכל פעם שנגלים לפניו מרחבי הטבע.

המפגש השני עם הטבע מתרחש בשלב בוגר יותר בחייו הנפשיים של הגיבור, שבו הוא מסוגל לשלוט על הדחף שלו לברוח. היצר מוצא את ביטויו בהתבוננות רוויית תשוקה של געגוע אל מרחבי הטבע. לעומתו מיוצגת התרבות היהודית באווירה מדכאה של יום שבת. מבעד לחדר המוגף באפלולית של יום השבת, עורג הגיבור לנוף הקסום של הטבע. התיאור הנלבב של הטבע טובל בנימה חושנית ואקזוטית, המרמזת על ההזדהות של המחבר המובלע עם העולם החושני של גיבורו: היער טובל בשמי תכלת שקופים, הגפנים משתרגים ככובעים ירוקים והתלמים זוהרים בשמש בצבעי הלבן הצהוב הירקרק והאדום. כל המראות האלו שוטפים את אוצרות הטבע באור של לבלוב ופריחה וכמקור של חיות. בתוך לבו של הנוף זוהר הצלב ומכה את גרשון בסנוורים. בניגוד לשבת, כמייצגת את האיסור על העינוג, משמש הצלב כסמל להווי החיים הכפרי והמשוחרר של הגויים, ומרמז על האיום הכרוך בהתמסרות לטבע ה"גויי".

המפגש השלישי של הגיבור עם הטבע מתקיים סמוך להיותו בר מצווה. בגיל זה הוא מעז להתקרב אל הווי החיים הגויי הכפרי המשתרע למטה ומשתכר מיופיו ומעוצמתו. החיים במקום זה מצטיירים כתערובת משכרת של מראות, ריחות וצלילים. הניחוחות העולים מן התירוש, מן הרפת ומן הגן ומתערבבים עם הקולות העולים מן החי גורמים לו לסחרחורת חושים. בניגוד לעולם התורני השמרני, על איסוריו וכלליו הקפדניים, נהנה גרשון לצפות באורח חיים המקורב אל מקורות החיים: ילדים נוהגים בשוורים, גויים שואבי מים ורועים הנוהגים את עדרם. גרשון חוזר לביתו אך ממשיך להתגעגע אל העולם החופשי. מנקודת מבטו של נער יהודי, הנחנק ונאנק תחת משטר הדיכוי של הדור הישן, מקבלת הברכה "שלא עשני עבד" נופך אירוני במיוחד.

כל תבניות הניגודים הללו מעבירות מסר עקרוני משותף ביחס לניכור השורר בין הטבע האנושי לבין החיים על-פי ההלכה. בדומה לגרשון, כל הגיבורים שתיארתי את מסלול התבגרותם סבלו מדיכוי חזק של יצריהם כתוצאה מחינוך מוקפד. למרות העובדה שלא כולם סובלים ממצבים קליניים של טירוף, רובם ככולם סובלים מ"נכות נפשית", שבאה לידי ביטוי בחיים נטולי טעם ונעדרי חיוניות. המצפון המייסר אותם ברגשות אשם והקשיים למלא אחר האידאות הנשגבות מונעים מהם את היכולת לפעול למען אושרם מתוך קשר עמוק אל החיים.

ג. סיכום

כפי שמתברר לעיל, הסיפורת העברית תיארה את תקופת הילדות של הגיבורים המעורערים בנפשם כנושאת בחובה את הרקע לקשייהם הנפשיים בבגרותם. בדרך כלל מדובר במצבים של קיפוח נפשי על רקע חוקי קיום אכזריים בגין מצבי שכול, יתמות, ותפיסת חיים אידאולוגית. ההצטברות של התסכולים, החסכים ורגשות האשמה נתפסת בסיפורת, כמו בתאוריה הפסיכואנליטית, כרקע פורייה לבעיות נפשיות. במקרים רבים, כפי שציינתי לעיל, מדובר בדיכוי היכולות הנפשיות של הדמויות ליהנות מן החיים. במקרים קיצוניים יותר נתפסת הצטברות מופרזת של חוויות שליליות בילדות כמקור איום על השפיות. בדומה לחשיבה הפסיכואנליטית, מתגלה גם בסיפורים שבהם דנתי הקונפליקט הנפשי העקרוני כקונפליקט שבין היצר לתרבות. עם זאת, בניגוד לחשיבה הפסיכואנליטית, אין הסיפורת שבה דנתי מתייחסת לנושא התעוררותו, דיכוי ועיצובו של הדחף המיני בתקופת הילדות.

3.5.3 סיכום

בסיפורת שחקרתי ובתאוריה הפסיכואנליטית ניתן לזהות תפיסה עקרונית משותפת הקושרת בין תת-ההכרה והילדות הקדומה לבין ההפרעות הנפשיות. בד בבד עם השתכללות השפה העברית בראשית המאה העשרים הטיבה הסיפורת העברית לתאר את תהומות נפשן של הדמויות. בעזרת אמצעים אמנותיים מגוונים כגון סצנות הזויות, תיאורים משוכללים של מראות הזיה, תעתועים וחלומות תוארו תכנים כמוסיים בתודעתה של הדמות המשמשים כרקע מסביר לאופייה ולהתנהגותה. כמו כן, כפי שציינתי, ניתן לזהות בסיפורת שבה דנתי מקבילות או הדים לתפיסה הפרוידיאנית כי ילדות עשוקה היא שורש תסביכי נפשו של הגיבור בבגרותו. בכל הדמויות שבמצבן הנפשי המעורער דנתי, מוצגת הילדות כמאגר של חוויות מוקדמות שליליות. במציאות חייהן של הדמויות מתוארת עזובה נפשית בגין יתמות ודיכוי מופרז של נטיות הלב. ביצירות אלו משמשות חוויות אלו כמפתח להבנת חלומותיהם ובעיותיהם הנפשיות של הגיבורים. טירופם הקליני מתגלה כשיאו של תהליך מצטבר של תסכול וחרדות.

למרות הדמיון קיימת גם נקודת שוני מהותית בין הסיפורת לבין התאוריה. על אף גילוי עצמתו של העולם הלא-מודע לא ייחסו הסופרים העבריים חשיבות עליונה לתחושות מיניות. הם תפסו אמנם

את העולם היצרי של הילד כמניע את התנהגותו, אך לא נתנו את דעתם לשלבי ההתפתחות הפסיכו-סקסואלית בשנות הילדות. במילים אחרות, בשונה מפרויד לא זיהו הסופרים את קיומם של אזורים גופניים מענגים כמפתח להבנת אישיותן הבוגרת של הדמויות. ניתן לסכם ולומר כי למרות השוני, גישתם של פרויד ושל הסופרים העבריים הייתה דטרמיניסטית במובן מסוים. הכוונה היא לתפיסה עקרונית משותפת, ולפיה לדפוסי התנהגות וחשיבה יש סיבות לא-מודעות, שניתן להתחקות אחריהן בעזרת תרפיה נפשית או ניתוח אמנותי.

3.6 הסיבות לשיגעון בסיפורת בהשוואה להסברים בפסיכולוגיית הקיום

ביקורת הספרות הבליטה את הזיקה של יצירותיהם של בן-גריון, ברנר ועגנון לקווים מנחים בפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית³²¹. לעניות דעתי, הביקורת, שטענה לקיומן של שתי מערכות

---

³²¹עליזה קלזנר-אשכול (תשי"ד), אבנר הולצמן (1993) ודוד אוחנה (1989) בחנו את השפעת פילוסופיית החיים של ניטשה ושופנהאואר על אישיותו ופעילותו הספרותית של מיכה יוסף בן-גריון. גילה רמרז-ראון (1979), גרשון שקד (1972), עדה צמח 1984 ובעז ערפלי (תש"ס) בחנו לאור גישה פילוסופית זו את עיצוב אישיותו של הגיבור המרכזי ביצירותיו של ברנר ("מסביב לנקודה", "בחורף", "מן הזווית", "שכול וכישלון").

הסבר בעת ובעונה אחת, לא הפרידה לדעתי בין החשיבה הדטרמיניסטית של המחבר המובלע לבין נקודת הראות הקיומית של הגיבור. למרות זאת בחרתי כאן להתייחס אל נקודת הראות של הדמות עצמה, מכיוון שלפי הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית יש לנסות ולהבין את המאורעות מנקודת המבט של המטופל עצמו ולהימנע מהסברים תיאורטיים מלומדים. מבין היסודות שהוזכרו במבוא לא נמצאו מספיק יצירות, המאפשרות לדון במוטיב המוות מנקודת המבט של הגישה האקזיסטנציאליסטית³²².

3.6.1 חופש הבחירה והמימוש העצמי

תקופת ראשית המאה העשרים התאפיינה עבור הדור היהודי החדש בשדה דינמי חדש של אפשרויות למימוש עצמי. תנאי החיים החדשים השתקפו בראי הסיפורת העברית החדשה והתאפיינו בהתמוטטות רעיונית, התפוררות דפוסי מסורת, ומעבר חד ורדיקלי מחיים המעוצבים על-פי הדת לחיי השכלה. במצב העניינים הזה תיארה הסיפורת את רצונן של הדמויות להיפרד מן היסוד הקולקטיבי כדי לממש את שאיפותיהן החדשות. למרות רצונן, לא הצליחו בדרך כלל למצוא כיוון בחייהן החדשים. למעט הצעד הראשוני של מרד בדור האבות, בתפיסותיו ובערכיו לא הסכינו לבחור בדרך חלופית בסביבה אחרת.

בניתוח הסיבות לכישלון ההתמודדות עם חופש הבחירה הקיומית, זנו מבקרים רבים (בעל מחשבות, 1905; אבן, 1977; רמרז-ראוך, 1979; צמח, 1984; ברינקר, 1990; וערפלי, תש"ס, 1992) בנושא דמות המרכז הברנרית. רובם הסבירו שקשיים אלו מקורן, כפי שראינו בפרק הקודם, בשורשי תסביכי נפשו של הגיבור הנעוצים בגורמים לא-מודעים. בגלל תחושות אשם חזקות וחוסר ערך עצמי, רובן ככולן סובלות מתחושת ריקנות המקשה עליהן לשחרר את האנרגיה הנפשית להגשמה עצמית. בצדה של מערכת הסברים זו ברוח הגישה הפסיכואנליטית טענו לקיומה של מערכת נוספת, הנושאת אופי של דגם החשיבה האקזיסטנציאליסטי.

כפי שציינתי לעיל, לעניות דעתי שתי מערכות ההסבר נשענות על שתי נקודות מבט שונות. מעיון ביצירות מתברר, כי מערכת ההסברים האקזיסטנציאליסטית נשענת על נקודת המבט של הגיבור

ברוך קורצווייל (תש"ל) ומבקרים שהלכו בעקבותיו בחנו את זיקתו של עגנון לפילוסופיה זו ולתופעות מקבילות בספרות העולם (ברשאי, 1991, עמ' 24; מירב, 1963). רק מועטים מבין המבקרים התייחסו ליחסי גומלין שבין הסיפורת העברית לבין הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית, ביניהם בעז ערפלי (תשנ"ג ותשס"א), בקשר ליצירתו של ברנר "בחורף", ו"תמול שלשום" של עגנון ומשה לנזמן (1992) בנוגע ל"סיפור פשוט" של עגנון.

³²² ביצירותיו של ברנר וביצירות נוספות מופיע מוטיב המוות. אולם לא מצאתי בהתייחסות לנושא זה הקבלה ברורה לאוריינטציה של הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית. בשונה מגישה זו המודעות למוות אינה משמשת כאמתלה לפעילות אישית או אידאולוגית.

ושל המספר המזדהה עמו. במילים אחרות, גיבורים רבים אינם חדלים מלשאוף ולרקום תוכניות שונות לעתיד מתוך אמונה באפשרויות השונות שבכוח. גם כאשר הם נכשלים נדמה להם שהם מתמודדים התמודדות אותנטית עם מצבי חיים. אולם בעומק הטקסט נראה כי רובם ככולם אינם מסוגלים לפעול באופן בלתי משועבד לתסביכי נפשם ולקשיים שטמונים בשרשי ילדותם.

למעשה כל היצירות שסקרתי, למעט הסיפור "המעורב בדעת", עומדות בסימן הסיבתיות הכפולה: מגמה דטרמיניסטית בעומק היצירה מול עמדה אקזיסטנציאליסטית, המיוצגת על-ידי הגיבור עצמו. כדוגמה יוצאת דופן אציג תחילה את הסיפור "המעורב בדעת". אף על-פי שחופש הבחירה מוצג כאן בצורה פשטנית למדי, כדרכה של ספרות ההשכלה, הרי שבניגוד לכל שאר היצירות מצליח הגיבור להשתחרר מכבלי עברו ולהנות מחופש הבחירה. בהמשך אתייחס לשתי דוגמאות טיפוסיות לתפיסת עולם אקזיסטנציאליסטית של הגיבור מול מחשבת המחבר המובלע הנושאת אופי דטרמיניסטי.

3.6.1.1 המעורב בדעת ("המעורב בדעת", יל"ג)

הגיבור-המספר ביצירה "המעורב בדעת" משמש כדוגמה לתפיסת עולם אקזיסטנציאליסטית, ולפיה יש בידי האדם היכולת הנפשית לממש עצמו חרף הקשיים הנערמים בדרכו. גיבור הסיפור מצליח לבחור³²³ ולהגשים את מטרתו להפוך למשכיל מבלי להיות מושפע מעולם הדעות ומן הקשיים שעורמים בדרכו הוריו ומחנכיו. מנקודת מבטו ומנקודת המבט של המחבר המובלע טבועה בו מגיל רך הנטייה הדעתנית לחשיבה עצמאית:

רבו הימים ויהיו לחדשים. מעט מעט החליתי להתחזק ולגבר חילים. החליתי להסיר פחדי ויראתי ולהביט על סובבי בעינים מאירות ובלב שוקט. מעט מעט החליתי להבין את אשר מסביבי, לדמות דבר ולהבחין בין דבר לדבר; החליתי להפיר פני אבי ואמי ולקדם פניהם בשחוק; החליתי לדעת **בחור בטוב ומאוס ברע**, לשמוח אלי גיל ולהתאונן ולצעוק אם עשו את הרע בעיני ("המעורב בדעת", עמ' קכו, ההדגשות שלי).

נטייה זו נתפסת כגורם הדומיננטי המעצב את אישיותו ומאפשר לו להתמשכל ולמצוא סיפוק

בייעודו החדש כמורה להיסטוריה. תהליך זה, שעומד במרכז הסיפור כולו ומורכב משרשרת של בחירות בדרך אל המטרה הנכספת, מגיע לשיאו הסמלי בסיום היצירה בנשף ייסוד תנועת ההשכלה שנערך בביתו של צבי הירש. לנשף זה מגיע הגיבור שמח וטוב לבב, בניגוד לתחושות של מתח ודכדוך שבהן היה שרוי רוב שנות ילדותו והתבגרותו. חדות החיים נתפסת כחלק מיכולתו הנפשית להשתחרר מסבכי עברו לטובת בחירה ומימוש האפשרויות השונות הפתוחות בפניו. כאמור לעיל, תפיסת עולם זו משוקעת באופן מובהק רק ביצירה זו מבין ארבעים היצירות שסקרתי. ייתכן שהשוני

³²³ ראו 3.1.4.2.

נעוץ בעובדה שיצירה זו נכתבה ופורסמה בשנת 1880. בתקופה זו, שהתאפיינה בתפיסה משכילית מסורתית, בלטה מגמה להציג תהליכים נפשיים כביטוי לתהליכים נפשיים מודעים.

3.6.1.2 נחמן ("לאן?"), פייארברג, 1894)

מנקודת הראות של נחמן ("לאן") כבר מגיל רך מתנהלים חייו בתוך מרחב גדול של אפשרויות בחירה. כבר בימי ילדותו הוא שואף לגדולה ומאמין בכוחו של חופש הרצון להרחיב את טווח האפשרויות המצומצם שלו כיהודי: "הלחם בעד הדת או נגד הדת – ואני הן חפץ אני להיות איש חפשי. לא זאת היא מטרת חיי, להלחם בעד הדת או נגדה... שאיפות אחרות אני מרגיש בלבי ומעשים אחרים הנני מבקש לי בקרב עמי" ("לאן", עמ' 48, ההדגשות שלי). מנקודת מבטו, ניתן להגיע למימוש עצמי אותנטי למרות המגבלות הקיימות.

מנקודת ראות עקרונית של חופש של בחירה ורצייה הוא מנסה לממש את עצמו ולכוון את חייו לקראת תכלית אידאולוגית. כשפג טעמם של לימודי היהדות עולה בו העניין בספרות ההשכלה, ולאחר מכן הוא נאחז בחלום לצאת כמנהיג רוחני ומושיע לפני בני עיירתו. עם שובו הביתה הוא נתפס לציונות כאל תקווה חדשה. גם לבדידותו המתלווה לכל המהלכים הללו הוא מתייחס מאספקלריה אקזיסטנציאליסטית. מבחינתו הוא נותר מובדל מן המטרה ומן הקהל, רק מפני שלא מצא הכרעה אידאולוגית אשר הולמת את כישוריו. הבדידות הקיומית משפיעה מבחינתו לרעה על מצבו הנפשי.

לעומת זאת, מנקודת מבטו הדטרמיניסטית של המחבר המובלע, כל האפשרויות הפתוחות לכאורה לפני הגיבור חסומות למעשה בגלל שרשי תסביכו. משחר ילדותו נתפס נחמן כעילוי בעיני בני משפחתו ובני עיירתו, המטפחים בו את השאיפות לגדולה. מסיבות אלו רוב ימי חייו כל בחירותיו בחיים מושפעות מן הצורך לזכות בתהילה כדי להשביע את רצונותיו ובחירותיו של אביו. הרצון לזכות בתהילה ללא כל תוכן פנימי ממשי מובילה אותו אל העיר הגדולה ואל הנישואין לרעיה החסודה. מצורך זומה ניזון גם ניסיון ההתמשכלות שלו בבית חותנו כמו גם שיבתו לעיירתו הדלה לאחר גירושו, כדי לצאת לפניו כמנהיג רוחני. כל הניסיונות הללו נכשלים מפני שכפי שמציין יצחק בקון (1978 [עמ' 17]), מתחת ל"קליפה" האידאולוגית מבצבצת חולשתו הנפשית של נחמן במלוא עצמתה, חולשה אשר מושפעת מגורמים לא-רציונליים. השקפת עולם עקרונית זו של המחבר המובלע משתמעת גם מתוך המפגש שנערך בין נחמן לבן-עיירתו יחזקאל האפיקורס. בתגובה לשאלתו של נחמן מדוע לא ביצע שינוי גלוי באורח חייו, משיב יחזקאל באופן הבא:

אינני יכול להגיד לך דברים ברורים, אתה אולי תחשוב כי התעצלתי, כי לא היה בי כוח

לצאת, - לא, נחמן, לא ! יכולתי אבל לא יכולתי... גם עתה אינני יודע מדוע... איזה כוח

עצר בעדי... לי נראה אז, כי צריך לתקן את העולם הישן ולא לצאת אל העולם החדש...

העולם החדש, שחפצתי להכנס בו, נראה לי זר עד מאוד... הרגשתי, כי לא בשביל להיכנס

אל אותו העולם החדש עזבתי את עולמי הישן, וככה נשארתי אומלל ואובד, תועה בדרכי החיים ואפיקורוס מקולל ("לאן?", עמ' 97, ההדגשות שלי).

מן המובאה הזו אפשר להסיק על מעורבותם של גורמים לא-מודעים בהחלטותיו, מסקנה המחזקת את התפיסה העקרונית המובלעת בעומק הטקסט, כי רצונו של האדם משועבד לשליטה כפולה – הכרתית ותת-הכרתית.

למעשה מנקודת מבט זו מתבונן המחבר המובלע על חולשתו המנטלית של נחמן במשך כל חייו, החל מכיובי הנר בבית הכנסת בליל יום הכיפורים בילדותו וכלה בדרשה הציונית שהוא נושא בפני בני עיירתו בערוב ימיו. מבחינתו המעבר הרדיקלי שמבצע נחמן בערוב ימיו מדת להשכלה ומהשכלה לציונות, מייצג מבחינות רבות התפרצויות של הלא-מודע הבאות לידי ביטוי לאורך כל הרומן. בגלל התוכן האקזיסטנציאליסטי של השאלות המעסיקות אותו, ועל יסוד ההצהרות המפורשות של הגיבור, הרי רק מזווית הראייה שלו ניתן לפרש את מהלכיו כפרי של מחשבות ובחירות מודעות. מנקודת המבט הפסיכולוגית שבעומק היצירה ניתן לזהות תשוקה בלתי-נלאית שטיפחו בו בילדותו לזכות בהערצה ובהתפעלות, תשוקה שאינה מאפשרת לו חופש בחירה אמיתי.

3.6.1.3 יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904)

בעיני מבקרי ספרות רבים נתפסה דמותו של יעקב אברמזון כדוגמה ומופת לאישיות אותנטית החותרת מתוך חופש בחירה לדרך ייחודית משלה. מנקודת מבט זו תיארו את לבטיו האידיאולוגיים כהכרעה קיומית בין ציונות וסוציאליזם מתבולל, בין חיים למוות, בין שקר לאמת ובין טירוף לשפיות (אבן, 1977, 1984; גילה רמרז-ראוך, 1979; ערפלי, תש"ס). לעניות דעתי, לא הפרידו מבקרים אלו באופן חד בין האופי האידיאי והרוחני של הכרעותיו לבין היותו מושפע ממניעים לא-מודעים.

מנקודת המבט של המבקרים, מדובר בדמות רוחנית אידאלית, הרואה עצמה כבעלת ייעוד, וחפה משיקולים זרים של ממון, כבוד ומעמד. הפכפכותו האידיאולוגית היא פרי התמודדות בלתי-פוסקת עם השאלות העקרוניות של העם היהודי, ושאיפותיו לחלץ את האומה היהודית מן המצוקה הקשה שבה היא שרויה. בניגוד לחבורות שאדיאולוגיות שבעיירתו, המשופעות בגינוני יוהרה ומלל רברבני, מעוצבת דמותו ברומן ובביקורת הספרות כאדם "אמיתי". בתוך הרצף של מסלול הלבטים האידיאולוגי-חברתי מדגיש ערפלי³²⁴ את חתירתו של הגיבור אל אמיתות עומק גם בשאלות חברתיות ואישיות. במהלך הרומן מתודע הקורא להכרעות שונות שהוא מקבל בנתיב החיפושים האידיאי של חייו.

בתחילת דרכו הוא נפגש עם צעירים המייצגים את הציונות הרוחנית שבעירו. בתוך זמן קצר מתברר לו שפעילותם של יצחק רבקה'ש ומנחם מנדיל מתאפיינת בוויכוחים ומעשי סרק הגובלים בשטחיות

וולגרית. מתוך קרבת נפש אידאולוגית של הזדהות טבעית עם עמלים ומקופחי גורל הוא בוחן אפשרויות להצטרף אל החבורה הסוציאליסטית האנטי-ציונית שבעירו. חברים בה צעירים מתבוללים כמו חברשטיין, איידלמאן וחוה בלומין. אלא שגם חבורה זו מעוררת בלבו סלידה בשל התנכרותה לשפה העברית ולרוח היהדות. אברמזון אינו מצליח להזדהות עם אף אחת מן התנועות הפוליטיות והזרמים החברתיים מבחינה אידאולוגית. יתר על כן, הצביון המגומד של האידאה הציונית כפי שהיא מיתרגמת הלכה למעשה על-ידי "בעלי האידאולוגיה" שבעיריתו, גורמת לו להיות נבדל מכל חבורה ולהתיימש מלמצוא בעזרתם פתרון לבעיה היהודית. כשגוברים ייסוריו הנפשיים עקב הכטילות והחלאה שמסביבו ועקב השמועות על הפרעות, כוחותיו אינן עומדים לו והוא שוקע בטירוף.

כפי שרמזו בעז ערפלי (תש"ס) וגילה רמז-ראוך (1979, תשנ"ב א), חלקם הגדול של הקשיים הנערמים בבחירת דרכו נובעים בעצם ממבנה אישיותו הסדוק. הכרעות המצטיירות כאידאולוגיות בשאלות קיומיות אינן יכולות להיתפס כפשוטן בלבד. מבחינות רבות, ועל בסיס אותם החומרים, ניתן לפרש אותן כניזונות מצרכים בלתי-מודעים או בלתי-פתורים. כך למשל מבחינתו של אברמזון הכתיבה היא חלק מן הבחירה שנתונה בידיו ונותנת לו אפשרות נפלאה לממש את עצמו. בגלל חופש הבחירה הוא גם מסוגל מבחינתו לנטוש את רעיונותיו הציוניים ולעבור לפרק זמן קצר לכתיבה ברוסית. אבל עד מהרה מתחוויר לו שהכתיבה בעברית היא כורח פנימי והוא חוזר לדבוק בעברית. הבחירה הסופית שלו בעברית היא בעיניו חלק מן הבחירה העקרונית הבלתי-מתפשרת שלו ברעיון הלאומי. לפי מחשבה זו, גם ניסיון ההתאבדות שלו הוא תוצאה של בחירה שהוא עושה מרצונו כאשר נדמה לו שדעתו נטרפת עליו. מנקודת מבטו גם הקטסטרופה הנפשית קשורה קשר הדוק עם הזדהות מודעת עם "הצער הלאומי".

לכל אורך הרומן קיימים רמזים לכך שחריגותו האידאית אינה יונקת רק מתודעה מוסרית חריפה. מנקודת המוצא הסמויה את הרצון לשנות את המציאות ולהיות כהגדרתו "יחיד הציבור" ניתן לפרש גם כתוצר של הבלתי-מודע. באמצעות הצגת דמיונותיו בתקופת נעוריו ניתן ללמוד שכבר בנעוריו היו לאברמזון משאלות דומות³²⁵: "והוא, הוא האיש אשר קסת הסופר במתניו להוכיח ולנחם לייסר

³²⁴ הדברים מבוססים על פרק מספרו שעדיין לא פורסם ועל מאמרו משנת תש"ס.
³²⁵ בניגוד לסיפור "בחורף", אין ברומן פרטים מתקופת ילדותו של אברמזון המאפשרים לקשור בין שאיפותיו להיות "היחיד הנבחר" בהווה לבין משקעי העבר. אלא שעל סמך קווי הדמיון עם הרומן "בחורף" ניתן לשייך בעקיפין את יומרותו לבית גידולו. על-פי מערכת הסבר זו, מעבר לבעייתיות הלאומית המטרידה אותו קיימת מציאות פנימית מסוכסכת שמסבירה את שאיפותיו. מבקרים שונים הצביעו על קווי הדמיון שבין דמותו של ירמיה פייארמן ליעקב אברמזון, כפי שמסכמת זאת עדה צמח: "בעצם אפשר לומר: אברמזון זה של 'מסביב לנקודה' אינו אלא ירמיה פייארמן של 'בחורף', שנשאר שוכב בשלג אצל גזרי העצים בתחנה, ונתאושש מעט וקם על רגליו ואזר כוח והתחיל לנוע שוב בדרכים" (עדה צמח, 1984, עמ' 144).

ולעודד, לעורר ישנים ולהרעיד הלבבות – עובר בפניהם בראש! רוח ישעיהו השני דובר בו ומילתו על לשונו... " (עמ' 439). בצורך הגלוי בפעילות ציבורית ניתן לראות גם ביטוי עקיף לפנטזיות בלתי מודעות להשיג כבוד וכוח.

מנקודת פירוש זו, הבחירה המחודשת בשפה העברית, שהיא חלק ממבנה אישיותו הבלתי-מתפשר בחיפוש אחר הפתרון הציוני המוחלט, משמשת גם כחלק מעולם פנימי שבו הוא מנהל את חייו לא רק כ"יחיד הציבור" אלא כ"יחיד הנבחר". כאשר מתפוגגות כל שאיפותיו הלאומיות הוא שוקע בייאוש מד, גם מפני שמתברר לו שפעילותו הספרותית בטלה בשישים.

באופן דומה ניתן באמצעות חלומותיו והזיותיו לפרש את פעילותו הציבורית כביטוי עקיף לרגשות חרדה דיכאון ורגשי אשמה. בדמיונו הוא נרדף על-ידי מושאי ילדותו (הרב ומשמשו) והוא מנסה להתגונן מתחושות אשמה אלו על-ידי פיתוח הצורך לשקם ולבנות מחדש את החיים של אותן הדמויות שנשט בילדותו. נטייה זו מסבירה את הצורך הבלתי-מתפשר של אברמזון ליצוק חיים לתוך השברים המתים של העם היהודי בגולה באמצעות הציונות. מכל מקום, לפי השקפה זו חופש הבחירה של אברמזון הוא מדומה מפני שאישיותו הבלתי גמישה ובלתי מתפשרת מעידה על כך שהוא מופעל על ידי רגשות סמויים שכופים את עצמם על בחירותיו.

לטירופו של אברמזון בסיום היצירה שיוו אחדים מהמבקרים, וביניהם גילה רמז-ראוך (1979), תשנ"ב א), בעז ערפלי (תש"ס) ורחל כצנלסון שז"ר (1972) אופי אקזיסטנציאליסטי. מנקודת מבט זו נתפסה אפיזודת הטירוף שלו כביטוי סמלי לאדם המתאבל על מצבה של האומה. במעמד זה הגיח אברמזון מחדרו על קצות אצבעותיו, כשעל ראשו מטהו קשורה מטפחת אפו קרועה להרבה קרעים. לאחר מכן לקח אפר מן התנור וזרק על פניו, התיישב בחדרו כשהוא מניח לצדו פיסת נייר שעליה כתב ושרבט פסוקים סתומים.

על-פי מערכת ההסבר המוצעת כאן, גם בתיאור זה, כמו בקודמו, ניתן להתחקות אחר רגשות כמוסים שמפעילים את התנהגותו של הגיבור. כפי שמציינת כצנלסון-שז"ר (1972), קטע זה, בדומה למובאה הקודמת, מעורר פעם נוספת קונטציה אל הנביאים אשר השתמשו באמצעים סימבוליים כדי להאדיר את רושם דבריהם על השומעים. זהו רמז נוסף לחולשתו המנטלית של הגיבור, שבחר ופעל גם מתוך שאיפה כמוסה ללכת בגדולות. מנקודת מבט זו, האבל נושא עמו משמעות סמלית דטרמיניסטית של התפוררות העצמי בגלל התנפצות יומרותיו. גם כאן ניתן לפרש את מעשיו כביטוי עקיף לתחושת התוהו ובוהו הפנימית. תחושה של עצב ואבדן שמלווה אותו ללא הרף ומשתרבת לחלומותיו ולהזיותיו. על אף שהוא מנסה להתעלם ממנה ולהשקיע את כל מרצו בפעילותו היא משתלטת עליו בסוף חייו.

ניתן לסכם ולומר, כי מכל הטעמים שהוזכרו לעיל, מנקודת מבטו האקזיסטנציאליסטית של הגיבור הוא מתגייס להצלת האומה מתוך חופש בחירה. לכאורה בחירותיו השונות מודעות ומבוססות על

התמודדות אותנטית ואמיצה עם המציאות. לעומת זאת, מנקודת הראות של המחבר המובלע חופש הבחירה הזה מכזב. למרות רגישותו הרבה לאומה, אברמזון פועל תחת השפעתן של שאיפות כמוסות להשיג כבוד וכוח, כמו גם רצון לכפר על הרס הקשרים עם דמויות משמעותיות לו מתקופת ילדותו, שנהרסו בגינו.

3.6.2 ההשפעה של סביבה משפחתית עוינת על האני האמיתי

במרכז הדיון הנוכחי תיבחן השאלה באיזו מידה תפסה הסיפורת את הסביבה המשפחתית כעוינת. סביבה כזו נתפסה כמגדילה את הפער שבין הטבע האמיתי הבסיסי (להלן "האני האמיתי") לבין ה"אני" הפנומנולוגי או "האני השקרי". הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית³²⁶ הבליטה את התרחבות הפער המביא לידי ביטול האישיות בפני החברה ומוסכמותיה, כמקור איום על שפיותו של האדם האותנטי. בהקשר לנושא זה הבליט במיוחד הפסיכיאטר רולנד לאינג את הסכנה הטמונה בתנאים משפחתיים עוינים (לאינג, תשל"ח; Kotowicz, 1997, p. 37). לפי גישתו, תנאים אלו באים לידי ביטוי בכפיית אחידות על הילד, בהתפרצות מתמדת לעולמו, ובדפוסי תקשורת מבלבלים.³²⁷ כל אלו חוסמים בפניו את האפשרות לפתח אישיות אותנטית.

עיון בסיפורי ההתחנכות, הפורסים בהרחבה את סיפור ילדותם של הגיבורים, מחזק תפיסת עולם זו, שלפיה מצבן הנפשי המעורער של הדמויות הוא תולדה ליחסים המדכאים ששררו בבית גידולם החברתי והמשפחתי. תפיסה כזו משוקעת בהרחבה בסיפורים רבים, כמו למשל: "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880), "לאן?" (פייארברג, 1894), "דמון יהודי" (גולדין, 1900), "בחורף" (ברנר, 1903), "נפש רצוצה" (בן ציון, 1902). בצורה מצומצמת יותר מובלעת השקפה זו בסיפורים רבים נוספים, כמו למשל: "בעל-הנרות" (ליפמן, 1903), "מסביב לנקודה" (ברנר, 1904), "יום - הדין של פייבקה" (ברקוביץ, 1911), "רוחות רעות" (ברקוביץ, 1917).

ברוב הסיפורים הללו מתואר עולם המבוגרים כמשטר של דיכוי נטיות הלב הטבעיות לטובת המוסכמות והכללים של החברה היהודית. בדרך כלל מיוצג עולם זה על-ידי אב המשפחה, הרבי ומחנכים אשר מנצלים את חולשתם הפיזית של הילדים כדי לכפות עליהם בכוח את ערכיהם ואת אמונתם. ככל שגדל הפער בין הערכים של המסגרת לבין נטיות הלב של הגיבור מחריפה המצוקה

³²⁶ ראו 1.6.2.2 והערה 112.

³²⁷ ראו 1.6.2.2. כמו כן מן הראוי לציין כי מחקריו של לאינג התבססו בין השאר על דפוסי תקשורת שחקרה קבוצת חוקרים המכונה "קבוצת פלו אלטר" (Bateson, Jackson, Haley and Weakland, 1956), אשר ניסחו את השערת "המסר הכפול". מדובר באחד מדפוסי התקשורת המשפחתיים המכיל ניגודים פנימיים אשר פוגמים בזהות. גרגורי בייטסון (Bateson) תיאר תחת המונח הזה תקשורת בין הורים לילדיהם אשר מלווה בהפעלה מתמדת של איומים וסנקציות כנגד כל פעולה המנוגדת למוסכמות המשפחה. ראו Bateson ואחרים, 1973 [1956]. (המאמר מוזכר גם בתוך אורבך, 1992, עמ' 147).

הנפשית המתפתחת במקרים רבים לממדים של טירוף. דוגמה טיפוסית לדינמיקה כזו באה לידי ביטוי בסיפור חייו של ירמיה, הגיבור המרכזי בסיפורו של ברנר "בחורף".

א. בחורף (ברנר, 1903)

בעז ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) תיאר מנקודת משנתו של לאינג את מאמצי אביו של ירמיה לכפות על בנו את שאיפותיו ויומרותיו החולניות. מגיל רך מצפה אביו של ירמיה שיתעלה מעל לסביבתו כגדול בתורה או כרופא, למרות הנטייה של הגיבור לעסוק בכתיבה. הגם שציפיות אלו אינן הולמות את אופיו ואת כישורונותיו של בנו, מנסה ירמיה להיענות להם באופן מלאכותי. מחשש לאיבוד אהבת אביו הוא נמנע מלממש את כמיהתו לעסוק בכתיבה. למרות ניסיונו לוותר או להטות את נטיות לבו, מתברר בהמשך הרומן כי צרכים אלו ישובו ויתבעו את סיפוקם בבגרותו. כפי שמתאר ערפלי, לכל אורך חייו מתייחס אליו אביו כאל חפץ נטול רגשות. הוא מנסה להטות אותו בכוח להצלחות בתחום המקצועי והחברתי, ומכה אותו או מבזהו ברבים כאשר מתקשה ירמיה לענות על ציפיותיו. כוחותיו הנפשיים הולכים ומתדלדלים ככל כשהוא נותר מחוסר יכולת לעמוד ביעדים המבוקשים והמוסכמים כראויים גם על דעת הכלל. תמצית הטרגדיה האקזיסטנציאליסטית הזו מתנסחת היטב בדברי ערפלי:

מינקותו הוא אכן מורגל לשמש מכשיר למטרותיו האנוכיות של אביו, להפגין כישורים אינטלקטואליים וסגולות דתיות- מוסריות כדי שאביו יוכל לעשות בהם סחורה בבורסה של יוקרה חברתית ושל סיכויים לנדוניה שמנה (כדברי אלן מינץ [Mintz, 1989]). לעולם אינו נידון לפי רצונותיו או לפי צרכיו כשהם לעצמם, אלא תמיד לפי האינטרסים האנוכיים של אביו ולפי "דעת הכלל" או מה שמוצג לפניו על ידי אביו כדעת הכלל. (ערפלי, תשס"א, עמ' 14).

הפער הטרגי בין המציאות החיצונית לפנימית שזור לאורך הרומן כולו, המעוצב כיומן זיכרונותיו של הגיבור. בחלקו הראשון של היומן הוא מתאר את המאמצים שעשה בתקופת ילדותו ונעוריו כדי להשביע את רצונותיו של אביו, המלמד שלום-גציל. על-פי דרכו ניסה להתחבב על אביו באמצעות התקרבות מרבית אל הדת. למרות זאת, מאמציו של הגיבור נכשלים כיוון שאביו מעדיף להסתיר את עונו על פני אושרו של בנו. מכיוון שנעליו בלות הוא מסרב כבר בגיל רך לצרפו לתפילת יום חג בבית המדרש. מסיבות אלו נאלצת גם האם, שאין בידה שמלה ראויה, להישאר יחד עם בנה היחף. כמשפחה ענייה, המוקפת בתנאים של דלות, משקפת אפיוזודה זו דיוקנו של אב, אשר מלכתחילה דואג לתדמיתו יותר מאשר לצרכיו הרגשיים של בנו. ירמיה ממשיך מגיל רך להתאמץ בלימודי התורה והגמרא כדי לבלוט במידותיו ובהתנהגותו על פני חבריו.

ככל שירמיה מתבגר, מתגנבים ללבו ספקות חמורים ביחס למשמעות הדת בחייו. במקביל הוא מנסה להביע את רחשי לבו באמצעות הכתיבה, ולמצוא סיפוק והנאה מסיפורי מעשיות בעברית. בהקשר

זה עולה שוב במלוא חריפותה אישיותו של אביו, אשר מפרש עיסוקים אלו כסטייה חמורה מן התוואי של "תלמיד חכם". אביו, המחשיב מאוד את דעתו של העולם, אוסר עליו באגרסיביות לבטא עצמו בתחום זה, למעט מליצות ספורות שיאפשרו לו להתפאר בכישרונותיו של בנו. אף שהדרמה המשפחתית מייסרת את אמו, אין באפשרותה, מפאת אישיותה הכנועה והמדוכאה, לסייע לו. מסיבות אלו ומתוך אותו צורך פסיכולוגי לזכות בקורטוב של אמפתיה מצד אביו, עוקר ירמיה בבגרותו ללימודי הישיבה.

גם במקום החדש קשה לירמיה להתגבר על החשק לקרוא ספרות חילונית ולשלוח ידו בכתיבה. הצורך החוזר להתאים עצמו לחוג האיזאי החדש מעורר בו הפעם מיאוס עצמי מפאת תחושה עמוקה ומודעת של התנהלות כוזבת, כפי שעולה מתוך יומנו: "תיעבתי את חיי התלויים בדעת אחרים, את "לחם-החסד" את **צביעותי המוכרחת** [...] **רוח הביקורת לא עזבני מעולם ורק קבור היה תחת גל-אפר גדול של מנהגים, דעות וספרים** – ספרים בלי קץ ותכלה. בן-ישיבה רגיל לא הייתי. לגועל-נפש היה לי בהתאסף בני גילי להתאונן על הימים הרעים" ("בחורף", עמ' 139, ההדגשות שלי). כמפלט מן המועקה הוא חוזר ושולח את ידו בכתיבה. בתגובה על כך, ואחרי שנמצאו אצלו כתבים שונים, מסלק ראש הישיבה את ירמיה לביתו בבושת פנים.

לבסוף, כדי להיחלץ מן האווירה הקודרת המקיפה אותו, מהרהר הגיבור באפשרות לעקור לעיר אחרת במטרה לגבש לעצמו זהות וקיום אותנטיים כסופר עברי חילוני. מאחורי אותה מטרה נכספת עולים שוב רגשות האשמה שאינם מאפשרים לו את השינוי המקווה: "**המסוה שהוכרחתי לשים על פני כשהייתי בבית אבותי**, היה לי קשה מאוד, אך אני הצדקתי את עצמי; הרי לא להנאתי אני מצטבע, **אלא לשם מנוחת אבותי**, שאף על פי שהם 'מורדי אור', עם כל זה אין לי הרשות להרעימם ולהרעיל את חייהם". (שם, עמ' 149).

מחשבה זו מתמצתת את משנתו של לאינג לגבי הזיוף החברתי כמקור התפתחות הגרעין החולני באישיותו. לכל אורך חיו מנסה אביו של ירמיה לתמרן אותו כדי שיטפס בסולם החברתי באמצעות תוארי כבוד או מעמד. ניסיונות אלו אינם פוסקים גם לאחר שובו של ירמיה לעיירתו בעקבות כישלונו גם בלימודי הרפואה. גם אז, במקום לנסות ולהגשים את משאלותיו מנסה אביו להתוות את זהותו החדשה כציוני, כדי להציל חלק מתקוות הגדולה שטיפח עבורו. בניגוד לפעמים הקודמות, עייפה בשלב זה רוחו של ירמיה מאישיותו המניפולטיבית של אביו. בעקבות היחס המנוכר של האב לעולמו של בנו ובהעדר יכולת נפשית ואומץ לב לממש את נטיות לבו, הוא מפתח משבר נפשי הנושא עמו סימנים של מחלת נפש קשה.

בעז ערפלי (תשנ"ג ותשס"א) הצביע גם על המסרים הסותרים שבדינמיקה המשפחתית כמקור נוסף לחולשתו של גיבור הסיפור. בהקשר לעניין זה תיאר את רצונו הסותר של האב שבנו יתעלה בחכמתו מעל חבריו ובו בזמן יזכה לפופולריות חברתית, וזאת על אף שמאמציו לכוון את עתידו

כעילוי וצדיק מרחיקים אותו באופן טבעי מחבריו ללימודים. כדוגמה ממחישה נוספת ניתן לתאר את השמחה המעושה שבה מקדם האב את פניו בשוכו לביתו לאחר שהכזיב את ציפיותיו. באורח דומה ניתן לזהות כפל פנים זה גם בדמותה של האם, המבינה לנפשו אך מצדדת כלפי חוץ בעמדתו של בעלה ועוד.

לאור כל האמור לעיל, ניתן לסכם ולומר כי מצוקתו הנפשית של ירמיה גוברת ככל שגובר בחייו הפער שבין האמיתי לשקרי. חייו של ירמיה פייארמן מתנהלים בתוך סתירות בלתי-פוסקות בין שני עולמות אלו ובתוך שדרים מבולבלים, והדבר תואם להפליא את תיאוריו של לאינג על התפתחות הגרעין החולני בצל משטר זיכוי העמוס בשדרים כפולים. כאמור לעיל, דינמיקה כזו מייצגת התנהלות טיפוסית של גיבורים נוספים בסיפורת התקופה. מן הראוי לציין כי למרות שיוכו של דגם חשיבה זה לאסכולה האקזיסטנציאליסטית הוא עולה בקנה אחד גם עם דגם החשיבה הפסיכואנליטי של יחסי אובייקט.³²⁸ מאחר שעיקר הדעת בחיבור זה ממוקדת בדגם החשיבה הפרודיאני הקלסי העדפתי לתאר דינמיקה טיפוסית זו בתחומיה של הגישה האקזיסטנציאליסטית.

3.6.3 הנתק מטעם החיים

הדיון הנוכחי יבחן באיזו מידה נתפסה בסיפורת שבה דנתי תחושת ייעוד ומשמעות כתנאי עקרוני לבריאות נפשית. מחשבה זו מעוגנת בהשקפת עולם בפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית שזיהתה היאחזות במשמעות אידאית כתנאי לקיום אנושי אותנטי (פראנקל, 1982; ורדי, 1988; Frankl, 1962). ויקטור פראנקל טען שהתקופה המודרנית קשורה במיוחד עם חיפוש מחודש אחר משמעות החיים בגלל המעבר מסגנון חיים דתי לחילוני. מנקודת המבט של הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית, משמעות החיים קשורה להתחברות אל הרוח ואל האידאה מתוך עמדה אימננטית.

התבוננות ביצירות ששימשו בסיס למחקר מעלה כי דמויות רבות עסוקות במציאת ייעוד לחייהן. על שאיפות כאלו הצהירו הנפשות הפועלות בסיפורים רבים, כמו למשל: "לאן?" (פייארברג), "דמון יהודי" (גולדיון), "בעל הנרות" (לעוין), "בחורף" ו"מסביב לנקודה" (ברנר). לעומתם טענו מבקרים שונים שהתייחסו לדמות המרכז הברנרית, שהצהרותיה של הדמות אינה עולה בקנה אחד עם מעשיה.

³²⁸ למעשה, התיאור הזה של המתח הטרגי בין היחיד למשפחתו הובא בהקשר זה מכיוון שאינו מופיעה בצורה כל כך בהירה בגישה הפרודיאנית הקלסית, אשר הדגישה בעיקר דחפים של מין ותוקפנות. היבטים אלו קשורים ליסודות פסיכואנליטיים מעצם שימת הדגש בילדות ובעבר כשנים קריטיות להתהוות היסודות הנפשיים. אולם סוג כזה של התייחסות, המציג את הדילמה המרכזית של התפתחות האישיות סביב אותנטיות, מופיע בתאוריות פסיכואנליטיות פוסט-פרודיאניות המכונות "תיאוריות יחסי-אובייקט". אחד המייצגים הבולטים של גישה זו הוא הפסיכואנליטיקאי דונלד ויניקוט (Winnicott, 1896–1971), אשר התייחס בעבודתו לצורך האנושי של הילדים לחזור ולהעמיד את העצמי האמיתי שלהם במבחן בהשוואה לכל דבר מזויף. במצב של בריאות קיים לדעתו טווח סביר של פיצול אשר מאפשר גדילה אישית, אולם במצב של מחלה הפיצול מחריף למידה של שבר נפשי.

גילה רמז-ראוך (1979) ועדה צמח (1984) הצביעו על כך שבמישור הגלוי נושאות הצהרות אלו אופייניות אקזיסטנציאליסטיות טהורות. לעניות דעתי, הצהרות אלו כפופות גם להשפעות לא-מודעות של נבכי הנפש, כמו למשל הרצון לזכות בפרסום, כבוד והצלחה.

בתוך אותה מסגרת כללית של יצירות שבדקתי בולטת המגמה של התערערות כוח ההסבר של הדת ביחס למשמעות החיים. חלק מן הגיבורים מצאו את עצמם בתוך חירות גדולה ומאיימת, שבתוכה ניסו למצוא טעם לחייהם באמצעות הכתיבה. מנקודת מבטם של ירמיה פייארמן ("בחורף", ברנר) ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר) משמש עיסוק זה בראש ובראשונה כיעוד אישי לאומי. מנקודת ראות חתרנית ניזונה הכתיבה של הגיבורים גם מכוח צרכים פנימיים סמויים ובלתי-מודעים, הקשורים למידע המפוזר בטקסט על אוזדות אישיותם, חלומותיהם ובעיותיהם של דמויות היוצרים.

3.6.3.1 ירמיה פייארמן ("בחורף", ברנר, 1903)

ירמיה פייארמן מתייחס בילדותו לכישרון כתיבתו ככלי שיסייע לו להתבלט בעולם התורני: "על החיבור הגדול שאחבר על כל הש"ס וארבעת חלקי 'שולחן ערוך' – אלה עמודי-השיש הגדולים-גדולים, הנוגעים בראשיהם עד לב השמים. ספרי יכונה בשם 'דברי ירמיה', וכבר הצטערתי, מפני מה איני כהן, כי אז הייתי יכול להוסיף 'מן הכהנים' ("בחורף", עמ' 126). כשירמיה גדל הוא מחליף את מטרתו וחותר להקים עיתון חילוני למשכילים, אשר ישמש בעבורם מעין תמרור דרך בתוואי החדש.

הסגנון התנ"כי והקונוטציה לדמות הנביא מרמזים שמעבר לשאיפותיו האפלטוניות לבסס את חייו על ערכים נעלים מסתתר גם רצון אנושי להתחכך עם ההצלחה בחיים. מן הרומן כולו, המעוצב כיומן, מתעורר הרושם שהצהרותיו נתונות להשפעתו של הלא-מודע. למקרא הסיפור מתקבל הרושם כי מאחורי החיפוש של ירמיה אחר דרך חיים שתעניק משמעות לחייו נמצא תמיד הרצון להשביע את רצון אביו. חנה נוה מציינת (1988, עמ' 18) כי ביצירות המעוצבות כיומן הסופר מעצב בדרך כלל דמות של אדם בודד המנסה באמצעות הדיווח למצוא בראש ובראשונה פורקן לרגשותיו. דומה כי גם בסיפור זה, מאחורי החוויה הסובייקטיבית שמעניקה לו הכתיבה כמשמעות מסתמן החיפוש הפתטי אחר הצלחה ותהילה כדי להיות לאביו מקור גאווה. יכולתו הנפשית לאחוז בהגות פילוסופית ממשית בלי "אינטרסים" חובלה כל חייו בידי אביו. כחלק בלתי-נפרד מכוחה של אותה השפעה הוא מנסה לאחוז בכתיבה בעיקר כמכשיר לתהילה. כשניסיונותיו נכשלים הוא מסתפק בכתיבה של פרטים על חייו כקורטוב של נחמה לאישיותו המצולקת.

3.6.3.2 יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904)

בניגוד למעמדה המפוקפק של הכתיבה אצל ירמיה, הדגישו מבקרים רבים (ביניהם עדה צמח, 1984; בריןקר, 1990; וערפלי, תש"ס) את דבקותו של יעקב אברמזון בכתיבה העברית כטעם האידיאולוגי של חייו. באמצעותה קיווה הגיבור לגאול את האומה מצרותיה, ולכן התמוטט כאשר התגלה לו

מעמדה המחוסר אוניס כלפי המציאות. מסקנה זו כמו מתבקשת מאליה נוכח התנהגותו החפה מכל שיקולי כבוד, מעמד ויוקרה, ונטייתו הטבעית לברוח מדוגמות אידאולוגיות. כבר בפתח הסיפור מצטייר יעקב אברמזון כצעיר המחפש משמעות אידאית לחייו. למטרה זו הוא עוקר בתקופת בחרותו אל העיר הגדולה של ההשכלה.³²⁹ בשביל להשיג יותר שלמות הוא מסתלק מכל החבורות השונות המייצגות את פני החברה של אותו זמן. נראה, כי הוא מתרחק מן החבורות האידאולוגיות השונות מפני שהוא סולד מן האינטרסים החומריים והאנוכיים המנחים אותם. מסקנה זו עולה מתוך דברי המספר וגם מתוך דברים שהוא כותב ביומנו בשביל עצמו:

הסטודנט פ' נאה דורש על החיים, נעימים החיים, נעבוד את החיים – יתברכו החיים !
 [...] ברם אנא, יעקב אברמזון, בן-אדם פשוט, פשוט שבפשוטים, [...] שואל ושואל על ערך חיי "טוב מאוד: הכל אינם שואלים, הכל בטוחים, הכל יודעים, או אינם צריכים לידיעה, ברם אני שואל ואי-אפשר לי לבלי שאול: אני עומד מול החיים ושואל. אני איני מבקש נחת, איני מבקש אושר, איני מבקש לא-יסורים, אבל אני מבקש ערך, תוכן (סמיטלו)³³⁰ ("מסביב לנקודה", עמ' 519–520, הדגשה שלי).

מנקודת השקפתו האקזיסטנציאליסטית של הגיבור, הכתיבה בעברית היא שמעניקה לו את הטעם בחייו. באמצעותה הוא שואף לחנך את הדור החדש לשפה עברית ככלי לקראת תחייה תרבותית. עם זאת, כפי שכבר ציינתי,³³¹ גם כאן מתקיים מתח מסויים בין מטרותיו המוצהרות לבין צרכי הנרקיסיים. למרות הרושם הרוחני הטהור של מחשבותיו מופיעים בהן רמזים לצרכים נפשיים אחרים בעלי תביעות משלהם. מאחרי סדרי המשמעות הלאומית מסתתר גם רעב אנושי לזכות בהערכה ובהכרה חברתית.

3.6.3.3 סיכום

משתי הדוגמאות הללו ניתן לסכם את הטענה העולה כאן, כי בחיפוש אחר דרך חיים מיטיבה ומשמעותית עסקו חלק מן הגיבורים בכתיבה כיעוד. עם זאת, נראה כי מאחורי העיסוק הקיומי

³²⁹ נקודת מבט זו בולטת כבר בקטע הפותח את הרומן "מסביב לנקודה", בדברים שאומר יעקב אברמזון לתלמידו שלמה פרנקל שבא ללוותו. הדברים נאמרים בתחנת הרכבת לפני צאתו מן העיירה המסורתית אל העיר הגדולה של ההשכלה, העיר א': "הסכת-נא ושמע, שלמה'לה, הסכת נא ושמע! – דיבר אברמזון באזני חברו כמעט בקול-לחשים סוער – בקיצור: חייך בכאן אי-אפשר שיהא להם איזה ערך. חיים כאלה אין שוה למלך להניחם, ומאן מלכא – רבנן, כידוע... בקצרה: עליך לצאת מזה, לצאת. עיקר-הדעת הוא, שיש חיים אחרים, מחודשים, שמקומך, בני, בחללא דהאי עלמא, עולם היצירה של אור... " ("מסביב לנקודה", עמ' 400, ההדגשה שלי).

³³⁰ המילה כתובה במקור ברוסית ופירושה טעם, משמעות.

³³¹ וראו 3.1.6.3.

בשאלת המשמעות על טהרתו ה"אקזיסטנציאליסטית" ניתן לזהות ברמות שונות גם צרכים נפשיים נרקסיים כגון הצורך בהוקרה, הכרה והצלחה.

3.6.4 המחסור באהבה

הדיון הנוכחי מתרכז בשאלה באיזו מידה נתפסו חוויות מצטברות של בדידות, ניכור, נטישה ואהבה נכזבת כבסיס לטירוף. בעניין זה כבר הצבעתי על השפעתם המזקת של מצבי חסר כגון אלו בילדותם של הגיבורים על מצבם הנפשי המעורער בבגרותם. בסעיף זה אנסה לברר באיזו מידה תפסה הסיפורת את בדידותם של הגיבורים בבגרותם כמקור להתפתחות של מחלות נפש. לפי הגישה האקזיסטנציאליסטית,³³² המונח "בדידות" מתייחס לתחושה סובייקטיבית פנימית ולא דווקא לנתונים חיצוניים של "להיות לבד". עם זאת, רבים מהם מזהים את מקור בדידותם במחסור בחיי אהבה. כפי שאראה בהמשך, מנקודת מבטו של המחבר המובלע מדובר בסימפטום ולא דווקא בסיבה.

כאמור לעיל, כמעט בכל הסיפורים סובלים הגיבורים השונים בבגרותם (לרבות אותם שנישאו) מתחושה חריפה של קושי לאהוב ולהרגיש נאהב. מנקודת המבט של חלקם מקור בדידותם נעוץ בנסיבות חיצוניות שלא אפשרו להם לממש את אהבתם. בהקשר זה ניתן להזכיר את הגיבורים הבאים: נחמן ("לאן?"), פייארברג, שנפרד מאשתו במטרה לחזור לעיירתו כמנהיג רוחני; דב בן רבי זאב מרקין ("הזקן המטורף", לעוין), שסולק מעל שתי נשותיו ושני בניו משום שבחר להתמשכל; שלמה ("נדודים", ברנר), שהורחק מעל פני משפחתו מכיוון שנמשך אל החסידות; רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג), שהורחק מעל אהובתו וגזר על עצמו לאחר שהתאלמן שלא להינשא לאהבת נעוריו מחשש לניגוד אינטרסים. בחלק מן ההסברים הללו מובלע רושם של שיקול דעת אקזיסטנציאליסטי, באשר מדובר באנשים שנותרו לבדם בגלל דבקות באידאולוגיות.

לעומת הרושם האקזיסטנציאליסטי המתקבל מזווית ראייתן של הדמויות, הרי שמזווית ראייתו של המחבר המובלע אין אותן הדמויות מסוגלות לחיי זוגיות ואהבה מחמת מופרעות נפשית. מבין הדמויות השונות בולטת חוסר המסוגלות הבסיסית לאהוב בסיפור חייו ואישיותו של ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן ספיר, תרנ"ד).

ראובן הוא סוחר טבק שחי כאלמן בודד בבית המדרש, ותולה את כל גורלו בידי ההשגחה העליונה. מסיבות אלו דבק בו הכינוי, שהיה גם שגור על פיו: "הכל בחכמה נעשה". המספר מתאר בשפה תמציתית את חוסר היכולת של הגיבור לקחת אחריות על מעשיו ועל רגשותיו ומתאר בקשר לכך את הזיקה שבין אישיותו להגדרתו: "כמכסה כפור וקרח לבשה הנפש הזאת לבלי הגיע אליה כל רגש מניע, מגרה ומעורר לכל פועל ועלילה, ויצא לה המשפט 'הכל בחכמה נעשה'" ("הכל בחכמה

³³² וראו 1.6.2.5.

נעשה", עמ' 17). בתמצית, המקור האמיתי לבדידותו נעוץ בחוסר היכולת של ראובן להיות מחובר לרגשותיו.

נוסף על תכונה עקרונית זו של קהות הרגש עולה גם תחושה חזקה של אגוצנטריות קיצונית בהשקפותיו על חיי נישואיו: "וגם בחיי אשתי עשיתי רק את שלי, את הנחוק. אמנם התעוררה אשתי עליה השלום לא אחת על הדבר הזה. נשים דעתן קלה. היא הציגה לי למופת את יתר האברכים "העושים מאומה"; אך אנכי לא שמתתי לבי לדבריה... עשיתי רק את שלי... [...] אכן היא. אשה היא אשה, בעלת שער ארוך ובינה קצרה. היא התאוננה תמיד כי אינני איש באנשים" (שם, עמ' 23, ההדגשות שלי). תכונות אלו מתבררות כקווי אופי טיפוסיים בהמשך הסיפור, שמתוארת בו מערכת היחסים הקלוקלת שלו עם הילדה שאימץ.

גם הסבריו של דב בן רבי זאב מירקין ("הזקן המטורף", לעוין), כי ננטש מחמת נהייתו אחר ההשכלה, מתבררים כהסברים כפשטניים אל מול מעשיו המעידים על פגם חמור של תובנה באישיותו. סיפור חייו של הגיבור מעוצב בסיפור כמונולוג המתאר עשר שנות נדודים בדרכים לאחר פרידה כפויה משתי נשותיו. מן התיאור שלו את גירושיו נוצר רושם של אדם בעל אישיות פסיכופתולוגית, החסר יכולת ראייה ביקורתית לגבי מעשיו. למרות בכייה של אשתו במעמד פרידתו ממנה, ואף על פי שאישה זו הייתה אהובה עליו, הוא מתאר את הפרידה הכפויה ממנה ללא שמץ של התרגשות או תחושת אשמה מיוחדת מצדו. באותה קלילות פסיכופתית הוא גם מדווח על כישלון נישואיו השניים. מעצם החזרה על אותו "חטא" מבלי ללמוד את לקחו משתמעת יכולת מוגבלת לקשור קשרים רגשיים עם אנשים משמעותיים לו, וחוסר יכולת אינטרוספקטיבית לקשר בין הליקוי שבאישיותו לבין בדידותו בהווה.

למעט אותם טיפוסים בודדים של גיבורים פרודים, רוב הגיבורים הראשיים האחרים שבסיפור חיהם דנתי נותרים ברווקותם. לקטגוריה זו משתייכים: "השא" ("הבן האובד", בן-גרין), הגיבור-המספר בסיפור "ליל נדודים" (ברשדסקי), ירמיה ("בחורף", ברנר), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר), יחזקל-חפץ ("שכול וכישלון", ברנר), פליגלמן ("פליגלמן", נומברג), אהרן ("אב ובנו", שטיינברג) ואהרן מאיר ("קנאת אחים", בן-גרין). בדומה לקודמיהם, גם אצלם בולט מול ההשתוקקות העזה לקשר עם אישה חוסר יכולת לממש אותו. אצל רובם ככולם הקשר הרומנטי עם מושא תשוקתם אינו חורג מתחום מחשבותיהם. גם גיבורים אלו מעדיפים לתלות את הסיבות לקשייהם בנסיבות או בסיבות אידאולוגיות חיצוניות. רק מעטים מהם מגלים בהמשך דרכם מודעות לעובדה שקשיי האהבה ויחסי האנוש הלקויים שלהם טמונים בעומק אישיותם, כמו בדוגמאות הבאות:

א. מנקודת הראות של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), הוא אינו מסוגל לממש את אהבתו כלפי חוה בלומין, בעיקר בגלל מבנה אישיותו המורכב. על סיבה אחרונה זו מתעכבים

מבקרים רבים,³³³ וביניהם ערפלי (תש"ס), המצביע על קשייו של הגיבור עם נטייתה של חוה בלומין לפשטנות יתר. מבחינתו של אברמזון קשה לו לשהות במחיצתה, מכיוון שהיא אינה מסוגלת לראות ולהבין את המציאות על ריבוי פניה הדקים. מנקודת מבטו של הגיבור מדובר בקושי אקזיסטנציאליסטי, הנובע משאיפתו לקשרים אמיתיים ומשמעותיים ללא סייג.

הפירוש הזה הוא חלק מהסבר רחב יותר המצוי בעומק הרומן, ולפיו השאיפה לשלמות במחשבותיו ובבחירותיו מונעת ממנו להיות בקשר קבוע ויציב עם הדמויות שמסביבו. במילים אחרות, חוסר היכולת שלו להתפשר עם חולשות אנושיות מקשה עליו גם לפתח קשר אינטימי עם אישה. אף שהדברים אינם נאמרים במפורש, הם משתמעים מתחושת התינוב העצמי שלו כלפי עצמו. הוא חש עצמו נמאס בעיני אישה מעצם היותו "איש דכא", "זקן עיף", "יעקב בן יצחק". ברובד הגלוי הגיבור קושר את המיאוס לגופו ולריח הרע שעולה מפיו. ברובד הסמוי נראה שכל המרכיבים הללו מסמנים את נפשו המורכבת, שמקשה עליו להתפשר לא רק עם רעיונות ציוניים אלא גם לפתח זוגיות ואהבה מתוך פשרה מתבקשת.

ב. מול ההשתוקקות הגדולה של ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903) כלפי רחל בולט חוסר יכולת גמור לממש את אהבתו. במארג הכללי של הסיפור קושי זה הוא חלק אורגני מקשיים נפשיים אופייניים לממש קשרים אנושיים במצבי חיים שונים. עבורו, הפנטזיות על גדולה ונישואין הופכות להיות הערוץ העיקרי שדרכו הוא חי. נכות רגשית זו נעוצה, כפי שהראתי במקומות אחרים, בקשיים בולטים כבר מילדותו לקיים קשרים חברתיים ורגשיים תקינים עם בני גילו מתוך טיפוח השאיפה לגדולה שנוטע בו אביו הממרר את חייו. כפועל יוצא של מערכת יחסים זו מיטלטל צעיר זה כל ימי חייו, כפי שמציינת עדה צמח (1984), בין תחושות של עליונות לבין תחושות עמוקות של נחיתות. טלטלה רגשית זו אינה מאפשרת לו לקיים מערכת יחסים ספונטנית עם אחרים. בניגוד לימי ילדותו, אין לגיבור בימי בחרותו מודעות למקורות של אי-היכולת הנפשית המשוקעת בנשמתו. במקום תובנה עצמית עולה שנאה עזה. שנאה זו מכוננת, כפי שמציינת עדה צמח (שם, עמ' 129), כלפי בורסיף (הגבר המצליח עם נשים), כלפי רחל (הנערה האדישה לחיזוריו) ובעיקר כלפי עצמו. רגשותו הטבעית כלפי גופו ואישיותו מתפתחת למיאוס עצמי קיצוני על ההתנהלות המגושמת שלו בענייני נשים.

³³³ מבקרי ספרות רבים הצביעו על יכולת ההתבוננות החרפה של הגיבור הברנרי במציאות כתכונה דומיננטית הטבועה באישיותו (בעל מחשבות, 1972; אבן, 1977; רמרז-ראוך, 1979; צמח, 1984; ברינקר, 1990; ערפלי, 1992). לדעתם, נטייתו להיקרע ללא הרף בין מציאויות סותרות גורמת לו לייסורים נפשיים רבים. בהקשר זה תיאר רובם את הקושי של הגיבור להזדהות עם תורות סדורות והשקפות רווחות, מפני שכל אחת מהן היא רדוקציה בלתי-אפשרית של הווייתו.

ג. הגיבור פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905), הוא מורה לעברית שחי כרווק בודד בעיר הגדולה. גיבור זה מכיר ברמה הפילוסופית בחשיבות של האהבה ושל הנשים. על-פי תפיסתו, אדם שאין לו יכולת אהבה הוא חסר ערך ומשולל הצדקה לקיום אנושי. מול הצהרותיו בנושא זה מתאר המחבר את דמותו כדמות שבאופן קיצוני חסרת מודעות עצמית. מנקודת המבט של פליגלמן הקשיים לממש את אהבתו נובעים מהיותו איש ישר שאינו יודע להחניף כראוי לנשים. מנקודת הראות של המחבר המובלע נובעים קשייו לאהבה מאישיותו הנוקשה. כפי שמציין יצחק בקון (1978) בעניין זה, ההעדר הבולט של מודעות באישיותו בא לידי ביטוי באמצעות עיצובו כאדם שכל פנימיותו מוטלת בספק וכל משנתו מסתכמת בעובדה שהוא יודע לצטט כמה פסוקים.

ד. פן אחר של הסטרוקטורה הנפשית היסודית שמונעת את האפשרות לאהוב מתגלם בסיפור "ליל נדודים" (ברשדסקי, 1899–1902), הבנוי כשרטוט פסיכולוגי. בסיפור זה הגיבור המאוהב אינו מסוגל לצאת מתוך עצמו, והקשרים הרומנטיים עם בת-אדונו מתקיימים אך ורק במחשבתו. בין לבין עצמו מודה הגיבור שלא ניחן ביכולת פנימית לאהוב. הוא תולה את הסיבות לאי-יכולתו לקיים קשר של אמפתיה כלפי הזולת בכך שהופרד מהוריו עוד כנער. מתוך הרגשה פנימית קשה המלווה בזיעה קרה מתבררת לו מבחינתו האמת הנוראה שכל מעשיו כלפי הזולת מונעים על-ידי יהירות, או בלשונו: "גאון נפרז" ("ליל נדודים", עמ' 36). במבט ראשון נראה כי הגיבור משכיל לזהות שבעצם איו לו קשרים משמעותיים, מכיוון שאין לו יכולת נפשית להעניק מעצמו לאחרים. בהמשך הסיפור מתברר שאין הוא מזהה בתכונה זו מרכז של כורח פנימי בלתי-מודע אלא תכונה שהכשילה אותו בשעתו לנסות ולממש את אהבתו, מפאת הפחד להידחות. כך ניתן למצוא אצל הגיבור, האני-המספר, "תובנה חלקית", בעוד שהמחבר המובלע מזהה אותה כנקודת תורפה עקרונית.

לסיכום, כל הדוגמאות הללו מציגות תמונה קולקטיבית של גיבורים אשר מנקודת מבטם המחסור בחיי האהבה שלהם גורם להם לתחושות קשות של בדידות. חלקם מבטאים מחשבות פילוסופיות באשר לסיבות העמוקות הנוגעות לקשייהם לאהוב ולהיות נאהבים, כמו למשל מורכבות אישיותם או דבקותם באידאל רוחני. מנקודת מבטו של המחבר המובלע, כל הפילוסופיות הללו מתגמדות ומוצגות לפעמים באור פתטי כשהן מוצבות אל מול אישיותו. בעומק היצירה ההתמודדות עם הארוס נכשלת בגלל תפיסה דטרמיניסטית של הבדידות וה"לבד" כסימפטום לפגם אישיותי, המקטינה כל הקשר חיצוני סיבתי אחר.

3.6.5 סיכום

הסיפורת, בדומה לגישה האקזיסטנציאליסטית עצמה, מנוגדת מעצם טבעה לכל הכללה וטוטליזציה שבמסגרתה כל ייחוד של דמות הולך לאיבוד. הסיפורת, כמו האקזיסטנציאליזם, חותרת להבין את הסיבות האישיות הגורמות למצוקה הנפשית הייחודית של הגיבור עצמו.

מזווית הראייה של הגיבורים עצמם ביקשתי להתחקות אחר הזיקה בין מחשבותיהם לבין יסודות חשיבה פסיכולוגיים-קיומיים. באשר לנושא המוות, לא נמצאו מספיק יצירות המאפשרות לדון במוטיב תמטי זה מנקודת המבט של הגישה האקזיסטנציאליסטית.

מן ההיבט ההגותי הטהור נמצאו אצל הגיבורים המרכזיים קווי חשיבה המעידים על התייחסות אל מצוקתם הנפשית כמצוקה קיומית. בסיפורים אלו המצוקה מצטיירת כתולדה של חוסר הגשמה עצמית, הימנעות מאותנטיות, העדר תכלית לחיים ומחסור בחיי אהבה. למרות קיומם של קווי חשיבה אלו, נטיות הלב אינן מצטיירות רק כפרי של כוונות רוחניות מודעות.

בעיניו של המחבר המובלע, מחשבותיהם ומעשיהם של הגיבורים אינם מנותקים ממשקעי עברם וכבלי אישיותם. לפיכך לא מתקיימת בהם הלכה למעשה חופש הבחירה וההגשמה. החיפוש הפילוסופי אחר משמעות לחיים מבוסס גם על צרכים נרקיסיים בעוצמות שונות בסיפורים שונים. גם הקשיים במימוש אהבה נעוצים בפגיעה קשה באישיות. לכן, אף שהתפיסות הקיומיות כביכול גלומות בסיפורים שבחנתי בשפע, תוקפן האקזיסטנציאליסטי האורתודוכסי משועבד בעומק היצירה לצרכים רגשיים דטרמיניסטיים.

מבין הגישות השונות של פסיכולוגיית הקיום להבנת מצוקות נפשיות בלט ביותר הדמיון למשנתו של לאינג. ביצירות שסקרתי נמצאה נטייה דומה לזהות את הפרובלמטיקה של הגיבור כצומחת מתוך הבעייתיות המשפחתית.

3.7 סיכום פרק ג : הסיבות לשיגעון בסיפורת לאור תורת הסיבות באסכולות המודרניות.

כפי שהוצג לעיל, ניתן לזהות בסיפורת התקופה הדיס או מקבילות לשתי גישות מודרניות להבנת ההתנהגות: הגישה הפסיכואנליטית והגישה האקזיסטנציאליסטית. שתי גישות אלו מציעות שתי

זוויות התבוננות משלימות זו את זו בתהליכים נפשיים אישיים. מנקודת מבטו של המחבר המובלע מושמת חשיבות רבה לתהליכים רגשיים שהגיבורים אינם מודעים לקיומם. הסבר זה נושא אופי דטרמיניסטי באשר הוא מבליע בתוכו אמונה שניתן להסביר על-פיהם את התנהגותם החריגה. מטבע הדברים שגישה זו מחזקת גם את החשיבות של התנסויות הגיבורים במהלך חייהם ובפרט בתקופת ילדותם. בדומה לגישה הפסיכואנליטית, מאפשרים החלומות להסתכל לתוך עולמן הפנימי של הדמויות ולהתחקות אחר חוויות, רגשות ותחושות מוקדמות או בלתי-מודעות שביסוד התנהגותן. בניגוד לפרויד, שהדגיש את היצריות והמיניות בילדות, הדגישה הסיפורת חוויות רגשיות של חסר נפשי כמקור עיקרי המזין את הפתולוגיה. גם הסיפורת וגם הפסיכואנליזה הכירו בחשיבות של שנות הילדות המוקדמות כשנים קריטיות. ההבדל בין התאוריה לטקסט הספרותי הוא בסוג ההתייחסויות שמיוחסת להן חשיבות. הסיפורת נבדלה בכך שלא זיהתה כלל אנרגיה מינית כתכונה עיקרית בתקופת הילדות. מנקודת המבט של הגיבורים עצמם, חופש הבחירה נתפס כנתון בידיהם, ולפיכך נטו לתלות את הגורמים למצוקתם הנפשית בסיבות חיצוניות.

נקודת המבט השנייה היא הנימוקים למצוקה הנפשית מנקודת מבטם של הגיבורים עצמם, נימוקים הנושאים אופי של התעסקות עם שאלות פילוסופיות של הקיום. פעמים רבות ייחסו הגיבורים את הסיבות לכישלון רצונותיהם המודעים בגלל אישיותם המורכבת החותרת לאוטנטיות. למרות ההבדלים בין נקודות המבט השונות, שתי גישות אלו מובלעות בטקסט כשתי דרכי התבוננות משלימות לאותה תופעה עצמה. בשונה מדגם החשיבה הפסיכואנליטי מתייחסות הדמויות לבעיותיהן ברמה המודעת. הבנת הקשיים הנפשיים בדמות בעיות נפשיות מודעות מנקודת המבט של הגיבורים, ובלתי-מודעות מנקודת המבט של המחבר המובלע, מציגה את הסיבתיות כחלק המורכב משתי רמות שונות של התייחסות. למעשה, אילו היה מדובר בדמויות בשר ודם ניתן היה להתייחס למצוקתן משתי נקודות דגש שונות. מטפל אקזיסטנציאליסטי היה מזהה את המצוקה מנקודת המבט של הדמויות עצמן, ואילו מטפל באוריינטציה פסיכואנליטית היה מנסה ללמוד באמצעות החלומות על הנימוקים העקרוניים שבבסיס ההפרעה.

4. חלק רביעי: קרטיונים לסימון המשוגע ומצבי שיגעון

בסיפורת

פרק א: גישות היסטוריות : סיווג וזיהוי לאור הדגם הנפשי

בתיאור טבעה של ההתנהגות החריגה הראיתי כיצד בכל הסיפורים שסקרתי נמנעו הסופרים משימוש בקטגוריות כדי לתאר הפרעות נפשיות. כמו כן, מעיון ביצירות מתברר שאין אחיזה בסיפורת זו לשיטות זיהוי וסיווג עממיות מסורתיות של כוחות על-טבעיים³³⁴. מתברר שלמרות העובדה שמדובר בפרוזה הנוטה לריאליזם נמנעו הסופרים גם משימוש בקטגוריות רפואיות שרווחו בתקופתם כדי לתחם הפרעות נפשיות. לפיכך במסגרת דיוננו בגישות היסטוריות לתיחום הבעייתיות הנפשית אסתפק כאן בזיקה של הסיפורת אל הדגם הנפשי.

4.1 סיווג השיגעון והדמות המשוגעת על-פי אבני הבוחן של הדגם הנפשי

בדרך כלל העדיפו הסופרים לתאר את ההפרעה הנפשית ולסווג את חומרתה בדרך העוקפת את הדיאגנוזה ואת שיטת המיון הרפואית. כחלק מתפיסת עולם אינטואיטיבית פילוסופית פיתחה הסיפורת העולמית תיאורים היוצרים רושם של תפקוד מופרע. בתוכם ניתן לזהות את המרכיבים שיוצגו להלן אשר הפכו ברבות השנים לאבן פינה של האבחנה הקלינית.

בפרק זה אתייחס אל הזיקה של הסיפורת העברית שבה דנתי אל שבעת המרכיבים הבאים: סבל, התנהגות בלתי-סתגלנית, התנהגות בלתי-רציונלית ובלתי מובנת, התנהגות חסרת שליטה ובלתי-ניתנת לניבוי, התנהגות בלתי-מקובלת ויוצאת דופן, הפרת אמות מידה ואידאליים מוסריים. במבט ראשון מצטיירת זיקה כזו כמובנת מאליה בתוקף היותה של הסיפורת העברית חלק מן הניסיון הספרותי האוניברסלי לאייך מצבי שיגעון. אלא שבתקופת ראשית המאה העשרים הייתה מגמה כזו בסיפורת העברית בבחינת חידוש מהפכני³³⁵.

לשם המחשה תיבדק שאלת נוכחות אבני הבוחן של הדגם הנפשי באמצעות הצגת הנתונים האישיים של ארבע דמויות מבין כלל הדמויות שבמצבן דנתי. כל ארבעת הדמויות הבאות: צבי הירש

³³⁴ מן הראוי לציין כי אף שמנקודת מבטו של המחבר המובלע אין אחיזה לכוחות על-טבעיים, קיימים בטקסט ביטויים המשקפים את עקבותיו של הסיווג בתקופה העתיקה בין משוגעים לשפויים. כל הביטויים הללו אף מחלקים באופנים שונים את הרצף הדמיוני שבין מצבי שפיות לשיגעון. לפעמים, כמו במקרה של ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן ספיר, 1894), הם מעצבים את המעבר משפיות לשיגעון כהליך על-טבעי של אבדן עשתונות. ברוח זו מתאר ראובן את תחושותיו למראה הילדה שאימך: "החל איזה 'שיגעון' לנקר במוחי ובלבבי [...] תקפתי רוח שיגעון בעל עז" ("שם", עמ' 25). במונח העתיק "שיגעון" מסומן גם השינוי הנפשי שחל באשתו הראשונה של נפתלי: "בעלת נפש רכה ונשתגעה" ("בית תבנה", עמ' רנא). נמנעתי מדיון בהקשר זה, כי בכל הפעמים השימוש במושג זה מנותק ממשמעו התנכ"י הראשוני ומופיע כרמז לסימון מצב קליני של טירוף. דוגמה מובהקת היא הצגת השיגעון במשמעות ברורה של תשוקה. למשל, האופן שבו מתאר המספר את רגשותיו של נפתלי בדמיונו כלפי שרה "הוא קורע שמלתה מעליה ומשתגע ממראה לובן כותנתה" ("בית תבנה", בן-גוריון, 1920).

³³⁵ כפי שמציין הולצמן (תשנ"ג, עמ' 97), בתקופת ראשית המאה העשרים לראשונה בתולדות השפה העברית ניסו הסופרים העבריים לתאר את התנהגותן של הדמויות על-פי תבניות התנהגותיות של בשר ודם. על רקע היסטורי זה של ניסיון בראשיתי לעצב את דיוקנו של המשוגע ולהשתחרר מן התיאור הסטראוטיפי ראוי לבחון באיזו מידה גילמו הדמויות המופרעות בהתנהגותן את המרכיבים שיידונו להלן.

(המעורב בדעת, "יל"ג, 1880), ביילה ("ביילה המשוגעת", ברשדסקי, 1900), רבי חנן אבא ("מעלות ומורדות", עגנון, 1919) ושרה ("בית תבנה", בן-גריון, 1920) נחשדו כמטורפות בעיני החברה שבה חיו. אולם מנקודת ראותו של המחבר המובלע רק הנשים מביניהן נתפסו כסובלות ממצבים כאלו באמת. צבי הירש ורבי חנן אבא נתפסו כמשוגעים לפי מושגי החברה היהודית באותה התקופה, אולם מצבם הנפשי מתברר כתקין מנקודת ראותו של המחבר המובלע. לנוחיות הקורא מוצגים בנספח 1 בתמצית הנתונים המאייכים את מצבם הנפשי כטירוף.

4.1.1 מצוקה נפשית

4.1.1.1 צבי הירש

מנקודת ראותו של הגיבור המספר כילד נתפס צבי הירש כאדם סובל. למסקנה כזו יכול גם להגיע הקורא שעוקב אחריו מבעד למבטו של המספר ומתוודע לשפע של אירועים ומצבים שבהם הוא מוקע מקהלו כמשוגע. ככל שהגיבור גדל, מתפתח ומתפכח, מקבל בעיניו סבלו של צבי הירש משמעות שונה. כשהוא גדל הוא מבין שדמות זו מוכנה מבחירתה החופשית לשלם מחיר של נידוי חברתי כדי לסלול לעצמה את הדרך. מנקודת ראות זו מתהפך בעיניו המושג של הסבל ממושג נרדף לייסורים נפשיים לאמצעי להגשמה עצמית. סיפור זה ממחיש את העובדה שסבל הוא בדרך כלל מנת חלקם של החריגים בחברה. אלא שתחושה זו מתעמעמת ולפעמים גם מתבטלת מן ההיבט הקליני כשמדובר בעניין של בחירה.

4.1.1.2 ביילה

אצל ביילה הסבל הוא אימננטי לתיאור מצבה הנפשי הקשה. על נוכחותו ניתן להסיק מתוך התיאור העגום של לבושה המוזנח, נהמותיה והתפרצויותיה. כל הפרטים הללו יוצרים רושם של חיית אדם שסבלה רב. תיאור זה בולט במיוחד על רקע תיאור ההתעללות של ילדי החדר שנהגו בה כבחיית מחמד: "ביילה המחרישה והשוקטה תמיד, היתה מתגעשת פתאם ומתחילה גועה בקול נורא ומשונה, היא היתה בועטת ברגליה, מכה בידיה, מפרכסת בכל גופה ומתאמצת בכל כחה להמלט; אולם במדה שהיו התנגדותה והתמרמרותה הולכות וגדלות בה במדה היה שעשוענו זה נעשה מבדח ומענג יותר ויותר. ("ביילה המשוגעת", עמ' 148, השגיאות וההשמטות במקור). צירוף זה, של תיאור מצוקה נפשית עזה שבאה לידי ביטוי בתפקוד מופרע, ושל אזלת יד אשר מנוצלת דרך קבע לרעה על-ידי החברה, מציג את הסבל כמאפיין מובהק של הטירוף.

4.1.1.3 רבי חנן אבא

מצוקתו הנפשית של רבי חנן אבא משתמעת בעקיפין מתוך דברי אמונתו. במבע משולב הוא מביע את מחשבותיו בנושא הסבל: "מי אני עפר ואפר כי אשא דעי למרחוק! אדם חזק מסלע ויכול לסבול הרבה, הולך הוא וסובל" ("מעלות ומורדות", עמ' ק). נוסף על האינפורמציה בטקסט שמדובר באדם

מאמין מחזק את הרושם הזה הסגנון התנ"כי. מנקודת מבטו הדתית, הסבל טומן משמעות המזככת את אמונתו ומזמן לו אפשרות להוכיח את דבקותו בשם. מסיבות אלו, חרף הקשיים המרובים, הוא מסוגל לעמוד בלחצים מבלי שדעתו תיטרף עליו. מסקנה זו משתמעת בעקיפין גם מתוך העובדה שאשתו, באותן הנסיבות, סבלה סבל רב כיוון שנטרפה עליה דעתה: "אשתו יושבת כל היום בקרן זוית ושותקת ודבר אין לה עם אדם. כמה פעמים ביום היא קופצת ועולה לעליה ומפשפשת שם. אומרים: פוזמק מלא זהובים טמנה שם וניגנב וניטל שכלה" (שם, עמ' צד). ההנחה המובלעת היא, שסבל קיצוני גורם בדרך כלל לטירוף, וכן להפך – הטירוף עצמו הוא מצב בלתי-נסבל.

4.1.1.4 שרה

המצוקה הנפשית של שרה באה לידי ביטוי בהזיות שפקדו אותה בליל כלולותיה לנפתלי. התחושה של המצוקה מובלעת בשתי הגרסאות לתמונות שראתה בדמיונה באותו הלילה. לפי הגרסה הראשונה, הופיעה תמונת בעלה המת בדרכה אל המקווה ותפסה אותה בחזקה מאחוריה. בתגובה היא נתקפת בתערובת של רגשות אשמה ואימה עד כדי שיתוק: "ראובן אישה קם מן המתים ויאמר ליסרה על כי תהיה לאחר... כל עצמותיה רוחפות, לשונה דבקה לחפה והיא אינה יכולה להוציא גם הגה מפיה..." ("בית תבנה", עמ' רנט, ההדגשות שלי). על-פי הגרסה השנייה, בצבץ לפניה מתוך קערה ראשו המת של בעלה ממש לפני שידעה את נפתלי על משכב כלולותיה. בתגובה הרימה שרה קול צעקה וזנוקה ממיטתה, לאחר מכן דחפה בכוח את החלון וניפצה את זגוגיותיו וברחה אל היער כשרק כותנתה לעורה. משתי הגרסאות ניתן ללמוד כי המראות והקולות של דברים שאינם קיימים במציאות והפילו עליה אימה והפכו את הקושי הקיים לסבל חריף במיוחד.

4.1.1.5 סיכום

המצוקה הנפשית נתפסת כמאפיין מובהק של מצבים נפשיים פתולוגיים לא-מודעים. לעומת זאת, כאשר מדובר בדמות אדם שסובל מתוך הכרה, לובש הסבל צורה של שפיות. כפי שראינו אצל צבי הירש ורבי חנן אבא. מקבל הסבל משמעות בנכונות לשלם מחיר נפשי מתוך דבקות במטרה (צבי הירש) או בדת (רבי חנן אבא). ואילו אצל דמויות הנשים (ביילה, שרה, רעייתו של רבי חנן אבא) הוא תוצר מובהק ובלתי-נשלט של נטייתן הנפשית לעיוות קיצוני של המציאות.

4.1.2 התנהגות בלתי-סתגלנית

4.1.2.1 צבי הירש

כילד המושפע מהחברה היהודית שבה הוא חי נתפס צבי הירש בעיני הגיבור המספר כאדם בלתי-סתגלני למציאות שחי בה. רק בהתבגרותו מתברר לו כי דווקא התנהגותו החריגה של צבי הירש היא זו שמקרבת אותו אל אושרו ואל מטרותיו. מנקודת המבט של צבי הירש עצמו, התנהלותו כ"משוגע" בחברה היהודית מאפשרת לו לחיות את חייו כאדם משכיל. ניתן להתרשם מפילוסופיית

חיים זו במישרין מתוך דבריו אל הגיבור המספר: "אם עלה עליך הגורל להולד ממקור ישראל, אם המר שדי לך מאוד לפקוח עיניך בין יושבי חושך אלה, לך השתגע והיה כשוטה בעינייהם, או אז ישקטו ויביטו במכונם ולא ישיתו ליבם ידיך, ותסיר כעס מליבך ותעביר רעה מבשרך." ("המעורב בדעת", עמ' קמ).

4.1.2.2 ביילה

ביילה אינה מצליחה להסתגל למציאות החדשה שנוצרת לאחר מות גיסה ושני ילדיה. קשיי ההסתגלות שלה באים לידי ביטוי בהתנהגותה המזוהה, על-פי כל קנה מידה לנשים במצבה³³⁶. הקשיים הנפשיים הראשוניים מופיעים אצלה כאשר גיסה מת. ביילה מתקשה להתיר לבעלה לחלק את גיסתה מעגינותה, מכיוון שהיא חוששת שמערכת היחסים ההדוקה שנוקמה ביניהן תיפגע. בהמשך מחמיר מצבה כאשר מתים ילדיה. הקשיים להסתגל למציאות החדשה מעוצבים כתנאים שגורמים לה להתנתק ממנה ולברוח אל הפסיכוזא.

4.1.2.3 רבי חנן אבא

מנקודת ראותו של המחבר המובלע מסתגל רבי חנן אבא למשבר הכלכלי החמור שפקד אותו בגלל תמימות אמונתו. רעייתו לעומתו מוצגת כמי שלא דבקה באמונתה ולכן גם השתגעה ומתה. מזווית ראייתו של המחבר המובלע, האמונה החזקה בדת היא זו שמאפשרת לגיבור ולבני אדם להסתגל לתנאים של מחסור קיצוני. מנקודת ראות זו נתפסים תנאי מחסור אלו כתנאים המספקים הזדמנות פז להוכיח את עצמת האמונה באל.

4.1.2.4 שרה

שרה נכשלת במאמצייה להסתגל למות בעלה ולפתוח דף חדש בחייה. למרות מטרותיה המוצהרות (להינשא מחדש כדי להבטיח את עתידה) היא אינה מסוגלת להגשים אותן בגלל עולם פנימי סבוך ובלתי-מודע (רגשות אשמה וגעגועים לבעלה המת). כל התכנים הללו מופיעים בסיפור בצורת תמונות חזותיות הזורמות בתת-ההכרה שלה. גם המספר רומז בדבריו שמות בעלה באופן פתאומי גרם לה לזעזוע נפשי: "ושרה היפה נשאה אלמנה, בלי הכנה לזה בנפשה" ("בית תבנה", עמ' רנז). המציאות החדשה שנוחתת עליה בהפתעה אינה מצמיחה כוחות או יכולות להסתגל אליה. מסיבה זו, כאשר היא מנסה להסתגל בכוח לכורח המציאות, היא משתגעת.

4.1.2.5 סיכום

³³⁶ חנה נוח (1993) מציגה בספרה "בשבי האבל" כיצד מיוצגות בספרות המודרנית שלל דמויות המתמודדות עם אבלן על-פי דרכן ושלא באופן ממודל. אבל גם על-פי אמות המידה הסובלניות הללו, נתפסת התנהגותה של ביילה כהתנהגות הנושאת אופי פתולוגי.

כפי שראינו, היכולת להסתגל למציאות חדשה נתפסת כחלק אימננטי לשפיות. אצל שרה וביילה מוצגת התפתחות ההפרעה הנפשית כתוצר מובהק של קשייהן הנפשיים להסתגל למציאות החדשה. לעומת זאת, התנהגותם של רבי חנן אבא ושל צבי הירש נתפסת כסתגלנית מפני שהיא משרתת בעליל את מטרתיהם. באמצעות התנהלות אותנטית באופן קיצוני (רבי חנן) מחד גיסא, ובאמצעות התנהלות כוזבת מאידך גיסא (צבי הירש) מצליחים השניים להתגבר על הקשיים הנערמים בדרכם להגיע אל חיי סיפוק ואושר.

4.1.3 התנהגות בלתי-רציונלית ובלתי-מובנת

4.1.3.1 צבי הירש

במשך רוב שנות ילדותו נתפסה בעיני הגיבור המספר התנהגותו של צבי הירש כבלתי-רציונלית בגלל היותה לא-מובנת. כילד שגדל בתוך הקהילה הדתית על סיפורי ההווי שלה הוא מפרש את שיבושי הלשון של צבי הירש (ה' מת במקום ה' אמת, ולבנה במקום לבנה) כביטוי למופרעותו הנפשית. פליטות הפה שלו, נוסף על לבושו והתנהגותו, יוצרים רושם בעיני בני קהילתו של אדם שמתנהג באופן בלתי-הגיוני, מאחר שהוא פוגע בקרובים לו לכאורה ללא כל סיבה נראית לעין. בהמשך חייו, כאשר מתוודע הגיבור להשכלה, מתברר לו שצבי הירש התנהג באופן בלתי-רציונלי כדי להחשב בקרב בני העיירה כמשוגע. ההתנהגות הזו הבטיחה לו להתנהל בבטחה באורח חיים חילוני, על סימני ההיכר האופייניים לו.

4.1.3.2 ביילה

לפי זיכרונותיה של אשת המלמד, הפכה התנהגותה של ביילה לבלתי-מובנת ובלתי-הגיונית לאחר מות ילדיה. למעשה, לאחר האסון איבדה את היכולת ליצור ולתקשר באופן בהיר עם בני משפחתה ועם החברה הרחבה יותר. בתחילה דיברה דברי שטות, אחר כך התכנסה בתוך עצמה וחדלה לגמרי לדבר בלשון בני אדם. מאחר שאין היא מבטאת את מחשבותיה או רצונותיה (למשל, לשים קץ לחייה), מנקודת ראותו של הקורא התאב חיים שוטטותה המסוכנת ברחובות היא ביטוי נוסף להתנהגות בלתי-הגיונית.

4.1.3.3 רבי חנן אבא

רבי חנן אבא מתנהג באופן בלתי-מובן לחברה הדתית שבה הוא חי, אך פועל באופן הגיוני על-פי אמות המידה של אדם דתי המאמין באמונה תמימה בבורא עולם. כך ניתן לפרש את ההיגיון המונח בתגובותיו התמוהות לשני אירועים שונים. בפעם הראשונה הוא מפתיע כאשר בוכה בכי מר דווקא כאשר הוא מוצא את אבדתו מונחת במקומה. בפעם השנייה הוא עולץ באופן מפתיע,

כשמתברר לו שבגדיו האחרונים הושחתו במקווה בידי קבצנים. כפי שציינתי, מתוך המרקם הכללי של הסיפור מתחוויר שתגובותיו מותאמות לאמונתו הדתית בתהפוכות הגורל (בלשוננו, ב"מעלות ומורדות"³³⁷). לפי תפיסת עולם זו, כשאדם נמצא בשיא אושרו עליו לחשוש מפני צרה ולהיפך. לפיכך הצטער רבי חנן כשמצא את ארנקו כי ראה בעושרו סימן לירידה הצפויה במעמדו, ולהפך, כשהגיע במקווה לבירא עמיקתא. הסבר זה, המוצפן בכותרת הסיפור, נמסר באופן מפורש וישיר מפיו של הגיבור עצמו למשתתפים בסעודת חג בבית הגביר. בעקבות ההסבר משתכנעים הסועדים שהתנהגותו של הגיבור התמוהה לכאורה היא הגיונית ביסודה.

4.1.3.4 שרה

התנהגותה של שרה בליל כלולותיה לבעלה השני נפתלי היא בלתי-רציונלית ובלתי-מובנת לאנשים שבסביבתה. מטבע הדברים שאין זה הגיוני שכלה תזנק מבעד לחלון בליל כלולותיה ותימלט ליער כשרק כותנתה לעורה. מעשים כאלו נתפסים כחסרי היגיון על-פי כל אמות מידה חברתיות מקובלות. הם נתפסים כחסרי היגיון גם מנקודת הראות המודעת של הגיבורה עצמה. מסיבות אלו היא מצטיירת כמי שתבונתה והתנהגותה נשלטת על-ידי דחפים לא-מודעים ובלתי-רציונליים.

4.1.3.5 טיכום

התנהגות בלתי-הגיונית הנשלטת על-ידי דחפים נתפסת כתו שמאפיין את השיגעון. התנהגותן של ביילה ושרה היא בלתי-רציונלית ביחס לאמות המידה המקובלות בחברה ומפאת היותה נשלטת על-ידי דחפים ותכנים פנימיים לא-מודעים. לעומת זאת מתבררת התנהגותם התמוהה לכאורה של צבי הירש ורבי חנן כהתנהגות הגיונית, מכיוון שהיא מבוססת על אמות מידה חברתיות של קבוצות אחרות, שהגיבור המספר כילד והבלן חסרים את הכלים הדרושים כדי להבין אותן. להבדיל משתי הדמויות הראשונות מסוגלות האחרונות להצביע על קשר סיבתי הגיוני בין מחשבותיהם למעשיהם הלא-מובנים לכאורה.

4.1.4 התנהגות חסרת שליטה ובלתי-ניתנת לניבוי

4.1.4.1 צבי הירש

במהלך התפתחותו והתפכחותו מתחוויר לגיבור המספר, שלצבי הירש יכולת טובה לתפקד ברמות שונות של שליטה עצמית. בהתנהגות חסרת שליטה לכאורה הוא משתמש באופן מבוקר כדי שיוכל לחרוג מתכתיביה של המציאות המיידית. את התנהלותו הכוזבת יש להבין על רקע תקופה שבה

³³⁷ מאיר בוסאק (1989), במאמרו "האירוניה ב'מעלות ומורדות'", מראה כיצד נושא תהפוכות הגורל, שהוא מרכזו של סיפור זה מופיע גם במקורות יהודיים עתיקים. בהקשר זה הוא מצטט מובאות מדברי חז"ל. מובאות אלו מבליעות בתוכן הנחה ולפיה כאשר אדם שוקע במצב גרוע הוא עשוי לעלות ולהיפך: אדם המצוי בשיא אושרו חייב לחשוש מפני צרה.

נרדפו ה"משכילים" עד חרמה על-ידי האורתודוקסיה היהודית, שאתה ואחריה הלכו המוני העם. פליטות הפה המפתיעות והבלתי-נשלטות לכאורה ("ה' מת במקום ה' אמת ולבנה במקום לבנה") מתבררות בדיעבד כפרי התנהגות הנובעת מתכנון מכוון. בתמצית, לכל אורך הדרך משים עצמו צבי הירש כמשוגע כדי לפלס לו דרך חשאית בעולם ההשכלה. לכן, בסיום הסיפור מתברר שכל זיקותיו של צבי הירש למציאות של חייו אינן יוצאות מכלל שליטה. לשון אחר, כאדם שרוצה להיהפך למשכיל הוא שולט היטב בכל הדרכים שפתוחות לפניו להגשים את האופן שבו ביקש לנהל את חייו.

4.1.4.2 ביילה

לאחר שמתו עליה שני ילדיה התקשתה ביילה לשלוט במעשיה ובתגובותיה. מאז האסון היא חדלה לנהל את ביתה כבעבר ולמעשה מלתפקד ככל האדם. היא אינה מסוגלת לדבר, להתלבש ולקיים קשר חברתי עם סביבתה. חוסר התפקוד הזה מעוצב כפועל יוצא של אבדן חוש המציאות. רוב הזמן התנהגותה ניתנת לניבוי בגלל העדר כל בסיס לשינוי. בדרך כלל היא שקטה, למעט אותן הפעמים שבהן היא מותקפת על-ידי הנערים ומגיבה בתנועות משונות ונהמות קולניות. בדרך כלל היא משוטטת ללא תכלית באמצע הדרכים ורק כשהיא רעבה היא מהלכת בצדי הבתים.

4.1.4.3 רבי חנן אבא

מאז המשבר הכלכלי שפקד אותו, נתפס רבי חנן אבא בעיני הסובבים אותו כאדם בלתי-צפוי שאינו שולט ברגשותיו. אלא שמנקודת מבטו של המחבר המובלע הוא ניחן ביכולת שליטה התואמת את אישיותו ואת זיקתו לדת. כך למשל הוא מגלה יכולת איפוק כאשר התברר לו שארנקו אבד לו, למרות ההתרגשות הרבה שאחזה בו: "פניו חורו, רעדה אחזה את עצמותיו, ובכל כוחו התגבר שלא לצעוק צעקה גדולה ומרה" ("מעלות ומורדות", עמ' טז, ההדגשות שלי). גם כשחזר לביתו מן היריד וקלט שידי ריקות, התעשת ורכש בזריזות באמצעות רואה החשבון שלו מתנות לביתו. רק באותו מעמד שבו עלץ במקווה דומה כי איבד במידה מסוימת יכולת שליטה על שפיותו ועל רגשותיו. מסקנה זו עולה מן האופן שבו היה שקוע בריקוד ובקפיצות כמי ששקוע בתוך "טרנס", עד שלא הגיב לשאלותיו של הבלן. אלא שגם תגובות אלו יש לבחון מתוך ההקשר הכולל של אמונתו. מזווית ראייה זו נוצר הרושם שהריקוד שלו נושא אופי אקסטטי של אדם השרוי במעמד דתי, כלומר התפרצותו הרגשית נושאת אופי של תגובה לגיטימית ולא כאבדן שליטה שמאפיין הפרעה נפשית.

4.1.4.4 שרה

שרה מאבדת את השליטה על חייה בליל כלולותיה. גם הקורא שעוקב אחר התנהגותה ומתוודע לספקות ולדילמות שלה סביב נישואיה מוצא עצמו מופתע מול התנהגותה בלילה זה. על אחת כמה וכמה נדהמת הסביבה הקרובה, שאינה ערה לרגשותיה המעורבים כלפי נישואיה. המספר מתאר את תגובתם המופתעת למשמע העובדה שקפצה מן החלון אל היער באותו לילה: "כל היום עמדו

כנופיות אנשים ושחו במאורע, שכמוהו לא היה לעולמים. לא היה קירוב להשערה למה ועל מה ברחו האישה הצעירה ומה קרה לה אמשי" (שם, עמ' רס, ההדגשות שלי). את התחושה העקרונית שלא ניתן היה לנבא את התנהגותה מחזקת אשת הבלן. היא פגשה בה במקווה שעות ספורות לפני המעשה עצמו ולא זיהתה סימנים מקדימים: "הכלה באה וטבלה ככל הנשים. לא נראה בה דבר, אך שתקה ולא דיברה (שם, שם).

4.1.4.5 סיכום

יכולת שליטה עצמית מעוצבת כחלק מן הבקרה של התבונה על פני הדחפים והטירוף. כל ארבעת הדמויות מפגינות כלפי חוץ העדר יכולת לשליטה עצמית, אבל אצל דמויות הנשים הקשיים בבקרה הם חלק בלתי-נפרד מהשתקנות בעולמן הפנימי. לעומת זאת, מתברר אצל דמויות הגברים שגם כשהתנהגותם היא בלתי-מבוקרת לכאורה, היא מעידה על שליטה פנימית גבוהה ברגשותיהם למעשה. יכולת זו מתבררת כפרי של אמונה עמוקה באל או במטרה.

4.1.5 התנהגות בלתי-מקובלת ויוצאת דופן

4.1.5.1 צבי הירש

דמותו של צבי הירש נתפסת כחריגה על רקע הנוף האנושי הדתי-מסורתי של סביבתו. על רקע הווי החיים היהודי המסורתי הוא נתפס כיוצא דופן בלבושו ושפתו. מבין כולם הוא היחיד ששומר על שם משפחתו הלועזי, מתלבש בלבוש אירופי ומעשיר את השכלתו הדתית בהשכלה חיצונית. כילד מזהה הגיבור המספר את כל הפרטים הללו כסימן היכר לטירוף. בהתבגרותו מתחוויר לו האופי תלוי התרבות של חריגותו של צבי הירש. כל אותם הפרטים שמסמנים את צבי הירש כמשוגע בעולם הצר של בני עיירתו, מתבררים כחלק מנורמות הלבוש, השפה וההתנהגות המקובלות על בני החברה המשכילית.

4.1.5.2 ביילה

התנהגותה של ביילה היא יוצאת דופן בצורה בולטת. תגובותיה והופעתה המוזנחת בצורה קיצונית מהוות סטייה מנורמות מקובלות של התנהגות. פרטים שונים מצביעים על כך שהחריגה נושאת אופי נפשי ולא אופי של סטייה תרבותית מאמות המידה המסורתיות והשמרניות המקובלות בעיירתה. על היבט זה ניתן להסיק למשל מן האופן שבו היא מתלבשת: "מי מאתנו לא התענג על מראה לבושה, המרכב ממיני סחבות משונים ומזרזים, בעלי צבעים וגוונים שונים: שרול אחד אדם ושרול אחד שחור או לבן, ברגל אחת פוזמק צמר וערדל קרוע וברגל שניה חתולי-בד ונעל-עור בלי עקב?... ("ביילה המשוגעת", עמ' 147, כתיב חסר במקור). בהתחשב בכך שהייתה בעבר בעלת בית אמידה, ובהתחשב ברושם הכללי של תגובותיה, מצטיירת חריגותה כחלק מהיותה שרויה במצב נפשי קיצוני.

4.1.5.2 רבי חנן אבא

רבי חנן אבא מתברר כאדם יוצא דופן בהתנהגותו למרות היותו אדם דתי שחי ופועל בסביבה מסורתית. מנקודת מבטו של המחבר המובלע מעוצבת אמונתו התמימה בבורא עולם כתכונה נדירה על רקע תקופתו. מסקנה זו משתמעת בעקיפין מן האופן שבו מביעים בני עיירתו פליאה על התנהגותו של הגיבור בימי עוניו (עליצותו במקווה כאשר הושחתו בגדיו האחרונים) ומפרשייה צדדית נוספת. בפרשייה זו ביקש הגיבור לרכוש עבור בנו את כהונת רב העיר. כפי שמציינים ברשאי (1991) וסדן (תשל"ט), נועד סיפור זה לכאורה לתאר את אחד הגורמים שהובילו להתרוששותו של הגיבור. למעשה, מאחר שפרשה זו מלמדת שרב העיר נבחר על-פי ממונו וקשריו ולא על-פי מידותיו וכישוריו, היא מבליעה ביקורת קשה על הממסד הרבני. מסקנה זו עולה גם מתוך המבע המשולב שחותם את סיפור המעשייה: "פוחת והולך הדור, ועכשיו אין לנו לא ממסירות נפש המתנגדים הראשונים ולא מענותם של החסידים הראשונים." ("מעלות ומורדות", עמ' צד). במילים אלו מסכם המחבר המובלע את דעתו לגבי טיבו של הדור החדש. מילים אלו משקפות לדעתו מציאות שלפיה התרופפות האמונה באה לידי ביטוי בהתמעטות גילויי הדבקות באל שאפיינה את יהודי אירופה ("המתנגדים") מחד גיסא, והתמעטות גילויי הענווה בנוסח החסידות מאידך גיסא. על רקע זה מעוצבת אמונתו התמימה של רבי חנן אבא בבורא עולם כחריגה בעיני בני עדתו. האמונה החזקה בתפוחות הגורל, שאפיינה אותו כמייצג את דור האבות וגרמה לו לעלוץ בהיותו עני, התפוגגה בקרב דור הבנים.

4.1.5.3 שרה

התנהגותה של שרה בליל כלולותיה חורגת מן המקובל על-פי כל אמות מידה נורמטיביות. מטבע הדברים שאין כלה נוהגת בליל כלולותיה לחמוק מיצועה מבעד לזגוגית החלון אל היער. המספר, שמתאר את הזיותיה שקדמו למעשיה אלו, מחזק את הרושם שנוצר מלכתחילה בלב הקורא כי מדובר בהתנהגות פתולוגית. בסיום היצירה הוא מסכם את תיאור המעשה החריג במשפט: "היא יצאה מדעתה" ("בית תבנה", עמ' רס). בעשותו כן הוא מבהיר שהתנהגותה הבלתי-מקובלת היא סימן מובהק לטירוף.

4.1.5.4 סיכום

התנהגות בלתי-מקובלת נתפסת כסימן לטירוף כאשר היא מופעלת על-ידי מניעים לא-מודעים. מסיבות אלו, התנהגותן הבלתי-צפויה של שרה וביילה נחשבת כחריגה במונח הפתולוגי של המושג. אצל שתי נשים אלו מהווה חריגותן חלק בלתי-נפרד מהשתלטות היסוד האי-רציונלי על נפשן. לעומת זאת, התנהגותם של צבי הירש ושל רבי חנן אבא מתבררת כחריגה רק ביחס לנורמות של סביבתם הקרובה. מבחינתם מדובר בהתנהגות שעולה בקנה אחד עם קבוצה אנושית אחרת, ולכן גם

אינה נתפסת בטקסט כסימן להפרעה. המסקנה המתבקשת מכל האמור לעיל היא שהתנהגות חריגה מעידה על קיומה של הפרעה נפשית כאשר היא מופעלת על-ידי מניע נסתר לדמות עצמה.

4.1.6 התנהגות המעוררת אי-שקט בעיני המתבונן

4.1.6.1 צבי הירש

בני העיירה היהודית המסורתית מביעים בגלוי מנה גדושה של חוסר שביעות רצון מהתנהגותו של צבי הירש, כיוון שלטעמם סרח מן החינוך שקיבל. אי-הנחת גובלת באימה מנקודת המבט של הגיבור המספר כילד המושפע מאמונות ההבל של החברה היהודית. מנקודת מבט זו הוא מפרש בהזדמנויות שונות את לבושו החילוני ואורח חייו המודרני של צבי הירש כהוכחה לכך שמדובר בשד: "ראתי כי לבוש הוא בגדים כיוצא לדרך, מעיל ארוך עליו ואזור צמר חבוש במתניו וקצות האזור סרוחות לו כזנב על אחוריו וראש לו חפוי מגבעת גבוהה כעין נרתיק בעל קרן חדה; [...] ודמיוני לאט דבר עמי, כי האיש אשר עניו כגחלי אש הוא "המעורב בדעת" והאיש בעל הקרן אשר לו הזנב מאחוריו הוא – "הרוח הרעה", הוא השטן בעצמו". (המעורב בדעת, עמ' קכט). בד בבד עם ההתבגרות וההתוודעות להשכלה מתחלפת תחושת אי-הנחת שמלווה בחרדה עמוקה ביחס של כבוד ושל הערכה.

4.1.6.2 ביילה

ביילה מעוררת בהתנהגותה תחושה עמוקה של אי-נוחות בלב הקורא המובלע ואצל הרבנית המספרת. תחושה זו מתעוררת בגלל מצוקתה העזה נוכח היחס המנוכר של הסביבה כלפיה. האמפתייה כלפיה גוברת לנוכח התיאור האכזרי של מעשי ההתעללות בה על-ידי הסוחרים והילדים. בכל מקום שחסרה בו החמלה נוצרת כלפיה אמפתייה ואהדה. עם זאת, תגובותיה מעוררות אי-נוחות בולטת בעין הקורא העוקב אחר מעשיה, משום שמתקבל הרושם שמדובר באומללות הנובעת מחוסר אוניס שנובע מהעדר שליטה ברגשות ובמעשים בולטים במיוחד.

4.1.6.3 רבי חנן אבא

רבי חנן אבא מעורר בתגובותיו פליאה עמוקה בקרב אנשי עיירתו ובלב הקורא העוקב אחר מעשיו. כפי שהראתי בסעיפים הקודמים, תגובותיו הבלתי-מותאמות למצב מעוררים תחושת אי-נחת שמדובר במצב של סירוף. בפעם הראשונה היה זה כאשר מצא את אבדתו מונחת במקומה ופרץ בבכי מר ללא כל סיבה נראית לעין. על המבוכה שנגרמה לסוחרים שצפו בו מן הצד באותו המעמד הוא למד מאוחר יותר. הדברים מתבררים בסעודה חגיגית בביתו של הגביר לרגל החג. במקום ובמעמד זה הוא נדרש למעשיו בפעם הזאת ובפרשת המקווה. כפי שכבר ציינתי, עליצותו היתרה במקווה מול עונו הרב נתפסה כתגובה שאינה במקומה. אף שאין רגשותיו של הבלן נמסרות באופן מפורש,

הקורא מסיק על קיומן של תגובות עמוקות של חרדה ומבוכה אצלו מכך שהתייחסו אליו במקום זה כאל אדם מסוכן.

4.1.6.4 שרה

התנהגותה של שרה בליל כלולותיה מעוררת בלב אנשי העיירה רושם עז של תדהמה. הרושם שמדובר בהתנהגות מדאיגה במיוחד בגלל מופרעותה נוצר עוד קודם לכן בלב הקורא, העוקב בדאגה אחר חזיונותיה. בלב הקורא המובלע נוצר חשש וחדש מוקדם כי מדובר בתחושות והתנהגויות לא-נורמליות. אולי משום כך הוא מוצא עצמו פחות מופתע בהשוואה לאנשי העיירה למשמע בריחתה של הגיבורה ממיטת כלולותיה. מסיבה זו, התיאור שבו נמצאה שרה ביער כשהיא ישובה על גזע עץ כרות ורק כותנתה לעורה, מחזקת בלב הקורא את אותה תחושה מקדימה של אי-נוחות, תחושה שקשורה להזיותיה ולעובדה שמדובר במצב נפשי מסוכן ומסוכן.

4.1.6.5 סיכום

כל ארבעת הדמויות מעוררות בלב הדמויות שצופות בהן תחושות מגוונות של אי-נוחות, שמוצאות ביטוי בגילויי חשש, אימה, צער, חוסר אונים, אי-שקט ואי-נחת. תחושות אלו הן בראש ובראשונה תוצאה של הרושם הבלתי-צפוי ובלתי-הגיוני שמעוררת התנהגותו של הגיבור המרכזי. תחושת האי-נוחות הופכת לתו מאפיין של הטירוף ככל שמתבררת עצמת מצבן הנפשי החמור של שרה וביילה. לעומת זאת, החרדה הופכת למבוכה או מתפוגגת לגמרי כאשר מדובר בצבי הירש ורבי חנן אבא. שינוי העמדות כלפיהם מתרחש כאשר מתבהר לדמויות המשנה ההיגיון הטמון בבסיס מעשיהם.

4.1.7 הפרת אמות מידה ואידיאלים מוסריים

4.1.7.1 צבי הירש

בעיני אנשי העדה היהודית נתפס צבי הירש כאדם מופרע משום שהוא מפר אמות מידה ואידיאלים מקובלים. מנקודת מבטם הדתית וזו של המספר כילד, טירופו בא לידי ביטוי בשיבוש בוטה של נוסח התפילה, בסירוב להשתתף בתפילות אחרות, בלבוש חילוני ובהשכלה רחבה. כשגדל הגיבור ומתפכח מתברר לו שדווקא צבי הירש הוא אדם מוסרי ואילו אנשי העיירה הם גטי רוח. כל חטאו מסתכם בהפרת המצוות המייצגות את היהדות. בני העיירה, לעומתו, מנתצים בשם אמונתם כל קוד מוסרי אידיאלי מוסכם בהתנהגותם כלפיו. הם אינם בוחלים לרדוף אותו, להשמיצו ולהוקיעו מתוכם. מנקודת המבט המשותפת למחבר המובלע ולמספר המתבגר מתברר כי צבי הירש פועל כמורה דרך ומופת אנושי, למרות חריגתו מתכתיבה של המציאות המסורתית. התנהגותו החילונית מדגישה את הצורך לבחון נורמות מוסריות מוערכות לא רק על רקע המקובל והשכיח.

4.1.7.2 ביילה

באופן שבו מסכנת ביילה את חייה היא מפירה צופן מוסרי עקרוני של חיוב החיים. מנקודת המבט המשותפת ליהדות ולבני תרבויות נוספות אין זה מוסרי לסכן את החיים לשווא. עם זאת, בגלל העובדה שמעשיה אינם פרי של בחירה מודעת, אין לה יכולת נפשית לבחור בין אמות מידה או לנהוג בהתאם לכללים או בניגוד להם. ההפרה הלא-מודעת מעוצבת כחלק בלתי-נפרד מן הניתוק הכללי שלה מן המציאות.

4.1.7.3 רבי חנן אבא

התנהגותו של רבי חנן אבא מופעלת על-פי אידאל דתי קיצוני. כמו בני עדתו הוא כפוף לנורמות דתיות ומוסריות משותפות של התנהגות, לפיהן אמורים כל מעשיו של האדם להיות מכוונים לעבודת השם. ההיצמדות הבלתי-מתפשרת שלו לקוד מוסרי זה בניגוד לבני עדתו, שאמונתם התרופפה ברבות השנים, מובילה אותו אל אזור הדמדומים של הטירוף. גם בשעות הקשות ביותר בחייו רבי חנן אבא אינו חדל מלהאמין בבורא עולם ובחוקיות שבהנהגת העולם. דבקו באל ללא סייג נתפסת כגובלת בטירוף בשל היותה תכונה נדירה בסביבתו ובתקופתו.

4.1.7.4 שרה

התנהגותה של שרה היא על-פי קודים מוסריים שנויה במחלוקת. מנקודת הראות הדתית הקונוונציונלית שרה מפרה אמות מידה מוסריות, כיוון שלא קידשה את נישואיה לבעלה השני וברחה ממיטת כלולותיה. מנקודת מבטו הפילוסופית של המחבר המובלע, לעומת זאת, ניתן לפרש³³⁸ התנהגות זו דווקא כביטוי קיצוני לנאמנות אידיאלית וטהורה, בחינת עולם ערכים שנגנו. לפי תפיסה זו, השתגעה שרה מכיוון שבעומק לבה ראתה בנישואיה השניים ביטוי לבגידה בזכר בעלה הראשון. תפיסה זו, המשוקעת בעומק מחשבותיה והזיותיה, מלמדת שנאמנותה הקיצונית לאידאל שייכת לתחום הלא-מודע. במישור המודע היא מבקשת לשקם את חייה.

4.1.7.5 סיכום

התאמה לנורמות התנהגותיות היא יסוד בלתי-נפרד מהתנהגות רציונלית. לעומת זאת דבקות קיצונית באידאלים, כמו גם חריגה בלתי-מודעת, נתפסת כמאפיינת התנהגות נפשית חולנית. כפי שנמצאנו למדים, כל ארבע הדמויות חורגות בצורה כזו או אחרת מנורמות מוסריות קונוונציונליות. חלקן מגלות התנהגות אשר סותרת את החינוך שקיבלו, אך מוערכת כמוסרית מבעד למשקפיה של תרבות אחרת. יוצא דופן מביניהם הוא רבי חנן אבא, אשר נתפס כחריג דווקא בגלל דבקו בכללים סמויים של החברה הדתית שבה הוא חי. שלא כשרה, דבקו המופרזת באידאל נובעת מתוך בחירה מודעת. לכן, בניגוד לשרה מתבררת אצלו ההפרזה כתכונה הפועלת במחוזות השפיות.

4.1.8 סיכום: גילויי השיגעון בטקסט הספרותי

³³⁸ וראו 3.2.2.3.

בסיפורים שסקרתי בלט המאמץ לבנות את דיוקנו של הגיבור המשוגע על-פי צירוף ייחודי של המרכיבים שנדונו לעיל. הדמיון הזה שבין הסיפורת העברית לדמויות בשר ודם ניזון גם מן האופן ה"אנושי" שבו ממלאות ארבעת הדמויות הבדיוניות אחר המרכיבים ה"פסיכולוגיים"³³⁹:

א. התמונה של הפרעה נפשית נבנית על סמך צירופים שונים של כמה מרכיבים.

ב. אף אחד מן המרכיבים אינו תנאי מספיק ואף לא הכרחי להגדרת הפרעה נפשית.

ג. בחינת ההקשר התרבותי והחברתי שבו מופיע מרכיב כזה או אחר תורם רבות להבחנה בין הנורמלי לבלתי-נורמלי.

ד. במקרים רבים ניתן למצוא מאחורי מרכיב כזה או אחר היגיון פנימי.

ה. התופעה של החריגות הנפשית אינה חד-משמעית, ובמקרים רבים היא מורכבת וקשה להגדרה.

כל המרכיבים הללו, הלוקחים חלק בעיצובה של נפש היחיד, מאפיינים את השיגעון כאשר הם מתייחסים לפעילות נפשית בלתי-מודעת של הדמות. הזיקה הזו יוצרת את אבן התשתית להבדלים מהותיים ומשמעותיים, מעבר למרכיבים כאלו או אחרים, שבין שפיות לשיגעון. למעשה זוהי אבן הבוחן המרכזית שבאמצעותה מבדיל המחבר המובלע בין שפיותם של הגברים לטירופן של הנשים. אצל דמויות הגברים כל המרכיבים שהוזכרו הם חלק מן היכולת הנפשית המודעת שלהם להתמודד עם עצמם ועם עולמם. לעומת זאת, אצל דמויות הנשים כל המרכיבים הללו מעוצבים כחלק ממכלול רחב של מחשבות ודחפים שאין להן שליטה עליהם. המסקנה וההבחנה העקרונית הזו עולה בקנה אחד עם הגישה הממיינת של הפסיכואנליזה, ולפיכך תידון בהקשר לנושא זה בפרק הבא.

4.2 סיכום פרק א: אבחון ומיון לאור הדגמים ההיסטוריים

למרות העובדה שהסיפורת מטבעה אינה מדע, מן המפורסמות הוא שפרוזה הנוטה לריאליזם מעדיפה להשתמש במינוח הלקוח מן העולם הרפואי והמדעי של התקופה. לכן מפתיע לגלות שהסיפורת העברית, שנטתה באופן מובהק לריאליזם, התעלמה מן השימוש במושגים רפואיים לצורך זיהוי והבחנה בין חולי נפש. כמו כן, לא נמצאו הדים או מקבילות לשיטות זיהוי מסורתיות עממיות של שדים, רוחות והשגחה עליונה. לפיכך, מבין הדגמים שרווחו בזמנים עברו בחרתי להתייחס רק אל הדגם הנפשי.

בפרק זה עמדתי על קסמם האינטואיטיבי של אבני הבוחן שפיתחו הסופרים כתחליף לקטגוריות אבחוניות. בסיפורים שבהם דנתי מובלעים מרכיבים פסיכולוגיים אשר יש לשער שהיו מוכרים לסופרים ממצאות חיייהם. המרכיבים שנדונו הם: מצוקה, התנהגות בלתי-סתגלנית, התנהגות בלתי

³³⁹ על אבני הבוחן ראו: 1.3.3.

- נשלטת ובלתי צפויה, התנהגות חריגה, התנהגות המעוררת אי-שקט בעיני המתבונן, התנהגות-בלתי מוסרית. היכולת להבליע מצבים כאלו כאבני בוחן לזיהוי והגדרת המשוגע, שהיא כיום מובנת מאליה, הייתה באותה תקופה בחינת מציאות חדשה.

בניגוד לסיפורת ההשכלה, גילו הסופרים העבריים בראשית המאה העשרים יכולת לעצב את נפש גיבוריהם מתוך מורכבות פסיכולוגית דמוית מציאות. הרגישות בתפיסת גווניה של המציאות הפנימית התאפשרה באותה התקופה על רקע הפיכתה של הספרות העברית ללשון ספרות מודרנית.

ראינו אם כן שבעיצוב תופעת הטירוף בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים נוכחים כל המרכיבים שהיו קיימים עד אז רק בספרות הזרה. מרכיבים אלו הפכו ברבות הימים לאבני בוחן מובלעות גם בדגם הקליני. עובדה זו מלמדת כי בראשית המאה השכילו הסופרים העבריים לעצב את תופעת השיגעון ואת הדמויות המשוגעות על-פי תבניות התנהגותיות של דמויות בשר ודם.

פרק ב: אבחון וסיווג לאור הדגמים המודרניים

כפי שכבר ציינתי מן המפורסמות הוא שהסיפורת מטבעה אינה מדע, ולכן אינה נוקטת שיטות סיווג או הכללות מדעיות. לפיכך, עיקר עניינו של פרק זה הוא לבחון, מן ההיבט הפילוסופי, את הזיקה שבין זיהוי והגדרת מצבים נפשיים חריגים בסיפורת לבין אסכולות פסיכו-פתולוגיות מודרניות. בהקשר זה ייבחנו: שיטת הדי. אס. אס. 4, כמייצגת את שיטת הסיווג הרפואי המודרנית, עקרונות המיון בגישה הפסיכואנליטית והנטייה לתפוס את האדם בכליותו בגישה האקזיסטנציאליסטית.

4.3 השוואה בין הטקסט הספרותי לבין שיטת הסיווג הפסיכיאטרי המודרנית

הדיון בסוגיית הדמיון והשוני בין הסיפורת לעקרונות הסיווג המדעי בדי. אס. אס. 4 מתייחס לשתי סוגיות מרכזיות³⁴⁰: (א) הפרדה שהפרידה הפסיכיאטריה המודרנית בין תיאור טבעו של הפציינט לבין דפוסי התנהגותו בפועל; (ב) תופעות נפשיות חדשות או תופעות מוכרות שזכו למעמד עצמאי בדי. אס. אס. 4³⁴¹.

4.3.1 מיזוג והפרדה בין אישיותה של הדמות לבין הפרעתה הנפשית בפועל

מטרת הדיון הנוכחי לבחון באיזו מידה הבחינה גם הסיפורת, בדומה לפסיכיאטריה המודרנית, בין האישיות לבין המחלה כאשר תיארה מצבים נפשיים חריגים. בהפרדה זו שעושה הפסיכיאטריה המודרנית מובלע הרעיון הפילוסופי שהמעבר מן האישיות שבכוח אל הממצאים הקליניים בפועל צופן בחובו אפשרויות מגוונות (ורדי, 1988, עמ' 102). במילים אחרות, תכונות אופי שונות יכולות לחולל את אותה הפרעה נפשית, ולהפך – תכונות דומות מסוגלות לייצר תוצרים קליניים שונים. מן הראוי להקדים ולומר כי הפסיכיאטריה, בניגוד לסיפורת, התייחסה למבנה אישיות כהקבץ קבוע של תכונות. מסיבות אלו כל השוואה בנושא זה לוקה בחסר. כתחליף לדפוסי אישיות הסתפקתי בציון תכונות אופי דומיננטיות, וכדי להמחיש את יחסי הגומלין שבינן לבין התנהגות חריגה ומוכרת בחרתי בתופעה המוכרת של הדיכאון.

³⁴⁰ למעשה סיווג ומיון הם תופעות גולשות לדיון בתחום טבעה של ההתנהגות החריגה. לנוחיות הקורא בחרתי לדון כאן בשני ההיבטים שהוזכרו לעיל. בפרק הראשון, במסגרת תיאור טבעה של ההתנהגות החריגה התעכבתי על שלושה היבטים נוספים שהם רלוונטיים גם לנושא הזה: (א) הפרדה או המיזוג בין חריגות התנהגותית לבין הגורמים המשפיעים עליה; (ב) ההתבוננות המשוחררת בנפש היחיד מול ההתייחסות המשועבדת לתבניות מדעיות; (ג) הזיקה של הסיפורת אל הגדרתן של בעיות התנהגות שזכו למעמד עצמאי בקטגוריות הפסיכיאטריות המודרניות.

³⁴¹ בפרק הראשון שדן בתיאור טבעה של ההתנהגות החריגה בזמנים עברו, תיארתי תסמונות של תחלואה נפשית שרווחו בשלהי המאה התשע-עשרה. רוב התסמונות האלו מופיעות תחת קטגוריות זהות או חלופיות גם בספרות הרפואית המודרנית. לפיכך בחרתי להתעכב כאן על הצורך לזהות ולהגדיר תופעות התנהגות חדשות או תופעות מוכרות שזכו בפסיכיאטריה המודרנית למעמד עצמאי.

4.3.2 תכונות אופי שונות כמובילות לתמונה קלינית משותפת של דיכאון

בעזרת הדוגמאות הבאות אנסה להראות כיצד תכונות אופי שונות בטבען מזינות אצל גיבורים שונים מצבים דיכאוניים³⁴². בסיפורים רבים³⁴³ מתוארים מצבים כאלו הבאים לידי ביטוי ברפיון בכושר המחשבה והאטה בפעילות הפיזית של הדמויות. מגמה זו של האטה מלווה בדרך כלל ברגשות כבדים של מועקה בגלל נטיות לרגשות אשמה והערכה עצמית נמוכה. ואלו התכונות:

השתקעות בהרהורים ודמיונות. כפי שצינתי³⁴⁴, אצל חלק מן הגיבורים בולטת נטייה לשקוע בהרהורים ובדמיונות. כך למשל, נחמן ("לאן?!", פייארברג, 1894) שואף להיות מנהיג לעמו, אך כל פעילותו מסתכמת בהשתקעות בספרים. הפערים המתמשכים בין חלומותיו לבין יכולותיו המצומצמות לממש אותם מזינים מצבי דכדוך מתמשכים. הדיכאון בדומה לקריאה המרובה מעוצבים כפיצוי על אי-כשירותו להתמודד עם שאיפותיו הלכה למעשה. בהדרגה מתפתחים מצבים נפשיים אלו לכלל אבדן השפיות.

אימפולסיביות. נטייה זו משחקת תפקיד מרכזי בעיצוב האופי השובב של דמויות הילדים. כך למשל, נחפז גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902) לעשות דברים על-פי דרכו. הפיזיות המאפיינת את מעשיו מחבלת במאמציו הכפויים לכבד את צווי החברה ואת ציפיותיה. בכל פעם הוא חוזר ונענש על מעשיו הנמהרים באופן משפיל שגורם לו מועקה רבה.

ביקורתיות. תכונה זו באה לידי ביטוי בנטייה לביקורת עצמית או ביקורת חברתית חמורה. כדוגמה טיפוסית לשילוב בין שתי תכונות אלו משמש יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904). התכונה הראשונה מתגלמת באישיותו כרגש כבד של אשמה על מעשיו והתנהגותו. כדוגמה טיפוסית ניתן לתאר את רגשי האשמה שהוא חש על שעזב את עולם הדת והתפקד. בה במידה הוא נוטה לשפוט בחומרה גם את התנהגותם של האחרים, ובמיוחד את "נושאי האידאולוגיות" למיניהם, שלדעתו אינם אלא רודפי בצע וכבוד. כתוצאה מכך הוא סובל ממצבים ממושכים של פסימיות. תפיסתו השלילית את העתיד מובילה להתקף היגון הגדול שלו שמאיים על שפיותו.

³⁴² וראו בעניין זה למשל 1.2.1.1 ו-1.2.1.5.

³⁴³ וראו למשל בהקשר זה את התנהגותם של: נחמן ("לאן?!", פייארברג), גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון), דוד'קה ("בעל הנרות", ליפמן), רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג), ירמיה ("בחורף", ברנר), פינרמן ("חולשה", מידניק), מרדכי ("מן הזווית", ברנר), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר), חייקל-גילפן (מעבר לחיים", ש' בן ציון), "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון), מיכל ("רוחות רעות", ברקוביץ), יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר), יצחק ואברהם ("בית-קורש", בן-גריון) ופייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ).

כמו כן ראו הדיון במצבי הדיכאון של חלק מן הדמויות הללו בסעיפים: 2.3.1.1 ו-2.3.1.2.

³⁴⁴ וראו 2.2.2.2.

ביישנות. זוהי תכונה המצביעה על רגישות יתר לדחייה או לנחיתות מבחינה חברתית. בגלל התלות בנקודת המבט החברתית נמנעים גיבורים רבים, כמו למשל ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903), מהתנהגות משוחררת מעכבות. בגלל תסביכי ילדותו, ובעיקר בשל שאיפות הגדלות של אביו כלפיו, הוא מתבדל כדי להתבלט בהשוואה לבני גילו. מקורו של הדכדוך בכמיהתו הנסתרת כילד להתערות בחברתם. בבגרותו מתברר ששיגעון הגדלות של אביו מונע ממנו להתערות גם בחברה הבוגרת בצורה דעתנית ויעילה. התלות המשותפת לו ולאביו בנקודת המבט של החברה גוזלת ממנו למעשה את הספונטניות הנדרשת כדי ליהנות מן החיים ולקיים מערכות יחסים מספקות.

עקשנות. תכונה זו מתאפיינת בתגובה נמרצת כלפי השגת מטרה למרות הקשיים הנערמים בדרך. היא באה לידי ביטוי קיצוני באישיותו של מרדכי, המכונה "הירושלמי" ("מן הזווית", ברנר, 1904). מטבע הדברים שדבקות במטרה כרוכה במצבים של התפכחות מרירה ואכזבה. כאשר תסכולים אלו מצטברים, הם משתקפים באישיותו הנוטה להסתגר ובמצבי רוח ירודים היוצרים תמונה נפשית דיכאונית.

לסיכום. ראינו כיצד תכונות אופי שונות זו מזו מזינות מצבים קליניים של דיכאון. אף שמדובר בתכונות בודדות ולא בהקבץ טיפוסי, ניתן לדבר על קיומו המובלע של הרעיון הפילוסופי לפיו תכונות אופי **שונות** עלולות להוביל להתפרצותן של הפרעות נפשיות **דומות**.

4.3.3 תכונות אופי דומות בזיקה להפרעות נפשיות שונות

בסעיף זה תיבחן סוגיית הפרדה שבין האישיות למחלה באמצעות השאלה באיזו מידה הזינו תכונות אופי דומות הפרעות נפשיות מסוג שונה.

1. **הנטייה להתפלספות**³⁴⁵ נקשרה בסיפורים שונים להתהוותן של הפרעות נפשיות מגוונות. אצל ראובן ("הכל בחוכמה נעשה", אבן-ספיר, 1894) היא מהווה חלק ממקבץ של מבנה אישיותי בעייתי המכונה בעגה המקצועית "סכיזוטיפלי". כלומר, נטייה זו היא חלק ממכלול רחב של מוזרויות בתחום החשיבה, התפיסה וההתנהגות. אצל נחמן ("לאן?", פיאברג, 1894) ההשתקעות בספרי דת והשכלה על חשבון ההתמודדות עם המציאות נושאת אופי של מצב רוח דיכאוני. רוב הזמן הוא טרוד בשאלות פילוסופיות, אך אינו מצליח לתפקד בתחום החברתי והתעסוקתי. אצל שמואל ("המבוהל", בן-גריון, 1913) ההתפלספות היא חלק מהפרעה טורדנית כפייתית. הוא אינו מצליח לשלוט במחשבות המציקות, ולעתים קרובות המסקנות שהוא מגיע אליהן נתפסות כשני קצוות מנוגדים בעת ובעונה אחת. המחשבות הללו מטרידות אותו בצורה כל כך חריפה עד שהן מתפרצות בצורה של התקף פסיכוטי.

³⁴⁵ ראו ב.6.5 ובהקשר לסיפור "המבוהל" ראו 4.4.

2. יהירות היא התכונה הבולטת באישיותם של גיבורים רבים, כמו למשל: "השא" ("הבן האובד", בן-גריון, 1900), הגיבור המספר בסיפור "ליל נדודים" (ברשדסקי, 1899-1902) ופליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905). נטייה זו מובילה אצל "השא" להתקף נפשי פסיכוטי בעל גוון פרנואידי. באירוע שנערך לכבודו הוא מתפרץ על הנוכחים בחמת זעם ללא כל סיבה נראית לעין, ואף מייחס להם מניעים מרושעים. בהקשר הכללי של היצירה ההתפרצות היא פרי תסכולו למלא את הציפיות שלו ושל האחרים מעצמו. הגאווות באישיותו של הגיבור המספר בסיפור "ליל נדודים" היא חלק מתמונה קלינית של הפרעת אישיות נרקיסיסטית. במונולוג הרגשני שלו בולטות מחשבות המצביעות על קיומן של תכונות אופי טיפוסיות להקבץ של מבנה נפשי כזה. עיקרן: תחושת גרנדיוזיות והיעדר אמפתיה לתחושות הזולת. בתחושה מוגזמת של חשיבות עצמית לוקה גם "פליגלמן". אצלו נארגת תכונה זו בתוך הקבץ מורכב של תכונות המצביעות על קיומה של הפרעת אישיות בלתי-מובחנת. נוסף על היותו דרמטי, רגשן והפכפך, בדומה לטיפוסים ההיסטריים, הוא מגלה, בדומה לטיפוסים הסכיזואידיים, נטיות לחשדנות, להסתגרות, להיעדר חברים ולריחוק.

3. יצריות במובן הארוטי של המושג היא תכונה בולטת באישיותה של זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) ובהתנהגותו של רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903). אצל שתי דמויות אלו מתפתחת נטייה זו לכלל מצבים נפשיים חמורים. זלאטקה מאבדת את השליטה על תשוקותיה ועל הפנטזיות הארוטיות שלה. בהתפרצות נפשית דמוית מאניה היא מתפלשת בשלג כשכולה עירומה. אצל רבי הניך מתפתחת התשוקה למצב נפשי שדומה לתסמונת הפרעת חרדה כללית. תסמינים אלו מופיעים כשהוא נאלץ לקבל החלטה גורלית לגביו בעניינה של מושא אהבתו. בעיתוי זה מתפתחות אצלו תופעות של מתח, תחושת עלפון, קשיי ריכוז, בלבול, המתעצמים בגלל הקושי לדכא את הדחפים המיניים.

4. קנאה היא תכונה דומיננטית באופיים של גיבורים רבים, כמו למשל "ירמיה" ("בחורף, ברנה, 1903), איצ'ה השמש ("נדודים", ברנה, 1901), הגיבור המספר ("ליל-נדודים", ברשדסקי, 1899-1902), ואהרן מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון, 1913). אצל ירמיה והגיבור המתוודה ב"ליל נדודים" היא חלק מהקבץ טיפוסי למבנה אישיותי נרקיסיסטי. מתברר כי שתי דמויות אלו מקנאות מאוד באחרים או מאמינות כי אחרים מקנאים בהם, וזאת בגלל נטייה נפשית מופרזת של חשיבות עצמית. מתחת לציפיותיהם המנופחות מעצמם ולעמדותיהם המתנשאות כלפי זולתם מסתתרת הערכה עצמית שברירית ביותר. אצל איצ'ה מתפרצת הקנאה הטבעה בו לכלל תסמונת טיפוסית למצבי אסון. בתגובה על פרשיית אהבים של אשתו הוא מפסיק לתפקד ומרגיש צורך נפשי, טיפוסי להפרעה זו, לחזור במחשבותיו ובדבריו שוב ושוב על אותה פרשייה אומללה של בגידה. גם אצל אהרן מאיר הקנאה היא חלק בלתי-נפרד מאישיות חלשה

ומעורערת. מתברר שכל מערכות היחסים הרומנטיות שרקם הן פרי דמיונו החולני. לפיכך, גם ההתפכחות מהן מלווה בקנאה קשה מנשוא. בסופו של דבר, התנפצות האשליה על קרקע המציאות מעבירה אותו על דעתו. מן האופן שבו פתח את הדלת לבעלת הבית שלו כשפיו מגיר ריר ורק כותנתו לבשרו נראה כי מדובר בהתפרצות של התקף פסיכוטי.

לסיכום, ראינו כיצד תכונות אופי דומות מייצרות דפוסים שונים של הפרעות נפשיות. לפעמים תוארו תכונות אלו כתשתית למבנה נפשי מופרע, ולפעמים קשרה בינם לבין הפרעות נפשיות פעילות כגון פסיכוזות ודיכאונות. תמונה זו מחזקת את המסקנה המשתמעת בסעיף הקודם, ולפיה קיימת הפרדה בין טבעה של הדמות לבין האופי המיוחד של תפקודה הנפשי המופרע.

לסיכום

בדיון זה התברר כי גם הסיפורת הפרידה בהתייחסות שלה בין אישיותה של הדמות ובין מעשיה החריגים. בדומה לפסיכיאטריה המודרנית, לא שזרה קשר ישיר בין תכונות אופי מסוימות לבין הקבץ טיפוסי להפרעה נפשית חמורה כזו או אחרת.

בדיון זה אבחן באיזו מידה תפסה הסיפורת, בדומה לגישה הפרוידיאנית, את השיגעון כחלק ממהותו של האדם³⁴⁶, ואת חוש המציאות כקו תיחום בין שפיות לטירוף. בניסיון ליצור חלוקה גסה בין תקינות לפתולוגיה הבחין פרויד בין הנירוזות³⁴⁷ והפסיכוזות כשתי קטגוריות מרכזיות של אבחנה³⁴⁸. לצורך זה התייחסתי להתדרדרות שחלה במצב הנפשי של אותן דמויות שתפקדו בקהילה עד שמצבן הצריך בשלב מסוים שהייה בבית חולים פסיכיאטרי³⁴⁹.

4.4.1 תפיסת השיגעון כחלק מן הטבע האנושי.

בכל הסיפורים שבהם דנתי עד כה מובלעת תפיסת עולם פרוידיאנית, ולפיה מוזרויות ושיגעונות מצויים בכל אדם. עיצובה של תפיסת עולם כזו באה לידי ביטוי במגוון של צורות התייחסות מקבילות. כבר תיארתי בקשר לנושא זה³⁵⁰ כיצד מעניקה הסיפורת, בדומה לפסיכואנליזה, משמעות הגיונית לתהליכים נפשיים ותגובות חריגות במישור הבלתי-מודע. לענייננו, הסברים כאלו מפרקים את התיאורים של התנהגויות חריגות מן המשמעות הפתולוגית ומשווים להם תוקף של התנהגות נורמלית.

נקודת דמיון נוספת, בנושא של תפיסת השיגעון כרצף, מנחה את תיאור ההתדרדרות הנפשית בהתנהגותן של דמויות רבות. כך למשל אצל יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) התכנים הפנימיים שמציקים לו מופיעים תחילה בדמות³⁵¹ דאגות אנושיות שמובלעות בחלומות בהקיץ. מראות אלו מתפתחות בהדרגה להזיות שחותרות בהדרגה לקעקע את שפיותו. בסיום הרומן הן פורצות ומציפות אותו בהתקף השיגעון הגדול של הגיבור.³⁵² גם טירופו של הגיבור "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון, 1905) מעוצב כתהליך טבעי של החמרה נפשית. על רקע הבגיזה של אהובתו

³⁴⁶ ראו 1.5.3.

³⁴⁷ כאשר פרויד התייחס לראשונה למושג הפסיכונירוזות הוא התייחס רק לארבעה סוגים עיקריים: נירוזה חרדה, היסטריית חרדה (פוביה), נירוזה אובססיבית קומפולסיבית והיסטריה (קונברסיבית).

³⁴⁸ רק מאוחר יותר מיקמה התאוריה הפסיכואנליטית באמצע הרצף את המונח הפרעות אישיות.

³⁴⁹ בהתאם לאמות מידה אלו נבחנה התנהגותן של הדמויות הבאות: יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון, 1905), שמואל ונעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909), שמואל ("המבוהל", בן-גריון, 1913) וזלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917).

³⁵⁰ וראו 3.5.

³⁵¹ וראו 3.5.1.2 ה.

³⁵² בסעיף 3.6.1.3 התייחסתי לאפיזודת הטירוף של אברמזון בסיום היצירה מנקודת ראות אקזיסטנציאליסטית. עם זאת, בהקשר לענייננו ניתן לזהות באפיזודה זו הפרזה מבחינה כמותית בדאגה טבעית לגורלה של האומה.

הוא חפץ לשים קץ לחייו במימי הנהר. אחר כך, כשהוא משוחרר בעל כורחו מבית החולים, מצטברים אצלו רגשות מרים של קיפוח וזעם שגורמים להתפרצותו הלילית לבית הרופא. כשהוא נשלח לאישפוז פסיכיאטרי מחמיר מצבו הנפשי וגורם לו להתבלבל בין מציאות לדמיון. הרצף ההתפתחותי הזה משפיות לטירוף מעוצב כמעבר טבעי והדרגתי. ככל שגובר הייאוש ומתמעטת החמלה כן פוחתת יכולת השיפוט הראויה.

שמואל האב ונעמי בתו ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909) משתגעים בשל קנאה עזה כלפי בני זוגם. גם בסיפור זה נתפס השיגעון אצל שמואל כהתעצמות הדרגתית של תכונה אנושית מיסודה. שמואל, בהיותו אדם מכווער, קנאי לרעייתו יפת התואר. קנאתו גוברת בכל פעם שגבר זר פוקד את חנותם המשותפת. על אף שרעייתו שומרת לו אמונים, קנאתו גוברת בגלל דמיונו הפרוע. שמואל משוכנע שהלקוחות חושקים בה ומסיבות אלו הוא חש עצמו רוב הזמן מאוים. לבסוף מתמלא מאגר הקנאה והוא מאבד שליטה על מעשיו. בהקבלה ישירה לנטייתו זו מעוצב שיגעונו של נעמי בתו. למשמע הידיעה על נישואיו הצפויים של אהוב לבה עם נערה אחרת היא מאבדת את צלילות דעתה. הדמיון המשפחתי הזה בנסיבות הטירוף מגביר את הרושם שקנאה היא תכונה נורמלית במהותה, שעלולה בנסיבות מסוימות להעביר אדם על דעתו.

אצל זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) מובלט יסוד התשוקה כתכונה עצורה בעצמות המין האנושי. בעיקרו של דבר, האופן המשולהב שבו היא מחליקה על מימי הנהר מצטייר כביטוי טבעי לאנרגיה נפשית התובעת את מימושה וטמונה בכל אדם באשר הוא אדם. המחבר המובלע מציג אותה כאישה בעלת תשוקות שמדוכאות בכוח על-ידי אחיה, המייצגים את הנורמות המוסריות הקפדניות של מסורת ישראל. טירופה בהמשך מעורר בלב הקורא החילוני תחושה של התגברות מעיין הדחפים. לעומת זאת, עיקר עניינו של הטירוף אצל שמואל ידעוני, המכונה "המבוהל" ("המבוהל", בן-גריון, 1913), הוא בנטייה שכלית מופרזת להתלבט בין הניגודים. התייחסות פילוסופית זו לעולם היא חלק מהתייחסות מקובלת לעולם אצל אנשים מסוימים. בגלל הבהלה מונעות ממנו מחשבות פילוסופיות אלו בהדרגה לתפקד כראוי בכל שטחי החיים. התרוצצות הרגשות המוגברת בנפש הגיבור גורמת לו לחצייה סמלית של הקו הדמיוני שבין שפיות לשיגעון. ניתן לסכם ולומר כי ביסוד כל התיאורים של התהליכים הנפשיים שתוארו לעיל עומדת ההנחה שהטירוף אינו קטגוריה חיצונית לאדם אלא מעין העצמה של דחפים ותכונות נפשיות טבעיות. תפיסה זו, שמזהה את השיגעון כחלק מן הטבע האנושי מקובלת כאבן יסוד במחשבה הפסיכואנליטית. עם זאת, הפסיכואנליזה, בניגוד לסיפורת העברית, טשטשה את הגבולות בין צורת המחשבה הנורמלית לפתולוגית גם מעצם הבנתם של כל קשת המצבים הנפשיים כמופעלים על-ידי אותו עיקרון.

4.4.2 חוש המציאות כסמן מרכזי בין שפיות לשיגעון

למרות מגמה עקרונית של טשטוש בין מצבי שפיות לשיגעון הבחינה גם הסיפורת, כמו הפסיכואנליזה³⁵³, באבדן חוש המציאות כסמן הגבול שבין שפיות לשיגעון. החלוקה המינימליסטית בין התחומים הללו נשענה על תפיסה התפתחותית³⁵⁴ ועל הבדלים ביכולת תפיסת המציאות. לפי הפסיכואנליזה, במצבים פסיכויטיים קיים עיוות חריף בתחומי החשיבה ותפיסת המציאות בהשוואה למצבים נירוטיים.

ברבים מן הסיפורים מתואר המעבר שבין שני התחומים הללו באמצעות הקביעה של אחת הדמויות שהגיבור נזקק לאשפוז. בדרך כלל מופיעה קביעה כזו במפורש או במובלע לאחר תיאור של אפיזודת שיגעון מרכזית. כפי שאראה בדוגמאות הבאות, באפיזודות כאלו משמש אבדן חוש המציאות כקנה מידה עקרוני להגדרתה כסובלת ממצב נפשי קיצוני חמור.

לקורא שעוקב אחר מצבו הנפשי של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), מצטייר באופן ברור התהליך של התפוררות הדרגתית בכוחותיו של הגיבור לשלוט על צלילות דעתו. לכל אורך הדרך הוא מנסה להגשים את מבוקשו להיות מנהיג לעמו. בתקופת נעוריו ובחרותו הוא אינו נלאה מלנסות ולממש עצמו כגואל את עמו. כשפג טעמו של החזון, כמו גם היכולת לממשו, הוא נמלט לעולם הפנטזיה. קשייו הבולטים לאחוז במציאות בולטים במיוחד באפיזודת הטירוף שלו בסיום הרומן. בסיטואציה זו נכנס אברמזון על קצות אצבעותיו אל בית משפחת דוידובסקי כשבידו מעין דגל העשוי מטפחת אף קרועה לקרעים רבים. מיד אחר כך הוא חומק לחדרו ומשרבט על הנייר במהירות רבה ובחשכה גמורה. כשהוא יוצא משם הוא ניגש לתנור וזורק מאפרו על פניו ומפזר סביבו את אותן פיסות הנייר שעליהן נכתבו הדברים. תוכן הדברים עצמם קשה להבנה והם למעשה מבלבלים מאוד. מנקודת ראותו של המספר, החותר להבין את גיבורו, מופעלות התנהגותו ופעולותיו על-ידי נטייה רוחנית עמוקה המוצאת את גילומה במעשים סמליים. מנקודת מבטם המשותפת של המחבר המובלע, הקורא ושל באי הבית מצטיירים מעשיו כגילויים מובהקים של מעשים שאינם מופעלים מתוך הכרה. כאשר אברמזון משמיע את דבריו בפני באי הבית הוא אינו מצטייר כאדם שפוי אשר משמיע בקול רם את רעיונותיו. לפי תפיסתם, מדובר כאדם שדובר עם נפשו ואיננו מסוגל לתקשר עמם. מכל הסיבות הללו הם מסיקים שניטל ממנו חוש המציאות והוא נזקק לאשפוז.

³⁵³ לפי הגישה הפסיכואנליטית האדם מאבד במצבים הפסיכויטיים את היכולת לבחון את המציאות באור תקין. איבוד מבחן המציאות מציין הפרעה בתפקודי האגו וגורם להופעתו של חומר בלתי-מודע בצורה מבלבלת וקשה להבנה.

³⁵⁴ הפן ההתפתחותי מתייחס לכך שבמצבים פסיכויטיים קיימת נסיגה לשלבים מוקדמים יותר בארגון האישיות. מן הראוי לציין כי לא התייחסתי לזיקה של הסיפורת להיבט ההתפתחותי (1.5.2.3) משום שכפי שצינתי (3.5.3) לא מצאתי עדות לתפיסה עקרונית כזו בסיפורת העברית של ראשית המאה העשרים.

עיון בפרשת האשפוז של "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון, 1943) מדגים את אבדן השפיות ההדרגתי כנובע מרגשות חריפים של קיפוח. התיאור של ההתפרצות הלילית לביתו של ד"ר ברקמן נבחן בהקשר למצבו הנפשי והפיזי הירוד של הגיבור. על רקע העובדה שיום קודם לכן שוחרר על-ידי אותו הרופא בניגוד לרצונו ניתן לפרש את התנהגותו כאבדן רגעי של עשתונות. מסיבות אלו, החלטתו של הרופא לאשפוז נתפסת כקביעה שרירותית מנותקת מאנושיות. אלא שהתנהגותו בבית החולים מעידה על כך שאינו מסוגל לתפוס את המציאות כראוי. הטשטוש בין מציאות לדמיון בא לידי ביטוי בכך שאינו מבחין בין השבכה האמיתית לצלה. מן העובדה שהוא חוזר ונענש על ניסור השבכה למד הקורא שמדובר בפרצות בשיפוט המציאות ולא בניסיון בריחה נועז ומותאם למצב. בדומה לאברמזון, נוצר הרושם שאין הדברים בשליטתו מפני שבעיקר הוא דובר עם נפשו בעניין זה. בלי להתייחס לסיבות ולנימוקים, מסירת עולמו החיצוני והפנימי מלמדת שהוא מתקשה לעמוד במבחן המציאות. בדיעבד, בהקשר של הסיפור כולו מתקבל הרושם שההתפרצות מהווה מעין איתות מוקדם על קיומו של חוש מציאות מופרע.

תיאור התנהגותו של שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909) לפני רעייתו משמש כבסיס מוצק כדי להניח שאיבד את צלילות דעתו. לאחר תקופה ממושכת שבה היה שרוי באפתיה גמורה, הוא מרקד לפניו פתאום כשיכור ללא כל סיבה ברורה. המחבר מעצב את דמותו בסיטואציה זו כדמות גרוטסקית במיוחד, שענייה בוערות, לשונה שלוחה והיא צוחת בגרון ניחר: "אש! אש!" כמו לא להותיר ספק שניטל ממנו חוש המציאות מתאר המספר כיצד התגרד בכותל כאשר הגיעה רעייתו לבקרו בבית החולים. סימני טירוף מתגלים אצל בתו נעמי למשמע הידיעה שאהוב לבה עומד להינשא לאחרת. למשמע הידיעה היא מתקשה לתקשר עם בני אדם ומסתובבת בדרכים ללא כל מטרה. כאשר היא נחסמת היא מנפצת לרסיסים כל חפץ שנקרה בדרכה. גם לאחר האשפוז היא מתקשה לתפוס את המציאות בצורה ברורה. היא סובלת מהזיות שבהן מופיעה מולה חיה ששולחת לשון לעומתה, ובפעם אחרת, כשנשבר החלון בביתה, היא אוכלת את שבריו.

גם התיאור של שמואל ("המבוהל", בן-גריון, 1913) לפני אשפוזו מעיד על פגיעה רצינית ביכולתו לעמוד נוכח המציאות ולטפל בה כראוי. במשך תקופה ממושכת הוא פוסח על שני הסעיפים ביחס לכל החלטה ומעשה בחייו. הוא נתון בייסורים מתמשכים, המשתקפים במונולוג פנימי של אדם שמתייחס לכל נושא מתוך זיקה חצויה. בתחילת הסיפור מעוצבת דמותו של אדם שפוי הסובל מאבדן כיוונים רגשי, משום שהוא מתגדר בזירת הספקות ומשחק פרטי פרטים של המציאות והמשמעות. רק בסיום הסיפור מתברר מלוא עומקו של האופי הטרגי של קיומו ללא כל הכרעה וללא התייצבות. הספקות הפנימיים צוברים כוח בעומק נפשו והורסים לחלוטין את צלילות דעתו. הקריסה הנפשית הזו משתמעת מן האופן שבו מעצב המחבר את המעמד האחרון לפני שאושפז.

שמואל פותח את הדלת בפני בעלת ביתו כשרק כותנתו לעורו ופיו מגיר ריר ומלא שאלות פילוסופיות על היקום. מן התיאור הזה עולה באופן מובהק שתגובותיו הנפשיות פסיכוטיות. האשפוז של זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) מאייך את אבדן בוחן המציאות כהתעצמות הדחף על פני ההיגיון. האופן המשולהב שבו היא מחליקה על מימי הנהר מציג את נטייתה הטבעית להתמסר לדחפיה. באופן טבעי מייצגות הדמויות של אחיה המחזירים אותה מידי יום בכוח אל ביתה את החברה היהודית המסורתית המזהה התנהגות משוחררת עם פריצות מוסרית. על אף שמטבעה היא מצטיירת כפורצת גדר, המעשה שבגללו מבקשים אחיה לאשפוז אותה נתפס כמעשה שמעיד אל אבדן טוטאלי של חוש המציאות. המחבר מבליט יסוד זה באמצעות המספר שחושף את הפנטזיות הארוטיות המציפות אותה מבפנים וגורמות לה להתפרץ באמצע הלילה אל משטח ההחלקה. התנהגותה במקום זה מחזקת את הרושם שמדובר הפעם בקשיים נפשיים חמורים. זלאטקה מתפלשת בשלג, תולשת את שיער ראשה וקורעת את שמלותיה מעליה. כמו כן היא מבקשת על חייה ומציגה עצמה כנערה נוצרייה שנאלצת לחיות בין הגויים. כל הפרטים הללו מסמנים התנהגות מנותקת מהמציאות, הניזונה מקושי עקרוני לדכא יצרים ומשאלות מיניות.

לסיכום, הרושם המשותף שעולה מכל הגילויים הנפשיים שתוארו לעיל הוא הקושי של הדמויות להתייחס באופן מותאם אל המציאות החיצונית. קשיים מסוג כזה מנמקים גם את העילה לאשפוזן של דמויות נוספות, כמו למשל נחום ("כל הימים", שופמן, 1920), יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920), אליהו ("הלבן", בן-ציון, 1920), מנדו ("במצור ובמצוק", שופמן, 1922), פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911). היבט זה מובלע כסמן הגבול שבין שפיות לטירוף גם אצל³⁵⁵ אותן הדמויות שגילו מרכיבים טיפוסיים להפרעות נפשיות חמורות אף על פי שלא נזדקקו לטיפול פסיכיאטרי. כפי שראינו³⁵⁶, השמירה על חוש המציאות תוחמת את התנהגותם של צבי הירש ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880) ורבי חנן אבא ("מעלות ומורדות", עגנון, 1919) במחוזות השפיות. לעומת זאת, בגלל פגיעה עקרונית בחוש המציאות מצטיירות דמויות הנשים: ביילה ("ביילה המשוגעת", ברשדסקי, 1900) ושרה ("בית תבנה", בן-גריון, 1920), כמטורפות בעליל. יוצא אפוא כי הסיפורת, בדומה לפסיכואנליזה, זיהתה את הפגיעה בחוש המציאות כתו דומיננטי שמפריד בין שפיות לשיגעון.

4.4.3 הסימון המטפורי של תהליך השיגעון כאבדן התבונה

³⁵⁵ וראו 4.1.

³⁵⁶ וראו הערה 355.

דרך נוספת לסימון המעבר הפסיכולוגי הגמיש בין שפיות לשיגעון היא עיצוב השיגעון כהתרופפות של התבונה. לפי השקפה פסיכואנליטית פילוסופית זו השיגעון אינו מצב אחר, אלא מצב שבו מתגברים היצרים והתשוקות על השכל הישר.

מתברר כי³⁵⁷ גם הסיפורת העברית, בדומה לפסיכואנליזה, נעזרה במבנים מיוחדים כדי לסמן את השיגעון כהעדר התבונה. עיון ביצירות מעלה כי בשכיחות גבוהה במיוחד לציון השוני המהותי בין מצבי שפיות לשיגעון מופיעים הביטויים "נטרפה דעתו"³⁵⁸ ו"יצא מדעתו"³⁵⁹, אשר מקובלים עד עצם היום הזה בשפת היום-יום. בספרות המקראית נקשר המושג "דעת" עם חכמה ותבונה. המושג "טירוף" מקורו בשורש ט. ר. פ., הנושא משמעות ראשונית כפולה של "ערבב" (בלבל) וגם של "היות למאכל" (לטרף) על-ידי חיה אחרת. מושג זה מופיע במקומות שבהם מתערבב השכל הישר עם היצר. לפעמים מבעים אלו מובלעים כהערת אגב בדיבורה של הדמות המשנית ולפעמים כקביעה נחרצת בפי המספר המתארת התנהגות ביזארית במיוחד.

התפיסה הקושרת את השיגעון עם העדר התבונה מגולמת גם בביטויים נרדפים למושג הדעת, כמו למשל בינה, שכל ומוח. כך למשל, בשלושה סיפורים³⁶⁰ משמש הביטוי "הסתתרה בינתו" במשמעות זהה, ואילו בסיפור "המבוהל" (בן-גריון, 1913) מסכם המספר במילים "מטושטש במוחו" את מצבו הנפשי המעורער של גיבורו ("המבוהל", עמ' צב). לתשומת לב מיוחדת ראוי הציור הלשוני שמתאר את ההתמוטטות הנפשית של נחום בונדי ("כל הימים", שופמן, 1920): "כציפור בכלוב התלבט המוח האנושי ונפל חלל" (עמ' 45). ברצף הדינמי של העלילה משתלב דימוי זה עם העובדה שהגיבור התערער בנפשו לאחר שנפל בשבי. במשמעות נרדפת למושג "מוח" מופיע המונח "שכל" בסיפורים "מעלות ומורדות" (עגנון, 1919) ו"קלונימוס ונעמי" (בן-גריון, 1909). כך למשל מסכם המספר את השינוי שחל אצל רעייתו של הגיבור המרכזי בעקבות המשבר הכלכלי: "הקדיר שכלה של אשתו [...]".

³⁵⁷ על הקשר התאורטי שבין ביטויים מטפוריים לבין משמעותם בתוך שדות סמנטיים ראו מרגלית (תש"ל) וסוברן (תשמ"ז). מן הראוי לציין כי בתקופה זו של ראשית המאה העשרים נאלצו הסופרים העבריים להמציא לשון עברית משוחררת מכבלי המסורת כדי לציין מהלכים קליניים. בתקופה זו, שבה אמצעי הבעה היו קרובים למשמעם הראשוני, רלוונטי במיוחד להתייחס אל משמעם הרעיוני.

³⁵⁸ וראו בהקשר זה: "הכל בחכמה נעשה", עמ' 20; "בבית המשוגעים", עמ' 384; "דמון יהודי", עמ' 13 ועמ' 53; "המעורב בדעת", עמ' 4; "הזקן המטורף", עמ' 42; "נדודים", עמ' 86.

³⁵⁹ במקור לקוח הביטוי "יצא מדעתו" מספרות התלמודים והמדרשים העתיקים וכן מספר בן סירא ומספרות המגילות הגנוזות (על-פי מילון אבן-שושן). הוא מופיע כמבע מייצג לבעייתיות נפשית במקומות הבאים: "הכל בחכמה נעשה", עמ' 18; "קלונימוס ונעמי", עמ' קצח; "ישעיהו", עמ' קקט; "בית תבנה", עמ' רס; "בית קורש", עמ' קיג; "נפש רצוצה", עמ' כג; "מעבר לחיים", עמ' פה; "נדודים", עמ' 86; "מסביב לנקודה", עמ' 472, 450, 540; "ביילה המשוגעת", עמ' 152; "פליטים", עמ' קז; "יום הדין של פייבקה", עמ' קכה; "פליגלמן", עמ' 142.

וניטל שכלה" ("מעלות ומורדות", עמ' צד). באופן דומה מסכם המספר את ההתדרדרות הנפשית במצבו של ראובן: "עוצב דיכא את אור שכלו וימק בשרו" ("קלונימוס ונעמי", עמ' קצח). המסקנה המשתמעת מכל הביטויים המטפוריים הללו היא שהסיפורת העברית, בדומה לפסיכואנליזה, אצרה בתוכה עמדה פילוסופית דומה. לפי השקפת עולם משותפת זו השיגעון אינו נתפס כמצב שונה אלא כקריסה של התבונה.

4.4.4 סיכום

בהשוואה שבין הסיפורת שסקרתי לשיטת הסיווג הפסיכואנליטית מתברר כי הסיפורת והפסיכואנליזה אצרו בתוכן תפיסה פילוסופית דומה, לפיה המעבר מעולם הצלילות לעולם מרוסק אינו חד ומדויק. קווי הדמיון שבין הגישה הספרותית לאסכולה הפסיכואנליטית מתבססים על שלוש נקודות מוצא משותפות: א. תפיסת השיגעון כחלק מן הטבע האנושי ב. ההתייחסות לחוש מציאות לקוי כסמן המפריד בין שפיות לפתולוגיה ג. תפיסת השיגעון כחוויה של התרופפות התבונה. שלושת ההיבטים העקרוניים המשותפים הללו מעצבים יחד קו רצף דמיוני בין מצבים נפשיים תקינים למצבים נפשיים חריגים.

4.5 הסיפורת והגישה האקזיסטנציאליסטית: הבלטת הייחודי

³⁶⁰ וראו למשל: "מן הזווית", עמ' 356; "שכול וכישלון", עמ' 1453; "לאן?", עמ' 46.

הסופרים בדומה לפסיכולוגים האקזיסטנציאליסטים נמנעו מכל חלוקה שרירותית של מצבים נפשיים. הם העדיפו לתת, בדרכם שלהם, ביטוי ייחודי למצוקתה של כל אחת מן הדמויות³⁶¹. בהתאם למגמה זו אתעכב על השימוש שעשתה הסיפורת בכינויים של הדמויות על מנת לאיין את הדפוס הבולט בחריגותן הנפשית. כפי שאראה באמצעותם ניתן ללמוד מכל כינוי לפחות על תכונה מהותית אחת במורכבות הנפשית של הדמות (אבן, 1993; אוספנסקי, 1986; ורמן-קינן, 1984).

4.5.1 כינויים בכותרות הסיפורים כתחליף לקטגוריות אבחנתיות

הכינויים שבהם בחרתי לדון מופיעים כשמות פואטיים³⁶² גם בכותרות הסיפורים. על פי רוב, כאשר קיים שימוש כפול בכותרת ככינוי ולהפך מעיד הדבר על תשומת לב מיוחדת למשמעות הגלומה בהגדרה. בדוגמאות הבאות אמחיש כיצד השימוש הכפול בכותרות ובכינויים מאייכים את היסוד המהותי באישיותו הסבוכה והמסוכסכת של דמות הגיבור. במידה מסוימת הם שימשו גם להדגשת ההבדלים הבין-אישיים, בדרך העוקפת את הקטגוריות הדיאגנוסטיות המקובלות. כבסיס לדיון הנוכחי שימשו הסיפורים הבאים: "הכל בחכמה נעשה" (אבן-ספיר, 1984), "בעל הנרות" (לעוין, 1903), "המבוהל" (בן-גריון 1913), "הזקן המטורף" (לעוין, 1903), "נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902). לפני שאדון בהם מן הראוי לציין תחילה כי כמודל מרכזי לעיסוק בהיבט זה שימשה כותרת סיפורו של י"ד ברקוביץ "התלוש".

סיפור זה, אשר פורסם לראשונה בשנת 1904, מציג באופן טיפוסי כיצד הכותרת מייצגת את התכונה המהותית באישיותו ובאורח חייו של הגיבור המרכזי. כמו כן מתברר כי כותרת זו אף נתנה שם הולם לבעיה המרכזית של הצעיר היהודי והגיבור הספרותי של תקופת ראשית המאה העשרים. במקור מכון שם התואר "תלוש" לתיאור תלישותו של ד"ר ויניק, הגיבור המרכזי בסיפור זה. ד"ר ויניק יצא מעירתו הדלה לעיר הגדולה והצטרף למעמד האריסטוקרטי כרופא, ואחר כך חזר לביתו העני שבעיירה. התלישות שבה נאלץ לחיות בין שני העולמות (האריסטוקרטיה ומעמד העניים) ממחישה בעיה אישית ובעיה עקרונית של הדור. בעיה זו נוצרה בראשית המאה העשרים בחברה היהודית עקב נדידה בלתי-פוסקת אל העולם החדש במרכזי הערים ואל מעבר לים, תוך ניתוק

³⁶¹ בהקשר זה מעניין לעקב אחר נסיונו של בינסוונגר (Binswanger, 1997) לתאר את בעיותיה של אשה צעירה בשם אלן ווסט. אשה זו אובחנה בשעתו על ידי קרפלין כשרויה במלנכוליה, ואילו בלויילר הציע את האבחנה של סכיזופרניה. לעומתם בינסוונגר מגדיר את בעיותיה כייאוש קיצוני ובהגדרתו הספרותית כ"חולי עד מוות".

³⁶² מעניין לציין כי מעבר לכינויים רוב רובן של הדמויות נושאות שמות פרטיים כגון: דב, שרה, יעקב, ירמיה, גרשון, זלאטקה, פייבקה, ראובן, וכו'. במקרים רבים מופיעים גם שמות משפחה, כמו למשל: פינרמן, פליגלמן, מירקין ואברמזון. כל השמות האלו הם בחינת חתך ריאלי ואופייני של השמות המקובלים באוכלוסייה היהודית המצויה בתחום המושב של תקופת ראשית המאה.

מתמשך ממסגרת החברה והמשפחה. מסיבות אלו נעשה מושג זה באותה התקופה וברבות הימים מונח פופולרי לתיאור מצבם הנפשי והקיומי של רבים מצעירי הדור ומגיבורי סיפורים אלו (הולצמן, תשנ"ג; בר-יוסף, 1995). בעקבות סיפור זה התפתחו ניסיונות שונים לתאר ולמיין את חוויית התלישות לסוגיה³⁶⁵. המושג "תלישות" הפך למונח רחב המגלם חוויה שמתאפיינת בקשת רחבה של תחושות, החל מהרגשת זרות המלווה בבדידות, ייאוש וחוסר תכלית, וכלה במצבים של התנתקות מן העולם החיצון (הלקין, תשי"ח; גוברין, 1985; מירון, תשמ"ח; הולצמן, תשנ"ג). בדיון הנוכחי יידונו כותרות הסיפורים שתיארו אף הן בצורה הולמת את מהות בעיותיה הנפשיות של הדמות, אף שלא זכו למידה כזו של פופולריות.

4.5.1.1 "הכל בחכמה נעשה", אבן ספיר, 1894

כותרת הסיפור מכוונת באופן אירוני לכסילותו של ראובן. בכינוי "הכל בחכמה נעשה" מכנים שוכני בית המדרש הישן את חברם ראובן סוחר הטבק. כינוי זה השתרש בעיקר בגלל העובדה שמשפט זה היה שגור על שפתיו במשך רוב שעות היום. לדעתם, ובעיני המספר, כינוי זה גם משקף את פיקחותו של ראובן כפי שניתן ללמוד מתוך דברי המספר: "הכינוי הזה הכיל את כל מעלות רוח האיש ואת הלך נפשו, את כל יחושו אל העולם אשר סביבותיו ואת עולמו הפנימי אשר בקרבו" ("הכל בחכמה נעשה", עמ' 16). במהלך הסיפור מתברר לקורא שהתרחשותם של שוכני בית המדרש ושל המספר מחכמתו של ראובן מוטעית מיסודה.

ראובן וחבריו, ובכלל זה המספר, משתייכים לגלריית הטיפוסים העלובה והמפוקפקת של שוכני בית המדרש. מדובר בדמויות המייצגות את העוני, הניווול והבורות בעיירה היהודית. למעשה הן חוסות בצלו של מקום זה רק בגלל עוניין. באמצעותן מעצב המחבר את הכינוי "הכל בחכמה נעשה" כביטוי לעגני לרוחניותם המרוקנת מכל תוכן ממשי. הגיבור עצמו מצטט משפט זה, וכן בדלי אידאולוגיות אחרות, כמו למשל של הגל, דרווין, ניטשה ושופנהאואר, בלא שיתקיים ביניהם קשר רעיוני.

³⁶⁵ ניסיון מוקדם לסמן את חווית התלישות ולהצביע על מקורותיה הביוגרפיים, החברתיים והספרותיים עשה המבקר ישראל אלישיב (תרע"ג). במאמר זה הוא מסביר כי הופעתו של נושא זה אצל סופרי הדור קשור לניסיון חייהם שלהם. הראשון מבין החוקרים השונים שניסו למיין את חווית התלישות לסוגיה היה הסופר יוסף חיים ברנר (תשמ"ה), אשר מיין בשנת 1908 את תופעת התלישות על-פי מידת ההזדהות שבין הסופר לבין גיבורו הטיפוסי. כשלושים שנה מאוחר יותר סיווג פרופ' הלקין את התלישות על-פי סוג הקונפליקט שבין היחיד לסביבתו (בורגנות מול שייכותו הטבעית למעמד העניים, המורשת היהודית מול ההשכלה האירופית, העולם החיצוני המציק מול חיי נפש פנימיים אינטנסיביים. בעקבות שתי הצעות אלו הציע דן מירון שיטה שלישית שמבוססת על הזדהות הסופר עם גיבורו על-פי גילו. מירון הניח שהסופרים, שהם ילידי שנות השישים והשבעים של המאה ה-19 כגון: בן-גוריון, ביאליק ופייארברג חוו בעצמה גבוהה יותר את המשבר לעומת עמיתיהם בני דור ראשית המאה. מאחר שהאחרונים התפתחו בסביבה נאורה יותר, הם חוו במידה מועטה יותר את המשבר בשעה שיצאו אל מרכזי ההשכלה.

כפי שמתברר בהמשך, מפאת כסילותו ומופרעותו הנפשית מסלף ראובן את משמעו המקורי של הפסוק. המשמעות המקורית של פסוק זה (תהילים קד, כד) מכוונת להבעת פליאה ממעשה הבריאה, שבו לכל יצור יש תפקיד ותועלת משלו. ראובן, לעומת זאת, מפרש את הפילוסופיה הזו כלגיטימציה להתנהגות פסיבית והתחמקות מאחריות אישית: "הכל בחכמה נעשה!" – העולם ומלואו כבר נברא, והחיים כאשר הם לא ישתנו לעולם, **ולשוא עמל האדם ותעלוליו, ולשוא ירים איש את ידו** לעשות קטנה או גדולה להיטיב את גורלו בימי הבלו ("הכל בחכמה נעשה", עמ' 17, ההדגשות שלי). מתוך אותה תפיסה פילוסופית מעוותת מציג ראובן את האגוצנטריות שבאישיותו כאיזאל. לפי מודל פילוסופי זה הוא נמנע מלחלק זבוב משיניה של שממית, ומתעמר בבת העני שאימץ לו כבת.

ראובן פודה את בת העני מידי אביה ומנצל את כל כישוריה של ילדה ענייה זו לטובת צרכיו האישיים. הוא מתכחש לה בבגרותה, כשהיא מבקשת אחיזה בחייה החדשים בעיר הגדולה. כל הפרטים הללו, וההתפעלות הגובלת בהערצה של המספר ממעשיו, מחזקים בלב הקורא את הרושם שמדובר בשני בני אדם שאישיותם פגומה. התחושה שראובן אינו רק כסיל אלא גם סובל מהפרעה נפשית חמורה מתחזקת בעקבות תיאור חיצוני של מבטו המערפל ועיניו מזרות האימה. אף שהמספר אינו ער לבעיות הנפשיות של גיבורו, גם הוא מבחין ומצייר באופן ציורי את הניתוק הרגשי של ראובן מסביבתו, בדמותו את מבטו למעטה של כפור.

לסיכום, כותרת הסיפור "הכל בחכמה נעשה" מייצגת באופן אירוני את הכסילות של הגיבור כתכונה מהותית באישיותו. הפער האירוני נוצר בין משמעותו המקורית של הפסוק המקראי לבין האופן המעוות שמפרש אותו הגיבור במחשבותיו ובמעשיו.

4.5.1.2 "בעל הנרות", לעוין, 1903

הכותרת "בעל הנרות" מכוונת לשאיפותיו המגלומניות של דוד'קה לייסד בית חרושת לנרות. דוד'קה הוא בן למשפחה בורגנית טיפוסית של "בעלי בתים", שסובל מארחות חייה המשמימים והדשנים. שאיפותיו לגאול את האומה היהודית מצוקתה בגלות מעוצבות כחלק ממשבר נפשי עמוק שבו הוא נתון. משבר זה בא לידי ביטוי בשתיקה ממושכת בת שלוש יממות. בני משפחתו המודאגים מוטרדים במיוחד כאשר הוא משליך מן השולחן את העששית ללא כל סיבה נראית לעין. לאחר אירוע זה מוזמן לביתם ד"ר סלומון כדי לעמוד על מצבו הנפשי. הודות למאמציו מפר הגיבור את שתיקתו ונותן דרור לדמיונו. בדרשתו הדמיונית הוא מייסד בית חרושת לנרות שיספק תעסוקה לרבבות בני העם היהודי. **לסיכום**, הכינוי "בעל הנרות" מדגיש את שאיפותיו של הגיבור לגאול את העם היהודי בגלות על-ידי עבודה. מכיוון שפתרון זה הוא הגיוני ביסודו אך אינו פרי מחשבה בהירה וסדורה של הגיבור עצמו, הוא מוצג כרעיון שמתנהל על קו התפר הדמיוני שבין חזון לשיגעון.

4.5.1.3 "המבוהל", בן-גריון, 1913

שם התואר "המבוהל" הוא כינויו של הגיבור שמואל ידעוני. כינוי זה ניתן על-ידי המחבר ומשמש גם ככותרת הסיפור וגם כאמצעי להדגשת הבהלה כתכונה המרכזית במצבו הנפשי הנסער של הגיבור. כפי שציינתי, המילה "בהלה" מציינת במקורות נטייה לחיפזון וגם פחד. שני מושגים אלו מבטאים את הסערה שבנפשו באה לידי ביטוי במראהו החיצוני, בגודש בלתי-נסבל של מלל ובתבנית יסוד מחשבתית של העמדת דבר מול היפוכו.

תיאור מראהו החיצוני נעדר פרטים מאפיינים של תווי פנים, למעט שיער ראשו הפרוע. עיצוב זה תואם גם את התיאור של אישיותו האמורפית של הגיבור: "ולשמואל ידעוני, כך שמו, לא הייתה נפש מסומנה, כי אם צרור של רגשות ושל מחשבות בלי סמל ובלי דמות" ("המבוהל", עמ' ז). הכוחות הפנימיים הכאוטיים הללו לובשים בהדרגה צורה של שטף כפייתי של מחשבות. הפתולוגי מתגלה בנטייה מופרזת לזהות בכל דבר את היפוכו. חשיבה זו, הנושאת אופי של כאוס פנימי, מציפה גם את הקורא בשפע בלתי-נסבל של פרטים. גודש בלתי-ראלי זה מוצג למשל בתיאור מחשבותיו של הגיבור בפסקה השנייה: "היננים, היהודים, הפרסים ועמי המערב **שונים** הם זה מזה, **ואינם שונים**, ואפילו ה'רוסים הקטנים' גם אלה בני-אדם המה, **היהדות** היא דת, והנה **עניני הצלב** גם כן דת וגם אמונה. תורת האיסלאם כבר ידועה היא; וכשאתה מעמיד זו מול זו, תמצא כי מה שכתוב כאן כתוב גם שם, כאן יסודות, עיקרים וסעיפים, ושם שרשים וענפים; ואם תרצה תהפוך ותעשה את הטפל עיקר, את שלבי הסולם לטפס בהם-גדר. אין ימין ואין שמאל בעצם, כי אם מצד היחס שבין זה לזה;" (שם, שם). כל הכוחות הפנימיים הללו צוברים כוח בעומק נפשו ופורצים החוצה כאפיזודת הטירוף שבסיום היצירה.

הספקנות הקיצונית מציקה לשמואל מפני שהיא מונעת ממנו מלקבל אפילו הכרעות פשוטות. היותו נתון בתוך עולם מתמיד של ספקנות ללא ודאויות, ללא אמיתות מוחלטות, ללא קשר בין סיבה ותוצאה, ללא הסברים, הופכת את עולמו הפנימי לעולם מסויט. בתוך עולם זה הוא נע ונד כסהרורי מתוך תקווה נואשת למצוא מענה לקיומו.

במצב פנימי כזה של בהלה, כל גירוי מחשבתי מקבל אצל שמואל בכל רגע פירוש אחר ומחודש. תחת מסווה פילוסופי של זכות הבחירה וחופש הרצון, מתעצמת אצלו בהדרגה הבהלה פנימית. מבחינה זו מכוונת הכותרת והכינוי לתחושת היסוד שמתפתחת לעצמה פתולוגית קיצונית. בסיום היצירה מתואר הגיבור כמי שנתון במצב פסיכוטי מובהק. הכוונה היא לסיטואציה שבה פותח שמואל את הדלת לבעלת ביתו כשרק כותנתו לעורו. גם במצב זה, כשפיו מגיר ריר, הוא מלא שאלות פילוסופיות על מהות הקיום.

לסיכום, הכינוי של הגיבור המרכזי וכותרת הסיפור "המבוהל" מבליטים את החיפזון והפחד המגולמים במושג "בהלה" כתכונה המרכזית באישיותו של הגיבור. זוהי נטייה הגורמת לו להתייטר

ללא הרף. מדובר בתכונת יסוד אשר מסבירה את קשייו הנפשיים להתייחס אל המציאות בצורה גמישה ומסתגלת. כאשר היא מתגברת היא גורמת לחוסר תפקוד במישור החברתי והאישי.

4.5.1.4 "הזקן המטורף", לעוין, 1903

הכותרת "הזקן המטורף" מכוונת את הקורא אל מוטיב השיגעון שבאישיותה ובגורלה של הדמות המרכזית שבסיפור, דב בן רבי זאב מירקין. כפי שמתברר בהמשך הסיפור, בשם "הזקן המטורף" כינו את הגיבור ילדים שנקרו בדרכו וסימנו בדרך זו את חריגותו הנפשית.

הסיפור כולו מעוצב כמונולוג מפיו של זקן תמהוני, השוכב על מיטתו ומלין על גורלו. מתברר כי היסוד להתנהגותו המחזרה טבוע באישיותו עוד לפני צאתו למסעותיו.

מנקודת המבט של הגיבור, מקורה של הבדידות בגורמים חיצוניים שמאפיינים את התקופה. מבחינתו סולק פעמיים מביתו וממשפחתו בגלל נהייתו אחר ערכי תנועת ההשכלה. את תחושות הקיפוח החריפות הוא מפנה כלפי החברה היהודית שגרמה לו עוול חמור בגלל עניין אידאולוגי. כדי להמחיש אותן הוא מדמה את גורלו למצבו של זבוב³⁶⁴ המטפס על זגוגית החלון ועומד להילכד בידי בני אדם. אולם מנקודת ראותו של המחבר המובלע זהו הסבר המשמש כפירוש חלקי בלבד למצבו הנוכחי של הגיבור.

מנקודת ראותו של המחבר המובלע, הכותרת והכינוי מכוונים אל פגם נפשי המצוי באישיותו. בעצם המשמעות של הטירוף היא חוסר היכולת שלו להתייחס אל האחר. מסיבות אלו הוא נפרד פעמיים בשל אותה טעות עצמה ממשפחתו ומביתו. הוא מותיר אחריו שתי נשים פגועות וכן מבלי לגלות אמפתיה למצבם או לרגשותיהם. באופן מנוכר ונעדר רגש הוא מתאר את אותם אירועים משמעותיים בחייו. ככל שמעמיקה בדידותו הפיזית כן גובר טירופו ונחלש בהדרגה שיפוט המציאות שלו. לבסוף, הוא מדמה לעצמו שטיפות הגשם מצוות עליו לנוח ואפילו הן מכנות אותו בכינוי "הזקן המטורף". הבדידות והפגמות הנפשית העמוקה שלו באות לידי ביטוי קונקרטי באמצעות השיח הדמיוני שהוא מנהל עם הזבובים שבחדרו. מתוך אותה נטייה נפשית לקטרג על מר גורלו הוא משיח את מר לבו בפניהם.

לסיכום, הכותרת "הזקן המטורף" מכוונת אל המופרעות העמוקה, הטבועה באישיותו של הגיבור הקשיש. הטירוף משמעו חוסר מודעות וחוסר שיפוט כתכונות מרכזיות שהכשילו אותו בחייו. מחשבה זו, המובלעת בעומק הסיפור, מנוגדת לנקודת ראותו של הגיבור. מזווית ראייתו מקור בדידותו נעוץ בפרידה הכפויה עליו מבני משפחתו בגלל הכללים הנוקשים של בני העיריה היהודית. מכל מקום, שתי זוויות ראייה אלו מותכות יחד בסיום היצירה בתמונה של טירוף קליני.

³⁶⁴ אנלוגיה זו של עצמו כמשכיל לזבוב נשענת על דימוי שרווח באותם הימים בחייהם של בני העיריה היהודית. בעזרת הדמוי הזה הוא מאייך בדרך נוספת את טירופו כבחירה בדרך חיים אידאולוגית.

הגיבור השרוי בגפו בצריף בתנאי מחסור, משיח עם עצמו ועם הזבובים כשהוא בעצמו חש שדעתו נטרפת עליו .

4.5.1.5 "נפש רצוצה", ש. בן-ציון, 1902

הכותרת "נפש רצוצה" מכוונת את הקורא לדיכוי כגורם המהותי האחראי למצבו הנפשי הרעוע של הגיבור. לפי ההגדרה המילונית, שם התואר "רצוק" משמעו שבור, רעוע, מרוסק ובהשאלה עיף, שסוע ומדוכא. (אבן שושן, תשל"ח, עמ' 684). כל הביטויים הללו מתארים את השחיקה הנפשית של גרשון בגלל אורחות חייה של החברה היהודית המסורתית שבה גדל. למעשה, במרכז הסיפור עומד התיאור הקודר של הווי החיים והחינוך שב"חדר" ובמשפחה. כבר בפתיח מתוודע הקורא אל האופי השלילי של הלימוד ב"חדר" באמצעות התיאור המדכא של שיעור הגמרא שם (פיכמן, תשי"ט). הצפיפות הרבה, חומר הלימוד המייגע, הריח מעורר הסלידה של הזיעה, הרעב המציק וערבוביית הקולות מתארים את החוויה הלימודית כסיוט של ממש.

כמקור נכבד של שחיקה מהווה האווירה הקשה השוררת בביתו העמוס בקונפליקטים. המאמצים הבלתי-נלאים להשביע את רצון מחנכיו ואת רצון הוריו חרף המרדנות הטבועה באופיו מגבירים את המועקה. בעיקרו של דבר הוא תופס גם את הוריו כרודפיו, כפי שניתן להתרשם מתוך המובאה הבאה: "בחוק אין שינוי, הכל כמעט כמו שהיה, אך בקרבי רגשות שנאה מתגברים, ולא רק על הרבי בלבד, אלא גם על העולם שאני נתון בתוכו, על כל אלה העושים בי מה שליבם חפץ ו"אני" שלי נראה כאילו אינו... הרגשות המדאיבים הללו היו כבושים בלבי, חיטטו ופרכסו שם מאז, אבל עתה עצמו והתחילו מתגלים במחשבות ברורות ומובנות, ועל כן גם מבהילות: אלה שאני חייב לכבדם, אני מצווה עליהם לאהבם ולחשבם למבקשי טובתי – אבא ואמא – להם אומר לבי, אך צרי ואויבי לי המה..." ("נפש רצוצה" עמ' יא, ההדגשות שלי). בגין מועקה מצטברת זו בשתי החזיתות שרוי הגיבור בתחושה מתמשכת של שחיקה עצמית המאיימת על שלמותו הנפשית.

הכותרת של הסיפור וסיומו יוצרים יחד תחושה של מעגליות, מעגל של עייפות שמקורה ואחריתה בטלטלה נפשית חסרת תכלית של הגיבור בחייו. לדעתי, בדומה למושג ה"תלוש" מתאר גם המונח "נפש רצוצה" את פניו הנדכאות של הדור כולו. בניגוד לדמותו הבוגרת של ד"ר ויניק, ("תלוש", ברקוביץ) מייצג גרשון את דמות הילד חניך ה"חדר", שנרמס תחת צורות החינוך והחיים המסורתיות של דור האבות.

4.5.2 סיכום

בדומה לאוריינטציה האקזיסטנציאליסטית, שהתרחקה מן הכללי ששאפה להבליט את הייחודי, עיצבו או סימנו הסופרים באמצעות כותרות הסיפורים וכינויי הדמויות את התכונה המהותית בטירופה של הדמות. כפי שהראתי, צופנים בחובס מבעים אלו רמזים לתכונות יסוד מהותיות באישיותה של הדמות המבדילות אותה מזולתה. מנקודת מוצא זו הראתי כיצד נושאות כותרות הסיפורים: "הכל בחכמה נעשה", "בעל הנרות", "המבוהל", "הזקן המטורף" ו"נפש רצוצה" משמעויות (בהתאמה) של: כסילות, מחשבות גדלות, בהלה (המורכבת מחיפזון ומפחד), בדידות ושחיקה פנימית. ניתן לסכם ולומר כי מבעים אלו מהווים מעין ניסיון פואטי לעצב "סיסמא קולעת" המכוונת אל ההיבט הפילוסופי שבבסיס ההפרעה הנפשית.

4.6 סיכום פרק ב: מיון וסיווג בטקסט הספרותי בהשוואה לגישות המודרניות

הסיפורת העברית בראשית המאה העשרים מבחינה בין ההפרעות השונות באוריינטציה המשלבת היבטים מודרניים מגישות שונות. בדומה לדגם הפסיכיאטרי, הבחינו גם הסופרים בין אישיותה של הדמות לבין התנהגותה. למרות מגמה עקרונית של הימנעות מקטגוריות אבחנתיות ניתן להבחין במספר מצומצם יחסית של דפוסי התנהגות בהשוואה למדריך האבחנות המודרני.

ברוח האוריינטציה האנליטית, מובלעת גם בסיפורת מעין חלוקה גסה בין מצבי תקינות לפתולוגיה. בזיקה להשקפה זו תיארו גם הסופרים את ההתדרדרות הנפשית כהתדרדרות על פני הרצף שבין שפיות לשיגעון. שתי הגישות הבליעו בתוכן את חוש המציאות כסמן מרכזי ודמיוני שבין תקינות לפתולוגיה.

בדומה לגישה האקזיסטנציאליסטית, ניכרת גם בסיפורת מגמה סמויה להימנע מכל חלוקה שרירותית של מצבים נפשיים. בהתאם לגישה זו הוצגו בעיות נפשיות בכליותן, ועל-פיה נמנעו הסופרים מאבחנה חדה בין הסיבות לשיגעון לבין התיאור של התופעה עצמה. כמעין תחליף לשימוש בדיאגנוזה הנקוטה בגישה המדעית נעזרו בשמות תואר ובמטפורות ספרותיות כדי לאיך את המהות והייחודיות של המצוקה של כל אחת מן הדמויות.

חלק חמישי: מטפלים וריפוי בראי סיפורת התקופה

פרק א: טיפול ומטפלים לאור הדגמים ההיסטוריים

כפי שציינת³⁶⁵, עד לימי פרויד, בראשית המאה העשרים, לא היו קיימים טיפולים נפשיים. עיון בסיפורת התקופה מעלה שגם הסופרים עצמם לא יצרו יש מאין את השימוש בשיחה כטכניקה טיפולית. לפיכך יתמקד הדיון בצורות טיפול השייכות לדגם העל-טבעי ולדגם הגופני.

5.1 הטיפול בסיפורת בזיקה לדגם העל-טבעי

בפרק זה אבחן באיזו מידה שיקפה הספרות העברית החדשה את השימוש בטכניקות טיפוליות מיוחדות המבוססות על מסורת עתיקת יומין³⁶⁶. השמוש בתפילות, קמעות, בלחשים, בהשבעות ובברכות גבר בקרב יהדות מזרח אירופה באמצע המאה השמונה - עשרה בהשראת התנועה החסידיית המודרנית. (ויגודר, 1994, ב).

5.1.1 קמעות, תפילות, לחשים והשבעות

בפתח הסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880) פורש המספר בפני הקורא רשת צפופה של כל הפעולות שנקטו הוריו כדי להגן עליו מפני השפעתם של כוחות מזיקים. אף שהדברים אינם נאמרים במפורש, נראה שהקמעות נועדו להגן עליו מפני חוויית השיגעון העומדת במרכז עניינו של הסיפור. בתיאור הפותח סוקר המספר את החוויות ואת המראות הראשונים שנגלו לנגד עיניו לאחר שהגיע לעולם. וכך הוא מתאר את הקמעות שבהם השתמשו הוריו כדי למגר את השפעתם המזיקת של השדים:

ראתי על הקיר והנה אלף "מגן דוד" תלוי עליו, כל שלטי הגבורים האלה; על החלונות ועל הפתחים ועל ארובות העשן ועל כפות המנעול – אין סדק כחודו של מחט אשר לא תלו בו שלטיהם ומגניהם. ואהי בעיני כשוכב בעיר נצורה וכשוכב בבית הנשק. ("המעורב בדעת", עמ' קכו).

מתוך הנחת היסוד שהעזרה והרפואה היא בידי האל, בסיפורי התקופה ניתן לזהות בסיפור "קלונימוס ונעמי" הדים קלושים למנהג של בני העיירה להיוועץ ברב. כאשר שמואל משתגע ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909) נאמר שרבים האמינו כי יירפא בעזרתם של הרביים. באופן דומה, כאשר בתו נעמי משתגעת נוסעים אתה לפי מנהג המקום קודם כל אל הרבי. בשני המקרים אין הרבנים מצליחים להעלות ארוכה לחולים. באופן דומה מציין בחטף המספר בסיפור "ביילה המשוגעת" (ברשדסקי, 1910) שנכשלים כל מאמציו של רבי גדליה לרפא את אשתו בעזרת רבנים

³⁶⁵ וראו 1.3.4.

³⁶⁶ וראו 1.1.4.

וסגולות. רמז נוסף לאמונה בריפוי מידי האל מופיע בדברי הזקנות אל מושה ("בדרך קוצים", בארון, 1943). כאשר נכשלים מאמצי הרופאים לרפא אותה מן השיתוק שאחז ברגליה, הן מביעות את אמונתן בידי ההשגחה העליונה: "מי זה אמר כי אין עוד תקוה לה, והיא לא תוכל להרפא? האם זה שיכאיב לא יוכל לחבוש, ומי שיסר – לא ירחם? כאשר בא פתאום חליה, כן ירפה ממנה ויעבור והיא תקום להיות אם לילדה וגברת לביתה." ("דרך קוצים", עמ' 82). גם בסיפור זה האמונה בבורא עולם מסויגת. הזקנות מייצגות אמונה דתית הנתפסת כמיושנת. היא שולית בהשוואה להסבר הפסיכולוגי הדומיננטי ואינה מוכיחה את עצמה, מפני שלמרות האמונה והתקווה מושה אינה זוכה להתרפא ממחלתה.

באופן דומה לזקנות מביעים גם הוריו המסורתיים של לייבל ("בחורף", ברנר, 1903) אמונה מוחלטת בכוחו של בורא עולם: "רופא אחד ומיוחד יש לנו ורק עליו צריך להישען" ("בחורף", עמ' 153). באפיזודה קצרה מתוך רומן רחב היקף זה מתואר כיצד הם, יחד עם רבי חנן, מזמינים את ר' ישראל שילחש עליו. הם עושים זאת כדי לרפא את בנם מכאבי ראשו, שנגרמו לדעתם בגלל השפעתה המזיקת של "עין הרע". דמויות אלו, המייצגות את דור האבות המסורתי, מבססות את התרפיה על הצלחות דומות ועל העובדה ש"הגמרא מלאה לחשים וסגולות" (שם, שם). העמדות המסורתיות הללו משמשות כאמצעי נוסף מני רבים הנקוטים ביצירה זו בידי המחבר לשם גלגול על החשיבה האי-רציונלית של הקהילה הדתית והצגתה כחברה נבערת.

האמונה המרפא של המומחה או הצדיק באה לידי ביטוי גם בסיפור "עסקי פוליטיקה" (שטיינברג, 1911). סיפור זה מעוצב במתכונת של סיפורי אגדה שמדגישים את השפעתו המאגית של הצדיק. המצב המבולבל של הרופא מוצג כפועל יוצא של התנהגותו וטביעת ידה של ההשגחה העליונה. במהלך מצבו הנפשי הנסער הוא מצטער על התנהגותו החילונית וזוכה לריפוי מידי הצדיק מרוזין, כפי שניתן ללמוד מתוך המובאה הבאה: "אז העביר הוא ז"ל את יד קדשו על פניו, ומיד שב אליו הזכרון ונזכר בכל אשר עבר עליו. ונפל על פניו, והתחיל צועק מעומקא דליבא: הוי, רבי, אכלתי טריפות, שתיתי יין נסך. כמה שבתות חיללתי" ("עסקי פוליטיקה", עמ' שכא). שיטת הריפוי הזו, כמו גם המעשייה כולה, מוצגת בנימה של גישה אוהדת מצד המספר הפנימי שהוא חלק מדור האבות המסורתי. אולם בניגוד לכך מיוצגת עמדה זו כעמדה אנכרוניסטית מצד המספר החילוני החיצוני.

תפיסת עולם טיפולית דומה והצגתה כחלק מהווי חיים מיושן, באה לידי ביטוי בסיפור הקצר "הבן האובד" (בן-גרון, 1900). שכנותיה של ציפורה עושות לה השבעות, כי הן חושדות בה שלקתה ב"דיבוק". המחבר המובלע משקף עמדה זו כעמדה מיושנת ובלתי-רלוונטית, מאחר שעצם המחלה או מה שהן מפרשות כ"דיבוק" מתברר בסיפור בנימה אירונית דקה כזיכרונות מודחקים שצפים

בתודעתה בגלל עליית חומה. על רקע זה גם ההתייחסות הטיפולית לתופעה מצטיירת מבחינתו של המחבר המובלע כמופרכת מיסודה.

5.1.2 סיכום

בשפע היצירות שסקרתי מופיעים הדים קלושים בלבד לריפוי באמצעים על-טבעיים. יש שההיקף המצומצם של התייחסות לשיטות טיפוליות כאלו בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים משקפת מגמה שחלה בחברה היהודית בת הזמן. היחלשותה של המסורת, בד בבד עם ההתקדמות שחלה באותה תקופה מבחינה מדעית, הפחיתו את האמונה בדת ובהשפעתם של כוחות על-טבעיים. באותם סיפורים שבהם נרמזות שיטות טיפוליות מסוג זה הן מיוצגות כאנכרוניסטיות ובלתי-רלוונטיות. אף אחת מן הדמויות המטופלות בשיטה כזו אינה זוכה להירפא (למעט הרופא גורדון בסיפור "עסקי פולטיקה", סיפור שמיסודו נושא אופי אגדי). בכל הסיפורים משמשים ניסיונות אלו חלק מקריאת תיגר של המחבר המובלע על חברה מסורתית שמתאפיינת באור שלילי של בורות ובערות.

5.2 הטיפול בסיפורת בזיקה לדגם הגופני

כפי שציינתי, מאז היפוקרטס ועד לראשית המאה העשרים הדגישו הרופאים את חשיבות האיזון הגופני לטיפול בהפרעות נפשיות. למטרה זו המליצו על אורח חיים מבריא, תזונה מיוחדת, אמבטייות, תרופות וכבילה מכנית³⁶⁷. כאשר כל התרפיות הללו נכשלו, או כאשר המצב הנפשי היה חמור במיוחד, נוצר הצורך במוסדות מיוחדים למשמורת.

5.2.1 ריפוי ביתי

עיון ביצירות השונות מלמד על התפיסה העקרונית כי טיפול בתחלואי הגוף מקל על מצוקות הנפש. על פי רוב, הניסיון להקל על סבלן הנפשי של הדמויות נעשה במסגרת הבית והתייחס בעיקר למצבן הגופני הירוד. במקרים כאלו נעשה הטיפול בבית או בכפר על-ידי בני המשפחה ועל-פי המלצותיו של רופא המשפחה. המלצות אלו הדגישו בדרך כלל את הצורך בשינוי אוויר ואווירה וכללו גם מגוון של תרופות טבעיות. המלצות ברוח מדעית-אינטואיטיבית זו הופנמו בציבור הרחב. כך למשל נוהג יחזקאל חפץ ("שכול וכשלוך", ברנר, 1920) כשהוא נחלש מבחינה נפשית וגופנית. במשבר הגופני הנפשי הראשון הוא בוחר, גם ללא המלצת הרופא, להתאוויר לתקופה ממושכת בחו"ל. בדוגמאות הבאות אבחן את מגוון התרופות וארסנל המלצות שניתנו כמזור גופני לשיקום נפשי במסגרת הריפוי הביתי.

5.2.1.1 המספר בסיפור "דמון יהודי" (גולדין, 1900)

בסיפור "דמון יהודי" (גולדין, 1900) מטופל הגיבור המספר על-ידי רופא המשפחה בשיקוי של מיץ ברברים. הוא סובל בילדותו מחרדות עמוקות בגלל סדרת מפגשים בלתי-צפויים עם הדמות הדמונית של העיירה, המכונה בשם "אריה השד". דמות זו, שנתפסת ככופרת ומטורפת בעיני בני העיירה, מתבררת לו כדמות משכילה, אנושית ומוסרית במיוחד. בעומק היצירה מושפעים מצביו הנפשיים מן הסתירה שבין הדעות הקדומות לבין התרשמותו האישית והבלתי-תלויה. בכל פעם שהוא נקלע לסערת רגשות מוזמן לטפל בו רופא המשפחה. רופא זה מתואר באור חיובי כאדם זקן ומאיר פנים שעניו שוחקות ובידיו תרופה אחת בדוקה לכל החוליים: מיץ הברברים.

על רקע ההקשר הפסיכולוגי של מצבי המתח שבהם שרוי הגיבור מתבררת חוסר יעילותה של התרופה. לאחר המפגש הראשוני הוא נזקק לטיפול בפעם השנייה כשהוא נפגש עם אריה מחדש: "עוד פעם אחת השקני אהרן הרופא את רפאותו הבדוקה, 'מיץ הברברים', וגם אז חליתי מפני 'אריה השד!' ('דמון יהודי', עמ' 22). במרוצת הזמן הוא מתחזק באמונתו שאריה הוא הצדיק האמיתי בעיירה. כאשר הוא מעז להביע דעה זו בצורה גלויה לאמו הוא מופנה לטיפול רפואי בפעם השלישית. בניגוד לפעמים הקודמות, ממליץ הרופא הפעם על שיקוי הברברים בשפה רפה: "מעט ברברים – גמגם הרופא המהולל; ונדמה היה כי יפון הפעם בעזרת תרופתו הבדוקה". (שם, עמ' 39). הגיבור נוטל את התרופה אך אינו נלאה מלפקפק ושואל במרירות: "במה הוא שד?!". (שם, עמ' 39).

³⁶⁷ וראו 1.2.4.

בסופו של דבר מתעייפים האם והרופא משיטת הריפוי הזו. רפיון ידיהם תורם בעקיפין למסקנותיו של הגיבור: "ותקבע בי ההחלטה: אדם הוא, אדם כשר, כמו שצריך להיות..." (שם, שם). על רקע המאבק החריף בין משכילים לאנשי המסורת שמתנהל במציאות ומשתקף ביצירה משתמע לגלוג על הטיפול התרופתי. מנקודת המבט של המחבר המובלע הניסיון לרפא את המצוקה הנפשית, כמו גם את הדעתנות, באמצעות מיץ הברברים הוא ניסיון פתטי מיסודו, תרפיה שמעידה על צרות מוחין, הן מבחינה פסיכולוגית הן מבחינה אינטלקטואלית.

5.2.1.2 גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902)

גם סיפור זה, בדומה לקודמו, מסופר מנקודת ראותו של ילד שנפשו נשחקת בגלל ההתמודדות עם המציאות בעיירה היהודית המסורתית על כל היבטיה. החינוך הקפדני וחסר האמפתיה לצרכיו מדכא את גופו עד כדי זכדוך וערפול חושים. בשלב מסוים חלה החמרה במצבו הנפשי, המקשה עליו יותר מתמיד להתרכז בלימודים: "בלב ריקן וחלש אני יושב אצל הגמרא הפתוחה לפני וראשי כמוכה קיטור... מין דמיון עצל מתאבך עלי כעשן וצר לי שברי צורות. דברים שונים מתנשאים לפני בדמיוני בערבוביה, ואיני יודע בעצמי למה הם באים" ("נפש רצוצה", עמ' כג). אמו מבחינה במצוקתו הנפשית ומנסה להקל עליו ולפנקו בדברי מאכל ומשקה. כשאחיו הקטן חולה היא מנצלת את הביקור אצל הרופא כדי להיוועץ בעניינו של גרשון. הרופא מעיף בו מבט חטוף ומפטיר כלאחר יד: "צריך הוא לישוב בתוך אויר של שדה וגן ולא בסרחונה של עיירתכם – והלך לו". (שם, עמ' כד). בשלב זה מנסה אמו לשפר את מצבו בעזרת "חציר-תולעים" ושיקוי של חנין אדום. כשהוא נותר כחוש ודווי היא מבקשת לשלוח את גרשון לחופשה בבית דודיו שבכפר, ניסיון שאביו מכשיל אותו בגלל אישיותו הנלוצה.

הרופא מתייחס אפוא בהמלצותיו רק למראה גופו הכחוש ומראה פניו הנבול של גרשון. בהקשר הכללי של היצירה נזקק גרשון לשינוי האווירה ולא רק לשינוי האוויר. כשאמו מפנקת אותו הוא נהנה ולו במעט מתשומת לב הורית שחסרה לו כל כך. ההנאה הזו מדגישה שהתרופה שהוא זקוק לה במיוחד היא עצם ההתייחסות הרגשית שחסרה לו כל כך בחייו.

5.2.1.3 "בעל הנרות" (ליפמן, 1903)

בסיפור זה ממליץ רופא המשפחה, ד"ר סלומון, על מנוחה כמרפא לבן-משפחתו דוד'קה ("בעל הנרות"). הוא תולה את הסיבות להתעטפותו של הגיבור בשתיקתו, כמו גם למעשה התמוה של ניפוץ העששית, בעבודה רוחנית מאומצת. רופא זה מצטייר בסיפור כאדם צעיר, נעים-הליכות וטוב לב. אלא שלמרות מידותיו הראויות אין הוא מניח את דעתו של האב מבחינה מקצועית. הלה מעדיף להתייעץ עם פטריק, רופא מבית החולים, אך בהמלצתו של ד"ר סלומון נמנע מלערב רופא נוסף כדי לא להחמיר את מצבו ושועה לעצתו של ד"ר סלומון. בינתיים מחמיר מצבו של דוד'קה וד"ר סלומון נוהג בו כפסיכולוג מומחה. אף על פי שמבחינה רפואית הוא מבין את חומרת מצבו הוא מדובב

אותו כדי להגיע לשורש בעיותיו הנפשיות. בחביבותו הוא מצליח לרכוש את אמונו של החולה וליצור אתו קשר נפשי קרוב למרות מצבו הנפשי הקשה. וכך, לאחר הסערה הראשונית, מתיישבים השניים לשיחת רעים: "כרגע אחרי הזעקה החזיק כמעט במנוחת-נפש את סלומון בכתפו, ויסב אותו אליו ביותר, פנים אל פנים, ויחל את דבריו בנחת, ברצינות ו'בדעה מיושבת' כמדבר בעסק" ("בעל הנרות", עמ' 51).

הדרשה הדמיונית שנושא הגיבור אחר כך נושאת אופי ביזארי ומותירה את הנוכחים בפה פעור. הנאום הזה כמו בא להוכיח את חששותיו של האב שנתאמתו. במילים אחרות, המסקנה המשתמעת היא שלמרות כוונותיו הטובות של הרופא לא הוכחה גישתו הפסיכולוגית את יעילותה לריפוי טירופו. ההמלצה למנוחה מצטיירת כפשטנית ודוגמטית מדי מכדי להקל על מצבו הנפשי הסוער של החולה.

5.2.1.4 "מעבר לחיים" (ש' בן-ציון, 1904)

בסיפור "מעבר לחיים" שב הגיבור המרכזי, חייקל-גילפן, לעיירתו לאחר שהייה ממושכת בכרך. הוא חוזר מדוכדך כדי לממש את חלקו בירושה ולכאורה מצליח להתערות מחדש במקום. בתוך תוכו הוא מרגיש שהוא זר להם, לכן ככל ששהייתו במקום מתמשכת כך גם מחריפה מצוקתו הנפשית. שיבתו אל העיירה היא זמנית ומלווה בבושה רבה. הגיבור חש עצמו מושפל בעיקר מפני שלא הצליח להתקיים ולהתערות בעיר הגדולה. התלישות והעובדה שאין לו במה להיאחז גורמת גם לתשישות גופנית ונפשית. אף שאין הדברים נאמרים במפורש, נרמז בטקסט שהוא מורגל בטיפות ולריאן כדי לטפל בעצביו הרופפים. המספר מתאר כיצד חייקל-גילפן סובל מתחושה פנימית של קרה ומציין שמדובר בתחושה כזו שמורגשת בפה מן הטעם של טיפות הוולריאן. בין אם נתכוון לתחושותיו של הגיבור עצמו, ובין אם מדובר בהערה כללית, משתמע מן הדברים שזהו סוג של טיפול מקובל. בסופו של דבר, קרוביו המודאגים נכנעים לסירובו ונמנעים מהפנייתו לרופא. במקום זה הם מסתפקים בהגשת תה והרבה חמלה. רוחה, אהובת נעוריו, מיעצת לו לעזוב למקום חדש. חייקל-גילפן כבר מיאש מפני שהוא כבר מכיר במגבלות המקום לעזור לו. ההמלצות של הקרובים, כמו גם הטיפול התרופתי, מוצגים כמגוחכים בהשוואה לבעיות עצמן. לשון אחר, טיפות הוולריאן או המלצה לחופשה מתגמדים לנוכח תחושת התלישות הפסיכולוגית הנוקבת והכואבת של הגיבור.

5.2.1.5 פינרמן ("חלשה", מיזניק, 1904)

ההתמודדות במשך חצי שנה עם חיי הכרך הלוחצים גורמים לפינרמן לפתח תשישות נפשית עמוקה. כשהוא נותר ללא פרנסה, ללא משענת וללא תקווה, הוא משוטט ברחובות בכרך כשבמוחו מנצנצות מחשבות אבדניות. לבסוף הוא בוחר להתחלות בפני שותפו לחדר כדי לזכות בקורטוב של אהדה. כאשר הוא מתלונן על מיחושים בראשו וברגליו הוא זוכה לטיפול מסור ממרגלית שותפו. בעצת

בעלת הבית שלו הוא גם לוגם להחלמתו שמן קיק ושתי כוסות חלב. כאשר הטיפולים נכשלים ומצבו כביכול מחמיר הוא מופנה לאשפוז בבית החולים הכללי.

פינרמן נהנה במשך שלושה שבועות מטיפול מפנק ומאווירה רגועה בין כתלי בית החולים. הרופא מאבחן את חולשתו הנפשית כבעיה גופנית של אנמיה. מסיבות אלו הוא זוכה לתזונה מבריא ולשיקוי של "ברזל". לאחר שלושה שבועות של אשפוז נאלץ פינרמן להשתחרר מבית החולים. בגלל הצורך הנפשי לחמוק מאורח חיים תובעני הוא ממשיך ונאחז בתירוץ של בריאות גופנית לקויה. כך הוא מתרץ במכתב ששלח להוריו את העובדה שנאלץ להפסיק את לימודיו. כמו כן, באותו המכתב הוא מבקש סכום כסף כדי לשוב לבית הוריו. כדי לא להיחשב בעיניהם כמי שנכשל הוא מציין במכתב שהוא נאלץ לשוב מכיוון שבהמלצת הרופא הוא זקוק לחופשה באוויר הכפר.

5.2.1.6 "מעלות ומורדות" (עגנון, 1919), "רוחות רעות" (ברקוביץ, 1917), "קלונימוס

ונעמי" (בן-גריון, 1909)

התזונה והמנוחה הן גם ההמלצות שניתנות לשלוש מבין ארבע דמויות הנשים שהשתגעו. בעקבות התרוששותו של רבי חנן אבא ("מעלות ומורדות"), לוקה רעייתו בדיכאון ובחשדנות. נדמה לה שמרמים אותה וגונבים ממנה כספים. לפי דברי המספר, לא יכול רבי חנן אבא לממן את הטיפול.

5.2.2 מתקני אשפוז

כבר בשלהי ימי הביניים קמו בתי מחסה, שהפכו במרוצת הזמן לבתי חולים פסיכיאטריים, כדי לטפל ולהגן על החברה מפני חולי הנפש הכרוניים או המסוכנים. על אף ההתקדמות המדעית שחלה ברפואה ובפסיכיאטריה היו מוסדות אלו בראשית המאה העשרים מקומות מטילי אימה. רוב החולים במקומות האלו טופלו באמצעי ריסון קיצוניים (קרסון 2000, עמ' 51; אטיקנסון ואחרים, פרק 17).

כפי שמשמע מסיפורים שונים, חלק מן הגיבורים נזקקו בגלל מצבם הנפשי הקשה לאשפוז מוסדי. ברוב המקרים התנהגותם עוררה דאגה בלב הקרובים להם ואת הרושם שהם זקוקים לטיפול השגחתי מסוג זה. כך למשל, לאחר מונולוג הטירוף הגדול של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) נמסר שבעלת הבית שלו ממתינה לבואו של עושה השמרים. מן ההקשר הכללי של הדברים נראה כי היא ממתינה בדריכות לבואו כדי שיפנה את יעקב לבית חולים. מסיבות דומות מזעיקה בעלת הבית של שמואל ידעוני ("המבהלה", בן-גריון, 1913) לעזרתה את השוטר. היא מאשפוזת את ידעוני כפי הנראה בבית חולים פסיכיאטרי, מפני שהייתה מוטרדת מהתנהגותו המוזרה (פתח לפנייה את הדלת כשהוא ממלמל דברים חסרי פשר ופיו מגיר ריר). בשונה מהם מגיע אהרן-מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון) בעצת רופאו לאשפוז ב"בית חולים לעברים" בגלל מחלת העצבים. בסיפור "רוחות רעות" (ברקוביץ, 1917) לוקחים שני יהודים את זלאטקה על זרועותיהם בכוח ומוליכים אותה בעגלה אל מחוץ לעיר. בניגוד לרצונו מאושפז גם הגיבור האנונימי "הוא" בבית המשוגעים ("בבית-המשוגעים", בארון, 1905). מבין הילדים נראה כי רק פייבקה ("יום הדין של

פייבקה", ברקוביץ, 1911) מורחק מן הבית אל ההקדש³⁶⁸, אשר שמש כתחליף לבית החולים הפסיכיאטרי. מכל הדוגמאות הללו משתמע שרוב הגיבורים לא היו מודעים לחומרת מצבם והיה צריך להפעיל עליהם כוח על מנת לטפל בהם.

מעיון בסיפורים שמאזכרים את המוסד הפסיכיאטרי משתמע כי מתקן האשפוז מצוי במקום מרוחק ממתחם החיים של הגיבורים החולים. לפעמים הוא מצוי במקום מבודד, כמו למשל בשולי הכרך ("בקצווי הכרך", שופמן, 1914; "שכול וכישלון", ברנר, 1920), או שהוא שרוי בעיר המרוחקת ממקום מגוריו של הגיבור ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909; "רוחות רעות", ברקוביץ, 1917). הפרטים הללו כמו באים להדגיש את בידודו של החולה מן החברה שבה הוא חי ופועל. תנאי הבידוד בתיאור חדרי האשפוז בולטים במיוחד בסיפורים "בבית המשוגעים" (בארוך) ובשני סיפוריו של שופמן "במצור ובמצוק" ו"בקצווי הכרך". בסיפורים אלו מתוארים חדרים אשר קירותיהם עבים וחלונותיהם מסורגים. המראה הקודר הזה והתנאים הקשים מעוררים קונוטציה לבתי-כלא. קונוטציה זו מתעוררת גם בלבו של יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר). במהלך אשפוזו בבית החולים. בפני ידידתו אסתר הוא כך מלין: "והיה ביום ההוא – והיה כל העולם בית-חולים... אבל בית אסורים! האם פה מקומי? פה?" ("שכול וכישלון", עמ' 1534). לעומת הקדרות השוררת בתוך החדרים מתוארת סביבה חיצונית משובבת את העין בשלושת סיפוריו של שופמן ("במצור ובמצוק", "כל הימים" ו"בקצווי הכרך"). שלושת המוסדות הפסיכיאטריים טובלים בגינות ירק רחבות ומטופחות. גולת כנסיית שטיינהוף המזדקרת ממרחק מספקת רמז שבית החולים ממוקם בתוך מתחם הכנסייה. מבין אנשי הצוות הרפואי בולטים בהיעדרותם הרופאים. למעשה, בכל הסיפורים מוזכרים רק שני רופאים פסיכיאטרים. על נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909) נאמר שאחרי שחזרה בקיץ לאשפוז נמסרה לריפוי אצל "תתרי אחד רופא חולי-רות, היושב בכפר רחוק, ויצא שמו לתהילה. ותהי אצלו ששה שבועות ויך אותה מכות רצח ויאסור אותה בעבותים" ("קלונימוס ונעמי", עמ' 7). לעומת זאת, נושא אופי חיובי הרופא הראשי בשני סיפוריו של שופמן ("במצור ובמצוק" ו"כל הימים"). בגלל אותם סימני היכר ניתן לדון על הפרימירוס כחול העיניים שנזכר בשני הסיפורים הללו כמייצג את אותה דמות עצמה. מבחינה אנושית הוא זה שמייצג את החמלה כרגש שיוצא מן הכלל בין כתלי המוסד. הוא היחיד מבין גלריית הדמויות שנחוס בונדי ("כל הימים") פוגש בבית חולים אשר דמעה מבצבצת מעינו למראה החולים ההולכים ומתרבים. אותה דמות עצמה מאפשרת לצייר מנדו ("במצור ובמצוק") לרכוש צבעים ובדים כדי שיוכל לצייר בין כותלי בית החולים.

³⁶⁸ בימי הביניים נזכרים בקהילות היהודיות בתי חולים אשר כונו בשם בתי "הקדש". הם שמשו לטיפול בחולים טעונים אשפוז ובעניים. (על-פי ליבוביץ, תשט"ז).

כל שאר אנשי צוות בית החולים, ובעיקר ה"משגיחים", מתוארים כאנשים לא-סימפטיים אשר נוקטים שיטות דיכוי קיצוניות. בסיפור "בבית המשוגעים" (בארון, 1905) מרוקן השומר על ראשו של החולה נחשול של מים קרים כדי להחזירו לשפיותו. בכל פעם שהוא מנסה לנסר את השבכה שבחדרו הוא נענש בצורה דומה, המזכירה שיטת עינוי יותר מאשר שיטת ריפוי. אף על פי ששיטת טיפול זו היא אכזרית היא מצויה עדיין בנוף ההשערות הרפואיות³⁶⁹ של אותה תקופה. לעומת זאת, דוגמה טיפוסית לאכזריות לשמה היא השימוש שעושה המשגיח פראנצ'ישק ("בקצווי הכרך", שופמן) במכות. דמות זו משמשת משגיח בבית המשוגעים שבו מאושפז בנה של בעלת המוסד. באותה האכזריות שהוא מפעיל על החולים שבהשגחתו הוא מכה גם את נערתו. ליחס דומה של השפלה ואכזריות מצד המשגיח זוכה גם יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר). המשגיח מלקה אותו כאשר הוא קורע מעליו את בגדיו ומסרב לאכול את מזונו. הדמות של השומרים מטילה אימה לא רק על החולים אלא גם על המבקרים. חבורת הסופרים כדי לבקר את הצייר מנדו חולפת בבהלה על פניו של שומר בריא ומטופח שפס. אחר כך, כשהם נתקלים בשומרים עצמם בתוך האולם עצמו: "המשוררים נזדעזעו, עצביהם החולניים נמתחו עד כדי דליחת הדעת ופחד עברם לפתע, פחד מפני המשגיחים החזקים הללו, שמתרוצצים אילך ואילך ומפתחותיהם בידיהם, שמא לא יתנום עכשיו לצאת מכאן... " ("במצור ובמצוק", עמ' 70).

בדומה למשגיחים, גם האחיות אינן מצטיירות כאחיות רחמניות. בסיפור "כל הימים" (שופמן, 1920) הן ממלאות בעיקר תפקיד של משגיחות. למרות תנאי השרב הכבד הן מובילות ביד רמה שורה ארוכה של חולים לטיול בחצר בית-החולים. התמונה הזו מזכירה במידה רבה את תפקידם של הסוהרים מתוקף העובדה שהן מובילות בסך חולים שהם גם שבויי מלחמה. באופן דומה מסתכם גם תפקידה של "האחות הרחמנייה" בסיפור "קצווי הכרך" (שופמן, 1914) בניהול הביקור במוסד. גם את התפקיד המנהלתי הזה היא מבצעת בצורה נוקשה ועוינת במיוחד.

כל הפרטים הללו מצטרפים לכלל אווירה עכורה במיוחד. אפשר שהסיבה שזהותו של הגיבור בסיפור "בבית המשוגעים" נותרת אנונימית מלמדת על כך שבין כותלי בית החולים זהותו של החולה והייחודיות שלו מיטשטשות. אפילו רופאו של יחזקאל חפץ ממליץ לשחררו מבית החולים מאחר שהוא מתרשם שהשהייה בבית החולים משפיעה עליו לרעה. הריח בין כותלי המוסד קשה מנשוא ("במצור ובמצוק", ו"בקצווי הכרך", שופמן; "שכול וכישלון", ברנר) כמו גם המראה מעורר

³⁶⁹ בתי החולים בתקופה העתיקה נהגו לטפל בחולים באמצעות אמבטיות חמות וקרות כדי להחזיר את האיזון הפיזי בגוף. נוסף על השאיפה לחדש את כוחותיו של הגוף חשבו שההפתעה תקטע את מחשבות הטירוף. החל מתקופתו של פינל במאה ה-19 הפך השימוש במקלחת לעונש מקובל שגזר בית הדין המשטרתי בין כותלי בית החולים. (על-פי פוקו, 1992).

הפלצות של החולים המטורפים המתלבטים בכותנות הבד שלהם ("במצור ובמצוק"). מעיקים במיוחד גם הקולות של החולים המרוגשים. הצייר מנדו סובל במיוחד מזעקותיה של אחת החולות המושמעות בתדירות קבועה של אחת לעשר דקות. על רקע תנאים אלו לא ייפלא שגם החולים עצמם מתמרמרים על האווירה הקשה. הגיבור האנונימי ("בבית המשוגעים", בארון) מדמה את האשפוז למדור השביעי של הגיהנום; יחזקאל ("שכול וכישלון"), כאמור לעיל, מדמה את בית החולים לבית אסורים; מנהלת בית הבושת ("בקצווי הכרך") מגדירה את המוות כראוי על פני החיים המתנהלים בין כותלי בית החולים; ומנדו ("במצור ובמצוק") חושש מפני אבדן חייו ושפיותו בבית המשוגעים.

ראייה פסימית זו של בתי החולים באה לידי ביטוי גם בתוצאות העגומות של האשפוזים. רוב החולים, כמו למשל: אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר), "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון), שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון) ונחום בונדי ("כל הימים", שופמן) אינם מחלימים. חלקם, כמו למשל פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ), שמואל ידעוני ("המבוהל", בן-גריון) ושמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון) אף מתים במהלך האשפוז. גם אלו שזוכים להשתחרר מן המוסד זוכים בהחלמה חלקית בלבד. הם חוזרים לתפקד אך לא להתפתח מבחינה שכלית ונפשית.

במצבם של הגיבורים הרבים לא חל שיפור אלא שינוי מוגבל. אהרן-מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון) שב לאיתנו לאחר אשפוז ממושך, אולם אינו זוכה לממש את שאיפותיו האינטלקטואליות. את נושא כתיבת הספר זנח וגם את חוק לימודו לא סיים. זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ) חוזרת לאחר אשפוז של חודש כשהיא שקטה, דוויה ומתהלכת כצל. בניגוד לאופייה התוסס בעבר היא ממעטת לדבר ושקועה רוב הזמן במצב רוח אפתי. את זמנה היא מבלה בעבודה המשמימה של אמה המורטת נוצות.

במצבם של גיבורים אחרים חלה התדרדרות במהלך תקופת האשפוז או כתוצאה ממנה. מנהלת בית הבושת ("בקצווי הכרך", שופמן) מדווחת על החמרה במצבו של בנה. במהלך שלוש השנים שהוא שוהה במוסד הוא מוטל על מיטתו כבול עץ ובמרוצת הזמן חדל מלדבר. יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר) מתאשפז פעם נוספת, ועל נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון) נאמר כי חזרה מבית החולים שלמה ובריאה אולם "נשארה כבדת רוח" ("קלונימוס ונעמי", עמ' 7). במשך תקופה ממושכת ניטל ממנה צלם אנוש. היא אינה מסוגלת לדבר, להתהלך או לדאוג להיגינה אישית. רק במשך הזמן, הודות לטיפול הביתי, היא חוזרת לתפקד אך כאמור נשארת מוגבלת בשכלה.

5.2.3 סיכום

התרפיות הביולוגיות שסקרתי מכוונות לבריאותו הגופנית והנפשית של הפרט. בדומה לתקופות העתיקות הכירו גם רופאי הדמויות וקרוביהן בחשיבותה של סביבה נעימה. אותן הדמויות שסבלו ממצוקות קלות יחסית טופלו בעזרת שיקויים טבעיים, תזונה מטיבה ויחס עדין ומתחשב. המופרעים קשה טופלו באכזריות במוסדות מיוחדים. המוסדות עצמם מצטיירים כמתקן כליאה, שבחלקו שררו תנאי עינוי כגון מקלחות קרות ומכות אכזריות. המחלקות המדיפות ריח רע וצעקות, המזון הגרוע והעובדים הקשוחים מעצבים את המקומות הללו כמקומות בלתי-נסבלים. מכל מקום, כל מגוון אמצעי הריפוי הללו מתגלה כבלתי-יעיל. רוב החולים אינם מחלימים, וגם החולים שמשתחררים מאשפוז מוסדי מוגבלים בתפקודם. נמצא אפוא, שהתרפיות הביולוגיות בסיפורת ראשית המאה היו רחוקים מלענות על הדרישות.

5.3 סיכום פרק א: התרפיות בסיפורת עד לראשית המאה העשרים

בפרק זה סקרתי את שיקופן וייצוגן בסיפורת של גישות טיפוליות שרווחו עד לראשית המאה העשרים. מתברר כי בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים נוצר מעין חלל ריק בתחום הטיפול בהפרעות נפשיות קלות כחמורות. מבחינה דתית קיימת מגמה של צמצום עד כדי ביטול מוחלט בהכרה בהשפעתם הטיפולית של כוחות על-טבעיים. מבחינה מדעית המגוון המצומצם של הטיפולים התרופתיים והאמצעים המרסנים מתבררים כאמצעים בלתי-יעילים. מבחינה נפשית בולט בחסרונו הסעד הנפשי דווקא על רקע ההכרה המובלעת בחשיבותם של ההיבטים הפסיכולוגיים. בכל הסיפורים שנדונו בפרק זו בולטת למעשה אזלת ידה של התרפיה הביולוגית להקלה על מצוקות נפשיות. המחבר המובלע מרמז כי נחוץ סוג אחר של התייחסות לתהליכים הנפשיים המטרידים. ההשקפה הדתית המסורתית שרווחה לפני נחלשה ומשויכת בעיקר לבני דור האבות. לגבי הדור הצעיר מצטיירת האמונה בקמעות, לחשים ותפילות כאמונה מיושנת וחסרת משמעות טיפולית. באופן דומה, כמיושנים ובלתי-רלוונטיים מצטיירים גם ארסנל התרופות המצומצם ושיטות הריסון לדיכוי חולי נפש סוערים. השדה התרפויטי בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים מצטייר אפוא כקרקע בתולה. כפי שאראה בפרק הבא, בקרקע בתולה זו נטמנו רעיונות ומחשבות שעתידיים להצמיח את האסכולות הטיפוליות המודרניות.

פרק ב: טיפול ומטפלים לאור הדגמים המודרניים: מפגש בין צרכים להיענות

בפרק זה אנסה להתעכב על אופיים של הקשיים הנפשיים המיוחדים אשר הצמיחו את שיטות הטיפול המודרניות.³⁷⁰ בתקופת ראשית המאה העשרים עדיין לא התפתחו התרופות האנטי-פסיכוטיות. הפסיכואנליזה כ"טיפול שיחתי" רק נולדה, והטיפול הנפשי שהתבסס על הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית טרם נוצר. עיקרי הצרכים הנפשיים כבר נדונו בהקשרים אחרים, ומסיבות אלו יוזכרו כאן בחטף, בעיקר כדי להמחיש כיצד תורגמו להיבטים טיפוליים.

5.4 הצורך בריסון ביטויים רגשיים קיצוניים והפסיכיאטריה המודרנית

כפי שציינתי בפרק הקודם (5.3), הטיפול התרופתי שתואר בסיפורת העברית בת הזמן נועד בעיקר לשפר את מצבה הגופני הירוד של הדמות. הטיפול בעזרת הצמחים לא נתן מענה הולם לבעיות נפשיות שכוחות ובעיקר למצבים סוערים במיוחד. הצמחים שמוזכרים בשימוש להקלה על מצב הרוח הם: שיקוי הברברים ("דמון יהודי", גולדיון, 1900), "חציר תולעים ושיקוי חניון" ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, 1902) וטיפות ולריאן ("מעבר לחיים", ש' בן-ציון, 1904). כפי הנראה מדובר בסוגים שונים של תרופות עממיות אשר היו בשימוש רווח באותה תקופה³⁷¹. הגם שנועדו בעצם לחיזוק הגוף, משמשות תרופות אלו בידי הדמויות כאמצעי רפואי להקלת הסימפטומים הנפשיים. בדרך כלל מדובר במצבים של תשישות נפשית הגובלים במחוזות התעתועים. מן הבחינה הטיפולית לא הצליחו הדמויות להשתחרר מן המועקות שלהם בעזרת הטיפול הנזכר לעיל. כפי שנמצאנו למדים³⁷², הקשיים הניכרים להתמודד עם בעיותיהם של החולים בולטים

³⁷⁰ מטבע הדברים הוא, שהשוואה כזו בין הצרכים לתרפיה טומנת בחובה סכנה של רדוקציה כשמדובר ביחסי גומלין מורכבים, ובמידה מסוימת גם הדדיים. גישה כזו, למרות אופיה ההיפותטי, מאפשרת לבנות השערה בנוגע ליחסי הגומלין שהתפתחו באותה התקופה בין הטיפות למדע. השערה כזו רלוונטית, מפני שמדובר בתקופה שטרם השתרשו בה תפיסות מדעיות טיפוליות. לפיכך מצאתי לנכון, למרות ההסתייגויות, לעקוב אחר הצרכים הנפשיים שאותם סימנו הסופרים ואשר עקרונות התרפיות שהתפתחו באותה התקופה נענו להם.

³⁷¹ בהקשר זה מציין שינפלד (תשמ"א) כי כבר בספרות היוונית והרומית העתיקה, וכן בספרות ימי הביניים, נכתב רבות על צמחים ושימושם במחלות הרוח. לדבריו, לפני יותר מחמשת אלפים שנה הכירו הסינים את צמח ה- *Ephedra Vulgaris* כאמצעי נגד זיכאון, וביוון העתיקה השתמשו בצמחים מקבוצת ה- *Solanaceae* כטיפול מרגיע. רופאים הודים ציינו לפני כאלף שנה את צמח הראוולפיה כאמצעי נגד שיגעון וזיכאון. (שינפלד, עמ' 300). היפוקרטס, מציין רוטנברג (1994, עמ' 18), השתמש בצמח שקרא לו "ליבורה" כדי לאון את ליחות הגוף (וראה בהקשר זה הערה 54).

במיוחד במצבים הפסיכויטיים. כאשר הדמויות סובלות מתעתועים והזיות, או שרויות במצב בלבולי חריף, הן מורחקות מן הקהילה בכוח אל מתקני האשפוז. מצבים נפשיים חמורים כאלו מתוארים למשל אצל שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909), שמואל ידעוני ("המבהלה", בן-גריון, 1913), זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917), דוד'קה ("בעל הנרות", לעוין, 1903) ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנד, 1904). דמויות המשנה ניצבות בדרך כלל חסרות אוניס מול חומרת הסימפטומים, ובצר להן הן בוחרות בפתרון דחוק זה. חוסר האוניס המובלע בתיאורים אלו מלמד על צורך משווע באפשרות למנוע את האשפוז על-ידי הפחתה מהירה של הסימפטומים החריפים. על הצרכים הללו נתן מענה חלקי הטיפול התרופתי המודרני.

בשנות החמישים של המאה העשרים התגלו תרופות אשר השפיעו על המצב הנפשי. תרופות אלו, אשר הוכנסו לשימוש רחב רק בשנות השישים, תרמו להקלה על מצבי דיכאון וחרדה והפחיתו תסמינים פסיכויטיים. השימוש בתרופות החדישות מילא תפקיד חשוב באפשרויות לטפל בחולי הנפש בקהילות מגוריהם. תרופות אלו הפחיתו במידה ניכרת את מספר הנזקקים לאשפוז פסיכיאטרי, גרמו לקיצור האשפוז והיטיבו לאין ערוך את מצבם של החולים הפסיכויטיים. (אטיקנסון ואחרים, 1995, פרק 17; שינפלד, תשמ"א).

יוצא אפוא שהסופרים העברים בראשית המאה העשרים לא התוודעו להשפעתן של התרופות החדשות על מחלות הנפש. כיוון שכך, קשה להסיק מסקנות ביחס לעמדתה העקרונית של הסיפורת כלפי תרפיות ביולוגיות. ייתכן שאילו יעילותן של תרופות אלו עמדה נגד עיניהם של הסופרים, הם היו מתארים בהרחבה טיפולים תרופתיים כמרפא לנפשם השסועה של גיבוריהם. באותה מידה ייתכן שהשקפתם לא הייתה משתנה, וזאת משום שהסיפורת תפסה את תחלואי הנפש כבלתי-ניתנים לריפוי ביולוגי, שלא כמו תחלואי הגוף. האפשרות האחרונה נשענת על העובדה שממילא לא ייחסה הסיפורת משמעות רבה להשפעתם של גורמים ביוכימיים או פיזיולוגיים על התהוות המחלות, ומסיבות אלו ייתכן שלא ראתה טעם בתרפיה ביולוגיות. קשה לבחון אם ההתעלמות מתרופות ביולוגיות משקפת את העובדה שהתרופות באותה העת היו חסרות השפעה על מצבים נפשיים, או את חוסר אמונתם של הסופרים בהשפעת חומרים כימיים על מצבים הניזונים מגורמים נפשיים.

בעוד ששאלת היחס לטיפול התרופתי בעינה עומדת, הרי שהביקורת המובלעת כלפי הממסד הטיפולי היא חד-משמעית ונוקבת. כפי שראינו בפרק הקודם, המוסדות לאשפוז חולי נפש המתוארים בסיפורים שבהם דנתי מצטיירים באור שלילי. היותם ממוקמים בשולי הקהילה או הרחק ממנה משקפת מציאות שבה נתפסו מתקנים אלו כמקום משמורת המיועדים לאנשים המנוודים מן החברה. מבחינה פיזית הם מעוצבים כמקום סגור הדומה יותר במראהו ובשיטות הנקוטות בו למוסדות משמורת של בתי הכלא. כמו כן מלווה השהייה במקום בהתנהגות בוטה וחסרת חמלה של הצוות הרפואי. הטיפול במתקנים אלו אינו מוכיח את עצמו, מכיוון שאף אחת מן הדמויות לא שבה

באופן מלא לאיתנה בזכות השהייה בהם. כל הפרטים הללו מצטרפים לכלל צורך משווע לפעול לשיפור המתקנים הקיימים והפיכתם ממתקני משמורת למתקני ריפוי.

במרוצת מאה השנים האחרונות נעשו שינויים רבים בתחום האשפוז הפסיכיאטרי. במקום בתי מחסה מבודדים הוקמו בתי חולים מודרניים סמוך לאזורי המגורים של החולים, בלב המרכזים העירוניים עצמם. נוסף על הטיפול התרופתי, אשר תופס מקום מרכזי בתקופה המודרנית, הופעלו טיפולים חדשניים כגון הטיפול בנזעי חשמל³⁷³. בנוסף על הטיפולים הרפואיים הוענקו לחולים מגוון של פעילויות טיפוליות כמו למשל: ריפוי בשיחה, בתנועה ובעיסוק.

ניתן לסכם ולומר, שהטיפול שיקפה ועיצבה בדרכה את הקשיים שהיו קיימים בראשית המאה העשרים לטפל בהתנהגות נפשית חמורה במסגרת הקהילה. כמו כן הבליטה מצבים של חוסר אנושיות וחוסר יעילות בשירותי המוסדות הפסיכיאטריים. על רקע קשיים אלו ניתן להבין את תרומתה של הפסיכיאטריה המודרנית. ההתקדמות המרשימה בתחום הטיפול התרופתי והשיפורים שחלו במתקני האשפוז המודרניים אפשרו להתמודד מבחינה רפואית בתוך הקהילה עם חוליית חמורים, כמו למשל סכיזופרניה.

5.5 השפעות מוקדמות ולא-מודעות על היווצרות הסימפטומים והטיפול

הפסיכואנליטי

כבר הראתי³⁷⁴ כיצד שיקפה טיפורת התקופה את ההכרה האינטואיטיבית של הסופרים בכוח השפעתו של התת-מודע על היווצרות הסימפטומים של תופעות השיגעון. כמו כן זיהו את שנות הילדות המוקדמות כשורש תסביכי הנפש³⁷⁵. תובנות אלו הבליעו בתוכם הנחה, כי בלב הבעיות הרגשיות מונחים קונפליקטים ופחדים לא-מודעים. הנחת יסוד זו מובילה את הקורא למסקנה כי הבעיות העכשוויות של הדמויות אינן ניתנות להבנה מוצלחת ללא התוודעות אל בסיסן הלא-מודע. במילים אחרות, כדי להבין את עולמה הפנימי של הדמות יש להתחקות אחר הסיבות העמוקות המסתתרות מאחורי הסימפטומים.

השימוש ביסודות הלא-מודעים כמפתח לפענוח מצוקתו של הגיבור בא לידי ביטוי בשורה של מבעים חלומיים או דמויי חלום³⁷⁶, אשר פותחים בפני הקורא צוהר אל שורשי החוויות האמוציונליות שהצימחו סימפטומים מיוחדים. בהקשר זה הראתי כיצד מכוונים חלומות הבלהות של פייבקה ("יום הדין של פייבקה", יצחק דב ברקוביץ, 1911) לקונפליקט בסיסי באישיותו בין

³⁷³ וראו 1.4.4.

³⁷⁴ וראו 3.5.1.

³⁷⁵ וראו 3.5.2.

³⁷⁶ וראו 3.5.2.

היצר לבין המוסכמות, המשמש כרקע להתמוטטותו. באופן דומה חושף בפנינו חלומו של גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902) אירועים מביכים ומבישים שחוהו והדחיק בחיי המציאות, ושהסתננו לחלומותיו ודכדכו את נפשו בחיי הערות. ההזיות של זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ 1917) חושפות בפני הקורא את גודש הפנטזיות הארוטיות שגרם להתפרצותה הפסיכוטית, ואילו חלומותיו והזיותיו של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) מלמדות על תחושת הפחד מפני האב שמופיעה בתחומי הלא-מודע, תחושה שהתווספה למועקות נוספות שגדשו את צערו אל מחוזות הטידוף.

כל הדוגמאות הנזכרות לעיל ודוגמאות נוספות מסוגן מדגישות את הצורך להתודע אל השפעתם של בעיות או צרכים מוקדמים על הסימפטומים. על בסיס תובנות אלו ביקשה הפסיכואנליזה לגעת בחומר המודחק מן התודעה ולהעלותו אל המודעות.³⁷⁷ בעזרת השיטה של אסוציאציות חופשיות היא ביקשה לחזור אל שורשי הפעילות התת-הכרתית אשר הזינה את הסימפטומים, ועל-ידי כך לגרום לסילוקם. אף על פי שממרחק הזמן תרפיה כזו היא כמו מובנת מאליה, היא הייתה בבחינת חידוש מהפכני לפני כמאה שנה. אף שהסופרים זיהו את כוח השפעתו של התת-מודע, הם לא זיהו את הכוח הטיפולי הטמון בהעלאת התכנים הלא-מודעים אל המודעות.

באופן תאורטי, הטיפול בגורמים התת-הכרתיים הוא נקודת המפגש המשותפת היחידה שבין הספרות לפסיכואנליזה. בצד הדמיון בהדגשת חשיבותה של תקופת הילדות קיים הבדל מהותי ויסודי בתפיסה הכללית של תקופה זו והשפעתה על התפתחות האישיות. הסיפורת התייחסה בעיקר להשפעותיהן של חוויות אמוציונליות על תפקוד נפשי תקין. הפסיכואנליזה הבליטה את התפתחות המיניות (פרויד, 1945) בתקופה מוקדמת זו ואת השפעותיה על האישיות הבוגרת. בשיטת הטיפול ביקש פרויד להחיות מחדש את המשאלות המיניות שהודחקו במהלך ההתפתחות ולעבד אותם מחדש בחיי הערות.

5.6 השאיפה לחיים אותנטיים ומשמעותיים ותרפיית פסיכולוגית הקיום

³⁷⁷ וראו 1.5.4.

כפי שהראתי³⁷⁸, סיפורת ראשית המאה העשרים נתנה ביטוי לצורך של הגיבורים בחיים אותנטיים ומשמעותיים. צורך זה היה חלק בלתי-נפרד מחיפוש טבעי אחר תכנים בעידן של התמוטטות האמונה והתפוררות המסורת בחיי העיירה היהודית. השאיפות למימוש עצמי תפסו מקום מרכזי בסיפור חייהן של דמויות אשר עזבו את עולם העיירה ובית אבא המסורתי עם שפע של תוכניות שאותן ביקשו לממש בעיר הגדולה בעולם החילוני.

הגיבורים השונים שואפים לממש את עצמם בדרכים שונות, אולם רובם ככולם, למעט הגיבור המספר ברומן "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880), אינם זוכים להגשים את שאיפותיהם. הצרכים הללו בהגשמה עצמית משתמעים בבירור בדרשה הדמיונית שנושא דוד'קה ("בעל הנרות", לעוין, 1903). הוא מואס בחייה הדשנים והמנוונים של הבורגנות היהודית בגלות ומבקש לייסד בית חרושת לנרות. באופן דומה, בגבול המשותף לחזון ולשיגעון מביע נחמן ("לאן", פייארברג, 1894) את שאיפותיו הצינוניות. גם יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), שעקר לעיר ההשכלה, מבקש לממש עצמו כסופר וכמנהיג לעמו. אצל חלק מן הגיבורים ניונות השאיפות למימוש עצמי בעיקר מן הרצון להוכיח את עצמם. כך למשל מקווה ירמיה ("בחורף", ברנר, 1903) להתפרסם בכל דרך שהיא כדי לספק את היומרות החולניות של אביו. בדומה לו מבקש "השא" ("הבן-האובד", בן-גריון, 1900) לזכות בכל מחיר בהשכלה כדי לזכות בתהילה.

הצורך במשמעות כצורך קיומי טיפולי משתמע גם מתוך הערותיו של "המחבר הבדוי" בסיפורי בן-גריון³⁷⁹. כך למשל בסיפור "המבוהל" (בן-גריון, 1913) הוא מתייחס לצורך שלו לתעד את חייו של הגיבור כדי שלא יישכח³⁸⁰. בעשותו כן הוא רומז לדעתי להשקפה עקרונית ביחס למשמעות של התפקיד גם בחייו של הסופר. כל האמצעים והתיאורים הללו מצטרפים לכלל צורך עקרוני בהגשמה עצמית ובחיים משוחררים מדפוסים מקובעים בצורה מובהקת.

השאיפות למימוש עצמי של הדמויות הבדויות משקפות באופן אמיץ את התהליכים שעברו על העם היהודי באותה התקופה. מטבע הדברים, כפי שמציין פראנקל (1985), בעידן המודרני, שבו המסורות הולכות ושוקעות, התרבו התחושות והתלונות על תחושת ריקנות. צרכים אלו תרמו לעיצובה של התרפיה האקזיסטנציאליסטית. המטפלים האקזיסטנציאליסטים ביקשו לספק חוויה חלופית לניכור ולהזרה ולחוסר המשמעות שחשו בני אדם בחברה המודרנית. מכיוון שהם ראו את בני האדם כבעלי מידה רבה של חופש, הם תפסו את הטיפול ככלי להבהרה ולבחירה בין דרכי החוויה חלופיות.

5.7 סיכום פרק ב: מפגש היפותטי בין צרכים נפשיים בסיפורת לבין התרפיות

³⁷⁸ וראו למשל 3.1, 3.6.1; 3.6.2; 3.6.3.

³⁷⁹ כפי שמציין אבן (תשנ"ו), "המחבר הבדוי" היא דמות פעילה מאוד, הנושאת תפקידים שונים בסיפוריו של בן-גריון.

בפרק זה ניסיתי לבחון כיצד מתקשרים הצרכים הנפשיים ששיקפה הסיפורת העברית בראשית המאה העשרים עם התרפיות המודרניות. בתחום הפסיכיאטריה נראה כי מצבם הנפשי החמור של הגיבורים הבליט את הקשיים לסייע להחלמתם של החולים הסוערים בתוך הקהילה עצמה. התרופות החדשות שפיתחה הפסיכיאטריה המודרנית אפשרו לדכא התנהגות פרועה או נסוגה במיוחד בתוך הקהילה. כמו כן יש להניח שעיצובם של בתי החולים כמתקני כליאה אכזריים ובלתי-יעילים תרמו לשיפורים שהונהגו בבתי החולים המודרניים.

בהקשר לדגם הפסיכואנליטי בולטת ההכרה המשותפת בחשיבותם ובתרומתם של תהליכים נפשיים לא-מודעים להיווצרות הסימפטומים. הסופרים והמשוררים אשר הכירו בכוחו של הלא-מודע הזינו גם מבלי דעת את עקרונות התרפיה הפסיכואנליטית. ביסוד תפיסת זו מונחת הנחה אינטואיטיבית כי סילוקם של אותם גורמים סמויים עשוי לתרום להכחדתם של הסימפטומים.

כפי שראינו, סיפורת התקופה הרבתה בהצגת משברים קיומיים על רקע התפוררות המסורת וחיפוש דרך אופייני לעידן המודרני. מזווית הראייה של הדמויות עצמן, מצבן הנפשי התערער בגלל הניכור שנוצר בינן לבין המקומות החדשים שאליהם עקרו ובהם ביקשו לממש את יכולותיהם. לנושא זה התייחסה התרפיה האקזיסטנציאלסטית כאשר ביקשה לסלול בעזרת המטופל את דרכו האוטנטית מבין מגוון דרכים אפשרויות.

⁵⁸⁰ וראו בהקשר זה: "רב החברים כבר שכחוהו. ואני, שמלאכתי להציב ציונים לחיים ולמתים, אחרות גם לו אבן ותעמוד בבית-מועד!" ("המבהל", עמ' צב).

6. חלק שישי: היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמויות המשוגעות

פרק א: היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמות המשוגעת בראי הדגמים

ההיסטוריים

6.1 היחס הערכי לאור הדגם העל-טבעי

דיון זה בוחן את היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמויות שמציגות תפקוד נפשי מופרע לאור ההשקפה המובלעת בדגם העל-טבעי. כפי שאראה, ניתן לזהות שתי התייחסויות עקרוניות לאדם החריג: א) התייחסות אמוציונלית ביקורתית, מנקודת המבט הדתית של החברה המסורתית. בעיניהם הוא נתפס כאדם מקולל, או כאדם חוטא שהמיט על עצמו את השיגעון. ב) התייחסות רציונלית אמפטית, מנקודת המבט הרציונלית של המחבר המובלע, שמתייחס אליו בהערכה השמורה בדת לאנשים אחוזים רוח קדושה.

בכל הסיפורים שבחנתי מובלעת תפיסת עולם עקרונית רציונלית המתנגדת לזיהוי השיגעון עם חטא או עם כפירה. העמדות הדתיות בסיפורים אלו מיוצגות על-ידי בני העיירה הנוקים עמדה ביקורתית כלפי החריג. כך למשל בסיפור "דמון יהודי" (גולדין, 1900) מתאכזרים אנשי העיירה אל המשכיל שבעיירתם מפני שהם תופסים אותו כאדם רע (אבן, תשל"א, עמ' 15). מתוך השקפת עולם דומה מסבירה אמו של הגיבור לבנה שמדובר באדם טוב ביסודו, אשר מתנהג באופן שלילי כאשר הוא מופעל על-ידי רוחות רעות. אלא שהמחבר המובלע, באמצעות גיבורו המספר-העד, קורא תיגר על השקפת העולם הזו. הגיבור כילד מפעיל שיקול דעת עצמאי ותמה איזה נזק אם בכלל מסב אריה לזולתו כאשר נחה עליו "הרוח הרעה"³⁸¹. מתברר לו שאריה נתפס כאדם רע בכל פעם שאינו מקבל עליו את דין העיירה ומוסכמותיה. כך למשל בעקבות טביעתו של תינוק בברכה שבלב העיירה. בגלל תעוזתו להוקיע את הרב שנשא דברי תורה במקום להוקיע את המחדל מסלקים אותו בני הקהילה ורבה מן המקום ומכנים אותו בפומבי "רשע". יוצא אפוא, שעל-פי אמות המידה הנקוטות ביצירה "הרשע והרוחות הרעות" מיוצגים כמניפולציה שעושה הממסד הדתי כלפי מתריסו. מסקנה דומה משתמעת גם מתוך הסיפור "משיחות חסידיים" (בארון, 1902)³⁸². סיפור קצרצר זה מעוצב כפרודיה על תפיסת השיגעון כחטא והחוטא כרשע. בטון לגלגני מתאר המספר כיצד משתגע עובר אורח בגלל שדבקה ברגלו טיפה מרוקו של הרב המקלל. ציור זה³⁸³ הוא פרט מתוך תיאור מרכזי המציג את השליטה המאגית של הרב, מטעמים שרירותיים, על נתיבי החטא והתשובה.

³⁸¹ וראו "דמון יהודי", עמ' 15.

³⁸² וראו 3.2.1.3.

³⁸³ וראו 3.2.1.3.

לעומת הסיפורים הללו, בסיפור "נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902) תופס גיבור הסיפור, גרשון³⁸⁴, את עצמו כילד רע, וחושש מפני פגיעתו של ה"דיבוק" בגלל עברה שביצע על חוקי ההלכה. כילד שהתחנך על ברכי המסורת היהודית הוא חטא מפני שבא במגע עם נבלה שמצא בחצר. החינוך הדתי שספג³⁸⁵ גורם לו לייסר עצמו ולתפוס עצמו כרע אפילו בתגובה להרהורי כפירה שחולפים במוחו: "בעוד שאני צועק עלי במחשבה: **"רשע, רשע!** האיך? האיך אתה חושב ככה?! הריני מרגיש כי גם את המחשבות הללו אך הוא שולח ונותן בי כדי שיענשני עליהן!..." ("נפש רצוצה", עמ' לא, ההדגשות שלי). מחשבות אלו הן דוגמה אחת מני רבות השזורות ביצירה לביקורת השלילית המובלעת בסיפורים כלפי החברה המסורתית, חברה שגורמת לילדים סבל בגלל נוקשות יתר ואמונות הבל. בכמה מן הסיפורים³⁸⁶ המחבר מאייך בנופך של קדושה את התנהגותן הביזארית של כמה מן הדמויות, כמו למשל: נחמן ("לאן?", פייארברג, 1894), דוד'קה ("בעל-הנרות", ליפמן, 1903) ויעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904). אף שכל הגיבורים הללו נתונים בתוך משבר נפשי עמוק, מובלע כלפיהם יחס מובהק של הערכה וכבוד.

בדומה לעת העתיקה, לפעמים המחבר משווה להתנהגותם המוזרה אופי של מצבים נפשיים אקסטטיים. התיאורים הללו, אשר מצטיירים בראי הרפואה כחוויות פתולוגיות, מעוצבים בסיפורת כהתעלות רוחנית. במעשיהם ובהתנהגותם מזכירים אותם הגיבורים את דמותם של הנביאים בתקופת המקרא, ולכן מעוררים רושם של קדושה. כמותם, גם דמויות אלו ניחנות בדמיון מפותח, בלהט מוסרי, ביכולת שכלית גבוהה ותגובות נרגשות. כל אלו, נוסף על הסגנון התנ"כי, מציירים אותם כמי שפועלים מתוך השראה אלוהית להשמיע דברי שליחות. לכן גם בעיצומה של התקפת הטירוף, כשברור שמדובר במצב חולני, הם אינם מעוררים רתיעה אלא סוג של הערכה הגובלת בהתפעלות.

ניתן לסכם ולומר, כי היחס הערכי בסיפורת משקף את המפנה שחל בראשית המאה העשרים מדת להשכלה: תפיסה אמוציונלית ביקורתית של אנשי החברה היהודית המייצגים את הדת, ותפיסה רציונלית אוהדת שמובלעת בעומק היצירה. תפיסה זו מתייחסת אל הדמות המשוגעת בצורה מפוכחת ולפעמים גם בנימה של הערצה השמורה לאנשים שפועלים מתוך השראה עמוקה.

³⁸⁴ וראו 3.2.1.4.

³⁸⁵ וראו למשל את דברי גרשון בעניין התפילה: "התפילה היא טרחה קטנה, והדילוג בה הלא חטא גדול הוא." ("נפש רצוצה", עמ' ל).

³⁸⁶ היבט זה נדון בהרחבה בסעיף 2.2. כדי למנוע חזרה מיותרת בחרתי להציג כאן רק את הרעיון המרכזי.

6.2 היחס הערכי לאור הדגם הגופני

בדגם הגופני³⁸⁷ הובלעו שתי התייחסויות מנוגדות כלפי אנשים שסבלו מהפרעות נפשיות. השיפוט הרפואי בשלהי המאה התשע-עשרה קשר את הבעיות הגופניות להסברים שונים. בהתאם לכך זכו אותם החולים שסבלו מסיבות פיזיולוגיות טהורות ליחס ניטרלי וענייני. באופן טבעי עוררו אהדה אותם חולים שבעיותיהם העצביות תוארו כתולדה של תנאי מחיה קשים במיוחד. מיחס ביקורתי סבלו אלו שמקור בעיותיהן הגופניות-נפשיות נקשר לחיי הוללות וזימה. כפי שמשמע מתוכן הדברים, השיפוט הרפואי הניטרלי כביכול היה מושפע במידה רבה מן השיפוט המוסרי של המאבחן.

בהתאם לתפיסה זו, גם המספר המתאר את קורות חייו של אהרן-מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון, 1913) מציג את בעיותיו הגופניות-נפשיות בלשון תמציתית, עניינית וניטרלית: "אהרן-מאיר חלה אחר זה מחלת-העצבים, ויבוא לבית-חולים לעברים בעצת רופא אחד, וישב שם כירחים שנים, ויבריא ויחלם וישב לאיתנו ורוחו. ("קנאת-אחים", עמ' עח). התייחסות זו הולמת את התפיסה המדעית בת-הזמן, שלא הפרידה בין מחלות נירולוגיות לבעיות עצביות. מנקודת ראותו של המחבר סובל הגיבור ממחלת עצבים אשר ניתנת לשיקום כמו כל מחלה גופנית אחרת. בנימה דומה, כמתחייב מתפקידו, מוסר גם ד"ר סלומון ("בעל הנרות", לעוין, 1903) את מסקנותיו לגבי מצבו הנפשי של דוד'קה: "וסלומון הרגיע אותה עוד הפעם, ויאמר, כי רק חולשת-עצבים היא. אך 'משחק העצבים' היא, אמר ולא 'שיגעון'... הוא מתרגז על החשך ומתגעגע על האור, יען כי עצבי-הראיה נתיגעו אצלו". אלא שאל ההסבר הניטרלי כביכול משתרבת גם נימה של הערכה: "הן אוהב היה לעבוד בלילות החרף הארוכים, לקרא ולכתוב, ולא ידע מנוחה עד אשר התרגזו עצביו עד היסוד מן העיפות היתרה ... ("בעל הנרות", עמ' 56). היחס האוהד משמע מעצם ההתייחסות כלפיו כאל אדם משכיל שלקה בבריאותו מחמת פעילות רוחנית מופרזת.

באופן דומה זוכות גם דמויות נוספות להערכה בגלל האופי הלגיטימי של הנסיבות שיצרו את הקושי. הגיבור הפצוע איליה אוסיפוב גורין ("הלבן", בן-ציון, 1920) מוצג באור אוהד השמור לחייל פצוע ששרד בקושי את המלחמה, חמלה מהולה בהערכה. גם גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902) זוכה לאהדה כאשר מתרופף מצבו הנפשי ומידרדר מצבו הגופני. כפי שהראתי במקומות אחרים, גיבור זה נהנה מאהדה סמויה כלפיו בכל המישורים. מצוקתו הגופנית והנפשית נתפסת כתוצאה של תנאי חיים מרודים וחברה נבערת ואכזרית. אולם בשונה מכל הפעמים הקודמות זוכה גרשון בקורטוב של פינוקים גם מאמו כאשר בריאותו מתרופפת. באופן דומה זוכה גם מושה ("דרך קוצים", בארון, 1945), שלקתה בשיתוק בשתי רגליה, ליחס חומל ותומך מבני משפחתה. חוסר האונים שלה מעורר כלפיה אמפתיה וגורם להם לסעוד אותה במסירות יתרה.

בניגוד לדגם הגופני לא קשרה הסיפורת בין מצבים עצביים חולניים לבין חיי הוללות חימה. בעומק היצירה התייחסות שיפוטית כזו נתפסה כשגויה, ובעיקר כבלתי-רלוונטית. בעיני המחבר המובלע הדמויות הללו אינן ראויות לגינוי, מפני שפעלו מתוך אומללות ולא מתוך כוונות זדון. מנקודת ראות זו מוצגים הלקוחות בבית הבושת בסיפור "בקצווי הכרך" (שופמן, 1914) כקרבנות של החברה. הוא הדין לגבי האופן שבו מוצגים הסטודנט ליהונג, ששקע בטירוף, ובנה של המאזאם, אשר לפי הנרמז לקה במחלת העגבת ואושפז בבית החולים הפסיכיאטרי. ההתייחסות הערכית הניטרלית כלפיהם היא משום היותם בעיקר גיבורים פתטיים של תהליכים חברתיים שליליים שמתפתחים בעתות מלחמה. על-פי תפיסת עולם דומה, גם התנהגותה הפרועה של זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917) מוצגת באור אנושי. על רקע אישיותה הסוערת מחד גיסא והאווירה הקודרת בבית מאידך גיסא מקבלת התנהגותה המופקרת כביכול מעמד פתטי של ייסורים. גיבורה זו אינה מצטיירת כ"רעה" אלא בעיקר כאומללה.

ניתן לסכם ולומר, כי בדומה לדגם הגופני בסיפורים המציגים קשיים נפשיים בגין סיבות ביולוגיות מתקיים יחס ניטרלי שנושא לעתים גוון חיובי. כמו בגישה המדעית מוצגות הבעיות הנפשיות גם כאן בטון ענייני השמור לנקודת המבט הרפואית. סגנון ההתייחסות נושא אופי חיובי כאשר הסיבות הביולוגיות להסברים לובשות אופי לגיטימי מן הבחינה המוסרית והחברתית. בניגוד לדגם הגופני, אין בסיפורת יחס שיפוטי שלילי כלפי אותן הדמויות שניהלו חיי הוללות. מנקודת מבטה זכו דמויות אלו לסוג של חמלה השמור למצבים פתטיים, מכיוון שהן נתפטו כמי שנפלו קרבן לאקלים משפחתי וחברתי בעל אופי שלילי, ולא כמי שהמיטו על עצמם את אסונם.

6.3 היחס הערכי לאור הדגם הנפשי

דגם חשיבה זה תפס את ההפרעה הנפשית כביטוי לאישיותו של האדם³⁸⁸. מנקודת מוצא עקרונית זו היה היחס הערכי כלפי הדמות תלוי ערך בתפיסת הווייתו של האדם: היחס היה חיובי כאשר ההפרעה זוהתה עם עודף דמיון ורגש, ושיליילי כאשר התהליך נתפס כהקצנה של אישיות מעוותת הסובלת מדחפים חולניים. בדין הנוכחי אבחן באיזו מידה השתקפו שתי גישות עקרוניות אלו בסיפורת העברית שבה דנתי ואשר היוותה חלק מן הפסיפס התרבותי-רגשי המעצב את הדגם הנפשי.

מנקודת המוצא שתוארה לעיל מתברר כי כל דמויות הילדים³⁸⁹ נהנות מיחס חיובי מעצם גילם הצעיר ודמיונם העתיר. אישיותם הרכה בשנים ניחנה בכוונות טהורות, וההפרעות מוצגות כקשיים טבעיים בריסון הדחפים³⁹⁰. ילדים אלו זוכים להערכה עוד לפני המשבר בזכות העובדה שהם נהנים מאינטלקט גבוה, אינטואיציות מפותחות ודמיון עשיר. כל התכונות הללו מאירות אותם באור חיובי השמור לילדים בעלי רמה גבוהה של תודעה עצמית וביקורת עצמית. לכן, גם כשעולמם מתמוטט עליהם מצוקתם מתפרשת כהתפרצות של אותן תכונות חיוביות במהותן.

מבין דמויות הילדים רק יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904) ומרדכי ("מן הזווית", ברנר, 1904) מוצגות באור חיובי מודגש. שתי דמויות אלו מעוררות כלפיהן אהדה, כיוון שהתנהגותן במצבי שפיות, כמו גם במצבי משבר, טהורה וחפה משיקולים זרים או ממשחקים חברתיים. יעקב אברמזון מתבלט כבר מימי ילדותו כבעל אינטלקט מפותח, שבא לידי ביטוי בחקרנותו במופלא ממנו. לכל אורך חייו ובמהלך הסיפור הוא מעורר הערכה ביכולתו האינטלקטואלית להתבונן במציאות על ריבוי פניה. באופן מתמיד הוא תוהה על משמעותם של דברים ונמנע מלקבל

³⁸⁸ וראו 1.3.5.

³⁸⁹ וראו בהקשר לזה את אישיותם של: נחמן בילדותו ("לאן?", פייארברג, 1894), גרשון ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902), פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1950) והגיבורים המספרים ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880 ו"דמון יהודי", גולדין, 1900).

³⁹⁰ היחס השיפוטי החיובי בעומק היצירה כלפי הספונטניות של הרגש ושל ההתנהגות מנוגד לנקודת המבט המסורתית, המיוצגת בסיפורים הללו על-ידי דמויות ההורים. בניגוד לתפיסה הרומנטית, שמציגה את הפן הנאצל כגלישה אמוציונלית, מבליטה הדת היהודית את הפן השלילי. במקורות מופיעה התפיסה כי יצר האדם רע מנעוריו. המונח "היצר הרע" הוא מושג המכוון לדחף מיני או אל מחשבות ופעולות העומדות בסתירה למערכת הערכים והמוסכמות הדתית (רוטנברג, 1999). בסיפורים "לאן?" (פייארברג, 1894) ו"נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902) ניתן למצוא הדים לתפיסה כזו. כך למשל משחר ילדותו מטיף אביו של נחמן ("לאן?") לבנו לרסן את כוחו של היצר: "הוי, בני, הן מתפלל אתה בכל יום: 'אל תשלט בנו יצר הרע', התפלה הזאת תפלה גדולה היא. היצר הרע שולט בנו בעוונותינו הרבים. כל שמחה ותענוג המה מעשי שטן, כדי להשקיע אותנו בהבלי העולם הזה ולהטרידנו מהעולם הבא... אסור לשמוח בני אסור לשמוח בעולם הזה!" ("לאן?", עמ' 49). בסיפור חייו של רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903) היצר הרע משמעו תשוקה. במרכז הסיפור מובלעת התפיסה שאם ייכנע הגיבור ליצרו יהפוך מרוב מכובד לדמות בזויה, לפחות בעיני עצמו. מכל מקום, תפיסת עולם זו מצטיירת בעיני המחבר המובלע כחלק מתפיסת עולם אנכרוניסטית שמציקה ומזיקה לבריות.

את המציאות כפשוטה. בדומה לעליונותו האינטלקטואלית הוא מצטיין גם במידותיו המוסריות. הוא מתייחס בחמלה לבני האדם שהוא נפגש עמם ומטה און קשבת למצוקתם. במיוחד הוא חרד לגורל האומה היהודית ומקדיש לנושא זה את כל עתותיו. מסיבות אלו גם את טירופו הרווי סמלים ניתן לפרש כהתפרצות עודפת של רגש הדמיון והמוסר. בגלל תכונות דומות זוכה גם מרדכי ("מן הזווית", ברנר, 1904) בעומק היצירה לאהדה סמויה. כמו אברמזון הוא מצטיין בטוהר לבו ובנחישות. הוא פועל למען הדלים והאביונים מתוך רגישות גבוהה לאמת ודבקות במטרה. התנהגותו החריגה היא פועל יוצא של הניסיון לתקן עוולות.

היחס השלילי בא לידי ביטוי כלפי אותן הדמויות שטירופן מגלם את אישיותם ה"חולנית". כך מעוררות סלידה אותן הדמויות שפועלות בשפיותן ובטירופן מתוך צרכים אנוכיים. דוגמה בולטת היא ראובן מוכר הטבק ("הכל בחכמה נעשה", ספיר, 1894). התנהגותו מעוררת טינה בגלל האופן שבו הוא מנצל לצרכיו את כישוריה של הילדה שאימץ. באופן דומה מעוררת גינוי התנהגותו האנוכית של דב ב"ר זאב מירקין ("הזקן המטורף", לעוין, 1903). אדם זה מפרק פעמיים את הקשר עם נשותיו וגם עם בנו בגלל היסחפות אמוציונלית אחר גחמותיו.

תכונה נוספת שמוצגת באור שלילי היא הנטייה לקנאה מופרזת. מנטייה כזו סובל שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909). הוא מגלה רגש חשדנות קיצונית כלפי אשתו. תכונה זו מוצגת כנטייה חולנית, ואף על פי שאין לחשדותיו צידוק במציאות הוא מתנהג באלימות ומדמיין כיצד ישחית את פניה. מסיבה דומה מעוררת רתיעה גם דמותו של אהרן-מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון, 1913). קנאתו כלפי בעלת הבית היא חלק מתפיסה מעוותת של המציאות בכלל וחוסר יכולת לקשור קשר אמיתי במציאות במיוחד.

ניתן לסכם ולומר, כי בדיון זה התברר כי בדומה לדגם הנפשי גם היחס השיפוטי המובלע בסיפורת כלפי הדמות המשוגעת, היה מותנה בעיצוב אישיותה. יחס חיובי כאשר דמותה הוצגה כמיוחדת או נבחרת ויחס שלילי כאשר מובלטים ההיבטים הדוחים והמכוערים שבאישיותה.

6.4 סיכום פרק א: היחס הערכי לאור התפיסות ההיסטוריות

בפרק זה סקרתי את היחס הערכי בסיפורת שבה דנתי כלפי הדמויות המשוגעות. יחס זה נבחן לאור ההשקפות המובלעות בדגם העל-טבעי, בדגם הגופני ובדגם הנפשי. מן הדיון בנושא זה מתברר כי ניתן למצוא בסיפורת העברית בת הזמן הדיים או מקבילות לכל אחת מן ההתייחסויות העקרוניות. בעיני המחבר המובלע אין שחר להשקפה הדתית כי הדמות המשוגעת "רעה" משום שהיא כופרת בחוקים או בחיים על-פי ההלכה. באותם סיפורים בודדים שבהם מופיעים רעיונות כאלו הם מעוצבים כאמונות הבל ומניפולציות חברתיות המיוצגות על-ידי החברה הדתית. לעומת זאת מגלים אותם הסופרים בהקשר אחר יחס של התרפקות רומנטית נוסטלגית על המסורת. התייחסות זו משתמעת מן האופן שבו הם מציגים מתוך אהדה גמורה חלק מן הדמויות כשליחים של דברי נבואה וחזון. בסיפורים הללו, אף שהטירוף מוצג כמושג קליני, הדמויות עצמן מוצגות כיחידים נבחרים. בהשוואה לדגם השיפוטי הנקוט בדגם הגופני נושאת ההתייחסות כלפי המשוגע אופי ניטרלי עם נטייה לטון חיובי. האופי הניטרלי משתמע מן האופי הענייני שבו מתייחסים נציגי הממסד הרפואי לבעיה. כאשר ההסברים לגילויים הגופניים-נפשיים מנומקים בהסברים נשגבים מבחינה חברתית (רוחניות יתר, פציעה במלחמה) משתרבת להתייחסות נימה חיובית במיוחד. לעומת זאת, הסיפורת, בניגוד לדגם הגופני, זיהתה את חיי ההוללות כסימפטום לחיי חברה מסואבים ולא כקלון שגרם לתחלואה.

ההשוואה בין הסיפורת לבין הדגם הנפשי מבליטה את הזהות בהתייחסות הערכית. הקורא ודמויות המשנה מפתחים יחס של סימפתיה כלפי אותן הדמויות שטירופן מעוצב כהתפרצות עודפת של אישיותן הרוחנית והמוסרית. לפיכך, יחס חיובי במיוחד בולט כלפי דמויות הילדים שכוונותיהם טהורות והו נהנות מדמיון ואינטלקט מפותחים במיוחד. לעומת זאת מתייחסת הסיפורת בהסתייגות וברוח ביקורתית כלפי הדמויות שסובלות מאישיות נלוזה ביסודה.

פרק ב: היחס הערכי בסיפורת כלפי הדמות המשוגעת לאור הדגמים

המודרניים

6.5 היחס הערכי לאור המודל הביו-רפואי

הפסיכיאטריה המודרנית³⁹¹ החילה קטגוריות רפואיות על טווח רחב מאוד של מצבי נפש. למרות השאיפה המוצהרת לשיפוט ניטרלי, נגזר משיטתה יחס מתייג כלפי טווח רחב של הפרעות התנהגותיות שכיחות שקיבלו משמעות של חולי. ההגדרה הרפואית הבליעה בתוכה גם דעות נחרצות ביחס לטבעה של ההפרעה, למהלכיה ולטיפול בה. (Szasz, 1971, 1972, 1977). מכל ההיבטים הללו השתמע יחס מתנשא ובלתי-שוויוני ביחסי רופא-חולה. בהתאם לשיטתה של הפסיכיאטריה המודרנית אפריד כאן בין ההתייחסות הערכית להפרעות הקלות לבין ההתייחסות לאלה החמורות.

6.5.1 הפרעות אופי

מעיון ביצירות מתברר כי מול הנטייה הרפואית לתייג הפרעות אופי קלות³⁹² מגלה הסיפורת יחס ניטרלי ואפילו אוהד בהתייחסות כלפיהן. ההבדל בהתייחסות טמון באופן שבו מפרשים הסופרים כחולשות אנושיות נטיות שזוהו בשדה הרפואי כחולניות, כחולשות אנושיות. כדוגמה ממחישה בתחום זה בחרתי בנטייה להתפלספות. נטייה זו, שרווחת אצל גיבורים רבים, מעוצבת כתכונת אופי קיצונית המקשה עליהם ליהנות ממערכות יחסים מספקות. בשל עצמת ההפרעה ניתן להגדיר אותה כתו אופייני להפרעת אישיות. הסיפורת עצמה מזהה נטייה אינטלקטואלית זו כנקודת חולשה שאינה מאפשרת לגיבורים³⁹³ לחיות את חייהם בטבעיות. תכונה זו באה על פי רוב לידי ביטוי במחשבותיהם של הדמויות, או שהיא נגזרת מתוך שיח שהן מנהלות עם סביבתן במגוון נושאים אידאולוגיים.

תכונה זו מעוצבת ברפואה כנטייה נפשית לחמוק מן החיים עצמם אל הספרים. לעומת זאת, בעומק היצירה מעוצבת תכונה זו כסוג של עליונות רוחנית המחוננת את הדמויות ביכולת התבוננות רגישה במציאות על ריבוי פניה. לכן, גם במצבים נפשיים קיצוניים במיוחד, כמו למשל במונולוג הטירוף של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה") או של דוד'קה ("בעל הנרות") מעצבת נטייה זו את מנהגן של הדמויות לנהל שיח אינטלקטואלי מפותח במיוחד.

³⁹¹ וראו 1.4.5.

³⁹² כאמור לעיל, הפסיכיאטריה המודרנית נטתה לזהות גילויים פתולוגיים כמעט בכל תחומי החיים והתפקוד האנושיים. הסכנה הטמונה במגמה זו בולטת במיוחד כאשר מדובר בהפרעות נפשיות קלות. הפרעות אלו, המכוננות בשפה הרפואית "הפרעות אישיות" (וראו בסעיף 1.4.1), כוללות טווח גדול של תכונות אופי אשר מצמיחות דפוטים נוקשים של תגובות. הסופרים בסיפורת שבה דנתי אמנם לא הגדירו קשיים כאלו בעגה הרפואית, אולם מתברר כי כל הגיבורים הספרותיים של התקופה שבמצבם הנפשי דנתי מציגים "תמהיל" אופייני להפרעות נפשיות כאלו. מדובר בתכונות קיצוניות אשר גורמות להם נזק משמעותי בתפקוד החברתי והתעסוקתי.

³⁹³ ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן-ספיר, 1894), נחמן ("לאן?", פייארברג, 1894), הגיבור המספר ("דמון יהודי", גולדין, 1900), גרשון ("נפש רצוצה", ש. בן-ציון, 1902), ירמיהו פייארמן ("בחורף", ברנר, 1903), דוב ("הזקן המטורף", ליפמן לעוין, 1903), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904), פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905), שמואל ("המבוהל", בן-גריון, 1913).

כאמור לעיל, בניגוד לסיפורת נתפסת בעיני הפסיכיאטריה נטייה מופרזת להתפלספות כפגם. היא מהווה גם סימן מחשיד להפרעה קשה במיוחד, מפני שלשיטתה של הפסיכיאטריה היא מלווה בנטייה להתבודדות חברתית. צירוף הנטיות הללו מצייר תמונה קלינית של מבנה נפשי חולני המכונה בשם "אישיות סכיזואידית". מן התבנית המדעית הזו נגזר יחס שלילי כלפי אותה התכונה, הנתפסת כהפרעה שמושרשת עמוק במבנה הנפשי מבלי שניתן להגמיש אותה. מן הדוגמאות הללו נגזרים גם הבדלים משמעותיים ביחס הערכי. מן היחס המבין והחיובי של הסיפורת נגזר באופן טבעי יחס שוויוני. לעומת זאת, הגישה הרפואית מבליעה בתוכה יחס מתנשא כאשר היא מתבוננת בקשיים הללו כפגמים נפשיים ושופטת מתוך עמדה מתנשאת של מומחיות.

6.5.2 הפרעות התנהגות קיצוניות

במטרה לעקוב אחר היחס השיפוט המובלע בסיפורת כלפי מצבים נפשיים חמורים, בחרתי להתמקד כאן בהתייחסות לדמויות שסובלות מבלבול חריף בין המציאות הפנימית לחיצונית. דמויות אלו מתנהגות בצורה המצטיירת באופן מובהק כחסרת היגיון. מעיון ראשוני ביצירות עולה שההסברים המובלעים להתנהגותה של הדמות מסבירים את הפער בין יחסו של הקורא המובלע כלפיה לבין יחסן של דמויות המשנה. ככל שהתנהגות זו מנומקת יותר כך נוצרת כלפיה קרבה. לעומת זאת, דמויות המשנה, שאינן מתוודעות להסברים אלה, מגלות יחס של דחייה ורתיעה השמור להתנהגויות מוזרות. נקודת מבטן של דמויות המשנה מייצגת למעשה את נקודת המבט המנוכרת של הממסד הרפואי, הנשען על סימנים חיצוניים באופן מנותק מהסברים בלתי-נראים. בסיפורים אלו הדמויות שנשלחות לאשפוז נחשבות למקור סכנה בעיני הדמויות המאשפוזות, אך זוכות לחמלה בעיני המחבר המובלע. הפערים הללו בין ההתייחסויות באים לידי ביטוי מובהק בסיפור "בבית המשוגעים" (בארו, 1945).

בסיפור זה מופנה הגיבור לאשפוז פסיכיאטרי ובכך משתמע כי הוגדר על-ידי ד"ר ברקמן כמי שסובל ממחלת נפש. את הבחנתו הרפואית הוא מבסס על התנהגותו החריגה של הגיבור, אשר התפרץ לדירתו באישון לילה, ומהחלטתו משתמע שלדעתו פעל הגיבור בגלל דחפים שאינם בני כיבוש. לכן מנקודת מבטו, המייצגת את ההסתכלות הרפואית, הוא אינו נתפס כאדם רע אלא כאדם מסוכן. לעומת זאת מנקודת מבטם החומלת של המחבר והתגרנית המייצגים את דעת הקהל האנושית שגה הרופא כאשר התעלם מן הנסיבות שהובילו את הגיבור להתפרצותו. הכוונה היא לנסיבות שבהן שוחרר בניגוד לרצונו, למרות תחנוניו, וחרף היותו שרוי במצב גופני ונפשי ירוד במיוחד. לעובדות אלו יש משקל מכריע בעיצוב היחס של הקורא כלפי התנהגותו החריגה³⁹⁴. מנקודת ראות עקרונית זו זוכות לגינוי דווקא "הכוונות הטובות" של הרופא ושל המשגיח בבית המשוגעים. הם מוצגים כמי שמבצעים מניפולציות על אנשים חלשים במסווה של פעילות "טיפולית".

בצורה מתונה יותר מציג הסיפור את ההבדלים שבין הרפואה למחשבה האנושית בהתייחסות לצייר מנדו ("במצור ובמצוק", שופמן, 1922). בבית החולים שבו התאשפז הגיבור מרצונו הוא אובחן כסובל משיגעון הרדיפה. המחבר המובלע וחבריו הסופרים ניחנו ביחס ליברלי, משוחרר מן הסטיגמה המובלעת בהגדרה "שיגעון הרדיפה". מנקודת ראותם המשותפת שמה ההגדרה הרפואית דגש בהיבט הפתולוגי במקום ברקע חברתי. הסיפור מתאר כיצד בלב כל אחד מן הפליטים היהודים קיימת בצל המציאות תחושה עמוקה של רדיפה. מסיבות אלו אין התנהגותו התמוהה מעוררת אצלם רתיעה. לעומת זאת מוצג באור ביקורתי היחס הרפואי הפטרוני במערכת הרפואית על מוסדותיה החברתיים.

האנשים השרויים בבית החולים מוצגים כמי שחוששים פן יבולע להם מצד המערכות הכוחניות ועושי דברם. נושא זה בא לידי ביטוי בתחושותיהם של הסופרים לנוכח המשגיחים החזקים בבית החולים. בדומה לכך, גם כאשר הצייר מנדו חש בטוב ותופס את עצמו כבריא הוא אינו יכול להחליט על גורלו בעצמו. כדי לקדם את סיכויי שחרורו עליו למצוא גורם מממן שיערוב לקיומו. הגם שאין הדברים נאמרים במפורש, ביסוד הנחה זו מונחת הגישה כי הרופא יודע יותר מן הפצינט, והוא המכוון הבלעדי של הטיפול כמו גם של השחרור.

פערים דומים בהתייחסות הערכית קיימים גם כאשר מדובר במצבים קיצוניים במיוחד, שבהם הדמות מאבדת לגמרי את צלילות דעתה. ככל שאישיותה חיובית וההסברים נושאים אופי פסיכולוגי כך זוכה הדמות המשוגעת ליחס בעל אופי חיובי ומבין. אולם כאשר יש הרגשה שהשיגעון נושא בתוכו משהו מוזר ומסתורי לחלוטין הוא מעורר חרדה ודחייה. על פני הרצף הזה ניתן להבחין ברצף של התייחסויות ללא נקודה מבחינה ברורה. כך למשל ההתמוטטות הנפשית של הדמויות הבאות מוצגת כתהליך הגיוני ביחס לנסיבות: זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917), יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה, ברנד) ודוד'קה ("בעל הנרות, ליפמן, 1903). נוסף על אישיותם של גיבורים אלה שזוכה לאהדה בעומק היצירה מעוצב גם טירופם כפרי של עיוותי החברה.

עם זאת, בסיפורים בודדים מתוארים מצבים שבהם נתונות הדמויות המעוררים תחושה של נידוי ודחייה בשל היותן בלתי-מובנות לחלוטין. כמקרה מובהק לחסרונו של הפשר הפסיכולוגי מצטיירת התנהגותם של שמואל ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909), שמואל ידעוני ("המבהל" בן-גריון 1913) יצחק ("בית קורש", בן-גריון, 1921) וגיבורים נוספים שהמציאות הפנימית שלהם בלתי-קומוניקטיבית לחלוטין. אפיזודת הטירוף מצטיירת כהעצמה של מוזרות המעוררת תמיהה בלב הקורא עוד לפני התפרצות הטירוף הגדול.

6.5.3 סיכום

בפרק זה נבחן היחס הערכי המובלע בסיפורת כלפי הדמויות המשוגעות בהשוואה ליחס המובלע בפסיכיאטריה המודרנית. מתברר כי הסיפורת מכילה בשדה התפקודים הנורמטיביים תכונות אופייניות שמוגדרות כפגם בעיני הפסיכיאטריה. מן הפערים שבין ההשקפות העקרוניות נגזרים גם ההבדלים שבין ההתייחסות: יחס ניטרלי ואוהד מזווית הראייה הפואטית לעומת יחס שיפוטי הנושא גוון שלילי של רתיעה בעיני הפסיכיאטריה. במצבים של אי-שפיות קיצונית היחס הערכי תלוי ב"היגיון שמאחורי השיגעון". כאשר ההתנהגות מנומקת על בסיס פסיכולוגי נשמרים הפערים הערכיים. אמנות החדירה של הסיפורת אל המשמעות הפנימית של ההתנהגות מאפשרת להפחית או לצמצם את הרתיעה בפני הבלתי-ידוע. בשניים מן הסיפורים המציגים מצבים מבולבלים ומחוסרי היגיון היחס של הדחייה והרתיעה בסיפורת דומה לזה הנקוט ברפואה. לפיכך, באותם המצבים אפילו ההתערבות הרפואית הכפויה מקבלת אופי אובייקטיבי וניטרלי בתוקף עיצובה ככורח חברתי.

6.6 היחס הערכי לאור הדגם הפסיכואנליטי

היחס הערכי הנגזר מתורתו של פרויד עומד בסימן ערכי כפול³⁹⁵. מחד גיסא זהו יחס מנוכר מעצם הנטייה לגישה מדעית המתבססת על מערכת הסבר אחידה, מאידך גיסא יחס חיובי המשתמע מעצם

³⁹⁵ וראו 1.5.5.

הנטייה להסבר פסיכולוגי. בניגוד לפסיכואנליזה, הציגה הסיפורת מגוון רחב של אפשרויות המספקות הסבר לתופעות נפשיות. לכן במוקד הדיון הנוכחי אתייחס רק אל תחום ההסברים הלא-מודעים.

כפי שציינתי בדיון הקודם היחס האמפתי היה תלוי במידה רבה בהיגיון שמאחורי השיגעון. בתחום זה תרמו רבות ההסברים על מניעים לא-מודעים, אשר שימשו בסיפורים רבים כמפתח להבנת הדמויות.

מטבע הדברים שמתעוררת סימפתיה טבעית כלפי המצוקות הנפשיות של הילדים, בעיקר משום שמצבים כאלו עוצבו כתולדה של תנאי חיים אכזריים. סיפור חייהם מעורר אהדה מעצם טבעו של מאבק של הילד הניצב בודד וחסר אונים מול כוח הכפייה של החברה. לרושם עקרוני זה מתווסף גוון נוסף של אהדה בעזרת החלומות. מבעים אלו משקפים את האופן שבו נקלטו ונחרתו פגעי המציאות בנשמתם הרכה. כדוגמה בולטת בהקשר זה משמש התיאור של הפנטזיה השלטת בחייו של הגיבור בסיפור "המעורב בדעת" (יל"ג, 1880).

בסיפור זה פותח המחבר צוהר אל הניכור והזרות השולטים בעולמו של הגיבור כפעוט באמצעות חיזיון חוזר ונשנה. בסצנה זו, מדמיין הגיבור, ניצב למראשותיו דמות אדם כשמאכלת בידיו, ומסביבו ניצבים אדישים אבותיו החיים והמתים. באמצעות פנטזיה זו מפנה המחבר את תשומת הלב **לעצמת** המצוקה הנפשית שבה הילד נתון. מתמונה זו מתברר, כי למרות היותו מוקף בבני משפחה אוהבים הוא שרוי בבדידות מעצם התניית התמיכה הרגשית בציינתנות לערכים החברתיים. התמונה החוזרת מבליטה את המחיר הנפשי שמשלם ילד שגדל על ברכי חברה מסורתית, חברה שהתחנכה על סיפור העקדה ומוכנה כיום לנדות את בניה על מזבח עקרונותיה. באופן טבעי מעוררים היבטים אלו הזדהות השמורה לכל אדם שחושש כי יופקר על-ידי הוריו לטובת רעיון אידאולוגי.

תחושת העקדה של הגיבור המספר ("המעורב בדעת") מתחלפת בתחושה עמוקה של רדיפה ומחנק בחלומותיו של פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911), ובאה לידי ביטוי נוקב של השפלה בחלומותיו של גרשון³⁹⁶ ("נפש רצוצה", בן-ציון, 1902). כל החלומות הללו מדגישים את עוקצו של העולם הישן על הדמויות. הבלטת העול החברתי מגבירה את הנימה האוהדת כלפי סבלם. פונקציה דומה של הגברת ההזדהות ממלאים התכנים הלא-מודעים³⁹⁷ של המבוגרים.

מבין חלומות המבוגרים בחרתי לעניין זה בשלוש דוגמאות טיפוסיות.

א) החלום בהקיץ של רבי הניך ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903) משקף את עצמת הקונפליקט הטמון בחובו בין היצר לבין התרבות. הדגשת ההתלבטות המוסרית בנושא התרתה של מושא אהבתו מעגינותה מציגה אותו באור חיובי של אדם מוסרי ורגשן. המראות החולפים בראשו מדגישים את

³⁹⁶ וראו 3.5.1.

³⁹⁷ וראו 3.5.1.2.

הרגש החזק, הסוער והאנושי המקשה עליו לקבל החלטה שקולה ועניינית. רגש זה מציף אותו עד כדי עלילון ומגביר את ההזדהות כלפיו בלב הקורא המובלע, שמושפע באופן טבעי גם הוא על-ידי הדחף הארוטי.

ב) פונקציה דומה של קירוב הדמות הבדיונית לדמות האנושית במציאות משמש גם החלום של רבי חנן אבא ("מעלות ומורדות", עגנון, 1919). באופן פרדוקסי מגביר חלום זה את ההזדהות עם הגיבור דווקא בגלל הרגשות השליליים שמשתקפים בו. מדובר בגיבור המצטיין בעליונות רוחנית מחמת אמונתו התמימה באל. באמצעות החלום נחשף הקורא לרגשות מודחקים של נקם ופנטזיות של שמחה לאיד שהעסיקו את רבי חנן אבא כשגילה שארנקו נעלם.

ג) חלומה של מושה ("דרך קוצים", בארון, 1943) משמש ביצירה כמעין פירוש סמוי לשיתוק שאוחז ברגליה. כך הוא מחזק את הנימוק המובלע ביצירה כי מקור הסימפטום במהפך החד שחל בחייה מיתמות להורות ומאומללות לנישואין. ההסבר הזה, החשוף בפני הקורא ונעלם מדמויות המשנה הצדדיות, מנמק בעקיפין את ההבדלים הבולטים בהתייחסות כלפיה. לפי מערכת הסבר זו, בעיני המחבר ובעיני קרובה היא זוכה לאהדה מפני שהם מודעים למפתח הפסיכולוגי של מכאוביה. לעומת זאת, אפשר והיעדרו של ההסבר הזה מסביר גם את היחס השלילי כלפיה מצד אנשי העיירה. בלי התובנה הפסיכולוגית היא מצטיירת כאדם תובעני וממורמר המשמש בתפקיד של משבית שמחות מקצועי.

ניתן לסכם ולומר, כי הספרות, בדומה לפסיכואנליזה, יצרה יחס של קרבה והזדהות באמצעות המבעים הלא-מודעים. מבעים אלו משמשים כמו זכוכית מגדלת למשמעות של החוויות ועצמת השפעתן, כמו גם להבלטת היסוד האנושי המשותף. תחבולות אלו מגבירות את האהדה כלפי הדמות. היחס החיובי בא לידי ביטוי בהזדהות מוגברת עם סבלה ועם חולשותיה האנושיות.

6.7 היחס הערכי לאור הדגם הפסיכולוגי קיומי

הזיקה של הסיפורת אל היסוד השוויוני בפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית תיבחן לאור שלושה היבטים עיקריים: (א) הימנעות מתיחום דפוסי התנהגות בסד שרירותי של מונחים; (ב) הבנת הבעיה דרך עיניו של הסובל; (ג) אמונה ביכולת למגר הפרעות נפשיות בעזרת כוח הרצון. מעצם תפיסת הטרורף כסיכול של חיים אותנטיים זכו בעלי האישיות "האותנטית" לאהדה. אלה הם הגיבורים המרכזיים שניתן היה לראות את טירופם כסוג של מחאה חברתית או התמודדות עם משמעות קיומית.

הסיפורת מעצם טבעה אינה משועבדת למונחים רפואיים. כפי שהראתי³⁹⁸, הסיפורת גם הבליעה התנגדות עקרונית לשימוש הרפואי בדיאגנוזה הרפואית. הסופרים³⁹⁹ השתמשו בשמות פואטיים כחלופה לשימוש בקטגוריות רפואיות. מאמצעי זה⁴⁰⁰ אפשר ללמוד על תכונה מהותית באישיותו של הגיבורים בסיפורים הבאים: "הכל בחכמה נעשה" (אבן-ספיר, 1894), "בעל הנרות" (לנוין, 1903), "המבוהל" (בן-גריון, 1913), "הזקן המטורף" (לנוין, 1903), "נפש רצוצה" (בן-ציון, 1902). השימוש במערכת מושגים שרווחת בעולמו של הקורא משמר את היחס השוויוני כלפי בעיותיה של הדמות, וגם מציג את קשייה בצורה מוכרת. בצורה דומה של התחמקות מחוקים תוארו גם הגורמים לקשיים. הסיפורת, בדומה לפסיכולוגיה הקיומית, תיארה מגוון רחב של אפשרויות מבלי לנקוט הסבר שרירותי. גם כאן השימוש במערכת מושגים יום-יומית תרמה לתחושה שמדובר בהשפעות רווחות על טבע האדם ושפיותו.

ההיבט השני קשור להתבוננות בחוויות והבנתן גם מבעד לעיני הדמות עצמה. בשונה מן השיח הטיפולי משועבד הקורא לאופן שבו מפרש הטקסט את החוויות. גם כשהחוויות מוצגות מנקודת המבט של המחבר המובלע ודמויות המשנה, לא ניתן להתעלם מנקודת המבט של הדמות עצמה. כפי שהראתי בסעיף 3.6, היחס האמפתי כלפי דמויות כמו: הגיבור המספר ("המעורב בדעת", יל"ג), נחמן ("לאן?") ואחרים נבנה כאשר בניגוד למחשבת המחבר המובלע, קושר הגיבור הילה הירואית למעשיו.

כך למשל מעלה נחמן, גיבור הסיפור "לאן?" (פייארברג, 1894), בפני באי האספה הציונית את הנסיבות להתדרדרותו: "מצב עמי, החפץ להושיע לו ואי היכולת לעשות למענו דבר – עשוני למשוגע" ("לאן?", עמ' 102). למרות שבעיני המחבר המובלע זוהי אמירה סובייקטיבית ולא כל כך מציאותית, הקורא מתרשם באופן חיובי מן הנימוק המוצהר. הנימוק הזה מבליט את הצרכים האידאולוגיים שבאישיותו של נחמן ומגמד את הבעייתיות הנפשית שלו המובלעת בעומק היצירה, בעייתיות היונקת מכוח אישיותו הנרקיסטיטית⁴⁰¹, העומס המופרז והלחצים החברתיים.

ההיבט השלישי מכוון לעניין היכולת להחלים מהפרעות נפשיות בכוח הרצון. בניגוד להשקפה האקזיסטנציאליסטית, כל הגיבורים שלקו בנפשם בצורה כזו או אחרת לא הצליחו להיחלץ ממצבם בכוחות עצמם. מכיוון שיש להניח שהשאיפה להתאושש משותפת לכולם, יש לשער שבניגוד

³⁹⁸ וראו 2.5.4.

³⁹⁹ וראו 4.4.3 ו-4.5.1.

⁴⁰⁰ מעניין לציין כי מעבר לכינויים רוב רובן של הדמויות נושאות שמות פרטיים כגון: דב, שרה, יעקב, ירמיה, גרשון, זלאטקה, פייבקה, ראובן, וכו'. במקרים רבים מופיעים גם שמות משפחה, כמו למשל: פינרמן, פליגלמן, מירקין ואברמזון. כל השמות האלו הם בחינת חתך ריאלי ואופייני של השמות המקובלים באוכלוסייה היהודית המצויה בתחום המושב של תקופת ראשית המאה.

⁴⁰¹ וראו 3.6.1.2.

לתפיסה האקזיסטנציאליסטית הבעייתיות הנפשית נתפסה ברוב הסיפורים כחסרת תקנה. רבים מן הגיבורים (כמו למשל ירמיה, יעקב אברמזון, פליגלמן, דוד'קה) מצטיינים בחפץ גדול של עשייה ויכולת מועטה. חולשה זו גם משפיעה על כל הרחישה הפנימית שבאישיותם. כמו כן, כפי שהראתי בסעיף 3.5⁴⁰², גם נקודת המבט הדטרמיניסטית של הטקסט סותרת את האמונה בכוח הרצון. המעמסה היוצאת דופן של העולם הלא-מודע מצטיירת כמנתקת עצמה משליטתו של כוח הרצון. כפי שמשמע מן הדיון באותו הסעיף, נקודת המבט הדטרמיניסטית גם מגמדת את ההילה של קונפליקט אותנטי שקושר הגיבור לפשר מעשיו.

כל ההיבטים שהוזכרו לעיל מסבירים את מידת האירוק הנקוטה כלפי הדמות המצטיירת כסובלת משיגעון הנושא אופי של מצוקה קיומית. להבדיל מן ההערכה הגלומה בגישה האקזיסטנציאליסטית, הגישה הספרותית מציגה יחס דו-ערכי. גישה זו, שרווחת בסיפורים שונים, ניכרת היטב באישיותו של יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904). בהקשר זה הראתי כיצד נתפס הגיבור בעיני המחבר המובלע כבעל אישיות רוחנית נעלה. השאיפה לאותנטיות מצטיירת כתשוקה שמזינה את כל מחשבותיו ומעשיו. אולם פרשנות כזו מובלעת בטקסט בעת ובעונה אחת עם מודעות ליסודות "חלשים" באופיו ובתכונותיו. המחבר מציג גם את חולשותיו האנושיות כשורש הסבך שבנפשו שמתפתח עד כדי טירוף. לאור ההצגה של השפיות כקונפליקט קיומי וכחולי פסיכיאטרי גם היחס כלפיו הוא של אהדה ורתיעה.

לסיכום

הזיקה בין הסיפורת לבין הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית באה לידי ביטוי בשימוש בשפה חיה, משוחררת מההבחנות המקובלות בשפה המדעית. על-ידי כך מתקבל יחס בלתי-מנוכר כלפי הדמות המשוגעת. ההבדלים בין הגישות נוגעים לשני מישורים מרכזיים: הסתמכות על נקודת המבט הסובייקטיבית של המטופל מול אמות המידה המובלעות בטקסט. הסיפורת, בניגוד לפסיכולוגיית הקיום, מציגה נוסף על גרסתה של הדמות זוויות ראייה נוספות. מסיבות אלו הפרספקטיבה הנוספת מאייכת את ההתייחסות הפואטית באופי פטרוני. כמו כן מתברר שהסיפורת מבליעה יחס של חוסר אמון ביכולת האנושית להחלים מהפרעות נפשיות בכוח הרצון. הפרספקטיבה הרחבה מנמיכה גם את ההילה של הדמות המשוגעת הנאנקת תחת לחצים חברתיים. הניסיון להתמודד עם אומללותה מן ההיבט הדטרמיניסטי והאקזיסטנציאליסטי יוצר יחס כפול של קרבה מהולה בדחייה.

⁴⁰² וראו גם 3.5.1, 3.5.2.

6.8 סיכום פרק ב: השיפוט הערכי המובלע בסיפורת לאור ההשקפות

המודרניות

בפרק זה התברר שהסיפורת משלבת בתוכה צירוף ייחודי של עמדות, המורכב מקווי דמיון ושוני כלפי ההיבטים הערכיים המשוקעים בהשקפות המודרניות.

מתוך ההשוואה עם הדגם הביו-רפואי מתברר שהסיפורת, בניגוד לקונצפציה הרפואית, נמנעה מלתייג צרור התנהגויות בסד שרירותי של אבחנות. בהתייחסות זו מובלעת גישה שוויונית, בניגוד ליחס הרפואי הפטרנלי⁴⁰³, המגדיר ומפרש תופעות מתוך מסגרת התייחסות מדעית. הפערים הללו בולטים במיוחד כאשר מדובר בטווח רחב של דפוסי התנהגויות המוגדר ברפואה כ"הפרעות אופי". הפרעות אלו, המוגדרות אצל פסיכיאטרים כפגם אישיותי, מצטיירות בעיני הסופרים כחולשות

---

⁴⁰³ את היחס הרפואי כלפי האדם המתויג כחולה נפש מדמה תומס טאס כאל ילד קטן שננזף על-ידי אביו

אנושיות. חלקו, כמו למשל הנטייה להתפלספות, מוצגות בסיפורת כסוג מסוים של עליונות רוחנית. בהתאם לכך זוכה הדמות הנתונה במצוקה ליחס מזלזל מן ההיבט הרפואי, וליחס ניטרלי, ואפילו חיובי, מצד הסיפורת. הפערים הללו מתעממים כאשר מדובר במצבים נפשיים קיצוניים. מצבים כאלו מצטיירים מעצם טבעם כמצבים מסוכנים המעוררים דחייה ורתיעה. כאשר תיאור ההתנהגות המוזרה מלווה בהנמקה פסיכולוגית, רתיעת דמויות המשנה מפניה מצטיירת כיחס שלילי המעיד על עיוורון ובורות. נטייה זו מהווה מעין ביקורת מובלעת על הדגם הרפואי, המביא לידי נידוי משום שהוא מתייחס לסימנים החיצוניים ולא למהות. הקרבה לבעיותיה של הדמות יוצרת הבנה שמעצם טבעה מצמיחה אהדה או חמלה.

מנקודת המוצא שהוזכרה לעיל נקל לתאר את יחסי הגומלין שהתקיימו בין הסיפורת לבין ההתייחסות הערכית המובלעת בדגם הפסיכואנליטי. הסיפורת, בניגוד לפסיכואנליזה ששאפה להתבסס על מערכת חוקים אחידה, הציגה מגוון רחב של הסברים ואפשרויות. במילים אחרות, הסופרים התעלמו מהכללות פילוסופיות מנוכרות על טבע האדם ומהותו ותיארו לחצים חיצוניים ופנימיים מן המציאות המשותפת של קהל הקוראים. בכך יצרו את תחושת הקרבה, שלפיה כל אדם צפוי עקרונית למשברים. ההסברים הלא-מודעים העמיקו את הגילויים האנושיים שמאחורי הגילויים הפתולוגיים. באמצעותם ניתן היה להתחקות אחר עצמת ההשפעה של הקונפליקטים הפנימיים. ההסבר הזה, הנושא אופי פסיכולוגי עמוק, מטעין את ההתייחסות למצוקה ברובד נוסף של הבנה וחמלה.

הדמיון בין ההתייחסויות בסיפורת ובפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית נובע מעצם השימוש בשפה בלתי-משועבדת למינוחים מדעיים. השימוש בשפה זו יוצר תמונת קושי וציור מצבים שאינם בהכרח פתולוגיים. חלקם, כמו למשל הנטייה להתפלספות, נהנים ממעמד של עליונות רוחנית. השימוש בשפה המדוברת יוצר יחס שוויוני כלפי מצוקותיה של הדמות. עם זאת, בהבדל מן הפסיכולוגיה האקזיסטנציאליסטית, ההתבוננות שמפעיל הקורא משועבדת לא רק לנקודת המבט האונטולוגית של הדמות. מנקודת מבטן של חלק מן הדמויות סבלן הוא תוצר הרואי של מאבק לחיים אותנטיים. המחבר המובלע מסייג את גרסתה של הדמות כשהוא לוקח בחשבון את קיומם של כוחות לא-מודעים ועיוותים נפשיים המפעילים אותה. היבטים אלו משווים אופי של נורמליות לנטייה של אותן הדמויות לפרש את מעשיהן בהקשר הרואי של מחאה חברתית או הגשמה עצמית.

7. חלק שביעי: סיכום: ייצוג השיגעון בראי הסיפורת העברית

המחקר הנוכחי בחן את ייצוגם של מצבים נפשיים חריגים בסיפורת העברית בראשית המאה העשרים. החיבור התבסס על ארבעים יצירות המשקפות תפקוד נפשי חריג שהוגדר כאן במינוח הטרומ-רפואי כ"שיגעון". מטרת המחקר הייתה לנסות ולהבין כיצד התייחסו הסופרים העבריים אל סימניה של ההפרעה, סיבותיה, הגדרותיה, אפשרויות הטיפול בה והיחס הערכי כלפיה. לשם כך נבחן כל אחד מן ההיבטים הללו לאור שישה דגמים פסיכו-פתולוגיים מרכזיים: שלושה דגמים אשר רווחו בזמנים עברו – העל-טבעי, הגופני והנפשי, ושלושה דגמים מודרניים – הביו-רפואי, הפסיכואנליטי, והפסיכו-אקזיסטנציאליסטי.

בפתח החיבור ערכתי היכרות עם קווי-היסוד של תפיסות השיגעון המונחות ביסוד הדגמים הפסיכו-פתולוגיים. בכל אחד מהם סקרתי בתמצית את התמונה של ההפרעה, הגורמים הסיבתיים, את עקרונות המיון והסיווג, ואת היחס הערכי המובלע בתוכה. סקירה ממצה זו שימשה כנקודת מוצא תאורטית אשר נועדה למטרות הבאות: (א) להראות לקורא כיצד הסיפורת לא רק משקפת אלא גם מגלמת בתוכה היבטים חדשניים ביחס לתקופתה; (ב) לסייע לקורא לקבוע איזה מבין ההיבטים

המשוקעים בדגמים השונים קרוב יותר לאמת של המחבר. בהתבסס על מהלך הדיון עד כה, ניתן להצביע באופן הבא על קווי ייחודה התמטיים של הסיפורת העברית בראשית המאה העשרים בנושא השיגעון.

התיאורים הספרותיים של המצבים הנפשיים הם מגוונים וניתנים לפירושים של מצבים קליניים מגוונים. הדיון בסימני ההפרעה אינו תואם תיאורים מימי קדם המציגים את האדם החריג כאחוז שדים ורוחות רעות. חלק מן התיאורים מזכירים מצבים אקסטטיים אצל אנשים שתפסו את עצמם בשעתו כשליחי הדת. עם זאת, בהשוואה לתיאורים שרווחו בדגם הגופני, חלקם מתאימים לתיאורים קליניים של מצבי מאניה ודיכאון. מנקודת הראות של הדגם הנפשי מצטיירת תמונה של דמות כעורה ועטויה בלויים אשר סובלת מיצרות מוגברת, זמיון מפותח, חרדה מופרזת ונטייה עודפת להתפלספות והערכה עצמית. התיאורים הללו מתאפיינים בגודש של פרטים בהשוואה לנוסח החסכוני בפסיכיאטריה המודרנית. הסיפורת, בניגוד לפסיכיאטריה המודרנית, משלבת בין תיאור ההפרעה לבין תיאור סיבותיה. מבחינה זו עיצוב סיפור חייהן של הדמויות מזכיר את תיאורי המקרים הטיפוליים של פרויד. בדומה לגישה האקזיסטנציאליסטית, ובניגוד לגישתו של פרויד, חפה הסיפורת מהתבוננות משועבדת למונחים מדעיים.

בדיון בייצוג הגורמים הסיבתיים התברר כי האמונה בהשפעתם של כוחות על-טבעיים נתפסת כמושגת. ההסברים הגופניים מצומצמים ביותר מבחינה כמותית וגם נדחקים למעמד של הסבר משני ביחס לנימוק הנפשי. מקום מרכזי תופסים ההסברים הנפשיים המנמקים את התפרצות המצוקה כתוצאה מפגעי המציאות הריאלית. כמה מן הדמויות מנמקות את מצבן במצוקות קיומיות ברוח הגישה האקזיסטנציאליסטית. הן מסבירות את הקשיים באישיותן המורכבת, הנוטה להתעסקות עם משמעות האמת ותכלית החיים. אלא שבעומק היצירה מודגשים ההסברים הדטרמיניסטיים ברוח הגישה הפסיכואנליטית. לפי תפיסה זו, פעולותיהן ומחשבותיהן ניזונות ממניעים בלתי-מודעים. בדומה לפרויד הכירה גם הסיפורת בהשפעותיה של הילדות. בשונה ממנו לא הכירה בחשיבות המיניות במשמעה הרחב בתקופה זו ובעיצוב השפעותיה על האישיות וההפרעות הנפשיות.

בדיון של עקרונות המיון והסיווג לא נמצאה כל זיקה לשיטות שרווחו באמונות מסורתיות כמו גם בגישה המדעית. מתוך קשר טבעי למיון האינטואיטיבי הגלום בדגם הנפשי תיארו גם הסופרים העברים את אותם מרכיבים עקרוניים. התיאורים הללו, המנסים לתאר את הדמות בכוליותה, עולים בקנה אחד עם השקפת העולם האקזיסטנציאליסטית. בדומה לגישה זו השתמשה גם הסיפורת במטפורות כחלופות לאבחנה הרפואית וכאמצעי לאיך את הפן המהותי בהפרעה. המגמה הזו אפשרה לתאר מתוך פרספקטיבה של נורמליות טווח גדול מאוד של התנהגויות שמוגדרות בספרות הפסיכיאטרית כפתולוגיות. בדומה לפסיכואנליזה תיארה הסיפורת מעין קו רצף דמיוני בין מצבים נפשיים תקינים לחריגים. כמותה נעזרה אף היא בחוש המציאות כסמן עיקרי המבחין בין מצבי

שפיות לשיגעון. בשונה ממנה נמנעה מתיחום מפורש של ההתנהגויות לפי שלוש הקטגוריות המקובלות.

הדיון בשיטות טיפוליות משקף את חסרונה של אמנות הריפוי. כמושנים וחסרי כוח אלוהי מצטיירים המטפלים הנוקטים אמצעי ריפוי עממיים כגון תפילות, לחשים והשבעות. בהתאם לדגם הגופני ניכרים מאמצים ליצור אצל החולים שיפורים בכאבים פיזיים, תזונה ואורח חיים כדי להקל על מצבם הנפשי. בטיפולים מסוג זה נמצאו שיקויי מרפא כבלתי-יעילים במובהק. בהשוואה לדגם הרפואי המודרני מביעה הטיפורת אי-אמון בטיפול תרופתי, וגם שיטות הטיפול בבתי החולים הפסיכיאטריים מצטיירות כאמצעי ריסון בלבד. בהתאם לרוח התקופה, לא בראה הטיפורת טיפול שיחתי וגם לא שיקפה אותו, מאחר שלא היה אז בנמצא. ממצבן הנפשי של הדמויות ניתן אפוא ללמוד רק על הצרכים שמהם ניזונו האסכולות הטיפוליות המודרניות: (א) הצורך בהפחתת תגובות חריפות במיוחד; (ב) הצורך בהבנת המניעים הכמוסים שהזינו את המצוקה הנפשית; (ג) התמודדות עם הריק הקיומי שנוצר במעבר מחיי המסורת לתרבות החילונית. לשלושת ההיבטים העקרוניים הללו נענו אנשי מדע מתחומי הפסיכיאטריה המודרנית, הפסיכואנליזה והפסיכולוגיה הקיומית.

ההתייחסות הערכית כלפי הדמויות המשוגעות מבליעה בתוכה התייחסויות ישנות וחדשות. בניגוד לתפיסה הדתית, מסתמנת אהדה כלפי אותם כופרים שנתפסו בעיניה כרשעים. בדומה לה תיארה באור חיובי את אותן הדמויות שפעלו כמתוך השראה רוחנית עמוקה. כמתחייב מאופי ההתייחסות שבדגם הגופני מוצגים הקשיים הפיזיים באור ענייני ומתוך גישה ניטרלית לבעיות. מתוך זיקה טבעית לדגם הנפשי גם בטיפורת נמצאה ההתייחסות השיפוטית מותנית בפירוש תכונותיה של הדמות ומעשיה. מנקודת מוצא זו זכו ליחס חיובי במיוחד אותן הדמויות המוצגות כטהורות נפש ועתירות שכל ודמיון, ולהפך: הדמויות שמעשיהן וטירופן משרתים צרכים חולניים עוררו שאט נפש וסלידה. כמו כן נמצא שהרתיעה והדחייה פוחתים ככל שמעשיה של הדמות והתנהגותה מנומקים בצורה טובה יותר. לפיכך, גם תיאור המניעים הסמויים ברוח הגישה הפסיכואנליטית מוסיפים נופך חיובי. הסברים כאלו מפרשים באור מוכר את התנהגותה המנוכרת של הדמות ומאפשרים להזדהות עם סבלה. בעצם תיאור המועקות בשפה חיה ובמושגים הלקוחים מחיי היום-יום מובלעת בטיפורת התייחסות שוויונית ברוח הגישה האקזיסטנציאליסטית. אופי דומה של אהדה מעוררים גם ההסברים הקיומיים מנקודת מבטה של הדמות. על אף שההסברים הסמויים מסייגים את ההילה הפילוסופית שקושרת הדמות למצוקותיה, הם תורמים להסרת הערפל שבמוזרויותיה.

מכל הממצאים שהוצגו לעיל מסתמנת מגמה פסיכולוגית דומיננטית בחוויית השיגעון בטיפורת העברית שפורסמה בראשית המאה העשרים. תפקוד נפשי מופרע נתפס כתולדת השפעותיהם של גורמים סביבתיים חברתיים על מנגנונים פסיכולוגיים. החוסן הנפשי נבנה בעיקר מתכונות אישיותיות ומושפע מעצמתם של קונפליקטים תוך-נפשיים חבויים. בניגוד לגישה הרפואית הציגה

הסיפורת את המצבים הנפשיים כבלתי-ניתנים לתיחום שרירותי. תוך כדי התמקדות בנתונים האישיים ובבעיותיה הייחודיות של כל אחת מן הדמויות, תיארה את המכלול האישי-התנהגותי באופן שאינו ניתן להפרדה בין המניעים לבין הסימנים המחשידים של ההתנהגות החריגה. בהתאם לאופן שבו מפרש הטקסט את המידע זוכה הדמות להערכה או לגנאי. מעצם העובדה שכל המצבים הנפשיים המתוארים אינם זוכים לריפוי מסתמנת קרקע עמוסה בצרכים שהזינה את התרפיות המודרניות.

7.1 אחרית דבר

כפי שראינו, בראשית המאה העשרים הדגישו הסופרים העבריים את השפעתם של תנאים חיצוניים ומנגנונים פסיכולוגיים על היווצרות מצבים נפשיים חריגים. מבחינה היסטורית מדובר בשינוי מהותי שהתרחש באותו הזמן בחברה היהודית. תפיסת העולם הזו התפתחה בצל שקיעתה של האמונה הדתית והרפואה העממית, ששלטו עד אז בכיפה בעיירה היהודית המסורתית. הסופרים העבריים בראשית המאה העשרים הם בעצם אלו שקבעו את מוסכמות היסוד של ההיבט הנפשי בספרות העברית.

למרות מרחק השנים הרב נראה כי ניתן לזהות בסיפורת שבה דנתי ערכים חשובים לעוסקים בבריאות הנפש גם כיום. בניגוד לחשיבה המדעית בת-הזמן הבליטה הסיפורת את ההתעניינות בנפשו של האדם. גם כיום, בעידן המדיקליזציה של ההתנהגות האנושית, יש חשיבות לחזור ולהטעים את תוקפו של הגורם האנושי. כמו כן ראינו כיצד מגוון רחב של מצוקות נפשיות ניתנות לפירוש מן הבחינה הקלינית תחת הגדרות שונות. ההתבוננות הזו מחייבת אותנו לזכור שהדיאגנוזה הרפואית היא רק דרך אחת מני רבות לפרשנות של התנהגות חריגה. גם נקודות המבט השונות המובלעות ביצירה מדגישות עד כמה הפירושים השונים תלויים בעין המתבונן. היחסיות הזו

מחייבת את המטפלים להסתייג מקביעות נחרצות וקוראת לציבור המטופלים להפעיל מחשבה עצמאית.

בין השורות ניתן היה להתרשם גם מתרומתם של הדגמים הפסיכו-פתולוגיים הישנים להרחבת המבט של הסופרים. כפי שראינו, הדגם הדתי העל-טבעי שימש בסיס לטשטוש הגבולות בין דברי הבל לדברי חזון. הדגם הגופני הבליט את הזיקה בין הבריאות הגופנית לנפשית. הדגם הנפשי שימש כתשתית לעיצוב של דיוקן אנושי מורכב בסיפורת העברית. כפי שראינו בספרות זו, יש בה מידה רבה של דמיון לתפיסת התת-מודע הפרוידיאנית ולהתמודדות של האקזיסטנציאליזם עם קיום ביקום. הסופרים, יש להניח, הושפעו מתהליכים פילוסופיים דומים עוד לפני צמיחתם של אלה לאסכולות סדורות.

כל ההיבטים הללו בונים חלל תהודה משותף של פסיכולוגיה וספרות. אין ספק כי מאז שנכתבו סיפורים אלו התרחב חלל זה של כל אחת מן הדיסציפלינות לחוד ובאופן משותף. מכל מקום, לאחדים מן הסיפורים שנדונו בחיבור זה שמור עד היום בתרבותנו מעמד של דגמי מופת. יחד עם הדגמים הפסיכו-פתולוגיים שרווחו או שצמחו על מפתן המאה העשרים הם יוצרים אספקלריה מרתקת ומאלפת של התבוננות בשיגעון בראייה מקצועית ואנושית.

נספח 1

תקציר החריגות הנפשית האופיינית לכל אחת מן הדמויות

(1) הגיבור המספר וצבי הירש ("המעורב בדעת", יל"ג, 1880)

מתקופת ילדותו המוקדמת ביותר (כמה חודשים) סובל הגיבור מחרדות עזות מפני כוחה של ההשגחה ומפני אנשי הממסד הרבני המופקדים על חינוכו. בגלל הדמיון המפותח שבו ניחן הוא שרוי בחרדה מתמדת לאורך כל תקופת ילדותו. כשמתגברות החרדות הפנימיות שלו בגלל המפגש עם ה"משוגע" של העיירה הוא נופל למשכב. במרוצת השנים הוא מתבגר ומתוודע מקרוב למשכילים ולהשכלה שבעיירתו. בד בבד הוא מתפכח מן האמונות האופייניות לחברה הדתית ומשתחרר מן החרדה הקיצונית שסבל ממנה. בסופו של דבר הוא הופך לאיש משכיל השלם עם עצמו ועם עולמו החדש.

צבי הירש הוא סוחר בן תורה בעל ייחוס אבות שנתפס להשכלה, ונחשב כמשוגע בעיני בני העיירה. החשד לליקוי נפשי אצלו התעורר בעקבות תגובותיו החריגות בשני אירועים שונים. במקרה הראשון סירב לבקשתם של בני עירו להצטרף לברכת הלכְּנָה המסורתית, מן הטעם התמוה שבביתו לְכַנָּה טובה יותר מתוצרת אנגליה. במקרה השני הכריז בבית הכנסת בתום תפילת ערבית: "ה' אלוהיכם

אמת", באופן שבו הודגשה הסיומת: מת. בהמשך הדברים עורר רוגז מיוחד כשטען, בניגוד לדעתו של רבי מלך, שהים התיכון, ולא האוקיינוס, הוא זה שמפריד בין מולדתם לבין ארץ הקודש.

(2) נחמן ("לאן?", פייארברג, 1894)

כעילוי וכבן למשפחה אדוקה ומיוחסת, נתבע נחמן מילדותו להתנתק ולהתנזר מבני גילו ולוותר על הנאות לטובת ההשתעבדות לאידאל הדתי. מסיבות אלו הוא שרוי במשך כל תקופת ילדותו במשבר מתמשך וסובל מתחושות עמוקות של בדידות וכדוך. רוב הזמן הוא מתבודד בטבע, אבל כשהמשבר הפנימי מחריף הוא שוקע בעולם הזוי. בבגרותו נכשלים נישואיו וגם ניסיונו להתמשכל, והוא מסתגר בתוך עצמו ומתנתק מן הזולת. כאשר מגיעה התנועה הציונית לעירו חל שינוי קיצוני בהתנהגותו. הוא מתערה מחדש בסביבתו ומפיץ בלהט את הרעיון הציוני. אלא שמתברר שהתלקחות זו ניזונה מתוך שיפוט מציאות לקוי. זמן קצר אחר כך הוא נפטר בודד, ערירי ומטורף.

(3) ראובן ("הכל בחכמה נעשה", אבן-ספיר, 1894)

ראובן הוא מוכר טבק בבית המדרש, אדם בודד שהיה נשוי בעבר והתאלמן. מאוחר יותר אימץ לו כבת ילדה ענייה ונאלץ להיפרד ממנה בבגרותה. מתואר כאדם פסימי, אגוצנטרי ואכזרי, המרוכז בעולמו שלו וחי בשיממון רוחני, מוסרי וחברתי. מנקודת מוצא זו הוא משחרר עצמו מאחריות לגבי מעשיו ותולה את האחריות בכוונתה של ההשגחה העליונה. לצידוקו הוא מתבסס באופן שגוי על הרעיון המקראי הפילוסופי, לפיו "הכל בחכמה נעשה". הנקודה המרכזית המודגשת היא חוסר ההתאמה בין הצהרותיו הפילוסופיות לבין אישיותו הדלה והריקה מכל תוכן ושיקולים מוסריים.

(4) השא ("הבן האובד", בן-גריון, 1900)

השא הוא יתום מאב ובן לאישה חרוצה וקשת יום. מגיל צעיר בלט בחריפותו השכלית ובמיוחד ביהירותו ובשנינותו. לפיכך התגייסו חבריו בתקופת נעוריו כדי לסייע לו מבחינה כלכלית לרכוש השכלה בעיר הגדולה. למרות שאיפותיו והתקוות שתלו בו הוא נכשל מחוץ לעיריה בכל תחום. אחר שנתיים הוא חוזר לעיירתו בבושת פנים מבלי שהשלים את לימודיו, מבלי שזכה להקים משפחה או להצליח באופן ראוי בעסקים. בגלל הבושה הוא מסתגר בביתו ונמנע מלפגוש בחבריו. כשהם באים לבקרו נדמה לו שהם צוחקים עליו, והוא מאיים עליהם ומנופף בחמת זעם במקלו.

(5) הגיבור המספר ("ליל נדודים", ברשדסקי 1899-1902)

הגיבור המספר מעלה מתוך זיכרונותיו פרשייה של אהבה רומנטית נכזבת. תוך כדי העלאת הזיכרונות הוא מנסה לגבש לעצמו את הסיבות שבגללן נכשלה מערכת יחסים עם בת אדוניו. הוא ממקד את תשומת לבו בעיקר ביהירותו, שמנעה ממנו מלנסות ולממש את הקשר. ואולם מתוך עמדת התבוננותו למד הקורא על נטייה לחטטנות עצמית על חשבון התנהלות במציאות עצמה. הפרשייה עצמה אירעה לפני ארבע שנים והרושם הוא שמאז אותו אירוע, שהתרחש בעיקר בדמיונו, הזמן עצר מלכת.

6) יקיל בן זלאטקה ("דמון יהודי", גולדין, 1900)

יקיל גדל ומתפתח כילד יהודי מסורתי. הוא סובל מגיל צעיר מעצב ומחרדות שקשורות לאורח החיים העמוס דעות קדומות ואמונות הבל. בכל פעם שמתגברות החרדות הוא מפתח חוס גבוה ונופל למשכב. כשהוא מתבגר הוא נודד, עני ורעב ללחם מעיר לעיר ומישיבה לישיבה כדי להיות לרב. הספקות המכרסמים בו לגבי המטרה הדתית מתגברים ביתר שאת כשהוא נפגש באקראי בידידו שמוליק, שנוסע ללימודים חילוניים בגימנסיה. לאחר חמש עשרה שנים הוא שב לעיירתו, כפי הנראה כאדם חילוני. הוא מתרפק בעצב מהול בגעגועים ומרירות על מראות וזיכרונות מתקופת ילדותו.

7) איצ'ה (ה"משוגע") ("נדודים", ברנר, 1901)

איצ'ה עבד כשואב מים וסבל מביישנות עזה בגלל מראה חיצוני כעור. בגיל עשרים וארבע נישא בשידוך וכעבור חודשים אחדים התברר לו שרעייתו בוגדת בו. מאז אותו יום הפסיק לתפקד והחל נודד מקלויז לקלויז כשהוא עני וחסר כול. בכל אחד מהמקומות שהגיע אליהם הוא חוזר ומשמיע בפני כל מי שמוכן להקשיב את פרטי אותה פרשייה אומללה. וכך מאדם העמל לפרנסתו ועושה לביתו הוא הופך לנווד בודד, מר נפש והולך בטל.

8) איש אנונימי ("משיחות חסידיים", בארון, 1902)

לפי סיפור המעשייה עבר ברחוב אדם שנדבקה בנעלו טיפת רוק של הרבי. זוהי טיפת רוק שירק הרב שקילל את נשמתו של בעריל המת שלא יזכה לתיקון נשמות בגלל היותו אפיקורס. מאותו הרגע שבה דבקה טיפת הרוק בנעלו החל לדבר ולכתוב דברים שונים ומוזרים. הרבי גזר עליו שיהא משוגע והוא סבל מרדיפתם של הנערים והחסידיים כל ימי חייו, עד שמת בבית המשוגעים.

9) גרשון ("נפש רצוצה", ש' בן-ציון, 1902)

גרשון הוא חניך החדר, ילד רגיש מטבעו הסובל מהווי החינוך היהודי. לאורך כל שנות ילדותו ועד להתבגרותו הוא נאלץ לעשות מעשים המנוגדים לרצונותיו ונטיות לבו. הוא סובל ממרירות מתמשכת ומתנחם בפנטזיות של נקמה ושל בריחה שמפריעות לו להתרכז בלימודיו. ההכרה בחוסר מוצא הופכת את נפשו הצעירה מרעננה לרצוצה. ייאשו ואומללותו של גיבור זה הופכים את חייו לחוויה אנושית כללית של סבל, התמרמרות וצייתנות כפויה.

10) דוד'קה ("בעל הנרות", לעוין, 1903)

דוד'קה הוא אדם בוגר שמשתייך לחברה הבורגנית. הוא מעורר דאגה בלב משפחתו כאשר הוא מתכנס לתוך עצמו בתוך חדרו ושותק במשך שלושה ימים רצופים. הדאגה למצבו הנפשי גוברת כשהוא מנפץ ללא כל סיבה נראית לעין את העששית. הרופא, שהוא גם בן משפחה, מוזעק לבית המשפחה ומצליח לדובב אותו. דוד'קה משמיע מעין דרשה דמיונית החושפת את חולשתו הנפשית

של הגיבור. בדבריו המבולבלים והנסערים אפשר למצוא נקודת מפתח לשאיפותיו. דוד'קה מעוניין לייסד בית חרושת לנרות כדי לגאול את הבורגנות היהודית בגלות מריקבונה.

(11) רבי הניר ("ניצוץ קדוש", שטיינברג, 1903)

גדל בילדותו בכפר כנער שובב שנהנה מן החיים בחיק הטבע וממשחקים משותפים עם חבריו, ובמיוחד עם בת דודתו שפרה. כשבגר נשלח מבית הוריו אל בית הרב דמתא שבעיר כדי ללמוד תורה. לימים הפך לעילוי ונישא לבתו של הרב כשהוא מנסה לדחוק את הגעגועים, הזיכרונות והתשוקה כלפי שפרה. לימים נקלע למצוקה נפשית עזה כאשר נדרש להחליט בעניין עגינותה של שפרה. ההחלטה גורמת להתלקחות מחודשת של היצרים בעוצמה המעוררת במוחו בלבול ובלבו סערת נפש. לבסוף הוא מצליח להשתלט על רגשותיו ולקבל החלטה הגיונית.

(12) דב ב"ר זאב מירקין ("הזקן המטורף", לעוין 1903)

דב בן רבי זאב מירקין הוא זקן גלמוד, השוכב על מיטתו כשהוא שבע נדודים ומלין על מר גורלו. פעמיים נאלץ להיפרד ממשפחתו, מבחינתו בגלל נהייתו אחר ההשכלה. בעומק היצירה נרמז כי היסוד המהותי לטירופו מונח בחוסר רגישותו כלפי הזולת. בגלל סיבה עמוקה זו הוא חוזר פעמיים על אותה הטעות עצמה ומותיר אחריו נשים פגועות וילד. בסופו של דבר הוא נותר גלמוד וחסר כול. למחייתו הוא מתפרנס בדוחק מסכום כסף זעום ששולח אליו בנו העורך דין. הוא מדמיון שטיפות הגשם מרננות אחריו ומכנות אותו בכינויי גנאי: "הזקן המטורף". בסופו של דבר הוא חי בבדידות עמוקה במצב הגובל בטירוף בתוך צריף זל, ומלין על מצבו הנפשי העגום בפני הזבובים.

(13) ירמיה פייארמן ("בחורף", ברנר, 1903)

ירמיה הוא גיבור התופס עצמו כמכוער ומיותר ומבלה את רוב זמנו בחיטוטים חולניים בתוך עצמו. הוא גדל בתוך תנאים קשים של עוני ושל עזובה רגשית בתוך המשפחה עצמה. אהבתו של אביו כלפיו מותנית למעשה בהצלחותיו. בבגרותו, כשהוא עובר מעיררתו אל העיר הגדולה, הוא מקווה לזכות ולהגיע לגדולה. אלא שגם אז, כמו בילדותו, הוא נכשל בכל משימה ובכל תכלית שהוא מציב בפניו. בכל פעם שהוא נוחל אכזבה מרה הוא מטפח תקווה חדשה ומקווה להצליח במקום אחר. בסופו של דבר הוא חוזר הביתה כשהוא מאוכזב, מדוכדך, תלוש, חלוש, בודד ומנוכר.

(14) פינרמן ("חולשה", מידניק, 1904)

פינרמן הוא צעיר שסובל מבדידות רבה בכרך הגדול. הוא עייף מלהתמודד עם קשיי הפרנסה וההשפלה שהיו כרוכים בעבודתו כמורה אקסטרן. כשתם כספו האחרון הוא משוטט מיואש בסמטאות הכרך ומחשבות אבדניות מתרוצצות במוחו. בסופו של דבר הוא מעמיד פני חולה וזוכה במעט סעד נפשי וכלכלי מידידו מרגלית. בהמשך התגלגל ובא לבית החולים ונהנה מתקופה קצרה

של אשפוז עד ששוחרר. כשנאלץ לחזור לעירו, הוא נזכר כיצד אביו עלב בו באומרו שמסעו נדון מראש לכישלון בגלל אישיותו. הזיכרונות ממלאים אותו בתחושה מרה של תבוסתנות.

(15) מרדכי "הירושלמי" ("מן הזווית", ברנר, 1904)

גיבור הסיפור הוא מרדכי, בנה של אישה עגונה וענייה מרודה. בצעירותו נחרתה שריטה על מצחו עקב תאונה, כשניסה בכוח להבקיע לעצמו דרך לארץ ישראל. מאז אותו אירוע התערער מצבו הנפשי ורוב הזמן הוא נוטה להתבודדות ושקוע בהרהורים. תמורה ניכרת מתרחשת במצבו הנפשי אחרי שהגביר היהיר פסח סיגניצין תופס את מקומו של רבי יעקב שמחה בתפקיד הגבאי. מכאן ואילך הוא נדרך אל מול העוול והקיפוח שנוהג העשיר בעניי העיירה. כשנודע לו שהוא עומד לגרש את אברהם'ל מביתו הוא מתפרץ בסערה אל בית הגביר. כשפיו מגיר ריר ופניו העייפות נוטפות זיעה הוא משמיע בפניו דברי תוכחה מבולבלים.

(16) יעקב אברמזון ("מסביב לנקודה", ברנר, 1904)

יעקב אברמזון הוא אדם שעוזב את עולם החדר והישיבה לטובת ההשכלה והתרבות הכללית. בתהליך של חיפוש אחר האמת החדשה הוא מיטלטל בין חלומות גבוהים לאכזבות מרות ובין התעלות רגשית לדכדוך מר. תסביכי נפשו באים לידי ביטוי ברגשות אשמה חזקים כלפי אביו, בדימוי עצמי נמוך, בחוסר יכולת לקיים קשר ארוטי וקשר של אהבה, בתחושות תסכול ובכאבים פסיכוסומטיים. כל אלו מלווים בנטייה להזיות ובמחשבות על התאבדות. החיפוש אחר המוחלט בטהרו גורם לו להתאכזב מרה מרמתם הרוחנית והמוסרית הירודה של הציונים שבעירו. כשגוברים ייסוריו הנפשיים עקב הכסילות והחלאה שמסביבו, וכשכל חלומותיו ושאיפותיו הלאומיות מתפוגגות, הוא שוקע בטירוף.

(17) חייקל-גילפן ("מעבר לחיים", ש' בן-ציון, 1904)

חייקל-גילפן עוזב את העיירה אל העיר הגדולה כדי לצאת אל החיים בכלל ואל החיים והתרבות האירופיים במיוחד. אולם בהמשך מתברר שהוא נקלע למצוקה כלכלית וחברתית חמורה. הוא חש עצמו תלוש ועקור במקומו החדש מכל עבודה ומחשבה פורייה. לימים, במצב נפשי נואש ומיאוש, הוא חוזר לעיירתו כדי לקבל את חלקו בירושה. הזיכרונות והאנשים שהוא פוגש מבהירים לו שגם במקום זה לא יוכל לחזור ולהסתגל, ורעיון ההתאבדות חולף במוחו. וכך הווייתו הנפשית של גיבור זה מתמצה בתחושת שיממון וחידלון של אדם חי-מת, השרוי בעולם הזה "מעבר לחיים".

(18) שמואל חריף ("אב ובנו", שטיינברג, 1904)

שמואל הוא בן הזקונים מבין ארבעת הבנים שבמשפחת חריף. הוא נולד כתינוק תובעני זכה בגלל מעמדו המיוחד למנה גדושה של פינוקים וייתורים למענו. שמואל מפתח תחושה מופלגת של זכאות וגם נוהג להתלונן על כל מיני מחלות מדומות. כך הרגיל את בני הבית שיחמלו עליו כל חייו. לימים הוא נישא שלוש פעמים ונפרד משלוש נשותיו, משום שבזבז את כספיהן וכספי אחיו

בהשקעות כלכליות נמיהרות. לבסוף אינו בוחל מלעשוק גם את בנו אהרן. הוא לוקח ממנו את הכספים שייעד בנו לנישואיו הראשונים, בתואנה שהוא מתעתד לנסוע לקנדה כדי להתחיל בחיים חדשים.

19) "הוא" ("בבית המשוגעים", בארון, 1905)

הגיבור האנונימי של הסיפור נבגד על-ידי אהובתו ומנסה לשים קץ לחייו באמצעות טביעה במימי הנהר. אולם הוא ניצל ונשלח לבית החולים הכללי חולה וקודח מחוס. כשהוא נרפא ממחלתו הוא נותר חבול בנפשו ומבקש להישאר בבית החולים זמן נוסף כדי להתאושש. בקשתו נדחית והוא משוחרר בניגוד לרצונו כשהוא רעב, עייף ומדוכדך. במצב זה הוא משוטט ללא מטרה ברחובות ונתקל בביתו המואר של הרופא ששחרר אותו. על רקע תחושת העוול שנעשה לו הוא מתפרץ לבית זה באישון לילה. בתגובה הוא נשלח לאשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי. במקום זה מתגלות פרצות בשיפוט המציאות שלו והוא זוכה ליחס אכזרי מצד המשגיח.

20) וסיל ("בין החיים והמתים", בן-גריון, 1905)

גיבור הסיפור האגדי הוא וסיל הגוי, איש נשוי ואב לארבעה ילדים, המשמש שומר בבית הקברות היהודי. באחד מלילות החורף הגשומים הוא פוגש ביציי נחמן המת היוצא מקברו. וסיל ממלא אחר בקשותיו של המת ומשאיל לו את מנעליו, את בגדיו החמים ואת אדרת השיער. כאשר המת החוטא מבקש סליחה מן האיכר הוא נעלם ושב למנוחתו. כל המאורע המופלא הזה מבחינה פסיכולוגית מצביע על התערערותו הנפשית של וסיל, כנראה על רקע תנאי חייו הקשים. הוא חי בתנאי דלות ורעב מחפירים, סובל מקור וחשוף בפני תנאי מזג אוויר קשים.

21) פליגלמן ("פליגלמן", נומברג, 1905)

פליגלמן הוא מורה לעברית, רווק ובודד, שעקר מעירתו הקטנה אל העיר הגדולה ורשה. כל אישיותו האינטלקטואלית כביכול מתמצה בציטוט של אמירות מתוך ספרים בנוגע להשקפות על החיים. בילדותו סבל מעזובה רגשית ויתמות ובגרותו הוא חי בבדידות. מעבר לנטייה להתפלספות על מהות החיים אין הוא מסוגל לקשור קשרים משמעותיים עם אחרים, כמו גם קשר ארוטי עם מושא תשוקתו. לבסוף הוא מוכרע על-ידי בדידותו ועברו המופיעים בחלומות מסויטים, מרגיש שהטירוף משתלט עליו ושם פעמיו אל הנהר כדי לשים קץ לחייו.

22) הבחור חולה הטיפוס ("פליטים", ברקוביץ, 1908)

הבחור חולה הטיפוס הוא חלק משוכני ההקדש שבו תופסת קבוצת יהודים מחסה מאימת הפרעות. מבין החולים הוא בולט בתגובות החרדה הקיצוניות שלו כאשר הוא מנסה בשארית כוחותיו ובבלויי בגדיו לברוח מן המקום. במאמץ ניכר הוא לובש את בגדיו הבלים על גופו הסחוף, אך כשרגליו כושלות הוא מתיישב לתימהון כולם על הארץ. מנקודת המבט של הצופים בו הניסיון הזה בהתחשב

במצבו הגופני הירוד מראה על כך שהוא השתגע. אף שהוא מוחזר למיטתו בתקיפות בידי המשגיח, הוא חוזר ופוסע אל הדלת כדי להאזין לקולות שבחוץ וחוזר ומתריע בפני סכנת פלישה למתחם.

(23) דינה ("עגונות", עגנון, 1908)

דינה היא בתו היחידה של עשיר אשר משתדכת על-פי מוסכמות העיירה לתלמיד חכם. אולם היא מתאהבת באומן ששכר אביה כדי לבנות את ארון הקודש. היא מפתחת קנאה בלתי-רציונלית בארון עצמו שגוזל את כל תשומת לבו של מושא אהבתה. מסיבות אלו היא משליכה את ארון הקודש לאחר שמלאכת הכנתו נשלמה. מעשה זה גורם לה לבושה וחרטה ולזעזוע נורא בקהילה. היא נישאת בניגוד לנטיות לבה לאותו תלמיד חכם, שגם לבו נתון לאחרת. נישואין אלו לא באים לידי מימוש מבחינה ארוטית ובני הזוג נפרדים.

(24) שמואל, נעמי ("קלונימוס ונעמי", בן-גריון, 1909)

שמואל האב ונעמי בתו משתגעים בשל קנאה עזה לבני זוגם. שמואל, שהוא כעור מטבעו, מפתח קנאה רומנטית לרעייתו יפת התואר מלכה. על אף שרעייתו שומרת לו אמונים, הוא משתגע בעיקר בגלל דמיונו הפרוע. הוא מאושפז לאחר האירוע שבו פיזז לפני רעייתו וצעק: "אש אש". נעמי בתו משתגעת למשמע הידיעה על נישואיו הצפויים של אחיה החורג ואהוב לבה עם נערה אחרת. היא מאושפזת לאחר בריחות מן הבית ושוטטות ללא מטרה, והתפרצויות זעם אלימות בתוך הבית. כשהיא משתחררת לאחר תקופת החלמה ממושכת היא מתאוששת ולומדת לתפקד כעקרת בית. בסופו של דבר נישואיו של אהוב לבה מתבטלים והוא נישא לה.

(25) ביילה ("ביילה המשונעת", ברשדסקי, 1900)

ביילה נהנתה ממעמד של בעלת בית נשואה, אמידה ומכובדת בעיירתה. בעזרתה המסורה של גיסתה העקרה שפרינצה גידלה את שני ילדיה וניהלה את משק הבית. היחסים ההדוקים במיוחד בין השתיים נמשכו עד למות הגיס. מאז הוסדר עניין החליצה, בניגוד לנטיות לבה, שקעה ביילה בדיכאון וגם שני ילדיה מתו. בתגובה על האסונות הללו מאבדת ביילה את שפיות דעתה. בהתחלה היא מגיבה על כאב ומאוחר יותר היא שוקעת בקהות רגשית. היא אינה מצליחה להתאושש מן האסונות שפקדו אותה ונופלת קרבן להתעללות מצד הילדים.

(26) הרופא גורדון ("עסקי פוליטיקה", שטיינברג, 1911)

הרופא היהודי גורדון הוא אחד הגיבורים בסיפור מעשה שבנוי בתבנית חסידיית אגדתית. רופא זה, שנעשה כופר בגלל חטאי אביו, נכשל במעשיו ונענש בשכחה על-ידי המלאך פורה כאשר לא נעתר לבקשתו של הצדיק לרפא אותו מחולי. בגלל השכחה התנהג כמשוגע בעולמו החדש. הוא חזר לדבר בשפת אמו וחיפש בגדים וכיסוי ראש כמקובל בעולם היהודי הדתי, שאליו השתייך בטרם התפקד.

על דרך הלקח הדידקטי כאשר נעשה לבעל תשובה נחלץ הצדיק לעזרתו והשיב לו את זיכרונו ואת זיכרונותיו.

(27) אהרן-מאיר ("קנאת אחים", בן-גריון, 1913)

אהרן-מאיר הוא אדם חיגר ובודד שמתכנן לכתוב ספר אך את רוב הזמן הוא מעביר בבטלה כשהוא שקוע בהרהורים על הצלחה. לימים הוא עובר להתגורר בשכירות בבית אלמנה ומתאהב בה. הוא רוקם בדמיונו מערכת הזדדית של אהבה ומתאכזב כשמתברר לו שמדובר באשליה. הוא מפתח קנאה ומשטמה עזה כלפי אהוב לבה ואפילו כלפי בעלה המת. הוא עוקר לדירה אחרת, אולם מגיע לשיא של התמוטטות נפשית והיזקקות לאשפוז כאשר הוא מוזמן להתארח בבית האלמנה.

(28) שמואל ידעוני ("המבהל", בן-גריון, 1913)

שמואל ידעוני הוא אדם מבולבל ומבוהל, המיטלטל עם כל רוח מצויה ומשנה את תוכניותיו והשקפותיו חדשות לבקרים. הוא מתלהב מרעיונות פילוסופיים שונים אבל חסר מנוחה להתעכב או לאמץ את אחד מהם בצורה יציבה. הוא סובל מהחילופים המתמידים של דעותיו ונטיותיו מבלי יכולת להשתהות על אף אחד מהם בצורה רצינית ויציבה. בזמן שחבריו מסיימים אל לימודיהם ומקימים משפחה הוא משתגע בספקותיו. לבסוף, משיכתו הפנימית אחר כל הכוחות הסותרים גורמת לו להשתגע. כשהוא פותח את הדלת לבעלת ביתו כשפיו מגיר ריר, דבריו מבולבלים ורק כותנת לבשרו, הוא נשלח לאשפוז פסיכיאטרי.

(29) סימון ("בקצוי הכרך", שופמן, 1914)

סימון הוא בנה של מנהלת בית הבושת אשר מאושפז בבית החולים הפסיכיאטרי. לא ברור מאיזו סיבה אושפז, למעט ההערה שמעירה אמו לאחת הבנות "מזונות שכמותך". בהקשר הכללי נראה שהכוונה היא לאו דווקא להיבט הרפואי הקשור בפעילות מינית. נראה כי אמו מכוונת בדבריה לעולם נטול ערכים ונעדר כל בסיס מוסרי. משמעות זו נוצרת מתוך הסיפור, שמציג חיים עלובים המתנהלים בבית הזונות, חיים של חלשים בצל מחסור ודלות שבהם אין אפשרות ליצור יחסי קרבה ואהבה עם הזולת. גם הקשר גופני והאשליה הרגשית נקנים תמורת כסף.

(30) זלאטקה ("רוחות רעות", ברקוביץ, 1917)

זלאטקה היא נערה יהודייה ענייה, יפת-מראה, גנדרנית וחולמנית על-פי טבעה. אופייה התוסס והרומנטי בא לידי ביטוי בפנטזיות ארוטיות ובהחלקה משוחררת ממעצורים על פני הקרח. אחיה מנסיים לרסן את דחפיה ומחזירים אותה לביתה ממשטח ההחלקה בכוח. באחת מן האפיזודות הללו היא נסחפת אחר הפנטזיות שלה. בסערת רגשותיה היא פורצת אל רחובות העיר, מתפלשת בשלג, פורמת את שמלותיה, תולשת את שערותיה ומתחננת על נפשה בפני זרים כנערה נוצרית. בתגובה מובילים אותה אחיה לאשפוז בבית החולים הפסיכיאטרי.

(31) ישעיהו ("ישעיהו", בן-גריון, 1919)

ישעיהו הוא סוחר מתון ובן מסור המכלכל את צעדיו בזהירות עד ליום שבו התאהב בנערה יפת מראה. מהיום שחשק בה לאישה שינה אופיו והפך לחם מזג, עקשן ומרדן. לאחר שהתארס לנערה הוא מתאמץ בכל כוחותיו כדי לאסוף סכום נאה של נדוניה. הוא מתרוצץ ללא הרף, אך במאמץ להגדיל את הסכום הוא מסתבך בהלוואות מסוכנות ובהוצאות מופרזות עד שהולכים החובות שצבר ותופחים. בסופו של דבר, הדאגות המעיקות והשאיפות המופרזות גורמים לו לצאת מדעתו.

32) רבי חנן אבא ורעייתו ("מעלות ומורדות", עגנון, 1911)

רבי חנן אבא היה אדם מאמין וסוחר אמיד שירד מנכסיו. השינוי החד במעמד החברתי והכלכלי הסב לרעייתו עצב רב וגם הוביל למותה. רבי חנן אבא מגיב באופן תמוה למתבונן מן הצד. הוא פורץ בבכי בשובו מן היריד כשמוצא את ארנקו שאבד לו בדרך ליריד. הוא עולץ משמחה כאשר בגדיו, אשר היו רכושו האחרון, נגנבים במקווה. את התנהגותו התמוהה הוא מסביר בפני הנאספים לסעודת ליל חג בבית הגביר. מנקודת השקפתו המסורתית, המאמינה בהשגחה העליונה ובחוקיות "עליות ומורדות", נקודת השפל במצבו הכלכלי מבשרת טובות ולהפך.

33) שרה ("בית תבנה", בן-גריון, 1920)

שרה היא אישה יפת מראה ובעלת מידות שמתאלמנת מבעלה הראשון ראובן ואבי שני ילדיה. כדי לדאוג לרווחת ילדיה היא נעתרת, בניגוד לרצונה, להצעת הנישואים של נפתלי. החלטה זו גורמת לה להשתגע בליל כלולותיה. לפי גרסה אחת, שגתה בהזיות כשחזרה מטבילה במקווה. לפי גרסה שנייה ראתה לנגד עיניה את פני בעלה המת לפני שתינתה אהבים עם בעלה. מכל מקום, בליל כלולותיה קפצה מבעד לחלון המזוגג אל היער. במשך יומיים ישבה על גזע עץ כרות ביער, עד אשר מצאה בני עירה.

34) אליהו ("הלבן", בן-ציון, 1920)

אליהו בן גריון הוא פצוע מלחמה אשר מאושפז בבית חולים. מבחינה פיזית הוא סובל מפגיעה חמורה. מבחינה נפשית מצטיירת תמונה של דמות הנתונה בבלבול נפשי חריף. הוא מעלה בפנקסו תערובת מרוסקת ומבולבלת של תמונות, הגיגים וזיכרונות מן העבר ומן ההווה. מתוכה מתברר שנחרתו בלבו שתי חוויות טראומטיות במיוחד. הראשונה היא העובדה שהרג בשוגג חייל יהודי. השנייה היא שנאלץ לצפות במעשי הפוגרום שביצע צבא זה באחיו היהודים ובמשפחתו. בסופו של דבר הוא נפטר בבית חולים לחולי רוח.

35) יחזקאל חפץ ("שכול וכישלון", ברנר, 1920)

יחזקאל חפץ הוא אדם אומלל התופס עצמו מכוער. הוא חש נחות מבחינה גופנית בגלל מחלת השבר שבגופו התחתון. מבחינה נפשית הוא מתמוטט שלוש פעמים. בפעם הראשונה כאשר הוא עולה ארצה ונחלש בגופו בגלל מחלת הקדחת. הוא מפתח חרדות עמוקות והזיות רדיפה ונוסע להתאושש בחו"ל. לאחר החופשה הוא שב לארץ ומתמוטט שוב בחווה חקלאית. הוא מאבד את

שפיותו ומאושפז בבית חולים פסיכיאטרי. יחזקאל נותר כל חייו בודד מבלי יכולת לקיים קשר קרוב עם אישה. האשפוז השלישי מתרחש לאחר מסגרת הזמן המתוארת בסיפור.

(36) אנטולי מורוז ונחום בונדי ("כל הימים", שופמן, 1920)

נחום בונדי הוא חייל יהודי, חילוני וחלש מבחינה גופנית ומנטלית. מילדותו הוא נתון כילד יהודי ללחצים וחרדות בגלל הגויים השיכורים שבסביבתו. בבגרותו הוא מחויב בעל כורחו לשרת בצבא הרוסי. רוב הזמן הוא חש כאילו "רגב פחד מכרסם בבטנו" עד שכוחותיו אינם עומדים לו והוא משתגע. אנטולי מורוז, לעומתו, הוא חייל רוסי הדבק בדתו ומרוצה מאורח החיים הצבאי. למרות השוני שבין השניים שניהם מתמוטטים במהלך השירות הצבאי ונפגשים יחד בין כתלי בית החולים הפסיכיאטרי. שותפות הגורל כמו באה ללמד על השפעות מוראות המלחמה על נפש האדם.

(37) אברהם ויצחק בן שמעון ("בית קורש", בן-גריון, 1921)

שני האחים, אברהם ויצחק, עוברים משבר זיכאוני לאחר שנתייתמו מאביהם וירדו מנכסיהם. אברהם, אדם מתון באופיו, שוקע בייאוש חריף לאחר שאיבד סכום כסף מכובד. כתוצאה מן ההפסד הוא מתאבד. אחיו יצחק מעמיק בכללי ההלכה והמוסר היהודיים ומפתח חרדות לא-מציאותיות מפני העונשים הצפויים לרשעים שאינם מקפידים על מצוות. התגובות הדיכאוניות באות לידי ביטוי בדקדקנות מופרזת במצוות ובנטייה להתפרק בבכי. לבסוף, בחרים אנשי העיירה לאשפז אותו לאחר שבאופן לא-צפוי ובלתי-ראוי הוא מטיף להם לחזור בתשובה.

(38) הצייר מנדו (במצור ובמצוק", שופמן, 1922)

הצייר מנדו הוא יהודי רגיש מטבעו הנקלע לווינה בתקופת המלחמה. הוא חי חיי עוני ופחד עד שנעצר בשוגג בשל חשד בריגול ושוחרר לאחר שהתבררה הטעות. כשהתעקש להודות באשמה הבינו השוטרים כי דעתו השתבשה עליו והפנו אותו לאשפוז פסיכיאטרי. בבית החולים הוא מאובחן כסובל מ"שיגעון הרדיפה". האבחנה הזו היא בגבול שבין הקונקרטי לסמלי על רקע מצבי רדיפה טיפוסיים שמהם סבלו פליטים יהודים באותה התקופה. בסיום המלחמה מפסיקים חבריו לבקר אותו והוא נותר בבדידותו במוסד לחולי רוח. בגלל העדר אמצעים כלכליים הוא אינו מצליח להשתחרר מבית החולים.

(39) מושה ("דרך קוצים", בארון, 1945)

מושה סבלה מילדות רצופת משברים וטלטלות רגשיות. בגיל שלוש התייתמה מאמה, ואביה נישא לאחרת. נוסף על הבדידות הקשה נאלצה להתמודד בנעוריה עם פרידה מן המבשלת הזקנה והפרה האהובה עליה בגלל משבר כלכלי. היא מתנחמת במשחקי דמיון בקריאה ובידידות חמה עם נחום. לימים היא נישאת לנחום, אך זמן קצר לאחר הולדת הבן הראשון היא לוקה בשיתוק. היא מפתחת בבעלה תלות מוחלטת וזקוקה להיות אתו בקשר עין מתמיד. בנה הראשון נלקח ממנה בינקותו אך חוזר אליה בנעוריו. לאחר מות בעלה הוא תופס את מקומו ומטפל בה במסירות רבה גם בזקנתה.

40) פייבקה ("יום הדין של פייבקה", ברקוביץ, 1911)

פייבקה הוא נער שובב, בנו של מתית הנפת, הגדל ומתפתח כילד יהודי יחיד בכפר של גויים. הוא שמח ומרוצה בחלקו עד לאותו יום שבו נדרש לבוא לתפילת יום הכיפורים בעיירה הסמוכה. הוא יוצא למסע הרגלי כשבבלבו חשש ממיצוי הדין אתו בגלל מעשי קונדס שביצע. המועקה הפנימית גוברת בגלל האופן הלעגני והמביש שבו הוא ואביו מתקבלים בעיירה הסמוכה. ביום שלמחרת, כאשר מלבינים את פניו של אביו ברבים, פייבקה מתמוטט. הוא מתפרץ בזעם כלפי אביו על שנותר חסר אונים וגם מכה בעצמו עד לאבדן חושים. כאשר אין הוא מסוגל לזוז ממקומו מפנים אותו האיכרים אל ההקדש שבעיר. לפי השמועה שעוברת בין השקצים הוא מת שם.

רשימה ביבליוגרפית**רשימת היצירות**

אבן ספיר, י"ל:

"הכל בחכמה נעשה" [1894], בתוך עזרא גולדין (עורך), **אם ובת**, בן אביגדור, ורשה, תרנ"ד, עמ' 15–29.

בארו, דבורה:

"משיחות חסידיים" [1902], בתוך נורית גוברין (עורכת), **המחצית הראשונה – דבורה בארו, חייה ויצירתה**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 343–344. יצא לאור לראשונה ב"המליץ", ז בניסן תרס"ב.

"בבית המשוגעים" [1905], בתוך נורית גוברין (עורכת), **המחצית הראשונה – דבורה בארו, חייה ויצירתה**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 382–384. יצא לאור לראשונה ב"הזמן", י באדר ב תרס"ה (17.3.1905).

"דרך קוצים" [1943], בתוך **פרשיות**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ח. יצא לאור לראשונה בקובץ הסיפורים **לעת עתה**, עם עובד, תל-אביב, תש"ג. (וראו בעניין תאריך הפרסום הערה 4).

בן-גריון (ברדיצ'בסקי), מיכה יוסף:

"הבן האובד" [1900], בתוך **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' קכב-קכה. יצא לאור לראשונה בספר **השנה** (ספר א), עמ' 282-287.

"בין החיים והמתים" [1905], בתוך **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' רכב-רכד. יצא לאור לראשונה ב"האשכול", כרך ה, תרס"ה, עמ' 221-225.

"קלונימוס ונעמי" [1909], בתוך **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' קצז-רה. יצא לאור לראשונה בשם "משני העברים" בתוך "הבקר", כרך א, גיליון פא (22.4.1909), ורשה.

"קנאת אחים" [1913], **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' עח-עט. יצא לאור לראשונה ב"העולם", כרך ז, גיליון יח, עמ' 9-12.

"המבוהל" [1913], **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' צ-צב. יצא לאור לראשונה ב"העולם", כרך ז, גיליון כט, עמ' 7-8.

"ישעיהו" [1919], **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' קכח-קכט. יצא לאור לראשונה בשם "השק האחרון" בספרו **מעירי הקטנה: רשימות ושרטוטים**, תושיה, ורשה, תר"ס. כונס כמעט ללא הכר בשם "ישעיהו" בשנת 1919.

"בית תבנה" [1920], **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' רג-רס. יצא לאור לראשונה ב"מקלט", תר"פ, כרך ג, עמ' 214-236.

"בית קורש" [1921], בתוך **כל כתבי מ.י. בן גריון**, דביר, תל-אביב, תש"ד, עמ' קיב-קיג. יצא לאור לראשונה ב"מקלט", כרך ה, בלקט "מרחבי עיר".

בן ציון (גוטמן), שמחה:

"נפש רצוצה" [1902], בתוך **כל כתבי ש. בן ציון**, דביר, תל-אביב, תש"ט, עמ' א-נא. יצא לאור לראשונה ב"השלח", כרך ט, תרס"ב.

"מעבר לחיים" [1904], בתוך **כל כתבי ש. בן ציון**, דביר, תל-אביב, תש"ט, עמ' נא-פט. יצא לאור לראשונה כספר תוספת לעיתון "הצופה", תרס"ד.

"הלבן" [1920], בתוך **כל כתבי ש. בן ציון**, דביר, תל-אביב, תש"ט, עמ' קז-קכו. יצא לאור לראשונה ב"מקלט", תר"פ.

ברנר, יוסף חיים:

"נדודים" [1901], בתוך **יוסף חיים ברנר – כתבים, סיפורים, רומאנים מחזות**, א, הקיבוץ המאוחד וספרית הפועלים, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 74-92. יצא לאור לראשונה ב"מעמק עכור" בשם "בריה עלובה" בהוצאת "תושיה", ורשה, תרס"א.

"בחורף" [1903], בתוך **יוסף חיים ברנר – כתבים, סיפורים, רומאנים מחזות**, ב, הקיבוץ המאוחד וספרית הפועלים, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 95-297. יצא לאור לראשונה ב"השלח", כרכים יא ו-יב, תרס"ג-תרס"ד.

"מן הזווית" [1904], בתוך **יוסף חיים ברנר – כתבים, סיפורים, רומאנים מחזות**, א, הקיבוץ המאוחד וספרית הפועלים, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 347-371. יצא לאור לראשונה בשם "הירושלמי" ב"השלח", כרך יג, תרס"ד.

"מסביב לנקודה" [1904], בתוך **יוסף חיים ברנר – כתבים, סיפורים, רומאנים מחזות**, א, הקיבוץ המאוחד וספרית הפועלים, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 399-545. יצא לאור לראשונה ב"השלח", כרך יד, תרס"ד-תרס"ה.

"שכול וכשלון" [1920], בתוך **יוסף חיים ברנר – כתבים, סיפורים, רומאנים מחזות**, ב, הקיבוץ המאוחד וספרית הפועלים, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 1443–1691. נכתב כנראה (על-פי עורך כל כתבי ברנר) בשנים תרע"ג–תרע"ד. יצא לאור לראשונה בספר מיוחד, הוצאת שטיבל, ניו-יורק, תר"פ.

ברקוביץ, יצחק דב:

"פליטים [1908], בתוך **כל כתבי י. ד. ברקוביץ**, דביר, תל-אביב, תשי"ט, עמ' קה–קט. יצא לאור לראשונה ביידיש כ"בהקדש" בתוך Die Zukunift, xiii, 1908, pp. 357–362. "יום הדין של פייבקה" [1911], בתוך **כל כתבי י. ד. ברקוביץ**, דביר, תל-אביב, תשי"ט, עמ' קיט–קכה. יצא לאור לראשונה בהמשכים בשם "בני הכפר" ב"העולם", V, בתאריכים: 26.10.1911, 5.11.1911, 13.11.1911. זהו הטקסט הבסיסי לפרסום בהוצאת Kadinash, New York, 1911, בשם "בני הכפר".

"רוחות רעות" [1917], בתוך **כל כתבי י. ד. ברקוביץ**, דביר, תל-אביב, תשי"ט, עמ' קי–קיה. יצא לאור לראשונה בהמשכים ב"התורן", כרך I, בגיליונות: 38 (7.12.1917), 39 (14.12.1917), 42 (4.1.1918), 43 (11.1.1918), 44 (18.1.1918), 45 (25.1.1918).

ברשדסקי, ישעיהו:

"ליל נדודים" [1899 - 1902], בתוך **טיפוסים וצללים תמונות וציורים**, תושיה, ורשה, תר"פ, עמ' 29–47.

"ביילה המשוגעת" [1910], בתוך **ברשדסקי אליהו כתבים אחרונים**, חלק ראשון, תושיה, ורשה, 1910, עמ' 147–153.

גולדיו, עזרא:

"דמון יהודי" [1900], תושיה, ורשה, תרס"א, עמ' 3–127.

גורדון, יהודה ליב:

"המעורב בדעת" [1880], בתוך **כל כתבי י. ל. גורדון**, דביר, תל-אביב, תש"ך, עמ' קכו–קמ. יצא לאור לראשונה ב"המליץ", 1880, בחתימת "איש הירא ורך הלבב".

לעווין, ליפמן:

"בעל הנרות" [1903], בתוך "אור וצל", תושיה, ורשה, תרס"ג, עמ' 54–62.

"הזקן המטורף" [1903], בתוך **אור וצל**, תושיה, ורשה, תרס"ג, עמ' 36–42.

מידניק, אליהו:

"חלשה" [תרס"ד], בתוך **סיפורים וציורים**, חובבי ספרות, אודיסה, תרס"ח, עמ' 71–90. יצא לאור לראשונה ב"השלח", כרך יג, חוברת ו סיון תרס"ד.

נומברג, הירש דוד:

"פליגלמן" [1905], בתוך **סיפורים**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 131–133. יצא לאור לראשונה בקובץ **סיפורים לבני הנעורים**, הוצאת ספרות בעריכת פיכמן, ורשה, תרס"ה.

עגנון, שמואל יוסף:

"עגנונות" [1908], בתוך **בסוד ישרים: סיפורי מעשיות**, judischer verlag, ("יודישר פערלאג"), ברלין, תרפ"א, עמ' ה-כט. יצא לאור לראשונה ב"העומר", קובץ ספרותי מדעי, חמד, ירושלים, 1908.

"מעלות ומורדות" [1919], בתוך **בסוד ישרים: סיפורי מעשיות**, judischer verlag ("יודישר פערלאג"), ברלין, תרפ"א, עמ' מה-קח. יצא לאור לראשונה ב"גבולות", וינה 1919.

פייארברג, מרדכי זאב:

"לאן?" [1897], בתוך **כתבי מ.ז. פייארברג**, כנסת ישראל, תל-אביב, תרס"ד, עמ' 45-105. יצא לאור לראשונה ב"השלח", ט, תרנ"ז.

שופמן, גרשון:

"בקצווי הכרך" [1914], בתוך **כל כתבי גרשון שופמן**, א, דביר ועם עובד, תל-אביב, תש"ך, עמ' 307-325. יצא לאור לראשונה ב"רביבים", פברואר 1914.

"כל הימים" [1920], בתוך **כל כתבי גרשון שופמן**, ב, דביר ועם עובד, תל-אביב, תש"ך, עמ' 75-84. יצא לאור לראשונה ב"מקלט", כרך ג, תר"פ.

"במצור ובמצוק" [1922], בתוך **כל כתבי גרשון שופמן**, ב, דביר ועם עובד, תל-אביב, תש"ך, עמ' 125-138. יצא לאור לראשונה ב"התקופה", כרך טז, תרפ"ב.

שטיינברג, יהודה:

"ניצוץ קדוש" [1903], בתוך **כל כתבי יהודה שטיינברג**, מעריב, תל-אביב, תשי"ט, עמ' מב-נב. יצא לאור לראשונה ב**ספר השנה (סוקולוב)**, תרס"ג.

"אב ובנו" [1904], בתוך **כל כתבי יהודה שטיינברג**, מעריב, תל-אביב, תשי"ט, עמ' קלח-קמא. יצא לאור לראשונה ב"השלח", תרס"ד.

"עסקי פוליטיקה" [1911], בתוך **כל כתבי יהודה שטיינברג**, מעריב, תל-אביב, תשי"ט, עמ' שכ-שכא.

מחקרים וספרי עזר

אבישר, א'. 1965, "מוטיב הבדידות בכתבי מי"ב", **הארץ**, 3 בספטמבר, עמ' 10.

אבן, יוסף. תשל"א 1970, מבוא **לעזרא גולדין – סיפורים**, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 9-37.

אבן, יוסף. 1977, **אמנות הסיפור של י.ח. ברנר**, מוסד ביאליק, ירושלים.

אבן, יוסף. 1984, "יסודות מסאיים ביצירתו הסיפורית של י.ח. ברנר", בתוך מנחם דורמן ועוזי שביט (עורכים), **מחברות ברנר**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, אוניברסיטת תל-אביב, בית-הספר למדעי-היהדות ע"ש ח' רוזנברג, כרך ג-ד, עמ' 23-217.

אבן, יוסף. 1993, **הדמות בסיפורת**, ספרית הפועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, תל-אביב.

אבן, יוסף. תשנ"ו, "מחברם הבדוי של סיפורי ברדיצ'בסקי", **מאזניים**, כרך כא, חוב' ד-ה (אלול תשנ"ה-תשרי תשנ"ו), עמ' 376-380.

אבן-שושן, אברהם. תשל"ב, **המלון העברי המרכז**, קרית ספר בע"מ, ירושלים.

- אבן-שושן, אברהם. 1988, **קונקורדנציה חדשה לתורה נביאים וכתובים**, קרית ספר, ירושלים.
- אברמסקי, שמואל. תשל"ב, "נבואה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כד, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 798–810.
- אברמסקי, עודד ורחמימוב, רמי. תשל"ה, "עצבים, מערכת ה-", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כז, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 72–83.
- אדלר, שאול. תשכ"א, "דרוין, צ'רלז (רוברט)", **האנציקלופדיה העברית**, כרך יג, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 101–108.
- אוחנה, דוד. 1989, "ניטשה וברדיצ'בסקי – מהאדם העליון לעברי החדש", **הארץ**, 13 באוקטובר, עמ' 12.
- אוספנסקי, בוריס. 1986, **הפואטיקה של הקומפוזיציה**, ספרית הפועלים, תל-אביב.
- אופנהיימר, אמירה (עורכת). 1990, "מדידה והערכה", בתוך **מבוא לפסיכולוגיה**, חטיבה רביעית, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 57–59.
- אופנהיימר, בנימין. תשמ"ח, "אקדמות לשאלת האקסטזה הנבואית", בתוך חלמיש, משה (עורך), **ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן**, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן, עמ' 45–63.
- אופנהיימר, בנימין. 1976, "רוח, רוח ה', רוח אלוהים", **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ז, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 330–335.
- אור-בך, ישראל. 1992, **עולמות נסתרים – התבוננות בתת הכרה**, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- אטינגר, שמואל. 1969, **תולדות עם ישראל בעת החדשה**, דביר, תל-אביב.
- אטקס, עמנואל. 1998, **תנועת החסידות בראשיתה**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.
- אטקס, עמנואל. 2000, **בעל השם – הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה**. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- אטקינסון, ריטה, אטקינסון ריצ'ארד, סמית אדוארד, במ דארייל. 1995, **מבוא לפסיכולוגיה**, לדורי, תל-אביב.
- איזגור, אהרן. 1902, "מחלת הנפש", **המליץ**, 12 בדצמבר, גיליון 276; 28 בדצמבר, גיליון 289; 29 בדצמבר, גיליון 290; 30 בדצמבר, גיליון 291.
- אלגום, דניאל. 1991, **פרקים בתולדות הפסיכולוגיה**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.
- אליאשבערג, יהודה בצלאל. 1868 [1834], **ספר מרפא לעם**, (חובר על-פי ספרו של פרידריך פויליצקי), זיטאמיר, וילנה.

אלישיב, ישראל. תרע"ג, (חתום: בעל מחשבות) "התקופה האחרונה בספרותנו", **העולם**, כרך ז, גליונות 9 – 10.

אלמגור, דן. תשכ"ח, **אספקטים באמנות הסיפור של מי"ב**, חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת קליפורניה, לוס אנג'לס.

אלמגור, דן. 1973, "דמויות אב וסיטואציות מפתח בסיפורי מי"ב", בתוך נורית גוברין (עורכת), **מי"ב – מבחר מאמרים על יצירתו הסיפורית**, עם עובד, תל-אביב.

אלמגור, דן. 1978, "האם הכיר מי"ב את פרויד?", **על המשמר**, 24 בנובמבר, עמ' 6.

אלקרינאווי, עליאן. 2000, **אתנו-פסיכיאטריה בחברה הבדואית-ערבית בנגב**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

אמתחת בנימין, ר' בנימין בינוש מקרוטושין תע"ו. **ספר אמתחת בנימין**, ווילהרמש תע"ו.

אריכא, יגאל. 1998, **קבלה מעשית – כל הסודות הכמוסים**, מודן – אריה ניר, כפר סבא.

ארצי, פנחס. 1970, "כשפים", **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ד, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 348–365.

באנד, אברהם ארנולד. 1989, "עגנון מגלה פני פרויד", **מאזנים**, כרך סב, חוב' 11 (פברואר), עמ' 17–21.

בוטאק, מאיר. תש"ס, "ר' נחמן מברסלב כמודל לגיבורו של לאן? למדכי זאב פיארברג", **מבוע – ליצירה הדתית בספרות, בחברה ובמחשבה**, כרך טו, עמ' 130–137.

בוטאק, מאיר. 1989, "האירוניה ב'מעלות ומורדות'", **הצופה**, 24 בפברואר, עמ' 7.

בילו, יורם. 1978, **פסיכיאטריה מסורתית בישראל**, חיבור לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית ירושלים.

בילו, יורם. תשמ"ג, "הדיבוק ביהדות: הפרעה נפשית כמשאב תרבותי", בתוך **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, כרך ב חוב' 3, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 529–563.

בילו, יורם וויצטום, אליעזר. 1994, "רגישות תרבותית בטיפול: קווי הנחיה לעבודה עם מטופלים חרדיים" (חלק א), **שיחות**, ח, חוב' 2 (מרס), עמ' 114–119.

בן-אור, אהרן [אורינבסקי]/ תשי"ט, "האינדיבידואליזם העברי בתקופת התחייה – ד"ר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי", **תולדות הספרות העברית החדשה**, יזרעאל, תל-אביב, כרך ב, עמ' 177–213.

בן מתתיהו, יוסף (יוסיפוס פלביוס). תשכ"ו, **ספר יוסיפון**, מהדורת גינצבורג-כהנא, על-פי "ממקור ישראל" למ"י ברדיצ'בסקי, דביר, תל-אביב.

בן מתתיהו, יוסף (יוסיפוס פלביוס). תשכ"ז, **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים**, תרגם שמואל חגי, ירושלים.

בן-פורת, זיוה. 1985, "בין טקסטואליות", **הספרות**, 2 (34), עמ' 170–171.

בן שמאי, הלל. תשכ"ה, "חטא", **האנציקלופדיה העברית**, כרך י, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 271–279.

בעל מחשבות (ד"ר א' אלישיב). [1905]1972, "מסביב לנקודה" בתוך יצחק בקון (עורך), **יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרים על יצירתו הסיפורית**, עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, סידרת פני הספרות' עמ' 58–62.

בקון, יצחק. 1975, "יצירתו העברית של ברנר בתקופת הצבא", "תקופת מסביב לנקודה" (אביב-קיץ 1904), בתוך: **ברנר הצעיר – חייו ויצירותיו של ברנר עד להופעת "המעורר" בלונדון**, כרך ב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

בקון, יצחק. 1978, הצעיר הבודד בסיפורת העברית 1899–1908, אגודת הסטודנטים אוניברסיטת תל-אביב.

בר-יוסף, חמוטל. 1995 [1994], **מבוא לספרות הדקאדנט באירופה**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.

בר-יוסף, חמוטל. תשנ"ז, **מגעים של דקאדנט – ביאליק, ברדיצ'בסקי, ברנר**. אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר-שבע, עמ' 255–257.

בר-יוסף, חמוטל. תש"ס, "פסיכו-פתולוגיה עברית במעבר המאות", בתוך אבנר הולצמן (עורך), **סדן: מחקרים בספרות עברית** כרך ז: **הספרות העברית בפתח המאה העשרים**, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 37–71.

בר-יוסף חמוטל. תשנ"ד [תשנ"ג], "ברדיצ'בסקי על רקע תפיסת הדקאדנט בספרות העברית והאירופית", **דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות**, חטיבה ג, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים, עמ' 114–120.

בריינין, ראובן. תרנ"ב, "הפרופסור ד"ר מאריטץ בנדיקט", **המליץ**, לב, 21 ביולי 1892, עמ' 6–7. בריןקר, מנחם. תשל"ח, "רומנטיקה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך ל, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 792–796.

בריןקר, מנחם. 1990, **עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר**, עם עובד, ספרית אפקים, תל-אביב.

ברכיהו, מרדכי. 1978, **תורת פרויד**, יבנה, תל-אביב.

ברמן, עמנואל. 1987, "פסיכואנליזה וספרות: בחיפוש אחר נקודת מפגש", **שיחות**, כרך 1, עמ' 207–219.

ברמן, עמנואל (עורך). 1990 א, "תיאוריות על האישיות" בתוך **מבוא לפסיכולוגיה**, חטיבה רביעית, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 1–96.

ברמן, עמנואל. 1990 ב, "פרויד מייסד הפסיכואנליזה", בתוך **מבוא לפסיכולוגיה**, חטיבה רביעית, יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 5–27.

ברמן, עמנואל (עורך). 1994, **פרויד ודורה**, הוצאת עם עובד מפעלים אוניברסיטאים להוצאה לאור, תל-אביב.

ברנר, יוסף חיים. תשמ"ה [1908], "מהרהורי סופר", בתוך **יוסף חיים ברנר – כתבים, פובליציסטיקה, ביקורת**, כרך ג, הוצאת הקיבוץ המאוחד וספרית הפועלים, תל-אביב, עמ' 272–353.

ברשאי, אבינועם (עורך). 1991, **ש"י עגנון בביקורת העברית, סיכומים והערות על יצירתו**, כרך א, האוניברסיטה הפתוחה והוצאת שוקן, תל-אביב.

ברתנא, אורציון. 1981, "המיתוס כדרך ארגון במבנה סיפור של מ. י. בן גריון – הערות לאינטרפרטציה של הסיפור 'בית תבנה'", **מאזניים**, כרך נב, עמ' 168–174.

גוברין, נורית. 1980, "תוכחה מגולה", **ידע עם: במה לפולקלור יהודי**, כרך כ (47–48), עמ' 15–28. גוברין, נורית (עורכת). תשמ"ג 1982, **מאופק אל אופק – ג. שופמן – מבחר מאמרים על יצירתו**, א-ב, עם עובד וקרן ת"א לספרות ולאמנות, תל-אביב.

גוברין, נורית. 1985, **תלישות והתחדשות – הסיפורת העברית בראשית המאה ה-20 בגולה ובארץ ישראל**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.

גוברין, נורית. תשמ"ח, **המחצית הראשונה: דבורה בארון – חייה ויצירתה (תרמ"ח–תרפ"ג)**, מוסד ביאליק, ירושלים.

גוברין, נורית. תשנ"ח, "חכמת הפרצוף-מ"י ברדיצ'בסקי בעיני בני זמנו" בתוך: נורית גוברין, (עורכת) **בודד במערבו – מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בזכרונם של בני זמנו**, עיריית חולון – מינהל החינוך והתרבות בית דבורה ועמנואל.

גוטמן, יהושע. תשי"א, "אלהים", **האנציקלופדיה העברית**, כרך ג, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 437–438.

גולדשמיט, אלישבע. תשי"א, "אטויזם", **האנציקלופדיה העברית**, כרך ב, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 474–475.

גולדשמיט, אלישבע. תשי"ז, "גנטיקה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך יא, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 67–79.

גורדון, ריצ'רד. 1991, **אנורקסיה ובולימיה – אנטומיה של מגיפה חברתית**, אח, קרית ביאליק.

גיורא, צבי. 1988, **הלא מודע ותיאוריית הפסיכו נירחות**, תרגום: דינה גיל, פפירוס, תל-אביב.

גיורא, צבי. 1996, **כל סיפורי הלא מודע**, דן, תל-אביב.

גיי, פיטר. 1993, **פרויד – פרשת חיים לזמננו**, דביר, תל-אביב.

גלבוע, מנוחה. תשל"ט, "עיון בסיפור 'מחניים' מאת מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי)", בתוך **פרקים נבחרים בסיפור העברי הקצר בראשית המאה העשרים**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, יחידות 2–3.

ג'נינגס, ג'רי. 1986, "תחייתה של דורה: התקדמויות בתאוריה ובטכניקה", בתוך עמנואל ברמן (עורך). 1994, **פרויד ודורה**, הוצאת עם עובד מפעלים אוניברסיטאים להוצאה לאור, תל-אביב, עמ' 181–198.

גריןהוט, אהרן. תשל"ה, "פוזיטיוזם", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כז, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 338–339.

גרנות, תמר. 1985, **אבדן**, אוניברסיטה משודרת, ההוצאה לאור – משרד הביטחון, תל-אביב. גרסבערגער, יעקב אריה, "פרק בתורת רפיון העצבים (נייראסטני), סיבתו וארוכתו", **המליץ** [10 ביולי, 1900, גיליון 153, עמ' 2–3; 11 ביולי, 1900, גיליון 154, עמ' 2–3; 14 ביולי, 1900, גיליון 157 עמ' 2–3; 16 בנובמבר, 1900, גיליון 252, עמ' 2–3; 22 בנובמבר, 1900, גיליון 257, עמ' 2–3; 28 בנובמבר, 1900, גיליון 262, עמ' 2–3; (מכאן ואילך הכותרת היא "אור בעד עור"). 30 בינואר, 1901, גיליון 25 עמ' 30; 2 בפברואר, 1901, גיליון 28, עמ' 3; 11 בפברואר, 1901, גיליון 38, עמ' 3; 23 באפריל, 1901, גיליון 88, עמ' 3; 27 באפריל, 1901, גיליון 92, עמ' 3; 2 במאי, 1901, גיליון 96, עמ' 3; 9 במאי, 1901, גיליון 99, עמ' 3].

דולב, עמרם. 1988, "מי אומר שהוא משוגע?", **פוליטיקה**, גיליון 19, עמ' 6–11.

דייויס, עלי ופרנקל, דוד 1995, **הקמיע העברי, מקרא – רפואי כללי**, מכון יעוץ, סיוע ומחקר, ירושלים.

דינגוט, נילי. 1986, הפואטיקה של הסיפורת, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 78 – 84. דן, יוסף. 1988, "שדים ורוחות", **האנציקלופדיה העברית**, כרך לא, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 463–467.

דן, יוסף. 1989, המיסטיקה העברית הקדומה, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.

הולצמן, אבנר. תשנ"ב א, "השיבו לנו את הילדות. ה'תלוש כילד'", **עם וספר. בטאון ברית עברית עולמית**, חוברת ז, עמ' 76–83.

הולצמן, אבנר. תשנ"ב ב, "פרשת 'בר-חלפתא' מיכה יוסף ברדיצ'בסקי כגיבור ספרותי", **עלי שיש**, מס' 29–30, סתיו, עמ' 75.

הולצמן, אבנר. תשנ"ב ג. "קווים לדמותו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי" בתוך **הסיפור העברי בראשית המאה העשרים – יחידות 2-3-4: יחידה 2**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 7–8.

הולצמן, אבנר. תשנ"ג, הסיפור העברי בראשית המאה העשרים – יחידה 1: מבוא היסטורי-ספרותי, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

הולצמן, אבנר. תשנ"ד, הכרת פנים – מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, עיריית חולון – האגף לתרבות והוצאת רשפים, תל-אביב.

הולצמן, אבנר. 1993, אל הקרע שבלב – מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: שנות הצמיחה (תרמ"ז-תרס"ב), מוסד ביאליק ובית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב.

הירש, זאב. 1957 תשי"ז, הפסיכולוגיה בספרותנו העתיקה: בתורה שבכתב ושבעל פה, תרגום: שושנה חן-זהבי, דביר, תל-אביב.

הירשפלד, אריאל, תשמ"ח, "אחרית דבר", ח. ברנר, "בחורף, מסביב לנקודה, דביר, תל-אביב. 299 – 343.

הלקין, שמעון. תשי"ח, מבוא לסיפורת העברית, רשימות לפי הרצאותיו של פרופ' ש. הלקין בשנת תשי"ב, מאת צופיה הלל, הוצאת מפעל השכפול, ירושלים.

הרטום, א"ש. 1992, תורה נביאים כתובים - פירוש, יהושע אורנשטיין הוצאת ספרים "יבנה" בע"מ, תל-אביב.

הרציג חנה. 1992 א, הסיפור העברי בראשית המאה העשרים – יחידה 4: "מאריאשקה" – יצחק דב ברקוביץ, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

הרציג חנה. 1992 ב, הסיפור העברי בראשית המאה העשרים – יחידה 6: "דרך קוצים" – דבורה בארון, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

הררי, רות. 1996, "האדם הבורא את עולמו", משקפיים, חוב' 26 (ינואר), מוזיאון ישראל בשיתוף עם ידיעות אחרונות, ירושלים, עמ' 27–29.

השילוני, סיגל. 1990, "אבנורמליות מהי?", בתוך מבוא לפסיכולוגיה, חטיבה רביעית, יחידה 12, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 8–11.

וודורת, רוברט. 1954. אסכולות פסיכולוגיות בימינו, הסתדרות המורים העברים בישראל, תל-אביב.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 א, "טוהרה וטומאה", אנציקלופדיה ליהדות, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 219.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ב, "מיסטיקה יהודית", אנציקלופדיה ליהדות, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 310–311.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ג, "לילית", אנציקלופדיה ליהדות, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 281.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ד, "עין הרע", אנציקלופדיה ליהדות, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 401.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ה, "נר נשמה", **אנציקלופדיה ליהדות**, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 362.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ו, "שדים", **אנציקלופדיה ליהדות**, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 482.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ז, "חטא", **אנציקלופדיה ליהדות**, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 201.

ויגודר, ג'פרי (עורך). 1994 ת, "ישעיהו, ספר", **אנציקלופדיה ליהדות**, ספרית מעריב, אור-יהודה, עמ' 253.

ויינפלד, משה. 1976, "קללה", **אנציקלופדיה מקראית – אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו**, כרך ז, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 185–192.

וינרב, אלעזר. תשל"ה, "פילוסופיה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כז, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 679.

וינרוט, אברהם. 1996, **ספריטואליזם ויהדות**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.

וכסלר, י"ס. תשי"ד, **בעיני רופא עצבים**. עם עובד, תל-אביב.

ורדי, יגאל. 1998, **חוכמת הנפש לרפא את עצמה: אישיות ופסיכו-פתולוגיה**, משכל – ידיעות אחרונות ספרי חמד, תל-אביב.

ורסט, שמואל. 1986, "בין שני עולמות (הדיבוק) לש. אנ-סקי בגלגוליו הטקסטואליים", **הספרות**, חוב' 3–4 (35–36), קיץ.

חרן, אריה. 1977, "לדמותו של מרדכי 'הירושלמי' גיבור הסיפור 'מן הזווית' לי.ח. ברנר", **הדים לשאלות החברה הקיבוצית – בטאון הקיבוץ הארצי השומר הארצי**, כרך מב, חוב' 106, עמ' 192–195.

יהודה הרופא. תרנ"ו, "הבריאות והאמון", **המליץ**, 9 באוקטובר 1896, גיליון 220, עמ' 6–7.

יעקבסון, יורם. 1985, **תורתה של החסידות**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.

יעקובוביץ, עמנואל. 1966, **הרפואה והיהדות**, מוסד הרב קוק, ירושלים.

כגן ציפורה. תשל"ז–תשל"ח, "שפת המראות: גשר בין ספרות האגדה לבין הספרות העברית החדשה על פי 'בית תבנה' למ"י ברדיצבסקי", **כרמלית שנתון ספרותי**, כא–כב, עמ' 292–308.

כגן, צפורה, תשמ"ג. "בין החיים והמתים מלגנדה מדרשית לנובלה רומאנסית" **מאגדה לסיפורת מודרנית ביצירת ברדיצ'בסקי**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, פרק חמישי, עמ' 71–128.

כהן, אדיר. תשל"ב. **יצירתו הספרותית של יוסף חיים ברנר**, גומא צ'ריקובר, תל-אביב.

כצלנטון-שז"ר, רחל. 1972. "הסמבול בסיפורי ברנר", בתוך: יצחק בקון (עורך) **יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו הסיפורית**, עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, עמ' 137–

לאינג, רולנד דוד. תשל"ח, **האני החצוי**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

לומברוזו, צ'זארה. תר"ן, "גאוניות ושיגעון", תרגם פינקעל, אלעזר דוד. **המליץ**: [29 במרס 1890, גיליון 72, עמ' 6-7; 4 באפריל 1890, גיליון 73, עמ' 7-8; 18 באפריל 1890, גיליון 85, עמ' 7-8; 1 במאי 1890, גיליון 96, עמ' 7-8; 18 במאי 1890, גיליון 108, עמ' 6-7; 25 במאי 1890, גיליון 114, עמ' 7-8; 8 ביוני 1890, גיליון 126, עמ' 6-7].

לוריא, שלום. 1983. "לפני ולפנים – עיון חוזר בסיפור 'עגונות' מאת ש"י עגנון", **עלי שיח**, כרך 19-20, עמ' 42-56.

לחובר, ירוחם פישל. 1972, "י.ח. ברנר", בתוך יצחק בקון (עורך), **יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרים על יצירתו הסיפורית**, עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, תל-אביב, עמ' 81-97.

לחובר, פנחס. תשי"ז, **תולדות הספרות העברית החדשה**, הוצאת דביר, תל-אביב.

ליבוביץ, יהושע. תשט"ז, "בית-חולים", **האנציקלופדיה העברית**, כרך ח, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 601.

ליבוביץ, יהושע. תש"ן, "רפואה" – סעיף יד: מחלות נפש ופסיכיאטריה", **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ז, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 421.

ליבוביץ, ישעיהו. תשכ"א, "דרויניזם", **האנציקלופדיה העברית**, כרך יג, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 108-115.

ליפשיץ, אליעזר משה. "ש"י עגנון (קווים)", **השילוח**, מה, 1926, עמ' 239-247.

לנזמן, משה. 1992, "להיות שם: עוד על שיטת הריפוי של ד"ר לנגזם ב'סיפור פשוט' לעגנון", **שיחות**, כרך ז, חוב' 1, (דצמבר), עמ' 57-63.

לרמן, פנחס. 1989, **מחלה עם תקוה – אפילפסיה**, עגור, תל-אביב.

לרר, זאב. 1993, **פסיכולוגיה של הגירה – סקירת ספרות**, ג'וינט – מכון ברוקדייל לגרנטולוגיה והתפתחות אדם וחברה, ירושלים.

מאור, יצחק. תשמ"ו, **התנועה הציונית ברוסיה – מראשיתה ועד ימינו**, הספרייה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

"מאמרי מדע", 1900, [חתום בשם פסבדון תר"ס. "רפיון העצבים", **המליץ**: (16 בנובמבר, גיליון 252 עמ' 3; 22 בנובמבר, גיליון 257, עמ' 3).

מגד, מתי. 1952, "אימת המשכיל שנתלש: על דמויות המשוגעים בספרות העברית החדשה", **אורלוגין – במה לדברי ספרות**, חוב' 5 (מרס), ספרית הפועלים והקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, עמ' 276-285.

מגי, בריאן. 1997, **הפילוסופים הגדולים – מבוא לפילוסופיה מערבית**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל-אביב.

- מוניץ, חיים ואחרים (עורכים). 1997, **פרקים נבחרים בפסיכיאטריה**, פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב.
- מיי, רולו. 1985, **גילוי ההווה**, רשפים, תל-אביב.
- מילנר, איריס. 1989, "מעין אוטוביוגרפיה של איש האש", **הארץ (מוסף)**, 27 בינואר, עמ' 38–39.
- מילר, ג'ונתן (עורך). 1986, "השגות על הפסיכיאטריה: שיחה עם תומאס סאס", בתוך **מחשבות על מחשבות**, ספריית אופקים, עם עובד, תל-אביב.
- מיקלם, ניל. 1999, **מהות ההיסטוריה**, א"ת, קרית ביאליק.
- מירב, גדעון. 1963, "עגנון כמספר אקזיסטנציאליסטי", **ידיעות אחרונות**, 19 באפריל, עמ' 12.
- מירון, דן. תשמ"ח, "מבטי זורות: מן ה'חדש' אל ה'ישן' ומן ה'ישן' אל ה'חדש' (ברנר)" **ש. בן ציון, בודדים במועדם – לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, עם עובד, תל-אביב, עמ' 225–248.
- מירון, דן. 1995, **הרופא המדומה: עיונים בסיפורת היהודית הקלאסית**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- מלאך-פיינס, איילה. 1993, **צילה של האהבה: קינאה רומנטית**, גומא ספרי מדע ומחקר, צ'ריקובר, תל-אביב.
- מסטרס, ויליאם וג'ונסון, וירג'יניאה. 1987, **מין ואהבה**, זמורה ביתן, תל-אביב.
- מ. פ. 1890, "מפני מה שערות האדם נושרים", **המליץ**, 25 באפריל, גיליון 91, עמ' 7.
- מרגולין, יחיאל. תרט"ב 1902, "ע"ד [על דבר] מחלות העצבים אצל היהודים", **המליץ**, גיליון 160, עמ' 3.
- מרגלית, אבישי. תש"ל, **מעמדן הקוגניטיבי של מטאפורות**, חיבור לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מרקוס, סטיבן. 1974, "פרויד ודורה: סיפור, סיפור חיים, סיפור מקרה", בתוך עמנואל ברמן (עורך). 1994, **פרויד ודורה**, הוצאת עם עובד מפעלים אוניברסיטאים להוצאה לאור, תל-אביב, עמ' 112–137.
- נגאל, גדליה. תשנ"ד, **סיפורי דיבוק בספרות ישראל**, ראובן מס, ירושלים.
- נוה, חנה. 1988, **סיפורת הווידוי – הז'אנר ובחירתו בספרות העברית החדשה**, פפירוס, תל-אביב. (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ו [1986]).
- נוה, חנה. 1993, **בשבי האבל – האבל בראי הספרות העברית החדשה**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- נוי, פנחס. 1980. דבריו בסימפוזיון "ספרות, פסיכולוגיה ותיאור חברה", **עיתון 77** 22 – 23, ספטמבר-אוקטובר, עמ' 29.
- נוי, פנחס. 1999, **הפסיכואנליזה של האמנות והיצירתיות**, מודן, תל-אביב.

"נחום, איש גמ-זו" [קרפל, יונה]. תרע"ח, "שוטים ומשוגעים ברחוב היהודים", בתוך אלתר דרויאנוב (עורך), רשמות, מאסף לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל, כרך א, מוריה, אודסה, עמ' 199–204.

סדן, דב. תשל"ט, עם ארבעת כרכיו הראשונים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

סדן, דב. 1951, "אבני בוחן", מחברות לספרות, תל-אביב.

סדן, דב. 1963, "בשדה הקפיצה" (על ש. בן ציון), "איש המכאובות" (על י.ח. ברנר), "פנס ביער" (על ג. שופמן), "המרחק הנורא" (על נובלות י.ד. ברקוביץ) בתוך בין דין לחשבון, דביר, תל-אביב, עמ' 133–226.

סדן, דב. 1991, "עם ארבעת כרכיו הראשונים" בתוך אבינועם ברשאי (עורך), ש"י עגנון בביקורת העברית, כרך א, האוניברסיטה הפתוחה והוצאת שוקן, עמ' 105–117.

סדן, דב. 1996 [1936], מדרש פסיכואנליטי – פרקים בפסיכולוגיה של י"ח ברנר, י"ל מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים.

סוברן, תמר. תשמ"ז–תשמ"ח, "האם מצייתים ביטויים מטאפוריים לכללי משמעות?", עיון לו, עמ' 235–256.

סטור, אנתוני. 1993, פרויד, פפירוס, תל-אביב.

סיגד, רן. תשל"ד, "ניצשה, פרידריך", האנציקלופדיה העברית, כרך כה, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 165–167.

סיגד, רן. 1975 אכזיסטנציאליזם, מוסד ביאליק, ירושלים.

סלוצקי, יהודה. תשל"ח, "רוסיה, יהודים", האנציקלופדיה העברית, כרך ל, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 903–904.

עוז, עמוס. תשל"ו, "עמוס עוז משוחח על סיפורי מ.י. ברדיצ'בסקי", עלי שיח, 3 (אלול), עמ' 52–68. ערפלי, בעז. 1992, "אינטרפרטציה, ציונות, פסיכולוגיה, אקסיסטנציה", בתוך העיקר השלילי – אידיאולוגיה ופואטיקה ב"מכאן ומכאן" וב"עצבים" לי.ח. ברנר, הקיבוץ המאוחד ומכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 189–216.

ערפלי, בעז. תשנ"ג, "בחורף" לי.ח. ברנר – מפסיכולוגיה לאקסיסטנציה, דברי ימי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים, עמ' 151–158. פורסם גם בתשס"א, מאזנים, כרך עה, גיליון מס' 4 (איר), עמ' 12–17.

ערפלי, בעז. תשנ"ח, רב רומאן – חמישה מאמרים על תמול שלשום לש"י עגנון, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

ערפלי, בעז. תש"ט, "ניגודים לא-סימטריים ב'מסביב לנקודה' ל"ח ברנר, בתוך אבנר הולצמן (עורך), **סדן מחקרים בספרות עברית – הספרות העברית בפתח המאה העשרים**, אוניברסיטת תל-אביב, כרך ד, עמ' 211–265.

ערפלי, בעז, תשס"ב, "עולם ועולמות בו: בין מחניים לבסתר רעם" – מבע משולב בשניים מסיפורי מ"י ברדיצ'בסקי", בתוך אבנר הולצמן (עורך) **מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: מחקרים ותעודות** מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 433 - 514.

פוקו, מישל. 1992, **תולדות השיגעון בעידן התבונה**, כתר, ירושלים.

פיורה, שולמית. 1999, **שיגעון ודרכי עיצובו בספרות העברית והיידית במחצית השנייה של המאה הי"ט על רקע מוסכמות תרבות בת הזמן**, חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע.

פיינגולד, בן-עמי. תשמ"ד, "גלגולו של מוטיב הזיווג הכפול", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, עמ' 22–48.

פיינגולד, בן-עמי. תשמ"ט. "מ"ב – קלונימוס ונעמי", בתוך **הוראת הסיפור הקצר (פרקי מבוא והדרכה)**, הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 161–177.

פלגי-הקר, ענת. 1991, "הגישה האקזיסטנציאליסטית הומניסטית", בתוך **מבוא לפסיכולוגיה**, חטיבה ראשונה, יחידה 1, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 21–22.

פלוסר, דוד. תשט"ו, "גזרה קדומה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך י, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 583–586.

פליישמאן, יעקב. תשי"א, "אכסיסטנציאליזם", **האנציקלופדיה העברית**, כרך ג, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 285–290.

פראנקל, ויקטור. 1969, **השאיפה למשמעות**, דביר, ירושלים ותל-אביב.

פראנקל, ויקטור. 1982, **הזעקה הלא נשמעת למשמעות**, דביר, ירושלים ותל-אביב.

פראנקל, ויקטור. 1985, **האל הלא-מודע**, דביר, תל-אביב.

פרויד, אנה. 1977, **האני ומנגנוני ההגנה**, דביר, תל-אביב.

פרויד, אנה. 1978, **תקינות ופתולוגיה בילדות**, דביר, תל-אביב.

פרויד, זיגמונד. 1994 [1905], "קטע מתוך אנליזה של היסטוריה" בתוך עמנואל ברמן (עורך). 1994, **פרויד ודורה**, הוצאת עם עובד מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב, עמ' 31–101.

פרויד, זיגמונד. 1945, **שלוש מסות על המיניות**, ספרית הפועלים, הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר.

פרויד, זיגמונד. 1967, "השיגיונות והחלומות בסיפור 'גארדיוה' של ו' ינסן" [1907], עמ' 31–93;

"זיכרון ילדות של ליאונרדו דה וינצ'י" [1910], עמ' 111–167; "מוטיב בחירת התיבה" [1913], עמ'

93–103; "טיפוסי אופי אחדים מן המחקר הפסיכואנליטי" [1915], עמ' 183–205; "זיכרון ילדות

- מתוך 'שירה ואמת' לגיתה" [1917], עמ' 103–111. בתוך **כתבי זיגמונד פרויד – מסות נבחרות**, תרגום: אריה בר, עריכה מדעית: חיים אורמיאן, כרך שני, דביר, תל-אביב.
- פרויד, זיגמונד. 1968 א [1933], "מבוא לפסיכואנליזה: ההרצאה השלושים ואחת, 'פירוק האישיות הנפשית'", בתוך **כתבי זיגמונד פרויד – מסות נבחרות**, תרגום: אריה בר, עריכה מדעית: חיים אורמיאן, כרך חמישי, דביר, תל-אביב, עמ' 226–245.
- פרויד, זיגמונד. 1968 ב [1923], "האני והסתם", בתוך **כתבי זיגמונד פרויד – מסות נבחרות**, תרגום: אריה בר, עריכה מדעית: חיים אורמיאן, כרך חמישי, דביר, תל-אביב, עמ' 138–171.
- פרויד, זיגמונד. 1968 ג [1911], "ניסוחים בדבר שני עקרונות של ההתרחשות הנפשית", בתוך **כתבי זיגמונד פרויד – מסות נבחרות**, תרגום: אריה בר, עריכה מדעית: חיים אורמיאן, כרך רביעי, דביר, תל-אביב, עמ' 31–37.
- פרויד, זיגמונד. 1968 ד [1920], "מעבר לעקרון העונג", בתוך **כתבי זיגמונד פרויד – מסות נבחרות**, תרגום: אריה בר, עריכה מדעית: חיים אורמיאן, כרך רביעי, דביר, תל-אביב עמ' 95–138.
- פרויד, זיגמונד. 1968 ה [1909], "על הפסיכואנליזה" בתוך: **כתבי זיגמונד פרויד – מסות נבחרות**. תרגום: חיים איזק, עריכה מדעית: חיים אורמיאן. כרך שלישי, דביר, תל-אביב, עמ' 147–183.
- פריד, יהודה. 1978, **פסיכו-פתולוגיה**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.
- פרידמן, ד"א. תרפ"ג, **י.ח. ברנר: אישיותו ויצירתו**, יידישער פערלאג, ברלין.
- צוויק יהודית. 1982, "על ה'התחפשות' כמוטיב מוביל בכתבי ברנר, דברים ביום עיון ליצירתו של ברנר", בתוך מנחם דורמן ועוזי שביט (עורכים), **מחברות ברנר**, ג-ד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- צמח, עדה. 1984, **תנועה בנקודה: ברנר וסיפוריו**, מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים, תל-אביב.
- קאצנלסון, ח"י. תשל"ב, 1972. "שיחות על דבר הספרות", בתוך יצחק בקון(עורך), **יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו הסיפורית**, עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, עמ' 47–58.
- קורצווייל, ברוך. תשל"ל, **מסות על סיפורי ש"י עגנון**, שוקן, תל-אביב.
- קלזנר-אשכול, עליזה. תשי"ד, **השפעת ניטשה ושופנהאואר על מי"ב**, דביר, תל-אביב.
- קרטון רוברט, בוצ'ר ג'יימס ומינקה סוזן. 1999, **פסיכו-פתולוגיה והחיים המודרניים**, האוניברסיטה הפתוחה, (מהדורה זמנית של המהדורה העשירית), תל-אביב.
- קרטון רוברט, בוצ'ר ג'יימס ומינקה סוזן. 2000, **פסיכו-פתולוגיה והחיים המודרניים**, האוניברסיטה הפתוחה, (המהדורה העשירית), תל-אביב.

- קרסל, ג'. 1965, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א-ב, ספרית הפועלים והקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה.
- קשת, ישורון. תשט"ז, "ברדיצ'בסקי המספר", מולד, ד (יד), עמ' 421–425.
- רוזנברג, שלום. 1985, טוב ורע בהגות היהודית, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.
- רוזנצוויג, ישראל. 1955, "בלי צער הריון", אורלוגין, כרך יא, עמ' 307–320.
- רוטנברג, מרדכי, 1990. קיום בסוד הצמצום: מודל התנהגותי לפי החסידות הקבלית, מוסד ביאליק, ירושלים.
- רוטנברג, מרדכי. 1994, נצרות ופסיכיאטריה, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.
- רוטנברג, מרדכי. 1995 תשנ"ו, פרד"ס הנפש – הגשר הפסיכו-תירפויטי בין הרציונלי למיסטי, אקדמון, ירושלים.
- רוטנברג, מרדכי. 1997, פסיכולוגיה יהודית וחסידות – הפסיכולוגיה שמאחורי התיאולוגיה, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.
- רוטנברג, מרדכי. 1999, היצר - הפסיכולוגיה הקבלית של מיניות ויצירתיות, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- רמון-קינן, שלומית. 1984, הפואטיקה של הסיפורת בימינו, ספרית פועלים, תל-אביב.
- רמז-ראוך, גילה. תשל"ה, "חיפוש" ו"קיומיות" ביצירת יוסף חיים ברנר, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור בפילוסופיה", המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בר-אילן.
- רמז-ראוך, גילה. 1979, י.ח. ברנר והספרות המודרנית, עקד, תל-אביב.
- רמז-ראוך, גילה. תשנ"ב א, "אכזיסטנציאליזם והספרות", בתוך ניצה ק"ן (עורכת), הפרשנות החדשה לרומנים הראשונים של י"ח ברנר, חלק ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 88–100.
- רמז-ראוך, גילה. תשנ"ב ב, "הדיוקן העצמי – 'בחורף', חיפוש לאומי רוחני – 'מסביב לנקודה'", בתוך ניצה ק"ן (עורכת), הפרשנות החדשה לרומנים הראשונים של י"ח ברנר, חלק ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 100–120.
- רמז-ראוך, גילה. תשנ"ב ג, "בין ברנר ודוסטויבסקי", בתוך ניצה ק"ן (עורכת), הפרשנות החדשה לרומנים הראשונים של י"ח ברנר, חלק ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 120–140.
- שביב, שמואל. 1988, "שטן", האנציקלופדיה העברית, כרך לא, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 761–763.

שגיב-פלדמן, יעל. תשנ"ב, "בין המיתני לבין הטרגי. מסביב לנקודה" כתגובה על החטא ועונשו", בתוך ניצה ק"ן (עורכת), הפרשנות החדשה לרומנים הראשונים של י"ח ברנר, חלק ב, האוניברסיטה הפתוחה תל-אביב, עמ' 140–147.

שוהם, גיורא שלמה. 2002, **טירוף, סטייה ויצירה**, אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב.

שטיינר, גורג'. 1989, **משנתו של מרטין היידגר**, שוקן, ירושלים ותל-אביב.

שיר, רוני. חש"ד, **מאגיה ומיסטיקה ביהדות**, כתר, ירושלים.

שינפלד, יהודה. (תשמ"א), **פסיכיאטריה**, אקדמון, ירושלים.

שלום, גרשם. תשי"ז, "דיבוק", **האנציקלופדיה העברית**, כרך יא, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 818–819.

שלום, גרשם. תשכ"ג, "זהר", **האנציקלופדיה העברית**, כרך טז, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 631–648.

שלום, גרשם. תשל"ד, "סמאל ולילית", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כו, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 105–107.

שלום, גרשם. תשל"ז, "קבלה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כט, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 71–132.

שצמן, חנה, כץ, גליה ואורן, חגי (עורכים), 1999, **סיעוד חולה הנפש**, דיונון, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

שקד, גרשון. 1972, "עיונים ב'שכול וכישלון' ל.י.ח. ברנר", בתוך יצחק בקון (עורך), **יוסף חיים ברנר – מבחר מאמרים על יצירתו הספרותית**. הוצאת עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, סידרת פני הספרות, עמ' 204–223.

שקד, גרשון. 1973, **ללא מוצא – על י.ח. ברנר מ.י. בודיצ'בסקי, ג. שופמן וא.נ. גנסי**, הקיבוץ המאוחד, תל - אביב.

שקד, גרשון. תשל"ו, "יום הדין של פייבקה", בתוך אברהם הולץ (עורך), **יצחק זב ברקוביץ – מבחר מאמרי ביקורת של יצירתו**, הוצאת עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, סידרת פני הספרות, עמ' 105–117.

שקד, גרשון. תשל"ח, **הסיפורת העברית 1880 – 1970**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

שקד, גרשון. 1987, "מדרש וספרות: חלול הקודש, קידוש החולין", **עיתון 77**, עמ' 84–90.

שקד, גרשון. 1989, "המיתוס וסיפור המעשה (על תפקיד האינטרטקסטואליות בסיפור 'עגונות')", בתוך גרשון שקד (עורך), **פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 11–

- שקד, גרשון. 1992, "העלילה: 'קלונימוס ונעמי' מאת מ.י. ברדיצ'בסקי (בן גוריון), בתוך **על סיפורים ומחזות: פרקים ביסודות הסיפור והמחזה**, כתר, ירושלים, עמ' 50–65.
- שרייבוס, זבורה. 1977, **חלומות ומבעים דמויי חלומות ביצירות הספרותיות של ענגון**, (דיסרטיציה), אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 156–164.
- תא-שמע, ישראל ודן, יוסף. תשל"ב, "חסידות", **האנציקלופדיה העברית**, כרך יז, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 756–767.
- תא-שמע, ישראל ודן, יוסף. תשל"ד, "עין רעה", **האנציקלופדיה העברית**, כרך כו, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב, עמ' 826–827.
- תא-שמע, ישראל. 1988, "שדים ורוחות", **האנציקלופדיה העברית**, כרך לא, החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים ותל-אביב. עמ' 463 – 467.
- Aberbach, D., 1984, *At the Hands of the Lock*, Oxford University Press, Oxford.
- Abraham, K., 1953, *Selected Papers*, Institute of Psychoanalysis and Hogarth Press, London.
- [1911] "Notes on the Psychoanalytical Investigation and Treatment of Depressive Insanity", pp, 137–156.
- [1927] "A Short Story of the Development of the Libido", pp, 418–501.
- Alexander, F., 1948, *Fundamentals of Psychoanalysis*, Norton, New York.
- Alexander, F.G. and Selesnick, S.T., 1966, *The History of Psychiatry*, Harper and Row, New York.
- Bateson, G., Haley, J., Jackson, D. and Weakland, J., [1956] 1973, "Towards a Theory of Schizophrenia" in G. Bateson (ed.), *Steps to Ecology of Mind*, St Albans: Granada Publishing Limited.
- Baudry, F., 1984, "An Essay on Method in Applied Psychoanalysis", in Berman E., "Psychoanalysis and Literature" in "A Meeting Point", *Sihot*, Vol. 1, No. 3, Tel Aviv, pp. 207–216.
- Binswanger, L., 1958, "The Existential Analysis School of Thought", in May, R. Angel, E. and Ellenberger, H. F. (eds.), *Existence*, Jason Aronson Inc., Northvale-New Jersey-London, pp. 191–214.
- Binswanger, L., 1960, "Existential Analysis, Psychiatry, Schizophrenia, *Journal of Existential Psychiatry*, pp. 157-165.

- Binswanger, L., 1963, *Being in the World – Selected papers of Ludwig Binswanger*, Edited by Needleman, J., Basic Books, New York – London.
- Binswanger, L., 1997, “Insanity as Life – Historical Phenomenon and as Mental Disease: the Case of Ilse” in May, R. Angel, E. and Ellenberger, H. F. (eds.), *Existence*, Jason Aronson Inc., Northvale-New Jersey-London, pp. 214–237.
- Boss, M., 1963, *Psychoanalysis and Daseinanalysis*, Basic Books, New York-London.
- Bugental, J.F.T., 1965, *The Search for Authenticity – An Existential Analytic Point of View*, Holt, Rinehart and Winston Inc., New York- Chicago- San- Francisco- Toronto- London.
- Callieri, B. and Frighi, L., 1962, “An Approach to the Problem of Existential vs. Psychoanalytic Problem”, *Journal of Existential Psychiatry*, Vol. 2, No. 7, pp. 323–333.
- Carson, R. B. and Butcher, J. N., 1992, *Abnormal Psychology and Modern Life*, Harper Collins, New York.
- Comer, R. J., 1995, *Abnormal Psychology*, W. H. Freeman and Company, New York.
- Crapanzano, V. 1973, *The Hamadasha: A Study in Moroccan Ethnopsychiatry*, Berkely.
- Deutsch, H., 1965, *Neurosis and Character Types*, International Universities Press, New York.
- D. S.M.- IV 1999, *Diagnostic and Sttistical Manual of Mental Disorders (4th edition)*, American Psychiatric Association, Washington D. C. E
- Ellenberger, H.F., 1958, “A Clinical Introduction to Psychiatric Phenomenology and Existential Analysis”, in May, R. Angel, E. and Ellenberger, H. F. (eds.), *Existence*, Jason Aronson Inc., Northvale-New Jersey-London, pp. 92–124.
- Evans, P., 1975, *Motivations*, Richard Clay, London.
- Fenichel, O., 1972 [1945], *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*, Norton, New York.
- Fingarette, H., 1962, “Real Guilt and Neurotic Guilt”, *Journal of Existential Psychiatry*, Vol. 3, pp. 145–159.
- Frances, A., First, M.B., and Pincus, H.A., 1995, *DSM-IV GUIDEBOOK*, American Psychiatric Inc., Washington, London.

Frankl, V. E., 1962, “Basic Concepts of Logotherapy”, *Journal of Existential Psychiatry*, Vol. 3, pp. 111–118.

Freud, S., 1985, *The Penguin Freud Library*, Vol. 1-15, Penguin Books, London.

The Penguin Books include the following works:

- [1900], “The Interpretation of Dreams”, Vol. 4, pp. 9–82.
- [1905 a], “Three essays on the Role of Sexuality in the Etiology of the Psychology of the Neurosis”, Vol. 7, pp. 16–34.
- [1905 b], “My Views on the Role of Sexuality in the Etiology of the Neurosis”, Vol 10, pp.70–81.
- [1912 a], “Types of onset of neurosis”, Vol. 10, pp. 115–129.
- [1914], “On Narcissism”, Vol. 11, pp. 59–99.
- [1915 a], “Repression”, Vol. 11, pp. 141–157.
- [1915 b], “The Unconscious”, Vol. 11, pp. 167–210.
- [1915 c], “The Archaic Features and Infantilism of Dreams”, Vol.1, pp. 235–250.
- [1916 a], “Introductory Lectures On Psychoanalysis: Part 1:Parapraxes”, Vol. 1, pp. 39–87.
- [1916 b], “Introductory Lectures On Psychoanalysis: Part 2: The Dream Work”, Vol. 1, pp. 204–219.
- [1917 a], “Fixation to Traumas – The Unconscious”, Vol. 1, pp. 313–327 .
- [1917 b], “The Sense of Symptoms”, Vol. 1, pp. 296–313.
- [1917 c], “The Development of the Libido and the Sexual Organization”, Vol. 1, pp. 344–362.
- [1919] “The Uncanny”, Vol. 14, pp. 339–376.
- [1923], “The Infantile Genital Organization”, Vol. 7, pp. 307–312.
- [1924 a], “The Loss of Reality in Neurosis and Psychosis”, Vol. 10, pp. 221–226
- [1924 b], “The Dissolution Of The Oedipus Complex”, Vol. 7, pp. 315–322
- [1926], “Inhibitions, Symptoms and Anxiety”, Vol. 10, pp. 237– 316.

Freud, S. and Breur J., 1895, *Studies on Hysteria*, Vol. 3, Penguin Books, London.

- Frumkes, G., 1953, "Impairment of The Sense of Reality as Manifested in Psychoneurosis and Everyday Life", *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 59, pp. 123–131.
- Gendlin, E.T., 1983–1988, "Befindlichkeit – Heidegger and the Philosophy of Psychology", *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, Vol. 16, No. 1–3, pp. 43–72.
- Goodwin Donald W. and Guze, Samuel B., 1979, *Psychiatric Diagnosis*, Oxford University Press, New York.
- Greenberg, J. R. and Mitchell, S.A., 1983, *Object Relations in Psychoanalytic Theory*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London.
- Hall, C.H. and Lindzey, G., 1985, *Introduction to Theories of Personality*, John Willy and Sons, New York – Toronto – Singapore.
- Hoeller, K., 1986–1987, "Introduction to Existential Psychology", *Readings in Existential Psychology Psychiatry*, Vol. 20, pp. 3–21.
- Holscher, G., 1968, "Die Profeten", in Rosen, G. (ed.), *Madness in Society*, Harper and Row, New York, 1968.
- Israel, G., 1975, *The Jews in Russia*, Carles Knight & Company Limited, London & Tonbridge.J
- Jones, E., 1937, "Love and Morality – A study in Character Types", *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 1, p. 8.
- Josephson, E. & Josephson, M. (eds.), 1962, *Man alone*, Dell, New York.
- Kaplan, M. and Kloss, R., 1973, *The Unspoken Motive - A Guide to Psychoanalytic Criticism*, Free Press, New York.
- Kotowicz, Z., 1997, *R.D. Laing and the Paths of Anti-Psychiatry*, Routledge, London and New York.
- Kockelmans, J.J., 1978–1979, "Daseinanalysis and Freud's Unconscious", *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, Vol. 16, nos.1, 2&3, pp. 21–43.
- Kraepelin, E., 1981 [1907], *Clinical Psychiatry*, Scholars' facsimiles reprints, Delmar, New York.

- Kraepelin, E., 1987, *Manic-depressive Insanity and Paranoia*, Ayer Co., Salem, New Hampshire.
- Kris, E., 1952, *Psychoanalytic Explorations in Art*, International Universities Press, New York.
- Kurzweil, E. and Pinel, W., 1983, *Literature and Psychoanalysis*, Columbia University Press, pp. 1-19.
- Laing, R.D. and Esterson, A., 1970, *Sanity, Madness and the Family*, Penguin Books, London.
- Laplanche, J. and Pontalis, J.B., 1973, *The language of Psychoanalysis*, Norton, New York.
- Leavit, H.N., 1976, "Psychoanalyst, Artist and Critic", "Berman E. "Psychoanalysis and Literature in A Meeting Point", *Sihot*, Vol. 1, No. 3, Tel Aviv, pp. 207–216.
- Levitats, I., 1981, *The Jewish Community in Russia, 1844–1917*, Posner and Sons Limited, Jerusalem.
- Lombroso, C., 1991[1891], "The Man in Genius", in Wright, E (ed.), *Psychoanalytic Criticism – Theory in Practice*, Methuen, London, p. 38.
- Lucas, F. L., 1962, *Literature and Psychology*, Ann Arbor, The University of Michigan Press Michigan.
- Lundin, R.B., 1966, *Theories and Systems of Psychology*, D. C. Heath and Company. Lexington – Massachusetts – Toronto.
- Maddi, S.R., 1976, "The Existential Neurosis", *Journal of Abnormal Psychiatry*, Vol. 72, No. 4, pp. 311–325.
- Maddi, S.R., 1989, *Personality Theories Comparative Analysis*, The Dorosey Press, Chicago.
- Maidison, P., 1956, "Freud Repression Concept", *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 37, pp. 75–81.
- Marcel, G., 1967 [1962] , "My Death and Myself", *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, Vol. 21, pp. 81–96.
- May, R., 1950, *The Meaning of Anxiety*, The Ronald Press Company, New York.

- May, R., 1958, "The Origins and Significance of the Existential Movement in Psychology", in May, R., Angel, E. and Ellenberger, H. F. (eds.), *Existence*, Jason Aronson Inc, Northvale – New Jersey – London, pp. 3–37.
- May, R., 1967, *Psychology and the Human Dilemma*, D. Van Nostrand Company, Princeton – New Jersey – Toronto.
- Miller, L., 1975, "Israel and the Jews", in Howells, J.G. (ed.), *World History of Psychiatry*, Brunner – Mazel, New York.
- Mintz, A. 1989, "Brenner's 'In Winter' and the Autobiographical Tradition: *The Play and Codes*", "Banished from Their Father's Table", *Loss of Faith and Hebrew Autobiography*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, pp. 121–202.
- Moss, D., 1989, "Psychotherapy and Human Experience, in Valle, R.S. and Halling, S., (eds.), *Existential – Phonological Perspectives in Psychology*, Plenum Press, New York – London, pp. 193–211.
- Reed, G.S., 1985, "Psychoanalysis, Psychoanalysis Appropriated, Psychoanalysis Applied", *Quart*, 54, pp. 234–269.
- Reeves, C., 1977, *The Psychology of Rollo May*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco – Washington – London.
- Rosen, G. (ed.), 1968, *Madness in Society: Chapters in the Historical Sociology of Mental Illness*, Harper and Row, New York – Evanston.
- Rosenhan, D. L. and Seligman, M.E.P., 1989, *Abnormal Psychology*, W.W. Norton and Company, London – New York.
- Rosenthal, E. and Blehar, M. C., 1989, *Seasonal Affective Disorders and Phototherapy*, The Guilford Press, London, New York.
- Rycroft, C.A., 1972, *Critical Dictionary of Psychoanalysis*, Penguin, London.
- Sass, L.A., 1996, *Madness and Modernism*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London.
- Schrag, O.C., 1963, "Towards a Phenomenology of Guilt, *Journal of Existential Psychiatry*, Vol. 3, pp. 333–343.

- Scott, W.S. (ed.), 1968, *Five Approaches of Literary Criticism*, The Macmillan Company, New York..
- Searls, H., 1961, "Schizophrenia and the Inevitability of Death", *Psychiatric Quarterly*, Vol. 35, pp. 631–655.
- Skura, M.A., 1981, *The Literary Use of the Psychoanalytic Process*, New Haven, Yale.
- Slochower, H., 1971, "The Psychoanalytic Approach to Literature – Some Pitfalls and Premises", *Literature and Psychology*, Vol.21, pp. 107–110.
- Spitz, E.H., 1985, "A Critique of Pathography – Freud's Original Psychoanalytic Approach to Art" in Berman, E. (ed.), *Essential Papers on Literature and Psychoanalysis*, New York University Press, New York, pp. 239–261.
- Straus, E., 1966, "Selected Papers" in Laing R.D. (Ed.), *Phenomenological Psychology*, Tavistock Publications, London, Sydney, Wellington.
- Sykes, G. (Ed.), 1964, *Alienation*, Braziller, New York.
- Szasz, T.S., 1971, *The Manufacture of Madness*, Harper and Row, New York.
- Szasz, T.S., 1972, *The Myth of Mental Illness*, St. Albans: Granada.
- Szasz, T.S. 1977, "Mental Illness is Still a Myth", *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, Vol. 23, pp. 70–81.
- Thomas, K., 1971, *Religion and the decline of Magic*, Penguin Books, London.
- Trilling, L., 1983 [1950], "Art and Neurosis", in Kurzweil, E. and Phillips, W. (eds.), *Literature and Psychoanalysis*, Columbia University Press, Columbia, chp 2, pp. 101–119.
- Valle, R.S. and Halling, S.(eds.), 1989, *Existential – Phenological Perspectives in Psychology*, Plenum, New York – London.
- Van Kaam, A.,1963, "Existential Psychology as a Comprehensive Theory of Personality", *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, Vol.3, pp.11-26.
- Wechsler, I.S., 1950, *The Neurologist's Point of View*, A.A. Wyn, INC, New York.
- Wehr, T.A., 1989, "Seasonal Affective Disorders – A Historical Overview" In: Rosental, E. and Blehar, M.C., *Seasonal Affective Disorders and Phototherapy*, The Guilford Press, London and New York, pp. 11–13.

- Weigert, E., 1963, "Sexuality and Love", *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, Vol. 3, 1963, pp. 125–131.
- Weissman, P., 1979, "Antigone a preodipal old maid", in Werman, D., "A review of Studies on Sophocles Antigone" *J. Amer. Psychoanalytic Assoc.*, Vol. 27, pp. 451–478.
- Wellek, R. and Warren, A., 1970, *Theory of Literature*, Penguin Books Ltd, London, chp.8, pp. 81–93.
- Werman, D. 1979, "Methodological Problems in the Psychoanalytic Interpretation of Literature, A review of Studies on Sophocles' Antigone", *J. Amer. Psychoanalytic Assoc.*, Vol. 27, pp. 451–478.
- Wolf, L., 1912, *The Legal Sufferings of The Jews in Russia*, T. Fisher Unwin, London.
- Wright, E., 1991, *Psychoanalytic Criticism - Theory in Practice*, Methuen, London, pp. 9–55.
- Wright, E., 1993, "Modern Psychoanalytic Criticism", in Jefferson, A. and Robey, D. (eds.), *Modern Literary Theory*, London, chp. 6, pp. 33–113.
- Yalom, I. D., 1980, *Existential Psychotherapy*, Basic Books, New York.
- Zilboorg, G., 1954, "Freud Fundamental Psychiatric Orientation", *The International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 35, pp. 90-94.
- Zilkowski, T., 1990, *German Romanticism and its Institutions*, Princeton University Press, New Jersey.

ABSTRACT

The present dissertation examines the manifestation of mental disturbances in Hebrew Literature published at the onset of the 20th century. The central question being discussed concerns the manner in which the aforementioned literature portrayed the symptoms for the phenomenon, the reasons for its appearance, its boundaries, the art of therapy and its appraisal. Concerning this issue, the turn-of-the-century period has been found especially relevant for the present research. During that time two parallel renovations occurred: for the first time in Hebrew literature the mad character, along with its psychological mechanisms, has been promoted to focal-point stature in literary forming, and for the first time in medical history the explanations for severe mental disturbances were charged with psychological depth. Within these parallel renovations changes occurred, which stimulate an interest that stems from both literary and psychological aspects.

In order to examine this unique psycho-literary model, I selected forty works published by Hebrew writers at the onset of the 20th century. These texts contain a variety of descriptions of disrupted mental functioning, here assembled under the heading of “insanity”. These states were tested by their relation to six central psychopathological models: the supernatural, the physical, the mental, the bio-medical, the psychoanalytical and the psycho-existential. The first three models have been prevalent from the ancient world till the onset of modern age, and therefore are named “historical models”. The three remaining models are rooted in the beginning of the 20th century and are therefore named “modern models”.

The dissertation is split into seven main sections. The *first section* deals with each of the aforementioned models, according to five central aspects: causes, classification, description, therapy and appraisal. The volume of the works that I chose is discussed according to the five central aspects, in comparison with the three historical models and in light of the three modern models.

In *The second section* I dealt with the fashion in which literature has described anomalous mental states. Part of the behaviors mentioned in literature are stylized in a manner that resembles behavioral patterns of the prophets mentioned in the bible. Compared with clinical descriptions that were common in the medical model, a connection was found to symptoms of depression and mania. In relation to the mental model, the Hebrew Literature has created some sort of a collective portrait of the insane character. Typically, it is unattractive, deviant in its actions, has strange manners, neglectful appearance and an inflexible nature. This description matches a wide range of behaviors described by modern psychiatry. However, contrary to the

parsimonious nature of the description accepted in the psychiatric guide, literature floods the descriptions of the cases with a plethora of details. This abundant style resembles to a high degree Freud's "case studies", though literature, contrary to Freud's method, did not describe the anomalous symptoms from a medical point of view. Furthermore, in contrast with his scientific style of writing, literary interpretations of the deviant behavior are embedded within the text. The organic combination of factors and symptoms, the use of a language that is living, flowing and unheeding of professional jargon is at one with the style in which the existential scientific literature constructs the mental image.

In *the third section* I examined the representation in literature of the factors that cause madness. In addition to explanations that are part-and-parcel with the psychopathological models of thinking, the afflictions of real life were also mentioned. These processes were found relevant for discussion due to the fact that many characters' distresses are shaped as an outcome of a series of mishaps: social detachment, financial distress, pogroms, wandering, forsaking of religion and tradition and ideological agitation. On the other hand, the religious doctrine that perceives madness as "divine retribution" is delineated as old-fashioned and irrelevant. In a similar vein are presented the physical explanations which receive a very limited scope, in stark contradiction to the wide range they occupied within the medical discourse of the period. By the very act of belonging to the mental model, this literature described mental crisis following romantic dilemmas, bereavement and personality structure. When compared with modern models, a relation to the psychoanalytic approach was found. Although certain characters relate their distress to existential problems (in the spirit of existential approach), the deeper levels of the text explain the hidden motives to the characters' behavior using their dreams, delusions and daydreams. Hence, it seems that the psychological reasoning is perceived as the imminent factor.

In *the fourth section* I examined the manner in which states of madness were defined and classified in literature. Throughout the works mentioned in the dissertation, no echoes were found of traditional ways of identifying evil spirits and "dibbukes". Furthermore, the Hebrew literature avoided using methods of segregation and classification, that are of use in the physical model. In order to distinguish between proper and disrupted mental functioning, the Hebraic writers used hidden ingredients which in time have turned into touchstones of modern methods of diagnosis. Similarly to psychoanalysis, literature has also marked the sense of reality as the imaginary boundary between states of madness and sanity. In a similar vein to the existential school, literature has aspired to use a holistic approach when relating to the character and its problems. However, it used adjectives and metaphors in order to illustrate the

essential cause of the disturbance. Therefore, it transpires that literature, contrary to medicine, has avoided any classification that is based upon an analogy between the illnesses of the soul and those of the body. According to its attitude, the spirit cannot be subjected into any sort of arbitrary division.

In *the fifth section*, I discussed the relation to the methods of therapy. In contrast to the religious supernatural model, the literature which I discussed lacks a belief in the therapeutic power of prayers and chants. The conception implied by the physical model is represented in a rather reserved fashion. The ability to be cured on the basis of an essential change of lifestyle and proper nutrition is reduced to a worthy recommendation. The conspicuous absence of conversational therapy testifies to the fact that literature has not identified the therapeutic potential inherent in verbal discourse. By describing the difficulties and presenting them as incapable of relief or cure, literature has also marked the need in finding a new answer to human suffering. Using this point of departure it is possible to identify the relationship between literature and modern schools of therapy. Namely, particular stormy states that were pacified by using modernistic medicine, unconscious depressions that were disentangled and relieved by psychoanalysis and gnawing existential doubts and depressions that were answered for by existential therapy.

The sixth section deals with the implied treatment of the characters' distress. Findings show that contemporary literature embodies a wide spectrum of attitudes and angles. From its rational point of view, literature has rejected the attempt of certain characters to relate madness to wickedness and heresy. On the other hand, serving as some sort of continuity to the religious style, a sympathetic inclination towards those characters whose madness was characterized as spiritual elevation. Similar to the medical point of view, mental distresses that are perceived on a purely biological basis are treated neutrally. Like the mental model, a close relation was found between the judgmental attitude and the characters' personalities and the nature of their deeds. Naturally, all the characters whose madness is portrayed by taking to extremes the traits of a "pathological" personality arouse feelings of disgust. On the other hand, characters that are remarkable for their morality or utmost spirituality are seen in a favorable light. As a general rule, the more the character's puzzling behavior is heavily charged with psychological explanations as to its motives, the more reduced is the aversion from it. Therefore, the explanations implied in the spirit of the psychoanalytical and psycho-existential approaches vastly contribute to a familiar, instead of an alienated vein.

The seventh section is devoted to a summation of the various ways in which Hebrew Literature treats the phenomenon of madness, according to the five principal aspects. The literature describes the mental disturbances as being fed by external influences, a rigid personality structure and unconscious motives. The varied mental states being described are not classified into clear-cut categories. The descriptions are

overflowing with details that are not enslaved to scientific terms, and contain a wide spectrum of approaches.

During the process of comparing the literary discourse and the structural models it is possible to define relevant advantages and disadvantages of each and every discipline. The combination of all these details, seen today as obvious, reflected and/or fashioned the radical change that occurred within the psychopathological discourse both in Hebrew Literature and the scientific discourse at the onset of the 20th century. A) steering away from religious belief and medical approach towards an understanding of the mental issue. B) shaping of unconscious motives as a main factor of influence. C) widening the spectrum of the observation of human states. D) the passage from rejection towards a multi-faceted approach to mentally-disrupted humans beings. Finally, a brief discussion concerning the significance of the aforementioned insights in the context of the psychological clinic of our time.